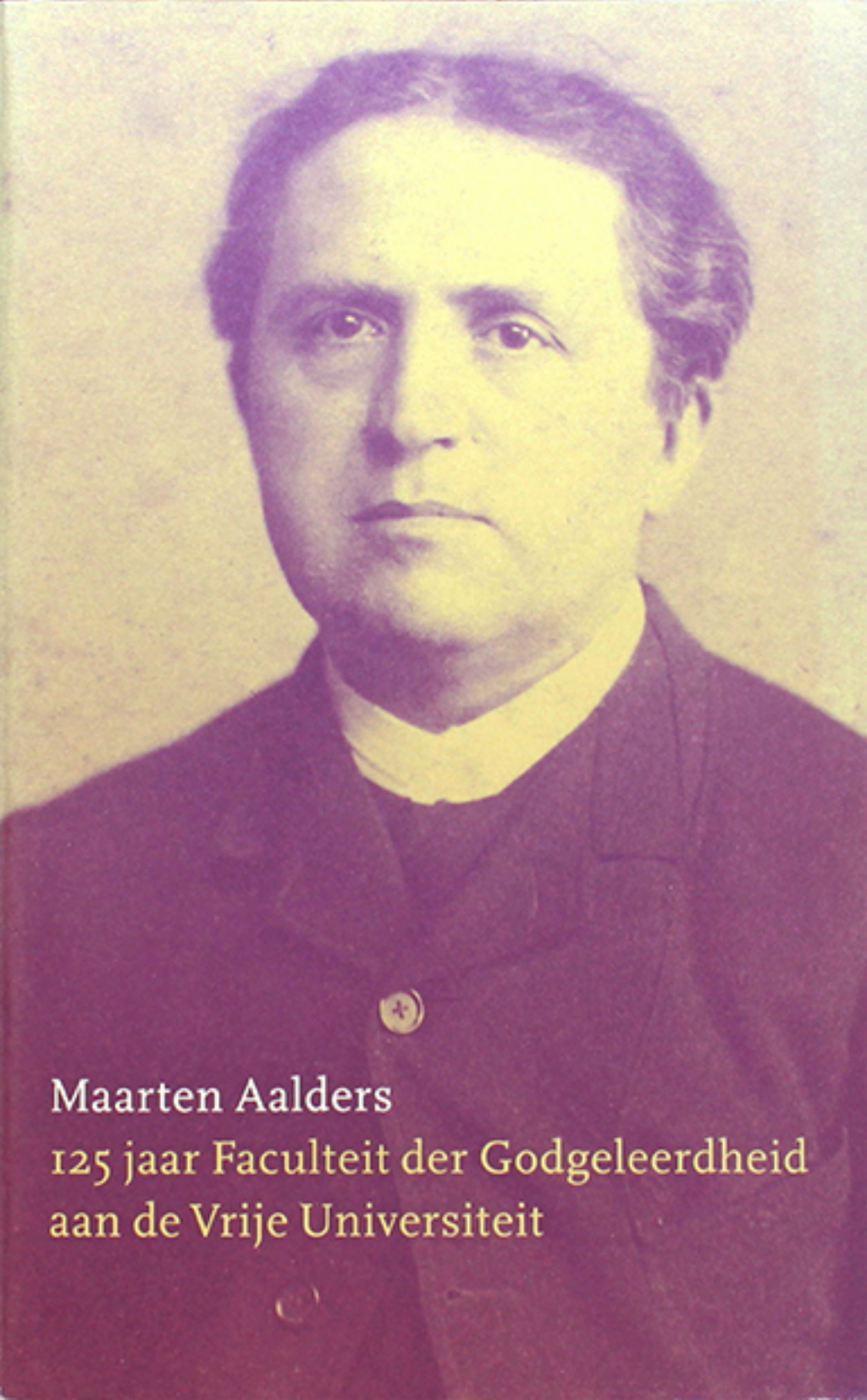

Maarten Aalders

125 jaar Faculteit der Godgeleerdheid
aan de Vrije Universiteit

125 jaar Faculteit der Godgeleerdheid
aan de Vrije Universiteit

Historische reeks v u deel 9

Redactieraad: Historische Commissie Vrije Universiteit

Drs. E. Boer

Prof. dr. W. Th. M. Frijhoff (vz.)

Prof. dr. G. Harinck

Prof. dr. D. Th. Kuiper

Prof. dr. G. J. Schutte

Mr. J. L. K. van der Veen

Onder redactie van:

Dr. A. L. Tervoort

Maarten Aalders

125 jaar Faculteit der
Godgeleerdheid aan de
Vrije Universiteit

© 2005 Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Boekverzorging: Steven van der Gaauw

ISBN 90 211 4085 3

NUR 695

Inhoud

WOORD VOORAF 9

INLEIDING II

[1] BIJ DE STICHTING VAN DE VRIJE UNIVERSITEIT 19

Soevereiniteit in eigen kring 19

Kuyper en het theologisch hoger onderwijs 22

Kuyper en de schriftkritiek 26

[2] EEN MOEIZAME START (1880-1892) 30

De eerste benoemingen 30

De opzet van de studie 43

De relatie tot de Nederlandsche Hervormde Kerk 54

Het eerste contract 59

Curiosum 62

Conclusie 64

[3] KAMPEN EN DE VU 1892-1902 66

Kampen onder druk 67

Oplopende spanning 76

De Faculteit der Godgeleerdheid en haar kerken 85

Waar het om ging 87

[4] EEN VOLWASSEN FACULTEIT? 92

Groei naar volwassenheid 94

Een nieuw contract 108

De vacatures Biesterveld en Rutgers III

Een gereformeerde bul? 118

Curiosum 121

[5] CRISIS EN REACTIE 124

Crisis der cultuur 124

- Een faculteit in het nauw 129
- Waakzame deputaten 132
- Nieuwe benoemingen 148
- Conflict met deputaten 153
- Assen en de VU 161
- Conclusie 163

- [6] DE JAREN DERTIG 165
 - Het geestelijk klimaat 166
 - Weerwerk 169
 - Escalatie 181
 - De benoeming van G. C. Berkouwer 183
 - Terugblik 186

- [7] DE FACULTEIT DER GODGELEERDHEID IN OORLOGSTIJD 188
 - Voorspel 188
 - Theologen in oorlogstijd 203
 - De opleiding tot de dienst des Woords in oorlogstijd 195
 - Beoordeling? 207
 - Curiosum 209

- [8] NAOORLOGSE ONTWIKKELINGEN IN DE NEDERLANDSE
SAMENLEVING 211
 - Ingrijpende veranderingen 211
 - De Faculteit der Godgeleerdheid 217

- [9] HERORIENTATIE 1945-1960 220
 - De studenten en hun opleiding tot de dienst des Woords 220
 - Nieuwe benoemingen 225
 - Een veranderend klimaat 229
 - Groei 238
 - Vrouwen aan de faculteit 241
 - Slotsom 245

- [10] VERSNELDE VERANDERING 1960-1966 246
 - Subsidiëring van de Faculteit der Godgeleerdheid 248
 - De toelatingseisen 248
 - De opleiding tot leraar godsdienst voor het voortgezet hoger
middelbaar onderwijs 253

Intermezzo: de opvolging van J. H. Bavinck 255
 Van elenctiek naar godsdienstwetenschap 256
 Van ambtelijke vakken naar praktische theologie 262
 Veranderingen in de schriftleer 264

- [11] RUMOR IN CASA 1966-1970 267
 H. M. Kuitert en de uitbarsting van het kerkelijk conflict
 1966/1967 268
 Het einde van de gereformeerde exegese? 275
 Gesprekken tussen kerk en faculteit 282
 De binding aan de belijdenis 288

- [12] HOOG OPLOPENDE SPANNINGEN 1971-1976 294
 De kwestie Wiersinga 295
 Privaatdocenten aan de Faculteit der Godgeleerdheid? 299
 De kwestie Baarda 302
 Escalatie? 305
 De koerswijziging van deputaten en haar gevolgen 309

- [13] STUDEREN AAN DE FACULTEIT DER GODGELEERDHEID
 1966-1980 313
 De herstructurering van het faculteitsbestuur 313
 De herstructurering van de studie 321
 Een vreemde eend in de bijt 325
 Alles is politiek 329
 Een evangelische fractie 333
 De 'groep belijdenisgeschriften' 336
 Zusters aan de faculteit 340

- [14] DE LAATSTE VIJFENTWINTIG JAAR 344
 Een gereformeerde faculteit? 345
 De laatste jaren 349

BIJLAGEN

1. Over de geraadpleegde archieven 357
2. Indeling der vakken volgens voorlopig voorstel van
 Dr. A. Kuyper, febr. 1880 359
3. Theologische encyclopedie 1894 362

INHOUD

4. Tabellen en grafieken 364
5. Eredoctores van de Faculteit der Godgeleerdheid 371
6. Deputaten voor de oefening van het verband 383
7. Voormalige hoogleraren 389
8. Hoogleraren aan de Faculteit der Godgeleerdheid 399

Noten 405

Geraadpleegde archieven, foto's, afkortingen en een overzicht van de
literatuur 512

Register 542

Woord vooraf

9

Nu deze studie over de theologische faculteit van de Vrije Universiteit voltooid is, is het mij een dankbare plicht allen te bedanken die mij op de een of andere manier hebben bijgestaan. Ik denk allereerst aan de decaan van de theologische faculteit, M. E. Brinkman, die mij benaderde met de vraag of ik bereid zou zijn dit boek te schrijven. De beheerders van het vermogen van de Haak Bastiaan Kuneman Stichting dank ik voor voor de toegekende subsidie, waardoor het mij mogelijk werd bijna een jaar verlof op te nemen. De kerkenraad van de wijkgemeente Handwegkerk te Amstelveen dank ik voor de bereidheid mij het gevraagde verlof toe te kennen.

Verder dank ik de leden van de begeleidingscommissie, C. Augustijn, G. Harinck, J. Veenhof en J. Vree, die mij met raad en daad ter zijde hebben gestaan. Hun bemoedigende aansporingen en hun kritische opmerkingen hebben grote invloed gehad op het uiteindelijk resultaat van mijn studie. Aan de gesprekken met hen, gezamenlijk of afzonderlijk, bewaar ik hele goede herinneringen.

Mijn dank geldt ook de medewerkers van het Historisch Documentatie Centrum van de Vrije Universiteit, van wie ik Dagmare Houniet met name wil noemen. Talloze malen ondernam ze de tocht naar de kelders van het hoofdgebouw, op zoek naar het een of andere dossier. In haar dank ik ook de andere medewerkers, al was het maar voor de gesprekken tijdens de koffiepauze. Meer dan zij bevroeden kunnen, hebben deze gesprekken bijgedragen aan mijn arbeidsvreugde.

Verder ben ik veel dank verschuldigd aan R. H. M. van Kinschot, archiefmedewerker bij Post- en archiefzaken, wiens grondige kennis van het vU-archief een meer dan welkome aanvulling betekende op het ontbreken van een inventaris op de aanwezige archieven. A. L. Tervoort, secretaris van de historische commissie, dank ik voor zijn hulp bij het verzamelen van het statisch materiaal en de benodigde foto's.

Ten slotte noem ik J. H. Hoitink, C. G. van Leeuwen en J. H. Luijck, die het manuscript meer dan eens kritisch hebben doorgelezen

en zo op hun wijze hebben bijgedragen aan het uiteindelijk resultaat.

Marjanne bood ruimte en stelde grenzen. Mede daardoor was het mogelijk dit boek te schrijven.

On fait ce qu'on peut, pas ce qu'on veut. En daarmee geef ik dit boek uit handen.

19 juli 2005

Inleiding

Toen de Vrije Universiteit op 20 oktober 1880 haar deuren opende, telde zij vijf hoogleraren en drie studenten. De directeuren van de 'Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag' hadden de theoloog en politicus A. Kuyper en de predikanten F. L. Rutgers en Ph. J. Hoedemaker als hoogleraar benoemd met het oog op de te institueren Faculteit der Godgeleerdheid.¹ De Duitse predikant F. W. J. Dilloo was benoemd aan de toekomstige literaire faculteit voor het noodzakelijk onderwijs in de Semitische letteren en voor de uitleg van het Oude Testament, de jurist D. P. D. Fabius bezette de ene leerstoel aan de te vormen Faculteit der Rechtsgeleerdheid.² De overheersende positie van de godgeleerdheid in het geheel van de universiteit blijkt ook uit het feit dat de eerste studenten allen ingeschreven waren aan de theologische faculteit.³ 11

Hoe vreemd wellicht op het eerste gezicht dit overwicht der godgeleerden mag lijken, bij nader inzien kan dat geen verwondering wekken. Want de belangrijkste reden om te komen tot de stichting van de Vrije Universiteit was de situatie in kerkelijk en theologisch Nederland. Deze werd namelijk vanaf 1840 in toenemende mate gekenmerkt door een liberale theologie.⁴ Daartoe werd door orthodoxe gelovigen allereerst de zogenaamde Groninger theologie gerekend, die haar theologische bloeitijd kende tussen 1830 en 1860 en die tussen 1860 en 1890 in sterke mate het kerkelijk leven bepaalde.⁵ Veel van wat de orthodoxie dierbaar was, werd door de aanhangers van deze theologie geloofchend. Daarnaast kwam vanaf 1850 de zogenaamde moderne theologie op, wier afstand tot de orthodoxie nog veel groter was dan die van de Groningers.⁶ Het waren revolutionaire jaren, die in de gemeenten voor grote beroering zorgden. 'Het adres van de zeven Haagse Heren' bijvoorbeeld, waarin orthodoxe broeders bezwaar maakten tegen de Groninger theologie, bracht in 1842 vele pennen in beweging. Een tiental jaren later liepen velen te hoop toen de moderne J. C. Zaalberg te Den Haag werd beroepen en de Groninger L. S. P.

A. Kuyper

Meijboom te Amsterdam. Pijnlijk en verdrietig was het, toen in de jaren zestig enkele bekende predikanten hun ambt neerlegden: Conrad Busken Huet in 1861, Allard Pierson in 1865. Ze konden geloof en wetenschap niet meer met elkaar in overeenstemming brengen. Zij werden door velen gevolgd.⁷ Adressen waren er ook over de voorgenomen nieuwe bijbelvertaling en er werd een heftige strijd gevoerd over het 'recht der gemeente'. Wie had het nu eigenlijk voor het zeggen in de kerk?⁸

13

Deze onrust in de gemeente laat niet alleen de invloed van de liberale theologie zien, maar ook de kracht van de orthodoxie. Modernen en Groningers kregen te maken met een groeiende orthodoxe weerstand. Een van de signalen van de kracht van die weerstand is bijvoorbeeld het mislukken van de synodale bijbelvertaling geweest. Dit project, dat in 1867 uitliep op de publicatie van een nieuwe vertaling van het Nieuwe Testament, werd gestaakt toen bleek dat er in de gemeente geen belangstelling voor was. De gehechtheid aan de Statenvertaling en de weerstand tegen de Groninger en de moderne theologie waren te groot.⁹ In de jaren daarna nam de polarisatie in de kerk verder toe. En toen vervolgens, naar het oordeel van de orthodoxie, bij de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 de theologische faculteit veranderd werd in een faculteit van godsdienstwetenschap en de hervormde synode in 1878 de orthodoxie nagenoeg passeerde voor de bij deze wet ingestelde kerkelijke leerstoelen, was de maat vol en de tijd rijp. Er moest een orthodox opleidingsinstituut komen.¹⁰ Wat er kwam was echter geen theologische school, maar een christelijke universiteit, naar een oude droom van G. Groen van Prinsterer.¹¹

Een van degenen die zich door deze droom van Groen aangesproken voelde, was Abraham Kuyper.¹² Deze zou in de jaren 1874-1894 een brede visie op de samenleving ontwikkelen, die hij in talloze artikelen, boeken en brochures neerlegde. Het Nederland na 1848 was niet meer het zogenaamde protestantse vaderland, bestuurd door de aristocratie en het patriciaat, waarin katholieken en andere dissenters vervolgd of uit genade werden gedoojd. Het was en werd steeds meer een pluriforme, gedifferentieerde en democratiserende samenleving, waarin verschillende bevolkingsgroepen met elkaar moesten zien samen te leven. Rond 1900 waren daarvoor de belangrijkste fundamenteen gelegd, Nederland was een land van minderheden en van coalities

geworden. In de jaren daarna werd het zuilensysteem in snel tempo verder opgebouwd.¹³ Kuyper heeft daaraan een belangrijke bijdrage geleverd.¹⁴ Op die manier gaf hij stem aan wat leefde onder de 'kleine luyden', daarbij gedreven door het ideaal Nederland te herkerstenen.¹⁵ In 1880, op de stichtingsdag van de vU, formuleerde hij het zo: 'Och, geen enkel stuk van onze denkwereld is hermetisch te scheiden van de andere deelen; en geen duimbreed is er op heel 't erf van ons mens-
 14 schelijk leven waarvan de Christus, die áller Souverein is, niet roept: "Mijn".'¹⁶ De stichting van de Vrije Universiteit was dan ook slechts één aspect van zijn streven. Op allerlei terreinen was de invloed van Kuyper merkbaar. In 1879 stichtte hij de Anti-Revolutionaire Partij, in 1880 opende de vU haar deuren, in 1886 gaf hij leiding aan de tweede kerkscheuring uit de 19e eeuw, in 1892 stond hij aan de wieg van een kerkfusie en van 1901-1905 gaf hij leiding aan een kabinet. Er was geen duimbreed van het moderne leven, waarover Kuyper niet heeft geschreven of waarmee hij zich niet heeft bemoeid.

Wat Kuyper dichter op zijn ziel zat, de politiek, de kerk of de universiteit, valt niet met zekerheid te zeggen. Wel is duidelijk dat er een lange traditie bestaat waarin christenen zich betrokken weten bij het onderwijs. Bovendien had Kuyper met eigen ogen kunnen aanschouwen hoe groot het succes was geweest van de Groninger godgeleerdheid. Onder aanvoering van P. Hofstede de Groot was vanaf 1830 een grote schare predikanten in Groninger geest opgeleid, die zich in de loop der jaren een machtspositie in de kerk had verworven. Kuyper wist derhalve uit eigen ervaring hoe bepalend voor de kerk de opleiding van de dienaren des Woords was. Zijn kerkelijke doelen kon hij slechts bereiken door in de kerk alle belangrijke posities te 'veroveren'. Maar omdat Kuyper veel meer was dan alleen theoloog en omdat zijn blik verder reikte dan de kerk – de herkerstening van de Nederlandse samenleving! – zette hij in op een christelijke universiteit. Niet alleen gelovige predikanten wilde hij, gelovige wetenschapsmensen moesten er komen, die denkend en levend vanuit de 'gereformeerde beginselen' hun plaats in de samenleving zouden innemen.¹⁷ Daarom wilde hij een universiteit, los van de kerk als instituut, los van de staat. Die universiteit is er gekomen en zij gedenkt in 2005 haar 125-jarig bestaan. In dat kader is ook dit boek geschreven. Een gedenkboek, in het bijzonder over de Faculteit der Godgeleerdheid.¹⁸

Ik heb er vanaf gezien de hele geschiedenis van de theologische faculteit vanuit één gezichtspunt te benaderen. Daarvoor vergde iedere periode al te zeer een eigen invalshoek. De vraag waarmee ik bijvoorbeeld de geschiedenis van de faculteit in oorlogstijd heb benaderd, is een andere dan de vraag die ik heb gekozen voor de spannende jaren 1967-1976. De oorlogsjaren heb ik benaderd vanuit de vraag waarom op het eerste gezicht de theologen minder vooraan stonden in het verzet tegen de Duitse overheid dan de andere hoogleraren van de v.u. En de jaren 1967-1976 zijn vooral belicht vanuit het perspectief van de ontwikkelingen in de theologie en daarmee samenhangende gespannen verhouding met de Gereformeerde Kerken in Nederland. Op deze wijze heb ik getracht de te onderscheiden perioden zoveel mogelijk recht te doen. Het gevolg hiervan is wel dat de opzet van de hoofdstukken niet steeds gelijk is. Toch vallen sommige terugkerende thema's in het oog.

Het eerste thema dat steeds terugkeert, betreft vanzelfsprekend de theologen en de theologie. Werd de faculteit de eerste decennia van haar bestaan in sterke mate bepaald door persoon en denkwereld van de stichter van de universiteit, bij de viering van het honderdjarig bestaan voelden de toenmalige godgeleerden behoefte zich rekenschap te geven van hun verhouding tot hem. Uit alles blijkt, hoe ver zij van zijn denkwereld waren komen afstaan. En inmiddels zijn we al weer vijfentwintig jaar verder.¹⁹ Wie waren het, die op de ontwikkelingsgang van de faculteit zo'n belangrijk stempel hebben gezet, en waar hebben ze de faculteit gebracht?

Deze laatste vraag is te omvattend om in dit boek behandeld te worden. Ik heb me daarom beperkt tot het schriftgezag. De vraag daarnaar speelde bij de stichting van de v.u. een belangrijke rol, hij speelde een rol in 1926, rond 1970 en ook aan het begin van de 21ste eeuw hield de faculteit zich er mee bezig.

Een derde belangrijk thema is de verhouding tot kerk en belijdenis. Want de eerste student die aan de v.u. afstudeerde, J. H. Houtzagers, werd predikant te Kootwijk. Toen de bevoegde organen van de hervormde kerk daarmee niet instemden, was dit het sein voor de tweede grote kerkscheuring van de negentiende eeuw, bekend geworden onder de naam *Doleantie*.²⁰ Sedertdien was er een nauwe band tussen de Faculteit der Godgeleerdheid en de Nederduitse Gereformeerde Kerken (vanaf 1892 Gereformeerde Kerken in Nederland).²¹ Theologi-

sche hoogleraren speelden lange tijd een grote rol in de kerken en afgestudeerde theologen konden in de Gereformeerde Kerken in Nederland als predikant aan de slag. De kerken, van hun kant, konden erop rekenen dat de theologen van de vu en haar alumni trouw bleven aan de drie Formulieren van Enigheid. Aan deze band is een einde gekomen toen de synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland op 3 december 1999 besloot het contract met de *Vereniging voor christelijk wetenschappelijk onderwijs* op te zeggen.²²

16

Natuurlijk wordt de geschiedenis van een theologische faculteit ook bepaald door de studenten die er studeren. Eerst vormden zij een handjevol, allengs kwamen er meer en meer. Minder dan ik had gehoopt hebben zij echter blijvende sporen nagelaten. Het archief van de theologische faculteitsvereniging heb ik bijvoorbeeld niet kunnen vinden. Voor de eerste decennia heb ik me derhalve mede daardoor moeten beperken tot een beschrijving van de formele gang van zaken of tot incidenten. Voor een latere periode werd het mogelijk tot een iets levendiger beeld te komen van wat de studenten aan de faculteit beleefden en van wat hen bewoog.

Hiermee zijn de centrale thema's van dit boek aangegeven: de ontwikkelingen in de theologie, de verwevenheid van de faculteit met de kerkelijke geschiedenis, het schriftgezag en het academisch leven der studenten. Ze zijn in een chronologisch kader ingebracht op een wijze die in verregaande mate bepaald werd door de aard van het bronnenmateriaal en de gekozen invalshoek.

De eerste vijftientig jaar van het faculteitsbestaan zijn moeizaam geweest. In feite heeft het bijna al die tijd ontbroken aan groei. Tussen 1895 en 1902 was het voortbestaan van de Vrije Universiteit zelfs in gevaar. Aan deze eerste vijftientig jaar zijn de eerste drie hoofdstukken gewijd.

In de periode daarna, die tot de Tweede Wereldoorlog duurde, zette de groei van de vu door. De faculteit wist haar positie binnen de kerken gedurende deze jaren te verstevigen, mede omdat ze, bewust of onbewust, koos voor de conservatieve hoofdstroom van die kerken. Het hoogtepunt van haar invloed bereikte ze in de jaren dertig. Tegelijkertijd werd toen zichtbaar dat door de groei van de andere faculteiten en van het aantal faculteiten de theologische faculteit binnen de

vU-gemeenschap relatief kleiner werd. Er kwam ook meer weerstand tegen de theologen en hun theologie. Een en ander wordt in de hoofdstukken 4-6 beschreven.

Na de Tweede Wereldoorlog (hoofdstuk 7) begon voor de hele gereformeerde wereld, dus ook voor de theologische faculteit, een periode van vernieuwing, mede geïnstigeerd door het aantreden van een nieuwe generatie hoogleraren. Heel voorzichtig werden er enkele wissels omgezet. Ondertussen bleef de Vrije Universiteit groeien en ontwikkelde zij zich tot een middelgrote universiteit. Zoals ook gebeurde bij de andere universiteiten, nam de bureaucratisering aan de vU in de loop der jaren toe. Illustratief zijn in dit verband de archieven van de verschillende gremia. Vanaf de jaren zestig begonnen deze explosief te groeien.

17

Aan het einde van die jaren zestig raakte de gereformeerde wereld in een crisis rond de haar vertrouwde en kenmerkende themata van Schrift en Belijdenis. Enkele leden van de theologische faculteit speelden daarbij een hoofdrol. Aangevoerd zal worden dat het veranderingsproces aan de theologische faculteit samenhangt met de ontwikkelingen in kerk en samenleving. Een en ander betekende dat in het midden van de jaren zeventig het klimaat aan de faculteit radicaal verschilde met het klimaat in de jaren vijftig. In de hoofdstukken 8 tot en met 13 wordt deze ontwikkelingsgang beschreven. Daarna volgen de jaren die voor een groot deel nog te dichtbij liggen om er met voldoende distantie naar te kunnen kijken. Wel bestaat de indruk dat zich opnieuw een belangwekkende omslag voordoet. In een afrondend hoofdstuk wil ik daarom terugzien op de afgelegde weg en daarbij refereren aan de ontwikkelingen sedert 1980.

De schrijver van een historisch gedenkboek maakt allerlei keuzes. Niet alles kan aan de orde worden gesteld, niet alles kan even grondig onderzocht en beschreven worden. Velen die hebben bijgedragen aan de geschiedenis van de theologische faculteit worden in dit boek genoemd, maar er zijn er nog meer die niet genoemd worden. Ook sommige thema's die op zichzelf genomen belangrijk genoeg zijn, hebben hier geen plaats gekregen. Dat is niet anders, want het kan niet anders. Dat een andere onderzoeker andere keuzes zou hebben gemaakt, spreekt vanzelf.

Dankbaar heb ik gebruik gemaakt van eerder verschenen gedenkboeken en van het werk van onderzoekers. Daarnaast bleken velen bereid met mij van gedachten te wisselen over hun ervaringen met de faculteit. Deze 'oral history' is bijzonder belangrijk gebleken bij de beeldvorming van het recente verleden.

[I] Bij de stichting van de Vrije Universiteit

In dit hoofdstuk wil ik drie thema's aansnijden die voor een goed be- 19
grip van de geschiedenis van de theologische faculteit aan de vU be-
langrijk zijn. Ik begin met enige opmerkingen over de 'sovereini-
teit in eigen kring', waarmee Kuiper een staatsrechtelijke verantwoor-
ding gaf van de stichting van de vU. Daarna besteed ik aandacht aan
Kuypers opvatting van theologie, die aanzienlijk verschilde van wat ge-
bruikelijk was. En ten slotte ga ik in op het probleem van de schriftkri-
tiek, een probleem dat Kuiper in het bijzonder heeft beziggehouden.
Met zijn positiekeuze op deze terreinen wilde Kuiper een alternatief
bieden voor wat gangbaar was in zijn dagen. Alleen tegen de achter-
grond daarvan kan de geschiedenis van de theologische faculteit wor-
den begrepen.

SOEVEREINITEIT IN EIGEN KRING

Kuiper opende de Vrije Universiteit met een oratie over de 'soverei-
niteit in eigen kring'. Daarmee verantwoordde hij de stichting van de
vU vanuit staatsrechtelijk perspectief.¹ Deze leer is een uitwerking en
nadere doordenking van de reformatorische grondgedachte over de
soevereiniteit Gods. Hij is Heer over alles en allen, en alle aards gezag
is afgeleid gezag. Deze macht oefent God uit in diverse maatschappe-
lijke verbanden, door Kuiper 'kringen' genoemd. Aan elke kring heeft
God een eigen levenswet toegekend. Zo is heel het maatschappelijk
leven aan God onderworpen. Een van de door Kuiper onderscheiden
kringen is die van universiteit en wetenschap.

Aards gezag is *gespreid* gezag. God heeft de volheid van zijn gezag
niet aan een enkele kring toevertrouwd, maar aan allerlei kringen. Dit
alles lag volgens Kuiper 'in de ordening der schepping' besloten. De
staat heeft daarbij tot taak het volksleven te houden 'binnen de palen
van het recht' en de minderheden te beschermen. Hij moet de publie-

ke gerechtigheid beoefenen. Deze visie op staat en samenleving staat tegenover de leer van de staatssoevereiniteit en die van de volkssoevereiniteit.

20 De plannen voor de stichting van een vrije universiteit hadden in de loop van de jaren zeventig steeds vaster vorm gekregen en eind 1878 was daartoe genoemde vereniging opgericht. Deze vereniging had blijkens het eerste artikel van haar statuut tot doel 'de oprichting en instandhouding van Scholen voor Hooger Onderwijs'.² Daarbij stond zij blijkens Artikel 2 van haar statuten voor het onderwijs op de grondslag van de gereformeerde beginselen en ze erkende 'mitsdien voor het onderwijs in de Godgeleerdheid de drie Formulieren van eenigheid'. Minstens eenmaal per jaar, zo bepaalde Artikel 5, was er een algemene ledenvergadering. Het bestuur van de vereniging (en de door haar op te richten universiteit) werd toevertrouwd aan een *College van Directeuren*.³ Dit college behartigde voornamelijk de materiële belangen van de vereniging en van de universiteit. Het bewaakte de kas en was eindverantwoordelijk voor benoeming en ontslag van alle personeel.⁴ De directeuren benoemden vijf curatoren, die verantwoordelijk waren voor de inhoudelijke kant van het onderwijs. Zo stelde dit *College van Curatoren* onder meer de voordracht van de te benoemen hoogleraren vast en was het eindverantwoordelijk voor de colleges.⁵ De faculteiten dienden dan ook jaarlijks hun voorstellen voor het komende leerjaar ter goedkeuring voor te leggen. Meer dan eens kwam daarop van de curatoren commentaar. Verder was er de *senaat* die bestond uit alle hoogleraren en, met adviserende stem, de curatoren. Dit college regelde allerlei praktische onderwijszaken en had bovendien een belangrijke stem in de voordracht bij hoogleraarsbenoemingen. De senaat was tevens verantwoordelijk voor het toezicht op de levenswandel van de studenten, in die tijd een zware taak. Tenslotte was er nog het *faculteitsbestuur*, dat samenviel met alle hoogleraren van een faculteit. Dit bestuur regelde de lopende zaken aan de faculteit, stelde het collegerooster samen en werd geraadpleegd bij benoemingen. Deze bestuursstructuur bleef in grote lijnen tot 1972 in stand.

De Vrije Universiteit is lange tijd een kleine universiteit geweest. In 1892 telde ze acht hoogleraren, vijf directeuren en vijf curatoren. Bij elkaar achttien mensen of, zo men wil, achttien mannen. Er stonden

in dat jaar 80 studenten ingeschreven, allen van het mannelijk geslacht.⁶ De wereld van de vU was inderdaad een kleine en overzichtelijke wereld, en dat niet alleen vanwege het klein aantal betrokkenen. De socioloog D. Th. Kuiper heeft in zijn dissertatie de kerngroepvorming zorgvuldig geanalyseerd.⁷ Van meet af aan is zij aanwijsbaar geweest en ze nam toe naarmate de populatie in omvang groeide. Ik geef enkele voorbeelden.

Curator A. Brummelkamp, de zoon van de afgescheiden predikant 21
A. Brummelkamp, was gehuwd met een dochter van Is. Esser, een kritische medestander van Kuyper, directeur van 1880 tot 1885.⁸ Esser was in zijn tweede huwelijk getrouwd met een zuster van directeur W. Hovy, zijn zonen uit zijn eerste huwelijk trouwden met jongere zusters van zijn tweede vrouw, zijn zoon Bernard Jonathan trouwde met een dochter van Rutgers; Kuyper zag in 1900 zijn zoon Herman tot hoogleraar benoemd; Rutgers' zoon Victor, getrouwd met een dochter van W. Hovy, werd in 1928 hoogleraar aan de juridische faculteit; Rob Woltjer, de zoon van de hoogleraar klassieke letteren J. Woltjer, werd in 1904 aan de literaire faculteit benoemd en A. F. de Savornin Lohman werkte in de juridische faculteit samen met zijn zoon W. H. de Savornin Lohman. De broer van Fabius was van 1883 tot 1888 directeur; de in 1918 benoemde historicus A. van Schelven was een zoon van de bekende predikant en curator B. van Schelven, bijgenaamd 'de paus van Amsterdam', die via de huwelijken van zijn kinderen geparenteerd raakte aan C. M. E. van Löben Sels, onder meer vU-directeur, A. J. W. Monnik, curator van de vU en J. Woltjer.⁹ En, als laatste voorbeeld, J. H. Houtzagers, de eerste student die zijn kandidaatsexamen deed, trouwde met J. J. R. Ruys, dochter van de Amsterdamse notaris G. Ruys, een trouw vriend en aanhanger van Kuyper.

Kortom, men kende elkaar uit de kerkelijke of politieke strijd en men was of werd familie van elkaar. In de decennia die volgden zou dit leiden tot een eigen sociale gelaagdheid van de vU-populatie, onder meer tot uitdrukking komend in de verschillende atmosfeer die in de dispuuten heerste. Hoe nauwer verwant met de 'founding fathers', hoe hoger op de sociale vU-ladder. Deze intimiteit van de vU-populatie, ververst en aangevuld door het toetreden van 'homines novi', zou tot ver in de jaren vijftig, zo niet langer, blijven bestaan.¹⁰ Pas met de grote groei van de Nederlandse universiteiten als gevolg van de 'babyboom' en met de toenemende secularisatie zou deze vorm van intimiteit verdwijnen.

De stichting van de vu, in het bijzonder van de Faculteit der Godgeleerdheid, kan gezien worden als een antwoord op de ontwikkelingen in de theologie in Nederland. Om goed te begrijpen welk antwoord dat was, is het van belang een blik te werpen op het theologisch hoger onderwijs zoals dat in 1876 bij wet opnieuw was geregeld.¹¹ Deze wet vervang het Organiek Besluit van 1815.

In het Organiek Besluit werd ten aanzien van de Faculteit der Godgeleerdheid vastgesteld dat deze moest dienen tot 'vorming der kweekelingen der hervormden godsdienst'. De overheid bekostigde deze faculteit en had daarover de volledige zeggenschap. Van kerkelijke invloed op de predikantsopleiding was geen sprake. Een en ander paste geheel in de verhouding tussen kerk en staat zoals die vanaf het begin van de negentiende eeuw vorm had gekregen. Kerk en godsdienst werden gezien als nuttige instrumenten bij de opbouw van het nieuwe vaderland.¹² De overheid regelde de benoeming van de hoogleraren en stelde vast in welke vakken moest worden onderwezen.¹³ Wel werd de vrijheid geboden ook andere vakken te onderwijzen. Daarvan werd druk gebruik gemaakt.¹⁴

De vervanging van het Organiek Besluit was noodzakelijk geworden omdat de Grondwet van 1848 een nieuwe verhouding van kerk en staat kende, waarbij, anders dan in 1815, de vrijheid van godsdienst uitdrukkelijk werd vastgelegd.¹⁵ 'Ieder belijdt zijn godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid.'¹⁶ Daarmee was de macht van de Koning om in te grijpen in kerkelijke zaken aanzienlijk beperkt. Daarnaast bleef het beginsel van de gelijke bescherming van alle kerkgenootschappen in het Koninkrijk gehandhaafd. Dit riep de vraag op of de overheid nog langer de 'openbare' theologische faculteit aan de universiteiten in stand kon houden. Immers, deze leidde op voor de functie van hervormd predikant. Was dit niet in strijd met de gewenste verhouding van kerk en staat? Bovendien, als de wet de mogelijkheid bood dat kerken hun eigen opleiding stichtten en in stand hielden, waarom moest de overheid dan de opleiding van de hervormde kerk bekostigen? Naast staatsrechtelijke bezwaren tegen de bestaande situatie rezen er bezwaren van wetenschapstheoretische aard. Na een mislukte poging tot reorganisatie in 1849 werd de zaak pas weer in 1868

actueel. Een aantal ontwerpen passeerde de revue. Zo wilde minister J. Heemskerk Azn in 1868 alle theologische faculteiten sluiten en bood hij de hervormde kerk aan één of meer kweekscholen te stichten, op kosten van de staat. Zijn opvolger C. Fock handhaafde de theologie, maar hij schrapte dogmatiek en praktische theologie uit het vakkenpakket. Genoemde vakken hebben geen wetenschappelijk karakter, zo meenden vele liberalen in die tijd. Niet alleen de godsdienst, maar ook de theologie is een zaak van geloof. Het daarop volgende voorstel van C. Geertsema werd eveneens in sterke mate bepaald door moderne wetenschapstheoretische overwegingen. Hij wilde een faculteit van godsdienstwetenschap. Niet God of Zijn openbaring zijn voorwerp van wetenschappelijke reflectie, maar het verschijnsel godsdienst. In 1875 diende Heemskerk zijn oude voorstel opnieuw in. Een en ander leidde bij de behandeling van het laatste ontwerp tot ingewikkelde discussies. Ecclesiologische, wetenschapstheoretische en staatsrechtelijke argumenten bepaalden het debat. 23

Uiteindelijk werd vastgesteld dat de faculteit der godgeleerdheid gehandhaafd zou worden. Zij zou echter niet langer dienen als hervormde predikantsopleiding, maar als een algemene wetenschappelijke opleiding die als basis kon dienen voor de bijzondere predikantsopleidingen van de diverse protestantse kerken. Het vastgestelde curriculum werd geacht wetenschappelijk te zijn.¹⁷ Een faculteit diende echter niet alleen voor de zelfstandige beoefening van de wetenschap, maar werd ook geacht op te leiden tot een maatschappelijke functie. Om daaraan recht te doen en tegelijkertijd aan de gewenste verhouding tussen de staat en de kerken, kwam het tot een *duplex ordo*. Naast de staatshoogleraren mochten kerkelijke hoogleraren worden benoemd. Zo voldeed ook de theologische faculteit aan de dubbele doelstelling van de universiteiten. De hervormde kerk kreeg uiteindelijk de middelen om per faculteit twee hoogleraren te benoemen. Ook de lutheranen, doopgezinden en remonstranten maakten van deze nieuwe wettelijke regeling gebruik.

Over de interpretatie van de wet is al meer dan 125 jaar veel te doen. Het is in ieder geval volstrekt duidelijk dat de wetgever de theologische faculteit een meer literair-historisch en wijsgerig karakter wilde geven. In zes van de tien omschreven vakken gaat het om *geschiedenis*, en traditionele vakken als dogmatiek en praktische theologie waren uit

24 de theologische encyclopedie verdwenen. Een sympathieke verklaring van dit feit wil dat het doel was een neutrale faculteit te creëren, die als basis voor de ambtsopleiding van alle gezindten zou kunnen fungeren. Daarmee is de lijn van het lager en middelbaar onderwijs doorgetrokken naar het hoger onderwijs. Geen 'gezindtescholen' (waarvan in 1849 nog sprake was), maar een neutraal overheidsinstituut.¹⁸ Ondertussen kan men zich toch niet aan de indruk onttrekken dat er ook andere aspecten hebben meegespeeld dan staatsrechtelijke. Maar de interpretatie en de feitelijke uitwerking van de wet werden en worden bepaald door de opvattingen van de aangestelde personen.¹⁹

Hoe gering het vertrouwen in hervormde kring in deze wet was, bleek toen de synode op 24 augustus 1877 een lange lijst samenstelde waarin de kerkelijke hoogleraren dienden te doceren.²⁰ Negen vakken werden met naam en toenaam genoemd. Het ging niet alleen om dogmatiek en praktische theologie. Essentieel was ook de correctie met betrekking tot de biblica. De conclusie kan dan ook niet anders luiden dan dat de kerk fundamentele kritiek had op dit theologisch pakket. Die kritiek betrof het zogenaamde neutrale, historische en wijsgerige karakter van de theologie. Ook Kuyper had grote kritiek. Hij heeft deze wet geïnterpreteerd als een wet die de faculteit der godgeleerdheid veranderde in een faculteit van godsdienstwetenschap. Daarmee stond hij dicht bij de hervormde synode. Hij koos echter niet voor een (corrigerende) aanvulling, maar voor een compleet andere encyclopedie. Voor hem was de theologie een geheel dat in alle disciplines gebonden was aan haar object, de geopenbaarde kennis van God. In de consequente doordenking daarvan zat het grote verschil tussen Kuyper en vele andere hervormde theologen.

Bij de oprichting van de Vrije Universiteit speelde dit alles, al dan niet expliciet gemaakt, een belangrijke rol. Daarbij mag niet vergeten worden dat Kuyper en de zijnen hun kansen vooral kregen toen de hervormde synode overging tot het vervullen van de posten van de kerkelijke hoogleraren.²¹ Er werden er in eerste instantie zes benoemd. Te Leiden waren dat J. G. R. Acquoy en M. A. Gooszen, te Utrecht T. Cannegieter (in plaats van J. H. Gunning jr., die meende te moeten bedanken vanwege het feit dat Kuyper hem als vrijzinnig had afgeschilderd²²) en E. H. Lazonder, te Groningen C. P. Hofstede de Groot en E. T. Kruyff. Vier van dezen behoorden tot de Groninger richting, één

was orthodox, één was vrijzinnig. De verontwaardiging over dit benoemingsbeleid was groot. Dit alles was echter slechts de 'buitenkant', de oorzaak van de stichting van de Vrije Universiteit was de breuk tussen de moderne wetenschapsopvatting en het gereformeerd religieus besef van Gods Koningschap over alle terreinen des levens, ook op het terrein van de theologie.

Een van de manieren waarop Kuiper de onlustgevoelens rondom de wet van 1876 en het synodale beleid mobiliseerde, was een vertrouwelijke samenkomst met geestverwante predikanten op 1 april 1880. Doel was om tot een alternatieve opzet van het curriculum te komen. De vraag naar de theologische encyclopedie mag niet 'door enkele theologen in kleinere kring worden beslist, maar de oplossing ervan moet, zal zij zedelijke waarde hebben, vrucht van saâmwerking met alle gelijkgezinde broeders zijn.'²³ Helaas heb ik geen verslag kunnen vinden van deze samenkomst. Wel bestaat er een ontwerp van Kuiper uit februari 1880 waarin hij zijn gedachten over een en ander heeft verwoord. Wellicht heeft het tot uitgangspunt gediend voor de discussie op 1 april.²⁴ Dit overzicht van de theologische encyclopedie telt zes groepen. Er is een groep historische vakken (inclusief de geschiedenis van het kerkrecht en, apart vermeld, de geschiedenis van de hervormde kerk), er is een dogmatologische groep, er zijn groepen voor Oude Testament, Nieuwe Testament en natuurlijke godskennis (inclusief niet-christelijke godsdiensten, genaamd idolatrie, afgodendienst), en er zijn de 'artistieke' vakken: praktische theologie en zending, die samen een aparte groep vormen.

Bij vergelijking met het curriculum van 1876 valt natuurlijk op dat er geen onderscheid is tussen vakken die bij de kerk behoren en vakken die bij de universiteit behoren. Dit curriculum is dan ook niet neutraal, maar wordt bepaald door het geloof in de Openbaring van God. Het gaat niet om de *geschiedenis* van de christelijke leer of van de Israëlitische letterkunde, maar om dogmatiek, om Oude Testament. Het gaat niet om godsdienstgeschiedenis, maar om idolatrie. Blijkbaar waren velen het hiermee eens, want in de *series lectionum* van de eerste decennia vinden we dit schema terug.²⁵

Tussen dit lijstje en wat Kuiper in 1894 in het derde deel van zijn *Encyclopaedie* schreef over de indeling van de theologisch curriculum zit een enorm groot verschil.²⁶ Is het eerste schema uit 1880 nog aantrekkelijk realistisch, dat kan niet gezegd worden van het schema uit

1894. Zo heeft het onderwijsprogramma van de faculteit er nooit uitgezien. Wellicht moeten we zeggen dat wat Kuyper in het derde deel van zijn *Encyclopaedie* schrijft, iets weerspiegelt van zijn dromen of, zo men wil, fantasieën. Anderzijds is er ook sprake van continuïteit. Zowel in 1880 als in 1894 was het Kuyper te doen om een indeling van het curriculum die ontleend was aan wat hij zag als het object van de theologie, de geopenbaarde kennis Gods.²⁷ Kuyper bood werkelijk een alternatief.²⁸

KUYPER EN DE SCHRIFTKRITIEK

Kuypers beschouwingen over de encyclopedie hadden, hoe existentieel geformuleerd ook, toch een enigszins theoretisch karakter. Anders lag dat met zijn beschouwingen over de schriftkritiek. Sedert Busken Huet in zijn *Brieven over den Bijbel* het gedachtegoed van de moderne Duitse theoloog D.F. Strauss gepopulariseerd had, had de historisch-kritische benadering van de Schrift steeds meer invloed gekregen. Maar als de bijbel in historisch opzicht niet betrouwbaar is, hoe kunnen we dan nog geloven? Zie daar het dilemma van de negentiende-eeuwse gelovige. Daarmee kwam de moderne theologie heel dicht bij huis. Kuyper kon er niet mee overweg en heeft met zijn keuze voor een onfeilbare Schrift voor bijna een eeuw het gesprek daarover in eigen kring geblokkeerd.

Zelf opgeleid te Leiden en vertrouwd met de moderne opvattingen over de historische kritiek, trok Kuyper zich vanaf de jaren zeventig meer en meer terug op een onfeilbare Schrift, zonder daarbij in te gaan op de vragen die de moderne wetenschap hem stelde.²⁹ Hierover was hij al jaren met Gunning in gesprek, toen deze in 1878 de eerste aflevering van zijn boek *Het Leven van Jezus* publiceerde. Kuyper reageerde onthutst: 'Met een droefheid der ziel, die zich slechts zwak in onze woorden kan afspiegelen, maken we ons ten tolk van de bijna algemeene smart en ontsteltenis...'³⁰ Met deze woorden begon Kuyper in 1878 zijn bespreking van dit boek. Daarin had Gunning betoogd dat we in de geboorteverhalen van Jezus te maken hebben met legenden die de indruk weerspiegelen die Jezus heeft gemaakt. Kuyper vat te zijn kritiek samen in de vraag: 'bericht of gedicht?'³¹ Deze aanval op Gunning is verbijsterend, omdat bekend is dat Gunning zelf niet hele-

maal tevreden was met zijn inleiding. Hij had er met Kuiper over gecorrespondeerd, had hem direct na publicatie geschreven dat hij deze eerste aflevering terug zou nemen en was vervolgens bij Kuiper op bezoek geweest om over zijn inleiding te overleggen. Desondanks heeft Kuiper zijn kritiek gepubliceerd. Gunning werd daardoor bijna onmogelijk gemaakt als predikant en voelde zich bovendien gedwongen zijn benoeming tot (kerkelijk) hoogleraar te Utrecht niet aan te nemen. Daarbij kwam dat Kuiper Gunning inhoudelijk geen recht had gedaan. Ook voor Gunning ging het om wat geschied was. Dit gebeuren was echter zo groots, dat het door de mens niet op adequate wijze kon worden weergegeven. Tenslotte valt op dat Kuiper geen alternatief bood en in feite de moeilijkheden waarvoor de geboorteverhalen ons stellen, negeerde. 27

Als gevolg hiervan kwam het tussen Kuiper en Gunning tot een breuk. Maar er sneuvelde meer dan deze persoonlijke verhouding. In feite zien we hier in een notendop het drama van de negentiende-eeuwse orthodoxie, die een weg moest zoeken tussen een scholastieke schriftbeschuwing en een toenemend inzicht in de wordingsgeschiedenis van de bijbel. In dit conflict liggen tevens de kiemen van de kerscheuring uit 1926 en van de spanningen rond de schriftleer in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw. Kuiper had behoefte aan absolute zekerheid, aan materiële vastheid, aan een absoluut gezag. Die legde hij op aan de Schrift. Daarbij bleef hij doof voor de kritische vragen van geestverwanten en tegenstanders. Werd zo niet a priori een schema aan de Schrift opgelegd? Tegenstanders en geestverwanten die hem dat voorhielden hadden natuurlijk gelijk. Maar Kuiper wist met zijn standpunt velen aan zich te binden. Die binding zou gedurende vele decennia blijven bestaan.

Na de botsing met Gunning richtte Kuiper zijn pijlen op de latere ethischen, van wie met name de Utrechtse oudtestamenticus J. J. P. Valeton jr het moest ontgelden.³² Deze vakman, die zich veel moeite getroostte geloof en kritiek met elkaar te verbinden, oefende een grote aantrekkingskracht uit. Hij was en werd steeds meer de grote man van de Utrechtse theologische faculteit. Kuipers polemieek werd steeds feller, hetgeen ongetwijfeld niet alleen te maken heeft gehad met zijn behoefte aan zekerheid, maar ook met de stichting van de v u: hij had studenten nodig, en Utrecht was, met Valeton, een grote concurrent. Deze polemieek kwam in 1881 bij de rectoraatsoverdracht tot

een hoogtepunt. Kuiper waarschuwde voor de schriftkritiek en had daarbij vooral de ethischen op het oog. In de Schrift is niets toevalligs. 'Ze ontstond niet vanzelf, maar werd te weeg gebracht naar een vast bestek. Reeds in Gods eeuwig decreet lag het oorspronkelijk waarvan de Schrift die wij ontvingen slechts de ongave afdruk is'.³³ Vandaar dat hij enige tijd later kon schrijven 'dat hetgeen in de Heilige Schrifturen staat, zonder eenige twijfeling geloofd moet worden, OMDAT HET ER-

Deze rede is, zo wordt wel gezegd, door Kuipers latere geestverwanten veelvuldig geciteerd, wellicht meer nog dan de hoofdstukken in zijn *Encyclopaedie* die over de Schrift handelen.³⁵ De rede is betrekkelijk compact en bovendien minder dubbelzinnig dan de betreffende hoofdstukken in de *Encyclopaedie*. Toch mogen de verschillen tussen deze rede uit 1881 en Kuipers visie zoals neergelegd in de *Encyclopaedie* niet worden overdreven.³⁶ Ook daar is het hem te doen om de zekerheid des geloofs. De schriftleer wordt namelijk behandeld als deel van de epistemologie. Ook overigens vinden we allerlei elementen uit 1881 terug.

Kern van Kuipers schriftleer is dat Openbaring en Schrift heel dicht bij elkaar liggen.³⁷ Echte kennis van God, archetypische kennis, bestaat slechts bij God zelf. Van die kennis is de ectypische kennis Gods een afdruk. Deze kennis van God is via een historisch proces in de bijbel terecht gekomen. Dat proces is echter niet buiten God omgegaan. Kuiper spreekt in dit verband over de grafische inspiratie. Hij omschrijft die als 'die leiding door den Geest Gods aan den geest der schrijvers, verzamelaars en redacteuren van de Heilige Schrift gegeven, waardoor deze ἄγιοι γράφαι zulk een gestalte aannamen, als dit in den Raad des heils, onder de mediae gratiae, door God voor zijn Kerk gepraedestineerd was'.³⁸ De Schrift is gemaakt overeenkomstig een plan dat alleen aan God bekend was. God heeft de schrijvers van de boeken van de bijbel zo geschapen en geleid, dat zij precies hebben gemaakt wat Hij wilde.³⁹ Zo komt God zelf ons nabij: 'Het kan bij de Heilige Schrift nooit zijn een God *van verre*, en nu die Schrift iets, wat God mij *uit* die verte toezendt. Veeleer biedt de telefoon het beeld, dat hier de werkelijkheid vertolkt. God wel een God van verre, maar die juist door en in de Schrift u nadert; u zijn tegenwoordigheid ontsluit; en u toespreekt, alsof gij vlak bij Hem stondet en Hij Zijn vleugelen over u uitspreidde'.⁴⁰ Zo wordt de marge tussen Openbaring en

Schrift minimaal en wordt de geschiedenis als geschiedenis geëlimineerd.

Kuyper probeerde aan de consequenties van dit principe te ontkomen door te stellen dat de *grafische* inspiratie *organisch* gedacht moest worden. Menselijke vermogens zijn van wezenlijk belang en spelen een bemiddelende rol bij de inspiratie. Hij onderstreepte daarom dat bij het schrijven van de bijbel 'tot op zekere hoogte (...) niets dan natuurlijke factoren werkten.'⁴¹ De menselijke schrijvers van de Schrift hebben hun normale, menselijke capaciteiten bij het schrijven gebruikt. Hun subjectiviteit werd niet verdrongen. Maar als de Schrift gepredestineerd is, hoeveel stelt die subjectiviteit dan nog voor? 29

Inderdaad wordt Kuypers schriftbeschouwing gekenmerkt door een intrinsieke spanning, die hiermee samenhangt dat de schriftleer bij Kuyper onderdeel is van de epistemologie.⁴² De inzet bepaalt de uitkomst. Kuypers schriftleer is het sluitstuk van een lange lijn van denken, die tot doel heeft de zekerheid in het menselijk kennen van God veilig te stellen. Wij kennen werkelijk God, want er loopt een rechtstreekse lijn van de *archetypische* kennis naar de *ectypische* kennis van God. Die kennis is niet willekeurig in de bijbel terechtgekomen, maar als gevolg van het werk van de Heilige Geest. Die Geest overtuigt ons van het gezag van de Schrift. Als gevolg daarvan is er bij Kuyper weinig ruimte om aan de menselijkheid van de Schrift het volle pond te geven, laat staan dat hij zou kunnen openstaan voor de schriftkritiek. Daarvoor stond er zijns inziens te veel op het spel.

[2] Een moeizame start (1880-1892)

- 30 De eerste jaren van haar bestaan werd de jonge universiteit geplaagd door aanloopmoeilijkheden van verschillende aard. Het had wellicht niet helemaal overtuigend geklonken toen Kuyper op de stichtingsdag van de vU verklaarde dat hij zich met zijn geesteskind tot blozens toe verlegen gevoelde, maar het was daarom niet minder een waagstuk, voor de betrokkenen: een geloofsstuk. Ze konden niet bevroeden wat hun nog allemaal te wachten stond. De financiële mogelijkheden waren beperkt en het lukte niet voor alle vakken geschikte docenten te vinden. Tevens bleek dat zij met elkaar van mening verschilden over de relatie van de vU tot de Nederlandse Hervormde Kerk. Daarachter lag een verschillende visie op de Nederlandse samenleving. In het bijzonder deze laatste kwestie heeft de verhoudingen in sterke mate beïnvloed.

DE EERSTE BENOEMINGEN

Een van de taken waarvoor de jonge vereniging zich gesteld zag, was het aantrekken van hoogleraren. Curatoren gingen voortvarend te werk en besloten reeds op hun eerste vergadering aan directeuren voor te stellen Kuyper, Rutgers en Hoedemaker te benoemen.¹ Aan Kuyper wilden ze de historische vakken toevertrouwen, aan Rutgers de exegetische en aan Hoedemaker de filosofische vakken (inclusief de dogmatiek).² Het zou enigszins anders uitpakken dan curatoren zich hadden voorgesteld. Kuyper en Rutgers werden door directeuren inderdaad begin september 1879 benoemd als hoogleraar en adviseur.³ Maar het ontbrak directeuren aan vrijmoedigheid op dat moment ook reeds een derde hoogleraar te benoemen. Evenmin wilden ze in dat stadium over gaan tot de verdeling van de vakken. De benoeming van Hoedemaker kwam pas op 30 april 1880. Het gevolg daarvan was dat Kuyper en Rutgers meer dan Hoedemaker vorm hebben kunnen geven aan

de Vrije Universiteit. Te denken valt hier bijvoorbeeld aan het benoemingsbeleid. Ook hebben ze hun invloed aangewend om tot een andere verdeling van de vakken te komen dan curatoren oorspronkelijk voor ogen had gestaan. De belangrijkste wijziging was dat aan Kuypers de dogmatiek werd toevertrouwd. Dat gebeurde overigens pas nadat E. Böhl uit Wenen, een schoonzoon van H. F. Kohlbrugge, niet voor een benoeming in aanmerking wenste te komen en nadat Kuypers aan de bezwaren van curator Felix tegemoet was gekomen.⁴ Kuypers had namelijk in *De Heraut* betoogd dat 'de genade particulier' was. De vrees was dat bij het sterke accent van Kuypers op (de verkiezing van) het individu het *algemene* aanbod des heils binnen het verbond der genade in de verdrukking zou komen.⁵ Voor Felix, geestverwant van Hoedemaker, was dat een benadering die geen recht deed aan zijn diepe overtuiging van Gods verbond met het Nederlandse volk. Eerst nadat Kuypers curatoren had verzekerd ook over de verbondstheologie te zullen schrijven, werd hem de dogmatiek toevertrouwd.⁶

31

Met Kuypers en Rutgers had de faculteit twee zwaargewichten in huis gehaald, die het bovendien goed met elkaar konden vinden. Kuypers noemde Rutgers na diens overlijden zijn alter ego.⁷ Wat Kuypers aan visioenen had, werd door Rutgers in een organisatorische vorm gegoten. Kuypers was de man die naar buiten toe optrad, Rutgers heeft in de stilte van de studeerkamer de gevoerde besprekingen doordacht, uitgewerkt en vastgelegd.⁸ Hij heeft in de samenstelling van alle reglementen de hand gehad. En samen namen ze gedurende vele jaren bijna de helft van de colleges voor hun rekening. Rutgers legde zich toe op de historische vakken en het kerkrecht, Kuypers op de systematische theologie.⁹ Daarnaast vulden ze de 'gaten' in het rooster en verleenden ze hand- en spandiensten waar nodig. Kuypers bijvoorbeeld werd op zeker moment benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de Faculteit der Letteren om ten behoeve van de propedeutici Nederlands te doceren. Rutgers doceerde exegese Oude Testament. 'Ze vormden een prachtig team, waren met verschillende gaven gesierd, maar één in bezieling'.¹⁰

Hoedemaker was, zo lijkt het wel, een derde wiel aan de wagen. Gaandeweg ontwikkelde hij zich in een andere richting dan Kuypers en Rutgers. Wat hen verdeelde was een verschillende visie op het Verbond. Het ging daarbij ten diepste om de vraag of er uit de nieuwe grondwettelijk vastgelegde verhoudingen in de samenleving ecclesiologische

F. L. Rutgers

consequenties zouden worden getrokken. Als geaccepteerd werd dat rooms-katholieken volwaardige staatsburgers waren, als onder ogen werd gezien dat zij 35 % van de bevolking uitmaakten en als onder ogen werd gezien dat de hervormde kerk vele 'randkerkelijken' telde, wat waren daarvan dan de consequenties voor de theologie, voor de visie op de kerk? We zouden kunnen zeggen: Kuyper koos welbewust voor de kerk als een vereniging van gelijkgezinden. Hij accepteerde dat Nederland geen protestantse natie was. Felix en Hoedemaker voelden zich 33 veel meer verwant met het verbondsdenken, dat de nadruk legde op de grote daden Gods in Neerlands geschiedenis en op Zijn trouw. Kuyper stond op dit punt meer onder invloed van Schleiermacher dan Hoedemaker lief was. Die oriënteerde zich bij voorkeur en in toenemende mate op Voetius en ontwikkelde zich meer en meer als de man van de volkskerkgedachte.¹¹ Hiermee hing samen dat Kuyper en de zijnen de kerk vooral zagen als een verbond van kerken en dat Hoedemaker dacht vanuit de ene kerk van Nederland. Kuyper en Rutgers legden een groot accent op de autonomie van de gemeente en meenden dat actie ten behoeve van de studenten van de v.u. vanuit de basis diende te geschieden. Hoedemaker wilde vooral de synode aanspreken.

In het licht van de hierboven beschreven verschillen zal duidelijk zijn waarom Hoedemaker enige tijd heeft gearzeld alvorens zijn benoeming aan te nemen. Veel was nog niet uitgekristalliseerd, maar dat er sprake was van verschillen in kerkvisie staat vast. Wellicht juist omdat Hoedemaker uit de Afscheiding afkomstig was, zag hij scherp welke beperkingen er aan de kerkvisie van Kuyper en de zijnen kleefden. In 1880 echter was zijn verbondenheid met de idealen van de Vrije Universiteit groter dan zijn aarzeling. Op 2 mei 1880 antwoordde hij directeuren dat hij de benoeming aannam.¹² De intensiteit van dit innerlijk conflict nam in de loop van de jaren toe, in 1887 vroeg hij ontslag.

Een eerste botsing vond plaats toen Kuyper op de senaatsvergadering van 29 september 1880 voorstelde van een predikantenconferentie een blijvende vereniging te maken, die voorlopig als een 'senatus ecclesiasticus zoude kunnen dienen'. Later zouden daar dan ouderlingen aan kunnen worden toegevoegd om zo een 'general assembly' te vormen. Lohman wees erop dat hiermee de oude waan gevoed werd dat de predikanten eigenlijk de kerk uitmaakten, Rutgers meende dat

34 die predikanten dan toch zeker door hun kerkenraden gemachtigd zouden moeten worden, Hoedemaker vreesde voor de kerk. Als gepoogd zou worden 'door zulk een vergadering de kerk uiteen te halen', zou hij zich verplicht voelen zijn ontslag in te dienen. De zaak werd gesust en er werd nooit meer iets van vernomen. Uiteindelijk zou protest niet baten. Het was toch deze weg, die van de plaatselijke, geestverwante, autonome kerkenraden, die Kuiper en Rutgers wensten te gaan. Hoedemaker zou het zeven jaar aan de vU volhouden. Hij verzorgde onder meer het onderwijs in de natuurlijke godgeleerdheid, ethiek, de idolatrie en de practica. Ook verzorgde hij onderwijs aan de propedeutici.

Op verzoek van curatoren ondernam Kuiper in het voorjaar van 1880 een reis naar Duitsland om iemand te vinden die het noodzakelijke onderwijs in de Semitische letteren kon verzorgen. Direct resultaat had deze reis niet gehad, maar tijdens een van Kuipers ontmoetingen was de naam van F. W. J. Dilloo gevallen, predikant te Soldin. Rutgers had hem uitgenodigd voor een ontmoeting in Amsterdam.¹³ Deze ontmoeting vond plaats op 28 mei 1880 en Rutgers meldde vervolgens op 2 juni aan curatoren dat Dilloo, 'zoo door beginselen als kunde' de geschikte man was voor deze functie. Curatoren namen deze aanbeveling over.¹⁴ Aan Dilloo, diezelfde dag nog door directeuren benoemd aan de Faculteit der Letteren, werd ook het onderwijs in het Oude Testament toevertrouwd.¹⁵ Daarnaast verzorgde hij enige tijd het onderwijs in de nieuwtestamentische vakken.

Dit laatste heeft directeuren nogal wat hoofdbrekens bezorgd omdat daarover met Dilloo een financieel conflict ontstond. Dilloo had namelijk in het eerste jaar de colleges Nieuwe Testament voor zijn rekening genomen en meende om die reden in aanmerking te komen voor het honorarium dat oorspronkelijk bestemd was geweest voor de beoogde hoogleraar Ph.S. van Ronkel.¹⁶ Uit het vervolg blijkt dat dit verzoek niet werd gehonoreerd. Als vergoeding ontving hij fl 1000,-.¹⁷ In het voorjaar van 1882 escaleerde de zaak.¹⁸ Na een emotionele vergadering met directeuren vroeg Dilloo ontslag, om dat verzoek een maand later weer in te trekken. Voorlopig zou hij nog aan de vU verbonden blijven, maar de colleges Nieuwe Testament werden voortaan door een ander verzorgd.

Voor het Nieuwe Testament hadden directeuren oorspronkelijk de Amsterdamse predikant Ph.S. van Ronkel benoemd, niet als ordinaris, maar als buitengewoon hoogleraar.¹⁹ Van Ronkel, een vriend van Kuyper, had in reactie op zijn benoeming aan directeuren laten weten dat hij gezien zijn gezondheid deze taak niet op zich kon nemen.²⁰ Aan Rutgers schreef hij in verband hiermee: 'Wat zult gij een oude afgeleefde knol voor de fonkelnieuwe koninklijke equipage spannen'.²¹ Even heeft hij nog met de gedachte gespeeld tijdelijk enige lessen voor zijn rekening te nemen, maar ook dat kon hij niet waarmaken.²² Mede als gevolg hiervan bleef het onderwijs in de nieuwtestamentische vakken aan de v.u. lange tijd aan de zwakke kant. Het is de vraag of Kuyper dit zo'n ramp vond. Voor hem was de dogmatiek de kroon van de theologie. Maar bij de overige leden van de faculteit en bij curatoren leefde de wens naar een vervulling van deze vacature wel degelijk. Verscheidene namen passeerden in 1881 en 1882 de revue. Zo heeft men onder anderen gedacht aan A. J. C. Zahn uit Stuttgart, maar vanwege diens kwetsbare gezondheid werd in tweede instantie besloten daarvan af te zien. Ook de uit Oost-Friesland afkomstige theoloog H. E. Gravemeijer werd genoemd, maar Felix wist te melden dat deze reeds 68 jaar oud was en onlangs getroffen door een beroerte, waardoor hij absoluut niet in staat zou zijn op te treden als hoogleraar.²³ Zelf dachten curatoren aan H. C. G. Schijvliet, predikant te Utrecht. Die was echter voor de faculteit te oud en bovendien niet gepromoveerd. Als hij de v.u. wilde dienen zonder bezwaar voor de kas had de faculteit geen bezwaar tegen zijn benoeming.²⁴ De faculteit achtte op dat moment overigens een benoeming voor de ambtelijke vakken belangrijker. Daarvoor had men de predikant van Schaarsbergen, mr. dr. W. van den Bergh op het oog.²⁵ Uiteindelijk zou de Rotterdamse predikant en curator dr. A. H. de Hartog enkele lessen op het gebied van het Nieuwe Testament verzorgen.

De Hartog zat al enige tijd in de 'wachtkamer'. Zo had Rutgers hem tijdens de senaatsvergadering van 4 februari 1881 gevraagd in hoeverre hij in staat zou zijn in de literaire faculteit op te treden. De Hartog had daar geen problemen mee, zo blijkt. De oude talen waren steeds het voorwerp van zijn studie gebleven.²⁶ De volgende vergadering echter lag er een voorstel van curatoren op tafel. Voor Grieks en Latijn dachten zij aan dr. J. Woltjer, conrector te Groningen; als tweede stond De Hartog genoemd als kandidaat voor een professoraat aan de lette-

A. H. de Hartog

renfaculteit, met als leeropdracht de exegese, de hermeneutiek en de patristiek.²⁷ Indien Woltjer zou weigeren, zou De Hartog in zijn plaats kunnen worden benoemd. In de voordracht van Woltjer kon de senaat zich vinden, maar anders lag dat met De Hartog.²⁸ Hem werd veel meer geschiktheid voor de literaire studie toegedicht dan voor de exegese, ook omdat voor de exegese 'met het oog op ons verleden, onze volksaard en ons beginsel zoo mogelijk een specialiteit in dat vak moet worden benoemd.'²⁹ Wat deze woorden precies inhouden is onduidelijk, maar de strekking kan niemand ontgaan: de senaat, voor vier/vijfde bestaande uit theologen, achtte De Hartog niet geschikt als nieuwtestamenticus.³⁰ De senaat stelde voor Zahn te benaderen voor de leerstoel Nieuwe Testament.³¹ Een advies dat, zoals al gemeld werd, uiteindelijk niet werd overgenomen. De Hartog had men op het oog als buitengewoon hoogleraar voor een nog op te richten, voorbereidende school. Dat laatste moest eerst maar eens goed geregeld worden, zo meenden curatoren.³² Daarvan is het voorlopig niet gekomen omdat er intussen een nauw contact was ontstaan met het 'vrije' gymnasium van ds. F. L. P. C. van Lingen te Zetten.³³

Weer enkele maanden later, op 7 september 1881, besloten directeurs, op 'officieuse' voordracht van curatoren, De Hartog te benoemen tot hoogleraar voor de praktische vakken. Het besluit moet vóór 16 december 1881 zijn teruggedraaid, want op die dag bracht Hoedemaker de vacature voor de praktische vakken ter sprake op de senaatsvergadering.³⁴ Het was enige tijd daarna dat de faculteit wees op Van den Bergh.³⁵ Toen die bedankt had, bleek Hoedemaker bereid deze vakken voor zijn rekening te nemen.³⁶ Over De Hartog werd niet meer gesproken.

Een jaar later kwam het toch tot een benoeming van De Hartog. De senaat besloot namelijk op zijn vergadering van 19 mei 1882 aan curatoren voor te stellen De Hartog te benoemen tot regent van het studenhuis (het hospitium) en hem de titel hoogleraar te geven. In zijn instructie zou kunnen worden opgenomen dat hij enkele lessen zou verzorgen aan zowel de literaire als de theologische faculteit. Hoewel curatoren hiermee in eerste instantie niet zo gelukkig waren (het was nog niet eens zeker dat er een hospitium zou komen), gingen ze na overleg met de senaat uiteindelijk toch akkoord.³⁷ Bij die gelegenheid werd De Hartog de titel hoogleraar toegekend hoewel hij geen leeropdracht had aan de Faculteit der Godgeleerdheid noch aan die der Let-

F. W. J. Dilloo

teren. In het jaarverslag van de vereniging staat hij dan ook vermeld als 'hoogleraar titulair'. Wat door curatoren uitdrukkelijk bedoeld was als een tijdelijke voorziening zou echter gedurende vele jaren de normale voorziening blijken te zijn. Behalve colleges op het terrein van het Nieuwe Testament verzorgde De Hartog tot aan zijn overlijden in 1895 ook colleges ten behoeve van de propedeutici.

Een derde 'probleem' was de vervulling van de leerstoel voor de ambtelijke vakken. Herhaaldelijk heeft de faculteit de wens geuit een hoogleraar daarvoor te krijgen, maar Van den Bergh, die men daarvoor op het oog had, vond deze functie te zwaar.³⁸ Deze vakken kwamen bij Hoedemaker terecht. Deze sprak over praktische theologie, een term die ontleend was aan Schleiermacher. Wel nam hij afstand van diens antropologische en godsdienstwetenschappelijke benadering. Als grondbeginsel wees Hoedemaker op de kerk als het lichaam van Christus. Bovendien zijn er vakken die betrekking hebben op de gestalte van de kerk des Heren, het kerkrecht, en er zijn vakken die betrekking hebben op haar levensbeginsel, de liturgiek en de homiletiek. 39

Zo zag de het personeelsbestand van de faculteit er dus gedurende de eerste jaren uit: Rutgers, Kuyper en Hoedemaker, bijgestaan door De Hartog en Dilloo. Deze laatste zou echter per 1 januari 1886 ontslag nemen. De precieze redenen van zijn vertrek zijn nooit helemaal opgehelderd. Uit de verschillende notulen valt wel op te maken dat Dilloo zeer teleurgesteld was dat hij benoemd was aan de literaire en niet aan de theologische faculteit. Bovendien waren er problemen geweest met zijn honorering en heerste er twijfel over zijn gereformeerde gezindheid. In mei 1885 – Dilloo was nota bene rector³⁹ – vroeg hij aan directeuren een getuigschrift opdat hij elders zou kunnen solliciteren.⁴⁰ Voorts deelde de voorzitter van directeuren de vergadering mee dat Dilloo de vraag had gesteld 'tegen wanneer hij een eervol ontslag moet aanvragen, maar tevens of directeuren wenschten dat hij die aanvraag niet deed.' Met andere woorden: Dilloo liet de mogelijkheid open dat hij zou aanblijven, maar dan moest hij daarvoor gevraagd worden. Daarover werden zowel Kuyper als Rutgers, die na elkaar ter vergadering verschenen, gehoord. Zij waren van mening dat Dilloo qua overtuiging niet helemaal bij de vu paste en ze adviseerden directeuren geen aandrang op Dilloo uit te oefenen om te blijven.⁴¹ Ik heb de in-

druk dat men blij was van hem af te zijn.⁴² De colleges werden door de andere hoogleraren verzorgd: Hoedemaker (inleiding Oude Testament), Rutgers (exegese Oude Testament) en Kuyper (Hebreeuws). Pas in 1904 zou de faculteit erin slagen opnieuw een vakman aan zich te binden, namelijk C. van Gelderen.⁴³

40 Twee jaar later nam ook Hoedemaker ontslag. Zijn positie aan de vu was na de Doleantie onmogelijk geworden. De breuklijnen tussen hem en Kuyper waren vanaf de start van de universiteit zichtbaar geweest, maar ze waren in de loop van de jaren steeds duidelijker voelbaar geworden om uiteindelijk tot onoverbrugbare kloven te worden. In dat proces is Hoedemaker langzamerhand gegroeid. Hij schreef eens aan directeur Hovy: 'Kuyper is bezig mij te emancipeeren....' Juist in de moeitevolle omgang met Kuyper heeft Hoedemaker zijn eigen weg gevonden.⁴⁴ Het was voor de faculteit, zo kort na de Doleantie die de Vereniging veel leden kostte, een harde klap: eerst Dilloo weg, nu Hoedemaker. Kuyper en Rutgers bleven alleen over, bijgestaan door De Hartog.

De vervulling van de vacature Hoedemaker zou enige tijd in beslag nemen. Daarbij speelde een rol dat velen hoopten op een spoedige vereniging van dolerenden en afgescheidenen. In dat geval zou H. Bavinck, de Kamper dogmaticus, ongetwijfeld naar Amsterdam komen.⁴⁵ Er werd dus geen haast gemaakt met een nieuwe benoeming. Wel werd een tijdelijke voorziening getroffen. Van den Bergh, vanaf 1886 curator, verzorgde de ambtelijke vakken (i.c. de homiletiek); de ethiek werd door curator Van Schelven gedoceerd. Deze voorziening werd met het oog op genoemde onderhandelingen enkele malen met een half jaar verlengd. Uiteindelijk hebben beide predikanten tot en met het voorjaar van 1889 hun colleges gegeven. In dat voorjaar – Bavinck had voor een hoogleraarschap te Amsterdam bedankt – begon een ingewikkeld proces rond de benoeming van een nieuwe hoogleeraar. Daarbij speelde een rol dat Kuypers liefde voor Van den Bergh enigszins bekoeld was en dat zijn voorkeur nu uitging naar de Rotterdamse predikant dr. W. Geesink.⁴⁶ Zo had hij curatoren, wetend dat Bavinck een benoeming zou weigeren, geschreven dat hij deze als enige geschikte kandidaat zag.⁴⁷ Curatoren waren echter niet helemaal overtuigd van Geesinks kwaliteiten voor de vakken waarvoor men hem *vermoedelijk* op het oog had.⁴⁸ Geesink was namelijk kerkhisto-

Ph.J. Hoedemaker

ricus en er was een vacature voor de vakken die Hoedemaker had gedoceerd. In de brief hierover aan de faculteit werd onder anderen ook Van den Bergh genoemd. Bovendien benoemden curatoren alsnog Bavinck, die daarvoor bedankte. Daarna kwam de faculteit in een brief van 29 mei 1889 met een officiële voordracht.⁴⁹ Er was geen kandidaat die door wetenschappelijke studie het bewijs had geleverd in aanmerking te komen voor de ethiek en de praktische vakken. Geesink had een 'algemeene geschiktheid'. Voorgesteld werd hem te benoe-
 42 men voor de ethiek en de nieuwtestamentische vakken. Tenslotte was de leerstoel voor Nieuwe Testament nog steeds vacant. Voor de praktische vakken dacht men aan Van den Bergh, 'overmits hierin wetenschappelijke methode niet volstaat, tenzij deze gepaard gaat met zulk een persoonlijke invloed van geestelijke aard, dat er tevens vormend op de jongelieden gewerkt wordt'. Omdat de faculteit wel wist dat de middelen ontoereikend waren om twee katheders te doen bezetten, deed ze de suggestie Van den Bergh te vragen de universiteit te dienen zonder bezwaar voor de financiën. Kuyper, die ook achter de schermen zijn voorkeur kenbaar maakte, achtte namelijk een combinatie van beiden het meest gelukkig.⁵⁰ 'Van den Berg is geen *wetenschappelijk* man, Geesink wel'.⁵¹ Curatoren gingen akkoord met de voordracht van de faculteit.⁵²

Er volgde, mede omdat Van den Bergh niet wilde afzien van zijn honorarium en twee hoogleraren te bezwaarlijk waren, een nieuwe briefwisseling tussen de verschillende betrokken partijen. Uiteindelijk stelde de faculteit voor Geesink te benoemen tot ordinarius en Van den Bergh tot buitengewoon hoogleraar.⁵³ Uit deze brief valt op te maken dat de faculteit er bezwaar tegen had om Van den Bergh *alle* vakken van Hoedemaker toe te vertrouwen. Zowel zijn gezondheid als zijn 'geneigdheid' speelden daarbij een rol. En bovendien achtte de faculteit de vervulling van de vakken voor zedenleer en de 'geschiedenis van het paganisme', met de daaraan verbonden tijdelijke waarneming van het onderwijs (aan de letterenfaculteit) in de logica en de geschiedenis van de wijsbegeerte belangrijker dan de vervulling van de 'praktika.' Veel vertrouwen in Van den Bergh had de faculteit dus niet, behalve dan voor de praktische vakken, maar die achtte zij minder belangrijk dan het andere deel van Hoedemakers leeropdracht. Vandaar het voorstel om Van den Bergh tot *buitengewoon* hoogleraar te benoemen. Dat scheelde in de kosten. Het grote verschil namelijk tussen

een gewoon en een buitengewoon hoogleraar was het verschil in honorarium. Voor de gewone hoogleraren lag dat vast, voor de buitengewone hoogleraren kon dat in iedere situatie opnieuw worden bekeken. Ondertussen valt er nog iets anders op: van een leeropdracht voor Nieuwe Testament is geen sprake meer. Het ligt voor de hand daarbij te denken aan een verzoek van Geesink zelf. Hij wist zich nauw met De Hartog verbonden en wellicht wilde hij het hem niet aandoen zijn leeropdracht van hem af te nemen.⁵⁴ Uiteindelijk werden beiden benoemd tot buitengewoon hoogleraar.⁵⁵ 43

Geesink kon snel besluiten. Zijn leeropdracht omvatte de zedenkunde en elenctiek; in 1895 werd hij ordinarius.⁵⁶ Bij die gelegenheid werden hem, als gevolg van het overlijden van De Hartog, ook de nieuwtestamentische vakken opgedragen. Aan de literaire faculteit verzorgde hij het onderwijs in de logica, kenleer, geschiedenis van de filosofie en geschiedenis van de psychologie. In 1905 werd hij aan deze faculteit buitengewoon hoogleraar.

Van den Bergh had allerlei aarzelingen en bezwaren. Hij was als curator al maanden bekend met het feit dat men hem aan de VU wilde hebben, maar schreef op 9 september 1889 aan curatoren dat hij zichzelf niet geschikt achtte. Een andere belangrijke aarzeling betrof het feit dat hij zeggenschap eiste van de kerk bij benoemingen aan de faculteit.⁵⁷ Ook anderen hadden voor zo'n toezicht gepleit, en directeurs zetten de eerste stappen op weg naar wat later 'het contract' zou heten. Het was 16 december 1889 toen Van den Bergh directeurs schreef dat hij zijn benoeming aannam. Daarbij bedong hij nog uitstel tot na de aanstaande zitting van de Voorlopige Synode; de kerken zouden eventueel bezwaar tegen zijn benoeming kunnen maken. Vóór Van den Bergh zijn taak op zich had kunnen nemen, overleed hij.

DE OPZET VAN DE STUDIE

Een van de spannende vragen bij de opening van de Vrije Universiteit was de vraag of er wel studenten zouden komen. Dat viel mee. Aan het einde van 1880 waren er weliswaar slechts vier studenten ingeschreven, maar dat aantal zou in de jaren daarna snel groeien en in de hier beschreven periode al spoedig rond de zestig bedragen. Dat waren er

meer dan te Kampen aan de Theologische School studeerden.⁵⁸ Toen de vereniging van de beide gereformeerde kerkformaties in 1892 tot stand was gekomen, bleken ruim 40 alumni van de vU predikant te zijn in de Gereformeerde Kerken in Nederland.⁵⁹ Maar wat studeerden ze eigenlijk, hoe was de studie opgebouwd? Daarover gaat deze paragraaf.

44	Jaar	FdG	Kampen
	1880	8	0
	1881	13	43
	1882	24	52
	1883	31	48
	1884	39	40
	1885	39	30
	1886	46	31
	1887	60	38
	1888	67	45
	1889	56	53
	1890	56	55
	1891	61	57
	1892	56	59

De toelatingseisen

Wie als student aan de vU wilde worden ingeschreven, diende te voldoen aan de wettelijke eisen die aan de toegang tot een universiteit werden gesteld. Dat betekende dat aankomende studenten een diploma moesten hebben van een zesjarig gymnasium. Dat was de strekking van Artikel 16 van het Reglement van de vU.⁶⁰ In datzelfde artikel werd echter bepaald dat voor deze eisen dispensatie kon worden verleend, 'volgens nader vast te stellen regelen'. Zo had men het op 6 februari 1880, dus voordat de universiteit haar deuren opende, vastgesteld. Nadien moest er nog heel veel geregeld worden, ook wat betreft de toegang tot de universiteit.

De concrete aanleiding om zich over de toelatingseisen te buigen was een brief van ds. F.L.P.C. van Lingen, directeur van het enige christelijke particuliere gymnasium in Nederland. Deze had zich tot

rector Kuyper gewend met de vraag langs welke weg zijn leerlingen toegang tot de vu konden verkrijgen.⁶¹

Van Lingen, sedert zijn studententijd te Leiden met Kuyper bevriend, stond aanvankelijk evenals deze onder invloed van de moderne J. H. Scholten, maar beleefde in zijn eerste gemeente een bekering naar de gereformeerde orthodoxie. Vanaf die tijd was hij een bekend ijveraar voor kerkherstel. Tijdens zijn predikantschap te Zetten begon hij enkele jongelui thuis voor te bereiden op de universiteit. Daaruit ontstond in 1864 het eerste vrije gymnasium in Nederland.⁶² Zijn leerlingen trokken aanvankelijk vooral naar Utrecht, maar omdat Van Lingen gegrepen was door de idealen van Kuyper, wendde hij zich tot de Vrije Universiteit.

45

In zijn brief wees Van Lingen erop dat zijn vijfjarige gymnasiumopleiding met het begin van de nieuwe cursus een zesjarige zou worden en daarmee zou deze voldoen aan de eisen die de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 aan de gymnasia stelde. Met ingang van 1876 waren de gymnasia namelijk verplicht een zesjarige opleiding te verzorgen, waarbij de overheid toezicht hield op de eindexamens. In feite was de universitaire propedeuse aan het gymnasium toegevoegd. Daarom gaf een diploma van zo'n zesjarig gymnasium rechtstreeks toegang tot de rijksuniversiteiten.⁶³ Van Lingen, die in het afgelegen Zetten soms moeilijk aan bekwame leerkrachten kon komen, had daaraan nog niet kunnen voldoen, maar was er blijkbaar zeker van dat dat met ingang van de jaargang 1881-1882 wel mogelijk zou zijn. Zijn examens werden echter door de overheid niet erkend. Hij wees daarom op de mogelijkheid dat de vu afgevaardigden naar de examens zouden zenden, die daar dezelfde rol zouden vervullen als de rijksgecommitteerden bij de gemeente-gymnasia.

Er was dus alle reden om zich te buigen over de verdere inrichting van de studie. Dat gebeurde op de senaatsvergadering van 4 februari 1881. Van Lingen, door Kuyper uitgenodigd de vergadering bij te wonen, liet zich vertegenwoordigen door De Hartog, lid van het curatorium van de vu én van het curatorium van Zetten (1878-1895). Deze wilde de zaak echter liever nog niet behandelen en stelde voor een commissie te benoemen. Van Lingen had volgens hem toezeggingen gedaan over een zesjarige cursus waarover nog geen beslissingen door curatoren waren genomen.⁶⁴

Uitstel van een beslissing hierover was echter niet naar de zin van Kuyper. Hij beseftte zeer goed dat de vooruitzichten voor zijn universiteit niet bepaald rooskleurig waren. Hij kon iedere hulp gebruiken, ook die van Van Lingen, en wees erop dat Artikel 16 zo gesteld was om evangelisten te weren, 'wier aanwezigheid het peil van het onderwijs zou doen dalen'. Bovendien wees hij op de mogelijkheid om dispensatie te verlenen. Zou dat artikel niet gebruikt kunnen worden om aan
46 de wens van het schoolbestuur tegemoet te komen?

Het voorstel van Kuyper riep verzet op. De Hartog wees erop dat als er een nauwe band zou ontstaan tussen de v u en Zetten, dit voor Zetten wel eens de consequentie zou kunnen hebben dat het alleen nog maar leerlingen zou trekken die naar de v u wilden gaan. De Hartog wees daarmee in bedekte termen op het feit dat in het curatorium van Zetten de meningen over Kuyper en zijn v u verdeeld waren. Hoedemaker stelde de vraag naar de motieven van Van Lingen, waarop Fabius wist te vertellen dat de resultaten van Van Lingen de laatste jaren nogal slecht waren en dat hij de admmissie-examens van de universiteiten vreesde. Lohman reageerde met de vraag waarom de v u geen lagere eisen zou stellen.

De vergadering besloot uiteindelijk een gesprek met het curatorium van Zetten aan te gaan. Lohman en Fabius werden met deze opdracht belast. Bij monde van laatstgenoemde werd de senaat op 13 mei verslag gedaan van hun bevindingen.⁶⁵ Zolang niet telkens een onderzoek zou worden ingesteld naar de bekwaamheid van de leerlingen om het academisch onderricht te genieten, staat hun geen andere weg open dan ieder voor zich dispensatie te vragen, zo luidde de conclusie. Een overeenkomst tussen beide instanties lag dus voor de hand. In de discussie hierover bleek dat Felix van mening was dat het curatorium van Zetten liever geen nauwe band met de v u wilde. Rutgers daarentegen drong er juist op aan zo'n band te creëren. Kuyper stelde voor zelf een admmissie-examen in het leven te roepen, Fabius wilde van de gelegenheid gebruik maken *alle* examina te regelen, omdat alles met alles samenhang.

Het was inderdaad de hoogste tijd een en ander vast te leggen, want het ontbreken van vaste regels had bij Houtzagers al tot grote irritatie geleid.⁶⁶ Op eigen initiatief had hij in 1879 contact met Kuyper gezocht over diens plannen voor een gereformeerde universiteit.⁶⁷ Deze had hem geadviseerd eerst zijn propedeuse te Utrecht te voltooien en

vervolgens naar de vu te komen.⁶⁸ Houtzagers had dit advies na veel aarzeling opgevolgd. Toen hij tijdens het eerste college bemerkte dat twee andere studenten uit Utrecht zonder propedeuse toegang hadden verkregen tot de vu, was hij daarover gepikeerd.⁶⁹ Uit een brief aan Kuyper blijkt dat Houtzagers zich bovendien druk maakte over het feit dat Kuyper hun beloofd had dat ze zich na hun opleiding aan de vu terstond beroepbaar zouden kunnen stellen. Dat betekende naar het oordeel van Houtzagers een scheuring.⁷⁰ Zover wilde hij zelf op dat moment niet gaan. In eerste instantie had hij daarom de neiging de vu te verlaten, om na de kerstvakantie 'na veel innerlijke strijd' toch weer terug te keren.⁷¹ 47

De kwestie maakte duidelijk dat de vu zich moest buigen over een reglement op de examina.⁷² Dat was waar Fabius op aandrong. En inderdaad werd op voorstel van Kuyper een commissie benoemd die zich over drie vragen moest buigen: 1. Moet de vu een propedeuse inrichten? 2. Welke eisen moeten worden gesteld aan de examina? 3. Hoe zal de dispensatie geschieden? Kuyper en Rutgers werd gevraagd in deze commissie zitting te nemen.

De zaak kwam 2 juni 1881 aan de orde in de vorm van een voorstel, waarvan de letterlijke tekst helaas niet bewaard is gebleven. Uit de reacties valt op te maken dat dit voorstel bedoelde ook leerlingen met een overgangsbewijs van vijf naar zes gymnasium toe te laten. Hoedemaker leidde daaruit af dat Kuyper en Rutgers geen al te grote blokkades wilden opwerpen en reageerde teleurgesteld. Rutgers repliceerde dat de openbare gymnasia een leerplan hadden waarin de propedeuse was opgenomen. Een propedeuse die Kuyper en Rutgers bij de universiteit wilden trekken. Met andere woorden: wat er aan niveau verloren zou gaan door de toelatingseisen te verlagen, werd teruggewonnen door de propedeuse in te voeren. Verder meende Rutgers dat de vu toch een heel eigen spoor zou moeten trekken gezien het feit dat het kandidaatsexamen geheel anders zou zijn dan aan de rijksuniversiteiten. Hoedemaker echter – en daar wrong de schoen – meende dat de vu de studieopzet zo moest regelen dat er zolang mogelijk een gelijk spoor met de rijksuniversiteiten gevolgd werd. Hoe groter de verschillen, zo interpreteer ik zijn bezwaren, hoe moeilijker het voor studenten van de vu werd om hervormd predikant te worden. Rutgers keek daar anders tegenaan. De vu moest vertrouwen op zijn beginsel. 'Achten wij op zichzelf den weg dien wij volgen beter, dan zal dit ook al-

lengs wel aan de vruchten blijken.' De hervormde kerk had bovendien geëist dat iemand drie jaar aan een rijksuniversiteit moest hebben gestudeerd om predikant te kunnen worden.⁷³ Daarmee werden leerlingen van de v.u. buitengesloten, zo merkte hij op. Met andere woorden: dat argument had zijn betekenis verloren.

48 Uiteindelijk werd men het erover eens dat voor het afleggen van het kandidaatsexamen de student zowel een bewijs van inschrijving zou moeten overleggen als een bewijs dat hij met goed gevolg de propedeutische studie had gevolgd. De eisen werden uiteindelijk zo geformuleerd, dat de propedeuse een tweejarige vooropleiding zou worden. De verantwoordelijkheid daarvoor werd bij de literaire faculteit gelegd.⁷⁴ Ten slotte werd de dispensatieregeling aanvaard. Dispensatie werd verleend aan ieder die een diploma had van een vrij gymnasium waarvan de diploma's contractueel door de senaat waren erkend. Een tweede mogelijkheid was er voor wie met goed gevolg een admissie-examen had afgelegd. Ten slotte hield men voor degenen die aan deze beide eisen niet konden voldoen, de deur nog op een kleine kier open.

Het curatorium van Zetten reageerde verheugd op de besluiten van 2 juni en deed een voorstel om tot een regeling te komen. Dit kwam erop neer dat jaarlijks een afgevaardigde van de v.u. als gecommitteerde zou optreden bij de overgangsexamens van klas vijf naar klas zes bij die leerlingen die het voornemen hadden aan de v.u. te gaan studeren. De senaat stemde op 16 juni met deze voorstellen in en formuleerde een ontwerpovereenkomst. Tevens werd op die vergadering de regeling voor het admissie-examen vastgesteld.⁷⁵

Dit betekende dat leerlingen van Zetten met een vijfjarig gymnasium toegang hadden tot het propedeutisch examen van de v.u. Kuyper en Van Lingen hadden bereikt wat ze wilden: een speciale band tussen de v.u. en Zetten, waarbij Zetten niet aan de hoge wettelijke eisen behoefde te voldoen. De toelatingseisen voor de v.u. werden lager gesteld dan aan de rijksuniversiteiten. Daar staat echter tegenover dat de propedeuse langer was en van een andere inhoud dan aan de rijksuniversiteiten: twee jaar. Dat laatste wordt niet gemotiveerd. Waarom was er eigenlijk, afgezien van dat 'inhaaljaar', een propedeuse nodig behalve voor Hebreeuws en Israëlitische oudheden? Was dit een bewuste keuze? Wilde de v.u. zich onderscheiden van de andere opleidingen door vooral de eisen niet te laag te stellen? Een van de eerstelingen die via

Zetten naar de v.u kwam, A. Schouten, meent in zijn autobiografische terugblik inderdaad dat dit een belangrijk aspect was.⁷⁶

Een voordeel voor de v.u was dat er in ieder geval één gymnasium in Nederland was, waar leerlingen op de v.u werd gewezen. Van Lingen was enkele jaren een vurig propagandist voor de v.u. Zo schrijft Schouten: 'De Vrije Universiteit had bijzondere bekooring maar er was niemand die iets goeds voorspelde aangaande de vooruitzichten der studerenden.' Het vlugschrift van Van Lingen, *Doopbelofte en hooger onderwijs*, waarin hij een vurig pleidooi voor de v.u voerde, had in het geval van Schouten zelf een belangrijke rol gespeeld, omdat het voor Schoutens vader de doorslag gaf om hem naar de v.u te laten gaan.⁷⁷ 49

Het spreekt vanzelf dat hiermee de vraag naar voren kwam of ook mensen met een vijfjarig gymnasium van een gemeentelijke school toegang hadden tot de v.u. Tevens rees de vraag of iemand met een zesjarig gymnasium net zolang geacht werd over zijn propedeuse te doen als iemand met een vijfjarig gymnasium. De eerste groep werd toegelaten.⁷⁸ Voor de tweede groep volstond, zo stelde Woltjer in 1883 voor, een eenjarige propedeuse.⁷⁹ Omdat een en ander de letterenfakulteit regardeerde, werd het aan haar overgelaten. Hoewel ik hiervan verder nergens duidelijke sporen heb kunnen vinden, neem ik aan dat een en ander overeenkomstig de wensen van Woltjer is geregeld.

De relatie tussen de v.u en Zetten werd steeds inniger. In 1885 speelde zelfs de vraag of Zetten niet verplaatst zou moeten worden naar een centrale plaats in het land. Uiteindelijk ging dit niet door. Spoedig daarna begon men in Amsterdam met de voorbereiding van de oprichting van een gereformeerd gymnasium. Dat opende in 1889 zijn deuren.⁸⁰ Rond diezelfde tijd was in de relatie tussen de v.u en Zetten de klad gekomen. Ongetwijfeld speelde de oprichting van het Amsterdamse Gereformeerd Gymnasium daarbij een rol. Bovendien was er sprake van vervreemding tussen Kuyper en Van Lingen. Deze laatste stuurde in 1889 aan op een relatie met de Theologische School te Kampen.⁸¹ Overigens werd dat niet gemeld aan de v.u. Daar klaagde Van Lingen over de ongelijke behandeling. Waarom stuurde de v.u wel examinatoren naar Zetten, maar werden leerlingen van andere gymnasia zonder meer geaccepteerd?⁸² In het antwoord werd verwezen naar de kwaliteitsgarantie die met de wettelijke regeling gegeven was.⁸³ Later wees Van Lingen erop dat het gerucht ging dat de gemeen-

telijke gymnasia heel gemakkelijk een overgangsbewijs van vijf naar zes gymnasium gaven als bekend was dat iemand naar de VU ging.⁸⁴ Hierover werd door de senaat advies gevraagd aan de literaire faculteit. Dat advies kwam op 6 december ter tafel.⁸⁵ Door Woltjer werd voorgesteld het contract met Zetten niet te verlengen en voortaan van allen die zich met een overgangsbewijs van vijf naar zes gymnasium zouden melden een admissie-examen te verlangen. Aldus werd besloten.⁸⁶ Zo viel Van Lingen in zijn eigen zwaard.

In 1893 werd besloten dat de eisen van het admissie-examen dezelfde zouden zijn als de eisen die gesteld werden aan het eindexamen gymnasium.⁸⁷ Het ligt voor de hand dat toen ook de tweejarige propedeuse vervangen werd door een eenjarige, hoewel ik daarvan tot nog toe geen bewijs heb aangetroffen.

De academische examens

Het *propedeutisch examen* kon alleen worden afgelegd na overhandiging van een bewijs van inschrijving en van recensie.⁸⁸ Geëxamineerd werd in de vakken Latijn, Grieks, Nederlands, Hebreeuws en Hebreeuwse antiquiteiten. Bovendien werden de studenten geacht zich de eerste beginselen van het Arabisch en Syrisch eigen te maken. Vastgesteld werd dat voor de genoemde vakken twee jaar college gevolgd diende te worden.⁸⁹

Ten behoeve van het *kandidaatsexamen* werd er geëxamineerd in de vakken exegese, gereformeerde dogmatiek, encyclopedie, kerkgeschiedenis, geschiedenis van de gereformeerde kerken, in het bijzonder in Nederland, en in de gereformeerde zedenkunde. Bij de biblicale werd van de student tevens een proeve van exegese geëist van *ad aperturam* voorgelegde hoofdstukken. Met andere woorden: hem werd gevraagd, onvoorbereid, een tekst te exegetiseren. Van al deze vakken werd een zodanige mate van kennis gevorderd 'als bij goeden aanleg na minstens driejarige theologische studie kan gerekend worden verkregen te zijn'.⁹⁰ Zowel uit het getuigenis van Houtzagers als dat van Schouten blijkt dat vooral Kuyper het zijn leerlingen bepaald niet gemakkelijk maakte. De Wit vermeldt dat Houtzagers bij Kuyper totaal negen uur tentamen deed.⁹¹ Schouten vermeldt dat de tentamens bij Kuyper zeer gevreesd werden.

Daarmee duurde de opleiding tot predikant bij een vijfjarige gymnasiumopleiding totaal vijf jaar: twee jaar propedeuse en drie jaar studie tot aan het kandidaatsexamen. Wie een diploma van een zesjarig gymnasium had, kon in vier jaar afstuderen. Daarna volgden nog de kerkelijke examens, maar die vielen buiten de opleiding.

Tenslotte was er het *doctoraal examen*, dat overigens voor het predikantschap geen vereiste was.⁹² Het vormde één geheel met de promotie. Het eerste deel omvatte examen in de uitleg van de Heilige Schrift, geschiedenis van de christelijke leer en leerstellingen, weerlegging van oude en nieuwe dwalingen en het kerkrecht. Bovendien moest over één of meer onderwerpen uit deze vakken een opstel worden ingediend. Als de student dit onderdeel met goed gevolg was gepasseerd, werd hem van faculteitswege een promotor aangewezen en kon hij zich opmaken voor de afronding van zijn studie, de promotie. 51

Aan de rijksuniversiteiten kende men geen eigenlijke propedeuse meer, want die was in 1876 bij het gymnasium gevoegd.⁹³ Voor het kandidaatsexamen werd de student in die vakken geëxamineerd die in de wet stonden. Het bestond uit twee delen, die binnen een jaar na elkaar moesten worden afgelegd.⁹⁴ Het doctoraal examen bestond uit vier vakken: uitleg van vooraf opgegeven hoofdstukken uit het Oude en uit het Nieuwe Testament, geschiedenis van Israëls godsdienst, zedenkunde en de geschiedenis van de christelijke leerstellingen.

Voor het predikantschap was een doctoraal examen niet verplicht. Wel dienden studenten die predikant wilden worden van synodewege een 'kerkelijk voorbereidend examen' af te leggen bij de kerkelijke hoogleraren. Het schijnt dat dit examen aanvankelijk niet serieus werd genomen. Daarnaast behield de kerk haar zogenaamde 'proponentsexamen'. Al met al duurde de weg naar het hervormde predikantschap bij elkaar zo'n vier jaar. In principe derhalve net zo lang als de weg naar het gereformeerde predikantschap, met dit verschil dat aan de v.u. de propedeuse langer duurde, aan de overige universiteiten de kandidaatsfase.

Keizersgracht 162

Welke colleges werden er gevolgd?

In 1882 werden de colleges vooral aan het begin van de morgen en het begin van de middag gegeven, 's zaterdags alleen 's morgens. Zij die met hun propedeuse bezig waren, hadden het aanzienlijk gemakkelijker dan de 'echte' theologiestudenten. Tenminste, afgaande op het aantal colleges.⁹⁵ Zij volgden namelijk zeven vakken over tien uur, de overige studenten volgden twaalf vakken over tweeëntwintig uur. 53 De meeste colleges waren hoorcolleges, waarbij de studenten weinig anders deden dan dictaat opnemen. Ze volgden deze gedurende drie jaar, waarbij geen onderscheid werd gemaakt tussen tweede-, derde-, of vierdejaars studenten.

Alles bij elkaar lijkt het erop dat de studenten met een behoorlijk zware studielast te maken hadden, tenminste, voor wie alle colleges pleegde te volgen. Sommigen voelden zich dan ook een proefkonijn. Het was duidelijk, aldus de eerdergenoemde A. Schouten, dat er door de professoren naar gestreefd werd om de resultaten van de rijksuniversiteiten in de schaduw te stellen. 'De studie was zwaar in die dagen'. Een bijkomend probleem was dat er nog niet veel geschikte literatuur voorhanden was. Men moest zich behelpen met dictaten, maar ook die waren er nog niet veel.⁹⁶ Dit alles maakte het niet eenvoudig om binnen redelijke termijn de eindstreep te halen. Schouten zelf, die in 1883 aankwam, lukte dat met een vertraging van een half jaar. In het voorjaar van 1889 behaalde hij zijn kandidaatsexamen.

Het blijkt dat in de eerste twaalf jaar van het bestaan van de faculteit Kuiper en Rutgers een groot stempel op het onderwijs hebben gedrukt. Niet alleen gaven ze de meeste jaren ongeveer de helft van de colleges, in 1892 had Kuiper de praktische vakken van Hoedemaker overgenomen en Rutgers het Oude Testament van Hoedemaker. Verder is er weinig ontwikkeling te constateren, behalve dat het Arabisch niet meer werd gegeven. In feite lag de ontwikkeling van de v u lange tijd stil, hoewel het aantal studenten voortdurend bleef stijgen.

DE RELATIE TOT DE NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK

Houtzagers was de eerste student die zijn kandidaatsexamen aflegde.⁹⁷ Daarmee rezen er voor hem en voor de v u allerlei vragen over de

SERIES LECTIONUM

ANNUENTE SUMMO NUMINE

IN UNIVERSITATE LIBERA QUAE AMSTELODAMI EST HABENDARUM

ANNO ACADEMICO MDCCCLXXX—MDCCCLXXXI.

Rector A. KUYPER.

F. W. J. BELLOX,	Theologiae doctor et in ordine litterarum professor ordinarius, linguae Hebraeae grammaticam tradit diebus Martis et Jovis huius VIII. Antiquitates Hebraeae ejusque de Lingua huius XII. Censura litterae praeter Isaacum Albeni percurrit die Mercurii huius VIII. Inventionibus, interpretationibus Talmud selectas diebus Lunae et Veneris huius VIII. Iacobum in libro Veteris Testamenti docuit die Mercurii huius XI. Linguae Chaldaicae atque Syriacae huius videri die Martis huius XI.
D. P. D. FARDIN,	Universae juris doctor et in ordine iuristarum professor extra- ordinarius, jura publica, praesentis loci huius maxime controversas, docuit die Lunae huius I et die Jovis huius II. Doctus philosophiam juris diebus Mercurii et Veneris huius II. Economia jura civilia et jura canonica exposuit huius alio et sub- terius communia.
P. J. HORMEAKER,	Theologiae doctor et in ordine theologicorum professor ordinarius, theologiae naturalem docuit die Lunae huius I et die Mercurii huius VIII. Historiam Israelitarum exponit die Martis huius XI. In Monumentis Iniquitatis principes die Veneris huius II. Eidem ecclesiae Christianae solenniter insuperantur die Jovis huius II et die Veneris huius XI. Historiam sacrae revelationis, praesentis Veteris Testamenti, percurrit huius alio et subterius communia. Dignitatem et et conditionem sacrae praesentis huius potius in- dicanda.
A. KUYPER,	Theologiae doctor et in ordine theologicorum professor ordinarius, dignitatem ecclesiae Christianae solenniter tradit praesentis diebus Martis atque Jovis huius I. Locum ecclesiae exponit die Veneris huius I. Historiam dogmatum ecclesiae die Mercurii huius I. Ecclesiasticam theologiae solenniter percurrit per praesentis anni partem die Lunae huius XI. Cum reformatione Ecclesiae symbolis veteribus Ecclesiarum symbolis composit per praesentis anni partem die Lunae huius XI. Dignitatem et et conditionem sacrae praesentis huius potius in- dicanda.
F. L. BUTTERS,	Theologiae doctor et in ordine theologicorum professor ordinarius, historiam ecclesiarum, imperium Reformationis sacrae, docuit, diebus Martis et Mercurii huius II. Historiam ecclesiae praesentis tradit die Jovis huius XI. Ecclesiam antiquitatem exponit per praesentis anni partem die Lunae huius XI. Historiam vitae Christianae ecclesiae die Veneris huius II. Praesentis ecclesiae vitae atque scriptis cum praesentibus litteris per praesentis anni partem die Lunae huius XI. Dignitatem et et conditionem sacrae praesentis huius potius in- dicanda.
.....	in ordine theologicorum professor, huius potius indicanda, tradit theologiae praesentis partem ecclesiasticam. Exponit theologiae praesentis partem ecclesiasticam h. u. s. Jura ecclesiasticum ecclesiae Christianae solenniter interpretat h. u. s. Historiam atque praesentis ecclesiae de rebus h. u. s. Theologiae Christianae explicat h. u. s. In characteribus ecclesiae agi h. u. s. In relatione quae ecclesiae cum societate atque potius civili in- terfuit disputat h. u. s.
P. S. VAN RONSEN,	Theologiae doctor et apud reformationem Amstelredamum Verba Iacobi sacrae, Pauli ad Ephesios ecclesiam interpre- tationibus, diebus Martis et Jovis huius VIII. Historiam librorum N. T. docuit die Lunae huius IX. Acta sacra N. T. continendi et explicandi huius videri die Mer- curii huius I. Locum praesentis N. T. Testamenti maxime inter Reformationem atque partem controversas explicat die Lunae huius alio et subterius communia.

relatie tot de kerk. Van meet af aan heeft dit thema een rol gespeeld, ja zelfs de verhoudingen aan de vU bepaald. Niemand had in 1880 een duidelijk beeld van de verhouding tussen kerk en universiteit. Kuyper had in 1882 à titre personnel op de algemene ledenvergadering zijn gedachten uitgesproken over de vraag 'welke zijn de vooruitzichten voor de studenten van de Vrije Universiteit?'⁹⁸ In deze voordracht wees Kuyper de universitaire verantwoordelijkheid voor de toekomst van de studenten af. Wel liet hij alle ruimte aan de hoogleraren om door 'raad en daad' invloed uit te oefenen 'in maatschappelijke aangelegenheden'.⁹⁹ Maar de verantwoordelijkheid voor de toekomst van de theologische studenten werd bij de synode gelegd. Kuyper was er echter niet optimistisch over dat deze de vU-studenten zou toelaten. Toegeven zou gelijk staan met het tekenen van eigen abdicatie.¹⁰⁰ Vanuit het profetisch perspectief zag hij echter wel degelijk een toekomst voor de theologisch studenten. Hij ontwaarde een ontwakning van de dorre doodsbeenderen, de Geest blaast weer vanuit de vier windstreken. Dat alles zou er niet zijn als er niet nog een roeping van Godsweg zou zijn voor de 'gezuiverde kerken'. Langs welke weg dit zou gaan, 'daarover bekommer ik mij in het allerm minst niet'. Toch kon hij het niet nalaten twee wegen te schilderen. Of het komt tot een totale abdicatie, of de kerken zullen zelf 'naar goddelijke roeping' de organisatie van 1816 van zich af moeten werpen.¹⁰¹ Met het afstuderen van Houtzagers in december 1883 kwam alles heel dichtbij. Wat ging er gebeuren? Wat moest er gedaan worden?

55

Houtzagers had aan zijn hoogleraren gevraagd of het verstandig was dat hij zou gaan preken. Toen dezen hem daarop bevestigend hadden geantwoord, preekte hij voor het eerst op 13 november 1883. Tot zijn eigen verbazing echter las hij in *De Heraut* van 23 december dat studenten van de vU niet mochten preken zonder eerst kerkelijk examen te hebben gedaan. Hierover schreef Houtzagers aan Kuyper. Diens reactie was aanleiding voor een tweede brief.¹⁰² *De Heraut* verschilde blijkbaar van mening met de faculteit die hem het preken toch min of meer had toegestaan, zo moest Houtzagers wel concluderen.

Het was Hoedemaker die de zaak op 11 januari 1884 in de senaat aan de orde stelde. Wat moet de gedragslijn zijn der theologische studenten aan onze universiteit met betrekking tot de bediening des Woords in de Nederlandse Hervormde Kerk?¹⁰³ De senaat achtte zich

echter niet bevoegd om zich in een zuiver kerkelijke kwestie te mengen, noch om een advies in een theologische kwestie te geven. Meer gehoor vond Hoedemaker op de vergadering van de faculteit van 1 februari 1884.¹⁰⁴ Daar werd besloten de drie studenten die preekbeurten vervulden op het matje te roepen. Op een vergadering van 8 februari 1884 werd de heren voorgehouden dat ze geacht werden na hun kandidaatsexamen nog een jaar lang colleges dogmatiek en practica te lo-
 56 pen.¹⁰⁵ Bovendien mocht een kandidaat dan eerst het Woord bedienen als hij kerkelijk onderzocht was en daarna geroepen door een kerkenraad. De faculteit wenste zich aan deze regels te houden en had het nodig geoordeeld een en ander, met respect voor de eigen verantwoordelijkheid van de studenten, te hunner kennis te brengen.

Over dat extra jaar werd hier en daar smalend gedaan: Kuyper en Rutgers waren nog niet klaar met hun kerkelijke plannen en de jonge student moest nog maar even wachten! Ook geestverwanten maakten Kuyper deelgenoot van hun bezwaren.¹⁰⁶ In ieder geval is het vreemd dat dat jaar genoemd wordt, want het staat in geen enkele regeling vermeld. Het lijkt er inderdaad op dat Kuyper, die nog niet klaar was met de verwerkelijking van zijn kerkelijke idealen, op dat moment geen alumni kon gebruiken.

Ondertussen viel de onzekerheid Houtzagers zwaar. Want in een brief van 10 juni 1884 verzocht hij de faculteit alles in het werk te stellen om de weg naar het predikambt te openen.¹⁰⁷ Tevens vroeg hij wat hij zelf kon doen. En voor het geval die weg vooralsnog was afgesloten, vroeg hij de faculteit om hem tijdelijk aan een baantje te helpen.

De faculteit overlegde dat zij niet bevoegd was advies te geven in kerkelijke aangelegenheden. Wel wilde ze hem vertellen wat onder deze omstandigheden 'de eisch onzer beginselen is.'¹⁰⁸ Dit advies kwam erop neer dat een faculteit als wetenschappelijke instelling geen poging kon of mocht aanwenden om rechtstreeks invloed uit te oefenen op kerkelijk terrein. Wel lag het op haar weg aan te geven, 'welke gedragslijn in een gegeven geval, door de eisch van Gods Woord in overeenstemming met de Geref. beginselen, geboden' is. Mocht er een kerk zijn die een dergelijk advies wenste, dan was de faculteit bereid dit te geven. Met andere woorden: Houtzagers diende af te wachten of een (plaatselijke) kerk bereid zou zijn stappen te ondernemen. Van de faculteit mocht hij niets verwachten. Houtzagers antwoordde bijna per omgaande en creëerde in zijn brief een gelijkenis met zichzelf in

de rol van Gideon. Had Gideon dan in het buitenland moeten wachten totdat in zijn eigen land het leger sterk genoeg was geworden? Of werd er tot hem gezegd: 'Ga, met deze in uw eigen oog nietswaardige bende, en strijd?'¹⁰⁹ Dat laatste was blijkbaar zijn eigen overtuiging, want hij verwachtte 'krachtige medewerking' van de faculteit, ook al was hij nog maar alleen.

Omdat het inmiddels vakantie was en de meeste docenten afwezig waren, antwoordde decaan Rutgers op persoonlijke titel.¹¹⁰ Daarin ont- 57
kende deze dat de faculteit hem het advies had gegeven naar het buitenland te gaan. Dat Rutgers hem had geadviseerd de zogenaamde 'grote weg' niet te gaan, hing niet samen met het feit dat Houtzagers nog maar alleen stond, maar met zijn zwakke theologische kennis. 'Er zijn onderscheiden wegen, die met Gods Woord en de daaruit afgelei- de Gereformeerde beginselen overeenkomen. En nu is de kwestie om den weg of de wegen te vinden, die voor U het beste zijn'. Uit het verband van de totale briefwisseling lijkt te kunnen worden opgemerkt dat de 'grote weg' een route is die via een speciaal examen, het zogenaamde colloquium doctum, tot het predikantschap voerde. Een dergelijke route was hem door Hoedemaker geadviseerd, maar Kuyper en Rutgers vreesden dat Houtzagers tegen een dergelijk examen niet bestand zou zijn.

Houtzagers was enigszins gepikeerd door de brief die hij van Rutgers had ontvangen.¹¹¹ Inderdaad had de faculteit als zodanig hem niets geadviseerd, maar sommige leden van de faculteit hadden hem wel degelijk aangeraden naar het buitenland te gaan en te wachten tot er meer kandidaten zouden zijn, zo valt uit zijn reactie op te maken.¹¹² De kerk kon hen dan minder makkelijk passeren. En inderdaad was er over zijn zwakte gesproken, maar dat was de zwakte van zijn zenuwgestel. Kuyper had de vrees uitgesproken dat Houtzagers om die reden niet bestand zou zijn tegen een al te strenge ondervraging. Er was op zijn examen niets af te dingen geweest, ook al besepte hij dat hij niet de beste student was geweest. Fijntjes wees hij er in dit verband op dat de man van wie de faculteit veel had verwacht, J. D. van Minnen – hij had overigens nooit iets laten zien van zijn kunnen, zo spotte Houtzagers – wegens overspannenheid lang voordat hij examen moest doen naar Zuid-Afrika was vertrokken, met een aanbevelingsbrief van de faculteit om hem daar aan een baantje te helpen.¹¹³

De afwachterende houding van de faculteit hing samen met het feit dat de vraag van Houtzagers op 2 juli geagendeerd was voor de algemene vergadering van de Vereniging. Als punt 8 van de agenda stond de volgende vraag vermeld: 'Of het al dan niet raadzaam zij, dat er van onzentwege stappen worden gedaan om de afkomende Theologen tot de Bediening des Woords te doen geraken'.¹¹⁴ De toon van de vergadering was nu en dan revolutionair: er werd openlijk gesproken over het losscheuren van de synodale banden. Ook Hoedemaker vroeg het woord. Als de Vrije Universiteit tot een kerkelijke breuk zou leiden, zou hij zijn ambt neerleggen, zo hield hij de vergadering voor.¹¹⁵ Op voorstel van curator Van Schelven sprak de vergadering uit zich van stappen te willen onthouden en het aan ieder persoonlijk over te laten wat gedaan moest worden. Dat zei Hoedemaker genoeg en hij verliet de vergadering voordat tot stemming werd overgegaan. De bereidheid om zich vanuit de vU-kring rechtstreeks tot de synode te wenden was gering. Daar zat niet alleen de weigering achter om de rechtmatigheid van de synodale organisatie te erkennen. Het had ook te maken met de gedachte aan de landelijke kerk als een verbond van kerken. Voor Hoedemaker was de kerk één. De meeste vU-mensen echter hadden een tegenovergestelde visie en hoopten op een actie van een kerkenraad of op een actie van een verband van kerkenraden. Dat was precies wat Hoedemaker niet wilde. Zo ontstond een 'kerk in een kerk'. Zijn verzet echter was tevergeefs. Op de senaatsvergadering van 7 mei 1885 werd na een half jaar overleg definitief duidelijk dat Hoedemaker op onvoldoende steun kon rekenen.¹¹⁶

Ondertussen had Houtzagers niet stil gezeten. In een brief van 4 december 1884 had hij de faculteit gevraagd om een antwoord op zijn eerdere brieven.¹¹⁷ Hij getuigde daarin van een sterk roepingsbesef. Zijn weg was de weg van het predikantschap. Maar nu de normale weg was afgesloten, faculteit, waarheen? Zou Kootwijk, zeventien jaar vacant, geen vingerwijzing Gods zijn? Hij had er 11 november gepreekt en was ervan overtuigd dat de Heer hem daarheen leidde. Maar de faculteit meende dat niet iedere kandidaat zonder meer direct tot het ambt moest worden toegelaten.¹¹⁸ Hij diende geduldig af te wachten wat de Heer met hem voor had. Toegespitst op Kootwijk: de faculteit durfde er geen oordeel over te geven of dit de weg Gods was. Daartoe moest zij meer inlichtingen hebben.

Na die tijd werden er door Houtzagers geen officiële brieven meer aan de vu-instanties verzonden, hij ging voorlopig zijn eigen weg. De eerstvolgende brief was van 23 oktober 1885.¹¹⁹ Daarin vroeg hij een bewijs van goed gedrag aan dat hij nodig had om 'kerkelijk examen' te doen. De faculteit wilde dat wel geven. Hoedemaker liet aantekenen dat hij deze kwalificatie voor rekening van Houtzagers liet, vandaar ook de aanhalingstekens in de door hem opgemaakte notulen.¹²⁰ De volgende dag kwam hij er in een schrijven aan een van de collegae op terug.¹²¹ Bij nader inzien had hij overwegende bezwaren tegen het afgeven van het getuigschrift. Hij had zich wel gerealiseerd 'welk beginsel' dit verzoek involveerde, maar had gemeend zijn positie te kunnen handhaven zonder daarbij in conflict te geraken. 'Hierin heb ik verkeerd gezien'. 'De kerk, onze stichting, ons land en volk wordt op een weg geleid die niet goed, niet naar het Woord is en ofschoon ik zeer goed weet welke praktische conclusie hieruit voor mij moet voortvloeien, wensch ik daaraan zelfs niet door onthouding of wat ook debet te worden'. Dit was duidelijke taal. Hoedemaker wilde op de zaak terugkomen. Maar omdat ik geen notulen heb kunnen vinden van de gevraagde extra vergadering, neem ik aan dat het getuigschrift al de deur uit was en dat Hoedemakers 'berouw' dus te laat kwam. Het laat zien hoe de spanning bij hem toenam. Het dilemma dat hij reeds bij zijn benoeming gevoelde, begon hem steeds zwaarder te vallen. De spanning werd bijna ondraaglijk. Maar pas toen in 1887 een nieuwe kerkelijke organisatie werd gesmeed, was het breekpunt bereikt. Per 1 januari 1888 legde hij zijn ambt als hoogleraar aan de Vrije Universiteit neer.

HET EERSTE CONTRACT

Van den Bergh had de wens te kennen gegeven dat er een formeel verband gelegd zou worden tussen de kerken en de Faculteit der Godgeleerdheid.¹²² Daarmee raakte hij aan een oud thema: moesten er geen afspraken tussen kerk en faculteit worden gemaakt?¹²³ Dit thema had ook een rol gespeeld bij de onderhandelingen over de vereniging in januari 1889, toen de 'concept-Acte van Ineensmelting' aan de orde was. Daarin was namelijk bepaald dat de School te Amsterdam gevestigd zou worden en uitsluitend zou dienen voor de praktische op-

leiding zodra er een regeling was aangeboden 'waarbij aan de synode van de gezamenlijke kerken behoorlijk medezeggenschap in de benoeming, eventuele schorsing of ontslag van de theologische professoren, en toezicht op het te geven onderwijs' zou worden verleend. Deze concept-acte was echter afgewezen.¹²⁴

60 Toen Van den Bergh ditzelfde punt in de zomer van 1889 als punt van onderhandeling inbracht, was het bovendien kort te voren in brede kring besproken. Op de jaarvergadering van de Vereniging, die op 26 en 27 juni te Dordrecht werd gehouden, stond namelijk als punt 7 geagendeerd een toespraak van Kuyper over het *kerkelijk verband voor de Theologische Faculteit*.¹²⁵ Daarin betoogde Kuyper dat een belijdenis gewekt wordt in de kerk. Een theologische faculteit die uit wil gaan van die belijdenis, dient derhalve een verband te hebben met de kerk die die belijdenis uitspreekt. Hij stelde daarom voor 'hulp en raad te vragen bij de vrijgemaakte kerken van 1834 en 1886.' Daartoe had hij maar vast een motie geformuleerd, waarin hij voorstelde aan deze kerken te verzoeken 1. of deze vergaderingen van advies zouden willen dienen bij de benoeming, de schorsing of het ontslag van hoogleraren en 2. of deze vergaderingen haar goede raad of haar opmerkingen zouden willen geven, voorzover de eerste inzake het onderwijs gevraagd werd of de laatste er door werden uitgelokt.¹²⁶ Deze resolutie werd met overgrote meerderheid van stemmen goedgekeurd.

Met andere woorden, wat Van den Bergh begeerde, was iets wat in brede kring leefde.¹²⁷ Diens overlijden was daarom geen reden voor directeurs de zaak verder te laten rusten. Ook zij hadden er alle belang bij dat het tot een samensmelting van de beide opleidingen zou komen (de geldstroom!) en beseften ongetwijfeld dat dit nooit zou lukken als er geen enkel verband zou bestaan tussen de faculteit en de kerken. Ze wendden zich daarom in een brief van 18 juni 1890 tot de synode van de Nederduitsche Gereformeerde Kerken met de uitnodiging aan de kerken om de controle over de opleiding te gaan uitoefenen. Daarbij werd verwezen naar de uitspraken van de Algemene Ledenvergadering van 1889, waarin ditzelfde verlangen kenbaar was gemaakt.¹²⁸ De vergadering besloot op advies van rapporteurs Rutgers en J. Hania (alumnus van de v u) de predikanten G. van Goor en L. H. Wagenaar te benoemen tot deputaat met als opdracht te onderzoeken op welke wijze aan het gewenste verband tussen de v u en de kerken zou kunnen worden vormgegeven.

Van Goor en Wagenaar togen aan het werk en ontwierpen na overleg met directeuren een contract dat zij ter goedkeuring aan hen voorlegden. Dezen besloten advies te vragen aan de theologische faculteit.¹²⁹ Zodra het instemmende antwoord van de faculteit binnen was, richtte Hovy zich tot curatoren om ook hun oordeel te vernemen.¹³⁰ Hij had haast, want hij wilde vóór de opening van de synode van de Christelijke Gereformeerde Kerken op 18 augustus 1890 in *De Heraut* melden dat de v.u. dit contract accepteerde. Hij hoopte natuurlijk dat ook deze synode, die eveneens een brief van directeuren had ontvangen, zich zou willen voegen naar dit contract. Maar in de kring van de curatoren leefden nogal wat bezwaren.¹³¹ Vooral Van Beeck Calkoen en Keuchenius meenden dat de kerken zich veel te veel macht toe-eigenden. Uiteindelijk legden curatoren zich er, enigszins door de haast gedwongen, bij neer.¹³² Daarbij speelde een belangrijke rol dat Kuyper en Rutgers dit rapport accepteerden. Toen ook deputaten Van Goor en Wagenaar akkoord waren met enkele voorgestelde kleine wijzigingen kon de overeenkomst op 23 augustus in *De Heraut* vermeld worden als zijnde geagendeerd voor de komende synode.¹³³

61

Deze publicatie van de overeenkomst in *De Heraut* vond plaats twee dagen voordat de christelijke gereformeerde synode zich over zijn brief van directeuren zou buigen. In deze brief werd de vraag gesteld of de synode bij benoeming, schorsing of ontslag van directeuren zou willen adviseren en ook overigens het onderwijs aan de v.u. zou willen begeleiden met goede raad of opmerkingen.¹³⁴ Deze synode achtte een adviseurschap te weinig en wilde eerst na de kerkelijke vereniging over een mogelijk verband praten. Het was inmiddels duidelijk dat een van de pijnpunten bij de onderhandelingen tussen de twee toekomstige partners de opleiding betrof. Blijkbaar wilde de synode van de Christelijke Gereformeerde Kerken de handen vrij houden.

Bij de synode van de Nederduitsche Gereformeerde Kerken kwam het rapport van deputaten op 8 september 1891 ter sprake.¹³⁵ Er werd vrij langdurig over gesproken en vervolgens werd het aangenomen. Daarbij werd bepaald dat de hoogleraren van de faculteit als adviserende leden toegang hadden tot de synodale vergaderingen. Nota bene: het was een gunst, geen verplichting.

Het contract tussen beide partijen werd gesloten, overwegende

dat de kerken in 'eene Vrije Universiteit op gereformeerden grondslag de meest gewenschte inrichting hebben te erkennen voor de opleiding van hare aanstaande dienaren';

dat de Vereniging staat op gereformeerden grondslag en met name van de hoogleraren in de faculteit instemming met die belijdenis vordert;

62 dat verband tussen beide 'naar den eisch der gereformeerde beginselen', wenselijk, ja, noodzakelijk is te achten.¹³⁶

Daarna volgen de artikelen. In het eerste artikel werd bepaald dat de faculteit bij benoemingen het oordeel vraagt van deputaten.¹³⁷ Mochten deze bezwaar hebben, dan werd dit voor de synode gebracht, die het laatste woord had. Behalve dat deputaten te maken hadden met benoemingen, werden ze geacht toezicht te houden op het onderwijs van de hoogleraren. Daartoe ontvingen ze jaarlijks de *series*, het overzicht van alle colleges die werden gegeven. Verder hadden deputaten het recht de colleges te bezoeken en de examens bij te wonen. Bij gebreken in onderwijs of belijdenis kon men in gesprek gaan, in tweede instantie ook met curatoren, dit alles onder strikte geheimhouding. Als dat alles niets opleverde, moest een en ander ter kennis van de synode en de faculteit worden gebracht. De synode had het recht zich hierover tot directeuren of curatoren te wenden. Dit alles was ook van toepassing op de regent van het hospitium en eventueel anderen die betrokken waren bij het onderwijs. Verder was er toezicht op de studenten, in die zin dat deputaten eventuele opmerkingen ter kennis van de faculteit konden brengen. In Artikel 8 werd bepaald dat doctoren in de godgeleerdheid schriftelijk instemming met de belijdenis van de 'Nederlandsche Gereformeerde Kerken' zouden betuigen, en in Artikel 9 dat ze bij de kerkelijke examens vrijstelling van het 'eigenlijk gezegde wetenschappelijk onderzoek' zouden verkrijgen en alleen zouden worden onderzocht met betrekking tot het 'donum concionandi', de zuiverheid in de leer en de praktische bekwaamheid.¹³⁸

Zo kwam het in 1892 voor het eerst tot een *Rapport der deputaten voor de oefening van kerkelijk verband met de Theologische Faculteit der Vrije Universiteit op Gereformeerden grondslag te Amsterdam*. De conclusie loog er niet om: 'Welk een zegen heeft de Heere ook onzen Kerken geschonken in deze Vrije Universiteit op gereformeerden grondslag'.¹³⁹

Het behoorde tot de taak van de senaat toe te zien op de levenswandel van de studenten.¹⁴⁰ In verband hiermee kwam het in 1884 tot een reglement op de tucht.¹⁴¹ Interessant is Artikel 6: 'Strafbaar is in de Studenten met name: spotternij met het heilige; het niet eeren van wie in den kring der Universiteit boven hen gesteld zijn; het verwaarloozen van hunne studiën; het maken van schulden; dronkenschap, bezoeken van café chantants; en voorts alle gedraging, waardoor zij der Universiteit tot schande zouden zijn of op hunne medestudenten een verderfelijken invloed zouden oefenen'. Sancties waren berisping, schorsing voor bepaalde of onbepaalde tijd en relegatie, verwijdering van de universiteit. Enkele van de eerste studenten verlieten de universiteit omdat er op hun levenswandel een en ander viel aan te merken.

Een van hen was N. Schouten.¹⁴² Door een vroegere hospita was namelijk gemeld dat Schouten bij haar thuis in het voorjaar van 1883 enkele dagen een andere man te logeren had gehad. Het lawaai dat beide heren 's nachts veroorzaakt hadden, was van dien aard geweest dat zij hen er van verdacht zich te hebben overgegeven aan 'sodomie'. Schouten had haar echter bij hoog en bij laag bezworen dat dit niet het geval was geweest en ze had hem geloofd. Kort daarna was Schouten verhuisd. Toen de vroegere hospita later had vernomen dat zijn nieuwe woning ontruimd was wegens 'onnatuurlijke ontucht', en ze bovendien vernomen had dat Schouten daar had samen gewoond met de haar bekende logé, had ze het nodig gevonden alsnog de universiteit te waarschuwen. De zaak kwam in november 1884 aan de orde op de senaatsvergadering. Dilloo en De Savornin Lohman werd gevraagd nader onderzoek in te stellen. Ze bezochten ettelijke malen de hospita en wendden zich tot de politie. Zo vernamen ze dat er sprake was geweest van geruchten over prostitutie van de hoofdbewoners (een moeder met twee dochters). Maar van 'sodomie', zo moesten Dilloo en Lohman concluderen, was niets gebleken. Ze waren tijdens hun onderzoek wel gestuit op het gerucht dat Schouten vroeger van het gymnasium te Zetten was verwijderd wegens homoseksuele handelingen met een medestudent. Van Lingen, die Dilloo daar persoonlijk over kwam inlichten, vertelde hen dat dit inderdaad het geval was geweest. Uit het *Album Studiosorum* van de v.u. blijkt dat Schouten daarna zijn studie in Heusden had voortgezet en bekroond had met een diploma van het

zesjarige gemeentegymnasium aldaar. Vervolgens was hij naar de v u gekomen.

64 Toen Schouten door beide hoogleraren gehoord werd, erkende hij zijn verwijdering van het Zettens gymnasium, maar de overige aantijgingen ontkende hij. Dilloo en Lohman hadden echter ook zijn vriend gehoord, zodat er geen ontkomen meer aan was. In tweede instantie gaf Schouten dan ook toe. Een nader oordeel van de senaat wilde hij niet afwachten. Wegens geldgebrek had hij besloten zijn studie af te breken, zo meldde hij Dilloo. Toen de zaak in januari 1885 in de senaat aan de orde kwam, heeft deze zich nog even gebogen over de vraag of er een oordeel over Schouten moest worden uitgesproken. Het voorstel van Rutgers om dit niet te doen en slechts te publiceren dat Schouten had opgehouden student te zijn aan de Vrije Universiteit werd echter aangenomen.¹⁴³

CONCLUSIE

Hier eindigt de beschrijving van de eerste fase in de geschiedenis van de Faculteit der Godgeleerdheid. Een fase die gekenmerkt werd door aanloopmoeilijkheden van verschillende aard. Ten aanzien van de personele bezetting was niet veel vooruitgang geboekt. In feite was de faculteit in 1892 minder sterk bezet dan toen zij in 1880 begon. Alleen Kuyper en Rutgers waren op hun post gebleven, bijgestaan door de hoogleraar titulair De Hartog en, vanaf 1890, de buitengewone hoogleraar Geesink. Dilloo en Hoedemaker hadden hun ambt neergelegd en het was niet gelukt het hooglerarencorps weer op voldoende sterkte te brengen. Ondertussen had de vraag naar de verhouding van de faculteit tot de hervormde kerk geleid tot een kerkscheuring, waarbij veel gereformeerde gelovigen er voor kozen om in de hervormde kerk te blijven. Het enige lichtpuntje was het aantal studenten. Dat steeg tot rond de zestig ingeschreven theologie-studenten, waarna het zich leek te stabiliseren. Daarmee had de faculteit zich een redelijke onderhandelingspositie verworven in de gesprekken tussen de Christelijke Gereformeerde Kerk en de Nederduitse Gereformeerde Kerken. In ieder geval qua studentenpopulatie deed de faculteit niet voor de school onder. Maar daarmee is dan ook alles gezegd. Of de v u levensvatbaar was, zou nog moeten blijken. In feite is daarover pas na de Synode van

Arnhem (1902) meer duidelijkheid gekomen. Toen pas kon de faculteit zich verder ontwikkelen.

Jaar	FdG	Kampen
1880	8	0
1881	13	43
1882	24	52
1883	31	48
1884	39	40
1885	39	30
1886	46	31
1887	60	38
1888	67	45
1889	56	53
1890	56	55
1891	61	57
1892	56	59

[3] Kampen en de vU 1892-1902

- 66 Kort voor de vereniging van beide kerken hadden deze hun opleiding veiliggesteld.¹ Voor de synode van de Christelijke Gereformeerde Kerk was het een 'beginsel' dat de kerk een eigen predikantsopleiding zou hebben.² Dit was als een 'beding' bij de onderhandelingen ingebracht. De synode van de Nederduitsche Gereformeerde Kerken had, nota bene enkele dagen voordat zij tot de vereniging zou besluiten, uitgesproken dat de vU voor haar de meest wenselijke predikantsopleiding bood.³ Maar gelukkig accepteerde ze het beding omtrent de Theologische School. Zo kenden de Gereformeerde Kerken in Nederland van meet af aan twee routes naar het predikantschap, waaraan principiële waarde werd gehecht. Dit zou meer dan 100 jaar zo blijven.

Jaar	FdG	Kampen
1893	57	61
1894	57	53
1895	68	45
1896	85	59
1897	81	68
1898	81	73
1899	80	70
1900	66	72
1901	60	71
1902	93	60
1903	97	28
1904	110	27
1905	110	17

Achter de hierboven geciteerde uitspraken en genoemde besluiten gingen werelden van verschil schuil. De Theologische School was opgericht om in de behoefte aan predikanten van de afgescheiden kerken te voorzien, de vU om orthodoxe predikanten op te leiden en om

het wetenschapsideaal van Kuyper gestalte te geven.⁴ Daarnaast kenden beide instituten een verschillende bestuursstructuur: de vu ging uit van een particuliere vereniging, Kampen ging uit van de kerk. En last but not least: de beide fuserende groepen kenden een verschillende spiritualiteit. Nog heel lang waren de onderscheiden fusie-partners herkenbaar en lang niet overal kwam het op plaatselijk niveau direct na 1892 al tot een fusie.⁵

Al deze zaken waren bekend; desondanks leefde bij velen de wens om tot één opleiding te komen. Dat zou de saamhorigheid in de nieuwe kerkengroep verhogen en het zou de lasten voor de kerken verlagen. Die wens, waarbij het om twee zulke verschillende instituten ging, heeft tot grote commotie geleid. Deze kwam in 1902 tot een dramatisch hoogtepunt toen, naar een befaamd woord van Bavinck, de meerderheid der synode Kampen aan de minderheid cadeau gaf. Om die reden maakten Bavinck en zijn collega P. Biesterveld de overstap naar de vu. Vele studenten volgden hen. Kampen bleef ontredderd achter. Pas tien jaar later begon de school zich te herstellen van de opgelopen schade. Hiermee raken we een centraal thema uit de hier beschreven periode, zeg maar: de strijd om het bestaan.⁶ Zou het lukken beide opleidingen samen te voegen? Of zou een van beide moeten worden afgestoten? Beschreven wordt hoe vanaf de kant van de vu de druk op Kampen steeds verder werd opgevoerd, zodat er mede als reactie daarop een bezwaarschrift tegen Kuyper werd ingediend en de verhoudingen dusdanig verstoord raakten dat men elkaar niet kon bereiken. Vooralsnog lukte het daarom niet een oplossing te vinden voor het probleem van de twee opleidingen. 67

KAMPEN ONDER DRUK

De eerste promotie (1891) als boodschap aan de afgescheidenen

Op 6 januari 1891 promoveerde Kuypers zoon Herman als eerste aan de Faculteit der Godgeleerdheid. Zowel qua procedure als qua inhoud hield deze promotie een boodschap aan de Christelijke Gereformeerde Kerk in.

Het eerste punt, de procedure, hing samen met een thema dat reeds in 1883 door de toenmalige rector Fabius was opgeworpen, maar dat

68 nooit verder was uitgewerkt. Dit punt namelijk of bij de examina ‘alleen moet geoordeeld worden naar de hoeveelheid der verkregen kundigheden, of ook moet gelet worden op de beginselen en de richting der examinandi’.⁷ De senaat besloot later nog eens een afzonderlijke samenkomst aan dit thema te wijden en de theologische faculteit, die binnenkort met een kandidaatsexamen te maken zou krijgen (Houtzagers!) op dit punt nu niets voor te schrijven. Van zo’n afzonderlijke vergadering wordt echter niets meer vernomen. De kwestie kwam pas weer ter sprake tijdens de zitting van de senaat die bijeengeroepen was om de eerste theologische promotie te verrichten.⁸ Voorafgaande daaraan memoreerde Rutgers, toen decaan van de faculteit, dat het lange tijd usance was geweest dat niemand tot doctor in de godgeleerdheid kon promoveren dan na ‘aflegging eener solemneele verklaring en belofte op het stuk der belijdenis.’ Een dergelijke belofte vloede zijns inziens voort uit Artikel 2 van de statuten en de daarop berustende bepalingen in de verschillende reglementen en instructies.⁹ Immers, zo redeneerde hij, met de doctorstitel wordt ook bevoegdheid tot doceren aan de Universiteit gegeven ‘voor zooveel de Universiteit dit geven kan.’ Vandaar dat hij voorstelde de doctorandus, bij gunstige uitslag, de volgende vragen voor te leggen:

Verklaart Gij als Doctor in de Godgeleerdheid het standpunt te aanvaarden van de Vrije Universiteit, die voor al haar onderwijs geheel en uitsluitend op den grondslag der Gereformeerde beginselen staat? Erkent gij mitsdien als grondslag voor het onderwijs in de Godgeleerdheid de drie Formulieren van Eenigheid, gelijk die in den jare 1619 door de Nationale Synode van Dordrecht voor de Nederlandsche Gereformeerde Kerken zijn vastgesteld; een zoodanig gezag daaraan hechtende, als genoemde Synode, blijkens hare eigen handelwijze en hare acten, aan de belijdenisgeschriften der Nederlandsche Gereformeerde Kerken heeft toegekend? En belooft gij, bij het gebruik maken van uwe bevoegdheid als Doctor al uw onderwijs dienovereenkomstig te zullen inrichten?

De senaat besloot met algemene stemmen dit voorstel over te nemen. Afgaande op de notulen is er geen discussie over geweest. Of er sprake is geweest van vooroverleg heb ik niet kunnen achterhalen. De gang van zaken heeft iets van een overval. Anderzijds waren de families Kuyper en Rutgers nauw met elkaar verbonden en is het eigenlijk

onvoorstelbaar dat Rutgers Herman Kuyper niet van te voren geïnformeerd heeft over de op handen zijnde te vragen ondertekening.¹⁰ Evenmin is het waarschijnlijk dat Rutgers hierover niet met A. Kuyper van te voren heeft overlegd. Maar hoe dan ook, de senaat ging akkoord. Ze kon niet bevroeden dat deze ondertekening later de bijnaam 'promotiefuik' zou krijgen en nog voor veel discussie zou zorgen.¹¹ De ondertekening, in een speciaal daarvoor aangelegd boek, diende plaats te vinden direct nadat het besluit tot promotie genomen was en nog voordat de senaatszitting wederom publiek zou worden, zo werd verder besloten. Hierna begon H. H. Kuyper de openbare verdediging van zijn proefschrift. Tijdens de vergadering hierover trok vader Kuyper zich terug, om nadien te mogen vernemen dat zijn zoon het bewuste formulier had ondertekend en bovendien magna cum laude was gepromoveerd.

69

Met deze gang van zaken werd een duidelijk signaal aan de kerken afgegeven, juist in de jaren van fusie-overleg. 'Aan de confessionele betrouwbaarheid van onze afgestudeerden behoeft niet getwijfeld te worden', zo hield de faculteit het gereformeerde volk als het ware voor. Een en ander werd nog eens bekrachtigd toen een half jaar later in het contract van de kerken met de v.u. een verwijzing naar deze promotieformule werd opgenomen.

Ook met het onderwerp van de dissertatie werd een duidelijk signaal afgegeven. H. H. Kuyper promoveerde namelijk op een studie over de opleiding tot de dienst des Woords bij de gereformeerden.¹² Daarin poogde hij aan te tonen dat de gereformeerden om principiële redenen de universiteit verkozen als opleidingsinstituut. Overigens valt over heel deze periode de grote aandacht voor het verleden op. Zo promoveerde A. G. Honig een jaar na H. H. Kuyper op Alexander Comrie, J. Hania in 1895 op Wernerus Helmichius, P. Wymenga Jansz. in 1899 op Festus Hommius en A. Kuyper jr, eveneens in 1899, op Johannes Maccovius. De drijfveer achter deze keuze voor de historische vakken is duidelijk: in de historie zocht men de inspiratiebron en het normatieve model voor de verwerkelijking van het streven om in de eigen tijd de gereformeerde kerken op te bouwen en sterk te maken.¹³ Het betrof een oud ideaal van Kuyper om langs deze weg de kerk terug te voeren tot haar bronnen.¹⁴ Aan het begin van de lange rij kerk-historische dissertaties stond deze studie van H. H. Kuyper, die daar-

mee een beslist signaal afgaf in de richting van de afgescheidenen: 'echte gereformeerden leiden hun predikanten op aan een universiteit.'

Bavinck: De School als seminarie bij de Vrije Universiteit

- 70 Over de opleidingen werd in 1892 afgesproken: 'het thans bestaande blijft voorloopig van kracht.'¹⁵ Toch moest wel een en ander worden geregeld. Daartoe benoemde de nieuwe synode de hoogleraren Bavinck en Kuiper en de predikanten Van Goor (deputaat v u), L. Neijens (curator Kampen) en Van Schelven (curator v u) tot deputaat.¹⁶ Dit deputaatschap kwam in 1893 met een rapport, dat bekend zou worden onder de naam 'concept-regeling'.¹⁷ Bavinck was de auteur.

Na omstandig betoogd te hebben dat de Gereformeerde Kerken zich geen twee opleidingen konden permitteren en dat het handhaven van beide opleidingen de eenheid in de kerken niet zou bevorderen, deed Bavinck een poging de twee 'onverzoenbare' beginselen met elkaar te verzoenen. Enerzijds erkende hij het recht der kerk om een opleiding te verzorgen, anderzijds stond de theologie zijns inziens in verband met het geheel van onze kennis. Alle wetenschappen hebben de Heilige Schrift nodig en dus ook de voorlichting der theologie. Derhalve diende de theologie niet in een seminarie worden ondergebracht, maar aan een universiteit. Hij stelde daarom voor de school om te vormen tot een seminarie bij de theologische faculteit en zo het beste van de twee opleidingen te combineren: de universitaire omgeving en de kerkelijke betrokkenheid. De hoogleraren zouden een dubbele benoeming moeten krijgen: één vanwege de Vrije Universiteit, één vanwege de Gereformeerde Kerken.

Reeds voor de synode begon was het stuk bekend en ondervond het van de zijde van Kampen veel kritiek.¹⁸ Aanhangers van Kampen waren daarom, zo wordt gesuggereerd, zeer sterk vertegenwoordigd ter synode.¹⁹ Het was daarmee al spoedig duidelijk dat dit rapport het niet zou halen. Verscheidene andere voorstellen haalden het evenmin en uiteindelijk stelde A. Littooy mede namens Kuiper, Bavinck en dertien anderen voor de concept-regeling terzijde te leggen, omdat deze naar het oordeel van te velen in strijd was met de eerder gemaakte afspraken. Het was een voorstel dat, zoals voorzitter J. van Andel het uit-

drukte, geboren was 'uit een hooggewaardeerd streven naar behoud der eendracht'. Tot opluchting van velen werd het aangenomen.²⁰

Kuyper schreef over deze synode in *De Heraut* van 5 november 1893:

Thans, na het besluit van de Dordtsche Synode, mag alle twijfel over de 'eigen inrichting' als opgeheven worden beschouwd. Immers, de zaak staat thans zoo, dat gesteld eens het ondenkbare, dat n.l. de curatoren en docenten van Kampen samen het voorstel deden om onze Theol. School op te ruimen, 'de Heraut' hier met alle kracht tegenin zou gaan en zou roepen: neen, de Theol. School moet blijven. Na Amsterdam en Dordt is het onder ons, voor alle Kerken, een uitgemaakte zaak, dat we onze Theol. School als eigen inrichting, onder het geheel zelfstandige bestuur der geïnstitueerde Kerken behouden moeten en behouden zullen.

71

Boerkoel meent dat door deze klare taal velen werden gerustgesteld.²¹ Maar gelet op het vervolg is het nog de vraag of er geen addertje onder het gras school. Kuyper had namelijk opnieuw een benoeming van Bavinck aan de vU in gedachten. En wat zou Kampen zonder Bavinck zijn?

Kuyper had uit de concept-regeling kunnen lezen hoezeer Bavinck geraakt was door het ideaal van een christelijke wetenschapsbeoefening en hoeveel waarde hij hechtte aan een academische omgeving voor de theologiebeoefening. In het najaar begon daarom opnieuw een gesprek over een benoeming van Bavinck aan de vU.²² In een brief van 18 januari 1894 schreef Bavinck aan Kuyper dat hij een benoeming voor exegese Oude Testament en Hebreeuws zou aannemen. Het is er uiteindelijk niet van gekomen. Bavinck aarzelde, vroeg eerst uitstel van openbaarmaking, vervolgens uitstel van de benoeming met één jaar en tenslotte weigerde hij in het voorjaar van 1895 definitief.²³ Bavinck kwam terug op zijn gegeven woord! Helemaal duidelijk zijn zijn beweegredenen niet, maar zeker speelde een rol dat hij moeite had zich van de dogmatiek los te maken. Tevens realiseerde hij zich dat zijn vertrek een (te?) zware slag voor Kampen zou betekenen en kon of wilde hij vooralsnog de verantwoordelijkheid daarvoor niet dragen.

Voor de faculteit was het natuurlijk een pijnlijke affaire. Daarbij doen we er goed aan ons te realiseren dat de vU er in de zomer van

1895 bepaald niet rooskleurig voor stond. In de Tweede Kamer was de AR-fractie verdeeld geraakt rond de kieswet. Deze verdeeldheid was ook merkbaar aan de universiteit en zou leiden tot het aftreden van de beide hoogleraren Lohman. De Vrije Universiteit zou vanaf dat moment bestaan uit Geesink, Kuiper, Rutgers, Woltjer en Fabius. De Hartog was op 5 februari 1895 overleden en niet opgevolgd. Hoe groot moet de teleurstelling zijn geweest dat Bavinck niet kwam! De faculteit stelde in vergelijking met het beter toegeruste Kampen niet zoveel voor. Daar doceerden de hoogleraren Wielenga, Noordtzijs, Bavinck, Lindeboom en Biesterveld. En bovendien werd in Kampen druk gewerkt aan de verhoging van het wetenschappelijk peil. Het project van Kuiper echter had nog steeds meer van een belofte dan van een universiteit. Aanhangers van Kampen hebben dan ook wel gezinspeeld op de grote naam en de geringe omvang van de Vrije Universiteit.

Achteraf gezien kon het wel eens heel heilzaam zijn geweest voor de faculteit dat Bavinck niet naar Amsterdam is gegaan. In afgescheiden kring was er sprake van een toenemende kritiek op Kuipers theologie. Bavinck heeft daarbij een mitigerende rol gespeeld. Deze rol kon hij beter vervullen als hoogleraar te Kampen dan als hoogleraar te Amsterdam. Dat laatste zou hem onder de voormalig afgescheidenen veel krediet hebben doen verliezen en het is niet ondenkbaar dat de fusie zou zijn uitgelopen op een drama.

Kuiper: vrij van de kerk?

Na de synode van 1893 verscheen in het najaar het eerste deel van Kuipers *Encyclopaedie*, in het voorjaar van 1894 gevolgd door de delen twee en drie. Kuiper ging onder meer uitvoerig in op de opleidingskwestie. Een christelijke universiteit moest niet alleen vrij zijn van de staat, maar ook van de kerk, zo betoogde hij. In dit kader is het van belang in het oog te houden dat Kuiper daarmee bedoelde dat de universiteit vrij moest zijn van de *kerk als instituut*.²⁴ Het onderscheid tussen de kerk als instituut en de kerk als organisme was door hem reeds in 1870 geïntroduceerd, maar speelde in de jaren daarna geen rol van betekenis. In zijn *Encyclopaedie* keerde het begrippenpaar terug. Met de synodale discussies nog in het achterhoofd is de actualiteit van hetgeen Kuiper hierover beweerde duidelijk. Zo stelde hij dat de theologie alleen

kan bestaan in de kerk van Christus. 'Buiten haar erf toch ontbreekt de palingenesie [wedergeboorte], ontbreekt het geloof, ontbreekt de φωτισμός [verlichting], ontbreekt de gemeenschap der heiligen, en ontbreekt de leiding van den Heiligen Geest als "Gemeingeist"'.²⁵ Een neutrale faculteit, gefinancierd door een neutrale overheid, kon daarom per definitie geen faculteit der godgeleerdheid zijn, zo luidt de impliciete conclusie van deze stelling. Maar het 'orgaan der theologie' is ook niet gegeven in de ecclesia instituta. Daarom mag wat te Kampen gebeurt evenmin theologie heten. Het lichaam van Christus, zo zette Kuyper uiteen, omvat veel meer dan de kerk als instituut. Er is een christelijke gezindheid, een christelijke maatschappij, een christelijke wetenschap, een christelijke kunst. Dit alles gaat grotendeels buiten de kerk als instituut om. De ecclesia instituta is gebonden aan en beperkt door de ambten: de dienst des Woords, de dienst der Sacramenten, de barmhartigheid en de kerkregering. Alle overige christelijke levensuitingen werken niet door het orgaan van speciale ambten, 'maar door de organen van het herschapen natuurlijk leven': de vader in het huisgezin, de gelovige magister op school, de christelijke kunstenaar in de kunst.²⁶ Vrij van de kerk, dat wilde voor Kuyper dus zeggen: *vrij van de kerk als instituut*, van de kerk met haar ambten.²⁷

73

Van belang voor de kerkelijke verhoudingen is daarbij het feit dat Kuyper een voorkeur had voor de kerk als organisme, die hij van veel wezenlijker belang achtte dan de ecclesia instituta. Deze is er geheel op ingericht 'om *centraal* het bewustzijn der geloovigen te bewerken, opdat *hun stand voor God* aan het Woord conform zij'.²⁸ Het was Kuyper echter niet alleen te doen om de reformatie der kerk, maar om de herkerstening van *heel* het leven. Vandaar dat hij kon stellen dat de kerk als organisme in waarde ver boven het instituut stond. Het instituut is tijdelijk; het instituut zal wegvallen aan het einde van deze beëindiging; het instituut is instrumenteel.²⁹

Met deze visie op het bestuur van de universiteit stond Kuyper in een lange traditie: zo was het in Nederland altijd geweest. Tot 1795 was het namelijk zo dat de (christelijke) overheid hoogleraren benoemde. Zij dienden afkomstig te zijn uit de kring der gereformeerde predikanten en moesten instemmen met de Dordtse belijdenisgeschriften. Maar de kerk als instituut oefende slechts indirect invloed uit. Ze had namelijk eigen examens en de eisen daarvoor mocht zij zelf formuleren. In

feite is deze situatie ook na het organiek besluit van 1815 blijven voortduren. De overheid kreeg zelfs een nog grotere invloed op het onderwijs, gedeeltelijk ingegeven door haar eigen doelen. Toen kwam de wet van 1876. Kuyper interpreteerde deze als een wet waarbij de theologie in godsdienstwetenschap werd veranderd. Bovendien was er een nauw verband tussen deze wet en de neutrale houding van de staat: de overheid was geen overheid meer die een nauwe relatie onderhield met een van de kerken. De rol van de overheid ten aanzien van de theologie werd bij Kuyper echter niet overgenomen door de kerk als instituut, maar door de kerk als organisme, in de gestalte van een vereniging.

Nadat hij betoogd had dat de theologie tot het terrein van de kerk als organisme behoort, maakte Kuyper enkele opmerkingen over de verhouding tussen school en universiteit. Een school der kerken moge bij gebrek aan beter in het leven worden geroepen, zo'n school kan goed zijn voor de zekerheid van de kerken, maar het kan nooit een wetenschappelijk instituut zijn, zo meende hij. Het is immers niet de roeping van de kerk zich op de wetenschappelijke theologie toe te leggen. Tegelijkertijd geldt dat de kerk de wetenschappelijke theologie niet kan missen: 'Zullen de predikers niet enkel Dienaars des Woords, maar tevens theologen zijn, dan is universitaire ontwikkeling onmisbaar'.³⁰ De boodschap aan de fusiepartners was duidelijk: ze konden hun school maar beter sluiten en gebruik gaan maken van de Vrije Universiteit.

Theologisch onderbouwde Kuyper dit door te onderscheiden tussen drie soorten kennis Gods.³¹ Er is de persoonlijke kennis Gods; er is de kerkelijke kennis Gods en er is de *cognitio Dei* die voortkomt uit de theologie. De eerste dient om aan elk kind van God 'zijn troost in leven en sterven' te schenken. De tweede om aan de kerk haar prediking en haar belijdend optreden tegenover de wereld mogelijk te maken. De derde heeft tot taak de kennis Gods in het menselijk bewustzijn 'in te dragen'. De eerste behoort tot de persoonlijke levenssfeer van het individu; de tweede tot de kring der ecclesia instituta, de derde tot de kring der ecclesia als organisme gedacht. Hiermee samenhangend is ook de vorm van de *cognitio Dei* verschillend. Het persoonlijk geloof formuleert niet, maar 'utitur et fruitur'.³² De kerkelijke belijdenis formuleert in dogmata, de wetenschappelijke theologie schift en keurt, ontleedt, leidt af en legt verbanden. De eerste is de vrucht van de per-

soonlijke verlichting, de tweede van de ambtelijke werkzaamheid der kerk (als instituut dus), de derde is de zelfstandige vrucht der studie. Met deze drie 'lagen' in de kennis Gods correspondeert een driedoude werking van de Heilige Geest. De persoonlijke en de kerkelijke kennis Gods zijn vrucht van de providentiële en spirituele leiding waardoor het hart van de enkeling wordt bewerkt en zijn gedachtewereld geformeerd wordt; bij de kerkelijke godskennis gaat het om de leiding van de Heilige Geest door het ambt, bij de wetenschappelijke godskennis wordt het bewustzijn verlicht. 75

Deze drie 'lagen' in de openbaring hangen nauw met elkaar samen. 'Men is geen theoloog in wetenschappelijken zin, tenzij men ook de persoonlijke verlichting en geestelijke ervaring deelachtig zij, wijl men anders zijn uitgangspunt mist en buiten contact staat met het principium theologiae'.³³ Iets ingewikkelder ligt het met de belijdenis der kerk (als instituut). Die is vrucht van de Heilige Geest. Daarom mag de theoloog deze belijdenis niet onderschatten. Het is een eigen stroom die tegenover de theoloog een eigen gezag heeft. Anderzijds mag daaruit niet geconcludeerd worden dat de theoloog alleen de belijdenis ondersteunt en bevestigt. Het is de roeping van de theoloog om kritiek op het confessionele leven der kerk uit te oefenen door altijd weer de belijdenis aan het 'principium theologiae, d.i. aan Gods Woord', te toetsen.³⁴ Ontstaat er dan verschil van mening, dan moet of de kerk haar belijdenis bijstellen of de theoloog moet breken met zijn kerk. Veronderstelling is wel dat beide, theoloog en kerk, uitgaan van Gods Woord, anders is er geen sprake van een echte geestelijke worsteling.³⁵

Ik zou de boodschap die Kuyper in de *Encyclopaedie* zijn nieuwe 'huisgenoten des geloofs' meegaf als volgt willen formuleren. Het nieuwe leven, de herschepping (van mens en kosmos) wortelt in de eeuwige verkiezing en wordt zichtbaar in de samenleving. De kerk als instituut vervult daarbij een dienende rol door de haar toebedeelde taken, opdat in de wereld het nieuwe leven zichtbaar wordt. Deze taken worden in de drie ambten vast omschreven. Het wetenschappelijk onderzoek behoort niet tot die taken. En daar het van fundamenteel belang is dat de dienaar des Woords theoloog is, doen de Gereformeerde Kerken er goed aan Kampen af te stoten. Dit laatste wordt niet met zoveel woorden gezegd, maar is de onvermijdelijke conclusie waartoe zijn

constructies moeten leiden. Tegelijkertijd wordt in deze jaren duidelijk dat Kuiper er niet op uit was alle banden tussen kerk en theologie door te snijden. Vandaar dat hij een theologische faculteit wenste, geen kerkelijke school, maar toch wel kon leven met een zekere vorm van verband tussen de kerk als instituut en de faculteit. Vrij van de kerk wilde niet zeggen: zonder enige vorm van relatie met de kerk als instituut. Alleen al vanwege de noodzakelijke beroepsuitgang der studenten was dat noodzakelijk.

OPLOPENDE SPANNING

De Synode van Middelburg (1896)

Overzien we wat zich tussen 1891-1895 heeft afgespeeld, dan valt op dat de druk op Kampen hoog was opgevoerd. Zowel vanuit historisch als systematisch gezichtspunt hadden Kuiper en de zijnen hun afgescheiden broeders op de onjuistheid van hun standpunt gewezen. Daarbij kwam dat het ideaal van Kuiper, de kerstening van de moderne wereld, door Bavinck was opgepakt en dat deze bereid was de school aan dat ideaal ondergeschikt te maken. Als gevolg daarvan werd ook in bestuurlijk opzicht de druk opgevoerd. Bavinck had zelfs toegezegd een professoraat in Amsterdam te aanvaarden. Dit alles had echter niet kunnen bewerkstelligen dat de gewenste eenheid van opleiding tot stand was gekomen. Integendeel, de verdeeldheid in de kerken was toegenomen of op zijn minst beter zichtbaar geworden. De tegenkrachten begonnen zich te organiseren en het verzet tegen Kuiper en de v.u. nam toe. De spanningen liepen zo hoog op dat er in 1896 een bezwaarschrift tegen de theologie van Kuiper op tafel lag, terwijl er tevens een voorstel over de opleidingskwestie ter sprake kwam dat bepaald niet gunstig was voor de v.u. Het was alsof de hoog opgevoerde druk een averechts effect had. De voormalig afgescheidenen kropen niet in hun schulp, maar gingen in de aanval. En dat in een jaar waarin het de v.u. bepaald niet goed ging, zoals we hebben gezien. Een en ander leidde reeds vóór de synode tot een heftige polemiek. Daaraan ga ik nu voorbij, om me te concentreren op de synodale besluitvorming.³⁶

Het rapport over de opleiding bevatte geen eensluidend voorstel.³⁷ De B-broeders onder de deputaten stelden voor dat de kerk een nau-

wer verband met de universiteit in haar geheel zou aangaan. De A-broeders wilden slechts een verband met de faculteit, 'niet als wetenschappelijke inrichting per se, maar als hulpe der kerke'. Het gebied der kerk is niet het aardse, maar dat der hemelse dingen. Daarbij had men geen behoefte aan een universiteit. Verder werd er opgemerkt dat er nogal wat bezwaren tegen Kuypers systeem bestonden en dat de universiteit geen oorzaak van verdeeldheid mocht worden. Opmerkelijk is ook de uitlating dat de 'tegenwoordige toestanden' aan de v u van dien aard waren, dat afwachten geboden was. Met andere woorden: men voelde heel goed aan hoe kritiek de situatie aan de v u was en wilde eerst maar eens zien wat er zou gebeuren.

De commissie van preadvies liet bij monde van Bavinck geen spaan van dit rapport heel.³⁸ De kern van de bezwaren was dat de faculteit werd veranderd in een school en 'het beginsel der vrije studie' geheel en al werd miskend door de talloze gedetailleerde aanbevelingen over de studie. 'De wetenschap schijnt geen schepsel van God Almachtig; zij heeft geen eigen leven, geen eigen aard, en geen ontwikkeling naar haren aard'. Bavinck stelde de synode voor het rapport van deputaten voor de opleiding niet aan te nemen, het ter overdenking aan de kerken te zenden en geen nieuwe deputaten voor de opleiding te benoemen. Met andere woorden: laat de zaak nu maar rusten. De synode nam deze aanbevelingen over, de v u was gered. Overigens: Bavinck was dit wel bijna aan de v u verplicht na de benoemingskwestie uit de voorafgaande jaren.

Het bezwaarschrift tegen Kuyper dat ter tafel lag, was van de kerkenraad van Bedum (A). In eerste instantie had de kerkenraad zijn bezwaren kenbaar gemaakt aan deputaten voor het verband. Maar dezen hadden die niet ontvankelijk verklaard.³⁹ Daarop diende Bedum het bezwaarschrift in. Het betrof bezwaren tegen Kuypers opvatting van de theologie, tegen zijn visie op de rechtvaardiging, op de wedergeboorte, op de doop en de kerk en op zijn manier van omgaan met de Schrift: hij meende dat Kuyper vanuit een beginsel redeneerde, waarbij de Schrift slechts een beperkte rol speelde.

Toen het bezwaarschrift aan de orde kwam, werd voorgesteld het stuk op formele gronden niet in behandeling te nemen omdat het in feite een polemisch geschrift betrof, waarin niet exact werd aangegeven waar Kuypers leringen met Schrift en belijdenis in strijd waren.⁴⁰

Dit voorstel werd aangenomen. Bovendien sprak de synode uit dat zij haar vertrouwen bleef betuigen 'in den betrokken hoogleeraar en in de hoogleeraren van de Vrije Universiteit en van de Theol. school van Kampen, die verklaard hebben principieel aan de zijde van dr Kuyper te staan'.

78 Kuyper en de vU konden tevreden zijn: de faculteit bleef opleidings-
instituut voor de kerken, die bovendien het vertrouwen in haar hoogle-
raren ondubbelzinnig hadden verwoord. Aan de andere kant kan niet
ontkend worden dat dit 'synodale gevecht' gewonnen was op formele
gronden. Het moet iedere betrokkene duidelijk zijn geweest dat daar-
mee de problemen nog niet van tafel waren.

De Synode van Groningen (1899)

Het was Bavinck die op de Synode van Groningen (1899) met opnieuw geformuleerde ideeën voor grote onrust zou zorgen; ideeën die bovendien tot een verwijdering tussen hem en Kuyper zouden leiden.⁴¹ Kern van zijn gedachten was dat de vU haar theologische faculteit zou loslaten en de theologische school als theologische faculteit in haar universitaire organisatie zou opnemen zonder daarover enige zeggenschap te krijgen. De faculteit werd – in veel sterkere mate dan in het voorstel uit 1893 – een kerkelijke aangelegenheid, maar ingebed in een universitaire omgeving. De winst was natuurlijk dat Kampen uit haar isolement verlost werd en dat de vU zich kon richten op de uitbouw van de universiteit zonder daarbij de financiële zorgen te hebben voor de Faculteit der Godgeleerdheid. Anderzijds, de faculteit was tot nog toe het hart van de vU geweest. Zouden Kuyper en Rutgers zich die zo maar laten ontnemen? Bovendien bleek uit alles dat Bavinck een andere positie innam dan voorheen. Hij, die vanaf 1895 tot en met de Synode van Middelburg en daarna pal achter Kuyper en zijn vU had gestaan, nam nu op verschillende punten een ander standpunt in. Ook op het punt van de verhouding tussen kerk en theologie, zoals blijkt uit zijn voorstel. Rutgers, door Bavinck op de hoogte gebracht van zijn plannen, had eerst willen overleggen met zijn collegae en met curatoren. Maar Bavinck had daarop niet willen wachten en had zijn voorstel eind januari gepubliceerd. Daarmee kwamen de verhoudingen tussen hem en zijn collegae aan de vU onder grote druk te staan. In het verlengde

daarvan nam ook de spanning in de kerken toe. Lang voordat de synode op 15 augustus zou beginnen, was de kerkelijke pers gewaarschuwd en waren de loopgraven betrokken.⁴²

Bij dit alles kwam de benoeming van H. H. Kuyper. Want op 19 mei wierp Rutgers in de senaatsvergadering de vraag op naar de uitbreiding van de Faculteit der Godgeleerdheid, en wel 'naar aanleiding der Kamper school'. Deze bespreking leidde niet tot bepaalde voorstellen, een naam werd niet genoemd.⁴³ Ruim een maand later verzocht de Faculteit der Godgeleerdheid de senaat bij curatoren H. H. Kuyper voor te dragen als hoogleraar.⁴⁴ Daarbij deelde Rutgers mee dat Kuyper sr het vak encyclopedie graag kwijt wilde en 'een deel van de exegetische van het Nieuwe Testament' wilde geven (naast Geesink). Zelf wilde hij de vaderlandse kerkgeschiedenis overdragen aan H. H. Kuyper. Deze zou bovendien nog de ambtelijke vakken en de geschiedenis der bijzondere openbaring voor zijn rekening nemen. De senaat, onder leiding van de pro-rector Rutgers (Kuyper, die dat jaar rector was, had de vergadering verlaten) stemde met dit voorstel in en de faculteit wendde zich daarop tot de deputaten voor het verband. Daarbij drongen ze aan op spoed.⁴⁵ Deputaten reageerden enthousiast. Het was voor hen een gebedsverhoring en daarom reden tot grote dank aan God dat hun gevraagd werd in te stemmen met een voorgestelde benoeming. Ze hadden al enkele malen gepleit voor uitbreiding van het hoogleraren-corps. Nu was het zover. De gevraagde instemming gaven ze dan ook van harte.⁴⁶ Enkele dagen later ontvingen curatoren een brief van de faculteit met het verzoek H. H. Kuyper te benoemen. 'Het zij mij vergund', aldus Rutgers, 'op spoed aan te dringen en U te verzoeken ook H. H. Directeuren daartoe op te wekken'.⁴⁷

Uit een rondzendbrief van curatoren blijkt dat zij zich in deze benoeming konden vinden en in een brief van 24 juli 1899 aan directeuren werd het voorstel overgebracht.⁴⁸ Diezelfde dag schreef Rutgers een brief aan directeuren met daarbij gevoegd een concept-benoemingsbrief.⁴⁹ Het is, zo meldde hij, alleszins zaak dat de benoeming vóór de aanstaande synode publiek wordt. Enkele dagen later voegde hij daaraan nog een particulier schrijven toe.⁵⁰ Daarin legde hij zijn haast nader uit.

Was hij aanvankelijk van mening geweest dat het beter was de benoeming van H. H. Kuyper uit te stellen tot na de synode, nu meldde hij dat hij van mening was veranderd. Daarbij speelde in de eerste

80 plaats een rol dat het voorstel van Bavinck 'door de grote meerderheid der kerken niet aannemelijk wordt geacht' en dat het voorlopig wel niet tot samensmelting zou komen. De reden daarvan lag in de houding van de tegenstanders, die vasthielden aan een eigen inrichting geheel 'buiten alle wezenlijk verband met de Vrije Universiteit'. Omdat deze fractie zich door Bavinck gesteund voelde, viel niet te verwachten dat ze van mening zou veranderen. Verder merkte Rutgers nog op dat een minder aangename indruk *altijd* onvermijdelijk is, daar de Kamper collegae en de gemeente-fractie 'ons, theol.fac. zekerlijk liefst willen laten doodbloeden'.⁵¹ Tenslotte wees hij nog op de instemming die deze benoeming bij deputaten had ondervonden.

Het is duidelijk dat Rutgers met deze brief de druk op directeuren heeft willen vergroten en blijkbaar heeft dat gewerkt. De benoeming is in hoog tempo afgehandeld.⁵² Binnen een week na de brandbrief van Rutgers aan directeuren, op 5 augustus om precies te zijn, was de benoeming openbaar. Dat was ruimschoots vóór de behandeling van Bavincks rapport door de synode. Op 8 augustus lichtte Rutgers deze benoeming in *De Standaard* toe. Hij ging daarbij in op de vraag of er met het oog op het voorstel van Bavinck geen reden was geweest de benoeming uit te stellen. Rutgers typeerde het voorstel van Bavinck als een 'algeheele opheffing van de Theologische Faculteit'. Zo'n 'besnoeiing' kan een gereformeerde universiteit zich 'niet laten aandoen'. Die boodschap was duidelijk!

Het is voor mij de vraag of Rutgers werkelijk van mening was dat het voorstel van Bavinck het niet zou halen, zoals hij in zijn brief aan directeuren schreef. Alle provinciale synoden hadden zich in het voorstel kunnen vinden.⁵³ Maar het was de benoeming van H. H. Kuyper die de synode er toe bracht het voorstel niet over te nemen. De vu wilde toch niet, zoals gebleken was zowel in 'daden als in woorden'. Om die reden meenden de rapporteurs ter synode dan ook dat verdere discussie over het voorstel van Bavinck geen zin had. Het zou stuklopen op het verzet van de Vereniging. Het lijkt bijna onvoorstelbaar dat Rutgers de verhoudingen binnen de synode zo slecht had ingeschat. Maar juist dat leidt tot gemengde gevoelens over zijn actie. Wilde hij inderdaad aan de synode een duidelijk signaal afgeven en daarmee het 'voorstel Bavinck' torpederen? Dat we in die richting moeten denken, blijkt uit de bezwaren van Fabius. Deze zou enkele maanden later tot tweemaal toe terugkomen op de wat merkwaardige en haasti-

ge gang van zaken.⁵⁴ In een eerder stadium was volgens hem namelijk gesteld dat een benoeming met het oog op de komende synode niet wenselijk was. Zonder nadere aankondiging bleek er nu toch iemand te zijn benoemd. Ook Woltjer sprak zijn verbazing uit over het plotselinge en onverwachte van de benoeming. Beiden hadden zich op de vergadering van 23 september 1898 gekeerd tegen een uitbreiding van de faculteit met een nieuwtestamenticus, zoals door deputaten werd gewenst.⁵⁵ Daarbij speelde onder meer de eventuele samenvoeging van beide opleidingen een belangrijke rol. Zo'n benoeming zou die samenvoeging alleen maar bemoeilijken. Fabius vond dat de zittende hoogleraren maar wat meer colleges moesten geven. Rutgers achtte zich daartoe echter niet in staat, maar wist ook niemand die in aanmerking zou komen voor een benoeming ten behoeve van de nieuwtestamentische vakken. Omdat er ook geen kandidaten waren voor een literaire of juridische kathedra, gebeurde er niets. En dan een klein jaar later plotseling deze benoeming van H. H. Kuyper. Fabius en Woltjer hebben zich overvallen gevoeld en de benoeming terecht in strijd geacht met wat eerder was afgesproken. Dit bevestigt het vermoeden dat deze benoeming bewust heeft plaatsgevonden met het oog op de naderende synode.

81

Wat de bekroning had moeten worden van de vereniging van 1892, de samensmelting van de Faculteit der Godgeleerdheid en de Theologische School, leidde tot een botsing tussen de belangrijkste betrokken theologen. Typerend is de veranderende toon van enkele van Bavincks brochures. Meer dan eens stelde hij in deze periode de arrogante houding van sommige scribenten ten aanzien van de Theologische School aan de orde en bovendien nam hij hier en daar voorzichtig maar duidelijk afstand van sommige van Kuypers ideeën. Zijn rectorale rede uit 1899 kan gezien worden als een directe aanval op de hierboven beschreven uitlatingen van Kuyper over kerk en theologie in zijn *Encyclopaedie*.⁵⁶ Bavinck had na het echec van zijn voorstel uit 1899 duidelijk de kant van Kampen gekozen.

De Synode van Arnhem (1902)

Het was Kuyper die in 1901 het initiatief nam tot nieuwe gesprekken over een samensmelting van beide opleidingen.⁵⁷ Aanvankelijk verlie-

pen de gesprekken in een onverwacht goede atmosfeer, maar vooral als gevolg van het optreden van Rutgers veranderde dat. Het punt was dat Kuiper er nog altijd niet van overtuigd was dat beide opleidingen niet zouden kunnen worden samengevoegd. Daarbij was hij toegeeflijker dan Rutgers. Voor hem lag er een breekpunt bij de zeggenschap der kerken over de benoemingen. Toch kwam er uiteindelijk een compromis tot stand. De kern van dit voorstel was dat deze nieuwe opleiding beide tegelijk zou zijn: Faculteit der Godgeleerdheid én Theologische School. Daaruit volgde een aantal bepalingen waarin deze dubbelheid tot uitdrukking kwam. De hoogleraren zouden bijvoorbeeld een dubbele benoeming krijgen, de zeggenschap over de opleiding zou komen te liggen bij de kerken en bij de Vereniging samen. Opvallend was dat de Kamper hoogleraren Noordtzijs, Lindeboom en Wielenga (die ziek was) het stuk niet hadden ondertekend, in tegenstelling tot Bavinck, Biesterveld en de vU-hoogleraren (inclusief Woltjer, Fabius en A. Kuiper, die minister-president was).⁵⁸

Lang voordat de synode samenkwam was de inhoud van het voorstel bekend, zodat iedereen zich er een mening over kon vormen. De kerkbladen maakten van deze mogelijkheid dankbaar gebruik, tegenstanders belegden vergaderingen, de spanning in de kerken steeg.⁵⁹ Wat zou de Synode van Arnhem brengen? Toen deze besloten had het zogenaamde 'concept-contract' in bespreking te nemen, stelde een van de tegenstanders, T. Bos, predikant te Bedum, een alternatief voorstel op. Bavinck poogde daarop het 'concept-contract' zo aan te passen dat het een grotere kans van slagen had. Er lagen dus uiteindelijk twee voorstellen ter tafel. In het voorstel van Bavinck werden school en faculteit verenigd tot één inrichting, die beide tegelijk was. In het voorstel van Bos kwam de school in de plaats van de faculteit om daarna en als zodanig dienst te doen en in verband te worden gezet met de andere faculteiten. Achteraf valt vast te stellen dat beide voorstellen betrekkelijk dicht bij elkaar lagen en dat het in de praktijk weinig zou uitmaken welke constructie zou worden gekozen. In beide voorstellen kwam de zeggenschap aan de kerken, in beide voorstellen werd de Theologische School in een academische omgeving geplaatst.⁶⁰ Toch lukte het niet op één lijn te komen. Bij de puntsgewijze behandeling van het aangepaste 'concept-contract' weigerden Bos en zijn medestanders in te stemmen met het aangepaste contract. Bij eindstemming bleken 27 synodeleden voor het 'concept-contract' te zijn, 17 te-

gen. Vóór de stemming hadden Bos en de zijnen verklaard geen verantwoordelijkheid te willen nemen voor het voorstel Bavinck; na de stemming werd hun door de voorzitter gevraagd of ze zich aan het gevoelen van de meerderheid konden conformeren. Bos echter vroeg de synode de uitvoering van het voorstel niet ter hand te nemen. Het klonk vriendelijk, maar de boodschap was duidelijk toen hij daaraan toevoegde: 'zoo wordt voorkomen, wat in een ander geval wel eenigszins te vreezen is'.⁶¹ Met andere woorden: Bos dreigde met een scheuring. Na een verwarde discussie formuleerde Van Schelven het voorstel waarop Bos had aangedrongen. Hij stelde voor uit te spreken dat de synode het niet raadzaam achtte 'in de gegeven omstandigheden de vereeniging ... tot stand te brengen'. Dit voorstel werd met 23 tegen 17 stemmen aangenomen.⁶² Een scheuring was voorkomen, de kerken zouden tot het eind van de eeuw twee opleidingen hebben. Maar de school was aan de minderheid cadeau gedaan, zo verzuchtte Bavinck.⁶³

Het zal duidelijk zijn dat de verhoudingen te Kampen er niet op vooruit waren gegaan. Bavinck had op de synode te maken gehad met tegenstand van zijn collegae Noordt zij en Lindeboom. Bovendien was zijn dogmatiek voltooid en kreeg hij het in Kampen te benauwd. Na deze crisis was er eigenlijk geen reden meer om nog langer in Kampen te blijven.⁶⁴ Dat hoefde ook niet. Van de zijde van de v u werd opnieuw een poging gedaan hem naar Amsterdam te halen. Drie weken na het besluit van de synode stelde de faculteit aan curatoren voor zowel Bavinck als Biesterveld te benoemen.⁶⁵ Bavinck zag men graag benoemd voor de dogmatiek en aanverwante vakken, Biesterveld voor de praktische vakken en voor Nieuwe Testament. Daarbij zou Rutgers definitief ontheven kunnen worden van de vaderlandse kerkgeschiedenis, Geesink van de nieuwtestamentische vakken die hij sedert het overlijden van De Hartog in 1895 doceerde, en H. H. Kuyper van de ambtelijke vakken, de *historia revelationis* en van de tijdelijke waarneming van de dogmatische vakken. Hij zou in plaats daarvan belast worden met oude kerkgeschiedenis, vaderlandse kerkgeschiedenis, encyclopedie en symboliek.

Curatoren waren snel akkoord. Reeds twee dagen later brachten ze het voorstel over aan directeuren.⁶⁶ Maar dezen aarzelden. In de eerste plaats waren er enkele directeuren die een versterking van de juridi-

sche faculteit van meer belang achtten dan de versterking van de theologische faculteit. En er waren er die meenden dat een benoeming van Bavinck en Biesterveld zo kort na de synode slecht zou zijn voor de verhoudingen in de kerken.⁶⁷ Directeuren meldden curatoren dat zij pas tot een benoeming wilden overgaan zodra deze met een voorstel kwamen tot versterking van de juridische faculteit.⁶⁸ Bijna per omgaande stonden H. H. Kuyper, Rutgers en curator Van Schelven op de stoep bij directeuren. Op 29 september werd de vergadering op hun verzoek en in hun bijzijn voortgezet. Uiteindelijk lieten directeuren zich overhalen.⁶⁹ H. H. Kuyper schreef nog diezelfde dag namens directeuren een brief aan Bavinck, waarin hij hem meedeelde dat hij een benoeming zou krijgen zodra hij zou verklaren deze aan te nemen *zonder nadere voorwaarden*.

Nog even aarzelde Bavinck. Zou hij met dit aanbod op zak de zaak van de opleidingen niet onder druk kunnen zetten? H. H. Kuyper zag daar weinig heil in. Bavinck had een weifelende aard, – een man waar je zeeziek van wordt, zo typeerde Lindeboom hem eens. Maar op 7 oktober schreef Bavinck een brief waarin hij meedeelde dat hij de benoeming aannam. Daarop volgde de officiële aanstellingsbrief en de officiële aanvaarding.⁷⁰ Opmerkelijk is dat beiden, Biesterveld en Bavinck, in hun antwoord opmerkten dat ze Artikel 2 van het *Reglement* van de Vereniging in die zin opvatten, dat ze zich daarmee verbonden aan de Formulieren van Enigheid.⁷¹ Met andere woorden: ze wilden zich niet binden aan de ‘gereformeerde beginselen’. Naar het motief kunnen we slechts gissen. Het begrip was weinig nauwkeurig omschreven en het had een rol gespeeld in het conflict met A. F. de Savornin Lohman, wiens uitgangspunten daarmee in strijd zouden zijn. Wellicht dat Bavinck en Biesterveld om zichzelf enigszins te beschermen onder geen beding gebonden wilden worden aan zo’n vaag begrip.⁷²

Directeuren hebben over deze voorwaarde van Bavinck en Biesterveld nog advies gevraagd aan curatoren. Dezen meenden, ook na raadpleging van de senaat⁷³, dat het verstandig zou zijn indien directeuren hun zouden antwoorden niet bevoegd te zijn om een algemeen geldende uitleg te geven van Artikel 2 of te oordelen over iemands interpretatie. Zo is dat hoogstwaarschijnlijk ook gebeurd.⁷⁴

Bavinck ondertussen had het zwaar te verduren. Velen zagen zijn vertrek naar Amsterdam als verraad aan de Afscheiding, waaruit ook hij was voortgekomen. A. G. Honig volgde hem op. Deze lievelings-

leerling van A. Kuyper zoals hij wel genoemd wordt, heeft een belangrijke rol gespeeld in het bewaren van de vrede na 1902.⁷⁵

DE FACULTEIT DER GODGELEERDHEID EN HAAR KERKEN

De in 1892 benoemde deputaten rapporteerden voor het eerst aan de Synode van Dordrecht (1893).⁷⁶ Een van de zaken die geregeld moest worden, was de invulling van hun taak. Wagenaar en Van Goor maakten een aantal afspraken, die decennialang mede de invulling van het contract hebben bepaald. Zo nodigden ze deputaten voor de examina van de Particuliere Synoden uit hen in kennis te stellen van eventuele opmerkingen gemaakt bij de peremptoire examens.⁷⁷ Deze eerste keer gebeurde dat via *Het Kerkblad* van 18 november en *De Heraut* van 20 november 1892, in later jaren werd daartoe een brief aan de Particuliere Synoden gestuurd.⁷⁸ Verder spraken ze af minstens driemaal een kandidaatsexamen te zullen bijwonen en om de twee maanden een bezoek aan de verschillende colleges te brengen. In het hospitium zouden ze een oogje in het zeil houden. Het verslag van al deze activiteiten ademt een sfeer van grote tevredenheid met wat deputaten aan de faculteit hadden aangetroffen. 85

De volgende rapportage was die aan de Synode van Middelburg (1896).⁷⁹ Vanuit de kerken waren weinig klachten gekomen over de kandidaten van de v.u.⁸⁰ Maar daarmee waren deputaten nog niet tot werkeloosheid gedoemd. Er viel naar hun oordeel genoeg aan de orde te stellen en dat hebben ze vrijmoedig gedaan. Zo hadden deputaten de wens geuit dat er een hoogleraar voor Nieuwe Testament zou komen en dat er een nieuwe regent voor het hospitium zou worden benoemd. Verder wensten ze naast het preekcollege een college homiletiek en meenden ze dat er meer aandacht moest komen voor de praktische oefening in het kerkelijk bestuur en het catechetisch onderwijs. Ook wilden ze dat naast de normale colleges dogmatiek nog andere gegeven zouden worden, 'tot eene meer *summiere* behandeling', zodat de studenten in drie jaar tijd een 'goed overzicht over geheel dit vak ontvangen'. Kortom, de faculteit had nu wel een verband met de kerken, maar het betekende een enorme beperking van haar vrijheid. Overigens kon ze gerust zijn. Deputaten hadden niet de 'minste aanleiding gevonden om ook maar te vermoeden dat in eenig opzicht

door een hoogleraar iets zou worden geleerd dat afwijkt van of in strijd is met de Gereformeerde belijdenis'.

86 Blijkens het volgende verslag, ingediend bij de Synode van Groningen (1899), hadden hun opmerkingen over de dogmatiek geen effect gesorteerd en had er een gesprek met A. Kuyper plaatsgevonden over de colleges dogmatiek.⁸¹ Deze had beloofd over de kritiek te zullen nadenken. Omdat er geen notulen over deze periode bewaard zijn gebleven, is het niet bekend hoe een en ander zich verder ontwikkeld heeft. Opvallend is echter dat dit thema bij Bavinck, Hepp en Berkouwer eveneens aan de orde kwam. De kerken hadden behoefte aan predikanten die een overzicht van de dogmatiek en van de belangrijkste dogmatische kwesties hadden; de hoogleraren dogmatiek gaven specialistische colleges. Zij richtten zich op de vorming van dogmatici; de kerken wilden predikanten die de belijdenis kenden en konden onderbouwen. Verder maakten deputaten melding van een brief die zij aan directeuren hadden verzonden met de vraag om over te gaan tot de benoeming van een hoogleraar voor Nieuwe Testament. Ze hadden er geen antwoord op gekregen, maar meenden dat met de benoeming van de vierde hoogleraar aan hun wens min of meer tegemoet werd gekomen. En tenslotte deelden deputaten mee dat zij verdeeld waren over de vraag of de hoogleraren geacht werden de drie Formulieren van Enigheid te ondertekenen. Hierover was al enige tijd discussie. Een en ander was aan de orde gesteld door T. Bos, die het gewenst achtte dat de hoogleraren aan de theologische faculteit het Dordtsche ondertekeningsformulier zouden ondertekenen.⁸² Omdat dat ondertekeningsformulier niet sprak over een Generale Synode maar over een Provinciale Synode, en 'opdat deze zaak behoorlijk doorgedacht en voorbereid worde', was aan deputaten voor het verband gevraagd om advies.⁸³ Klaarhamer was er tegen.⁸⁴ De kerken hadden geen *ius in universitatem*, het zou de soevereiniteit in eigen kring schenden en bovendien hadden de hoogleraren zich er al aan verbonden via Artikel 2 van het reglement der universiteit, zo betoogde hij onder meer. Wagenaar en Van Andel waren voor een dergelijke ondertekening.⁸⁵ Gezien de vele problemen rond de opleiding is het verklaarbaar dat het niet tot een afronding van deze discussie kwam, maar deputaten zouden erop terugkomen.⁸⁶

Het verslag aan de Synode van Arnhem (1902) bevatte weinig kritische opmerkingen. Eén keer hadden deputaten opmerkingen ge-

maakt over de *series*, in die zin dat in sommige vakken naar hun oordeel te weinig college werd gegeven.⁸⁷ Verder blijkt uit het verslag dat deputaten zich bezonnen hadden op een verbetering van het contract, maar deze gedachtewisseling was min of meer opgeschort in verband met de gesprekken over een mogelijke vereniging met de Theologische School. Het zal duidelijk zijn dat laatstgenoemde zaak de gemoeiden van deputaten en synode meer heeft bezig gehouden dan de gang van zaken aan de faculteit zelf.

87

Het werk van deputaten overziende, kan geconstateerd worden dat zij dit zeer serieus hebben aangepakt. Een en ander is ten koste gegaan van de vrijheid van de faculteit. Die vrijheid zou met het aangepaste contract van 1908 nog verder worden beperkt. De vraag is of dít het door A. Kuypers gewenste verband tussen faculteit en kerken was. Deze faculteit was bepaald niet vrij van de kerk als instituut, integendeel. De kerk als instituut bepaalde in hoge mate de gang van zaken. Het was echter niet opportuun daartegen nu te protesteren. Daarvoor ging het in deze jaren nog al te zeer om het overleven van de faculteit. Pas in 1912 zou A. Kuypers kritische kanttekeningen bij de aard van deze relatie zetten. Maar toen was het te laat.

WAAR HET OM GING

De hier beschreven jaren zijn wel eens de minst aangename jaren uit de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland genoemd.⁸⁸ Waarom maakte men zich zó druk over de opleiding dat de eenheid van de kerken op het spel stond? Dit kan mijns inziens geïd te worden als het gevolg van verschillen in geloofsbeleving. In de discussies over Kuypers theologie en over de opleiding is dat de harde kern geweest. Een deel van de voormalig afgescheidenen en dolerenden beleefde het geloof en het christen-zijn verschillend. En om die reden kozen ze bij de verantwoording van hun geloof verschillende termen en constructies, zodat ze elkaars intenties niet altijd goed begrepen.

C. Augustijn en J. van den Berg, die na D. Nauta de leerstoel van H. H. Kuypers hebben bezet, hebben getracht een schets te geven van de spiritualiteit van respectievelijk de dolerenden en van de afgeschei-

88 denen, een keuze die samenhang met hun eigen achtergrond.⁸⁹ Augustijn wijst daarbij op de centrale plaats die de kerk in het beleven van de dolerenden heeft ingenomen en op de eigen wijze van beleven. In korte tijd waren de dolerenden er in geslaagd een kerkelijke gemeenschap te vormen, totaal verschillend met die van de hervormden. Daarbij valt de grote organisatiekracht op. De dolerenden 'hebben aanvoeld, dat in hun tijd een professionele aanpak van een grote vrijwilligersorganisatie levensnoodzakelijk was.'⁹⁰ Een tweede element was de nadruk op de bijbel, met als keerzijde dat deze groep enigszins huiverig was voor het subjectieve element. Deze nadruk op het objectieve leidde ook tot de praktijk van de vroegdoop. Samenvattend noemt Augustijn als belangrijkste kenmerken de beklemtoning van het objectieve element, van Gods handelen in Woord en Sacrament, onafhankelijk van de mens, en anderzijds de visie op de kerk als een gemeenschap van volwassen gelovigen, door God geroepen tot dienst aan de wereld. Het is de zelfbewuste geesteshouding van de zich emanciperende burgerij.

Tegenover deze atmosfeer wijst zijn collega Van den Berg op de invloed van de Nadere Reformatie in de Afscheiding. Niet voor niets werden de afgescheidenen door hun tegenstanders vaak van mysticisme beschuldigd. Inderdaad werd het afgescheiden leven gekenmerkt door een sterk op de persoonlijke ervaring gerichte geloofsbeleving. Het theocratische aspect, dat ook tot de erfenis van de Nadere Reformatie behoorde, was op de achtergrond geraakt. Voor velen draaide alles om de 'ziel' en haar ervaringen, om de grote vraag of men al bekeerd was, en zo ja, hoe ver men was gevorderd op de weg van het heil. Ook in de strikte levensstijl leefde de Nadere Reformatie voort. Zo kenden velen een puriteinse vorm van zondagsviering. Overigens heeft de hernieuwde oriëntatie op Calvijn de afgescheiden kerken mede bepaald en behoeft voor een 'eenzijdige, subjectief-bevindelijke instelling'.⁹¹

Het zijn deze verschillen in spiritualiteit die het eerste decennium van de Gereformeerde Kerken mede hebben bepaald. In de jaren daarna vloeiden de verschillende thema's min of meer door elkaar. Er waren afgescheidenen die zich geraakt wisten door Kuypers idealen, en onder dolerenden was lang niet ieder geporteerd voor Kuypers constructies. Een en ander zou in 1905 leiden tot een synodale uitspraak, waarin verschillen in spiritualiteit verwoord en begrensd werden.

De wedergeboorte – door hem aangeduid als palingenesie – speelde in de theologie van Kuiper een belangrijke rol.⁹² Het begrip had een heel specifieke inhoud gekregen: het beginsel van het nieuwe leven was in de mens geplant, het wachten was slechts op de ontplooiing daarvan. De doop was een bekrachtiging en versterking van de mogelijkheid tot ontplooiing, evenals de prediking. Het punt was echter dat er naar Kuipers oordeel van moest worden uitgegaan dat de kleine kinderen reeds wedergeboren zijn als ze gedoopt worden. Die wedergeboorte berustte volgens hem op de verkiezing. De wedergeboorte zelf kwam dus los te staan van kerk en prediking. Het was geheel en al een op zichzelf staand werk Gods geworden, los van het werk Gods door de ambten. Overigens kende deze leer der veronderstelde wedergeboorte ook een pastoraal aspect. Vanouds immers dreigde, waar de nadruk gelegd werd op de verkiezing, een splitsing binnen de kerk. Men sprak in dit kader dan ook wel van een uitwendig en een inwendig verbond. Een uitwendig verbond dat al de gedoopten omvatte, een inwendig verbond dat alleen de uitverkorenen betrof. Maar daarmee rees tevens de vraag voor de gelovigen of zij er wel zeker van waren tot de uitverkorenen te behoren. Met de leer van de veronderstelde wedergeboorte poogde Kuiper aan die onzekerheid een einde te maken. De gedoopte kinderen worden verondersteld wedergeboren te zijn totdat het tegendeel blijkt. Bij sommigen van zijn leerlingen, aldus Veenhof, was deze gedachte radicaal doorgevoerd en was er geen ruimte meer voor het zelfonderzoek. De gemeente bestond uit louter wedergeborenen.

89

Met deze constructies week Kuiper aanzienlijk af van de visie die binnen de kring der afgescheidenen sedert Helenius de Cock een zeker gezag had verkregen. Daar verstond men onder wedergeboorte tevens de bekering. De term wedergeboorte duidde het werk Gods in de mens aan, de term bekering wees op de eigen verantwoordelijkheid van de mens. Wedergeboorte en bekering waren twee zijden van dezelfde zaak. De kerk als instituut speelde daarbij een onmisbare rol. Met de doop werden de kinderen onder het verbond geplaatst en onder invloed van prediking en ander kerkelijk werk mocht gehoopt worden dat het kwam tot de wedergeboorte en bekering. Veel minder dan bij Kuiper speelde in deze constructie de verkiezing een rol. Dat was de duistere schaduw op de achtergrond. Voor het geloofsleven echter speelde de vraag naar de verkiezing wel degelijk een grote rol, te meer

omdat men in de door het piëtisme beïnvloede afscheidingstheologie weinig van de speculatieve veronderstelling der wedergeboorte wilde weten. Waar bij Kuypers en zijn geestverwanten een zekere zorgeloosheid omtrent het eeuwig heil dreigde, dreigde onder de afgescheidenen een te grote nadruk op het zelfonderzoek naar de staat des geloofs. Ben ik wel of ben ik niet uitverkoren?

90 Deze verschillende benadering had verscheidene implicaties, die we voor een deel reeds bij de typering van Augustijn en Van den Berg tegenkwamen. Onder meer valt te denken aan de prediking. Vanouds wordt onderscheid gemaakt tussen onderwerpelijke (subjectieve) en voorwerpelijke (objectieve) prediking. Bij de onderwerpelijke prediking gaat de prediker ervan uit dat de toehoorders nog niet bekeerd zijn, bij de voorwerpelijke gaat het om een schildering van de heilshistorie, om de objectieve belofte Gods waarop het geloof zich verlaat. Bij de onderwerpelijke prediking hoort de oproep tot zelfonderzoek die bij de voorwerpelijke prediking geheel niet aan de orde is. In later jaren maakte men daarbij nog een onderscheid tussen zelfonderzoek en zelfbeproeving. Bij het zelfonderzoek gaat het om de vraag naar onze *staat* voor God: zijn wij kinderen Gods of zijn we het niet? Bij de zelfbeproeving gaat het om de vraag of wij als kinderen van God leven. Onze *stand* als gelovige is dus in het geding. Om het kernachtig uit te drukken: bij de dolerenden moest er heel wat gebeuren voordat je niet aan het avondmaal ging, bij de afgescheidenen heel wat voordat een mens wel aan het avondmaal ging.

Deze theologische verschillen wortelden zoals gezegd in een verschillend beleven en leidden tot een verschillend kerkelijk leven. De gereformeerde wereld had dan ook naar buiten toe twee gezichten: het ene triomfalistisch, gearriveerd, heel de wereld voor Christus; het andere meer naar binnen gekeerd, gericht op de God en de ziel, op het eeuwig welbehagen. Het is mijns inziens dit existentiële, overigens ideaaltypische verschil tussen dolerenden en afgescheidenen dat ten grondslag lag aan de problemen rond de opleiding.

Bavinck en H. H. Kuypers hebben hun best gedaan de cultuurverschillen naar elkaar toe te buigen, onder meer door over de hierboven geschetste problematiek de kerken voor te lichten.

In de jaren 1901 en 1902 publiceerde Bavinck een veertigtal artikelen waarin hij bepleitte de prediking van het genadeverbond én de oproep tot zelfonderzoek een plaats te geven in de prediking. In 1903

verschenen ze gebundeld als *Roeping en wedergeboorte*.⁹³ In 1905 kwam deze kwestie op de synode, waar men voor dit compromis een goede formulering vond.⁹⁴ In deze formulering werd in zekere zin het goed recht van het kuyperiaanse gevoelen verdedigd. Het zaad des verbonds – d.w.z. de kinderen van de leden der kerk – is krachtens de belofte Gods te houden voor wedergeboren en in Christus geheiligd, tot dat bij het opgroeien het tegendeel blijkt. De synode distantieerde zich echter heel duidelijk van wat men kan betitelen als ‘kuyperiaans extremisme’ en kwam aan de bezwaren tegemoet. Dat blijkt wellicht reeds uit de terminologie: de synode gebruikte niet het werkwoord ‘veronderstellen’, maar ‘houden voor’. Nog duidelijker is de uitspraak dat het minder juist is te zeggen dat de doop bediend wordt op grond van de veronderstelde wedergeboorte. Die grond is het bevel en de belofte van God. Bovendien meende de synode dat de veronderstelling van de wedergeboorte nog niet het vaststellen van een feit betekent. Niet allen zijn Israël die uit Israël zijn. Daarom moet in de prediking steeds op ernstig zelfonderzoek worden aangedrongen. Verder werd gewezen op het hoge belang van het sacrament van de doop en sprak uit dat God die wedergeboorte ‘werkt’ naar zijn vrijmacht op zijn tijd, voor of tijdens of na de doop.

91

In 1906 en 1907 publiceerde H. H. Kuiper over ditzelfde thema een serie artikelen in *De Heraut*, in 1907 als boek uitgegeven.⁹⁵ Hij bevestigde in feite het compromis van 1905 en daarmee het boek van zijn collega Bavinck. De beide hoogleraren, met hun verschillende achtergrond, hebben ieder dus aan het heilzame effect van 1905 bijgedragen. Het algehele oordeel over deze pacificatie luidt dat daarmee in feite een periode van rust werd ingeluid. Men had theologische woorden gevonden om uitdrukking te geven aan het besef dat een verschil in spiritualiteit geen breuk behoefde te betekenen, maar juist in hun complementariteit ruimte schiep voor de volle breedte van de gereformeerde geloofsbeleving in bevinding en activisme beide.

[4] Een volwassen faculteit

- 92 Na de Synode van Arnhem (1902) volgde een periode van betrekkelijke rust. Men accepteerde het bestaan van twee opleidingen en ook op andere fronten kwam het tot pacificatie. Vree gebruikt in navolging van Kuyper het beeld van een citadel: de gefuseerde kerken vormden rond 1905 een hecht bolwerk.¹ Daarbij werden de gereformeerden een factor van betekenis in de Nederlandse samenleving. Dat blijkt wel uit het feit dat Kuyper in 1901 minister werd.

Een hoogtepunt in de geschiedenis van de vU was de toekenning van het civiel effect aan (een deel van) haar graden in 1905.² Daarmee kregen deze dezelfde rechtskracht als de graden die aan de andere universiteiten werden behaald. In samenhang hiermee kwam het tot een forse uitbreiding van de universiteit. In enkele jaren verdubbelde het aantal hoogleraren.³ Ook het aantal contribuanten en het aantal studenten steeg in deze jaren.⁴

Aan de examens van de Faculteit der Godgeleerdheid werd het civiel effect niet toegekend. Rutgers had Kuyper van zijn grote bezwaren daartegen op de hoogte gebracht. Een eerste bezwaar was principieel van aard. De faculteit zou het beginsel van overheidsbeïnvloeding nooit kunnen accepteren. Een tweede bezwaar was politiek van aard. Als ook aan de theologische examens het civiel effect zou worden toegekend, zou de oppositie van hervormde zijde tegen het wetsontwerp nog veel heftiger worden.⁵ Inderdaad was er sprake van hervormde oppositie. Deze bewoog zich op het scherp van de snede. Ze raakte precies het grote geschil tussen hervormden en gereformeerden, namelijk hun visie op de aard van de Nederlandse samenleving. Als gevolg van de erkenning van de vU zou de ontkerstening van de openbare universiteiten nog verder doorzetten, zo meende men in hervormde kring. Intrekking van het wetsvoorstel was daarom een 'eis van trouw' aan het 'protestants beginsel'. Vele hervormde predikanten wensten bovendien herstel van de theologische faculteit aan de openbare universiteiten. Met andere woorden: zij hielden vast aan de illusie van Ne-

derland als een protestants land.⁶ In het licht van het grote belang dat voor de hele universiteit in het geding was, wilde Rutgers wel een offer brengen. Dat viel hem des te gemakkelijker omdat voor de theologen het civiel effect van weinig importantie was. In de Nederlandse Hervormde Kerk konden afgestudeerde theologen van de vU toch geen predikant worden, met of zonder *effectus civilis*.

Het civiel effect ging de faculteit voorbij, maar dat wil niet zeggen dat 93 de faculteit minder dan de vU als geheel profiteerde van de betrekkelijke rust in de gereformeerde wereld. De faculteit was nog nooit zo sterk bezet geweest als in deze jaren. In 1900 was H. H. Kuyper benoemd, voor A. Kuyper had de faculteit in H. Bavinck een bekwame opvolger weten te vinden, en in P. Biesterveld had zij een hoogleraar aan wie Nieuwe Testament en de ambtelijke vakken konden worden toevertrouwd. Tenslotte werd aan de letterenfaculteit de semiticus C. van Gelderen benoemd, die ook hand- en spandiensten aan de theologische faculteit zou verlenen en in 1907 buitengewoon hoogleraar aan die faculteit werd. Kortom, er kon gebouwd gaan worden aan een *gereformeerde theologie*.

Na de Synode van Arnhem was het rond het opleidingsfront betrekkelijk rustig gebleven, maar in 1912 dreigden de spanningen tussen de vU en Kampen weer op te laaien. Wijs optreden van onder meer de senaat en van de nieuw benoemde Kamper hoogleraar J. Ridderbos voorkwam erger. Vanaf die tijd werden de verhoudingen tussen beide opleidingen snel beter. In 1914 erkende de faculteit eindelijk het kandidaatsexamen van de Theologische School.

De prijs die voor dit alles door de Faculteit der Godgeleerdheid werd betaald, was hoog. Toen in 1908 het contract vernieuwd werd, werd de invloed van de Gereformeerde Kerken in Nederland op de theologische faculteit nog groter dan die al was. De faculteit van wat zo trots heette te zijn een *Vrije Universiteit* dreigde de gevangene te worden van het kerkelijk 'succes' van haar stichters. Pas in een volgende fase zou ze het heft zelf in handen nemen. Toen werden de kerken door de theologen op sleeptouw genomen. Maar voorlopig lag het initiatief bij de kerken.

GROEI NAAR VOLWASSENHEID

	Jaar	FdG	Kampen
	1897	81	68
	1898	81	73
	1899	80	70
	1900	66	72
	1901	60	71
	1902	93	60
94	1903	97	28
	1904	110	27
	1905	110	17
	1906	91	21
	1907	103	28
	1908	86	26
	1909	84	31
	1910	78	30
	1911	84	31
	1912	89	28

GROEI NAAR VOLWASSENHEID

Personele bezetting

Deputaten hadden in het eerste decennium van hun bestaan het een en ander op de faculteit aan te merken gehad. De faculteit had te lang stil gestaan. Daarbij is de strijd om de samensmelting van de opleiding een belangrijke factor geweest, maar ook bleef er het probleem van de beperkte financiën en het feit dat men niet voor alle vakken geschikte kandidaten kon vinden. Ondertussen mag niet uit het oog worden verloren dat het aantal studenten van de vu gestaag groeide en dat zich onder hen ook velen bevonden die afkomstig waren uit afgescheiden families. Maar dat neemt niet weg dat Rutgers voor de toekomst van de vu moet hebben gevreesd toen hij bij directeuren aandrong op spoed bij de benoeming van H.H. Kuyper. Opvallend is dat in de jaren voorafgaande aan de Synode van Arnhem (1902) het aantal studenten drastisch terugliep. Blijkbaar was er een wijdverbreide onzekerheid omtrent de toekomst van de Vrije Universiteit.⁷

Na de Synode van Arnhem begon een periode van bloei. Bavinck en

Biesterveld kwamen vanuit Kampen naar de v.u., gevolgd door vele studenten. En op 22 januari 1903 stelden curatoren, bij monde van Van Schelven, in de senaat dat uitbreiding van de universiteit noodzakelijk was.⁸ Ook zij 'geloofden' er weer in. Daarbij werd onder meer gesproken over een benoeming aan de literaire faculteit en gewezen op dr. C. van Gelderen, predikant te Schoonebeek, en dr. A. Noordtjij, lector voor het Hebreeuws aan de Theologische School. Zonder dat duidelijk is waarom, werd aan de literaire en theologische faculteit alleen advies gevraagd over een eventuele benoeming van Van Gelderen. De literaire faculteit adviseerde positief aan curatoren.⁹ Maar op 29 april liet Van Schelven onder curatoren een schrijven rondgaan waarin hij voorstelde terug te komen op de keuze voor Van Gelderen. Via Rutgers hadden hem goede berichten bereikt over J.C. de Moor, die op het punt stond te promoveren op een oudtestamentische studie.¹⁰ Deze leek hem de juiste man voor de faculteit, omdat hij zich meer dan Van Gelderen met exegese had bezig gehouden.¹¹ Op zichzelf genomen had hij daarin gelijk. Van Gelderen, die in Kampen gestudeerd had, had zich op advies van Bavinck in Leipzig en Berlijn in de Semitische letteren gespecialiseerd en was daar ook gepromoveerd.¹² Geheel anders lag dat dus met De Moor, en de andere curatoren konden zich wel vinden in het voorstel van Van Schelven. Woltjer – die natuurlijk liever iemand in de literaire faculteit benoemd zag dan in de Faculteit der Godgeleerdheid – nam de moeite contact met Van Gelderen te zoeken. Na verkregen inlichtingen over zijn carrière en toekomstwensen, persisteerde de literaire faculteit bij haar voordracht. Ze werd daarin gesteund door de theologische faculteit en de senaat.¹³ Van Schelven kon dan ook niets anders dan aan zijn medecuratoren voorstellen met de voordracht van de senaat akkoord te gaan.¹⁴ Directeuren benoemden Van Gelderen per 1 september 1904 conform de voordracht tot lector om onderwijs te geven in het Hebreeuws en de bijbelse archeologie.¹⁵

In 1905 werd Van Gelderen hoogleraar in de literaire faculteit met als leeropdracht het onderwijs in de Semitische taal- en letterkunde. Daarbij speelde de Wet op het Hoger Onderwijs een belangrijke rol. Wilde de v.u. de *effectus civilis* verkrijgen, dan diende zij drie faculteiten te hebben met elk drie hoogleraren. Vandaar dat de senaat in zijn vergadering van 10 maart 1905 met een voorstel werd geconfronteerd om Van Gelderen tot hoogleraar te benoemen. Nadat H.H. Kuyper nog had voorgesteld in de benoemingsbrief op te nemen dat hem ook het

onderwijs in de exegese van het Oude Testament met de daarbij behorende vakken 'hermeneutiek, kritiek en kanoniek' zou worden opgedragen, stelde de senaat zich achter deze voordracht.¹⁶ Omdat in 1904 R. H. Woltjer tot hoogleraar aan de letterenfakulteit was benoemd, was deze faculteit klaar voor een openbare erkenning van haar graden.¹⁷ In 1907 werd Van Gelderen buitengewoon hoogleraar aan de Faculteit der Godgeleerdheid. Daardoor was hij gerechtigd ook aan die faculteit examens af te nemen.¹⁸

Binnen enkele jaren was de situatie van de faculteit drastisch veranderd. Aan een lange periode van stilstand was een einde gekomen. Deputaten waren tevreden. Voorzover zij kritische kanttekeningen plaatsten, waren deze marginaal. Deze periode van voorspoed duurde echter niet lang. In 1908 overleed op 45-jarige leeftijd de hoogleraar Biesterveld, en Rutgers ging in 1910 met emeritaat. De vervulling van beide vacatures zou enkele jaren op zich laten wachten omdat er opnieuw sprake was van een mogelijke ineensmelting van Kampen en de VU. In 1912 werden echter P. A. E. Sillevius Smitt en F. W. Groshede benoemd. Voor het eerst in de geschiedenis van de faculteit was er voor de ambtelijke vakken en voor Nieuwe Testament een aparte hoogleraar. De vakken van Rutgers werden overgenomen door H. H. Kuyper.¹⁹

Ontwikkeling van de gereformeerde theologie

Een en ander betekent dat de faculteit vanaf 1904 goed geoutilleerd was. Dat brengt ons tot de vraag of dit ook zichtbaar werd in de ontwikkeling van de gereformeerde theologie. Zeker, A. Kuyper en Bavinck hadden hun theologische standaardwerken geschreven, Rutgers had zijn promovendi en zijn bronnenuitgaven. Maar op andere terreinen stond de gereformeerde theologie nog in de kinderschoenen. Gedacht kan worden aan de ambtelijke vakken, de exegese, de ethiek, om nog maar te zwijgen van sommige andere vakken die ooit een plek hadden ontvangen in Kuypers ontwerp van een theologische encyclopedie, zoals de 'hodegetiek' of de 'christelijke biografie'. De vraag is of de groei van het *corpus docentium* geleid heeft tot een bredere ontplooiing van de gereformeerde theologie.

W. Geesink

Geesink, van huis uit kerkhistoricus, heeft in de loop van zijn professoraat een groot aantal verschillende vakken gedoceerd. Benoemd voor elenctiek en ethiek, werd hij ook betrokken bij een deel van de prope-deutische vakken. Na het overlijden van zijn boezemvriend De Hartog in 1895 verzorgde hij tot de komst van Biesterveld de vakken van het Nieuwe Testament. Hij zelf beschouwde de ethiek als zijn eigenlijke vak. Binnen het kader van het bestek dat door Kuypers *Encyclopaedie* was uitgezet, zocht Geesink, net als eerder Hoedemaker, aansluiting bij Voetius.²⁰ Van zijn voornemen een gereformeerde ethiek te publiceren is niets terecht gekomen. Wellicht dat de volgende opmerking in de *Varia* hierop slaat: 'hij spant maar in, hij spant maar in, maar rijen doet ie nooit'.²¹ Het is hem namelijk niet gelukt dit werk af te ronden. Wat als zijn *Gereformeerde Ethiek* te boek staat, is een reconstructie van de hand van zijn leerling, wijkpredikant en opvolger V. Hepp op basis van Geesinks aantekeningen. Ongetwijfeld heeft de gevarieerde hoeveelheid vakken die hij voor zijn rekening nam daarbij een rol gespeeld, maar uit de biografische schets van Hepp krijgen we toch ook de indruk van iemand die zeer zorgvuldig te werk wenste te gaan, zo zeer zelfs dat hij niet gemakkelijk tot publiceren kwam.

97

Van groter invloed dan de *Gereformeerde Ethiek* is waarschijnlijk het vierdelige werk *Van 's Heeren ordinantiën* geweest, een bundeling van *Heraut*-artikelen. Toen Kuyper in 1901 minister werd, had hij Geesink verzocht – opgedragen lijkt een passender omschrijving²² – de hoofd-artikelen in *De Heraut* voor zijn rekening te nemen. Daarbij gaf hij gelijk het thema en de dispositie van de stof aan en wees hij hem op de wenselijkheid de artikelen na voltooiing te bundelen. Het moest gaan over de goddelijke inrichting van de schepping, over Gods geboden, instellingen en beschikkingen voor het natuurlijk, zedelijk en geestelijk leven. Geesink, die Kuyper vereerde, gehoorzaamde als een trouwe schildknaap. Zo verscheen in 1907-1909 dit vierdelig boekwerk, dat ongetwijfeld een belangrijke aanvulling is geweest op de *Encyclopaedie* van Kuyper en de *Dogmatiek* van Bavinck.²³ Het gereformeerde volksdeel kreeg hiermee een leidraad in handen om vorm te geven aan het gereformeerde leven.

Als docent, of in ieder geval als hoogleraar, was Geesink geliefd. Studenten voelden zich door hem gekend. Hij was bovendien gene-

raties lang een bron van anekdotes. Zijn humor, zijn eeuwigdurende gevecht met agenda en uurwerk, zijn enigszins groezelige uiterlijk, dit alles was de studenten een bron van plezier. Ik ben er echter niet zeker van dat deze waardering ook zijn colleges betrof. Vast staat dat het college elenctiek niet zijn meest succesvolle was. Tot tweemaal toe werd daarop in de *Varia* gezinspeeld: 'Einsam bin ich, nicht alleine', zo heette het in 1916, en in 1921 werd er verwezen naar Tollens:

98

Geen koorknaap was verschenen
Om bij den dienst zijn hulp te lenen

Ook curatoren waren zich in deze tijd bewust van het feit dat Geesinks colleges niet goed werden bezocht.²⁴ Desalniettemin 'lag' hij goed bij de studenten. De talloze zinspelingen op Geesink in de *Almanak* getuigen van een warme verstandhouding, zoals die daarnaast alleen nog bij Van Gelderen wordt gevonden.

H. H. Kuypers

Toen H. H. Kuypers in 1900 zijn inaugurele rede hield, had hij zijn sporen in de kerkgeschiedenis reeds verdiend. Na zijn dissertatie had hij in 1899 een grondige studie gepubliceerd over de Postacta van de Synode van Dordrecht. Zijn oratie greep hij aan om duidelijk te maken waar hij als gereformeerd kerkhistoricus voor stond.²⁵

In het eerste deel ging hij in op de vraag naar de invloed van de 'gereformeerde beginselen' op de beoefening van de geschiedenis. Daartoe trad hij onder anderen in gesprek met de 'objectief-empirische school', in Duitsland vertegenwoordigd door L. von Ranke, in Nederland door de Leidse hoogleraren R. Fruin en J. G. R. Acquoy. Zij menen, aldus Kuypers, dat de historicus zijn werk gestalte moet en kan geven onafhankelijk van enige 'Weltanschauung'. Kuypers bestreed daarvan de mogelijkheid. Want zodra de geschiedeniswetenschap meer wil geven dan 'een bloot verhaal van feiten, zodra ze doordringen wil tot het verband der dingen, hun oorzaken wil naspeuren, de factoren wil aantoonen, die de geschiedenis beheerschen, komt ze met vragen in aanraking, die met de diepste levensbeginselen saamhangen en daarom zonder "Weltanschauung" niet te beantwoorden zijn'.²⁶

Tegenover deze school, die in feite het 'Causalitätsgesetz' als sleutel op het verleden hanteerde, handhaafde Kuyper het goed recht van een theologische geschiedbeoefening in het spoor van Augustinus: een visie op de geschiedenis, waarin God het $\tau\epsilon\lambda\omicron\varsigma$ heeft vastgesteld, waarin Hij de mensen leidt. 'Met zulk een Weltanschauung de historie te willen verklaren staat eindeloos veel hooger dan met een mechanisch Causalitätsgesetz'.²⁷

In het tweede gedeelte van zijn rede ging Kuyper in op de vraag naar 99 de invloed van de gereformeerde beginselen op de beoefening van de kerkgeschiedenis. Hier betoogde hij tegen Acquoy, dat de kerkgeschiedenis een theologisch vak is. Het ging hem niet om een kerkgeschiedenis van de theoloog, maar om een theologische kerkgeschiedenis. En dat betekende voor hem dat ook de kerkhistoricus zijn uitgangspunt diende te nemen in de Schrift. Wanneer men gelooft dat de 'Kerk niet een stichting is van mensen, maar van Christus Jezus zelf; dat ze als ecclesia visibilis de openbaring is van het mystieke lichaam van Christus; dat ze haar bestaan te danken heeft, niet aan zeker vroomheidsgevoel, maar aan het wonder der wedergeboorte; dat de Geest die in haar werkt, niet de geest der menscheid, maar de Heilige Geest is van God; dat haar $\tau\epsilon\lambda\omicron\varsigma$ niet ligt in den Christelijken Staat maar in het Koninkrijk der hemelen, dan kan deze Kerk, ook al treedt ze in de Wereldgeschiedenis op, toch niet als van deze wereld verklaard, en moet ze daarom een plaats hebben op de erve der Sacrosancta Theologia'.²⁸ Dat raakt in de eerste plaats de verklaring van de geschiedenis. 'Het is Christus, die van uit den hemel, transcendent, Zijne Kerk op aarde regeert en haar leidt naar haar heerlijk $\tau\epsilon\lambda\omicron\varsigma$ '.²⁹ Daarmee is tevens de norm aangereikt om de geschiedenis van de kerk te beoordelen. 'De kerkhistoricus heeft te oordeelen, omdat hij moet weten in welke van de vele Kerken, die zich aandienen, de ware ontwikkeling van Christus' Kerk gevonden wordt'.³⁰

Mede door zijn persarbeid – vanaf 1911 was Kuyper een regelmatig medewerker aan *De Heraut*, later hoofdredacteur – en zijn intensieve taak als adviseur in allerlei kerkrechtelijke kwesties, bleef het bij de twee eerder genoemde grote kerkhistorische studies. Van zijn voornemen om een handboek voor de vaderlandse kerkgeschiedenis te schrijven is het niet gekomen.³¹ Dat is spijtig. Bovengenoemde studies, maar ook zijn redevoeringen en persartikelen getuigen van een grondige kennis. Kuyper was een begaafd theoloog. Als hoogleraar

was hij eerder gevreesd dan geliefd.³² Voor wie het niet met hem eens was, was hij niet gemakkelijk.³³ Was dat de reden dat hij in de studentikoze *Varia* nauwelijks figureerde? Waren de studenten ten diepste bang voor hem? Ook overigens heeft hij niet zo'n goede naam. Daarbij speelt een rol dat hij graag achter de schermen werkte en mede op die manier bij de grote conflicten in de Gereformeerde Kerken in Nederland betrokken is geweest. Ook zijn te meegaande houding tegenover de Duitse bezetting heeft aan de negatieve oordeelsvorming bijgedragen. Toch moet gezegd worden dat Kuyper belangrijke bijdragen heeft geleverd aan de opbouw van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Hij is meer geweest dan degene die het erfgoed van zijn vader bewaakte.³⁴

H. Bavinck

Toen Bavinck in 1902 afscheid nam van zijn studenten in Kampen, wees hij op de eisen die de nieuwe tijd stelde. 'Wij zullen meer en meer strijd hebben te voeren, maar dan naar buiten. Wij krijgen op politiek, op sociaal en wetenschappelijk gebied, en vooral op historisch-critisch terrein quaestiën, waarbij deze [de opleidingskwestie, mja] niet van de minste waarde is.... dat merken we hier niet aan de Theol. School, die buiten het leven is blijven staan'.³⁵ Het bleken profetische woorden te zijn. In zijn inaugurele rede wees Bavinck echter geen nieuwe wegen. Hij had zijn opus magnum reeds gepubliceerd en moest zich in de nieuwe omstandigheden nog oriënteren.³⁶ Dat zou niet op Kuyper zijn. Wel eerde hij Kuyper, 'de rijkst begaafden en veelzijdigsten man welke God in de laatste halve eeuw aan de belijders van Zijn naam aan deze landen schonk'. Maar hij behield gepaste afstand en volgde het spoor dat hij bij zijn afscheid reeds had aangewezen. Het verhaal gaat dat Bavinck zijn eerste studenten voor de tentamens alleen zijn eigen dogmatische stof examineerde, stof die door Kuyper was behandeld telde niet mee.³⁷ Als het verhaal al waar is, heeft het in ieder geval niet te maken met een beperkte horizon van Bavinck. Het is hoogstens een teken van zijn toenemende weerstand tegen het kuyperiaanse beginseldenken. Dat blijkt ook uit het feit dat hij bij zijn overgang naar Amsterdam een deel van zijn dogmatische bibliotheek verkocht en vooral publiceerde over onder meer pedagogiek en psychologie. Dit mag niet

zo geïnterpreteerd worden als zou Bavinck zich van de dogmatiek hebben afgewend. Zijn aandacht voor genoemde vakken past geheel binnen de ontwikkeling die de theologie in Duitsland toen doormaakte. In toenemende mate werd erkend dat deze vakken binnen het veld van de theologie thuishoorden. Maar al was het geen afscheid van de dogmatiek, het was wel een afscheid van een manier van denken die vele gereformeerden lief was geworden. Wellicht meer dan de andere gereformeerde leidslieden voelde Bavinck dat kerk en theologie ge-
 101
 dwongen zouden worden een antwoord te formuleren op de veranderende tijdsomstandigheden. Later, tegen het einde van zijn leven, zou hij opmerken: 'Men had lange tijd gemeend alles met "begin-selen", theoretisch, deductief te kunnen oplossen, maar de werkelijkheid stoorde zich daar niet aan.'³⁸

De openheid voor de culturele en theologische ontwikkelingen kreeg onder meer vorm in de colleges 'controvers'. Op de 'gewone' colleges dogmatiek behandelde hij de klassieke themata. Op de colleges 'controvers' besteedde hij aandacht aan de leer van het kenvermogen en de toepassing op godsdienst en theologie (1905/1906), de psychologie der religie (1906/1907) en de leer van de zonde in Oude en Nieuwe Testament (1907/1908). In 1912/1913 gaf hij colleges over de voornaamste theologische en filosofische stromingen 'van den tegenwoordige tijd', vanaf 1915/1916 tot en met de cursus van 1918/1919 behandelde hij op dit college de kentheoretische vragen en in de cursus 1919/1920 besprak hij de moderne religieuze en theologische problemen. Dit alles maakte dat Bavinck onder zijn leerlingen zeer geliefd werd. Ze hadden het gevoel dat hij hun vragen begreep, dat hij er deel aan had. Hij van zijn kant volgde met intense belangstelling de onrust onder de 'jongeren'. Met velen van hen onderhield hij contact. Zo reageerde hij met instemming op de kritische brochures die J. C. Aalders in 1916 en 1918 over de kerkelijke situatie publiceerde³⁹ en bleef hij in nauw contact staan met ds. J. B. Netelenbos toen deze in kerkelijke problemen geraakte. Aan het eind van 1919 heeft hij zelfs op het punt gestaan zich met een brochure in de kerkelijke strijd te mengen, met als doel de Gereformeerde Kerken af te houden van het conservatieve spoor. Het is er uiteindelijk niet van gekomen, tot spijt van zijn geestverwanten.⁴⁰ Toch zou hij nog eenmaal zijn stem verheffen. Net als anderen meende hij tijdens de Synode van Leeuwarden (1920) dat een waarschuwend woord aan de kerken op zijn plaats was. Maar an-

ders dan bijvoorbeeld J. Ridderbos wilde Bavinck waarschuwen tegen de oorlog, tegen de woekerwinsten. Niet tegen de gezangen, niet tegen een herziening van de belijdenis, niet tegen de *NCsv*.⁴¹ Bavinck kon echter het tij niet keren. Tijdens de synode kreeg hij een hartaanval, enkele maanden later overleed hij.

102 Van officiële kerkelijke zijde volgde men Bavinck enigszins met zorg. Wees hij zijn studenten wel de goede weg? D. Nauta, de opvolger van H. H. Kuyper, had de stellige overtuiging dat Kuyper van zijn colleges symboliek gebruik maakte om de aarzelingen van Bavinck te compenseren of te corrigeren, deputaten zagen aanleiding voor een ernstig onderhoud met Bavinck.⁴²

Het beeld van Bavinck als docent is in sterke mate bepaald door de spanningen die zich vanaf 1916 in de Gereformeerde Kerken in Nederland voordeden. Bavinck staat daarbij voor 'zoekend, tastend, begrijpend, worstelend' en symboliseert de moeite die een deel van zijn studenten en een nog groter deel van de latere onderzoekers hadden met de zelfverzekerde, triomfalistische kant van het gereformeerde leven. Er valt veel voor de juistheid van dit beeld te zeggen. De aandacht voor de kenleer in zijn colleges is vanaf 1912 opvallend, een thema dat als het ware de hele cultuur doortrok.⁴³ Geen wonder dat hij door de studenten in de *Varia* in verband werd gebracht met een regel van P. A. de Genestet: 'In raadselen wandelt de mensch op aard'.⁴⁴

P. Biesterveld

Biesterveld was in 1894 benoemd als docent te Kampen, in het bijzonder voor de 'praktische vakken'. Zelf sprak hij in zijn inaugurele rede over 'ambtelijke vakken'.⁴⁵ Hoe groot de invloed van Kuyper was, blijkt wel uit het feit dat Biesje (zijn bijnaam onder de studenten) het ontwerp van zijn rede eerst aan Kuyper ter goedkeuring had toegestuurd.⁴⁶ Diens laatste deel van de *Encyclopaedie* was nog niet verschenen! Eenzelfde verbondenheid met Kuyper blijkt ook uit zijn Amsterdamse inaugurele oratie, *Het object der ambtelijke vakken*.⁴⁷ Daarin nam hij stelling tegen Schleiermacher, die de 'praktische theologie' weliswaar de kroon van de theologie had genoemd, maar haar object zocht in het leven van de gemeente. De hele theologie was ecclesiologie geworden, aldus Biesterveld. Bewust sloot hij zich aan bij Kuyper,

P. Biesterveld

die als object en als *principium divisionis* van de ambtelijke vakken het ambt aanwees zoals ons dat in de Schrift wordt getekend. Daarmee werd zijns inziens aan de praktische vakken een juiste plaats 'in het organisme der theologie' geschonken, het was een volwaardig theologisch vak, geen praktisch aanhangseltje dat slechts nuttig was voor het predikantenbestaan. Een en ander werd onder meer concreet in een handboek voor het huisbezoek en een grote bijdrage aan een handboek voor het diaconaat.⁴⁸

Op het nieuwtestamentisch vakgebied werkte hij zich snel en deskundig in.⁴⁹ In zijn rede ter gelegenheid van de overdracht van het rectoraat in 1905 ging hij het gesprek aan met de 'religionsgeschichtelijke' school. Voor Biesterveld was het christendom de absolute en onfeilbare openbaring en daarmee fundamenteel verschillend van de andere godsdiensten. Deze dienen verklaard te worden vanuit het christelijk geloof, en niet het christendom uit de andere godsdiensten. De canon was voor hem één geheel, de Schrift heeft één subject, de Logos, en één auteur, de Heilige Geest. In 1908 publiceerde hij een geprezen studie over de brief aan de Kolossenzen.⁵⁰

Hoewel Biesterveld een snelle werker was en een hoge productie had, heeft hij niet veel meer dan enkele belangrijke aanzetten kunnen geven. Daarbij speelde een rol dat hij een dubbele leeropdracht had en dat hij op jonge leeftijd overleden is. Vermeldenswaard is verder dat onder zijn leiding de eerste promotie op nieuwtestamentisch gebied plaats vond, die van zijn leerling Grosheide.⁵¹

C. van Gelderen

Met de komst van Van Gelderen verscheen de eerste specialist voor bijbelse vakken aan de vU sedert het vertrek van Dilloo in 1886. Naast het Hebreeuws en de *archaeologia sacra* doceerde hij de exegese van het Oude Testament, inclusief de canonic, hermeneutiek en tekstkritiek. Tot 1910 werd hij daarin bijgestaan door Rutgers, daarna heeft hij deze taak 10 jaar lang, tot de komst van G. Ch. Aalders in 1920, alleen vervuld. Mede als gevolg daarvan richtte hij zich meer op de oudtestamentische wetenschap dan op de Semitische letteren. Van zijn hand verschenen onder meer commentaren op Koningen, Amos en Hosea. Overigens bleef de filologie hem boeien. Zo gaf hij in later jaren Elamisch.

Op 12 september 1904 hield Van Gelderen zijn openbare les, een jaar later zijn inaugurele oratie.⁵² Beide hadden een programmatisch karakter dat laat zien hoezeer hij mede door Kuyper was beïnvloed.⁵³ Interessant is hoe hij in deze jaren aankeek tegen het probleem der schriftkritiek. Daarover was hij volstrekt duidelijk. 'Wat door de Heilige Schrift als historisch wordt aangeboden moet door de archaeologie als historisch worden aanvaard, – aan dien onverbiddelijken eisch van het principium theologiae hebben we vast te houden, ook al worden er in naam der wetenschap ook duizend bezwaren tegen geopperd'.⁵⁴ Wel wilde hij van rijkbegaafde geesten als A. Kuenen leren. Hij zag in hun arbeid de vrucht van de 'gemeene gratie'. 'Nooit wenschen we der waarheid geweld aan te doen door het oog te sluiten voor *feiten*, die door hun onderzoek aan het licht zijn gebracht. Maar nimmer ook zullen we voor die feiten eene *verklaring* toelaten, welke tegen ons beginsel indruischt. En kunnen we dan onverhoopt aan de bezwaren geene betere oplossing geven dan onze tegenstanders, zoo geven we er geene en laten in laatster instantie het antwoord over aan Christus onzen Koning, die Zichzelven de eere voorbehoudt om ten jongsten dage in het gebouw der christelijke wetenschap den sluitsteen aan te brengen'.⁵⁵ In zijn inaugurele oratie kwam dit thema terug. Daarin ging hij nader in op de verhouding tussen de *archaeologia sacra* en de Israëlitische oudheidkunde. Aan de Schrift kan niet getwijfeld worden. Waar 'niet een schijnbaar, maar een werkelijk conflict wordt geconstateerd tusschen andere bronnen en haar, daar mag niet zij voor de andere bronnen, maar moeten de andere bronnen voor haar wijken'.⁵⁶

Na deze bijdragen is het lang stil gebleven rond Van Gelderen. Hij heeft zich nooit meer over de schriftkritiek uitgelaten. Uit zijn 'memoires' blijkt, dat hij met het strikte standpunt van zijn oraties reeds in 1906 was vastgelopen.⁵⁷ Het was een 'abstract-principiël' standpunt, dat tegenover de feiten geen stand kon blijven houden. Lange tijd zweeg hij over zijn gewijzigde inzichten. Toen hij er uiteindelijk heel voorzichtig mee naar buiten kwam, leidde dit tot een ernstige botsing met deputaten voor het verband.⁵⁸ Daarna zweeg hij opnieuw. Een en ander heeft er toe geleid dat hij geen school heeft gemaakt en aan de ontwikkeling van de gereformeerde exegese niet heeft bijgedragen. Het was alsof hij min of meer aan de zijlijn stond. In die zin werd hij voorbijgestreefd door G. Ch. Aalders, die in 1920 voor Oude Testament zou worden benoemd. Overigens was hij bij de studenten po-

pulair. Zijn bijnaam Katoentje, afgeleid van het Hebreeuwse 'Qatoon', klein, duidde op zijn geringe lichaamslengte.

F. W. Grosheide

106 In 1912 werd F. W. Grosheide benoemd tot hoogleraar voor de nieuw-testamentische vakken.⁵⁹ Zijn oratie hield een belofte in.⁶⁰ Hij bestreed de eis van 'Voraussetzungslosigkeit' en stelde het uitgangspunt van de gereformeerde exegese in de aanvaarding van de Schrift als het onfeilbaar Woord van God. Opvallender is dat hij de zelfstandigheid van de exegese ten opzichte van het dogmatiek benadrukte. Mocht de exegeet stuiten op een uitleg die in strijd is met de dogmata van de kerk, dan moet hij zijn bezwaren langs kerkelijke weg kenbaar maken. Overigens is hij zelf die weg nooit gegaan. Zijn methode typeerde hij als synthetische exegese. Na een zeer grondige analytische benadering van de tekst, komt de exegeet voor de vraag te staan wat Gods Geest de lezer door dit bijbelwoord te zeggen heeft. Aan dit beginsel is hij steeds trouw gebleven zoals blijkt uit de talloze commentaren en referaten die hij publiceerde. Samen met G. Ch. Aalders, J. Ridderbos en S. Greijdanus heeft hij de gereformeerde exegese een eigen gezicht gegeven. Afgaande op zijn bibliografie waren de eerste jaren van zijn professoraat vooral jaren van voorbereiding.⁶¹ Daarnaast wist hij de veel studenten aan te zetten tot studie. Acht van de vijfendertig dissertaties die tussen 1913 en 1923 verschenen gingen over een nieuwtestamenteisch onderwerp. Hij zelf was tot dan toe de eerste en de enige geweest die zich daaraan had gewaagd, maar met zijn komst aan de vu begon wat dat betreft een nieuwe periode.

P. A. E. Sillevius Smitt

Tegelijk met Grosheide werd ook de Amsterdamse predikant P. A. E. Sillevius Smitt benoemd. Hem werden de ambtelijke vakken toevertrouwd. In de zomer van 1916 werd hij ernstig ziek, in 1918 overleed hij. Zijn inaugurele oratie bood geen nieuwe perspectieven.⁶²

Conclusie

Heeft de opbloei van de vu voor de gereformeerde theologie veel vruchten voortgebracht? Kort en goed: nee. Bavinck die niet meer de kracht had om opnieuw richting te wijzen, H. H. Kuiper die niet aan het schrijven van zijn kerkgeschiedenis toekwam, Geesink die niet durfde te publiceren, de voorzichtige Van Gelderen, Biesterveld en Smitt die te jong overleden, zij hebben voor de faculteit en voor de kerken grote verdiensten gehad, maar de gereformeerde theologie hebben ze niet echt verder gebracht. Grosheide vormt een eenzame uitzondering, die pas later gezelschap kreeg. Voorlopig stond de theologie aan de vu tussen 1900 en 1926 nog in de steigers, steunend op de fundamenteën die Kuiper en Bavinck hadden gelegd, geplaagd door de spanningen die de crisis der cultuur binnen de gereformeerde wereld te weeg brachten.⁶³ Pas toen daarop met de Synode van Assen (1926) een antwoord was geformuleerd, kon verder gebouwd worden aan de ontwikkeling van de gereformeerde theologie, in het bijzonder van de exegetische vakken. De benoeming van Grosheide en Aalders is daarvoor van cruciaal belang geweest. Tegelijkertijd valt op dat van vernieuwing en uitbouw van de systematische theologie pas na de Tweede Wereldoorlog sprake was.

107

Dat wil niet zeggen dat er niet driftig gestudeerd werd. Tussen 1902 en 1912 werden er 22 dissertaties verdedigd. Elf daarvan lagen op dogmatisch of dogmenhistorisch terrein. Opvallend is ook het relatief grote aantal dissertaties dat handelde over een oudtestamentisch onderwerp, namelijk vijf.⁶⁴ Dat was er één meer dan het aantal kerkhistorische dissertaties. Zou hierin iets blijken van de waardering die Van Gelderen als docent kreeg? Eén dissertatie had een nieuwtestamentisch onderwerp (die van Grosheide), één dissertatie handelde over zending en polygamie (B. J. Esser). Tussen 1913 en 1923 verschenen 35 theologische dissertaties.⁶⁵ Opnieuw hebben de meeste een dogmatisch of dogmenhistorisch karakter (dertien), maar ook verschenen er regelmatig dissertaties op het gebied van het Nieuwe Testament (acht). Aan de ambtelijke vakken werden vijf dissertaties gewijd. De dissertaties op het gebied van de ambtelijke vakken verschenen voor het overgrote deel na 1918, het jaar waarin de in 1912 benoemde Sillevius Smitt overleed.

108 Rond 1900 was het deputaten duidelijk dat het contract tussen de kerken en de faculteit aan vernieuwing toe was.⁶⁶ Ze hebben daar min of meer regelmatig over gesproken, maar tot een afronding was het nooit gekomen als gevolg van de voortdurende spanningen rond de opleidingskwestie. Ook de eerste tijd na 'Arnhem' manoeuvreerden ze nog omzichtig. De opleidingskwestie lag zeer gevoelig en hoewel zij van mening bleven dat een herziening van het contract noodzakelijk was, stelden zij de behandeling daarvan uit. Daarbij speelde ook de vraag of de herziening van het contract tot het mandaat van deputaten behoorde. Uiteindelijk besloten ze na de Synode van Utrecht (1905) de zaak aan de orde te stellen, maar de synode was hen voor.⁶⁷ Zij benoemde na een voorstel daartoe een deputaatschap waarin zowel A- als B-sympathieën vielen waar te nemen.⁶⁸ Later zouden deze deputaten verantwoordwoorden waarom er een nieuw contract moest komen.⁶⁹ Het bestaande contract namelijk regelde volgens hen niet of niet voldoende: a) de gevolgen van de kerkelijke censuur voor hoogleraren; b) de kerkelijke invloed bij benoemingen; c) het aantal hoogleraren; d) het kerkelijk toezicht op de hoogleraren en hun onderwijs; e) het ondertekeningsformulier voor hoogleraren; f) de kerkelijke zeggenschap bij schorsing of ontslag van hoogleraren; g) de invloed bij het vaststellen van de *series*, en h) de financiële steun van de kerken aan de theologische faculteit. In januari 1908 was de gedrukte versie van het rapport klaar. De kern van de zaak werd geformuleerd in het eerste artikel:

Het Verband tusschen de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Theologische Faculteit der Vrije Universiteit heeft inzonderheid ten doel, dat behalve het toezicht, dat in den kring der Vrije Universiteit wordt geoefend, ook door de Kerken toezicht over die Faculteit zal worden gehouden, met het oog op de opleiding tot den dienst des Woords.

Dit kerkelijk toezicht zal geoefend worden door middel van deputaten, hiervoor door de Generale Synode aangewezen en geïnstrueerd, en zal zich uitstrekken voor wat de faculteit in haar geheel betreft over de geschiktheid van haar onderwijs om op te leiden tot den dienst des Woords in de Gereformeerde Kerken en voor wat betreft de personen van allen, die onder welken titel ook in de Theologische Faculteit onderwijs geven, over hunne getrouwheid, in leer en leven, aan de Belijdenis der Gereformeerde Kerken in Nederland.

Daarna volgden vijftien artikelen. Het ging daarin om wat er moest gebeuren als hoogleraren onder censuur kwamen te staan; om de benoemings- en ontslagprocedures; om het aantal hoogleraren; om hun instructie en de vereiste instemming met de belijdenis; om het toezicht op hun onderwijs; om het toezicht op hun leer en leven, en om het toezicht op de studenten. Op al deze punten was de invloed van de synode groter dan tevoren. Van hun kant verbonden de kerken zich de hoogleraren als preadviseur van de synode te aanvaarden. Vergelijken we het contract van 1891 met dit ontwerp, dan vallen onder meer de volgende zaken op: 109

1. de hoogleraren van de theologische faculteit worden geacht lid te zijn van de Gereformeerde Kerken in Nederland⁷⁰;
2. de kerk heeft een grotere bevoegdheid bij de benoeming van hoogleraren in geval van verschil van inzicht; het laatste woord is aan de Generale Synode;
3. de kerk heeft meer zeggenschap over wat er moet gebeuren in geval van kerkelijke tucht over de hoogleraren; het laatste woord is aan de Generale Synode;
4. de hoogleraren moeten instemming betuigen met de belijdenis der kerk.

Bij de bespreking van dit nieuwe contract in *De Heraut* nam H. H. Kuiper een voorzichtig kritische houding aan.⁷¹ Gaarne had hij iets meer vernomen over de motieven van deputaten. Overigens was hij niet afwijzend, maar gezien de band tussen het genoemde blad en de faculteit wilde hij er verder niet op ingaan. Het woord was eerst aan de kerken. Bavinck echter sprak ter synode waarderende woorden, en later bleek ook Kuypers instemming.⁷² Daarmee was in feite het pleit beslecht. De bezwaren van Rutgers en deputaat Fernhout, die meenden dat de kerk te veel invloed op de wetenschap zou krijgen, mochten niet baten.⁷³ De synode ging op 2 september 1908 akkoord en legde het contract voor aan directeurs, die op grond van adviezen van de senaat en van curatoren voor 6 november een bijzondere Algemene Ledenvergadering uitschreven.⁷⁴ Die moest hier ten slotte over beslissen. Kuiper voerde een pleidooi dat de leden gunstig moest stemmen. De ledenvergadering ging inderdaad akkoord, zij het niet zonder kritiek.⁷⁵ Net als in de andere gremia van de v u leefden er onder de leden vragen over de verregaande bevoegdheid die aan de synode werd toe-

gekend in geval van verschil van mening over een eventueel ontslag. Kuyper gooide al zijn gewicht in de schaal toen hij stelde dat het verwerpen van dit voorstel grote onrust in de kerken zou verwekken.⁷⁶ Ongetwijfeld had hij gelijk. Bovendien had hij in een van zijn bijdragen aan *De Heraut* gewezen op de grote onzekerheid die uitstel met zich mee zou brengen. De volgende synode zou pas over drie jaar vergaderen. In die tijd kon er van alles gebeuren. Maar ook de bezwaard-
 110 den hadden gelijk. De kerken zouden met dit contract grote invloed krijgen op de faculteit aan de Vrije Universiteit, zo groot, dat men terecht de vraag kan stellen hoe 'vrij' deze faculteit eigenlijk was. Kuyper zag daarin geen probleem. De faculteit en de kerken hadden elkaar nodig. Een gezonde ontwikkeling van de gereformeerde theologie kan buiten de Gereformeerde Kerken in Nederland niet plaatsvinden, zo meende hij. De vergadering ging akkoord, en uiteindelijk werden in 1909 de laatste plooiën gladgestreken.⁷⁷

De dag na het synodebesluit stelde Van Schelven (curator van de v.u. én van Kampen) opnieuw de vraag naar de samensmelting van beide opleidingen aan de orde. Hij wilde namelijk het verzoek tot de curatoren van de Theologische School richten om wenselijkheid en mogelijkheid van een verplaatsing van Kampen naar Amsterdam te overwegen. Vooraf wilde hij er zeker van zijn dat de Kamper hoogleraren geen bezwaar zouden hebben tegen een dergelijk verzoek aan curatoren. Het had iets van een herhaling van zetten: in 1902 had een soortgelijk voorstel tot grote beroering in de kerken geleid. Het verschil was dat er nu een contract op tafel lag dat de kerk nog groter invloed op de Faculteit der Godgeleerdheid gaf dan voorheen. Als dit contract voor de kerken goed genoeg was, was er dan nog een reden twee opleidingen in stand te houden? Wat zou de kerk eigenlijk nog meer kunnen willen? Dat moet de redenering van Van Schelven zijn geweest.⁷⁸ Toen de Kamper hoogleraren tot nader beraad bereid bleken, besloot de synode curatoren en hoogleraren te vragen om de volgende synode met een advies te komen. De vergadering beloofde zichzelf met een daverend applaus. Velen zagen blijkbaar een oplossing naderen voor het probleem dat de gefuseerde kerken van meet af aan had begeleid. Let wel: het ging vooralsnog alleen om een verplaatsing van de Theologische School, maar als die hobbelen eenmaal genomen was, was er vast meer mogelijk. Na sluiting van de synode brandde de perspolemie

los. De zaak van de opleiding lag kennelijk nog zeer gevoelig en op 28 januari 1909 besloten de curatoren van Kampen dat die verplaatsing 'wenschelijk noch doenlijk' was.⁷⁹ Ongetwijfeld haalden velen opgelucht adem. De Synode van Zwolle (1911) had geen commentaar op het besluit van de Kamper curatoren, maar besloot zelfs, onder een financieel voorbehoud, tot uitbreiding van het docentencorps en daarmee tot handhaving van de School, zodat de opleidingskwestie uiteindelijk geregeld leek te zijn door niets te regelen. De situatie bleef zoals hij van den beginne af aan was geweest.⁸⁰

III

DE VACATURES BIESTERVELD EN RUTGERS

Vanaf 16 juli 1912 kwam de Buitengewone Synode van 's Gravenhage bijeen ter benoeming van twee hoogleraren aan de Theologische School.⁸¹ In diezelfde weken kwam het aan de vU tot een tweetal benoemingen aan de Faculteit der Godgeleerdheid. Te Kampen ging het om de vervulling van de komende vacature M. Noordtzij. Hij was 72 geworden en had per 1 september emeritaat aangevraagd. Bovendien was er voldoende geld om een vijfde hoogleraar te benoemen. Aan de vU ging het om de vervulling van de vacature Biesterveld en de vacature Rutgers. Biesterveld was in 1908 overleden, Rutgers was in 1910 met emeritaat gegaan. Rond hun opvolging was een impasse ontstaan. In eerste instantie was men in afwachting van de reactie op het voorstel van Van Schelven uit 1908 over de samenvoeging, later leefden curatoren in de veronderstelling dat voor de beide vacatures één hoogleraar zou worden voorgedragen.⁸² Dat was in ieder geval de *wens* van curatoren. De theologen waren het daar niet mee eens, wellicht mede onder druk van (of gesteund door) deputaten voor het verband, die bij herhaling hadden gewezen op het geringe aantal hoogleraren en expliciet hadden aandrongen op de benoeming van twee hoogleraren.⁸³ Ik wijs op enkele interessante momenten.

Op de curatorenvergadering van 11 maart 1912 werd gesproken over het voorstel van de theologische faculteit om de Amsterdamse predikant P. A. E. Sillevius Smitt te benoemen als hoogleraar voor de ambtelijke vakken. Ook begeerde de faculteit een hoogleraar voor de vakken van het Nieuwe Testament, maar daarvoor had zij nog geen geschikte

kandidaat op het oog.⁸⁴ Omdat de meningen verdeeld waren over de vraag of Smitt niet tevens de vakken van het Nieuwe Testament zouden kunnen worden opgedragen, werd advies gevraagd aan de senaat. Als motief kan gewezen worden op de wens van Van Schelven om de Kamper lector A. Noordt zij aan de v u te benoemen.⁸⁵ Daarvoor kreeg hij echter in de senaat geen steun. Dit was geen oplossing voor de vacature Biesterveld. Bovendien achtte men Smitt niet in staat beide vakken te doceren.⁸⁶ Met de faculteit volgde een briefwisseling, die er in resulteerde dat de faculteit vasthield aan haar oorspronkelijke wens om twee hoogleraren te benoemen.⁸⁷ Smitt voor de ambtelijke vakken en F. W. Grosheide of J. Ridderbos voor Nieuwe Testament.

112

Het ander belangrijk moment vond plaats op de senaatsvergadering van 11 juli 1912, vlak voor de opening van de bijzondere synode. Curatoren hadden namelijk de senaat van de v u verzocht om advies over het voorstel van de faculteit.

In deze weken verscheen A. Kuypers rede voor de jaarvergadering van de Vereniging die op 4 juli 1912 plaatsvond.⁸⁸ Daarin sprak hij onder meer zijn vrees uit dat de universiteit door de kerk werd geklemzet. Hij wilde niet loochenen dat 'ze niet reeds met den kleinen teen van haar linkervoet in die klem' vastzat. Dit hing er met name van af, of de kerken haar theologische faculteit niet al te zeer tot een 'hulp-school voor de opleiding' zouden verlagen. De eerste roeping van de universiteit was, aldus Kuyper, de Theologia Sancta te vertegenwoordigen, al had ze geen enkele theologisch student.⁸⁹ Nog zwaarder klonken de verwijten over vacatures die jarenlang onvervuld bleven en over faculteiten die nauwelijks bemand waren. Hij wees daarbij onder meer op het overlijden van Biesterveld en op het emeritaat van Rutgers, een verlies van kracht 'die hoe eer hoe beter worde aangevuld'.⁹⁰ Hij bepleitte de komst van vijf faculteiten, met elk vijf hoogleraren. In dit verband herinner ik eraan dat de Faculteit der Godgeleerdheid in 1912 drie gewone en één buitengewoon hoogleraar telde: H. Bavinck, H. H. Kuyper, W. Geesink en C. van Gelderen. Het komt me voor dat de boodschap van A. Kuyper voor de tijdgenoot duidelijk was. Iemand als de Amsterdamse predikant J. C. Sikkel reageerde op 13 juli in ieder geval met een recensie waarin hij sprak over de leerstoel van Biesterveld, 'waarvoor twee hoogleraren nodig zijn'. Of Kuyper met zijn rede al dan niet bewust is ingegaan op de discussie tussen curatoren en de

Faculteit der Godgeleerdheid valt niet met zekerheid vast te stellen. Anderzijds heeft hij op een cruciaal moment duidelijk laten horen wat hij ervan vond. En Kuyper schreef nooit zo maar wat.

Een geheel ander standpunt werd door Fabius ingenomen. Hij publiceerde in *De Standaard* van 9 juli 1912 een artikel over de aanstaande synode waarin hij de noodzaak betwijfelde vier hoogleraren te benoemen. De gezamenlijke studentenpopulatie van Kampen en de v u zou met de huidige bezetting van beide instellingen goed kunnen worden opgeleid. Dat scheelde de kerken zo'n 15 à 20.000 gulden op jaarbasis. Bovendien, als zowel de v u als de synode overgingen tot benoemingen, zou dat een toestand bestendigen die een voortdurend gevaar was voor 'de ware samenbinding' in en van de kerken. De tijd was rijp om knopen door te hakken. 'Och, als de Heilige Geest eens krachtig over ons mocht worden'. In feite deed Fabius niet veel meer dan opnieuw de vraag naar de samensmelting van de beide opleidingen ter tafel leggen. Over de wijze waarop dat moest geschieden liet hij zich publiekelijk (nog) niet uit.

113

Dat deed hij wel toen hij op de senaatsvergadering van 11 juli – de vergadering die curatoren moest adviseren over de voordracht van de theologische faculteit – voorstelde de drie Kamper hoogleraren aan de v u te benoemen, in de hoop dat de synode daarna stappen zou ondernemen om tot één opleiding te komen.⁹¹ Zijn voorstel werd buitengewoon onverstandig gevonden en daarom afgewezen. Blijkbaar was de senaat van mening dat de oude discussie niet opnieuw opgerakeld moest worden. Bavinck stelde daarop voor samen met de synode bij wijze van proef één hoogleraar voor de ambtelijke vakken te benoemen. Daarmee kwam hij Fabius enigszins tegemoet. Want dat zou in ieder geval de lasten verlichten en wellicht goed zijn voor de samenwerking. Maar ook Bavincks voorstel haalde het niet.⁹²

Nadat beide voorstellen waren afgestemd, kwamen de vacatures aan de orde. Ter tafel lag de wens van de faculteit Smitt te benoemen voor de ambtelijke vakken, inclusief de theorie van de zending en de evangelisatie, en voor Nieuwe Testament Grosheide of Ridderbos. De senaat nam dit voorstel over, met dien verstande dat Grosheide werd voorgedragen voor Nieuwe Testament.⁹³ Bij de keuze voor Grosheide boven Ridderbos speelde diens specialisatie waarschijnlijk een belangrijke rol. Hij had behalve theologie ook klassieke letteren gestudeerd (bij Woltjer, wiens leerling hij reeds op het Gereformeerd Gymnasi-

F. W. Grosheide

um was geweest) en hij was op een nieuwtestamentisch onderwerp gepromoveerd. Het was bovendien bekend dat hij bezig was met een bewerking van A. T. Robertsons grammatica voor het nieuwtestamentisch Grieks.⁹⁴ Hij had dus verreweg de beste papieren. Overigens had Ridderbos in 1911 een studie over Jezus' prediking van het Koninkrijk Gods gepubliceerd, die door zijn zoon als een keerpunt in de gereformeerde exegese wordt gezien.⁹⁵ Nadat de senaat met zijn advies was gekomen, werd de zaak in die zin afgehandeld.⁹⁶

115

Ingewikkelder lag de zaak van de benoemingen te Kampen. De v-u-alumni G. Ch. Aalders en J. C. de Moor weigerden een benoeming te aanvaarden, evenals B. Wielenga, zoon van de vroegere Kamper hoogleraar D. K. Wielenga. Het leidde tot een kerkelijke rel, omdat men aan Kamper zijde vermoedde dat Aalders en De Moor door hun hoogleraren waren opgestoot die benoeming te weigeren. Het tegendeel bleek echter het geval. De v-u-hoogleraren hadden hun pupillen juist geadviseerd de benoeming te aanvaarden. Wat betreft Aalders staat vast dat hij zich beriep op principiële argumenten: de beoefening der wetenschappelijke theologie was geen taak van de kerken. De Moor heeft zich niet laten verleiden om inzicht in zijn motieven te geven. Wielenga deed dat wel en zette zijn motieven in een brochure uiteen. Daarbij benaderde hij de zogenaamde 'Wachterpartij' bepaald niet zachtzinnig. Hij verweet deze partij van de eigen kerkelijke opleiding een dogma te maken, een gebod Gods, en daarbij het onderwijs aan de v-u te beoordelen als zijnde 'tegen de Schrift, tegen de wil van God', die daarom 'hoe eerder hoe beter van de aarde worde weggedaan'.⁹⁷

Toch daagde de vrede nu in snel tempo. Een belangrijk punt daarbij was dat de synode zich niet meer heeft gewaagd aan pogingen om Kampen en de faculteit samen te voegen.⁹⁸ Een andere factor is geweest dat het aantal studenten te Kampen langzamerhand begon toe te nemen. Kampen kroop uit het dal omhoog en begon weer mee te tellen.⁹⁹ Tenslotte mogen we hierbij ook denken aan de veranderende personele bezetting als factor die bijdroeg aan de vrede. M. Noordt zij was met emeritaat, Lindeboom een dagje ouder en druk met andere zaken, Honig een leerling van de v-u, Bouwman een zachtmoedig mens. En dan Ridderbos. Typerend lijkt me wat hij schreef aan het slot van zijn inaugurele rede. Hij zag, zo verklaarde hij, in de school en de universiteit medestrijders voor een heilige zaak, geen concurrenten. 'Wil iemand deze beschouwing bij mij mede psychologisch verklaren

116 uit het feit dat ik, behalve discipel der genoemde stichting, ook zoon der Scheiding ben, waaruit *deze* School is voortgekomen, zoodat reeds een tweeledige eisch van dankbaarheid mij dringen moest, ook hier in de tweeheid bovenal de eenheid te zoeken, – dan heb ik allerminst reden om dit tegen te spreken'.¹⁰⁰ En toen tijdens de eerste Kamper schooldag die hij meemaakte het conflict tussen Kampen en de vU tijdens de bidstond werd opgerakeld, verliet hij ostentatief de kerk en liet zich niet meer zien op de schooldag.¹⁰¹

Van de zijde van de vU werd deze welwillende houding beantwoord toen de theologische faculteit op 15 juni 1914 de senaat adviseerde de toelating tot de Vrije Universiteit te versoepelen door ook andere kandidaatsexamens te erkennen.¹⁰² Aanleiding was een verzoek uit Grand Rapids (vs) om haar examens te erkennen.¹⁰³ Curatoren hadden dit verzoek aan de senaat verzonden, die op haar beurt de faculteit om advies vroeg. De faculteit betoogde dat het op zichzelf genomen, gezien de aanwezigheid van handboeken, verantwoord was kandidaatsexamens van andere opleidingen te erkennen. Doch ook de situatie in theologisch Nederland speelde een rol. De regering had in 1906 aan kandidaten van Stellenbosch vrijstelling verleend. En sinds de faculteit te Utrecht 'schier geheel met Gereformeerde hoogleeraren is bezet', was ook het gevaar niet denkbeeldig dat studenten uit Zuid-Afrika de vU in de toekomst zouden gaan mijden. En dan was daar Kampen. Het feit dat de afgestudeerden van Kampen, wilden ze aan de vU promoveren, hun kandidaatsexamen opnieuw moesten afleggen, was al langere tijd een bron van animositeit geweest en voor sommige Kamper studenten reden om niet aan de vU te promoveren, zo stelde de faculteit. Een ongenoegen dat bovendien de wens naar het promotierecht voor Kampen levend hield. Kortom, er waren genoeg redenen om tot een reglementswijziging te besluiten. De voorgestelde wijziging kwam erop neer dat de senaat vrijstelling van het propedeutisch en het kandidaatsexamen zou verlenen indien een student een kandidaatsdiploma kon overleggen van een universitaire instelling die door de senaat, na ingewonnen advies van de theologische faculteit, was erkend.¹⁰⁴ De senaat ging op 15 juni met dit voorstel akkoord.

De volgende vergadering – het reglement was inmiddels gewijzigd – verleende de senaat vrijstelling van het kandidaatsexamen aan de Faculteit der Godgeleerdheid aan de leerlingen van Grand Rapids.¹⁰⁵ Zij dienden wel een aanvullend examen af te leggen in de ethiek.¹⁰⁶

En toen de synode kort daarop de wens uitsprak dat de v.u. de Kamper examens zou erkennen, stelde de faculteit de senaat voor aan die wens gehoor te geven.¹⁰⁷ Het rapport daarover, gedateerd 23 november 1914, werd door H. H. Kuiper toegelicht.¹⁰⁸ In de eerste plaats, aldus het rapport, behoeft er geen zorg te bestaan over het 'dogmatisch karakter van het onderwijs' te Kampen. Dit is ongetwijfeld in overeenstemming met de grondslag van de v.u. omdat de synode van de hogleraren ondertekening eist van de drie Formulieren van Enigheid. Ook het wetenschappelijk peil en de exameneisen behoeven geen bezwaar te zijn. Het peil is sedert de wijzigingen die in 1896 werden doorgevoerd van dien aard dat het onderwijs als wetenschappelijk kan worden erkend, terwijl de exameneisen 'vrij wel' gelijk zijn met die van de v.u. Aan dit alles, aldus Kuiper in zijn toelichting, kan nog worden toegevoegd dat de senaat al eerder regelmatig vrijstelling had verleend voor het propedeutisch examen en dat de faculteit van studenten die te Kampen hadden gestudeerd 'in het algemeen den indruk heeft ontvangen dat hunne theologische opleiding voldoende was geweest'. En dan waren er nog de kerkpolitieke overwegingen. In de eerste plaats zal, door in te gaan op de wens van de synode, de band met de kerken worden versterkt. In de tweede plaats zal een belangrijke grief worden weggenomen en daardoor – de derde overweging – zal het 'gevaar geringer worden dat de Theologische School zelve stappen gaat doen, om het jus promovendi te verkrijgen'. Op voorstel van Fabius werd besloten het rapport onder de leden van de senaat te verspreiden en de volgende vergadering daarop terug te komen.¹⁰⁹ Toen die op 11 december plaatsvond, werd het voorstel aangenomen. Van Kampen werd voor dit besluit een dankbetuiging ontvangen.¹¹⁰

117

Zo kwam het rond het begin van de Eerste Wereldoorlog tot een betere verhouding tussen Kampen en de v.u. Behalve de hierboven genoemde factoren heeft daaraan ongetwijfeld het besef bijgedragen dat de wereld aan het veranderen was. De grote vraag werd in toenemende mate de vraag naar de waarde en waarheid van onze kennis.

De taak van deputaten betrof niet alleen het toezicht op de colleges, examens en de *series*, zij waren ook betrokken bij de levenswandel van hen die de faculteit bevolkten. Ten aanzien van de studenten werd dit expliciet uitgedrukt in Artikel 12 van het contract: *De deputaten zijn be-*
 118 *voegd, om met betrekking tot het toezicht op de studenten der theologische*
faculteit ... in overleg te treden met de Theologische Faculteit, of indien de
aard der zaak dit meëbrengt, met de Directeuren of Curatoren der Vrije
Universiteit. Overigens behoorde het *primair* tot de taken van de hoogleraren (i.c. de senaat) om toe te zien op de levenswandel van de studenten. In de loop der jaren had de senaat zich inderdaad meer dan eens gebogen over cafébezoek, dronkenschap en bordeelbezoek van de studenten. In een enkel geval was het zelfs gekomen tot een verwijdering van de universiteit. Bij mijn weten hebben deputaten zich nooit met dergelijke zaken bemoeid. In het voorjaar van 1911 diende zich echter zo'n ernstige zaak aan dat deputaten zich genoodzaakt voelden de faculteit hierop aan te spreken. De theologisch student Auguste Winckel had zich niet bezondigd aan drank of bordeelbezoek, maar had zich verstout des zondagsmorgens, nota bene terwijl er een gereformeerde kerkdienst aan de gang was, te Kampen voor te gaan in een samenkomst van het Leger des Heils.¹¹¹ Toen de zaak op 3 mei 1911 aan de orde kwam, bleek Klaarhamer, voorzitter van deputaten, reeds contact te hebben gezocht met de voorzitter van curatoren, Van Schelven.¹¹² Wellicht mede naar aanleiding van dat overleg werd besloten met de faculteit te spreken over de vraag op welke wijze Artikel 12 hier kon worden uitgevoerd en welke maatregelen de faculteit zelf reeds had genomen. In die zin werd op 6 mei een brief aan de faculteit geschreven. Deputaten wezen er daarbij fijntjes op dat de synode ongetwijfeld met betrekking tot dit 'zeer bekend' feit navraag zou doen. Daarom zouden ze het op prijs stellen van de faculteit te vernemen in hoeverre en met welk resultaat 'den heer Winckel door U is in onderhandeling [sic] genomen'.¹¹³ Tevens verzochten deputaten om overleg over het genoemde Artikel 12.

De faculteit antwoordde per brief van 22 mei 1911.¹¹⁴ Daarin stelde zij dat dit feit haar bekend was, maar dat het kerkrechtelijk gezien behandeld behoorde te worden door de kerkenraad van Kampen, die de zaak had moeten aankaarten bij de kerkenraad van de kerk waarvan

Winckel lid was. Wel hadden de hoogleraren met Winckel gesproken, maar hij had geantwoord dat hij geen predikant in de Gereformeerde Kerken in Nederland wilde worden. Om die reden achtte men het weinig zinvol met deputaten over de toepassing van Artikel 12 te spreken. Met andere woorden: de faculteit trachtte dit probleem in eerste instantie buiten de deur te houden. Formeel was dit natuurlijk de juiste weg, maar daarmee was de zaak niet afgedaan. Want indien iemand des zondagsmorgens optrad als voorganger in een samenkomst van het Leger des Heils kon men er zeker van zijn dat er niet alleen iets aan de hand was met zijn kerkgang, maar ook met zijn theologische opvattingen. Dat was blijkbaar ook bij de faculteit bekend, want toen kort daarop voor Winckel het kandidaatsexamen naderde (30 juni), stelde de faculteit op 15 juni de senaat voor aan Winckel, die tegen 'gewichtige stukken der leer' bezwaar had, geen gewone kandidaatsbul te overhandigen, maar een andere verklaring: *satis peritum esse doctrinae Theologicae ad gradum candidati obtinendum sed hanc solam ob causam ordinem ei diploma candidati non potuisse exhibere, quod in nonnullis gravibus partibus a Confessione Reformata recedat*.¹¹⁵ Met andere woorden: op zijn kennis viel niets aan te merken, op zijn confessionele betrouwbaarheid wel. De senaat stemde met dit voorstel in.¹¹⁶

Deputaten maakten van deze gang van zaken keurig melding in hun verslag aan de synode.¹¹⁷ Daarmee was de zaak blijkbaar afdoende behandeld. Uit de *Acta* blijkt zelfs niet dat de zaak voorwerp van discussie is geweest. Wel overwogen deputaten op hun vergadering van 18 oktober nog hoe noodzakelijk het was dat vanwege de faculteit het toezicht op de theologische studenten 'scherp' werd uitgeoefend.¹¹⁸ Besloten werd dit schriftelijk aan de faculteit te melden.¹¹⁹ Deputaten konden zich, zo werd later gemeld, 'contenteeren met de welwillenden ontvangst van hun verzoek door de faculteit, om toch vooral ernstig op leer en levenswandel der Theol. Studenten toe te zien'.¹²⁰

Was de kwestie-Winckel voor deputaten tot tevredenheid afgehandeld, de faculteit was er niet klaar mee. Want het bleek al spoedig dat Winckel met de gang van zaken geen genoegen nam. Per aangetekende brief van 18 juli liet hij de faculteit weten zijn bul alsnog te willen ontvangen. Hij meende daar recht op te hebben.¹²¹ Omdat Geesink, abactis van de faculteit, niet reageerde binnen de door hem gestelde termijn van een week, richtte hij zich in een brief van 26 juli tot Ba-

vinck, die decaan was.¹²² Daaruit blijkt dat Winckel zeer boos was en bereid was tot het uiterste te gaan. Hij had reeds stappen gezet om via een deurwaarder zijn bul alsnog te verkrijgen, maar in verband met de vakantie was dit alles even opgeschort. Hij wees Bavinck op het reglement, waaruit overduidelijk bleek dat hij onreglementair en onrechtvaardig was behandeld. Hij vroeg hem daarom zijn invloed aan te wenden dat het besluit zou worden ingetrokken. Of hij al dan niet
 120 antwoord ontvangen heeft van Bavinck heb ik niet kunnen achterhalen, maar in ieder geval schreef hij op 19 september weer een brief aan de faculteit, waarin hij zijn verzoek herhaalde.¹²³

De brieven van Winckel werden op de faculteitsvergadering van 20 september aan de orde gesteld.¹²⁴ De faculteit sprak over een misverstand, daar Winckel er blijkbaar vanuit ging dat hij het examen voldoende had afgelegd. Maar, aldus de faculteit, de uitslag was onvoldoende om hem te kwalificeren als kandidaat in de godgeleerdheid *aan de Vrije Universiteit*. Daarbij verwees de faculteit naar de reglementen, waaruit haars inziens bleek dat een graad aan de Vrije Universiteit niet alleen duidde op de wetenschappelijke kwaliteiten van de examinandus, maar tevens inhield dat de examinandus instemde met de gereformeerde beginselen. Dit concept-antwoord werd door Geesink aan de senaat op 26 september meegedeeld.¹²⁵

De volgende senaatsvergadering bleken er tegen de handelwijze van de faculteit allerlei bezwaren te leven.¹²⁶ Zij besloot de zaak nader te overwegen. Ondertussen nam de spanning onder de hoogleraren toe. R. H. Woltjer stelde de kwestie dan ook op de zogenaamde professorenkrans aan de orde.¹²⁷ Hij pleitte ervoor de persoonlijke overtuiging van de examinandus bij het kandidaatsexamen buiten beschouwing te laten. Om praktische redenen echter zou men voor theologische studenten die wensten toegelaten te worden tot de dienst des Woords een verklaring van instemming met de belijdenisgeschriften kunnen eisen, zonder welke het diploma geen toegang zou geven tot de kerkelijke examens. Driemaal werd er over zijn stellingen gedebatteerd, driemaal bleven de theologen weg van deze samenkomst. Op de senaatsvergadering van 24 november bleek dat de theologische faculteit bij haar standpunt bleef en het concept-antwoord handhaafde.¹²⁸ Rector R. H. Woltjer stelde nog voor een diploma uit te reiken met daarop de aantekening over het afwijkende gevoelen, maar dat was voor de senaat niet acceptabel: tien van de elf aanwezigen stemden tegen. Op

voorstel van Fabius werd de faculteit geadviseerd aan Winckel mee te delen dat zij niets had toe te voegen aan het uitgereikte judicium. Ik neem aan dat het concept-antwoord vervolgens verzonden is. Kort daarna is er contact geweest met Winckel. Dat blijkt uit een brief van Winckel aan de faculteit van 6 december 1911, waarin hij terugkwam op een gesprek dat hij en Kuyper kortgeleden hadden gevoerd.¹²⁹ Nog eenmaal probeerde hij tot een compromis te geraken en zo gerechtelijke stappen te vermijden, 'daar het toch een stichting geldt die met het Koninkrijk Gods samenhangt.' Hij was bereid elders zijn theologische studie voort te zetten, zoals Kuyper hem had geadviseerd, 'maar in minder dan drie semesters zou ik nergens klaar komen', zo meldde hij. Bij wijze van minnelijke schikking stelde hij voor dat de faculteit de kosten daarvan voor haar rekening zou nemen. Over dit voorstel heb ik niets meer kunnen vinden en blijkens het vervolg is er geen gehoor aan gegeven.

121

Dat vervolg werd bepaald door de stellige houding van Winckel, die dreigde met een gerechtelijk proces.¹³⁰ Op grond daarvan hebben directeuren, mede op advies van curatoren, grote druk op de faculteit uitgeoefend om alsnog de bul uit te reiken.¹³¹ Deze antwoordde Th. Ruys, president-directeur, te zullen voldoen aan dit verzoek, daarbij 'de verantwoordelijkheid van deze daad, ook in haar gevolgen naar buiten, voor Curatoren en Directeuren latende'.¹³² Winckel ontving zijn bul, die op 6 november was opgemaakt. Gereformeerd was hij inderdaad niet. Hij werd predikant bij de Bond van Vrij Evangelische Gemeenten en vond aansluiting bij mensen als Johannes de Heer en J. H. Gunning J. Hzn. In 1928 werd hij rector van de theologische school van de Vrije Evangelische gemeenten te Apeldoorn. In 1936 overleed hij.

CURIOSUM

Niet alleen de levenswandel van de studenten had een plaats gekregen in het contract, ook die van de hoogleraren. Daarmee hadden deputaten te maken indien een kerk een hoogleraar onder censuur zou stellen of wanneer directeuren een hoogleraar zouden willen schorsen of ontslaan. Het laat zien in welk een verregaande mate de kerk zich van de theologische faculteit had meester gemaakt. Illustratief was het onderzoek dat naar de handel en wandel van H. H. Kuyper werd inge-

steld toen deputaten er lucht van kregen dat deze hoogleraar mogelijk betrokken was geraakt in een kerkelijke procedure. Want toen er in het najaar van 1909 geruchten circuleerden dat Kuyper op Kerstdag 1908 te Brussel zou zijn gezien bij een 'paardenspel', besloten deputaten in hun vergadering van 27 oktober op onderzoek uit te gaan.¹³³ Daartoe werd op 29 oktober een brief aan ds. J. L. Schouten (Watergraafsmeer) verzonden met het verzoek om nadere inlichtingen.¹³⁴ Deputaten hadden namelijk vernomen dat de zaak door de kerkenraad van Watergraafsmeer (de woonplaats van Kuyper) was behandeld. Men wilde van Schouten weten of het inderdaad tot een kerkelijke behandeling was gekomen, of dat deze persoonlijk hierover met Kuyper had gesproken. Bovendien wilde men weten of het inderdaad, zoals het gerucht luidde, ging om het bezoeken van een paardenspel te Brussel op de Kerstdag, nadat hij daarvoor ergens in het land had gepreekt. Een andere brief ging diezelfde dag naar G. van Deth te Brussel.¹³⁵ Ook aan hem werd gevraagd welke feiten ten laste van Kuyper hem bekend waren en of ze door de kerkenraad of door Van Deth persoonlijk behandeld waren. Deputaten hadden behoefte aan duidelijkheid omdat er tweeërlei voorstelling van zaken werd gegeven. De eerste was die welke men ook reeds aan Schouten had gemeld. De andere dat Kuyper, na op een zondag te Harderwijk te hebben gepreekt naar Brussel was gegaan en daar 's avonds gezien was in een café chantant of salon des variétés. Daarbij zou hij dit feit eerst hebben ontkend door te wijzen op het feit dat hij te Harderwijk was, maar later hebben moeten toegeven na de middagpreek te zijn vertrokken richting Brussel en het feit hebben bekend. Aldus het gerucht.

Het merkwaardige feit doet zich voor dat op deze brieven geen antwoord in het archief van deputaten wordt aangetroffen. Ook het archief van de Gereformeerde Kerk van Watergraafsmeer zwijgt grotendeels. De brief van deputaten is bijvoorbeeld niet bewaard gebleven. Wel heeft ds. Schouten melding gemaakt van de brief. Tijdens de vergadering van 9 november 1909 deelde hij hierover een en ander mee 'daar de zaak niet eerder is behandeld'.¹³⁶ Over hetgeen hij meedeelde, zwijgen de notulen. Wel verwijzen de deputatennotulen van 24 november naar de zaak. Daaruit blijkt dat zowel met Schouten als met Van Deth overleg had plaatsgevonden. Vast staat, aldus het verslag, dat Kuyper op de Tweede Kerstdag 1907 in een circus was gezien. Besloten werd met Kuyper over deze zaak te spreken. Men wilde hem voor-

houden 'hoe in heel zijn levensopenbaring voorzichtigheid en nauwgezetheid eisch is voor den positie waarin hij is gesteld'. Verder besloot men hem de 'broederlijke raad' te geven zich de komende tijd wat op de achtergrond te houden, 'opdat de verbreiding der geruchten worde tegen gegaan'. Een voorstel om een verklaring te publiceren haalde het niet. Het gesprek met Kuyper verliep blijkbaar bevredigend, want de notulen van 5 oktober 1910 vermelden dat Klarhamer en Breukelaar hun voldoening over dit gesprek konden uitspreken. Daarmee was de zaak blijkbaar afgedaan, want deputaten kwamen er niet meer op terug.

[5] Crisis en reactie

Toen J. H. Bavinck in 1943 terugblikte op zijn studententijd (1914-1918) schreef hij: 'Het was alsof iets van de absoluutheid, waarmee de vorige generatie gestreden had, onder onze voeten was weggezonden. Velen, ook in onze Kerken, gevoelden zich min of meer onzeker, aarzelend, bang voor groote woorden'.¹ Daarmee gaf deze fijnzinnige mens een typering van die jaren die ook nu nog door de historici als juist wordt gezien. Het was een tijd van crisis, van scheiding en van schifting. Men zag zich geconfronteerd met de vraag in hoeverre de erfenis van het vorige geslacht nog bruikbaar was voor het heden. Natuurlijk is elke tijd crisistijd. Maar dat neemt niet weg dat er momenten zijn waarop een generatie zich plotseling van het crisiskarakter van haar tijd bewust wordt. Dat lijkt het effect te zijn geweest van de Eerste Wereldoorlog. De jonge generatie moest zich opnieuw oriënteren. Daarvoor was er in korte tijd te veel veranderd.²

Sedert de Frans-Duitse Oorlog van 1870/1871 had Europa een lange periode van vrede en voorspoed gekend. Economisch ging het al jaren bergopwaarts, cultureel was Europa het centrum van de wereld. Die wereld werd door de opkomst van de moderne communicatie- en vervoermiddelen steeds kleiner. In die wereld was 'excelsior' het adagium.

Deze bloei raakte onder meer de ontwikkelingen in de wetenschap, maar juist deze ontwikkelingen ondermijnden de burgerlijke zekerheden. Einstein ontkrachtte met zijn relativiteitstheorie de klassieke natuurwetten, Freud ondergroef de moraal met zijn theorie over het onbewuste, Bergson betwistte het objectieve karakter van de tijd en Nietzsche brak met de veronderstelling dat er één vast bij een woord behorende betekenis is. Het oude wereldbeeld bleek niet langer houdbaar. Een nieuw wereldbeeld drong zich op. De wereld bleek niet kenbaar, niet beschrijfbaar, niet verklaarbaar op de wijze waarop de liberale 19^e

eeuwse burger had gemeend. Het was alles illusie. Harinck zegt hierover: 'Niet voor niets geldt Pablo Picasso als één van de grootste kunstenaars van dit tijdperk. Hij schilderde vrouwenlichamen zoals ze nog nooit waren beschouwd, met huidskleuren die nog nooit waren gezien. En Hendrik Marsman schreef een gedicht over Amsterdam, dat geheimtaal lijkt. De zintuigen steigeren, want de vertrouwde orde van de werkelijkheid ontbreekt. Maar wat Picasso schilderde en Marsman schreef werd op een andere wijze toch herkend, in een nieuwe taal, via een andere beeldvorming, namelijk die van de moderne wereld'.³ 125

De economische groei uitte zich ook in de wapenindustrie. Deze bloeide vanaf het begin van de eeuw als nooit te voren. Het liep uit op oorlog. Daarmee spatte het cultuuroptimisme van de laatste decennia als een zeepbel uiteen. De onzekere wereld bleek niet alleen niet kenbaar, hij bleek ook niet meer beheersbaar. Vooral aard en omvang van het geweld dat zich in die oorlog openbaarde waren een schok: zij gingen het voorstellingsvermogen te boven. De Eerste Wereldoorlog was in meer dan één opzicht een 'grote oorlog'.

De geschetste veranderingen riepen een gevoel op van stuurloosheid, van machteloosheid, men was geschokt tot op de fundamenten van het bestaan. Men zocht naar nieuwe vastheid. Deze onzekerheid, die heel het moderne leven rond 1914 kenmerkte, deed zich ook voelen in het gereformeerde leven.

In gereformeerde kring zien we in deze jaren de neiging meer dan voorheen de nadruk te leggen op de geestelijke ervaring. Daarin verschilden de gereformeerden niet van anderen. 'Buiten onze Kerken was deze belangstelling voor de innerlijke ervaringen aangegroeid tot een gevaarlijke macht, doch ook binnen onzen kring waren er betrekkelijk velen, die iets van de zuiging van deze gedachten ondergaan hadden.'⁴ Velen zochten naar een vastheid die niet afhankelijk was van theorieën, maar die ervaren kon worden. De behoefte daaraan vond in gereformeerde kring aansluiting bij een toenemende weerstand tegen Abraham Kuyper en zijn constructies en raakte aan oude lagen in het gereformeerde bewustzijn.⁵ Typerend is de strekking van de brochure die de v.u.-alumnus ds. J. C. Aalders (met een afgescheiden achtergrond) in 1916 het licht deed zien over de vraag: *Veruitwendigen onze kerken?*⁶ Deze vraag wilde hij bevestigend beantwoorden. Hij bespeurde een eenzijdige nadruk op het 'objectief-verstandelijke' in de

126 waarheid Gods, op het 'verbondsmatig-uitwendige in het kerkelijk leven'. Met de behoeften van hart en ziel werd niet voldoende rekening gehouden. Genezing was zijns inziens alleen mogelijk door te zoeken naar de juiste harmonie 'tussen het verstandelijk-voorwerpelijke en het mystiek-onderwerpelijke, tussen het verbondsmatig in- en uitwendige'. In dit kader is het opmerkelijk dat voor een aantal van hen die later net als Aalders bij het 'Hersteld Verband' terecht kwamen, de beleving van het geloof buitengewoon belangrijk was.⁷ Ik denk hier aan C. Vermaat⁸, die zich verwant voelde met de opwekkingsbeweging in Bad Boll, aan W. E. van Duin⁹, aan J. G. Ubbink die in 1916 reeds een heftige theologische discussie had met S. Greijdanus over objectiviteit en subjectiviteit¹⁰, aan J. G. Geelkerken, die in de jaren dertig regelmatig 'bijtante' op de opwekkingsbijeenkomsten die door ds. P. Steenga Azn te Hattem werden georganiseerd.¹¹ Het valt daarbij op dat het 'Hersteld Verband' vooral een beweging was die de vU raakte, meer dan Kampen. Werd aan de vU de behoefte aan spirituele verdieping sterker gevoeld dan in Kampen? En hing dat samen met een minder bevindelijke atmosfeer in Amsterdam? Of had het te maken met het isolement van Kampen waarop Bavinck bij zijn afscheid in 1902 had gezinspeeld? Of ging het om een combinatie van beide factoren?

Men heeft deze jongeren wel verdacht van ethische sympathieën. Dat werd in feite het verwijt waarmee ze in de kerkelijke pers bestookt werden. Maar we doen er goed aan Aalders en anderen die tot de beweging der jongeren worden gerekend niet al te snel in het ethische kamp in te delen. Velen van hen waren in hart en nieren (nog) echt gereformeerd. Maar ze voelden zich verwant met de ethische spiritualiteit. In dat opzicht vormde vU-alumnus J. B. Netelenbos, die ook in theologisch opzicht verwant was met de ethische theologen, eerder een uitzondering dan een representant van deze kring.¹²

De belangstelling voor de spiritualiteit als antwoord op de crisis in de cultuur ging gepaard met een grote openheid voor de psychologie; een combinatie overigens die niet verwonderlijk is en die we reeds bij Augustinus tegenkomen (ook al kan men in zijn tijd nog niet spreken van psychologie). Dit vak stond aan het begin van een grote bloeitijd.¹³ Op de betekenis van Freud werd hierboven reeds gewezen. Karl Jaspers schreef in deze jaren zijn beroemde *Psychologie der Weltanschauungen*, een boek waarin hij de grote wijsgerige verschillen die in de loop der eeuwen aan den dag waren getreden, herleidde tot psycho-

logische eigenaardigheden. Wij mensen zijn verschillend van karakter en geaardheid, daarom denken wij ook verschillend. Aan de faculteit was er al in een vroeg stadium belangstelling voor dit tamelijk nieuwe vak. H. Bavinck had in zijn Kamper jaren een studie over de *Beginnselen der psychologie* gepubliceerd en liet in zijn Amsterdamse jaren enkele van zijn leerlingen op een (godsdienst-) psychologisch onderwerp promoveren. Geelkerken verwierf in 1909 de doctorstitel op een studie over de nieuwere godsdienstpsychologie, Ubbink, getrouwd met een dochter van J. Woltjer, promoveerde in 1912 op een studie over William James. J. H. Bavinck promoveerde in 1919 te Erlangen op een studie over Heinrich von Suso.¹⁴ 'Zou de psychologie voor het verstaan van de Openbaring niet van groot nut kunnen zijn?'¹⁵ Dat was de vraag die velen bezighield. 127

Als derde kenmerk van deze tijd kan gewezen worden op een nieuwe openheid voor de cultuur. Daarbij ligt een directe lijn naar Kuypers leer der gemene gratie. In dit kader is het opvallend dat J. C. Aalders wees op de schaduwkanten van deze leer.¹⁶ Deze leer zou kunnen leiden tot een verwereldlijking. Een te grote openheid voor de cultuur betekent verlies van het eigene. Maar: die openheid was niet tegen te houden. Hier kan gedacht worden aan de grote rel op de vu rond de toneelvoorstelling *Saul en David*.¹⁷ Er deden zich ook problemen voor op het gebied van de schrijfkritiek. Was Kuypers leer wel zo onfeilbaar als velen meenden?

Dit alles leidde tot een sterke reactie, die kerkelijk gesproken gestalte kreeg op de Synode van Leeuwarden (1920).¹⁸ De verwachtingen ten aanzien van deze synode waren hooggespannen, zowel bij de vernieuwingsgezinden als bij de conservatieven. De eersten werden teleurgesteld, omdat heel duidelijk een rem werd gezet op de voortgaande vernieuwing van de kerken. De synode keerde zich tegen het lidmaatschap van de ncsv, sanctioneerde het optreden van de classis Middelburg die Netelenbos had afgezet en hield de gewenste vernieuwing van de belijdenis tegen. Een en ander werd neergelegd in een 'getuigenis' dat de synode liet uitgaan.¹⁹ De conservatieve krachten trokken aan het langste eind. Uiteindelijk zou de spanning tussen beide groepen uitlopen op een kerkscheuring.

Het was in deze periode dat de faculteit haar weg moest zien te vinden. Daarbij was Bavinck ongetwijfeld de grote man, die, meer dan ande-

ren, aanvoelde wat er in de cultuur leefde.²⁰ Maar hij was inmiddels op leeftijd gekomen en bleek niet meer in staat de leidsman te zijn die velen in hem zagen. Wel heeft hij zich gezet aan het ontwerpen van een brochure waarmee hij zich mengde in het kerkelijk rumoer dat rond het optreden van de Middelburgse predikant Netelenbos was ontstaan, maar deze is niet gereed gekomen.²¹ H. H. Kuyper ontplooi-
de zich meer en meer als een kerkvorst die zich met zijn artikelen
in *De Heraut* en met zijn talloze kerkrechtelijke adviezen aan perso-
nen en kerkenraden grote invloed verwierf. Geesink ging zijn onge-
stoorde gang. Zijn naam valt in het hoofdstuk anekdotes, niet in het
hoofdstuk conflicten. Maar ook hij waarschuwde de jongeren toen hij
in zijn rectorale oratie van 1919 inging op het *Religieus eklekticisme*.²²
Zijn gang was overigens in toenemende mate de gang van een oud
man. V. Hepp beschrijft hoe hij in 1923 reeds enigszins vergeetachtig
began te worden.²³ Zoals te verwachten viel, verminderde deze ouder-
domskwaal in de jaren daarna niet en in feite werd hij gedwongen in
1926 zijn emeritaat aan te vragen. In 1929 overleed hij.²⁴ Grosheide
was er, jong, energiek, geliefd bij de studenten, maar behoudend. On-
danks zijn goede relatie met vele studenten vond hij de echte aanslui-
ting minder dan een man als Bavinck. Hij koos dan ook, anders dan
Bavinck, 'tegen' de jongeren²⁵, zij het dat hij zijn studenten en oud-
studenten nooit afschreef. Als het mogelijk was, bleef hij met hen in
contact staan.²⁶ Verder was daar Van Gelderen, met huid en haar ver-
bonden aan de kerken van de Afscheiding, maar meer een schriftge-
leerde dan een kerkvorst. Geen strijder voor vaststaande waarheden,
maar een zoeker, die ooit opmerkte dat hij des avonds zijn hoofd neer-
legde op een kussen vol onopgeloste vraagstukken.²⁷ En tenslotte was
er Sillevius Smitt, benoemd voor de ambtelijke vakken, te vroeg overle-
den om blijvende sporen na te laten.

Naast deze 'oudgedienden' kwam het in de loop van de hier beschre-
ven jaren tot drie nieuwe benoemingen. Smitt werd 'opgevolgd' door
G. Ch. Aalders, Bavinck werd opgevolgd door Hepp en in 1926 werd
J. Waterink als buitengewoon hoogleraar aan de faculteit toegevoegd.
Met deze benoemingen werden de behoudende krachten in de facul-
teit versterkt. Mijns inziens kan dit niet los worden gezien van de toe-
nemende druk die vanuit de kerken op de faculteit werd uitgeoefend.
Dat is wat ik in dit hoofdstuk wil laten zien.

Was de zaak voor Winckel met het uitreiken van zijn bul aan het einde van 1912 afgedaan, de universiteit was er nog niet mee klaar. Het betrof het een oud probleem, dat door Fabius reeds in 1883 aan de orde was gesteld. Hebben de diploma's van de Vrije Universiteit ook een confessionele lading?²⁷ Men was er niet uitgekomen en daarna had men er niet meer over gesproken. Wel was er een promotieformule geformuleerd en deputaten hadden rond 1900 nog een poging gedaan hierover afspraken te maken, maar het gesprek hierover met de faculteit was gestokt.²⁸ Nu stond het probleem opnieuw op de agenda. Hoe verdeeld ook nu de meningen aan de VU waren, bleek toen de overige hoogleraren de afloop van de zaak Winckel uit de krant hadden moeten vernemen en daarover opmerkingen maakten tijdens een senaatsvergadering.²⁹ R. H. Woltjer ergerde zich aan de geheimzinnigheid waarmee de zaak was omgeven, Fabius had formele bezwaren. Geesink gaf volledige opening van zaken, maar niet zonder meegedeeld te hebben dat de faculteit alleen verantwoording behoefde af te leggen aan curatoren. Duidelijk werd dat de faculteit voor de druk van directeuren was bezweken en de bul alsnog had uitgereikt. Fabius achtte het onjuist dat de faculteit een kandidaatsbul had geantedateerd en achtte het eveneens zeer bedenkelijk dat men de verantwoordelijkheid daarvoor liet aan directeuren, 'dit kan alleen voor krankzinnigen en kinderen gelden, niet voor mannen als de leden der theol. faculteit'. En Woltjer jr vroeg enigszins spottend wat er smadelijker was: in een proces gewikkeld te worden omwille van de beginselen of te zwichten voor de financiële druk. Men was het hartstochtelijk met elkaar oneens en de verhoudingen onder de hoogleraren waren zeer gespannen. Wel gaf de faculteit toe dat het beter was geweest indien zij de senaat had geraadpleegd over het verzoek van directeuren. Afgesproken werd dat de faculteit met een rapport zou komen.

Op de senaatsvergadering van 20 december kwam een brief van directeuren ter sprake waarin dezen hun handelwijze uiteenzetten en tevens vroegen om een advies over de vraag welke betekenis aan de examens moest worden gehecht.³⁰ De senaat besloot de zaak grondig aan te pakken: er werd een commissie benoemd, bestaande uit Woltjer jr, H. H. Kuyper en Fabius. Daarna deelde Geesink mee dat de godgeleerden in hun vergadering van 19 november besloten hadden

alleen dan met een rapport te komen indien dat aan *alle* faculteiten zou worden gevraagd.³¹ Woltjer meende echter dat alleen van de theologische faculteit een gedragslijn werd gevraagd, maar daar liet Bavinck hem niet mee weg komen. Hij had steeds in de veronderstelling geleefd dat de *vu* een gereformeerde universiteit was en dus gold de confessionele waarde zijns inziens alle diploma's, niet alleen die der theologische faculteit. Overigens was de weigering van de faculteit gezien het bovengenoemde besluit om een commissie te benoemen zamenlijk gezien niet meer relevant, zo stelde Fabius terecht vast. Dat er desondanks nog over gediscussieerd werd, tekent de atmosfeer.

Toen de benoemde commissie in juni 1913 met een rapport kwam, bevatte een meerderheids- en een minderheidsstandpunt.³² Daarbij valt op dat zij zich niet beperkt heeft tot het kandidaatsexamen, maar ook aandacht schonk aan de promotie. Beide liggen immers in elkaars verlengde. Fabius en Woltjer wilden aan het reglement toevoegen dat niemand ooit zou kunnen worden afgewezen voor een examen op grond van beginsel of richting, Kuiper wilde juist het tegenovergestelde toevoegen. De meerderheid bepleitte daarom ook afschaffing van de promotie-formule, de minderheid wilde die juist handhaven. Toen het op stemming aankwam, bleken de theologen bijna een gesloten front te vormen, maar ze vormden de minderheid. Er waren zeven stemmen voor het meerderheidsstandpunt, vijf stemmen tegen en één stem was blanco. De tegenstemmers werden op verzoek van Bavinck bij name in de notulen genoemd. Het waren Rutgers³³, Geesink, Kuiper, Bavinck en Sillevius Smitt. Was de ene blanco stem van Groshede? Het was een conflict van vóór zijn tijd. We zullen het niet weten. Over de wijze waarop men het advies aan directeuren zou formuleren, werd pas 13 februari 1914 besloten.³⁴ De reden van dit uitstel is niet duidelijk. Wellicht hoopte men dat de tijd nieuwe inzichten zou doen opbloeien. Of waren de gemoederen zo verhit geweest, dat het nodig was enige afstand te creëren? Directeuren besloten het voorstel door te sturen aan curatoren voor advies.³⁵ Korte tijd later wendde de faculteit zich in een uitvoerig schrijven tot directeuren.³⁶ Daarin werd gewezen op de zeer ernstige gevolgen van het voorstel. Zelfs een godloochenaar zou een bul van de *vu* kunnen krijgen! 'De theologische faculteit behoeft U niet te betoogen, welke ernstige schade daardoor aan de Vrije Universiteit zou worden berokkend, en hoezeer ze daardoor de sympathie van velen zou verbeuren'. Het vertrouwen in de door

de v.u. verleende graden zal ernstig geschokt worden, zo meenden de theologen. Daarom distantieerde de faculteit zich bij voorbaat van een instemmende beslissing van directeuren. Ze wenste – ‘althans wat de groote meerderheid harer leden betreft’ – daarvoor niet de minste verantwoordelijkheid te nemen. Bovendien wees ze op een mogelijk gewetensconflict ‘waarvan de gevolgen voor den betrokken hoogleeraar en de Vrije Universiteit niet te overzien zouden zijn’. Enkele dagen later ontvingen directeuren een waarschuwend schrijven van A. Kuypers, die in verband met het senaatsadvies meedeelde dat een reglementswijziging hem zou dwingen elke band met de Vrije Universiteit door te snijden. Mocht het zover komen, dan meende hij dit niet geheim te mogen houden.³⁷ Uiteindelijk bleek ook onder curatoren verdeeldheid te heersen, met dien verstande dat drie van de vijf wilden vasthouden aan het zogenaamde ‘gebondenheidsstandpunt’.³⁸ Een en ander werd aan directeuren meegedeeld.³⁹ Dezen konden op grond van het reglement niet anders dan het voorstel van de senaat afwijzen. In Artikel 47 van het reglement van de universiteit werd immers bepaald dat het reglement niet gewijzigd kon worden dan met instemming van curatoren. Daarmee was het voorstel van de senaat van de baan.

131

Dit betekent dat er niets veranderd was. Een zelfde conflict als rond Winckel zou zich opnieuw kunnen voordoen. Het lijkt erop dat er toch een compromis is gesloten, waarbij aan de kandidaatsexamens geen confessionele waarde werd toegekend, maar de promotie-formule bleef gehandhaafd. Want toen P. Taekema in 1917 examen deed, ontving hij wel zijn bul, maar niet het testimonium over leer en leven dat vereist was indien men het preparatoir examen wilde afleggen.⁴⁰ Hij zou namelijk voorganger worden bij de ‘zevendedaagsche Baptisten’ zoals de faculteit aan deputaten meldde.⁴¹ Hetzelfde overkwam in 1924 de studente M. A. H. Stomps: ze ontving wel haar bul, maar geen verklaring over leer en leven. Deze verklaring, aldus de faculteit later in een correspondentie daarover, diende als toegang tot het kerkelijk examen. Daar de Gereformeerde Kerken de vrouw in het ambt niet erkenden, had een dergelijke verklaring in dit geval geen zin.⁴² Vermoedelijk heeft men zich in het geval van Winckel tegen deze optie verzet, omdat het feitelijk de secularisatie van het kandidaatsexamen betekende. Nu ging de faculteit toch overstag. De promotieformule bleef vooralsnog gehandhaafd en werd om die reden ook wel de promotie-

fuijk genoemd. De laatste theoloog die hem ondertekende was W. H. Velema, die in 1957 promoveerde op een studie over de leer van de Heilige Geest bij Kuypers.⁴³ Ook de faculteit ging daar mee akkoord. De verklaring ten behoeve van de classis werd pas in 1972 afgeschaft.⁴⁴

WAAKZAME DEPUTATEN

132

Van Gelderen aangeklaagd

In het vorige hoofdstuk heb ik laten zien hoe Van Gelderen zich in zijn oraties geheel en al bij Kuypers gedachten over de betrouwbaarheid van de Schrift aansloot, maar al spoedig daarna tot andere inzichten was gekomen. Hij heeft zelfs de vraag overwogen of hij de vu niet vaarwel zou moeten zeggen, maar zover is het niet gekomen. Een enkele maal sprak hij weleens op college over zijn veranderde inzichten, maar pas toen student W. S. de Vries in 1916 de historische betrouwbaarheid van de Schrift expliciet aan de orde stelde, rees de vraag 'of het nu toch niet langzamerhand roeping werd er eens op college over te spreken'.⁴⁵ In diezelfde tijd schreef A. Kuypers in *De Heraut* een serie artikelen over *Daniel*, waar Van Gelderen het niet mee eens was.⁴⁶ Een en ander was voor hem aanleiding bij de behandeling van Psalm 24 een excurs over de oergeschiedenis toe te voegen.⁴⁷ Hij beweerde daarin 'dat op grond van historische gegevens buiten de Schrift bewezen is, dat de genealogische en etymologische mededeelingen van Gen. 5 en 11 niet strict historisch zijn in wetenschappelijken zin'. Aldus de deputaten Fernhout en Klarhamer in een buitengewone vergadering van deputaten op 8 maart 1917.⁴⁸ Daarmee liet Van Gelderen ruimte voor de historische kritiek, zo matigt de mens zich het recht aan over de Schrift te oordelen, 'en op die wijze dreigt het gevaar dat men zich uit rationalistisch standpunt boven de H.S. zal stellen'. Een en ander leidde tot een intensief overleg met Van Gelderen.⁴⁹ Op 19 maart 1917 ontmoetten beide partijen elkaar.⁵⁰ Herhaaldelijk overlegde Van Gelderen met zijn leermeester Bavinck over de te volgen strategie. Later was er ook contact met Grosheide en H. H. Kuypers over deze kwestie.

Na de ontmoeting op 19 maart werd de zaak op verzoek van Van Gelderen schriftelijk afgehandeld. Mochten deputaten, zo had hij hun geschreven, nog behoefte hebben aan een nadere gedachtewisseling,

‘zoo zou ik U in overweging willen geven mij schriftelijk eene nauwkeurige uiteenzetting van Uwe bezwaren toe te zenden’. Hij zou zich dan, van zijn kant, ‘beijveren, U op even nauwkeurige wijze schriftelijk te antwoorden’.⁵¹ Het komt mij voor dat Van Gelderen hier een beslissende stap zette. Een schriftelijke gedachtewisseling bood hem de gelegenheid zijn gedachten zorgvuldig te overwegen alvorens ze te formuleren en zou deputaten van hún kant dwingen exact te formuleren waar hun bezwaren lagen. Als vakman koos Van Gelderen daarmee een positie die hem het meeste voordeel zou bieden. Hij koos de wapenen uit waarmee dit duel uitgevochten zou worden.

133

De kern van hun bezwaren was, zo schreven deputaten in een brief van 16 mei 1917, dat Van Gelderen een beslissende zeggenschap toekende aan de ‘z.g.n. historische critiek’ en dus Gods Woord stelde onder ‘contrôle van het creatuur’. Deze manier van omgaan met de Schrift paste huns inziens niet bij de opvatting dat de bijbel naar vorm en inhoud de goddelijke en onfeilbare canon voor geloof en leven is. Om die reden was Van Gelderens opvatting strijdig met de confessie. Een en ander werd beschreven in zes punten, die algemeen geformuleerd waren. Geen enkel punt werd onderbouwd met een verwijzing naar concrete uitspraken van Van Gelderen.⁵² Daarop antwoordde deze met een uitvoerige apologie in 26 paragrafen, waarin hij zijn verweer juist wel onderbouwde met verwijzingen naar uitspraken van zijn zijds. Soms was er sprake van een misverstand, dan weer gaf Van Gelderen toe dat hij zich wat onvoorzichtig had uitgedrukt, dan weer gaf hij niets toe. De kern van de zaak was voor hem deze: in het licht van de resultaten van de verschillende wetenschappen moeten wellicht traditionele overtuigingen worden herzien.⁵³ Hij eindigde zijn brief met het uitspreken van zijn overtuiging dat hij niet in strijd had gehandeld met de ook door hem afgelegde belofte niets te zullen onderwijzen dat in strijd is met de belijdenisgeschriften van de Gereformeerde Kerken.⁵⁴ Hij was echter wel bereid de bijbelse oergeschiedenis op college nader toe te lichten en eventuele misverstanden uit de weg te ruimen.

Het antwoord van Van Gelderen had deputaten niet overtuigd, zo meldden ze hem in een brief van 3 juli 1917.⁵⁵ Zij vreesden (sic) dat zijn overtuiging in strijd was met de belijdenis. Mocht hij zijn onderwijs in die richting voortzetten, dan zouden deputaten zich genood-

C. van Gelderen

zaakt zien dit te melden aan directeuren. Om die reden legden ze hem zeven punten voor en verzochten ze hem daarop kort en goed te willen antwoorden of deze ook zijn gevoelens uitdrukten en of hij voortaan bereid was dit te laten doorwerken in zijn colleges.

Van Gelderen antwoordde in een uitvoerige brief.⁵⁶ Behalve materiele bezwaren, die hij in twee bijlagen behandelde, had hij grote moeite met de formele gang van zaken. In de eerste plaats hadden deputaten zijn apologie van 30 mei niet weerlegd. En ze hadden evenmin het bewijs geleverd dat zijn standpunt in strijd was met de belijdenis. Waar elke motivering van de vrees der deputaten ontbreekt, meende hij recht te hebben op eerbiediging van zijn standpunt. Wel wilde hij deputaten toezeggen dat zij in de synodale periode 1917-1920 geen reden tot klagen over zijn onderwijs zouden hebben. Hij nam zich namelijk voor gedurende deze jaren binnen de grenzen te blijven die hij steeds in acht had genomen totdat hij zijn 'Excursie over de bijbelsche oergeschiedenis' had ondernomen. Voor de korte periode van drie jaar meende hij deze verbintenis wel te kunnen aangaan, omdat er tal van onderwerpen waren waarbij hij 'zonder het minste of geringste consciëntiebezwaar binnen de genoemde grenzen' kon blijven.⁵⁷

135

Zijn tweede bezwaar betrof het feit dat hem twee vragen werden voorgelegd waaruit zou moeten blijken of en in hoeverre hij het met standpunt van deputaten eens was. 'De rechtmatigheid hiervan kan ik echter niet toestemmen'. Hij bleef volhouden dat zijn opvattingen niet in strijd waren met de belijdenis. Wel stemde hij toe dat ze ingingen 'tegen de absolutistische neigingen van een deel der Gereformeerde belijders'. Hij eindigde zijn brief met het verzoek hem hetzij een gedetailleerde en geargumenteerde weerlegging van zijn apologie van 30 mei te zenden, én het bewijs dat zijn standpunt buiten de grenzen van de confessie ligt, hetzij (bij gebrek aan zo'n bewijs) een verklaring dat deputaten zijn standpunt eerbiedigden en het incident als besloten zouden beschouwen.

Deputaten meenden een dergelijke verklaring echter niet te kunnen geven, zo schreven ze aan Van Gelderen.⁵⁸ Anderzijds wilden ze zich niet tot directeuren wenden. Daarvoor hadden ze drie redenen. In de eerste plaats de toezegging van Van Gelderen voorlopig geen aandacht meer aan de oergeschiedenis te besteden. In de tweede plaats meenden ze op grond van de laatste correspondentie te mogen concluderen

dat Van Gelderen in menig opzicht aan hun bezwaren was tegemoetgekomen. En in de derde plaats was hun uit zijn laatste brief gebleken dat de weg om door gesprek met elkaar tot overeenstemming te komen nog niet was afgesloten. Of en hoe het gesprek verder zou worden gevoerd, zou te bepalen zijn door de deputaten die door de aanstaande synode zouden worden benoemd.

136 Pas een jaar later kwamen de herbenoemde deputaten terug op de zaak, toen ze Van Gelderen in een brief van 9 september 1918 melden de kwestie te willen afronden.⁵⁹ Daarin grepen ze terug op de brief van Van Gelderen van 13 juli 1917. Van Gelderen, zo meenden ze, verwachtte ten onrechte een weerlegging van zijn apologie. 'U schijnt zich de verhouding te denken als die van twee disputerende partijen', en: 'Deputaten toch treden op als kerkelijke wachters'.⁶⁰ Zij bleven van mening dat zijn opvattingen, zijn methode van behandeling en zijn schriftbeschouwing niet toelaatbaar waren binnen de kring der gereformeerde belijdenis. Het was aan Van Gelderen om aan te tonen dat hun bezwaren ongegrond zijn, zo stelden deputaten.

Van Gelderen weigerde ook maar het geringste toe te geven.⁶¹ De bewijslast berust bij de aanklager, zo stelde hij. Er kan toch niet worden volstaan met een indruk? Van weerlegging van zijn antwoord was geen sprake geweest. Hij bleef tevens weigeren de door deputaten aangeboden verklaring te tekenen. Niemand had het recht hem een eigen uitleg van de belijdenis voor te leggen. Tenslotte ging hij ook nog op een materieel punt in en daarmee raakte hij mijns inziens de kern. Er is tussen ons, zo hield hij deputaten voor, een verschil in het gebruik der woorden 'historisch' en 'historiciteit'. Met deputaten beleeft Van Gelderen van harte dat de Schrift Gods Woord was, de openbaring tot zaligheid gegeven. Maar daarnaast meende Van Gelderen ook dat wanneer wij de oude oosterse volken willen leren kennen, wij behalve de Schrift ook andere bronnen mogen gebruiken. Ja zelfs, dat die onder bepaalde gezichtspunten beter voldoen aan de eisen die de nieuwere wetenschap stelt aan historische bronnen. 'Voor U', zo hield hij deputaten voor, 'is "historisch" hetzelfde als "waar", en "onhistorisch" hetzelfde als "onwaar".' Hij gaf toe dat deze woorden onder gereformeerden meestal in die zin werden gebruikt. Maar Van Gelderen sloot zich aan bij de gebruikelijke wijze van zeggen in wetenschappelijke kring. 'Historisch is dan, voldoende aan de eisch, dien men aan historische bronnen stellen mag.' Maar de Schrift moet juist niet naar

deze bronnen gemeten worden. 'Nooit beweerde ik, dat hare berichten onwaar zijn, maar alleen dat ze ons geschonken zijn uit een ander oogpunt dan dat van wetenschappelijke geschiedbeschrijving, namelijk dat der zaligheid in het bloed van Christus.' Hij eindigde ook deze brief met de wens van deputaten te mogen vernemen dat ze hiermee genoeg zouden nemen en de zaak als beëindigd zouden beschouwen. Hoewel deputaten het niet in alles met Van Gelderen eens waren en niet ten volle tevreden en gerustgesteld waren, wilden ze de zaak verder laten rusten. De toezegging van 13 juli 1917 en 'uw laatste brief hadden de doorslag gegeven.'⁶²

137

Deze mededeling moet voor Van Gelderen ongetwijfeld een hele geruststelling zijn geweest. Voor ons blijven er voor nog wel wat vragen liggen. Wat betekent bijvoorbeeld de verwijzing door deputaten naar de laatste brief van Van Gelderen? Waren deputaten het eens met zijn verklaring over het gebruik van de begrippen 'historisch' en 'historicitet'? Gezien het verdere verloop van de geschiedenis der schriftopvatting binnen de Gereformeerde Kerken kan ik me dat bijna niet voorstellen. De naïef realistische opvatting omtrent de historiciteit van de Schrift heeft nog decennialang het gereformeerde denken gedomineerd. En verder: de toezegging van Van Gelderen gold slechts drie jaar. Was zijn visie na die periode niet meer in strijd met de belijdenis? Ook dat is natuurlijk niet aannemelijk. Het komt me voor dat deputaten geen weerwoord hadden op Van Gelderens verdediging en dat ze dat hebben beseft.

Van Gelderen heeft zich bekwaam en onbeschoord verweerd tegen deputaten, die zich in de grond van de zaak niet tegen hem opgewassen hebben gevoeld. De hele discussie werd door Van Gelderen gedictieerd. Daarbij bleef de wellevendheid behouden, heeft hij zich tegemoetkomend opgesteld en hield hij vast aan zijn standpunt waar het wetenschappelijk volstrekt verantwoord was. Voor dit alles verdient Van Gelderen veel respect. Toch spreekt Houtman niet geheel ten onrechte van een Pyrrhusoverwinning. De ervaring met deputaten heeft Van Gelderen voorzichtig gemaakt. Niet alleen zweeg hij voortaan over omstreden zaken, ook weigerde hij pertinent medewerking aan de serie *Tekst en Uitleg*, hoewel zijn collega F. M. Th. de Liagre Böhl hem daartoe enkele keren had uitgenodigd.⁶³ In 1909 had hij nog onbekommerd en zonder kwalijke gevolgen kunnen meewerken aan een

138 stichtelijke bundel van voornamelijk ethische auteurs.⁶⁴ Samenwerking met de ethischen lag rond 1920 te gevoelig. Als gevolg van zijn zwijgen heeft hij aan de ontwikkeling van de gereformeerde schriftbeschouwing geen bijdrage geleverd. Die ontwikkeling werd bepaald door Aalders, Greijdanus, Grosheide en Ridderbos. Het zal duidelijk zijn dat hij zich in die ontwikkelingen niet helemaal kon vinden. Hij heeft daarentegen juist steun verleend aan enkele predikanten die met hun schriftbeschouwing in kerkelijke moeilijkheden waren geraakt. Zo was hij betrokken bij de procedure tegen H. Jansen en die tegen Geelkerken.⁶⁵ Hij deed dat echter zo voorzichtig, dat sommigen hem lafheid verweten. Dit verwijt is niet terecht. Gedurende de oorlogsjaren heeft opperrabbijn J. Tal vier jaar lang samen met zijn vrouw een gastvrij onderdak gevonden ten huize van Van Gelderen. Eerder moet Van Gelderen geprezen worden voor zijn wijsheid.

Bavinck voor de kerkelijke vierschaar

Het is een intrigerende, maar vooralsnog niet te beantwoorden vraag of Bavinck zijn reeds genoemde brochure uit 1919 over de kerkelijke moeilijkheden in portefeuille heeft gehouden vanwege problemen met deputaten die wellicht boven zijn hoofd hingen.⁶⁶ Want deputaten besloten op 16 juni 1919 – een half jaar na de afronding van de kwestie-Van Gelderen – De Moor en Fernhout af te vaardigen om met Bavinck over hun bevindingen van gedachten te wisselen. Er waren nogal wat klachten uit de kerken gekomen over de kandidaten van de v.u. en bovendien hadden deputaten zo hun eigen waarneming van de colleges. Daarmee vinden we voor het eerst een overtuigend bewijs voor wat hier en daar gezegd wordt, namelijk dat in officiële kerkelijke kringen de weerstand tegen Bavinck in de loop der jaren was toegenomen.⁶⁷

Het gesprek tussen Bavinck en deputaten vond blijkens het bewaard gebleven verslag plaats op 7 juli 1919.⁶⁸ Fernhout opende het gesprek met een uiteenzetting van de reden van deze bijeenkomst. De studenten bleken bij de kerkelijke examina niet voldoende definities te kunnen geven; ze konden de dogmata slechts gebrekkig verdedigen, ze konden niet in voldoende mate het verband tussen Schrift en Belijde-

nis aantonen en ze waren dogmatisch niet 'belijnd' genoeg. Natuurlijk wilden de kerken Bavinck niet verantwoordelijk houden voor de fouten der examinandi. Maar voor deputaten was het wel van belang 'wanneer zich een indruk in de kerken gaat vestigen' dat het onderwijs in de dogmatiek aan de vU niet voldoende voorbereid op de kerkelijke examina. Dat was ook voor de vU van belang, omdat over de Theologische School dergelijke klachten niet binnenkwamen. Vandaar dat deputaten zich hadden afgevraagd wat hier aan te doen zou zijn. Daarbij verwees Fernhout ook naar de eigen bevindingen van deputaten met betrekking tot de colleges van Bavinck. Menigmaal hadden deputaten zich afgevraagd: 'Zijn deze colleges, hoe bewonderenswaardig schoon ook, hoezeer ook getuigenis aflegend van de buitengewone gaven, door God aan prof. B. verleend, hoe helder en warm ook, nochtans wel geschikt voor de meeste studenten? Gaan ze niet over hun hoofd heen? Zijn ze niet te filosofisch?' Zonder Bavinck een advies te willen geven, hielden ze hem daarom toch voor of het misschien gewenst zou zijn 'praktische colleges dogmatiek' te gaan geven, naast de nu reeds bestaande. 'Intusschen moet prof. B. zelf weten wat gedaan kan worden om deze klacht te doen verstommen: wij brengen het slechts onder zijn aandacht'.

139

Het is bij de beoordeling van deze ontmoeting van belang ons te realiseren dat we hier te maken te hebben met een thema dat meer dan eens terugkeert in de geschiedenis van de faculteit. In hoofdstuk 2 kwam reeds aan de orde dat de toenmalige deputaten zich afvroegen of de colleges van A. Kuyper niet te specialistisch waren en latere deputaten zouden met dezelfde vraag Hepp en Berkouwer benaderen.⁶⁹ En ook in 1908 hadden deputaten Bavinck benaderd met vragen over zijn colleges.⁷⁰ De spanning tussen wetenschap en praktijk werd tijdens de colleges niet overbrugd. De faculteit probeerde dogmatici op te leiden, de kerk had behoefte aan predikanten die hun belijdenis kenden. Toch kan ik me niet aan de indruk onttrekken dat er voor deputaten iets meer op het spel stond. Deputaten merkten op dat het onderwijs in de dogmatiek de vU raakte (lees: de hele vU en dus de vereniging en dus de financiën). Ook werd er bepaald niet verhuilend naar Kampen gewezen. Met andere woorden: Bavinck werd met het welzijn van de vU gechanteerd. Dat is een weinig vriendelijke manier van doen die duidt op de ernst van de situatie. Wellicht kwam de kern van het verwijt aan

het eind van de ontmoeting op tafel. Bavinck werd geacht zijn studenten te behoeden voor afdwaling. En dat deed hij naar het oordeel van deputaten te weinig. Dat lijkt de boodschap te zijn geweest.

140 Bavinck reageerde door te wijzen op de moeilijkheden die de dubbele rol van zijn ambt met zich mee bracht. Hij moest studenten voorbereiden op de praktijk, maar hij moest ze ook een wetenschappelijke grondslag geven. Die spanning kent elke universiteit en elke hoogleraar, maar juist als gevolg van haar principiële basis werd dit in het bijzonder aan de v.u gevoeld. Vandaar dat men wel, aldus Bavinck, aan een splitsing van het dogmatisch onderwijs heeft gedacht. In de huidige situatie blijft het immers schipperen tussen beide verantwoordelijkheden. Als men teveel op de praktijk let, is men geen hoogleraar meer, maar zoiets als een repetitor. Dit laat zich echter niet verenigen met de roeping als hoogleraar. Maar als men zich richt op de wetenschap zullen de mindere studenten bij de examina een gebrekkige indruk maken. Verder wees hij erop dat de kerken niet alleen moeten oordelen op grond van de examina, maar ook moeten willen wachten en na enkele jaren naar de vruchten vragen. Overigens had Bavinck wel eens een 'praktisch' college dogmatiek gegeven, maar dat was noch hem, noch de studenten befallen.

Vervolgens betoogde Bavinck dat hij zich op zijn colleges nog enigszins inhield. Hij wees erop dat als men zich als hoogleraar gaat ontwikkelen, men langzamerhand een andere kijk op de zaken krijgt, zoals hij in Kampen had ervaren. Daarbij is men echter gebonden, vleugellam geslagen. Dit brengt met zich mee dat zulk een hoogleraar toch eigenlijk zijn gedachten niet ten volle kwijt kan. Liet hij zich daarbij gaan, dan zouden de jongelui hem zeker niet kunnen volgen. De hoogleraar in de dogmatiek is een taak opgelegd, te zwaar om te dragen, zo verzuchtte hij. In tweeëneenhalf jaar moet hij de hele dogmatiek door en tevens zijn studenten opleiden voor het ambt. Hij zou er veel liever langer over doen. Daarom verwees hij voor de relatie tussen dogmatiek en belijdenis naar zijn handboek waarin dat telkens beknopt is weergegeven.⁷¹ Aan beide taken van de hoogleraar gelijkelijk recht te doen, kan niet, aldus Bavinck.

Tot slot kon Bavinck het niet nalaten in te gaan op de situatie te Kampen, nadrukkelijk door deputaten naar voren gebracht! Inderdaad is daar de opleiding meer op de kerkelijke examina gericht. Maar 'al wil prof. niets ten nadeele van prof. Honig zeggen – ga over 25 jaar

eens na, wie de theologische wetenschap beoefenen en verder brengen!’ Het zwaartepunt zal op den duur ‘bij de meer wetenschappelijk opgeleide leerlingen der v u komen te liggen, terwijl degenen die zoo goed examen konden doen dan in de decadence zullen blijken te zijn’. Aldus Bavinck volgens het verslag. Met andere woorden: Bavinck gaf geen krimp!

Fernhout verklaarde dat hij zich in belangrijke mate kon vinden in het betoog van Bavinck. Wel maakte hij bezwaar tegen de verwijzing naar het handboek. De *viva vox* is nodig, anders is er geen inspiratie. En hij wees op het gevaar onder de jongeren van afdwaling. De colleges moesten hen daartegen beschermen. Een compendium naast een meer wetenschappelijk college zou toch wel aanbevelenswaardig zijn. De Moor sloot zich daarbij aan. Deze deputaat keerde zich nog expliciet tegen de Amerikaanse oplossing – een hoogleraar voor de wetenschappelijke dogmatiek en een hoogleraar voor de meer praktische kant van de dogmatiek – waarnaar door Bavinck was verwezen: zo’n praktische hoogleraar zou bij Bavinck in het niet vallen, de studie met het oog op de kerkelijke praktijk zou een minderwaardig karakter krijgen. 141

Bavinck repliceerde dat een meer praktisch college als door deputaten gewenst naar zijn ervaring niet het gewenste effect zou sorteren, maar hij wilde de zaak nogmaals overwegen. Hij eindigde met een verwijt. Want zijn laatste opmerking betrof de kerkelijke examina. Door de omstandigheden en tegenover vreemde examinatoren verkeerden de studenten in een moeilijke positie. Met andere woorden: laten de kerken eens kijken naar hun examina! Dit verwijt zou later nogmaals worden gemaakt, waarbij er van de zijde van de faculteit op werd gewezen dat de kandidaten soms veel te moeilijke teksten opkregen.⁷²

De toon van het verslag heeft iets dat weerstand oproept. Enerzijds druipt het van eerbetoon aan Bavinck – natuurlijk wil men hem niets voorschrijven – anderzijds is de kritiek die deputaten uiten keihard. Bavinck behoedt de jongeren niet voor afdwaling. Dat is de kern van hun verwijt. Maar Bavinck liet zich niet in een hoek duwen. In feite leden deputaten voor de tweede keer in korte tijd een nederlaag tegenover de faculteit. In de kwestie-Van Gelderen hadden zij bakzeil moeten halen en ook nu kregen ze geen voet aan de grond. Toch kan men niet om de vraag heen of dit gesprek een rol gespeeld heeft bij Ba-

vincks beslissing een voorgenomen brochure over de zaak Netelenbos niet in de openbaarheid te brengen. Hij was achter de schermen nauw betrokken geweest bij de kwestie-Van Gelderen en het is heel goed mogelijk dat hij zichzelf een dergelijke procedure wilde besparen.

De Moor en Fernhout hebben het rapport naar andere deputaten verzonden, maar commentaar heb ik niet aangetroffen. Op de vergadering van 20 januari 1920 kwamen deputaten niet meer op de zaak terug en het rapport werd in het archief gedeponneerd.

NIEUWE BENOEMINGEN

G. Ch. Aalders

Terwijl het gesprek tussen Van Gelderen en deputaten nog aan de gang was, overleed op 24 februari 1918 Sillevius Smitt. Naar aanleiding daarvan sprak voorzitter Klarhamer tijdens de vergadering van deputaten op 4 juni 1918 de wens uit dat de lege plaats spoedig vervuld zou worden, 'zoo mogelijk door een nog bekwamer man'. Toen reeds circuleerde het gerucht dat in deze vacature niet zou worden voorzien, zoals blijkt uit een vraag die deputaat W. H. Gispens stelde.⁷³ De volgende vergadering werd besloten dat Klarhamer en Breukelaar zouden trachten te achterhalen of dat gerucht op waarheid berustte.⁷⁴

Hiermee raken we aan een thema dat de verhouding tussen de faculteit en deputaten al eerder had beroerd en in de nabije toekomst nog vaker zou beroeren, namelijk de ambtelijke vakken. Ondanks het feit dat Kuyper daarvoor in zijn *Encyclopaedie* een plaats had ingeruimd, was het vak nooit werkelijk tot bloei gekomen. Wellicht speelde een rol dat velen de theologische studie aan de VU toch allereerst als een wetenschappelijke opleiding zagen en in het kader daarvan ten diepste geen raad wisten met de praktische vakken. Daarbij kwam dat de faculteit bepaald niet gelukkig was geweest in haar benoemingsbeleid. Van den Bergh overleed voordat hij zijn taak op zich had kunnen nemen, Biesterveld was tevens belast met het onderzoek en het onderwijs in Nieuw Testament en overleed jong, terwijl H. H. Kuyper, die zijn taken waarnam, alleen wat deed aan homiletiek. Sillevius Smitt tenslotte, benoemd in 1912, was in feite vanaf 1916 al ziek. Kortom,

het klimaat aan de v u voor de ambtelijke vakken was bepaald niet gunstig.

Nader onderzoek naar de juistheid van het gerucht dat de faculteit de vacature niet wilde vervullen, gaf in eerste instantie geen aanleiding om stappen te ondernemen.⁷⁵ Toen deputaten in juni 1919 echter nog steeds niets over de vervulling van de vacature Smitt hadden vernomen, besloten ze de faculteit een brief te zenden. Daarin drongen ze aan op een snelle vervulling van de vacature.⁷⁶ De faculteit beloofde spoedig met een voordracht te zullen komen.⁷⁷ In deze tijd vond het gememoreerde gesprek tussen Bavinck en deputaten plaats. Daaruit blijkt wel dat de faculteit onder grote druk stond. Het luisterde nauw met een benoeming, zeker in deze tijd.

143

Inderdaad kwam er schot in de zaak, maar op een andere wijze dan deputaten hadden verwacht. In haar vergadering van 31 oktober 1919 besloot de faculteit namelijk G. Ch. Aalders voor te dragen als hoogleraar.⁷⁸ De bedoeling was, zo schreef Van Gelderen aan Aalders, dat Van Gelderen zich in hoofdzaak, en op den duur wellicht geheel, zou beperken tot het onderwijs in de Semitische letteren.⁷⁹ 'Ik kan u zeggen dat ik mij over dit besluit van harte verheug'. In haar brief aan curatoren voerde de faculteit daarvoor drie argumenten aan.⁸⁰ In de eerste plaats wees zij erop dat Van Gelderen eigenlijk een dubbel professoraat had. Daarbij kwam dat hij een toenemend aantal studenten had voor de Semitische letteren. In de tweede plaats was er geen geschikte kandidaat voor de ambtelijke vakken voorhanden. En in de derde plaats was de faculteit van mening dat waar er eigenlijk twee vacatures bestonden, die voor Oude Testament en die voor de ambtelijke vakken, de vacature voor Oude Testament zeer zeker 'dringender voorziening eischte dan die in de ambtelijke vakken'. Ter aanbeveling van Aalders wees de faculteit erop dat hij in wetenschappelijk opzicht uitblonk en ook vanuit principieel oogpunt kon er geen bezwaar tegen hem bestaan.

Deze laatste opmerking is interessant. Een dergelijke opmerking was nog nooit door de faculteit bij een voordracht gedaan en toont aan dat de spanning in de Gereformeerde Kerken toenam. De beweging der jongeren begon zich te roeren: v u-alumnus dr. H. Jansen, predikant te Eindhoven, had in verband met problemen rond zijn schriftvisie zijn ambt in de Gereformeerde Kerken neergelegd, rond de Middeburgse predikant Netelenbos was een kerkelijke kwestie gerezen en

dr. C. Veltenaar schreef een omstreden brochure over het schriftvraagstuk. De drie hier genoemde predikanten werden allen hervormd.⁸¹ Dit doet vermoeden dat ook de kwestie-Van Gelderen een rol bij deze benoeming heeft gespeeld: men zocht iemand die pal stond voor de 'gereformeerde exegese'. Daarbij komt dat het vreemd aandoet om voor het eerst sedert jaren te horen over een vacature Oude Testament, terwijl er nooit een hoogleraar speciaal voor Oude Testament was geweest. Zelfs in zijn eerste encyclopedische exercities was het Oude Testament voor A. Kuyper geen aparte leerstoel waard geweest. Met andere woorden: zonder dat dit expliciet wordt gezegd, poogde de faculteit Van Gelderen, die toch enigszins besmet was geraakt, min of meer uit de wind te houden. Dit had, blijkens zijn correspondentie met Aalders, Van Gelderens volledige instemming.

Curatoren behandelden de voordracht in hun vergadering van 15 november 1919. Een voorstel van de kersverse curator (tevens deputaat voor het verband) J. C. de Moor om de faculteit te berichten dat er bezwaar bestond om de ambtelijke vakken aan Aalders op te dragen, werd na enige discussie weer ingetrokken.⁸² Men besloot advies te vragen aan de senaat. Daar werd de brief behandeld in de vergadering van 19 november. Bij die gelegenheid merkte H. H. Kuyper op dat een hoogleraarschap in de ambtelijke vakken alleen niet die positie geeft die voor een hoogleraar nodig is. Dat zegt genoeg over de waardering voor de ambtelijke vakken. Met een aanbeveling van Woltjer kwam men tot een positief advies aan curatoren. 'Ontvang mijn hartelijke zegenwensen bij dezen nieuwen stap in de ook door mij zoozeer gewenschte richting', zo schreef Van Gelderen aan Aalders in een brief van 22 november 1919.⁸³

Curatoren behandelden de zaak op hun vergadering van 6 december. De Moor en voorzitter van curatoren S. de Vries Czn handhaafden hun bezwaren tegen de voorgestelde vakkencombinatie. Deze benoeming zou in het land geen goede indruk maken. Besloten werd bij directeuren na te gaan of de benoeming van twee hoogleraren tot de mogelijkheden behoorde. De Moor wees nog op de mogelijkheid te zijner tijd de ambtelijke vakken te verbinden met de ethiek.

Van Gelderen – die een en ander had vernomen – nam daarop het initiatief tot een gesprek met De Vries.⁸⁴ Hij hield deze voor dat Aalders op het gebied van de ambtelijke vakken niet zo weinig te betekenen had als men wel meende en hij herhaalde het argument dat een

hoogleraar alleen voor de ambtelijke vakken niet 'voldoende positie' schonk. Tenslotte memoreerde hij ook dat er geen geschikte kandidaat was voor de ambtelijke vakken. Men had gedacht aan Hoekstra van Kampen, maar vanwege de te verwachten onrust bij de 'Wachtermensen' had de faculteit daarvan afgezien. Bovendien zou Geesink de filosofie vast niet willen afstaan.⁸⁵ Een en ander was niet afdoende om De Vries te overtuigen. Zelfs in 'een tijdelijke vervulling der ambtelijke vakken door dr Aalders meent hij niet te kunnen toestemmen', zo merkte Van Gelderen over het resultaat van zijn gesprek op. Aan het einde van het gesprek kwam ook de houding van De Moor ter sprake. Van Gelderen noteerde dat hij sterk het vermoeden had dat De Moor tegen een benoeming van Aalders was omdat deze zelf 'de professuur' ambieerde. Dat had hij niet alleen van derden, maar De Moor had hem bezocht om hem te overtuigen van de juistheid van de bezwaren tegen een benoeming van Aalders. Toen dan De Vries hem vroeg of De Moor knap was, had hij geantwoord dat deze een 'praktisch zeer bekwaam man was'. Van 'wetenschappelijke begaafdheid tot het zelfstandig omwoelen der grondslagen doet hij niets blijken.' Hij hield zich te veel met de praktijk bezig.

145

Op 10 Januari 1920 vergaderden curatoren opnieuw. Van Schelven moest mededelen dat directeuren geen geld hadden om twee hoogleraren te benoemen.⁸⁶ De Moor merkte op dat hem geen vacature Oude Testament bekend was en herhaalde bovendien dat de voorgestelde combinatie van vakken op bezwaren zou stuiten. Curator De Vries had echter een gesprek gehad met ouderling dr. J. G. Scheurer te Ermelo (waar Aalders predikant was) en was over zijn aanvankelijke bezwaren heengestapt.⁸⁷ Van Schelven en dr. D. Schermers meenden dat de voorziening voor Oude Testament van het meeste belang was (meer dan de voorziening in de ambtelijke vakken) en zagen geen gevaar in de combinatie. Zo kwam het tot een positief advies aan directeuren.⁸⁸

Directeuren vroegen per brief van 13 januari 1920 om instemming van deputaten.⁸⁹ Dezen vonden geen reden hun goedkeuring te onthouden aan de benoeming van Aalders voor de vacature Oude Testament, maar konden voor het overige alleen akkoord gaan indien de benoeming voor de ambtelijke vakken van tijdelijke aard was.⁹⁰ Over dit laatste wordt echter nergens meer gesproken en met Aalders als hoogleraar voor de ambtelijke vakken zouden deputaten nog een en ander te stellen krijgen.⁹¹ Anderzijds waren deputaten ongetwijfeld de

gesprekken met Van Gelderen nog niet vergeten en in die zin zullen ze blij geweest zijn met de komst van Aalders. Verder valt de hardnekkige tegenstand van De Moor tegen de benoeming van Aalders op. De eerste keer dat de benoeming ter sprake kwam achtte hij hem niet geschikt voor de ambtelijke vakken, de tweede keer wees hij er bovendien op dat er geen vacature voor Oude Testament was. De aantekeningen van Van Gelderen wijzen erop dat De Moor zelf hoogleraar had willen worden. Hij vond voor zijn bezwaren uiteindelijk geen gehoor. Daarbij heeft het gewicht van curator Van Schelven, die zeer voor Aalders geporteerd was, ongetwijfeld een rol gespeeld.

Met Aalders heeft de faculteit een degelijke, 'schriftgetrouwe' bijbelgeleerde in huis gehaald, die met anderen de gereformeerde exegeese haar gezicht heeft gegeven. Met hem koos zij duidelijk voor een versteviging van het bijbelse front. En dat in een tijd dat de spanning rond de schriftvragen begon toe te nemen. Kerkpolitiek gezien deed de faculteit geen slechte zaken. Bovendien was Aalders een bekwaam oudtestamenticus. Hij was in 1911 gepromoveerd op een studie over *De valsche profetie in Israël*. Sindsdien publiceerde hij regelmatig, waaronder in 1919 een studie over *De profeten des Ouden Verbonds*. Vanaf 1913 was hij redacteur van het GTT. Over zijn standpunt kon op grond van zijn publicaties geen onduidelijkheid bestaan. Deze Aalders behoorde, anders dan zijn broer J. C. Aalders, niet tot de kritische richting. Samen met Grosheide stond hij jarenlang pal voor de historische betrouwbaarheid van de Heilige Schrift. Met J. Ridderbos (1912, Kampen) en S. Greijdanus (1917, Kampen) zou er een gereformeerd bastion ontstaan dat een alternatief wilde bieden voor de opdringende historische kritiek.

Een ander punt was de bekwaamheid van Aalders in de ambtelijke vakken. Die was er niet. In de jaren die volgden zou dit tot grote problemen met deputaten aanleiding geven. Het heeft overigens nooit tot werkelijke maatregelen van de zijde der deputaten geleid. Aalders heeft door zijn optreden in de kwestie-Geelkerken voor de conservatieve gereformeerden grote verdiensten gehad. Dat moet deputaten iets hebben doen ervaren van een dilemma. Hoe moet je zo'n man nu aanpakken?

B. van Schelven

V. Hepp

148 Toen Bavinck op 29 mei 1921 overleed, rees de vraag naar de opvolging. Hoe moeilijk deze vraag lag, blijkt wel uit het feit dat prof. Anema het overlijden van Bavinck als een ramp beschouwde⁹², terwijl anderen hierin een goede mogelijkheid zagen de dogmatiek aan de vu weer op de rails te zetten. Vooral Van Schelven schijnt zich duchtig geroerd te hebben. Een curator, 'die altijd wist welk standpunt hij moest innemen, iemand van weinig woorden en strenge logica en die met vaste hand en groote voorzichtigheid leiding gaf', zo heette het bij zijn overlijden.⁹³ De benoeming liet volgens sommigen te lang op zich wachten en aan het eind van dat jaar ontvingen curatoren een brief waarin de theologen meldden dat zij voorlopig geen opvolger voor Bavinck zouden voorstellen.⁹⁴ De door hem gedoeerde vakken zouden door H. H. Kuiper worden waargenomen. Als reden werd aangevoerd dat er niemand was die naar het *eenstemmig* oordeel van de faculteit de aangewezen man was om de vacante zetel te gaan bezetten. Met andere woorden: de theologen waren het onderling niet eens over de opvolging van Bavinck. De curatoren poogden bij te dragen aan een oplossing toen ze besloten de faculteit bij monde van De Moor en Van Schelven te vragen of wellicht een kerkhistoricus benoemd zou kunnen worden. Kuiper zou dan dogmatiek krijgen.⁹⁵ Deze voelde daar niets voor, zo bleek uit het verslag dat de voorzitter van curatoren op 4 februari. Diezelfde vergadering kwam er een brief van directeuren ter sprake, waarin deze erop aandrongen om spoedig met een voordracht te komen.⁹⁶ Curatoren sloten zich daarbij aan en deelden de faculteit mee dat voor de volgende vergadering een voordracht werd verlangd.⁹⁷

Inderdaad kwam de faculteit met een voordracht, in dit geval een dubbele. Als eerste stond genoemd V. Hepp, als tweede K. Dijk.⁹⁸ Hepp was, zo verzekerde de faculteit, niet alleen voldoende dogmatisch en wijsgerig georiënteerd om in aanmerking te komen voor deze leerstoel, hij kon tevens geacht worden 'in besliste belijding (sic) van de Gereformeerde beginselen' genoegzaam vast te staan. 'Naar het eenstemmig oordeel der faculteit is er binnen den kring onzer Geref. Kerken geen tweede persoon aan te wijzen die in gelijke mate deze kwaliteiten in zich verenigt'. Hepp was geleerd en hij was gereformeerd. Daarover kon geen twijfel bestaan. Toch was het de faculteit

niet mogelijk geweest Hepp 'met eenparigheid zonder meer ter benoeming voor te dragen', en dat niet omdat Hepp niet tot de 'inner circle' van de gereformeerde wereld behoorde.⁹⁹ De reden was dat 'tot haar leedwezen tegen zijn persoon enkele niet onbeduidende bezwaren bestaan'. Deze betroffen enkele minder gewenste karaktertrekken. 'Volgens het oordeel van degenen die dr Hepp van nabij kennen is hij niet vrij te pleiten van ego-centrische neigingen, stelt hij zijn eigen persoon te sterk op den voorgrond, en is samenwerking van anderen met hem daarom moeilijk'. Deze karaktereigenschap, aldus dezelfde bron, zou zich ook in zijn huiselijk leven doen gelden en aanleiding geven tot geruchten over een minder goede verstandhouding tussen hem en zijn echtgenote.¹⁰⁰ Vandaar dat de faculteit curatoren tevens wees op K. Dijk.

149

Met andere woorden: de faculteit was verdeeld en liet de keuze over aan curatoren. Dezen hadden een voorkeur voor Hepp, maar alvorens die aan directeuren kenbaar te maken, vroegen ze eerst nog advies aan de senaat.¹⁰¹ Daar leefden eveneens aarzelingen. De senaat besloot curatoren te melden dat zij het betreunde dat dezen geen gegevens inzake Hepp hadden overlegd en dat van verschillende zijden ernstige bedenkingen tegen een benoeming van Hepp waren ingebracht. Nochtans, gehoord de faculteit, had de senaat geen vrijmoedigheid om een ongunstig advies uit te brengen.¹⁰² Ondanks al deze aarzelingen besloten curatoren Hepp aan directeuren voor te dragen als opvolger van Bavinck.¹⁰³ Dit moet wel haast betekenen dat Van Schelven, die ongetwijfeld goed op de hoogte was van allerlei verhoudingen en geruchten, voor Hepp geporteerd was. Hij had vooral behoefte aan een duidelijke gereformeerde dogmatiek. Welnu, daarvoor was hij bij Hepp aan het juiste adres.

Tijdens de bespreking van dit voorstel bleek dat de secretaris van directeuren, T. H. van Eeghen, van Van Gelderen iets had vernomen over de stemverhoudingen in de senaat.¹⁰⁴ In verband daarmee deelde de schier alomtegenwoordige Van Schelven een en ander over Hepp mee. Daaruit blijkt dat Hepp naar het oordeel van curatoren de meest wetenschappelijke van de twee was en dat het in de senaat niet ging om Hepp versus Dijk. Sommigen hadden nog iemand anders op het oog gehad. Helaas vermelden de notulen niet om wie het ging. Verder wist Van Schelven mee te delen dat de huiselijke toestand van Hepp verbeterd was. Toen er bovendien nog een brief van Kuyper ter tafel

150 lag, waarin hij directeuren verzocht om spoed bij de vervulling van de vacature, omdat hij na de zomer de colleges van Bavinck niet langer zou kunnen waarnemen, was het pleit beslecht.¹⁰⁵ De burgemeester van Amsterdam W. de Vlugt, sedert 1921 directeur, had aarzelingen bij de geringe informatie die directeuren ter beschikking stond. Hij verwees naar de situatie aan de gemeentelijke universiteit, waarin benoemingsvoorstellen veel uitgebreider waren. De meerderheid was echter van mening dat dit bezwaar was ondervangen door de toelichting van Van Schelven en voorzitter J. H. de Waal Malefijt wilde niet wachten tot na de zomer. Aldus werd besloten Hepp tot opvolger van Bavinck te benoemen.¹⁰⁶ Zonder strubbelingen en aarzelingen was het benoemingsproces niet verlopen. Achteraf gezien waren de aarzelingen bij zijn benoeming niet ten onrechte.

Hepp stond sterk onder invloed van A. Kuypers, die voor hem een reformator van de eerste orde was, een kerkvader, groter dan de Zwitserse theoloog K. Barth.¹⁰⁷ Dit betekende niet zonder meer een herhaling van diens theologie. Hepps dissertatie was een poging de kentheorie die ten grondslag lag aan Kuypers theologie in rapport te brengen met recente wijsgerige inzichten.¹⁰⁸ Ook later zou hij trachten bij te dragen aan een verdere ontwikkeling van de gereformeerde theologie. Zijn promotie betekende het begin van een snelle opgang in de gereformeerde wereld. 'Hij werd een bekend predikant, publiceerde preken en trad geregeld als spreker op'.¹⁰⁹ Zijn positie had iets bemiddelends. Enerzijds had hij een goede neus voor de actualiteit. Hij schreef een brochure over *De waarde van het dogma*, waarin hij aangaf dat er een nieuwe bloeitijd voor de dogmatiek voor de deur stond, hij hield lezingen over de antichrist en vroeg aandacht voor het ondergangsdenken van Oswald Spengler. Aan de andere kant wees hij telkens op de waarde van de gereformeerde traditie.

Achteraf is duidelijk dat de vragen waar hij over sprak niet zijn eigen vragen waren. Hijzelf stelde andere vragen. 'De kernvraag van de gereformeerde godgeleerdheid', zo citeert Harinck Hepp, 'is deze: wie is God in Zichzelf. Daarin verschilde zij van andere confessionele theologieën, waarvoor het de kardinale vraag was: wie is God voor de mensch?'¹¹⁰ Deze zucht tot objectiveren zou op den duur leiden tot vervreemding tussen Hepp en zijn medemensen. Maar vooralsnog maakte hij een evenwichtige, afgewogen indruk. Mede om die reden werd hij in 1920 gevraagd als redacteur van *De Reformatie*, het nieuw

op te richten tijdschrift dat bedoeld was als spreekbuis van de jongeren, maar al vroeg ingekapseld werd door meer behoudende krachten in de Gereformeerde Kerken. Hepp heeft in de redactie van dat blad enige jaren een sleutelrol vervuld.¹¹¹ Het is waarschijnlijk dat de voorstanders van deze benoeming hem om al deze redenen wensten te verbinden aan de Vrije Universiteit. Hij had ongetwijfeld het vertrouwen van het meer conservatieve gedeelte in de kerken en niemand zou hem helder inzicht durven te ontzeggen voor wat zich in de cultuur afspeelde. Zij die hem voorstelden hadden gelijk toen ze hem een be-
 151
 kwaam en gereformeerd theoloog noemden. Maar ook zij die bezwaar hadden, hadden gelijk. In de loop der jaren zou de vervreemding tussen Hepp en de wereld om hem heen steeds verder toenemen en tot een bijna totaal isolement leiden. Zijn persoonlijkheid speelde daarbij een grote rol. Maar de eerste jaren na zijn benoeming was Hepp nog bezig met zijn opgang, een opgang die er toe zou leiden dat hij in 1928 werd uitgenodigd de Stone lectures te Princeton te verzorgen, net als Kuiper en Bavinck voor hem.

J. Waterink

Sinds 1920 was er tussen de vu en de vereniging Gereformeerd Schoolverband contact over de aanstelling van een hoogleraar voor de pedagogiek. De suggestie om een dergelijke leerstoel te stichten was van Bavinck afkomstig, maar het Gereformeerd Schoolverband achtte zich niet in staat om deze geheel te financieren. Men vroeg zich derhalve af of een vorm van samenwerking met de vu mogelijk zou zijn. Hierover werd met directeuren overlegd en uiteindelijk is het inderdaad tot een vorm van (financiële) samenwerking gekomen. Het gsv droeg twee kandidaten voor, dr. J. Waterink, predikant te Amsterdam-Watergraafsmeer, en dr. S. O. Los, predikant te Den Haag. De Faculteit der Wijsbegeerte en Letteren opteerde voor Waterink, ook al besefte zij dat hij nog geen werk van betekenis had geleverd op pedagogisch terrein.¹¹² Een nadere motivering kon men niet geven. Twee dagen na de brief van de Faculteit der Wijsbegeerte en Letteren ontvingen curatoren een brief van de theologische faculteit, die voorstelde Waterink tevens te benoemen als buitengewoon hoogleraar aan de theologische faculteit voor het onderwijs in de catechetiek.¹¹³ De faculteit

voerde twee redenen aan. In de eerste plaats wees zij op het feit dat Waterink zich in het bijzonder op het terrein van de ambtelijke vakken had bewogen. Daarvan is de catechetiek nauw met de pedagogiek verwant. Bovendien zou hij met dit professoraat zijn rechten als predikant kunnen behouden. Het verlies daarvan zou een hinderpaal kunnen zijn de benoeming aan de Faculteit van Letteren en Wijsbegeerte te aanvaarden. Met andere woorden: de faculteit bewees iedereen een dienst met dit voorstel, ook zichzelf. Want de ambtelijke vakken werden niet tot tevredenheid der kerken onderwezen en deze benoeming zou de kritiek op dit punt enigszins kunnen ondervangen.

Beide brieven, die van letteren en die van theologie, kwamen ter sprake op de curatoren-vergadering van 8 mei.¹¹⁴ Curatoren aarzelden en wezen directeuren op J. H. Bavinck te Bandoeng. De volgende vergadering kwam het echter wel tot een benoeming van Waterink.¹¹⁵ Het eerste deel van zijn handboek voor de pedagogiek was onlangs verschenen en Van Schelven had er met ingenomenheid kennis van genomen. Dat legde gewicht in de schaal. Besloten werd aan directeuren voor te stellen Waterink te benoemen tot buitengewoon hoogleraar in de pedagogiek aan de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte en tot buitengewoon hoogleraar in de theologische faculteit om onderwijs te geven in de catechetiek. Aldus geschiedde.

Toen Waterink benoemd werd, was hij in gereformeerd Nederland geen onbekende meer.¹¹⁶ Hij was predikant geweest te Appelscha (1914), Zutphen (1917) en Amsterdam (1924) en had zich na zijn studie te Kampen aan de vU laten inschrijven om zich voor te bereiden op een promotie. Ondertussen had hij zich geprofileerd als een niet al te progressieve jonge theoloog. In 1919 reageerde hij afwijzend op een brochure van C. Veltenaar, predikant te Veenendaal, waarin deze een pleidooi had gevoerd voor een historisch-kritische benadering van de Schrift. En een jaar later zag hij zich vanwege een al te vriendelijke recensie van een kritische preek van Geelkerken gedwongen om afstand te nemen van de beweging der jongeren. Daarmee was hij als theoloog getekend en ingedeeld. Ondertussen verwierf hij zich een zekere bekendheid als redacteur van *Het Ouderlingenblad* (vanaf 1922) en als schrijver van de kroniek in het GTT (1920-1926). In 1923 promoveerde hij op een studie over *Plaats en methode van de ambtelijke vakken*, die de grote invloed van A. Kuyper op Waterink verried. Daarvan getuigen ook een zekere sympathie voor het streven van Hepp en

de rol die hij als voorzitter van de classis Amsterdam speelde toen de kwestie-Geelkerken zich aandien- de. Het was onder zijn leiding dat de classis besloot de Amsterdamse én de Kamper hoogleraren om advies te vragen. Met dit alles was zijn kerkelijke en theologische positie ge- markeerd. Zijn benoeming aan de vU heeft ongetwijfeld het degelij- ke en betrouwbare imago van de vU en van de theologische faculteit bij de achterban bevestigd. In dezelfde weken dat overlegd werd over zijn benoeming, werd overleg gevoerd met de ‘dissidente’ hoogleraren 153 Woltjer, Pos, Diepenhorst en Zevenbergen, die zich achter Geelker- ken hadden geschaard. Vanuit kerkpolitiek oogpunt was de keuze voor Waterink een goede zet. Hij was voor velen een vertrouwenwekkende figuur, wiens uitstraling ook de vU ten goede kwam.

CONFLICT MET DEPUTATEN

Na de dood van Bavinck liepen de spanningen tussen faculteit en ker- ken verder op. Er waren klachten uit de kerken over kandidaten van de vU, deputaten waren niet geheel tevreden over de colleges, ze waren van mening dat sommige kandidaten ten onrechte hun kandidaatsbul hadden ontvangen en ze vonden dat er te weinig college werd gege- ven. Een en ander leidde in 1924 en 1925 tot een intensieve briefwis- seling tussen deputaten en faculteit.¹¹⁷ Het begon met vier brieven van deputaten, die alle op 14 juni werden geschreven.¹¹⁸ De faculteit ant- woordde op 26 juni in één lange brief op alle aangegeven punten.¹¹⁹

In de eerste brief maakten deputaten bezwaar tegen de langdurige af- wezigheid van de hoogleraren Hepp en Kuyper in verband met hun verblijf buitenslands.¹²⁰ De afwezigheid van Kuyper kon men nog wel billijken, hij zou de synode van de Gereformeerde Kerken in Neder- land vertegenwoordigen bij de Gereformeerde Synode te Zuid-Afrika. Maar de reis van Hepp naar Noord-Amerika geschiedde niet in kerke- lijke dienst. ‘Zeer belangrijke colleges staan zoo voor geruimen tijd ge- heel stil’. Deputaten beseften wel dat aan deze situatie nu niets meer veranderd kon worden, maar verzochten de faculteit in de toekomst met deze opmerkingen rekening te houden, ‘temeer waar toch reeds gedurende bijna een half jaar wegens vacantes geen colleges worden gegeven’. In haar antwoord van 26 juni 1924 merkte de faculteit op

dat zij over dergelijke zaken geen zeggenschap had.¹²¹ Dit was een zaak van curatoren. Overigens was de faculteit van mening dat niet alleen kerkelijke factoren een reis van een hoogleraar rechtvaardigden, maar ook universitaire en wetenschappelijke. Deputaten antwoordden dat zij hiervan op de hoogte waren, maar zich desalniettemin eerst met de faculteit in verbinding hadden willen stellen, omdat de medewerking van de faculteit in voorkomende gevallen van groot belang was.¹²²

154 Uitdrukkelijk wezen deputaten erop dat hun opmerkingen voortkwamen uit hun taak toe te zien op de geschiktheid van de opleiding tot de dienst des Woords. Met andere woorden: als de hoogleraren zo vaak afwezig zijn, om welke reden dan ook, gaat dat ten koste van de geschiktheid van de opleiding als opleiding tot de dienst des Woords.

In de tweede brief van 14 juni meldden deputaten dat zij verschillende brieven hadden ontvangen in verband met de toneeluitvoering 'Saul en David'. Dit toneelstuk werd opgevoerd bij het corplustrum van 1924.¹²³ Een en ander had grote beroering gewekt in den lande en onder de v.u.-populatie. Deputaten verwoordden hun zorg hierover naar de faculteit. Het deed deputaten leed, zo schreven ze, dat aanstaande dienaren des Woords mee hadden gewerkt om 'den kerken groote ergernis te geven, den naam der v.u. ten zeerste te schaden, en bovenal om het heilige aan te randen door het opvoeren van een tooneelstuk als dit, waarin de schriftgegevens op ergerlijke wijze zijn misbruikt, terwijl zij konden weten, dat reeds op zichzelf genomen aan een Jood, en aan een Jood als Querido, dit heilige niet kan worden toevertrouwd'. Ze vroegen de faculteit of het toezicht van de hoogleraren op de studenten wel voldoende was geweest. 'Zij hopen van u de verzekering te mogen ontvangen dat voor het vervolg door u al uw invloed zal worden aangewend om althans de theologische studenten van zulke dingen terug te houden'.

De faculteit deelde deputaten in genoemde brief van 26 juni mee dat zij 'eenparig en zonder eenig voorbehoud' de toneelvoorstelling afkeurde. Verscheidene hoogleraren hadden hun afkeuring aan de studenten doen blijken, zowel voor als na de uitvoering.¹²⁴ En de faculteit zou alles doen om herhaling te voorkomen, zo verzekerde ze aan deputaten. Het toezicht op de studenten werd echter steeds moeilijker: het aantal studenten nam toe en een steeds groter aantal van hen woonde buiten Amsterdam. Daarmee werd de 'geregelde aanraking' tussen

hoogleraren en studenten steeds moeilijker. Ongetwijfeld ter geruststelling voegde de faculteit daar aan toe dat zij aan de senaat voorgesteld had 'opspraak wekkende tooneeluitvoeringen' voortaan strafbaar te stellen.¹²⁵ De faculteit had zich echter genoodzaakt gezien dit voorstel terug te nemen als gevolg van het optreden van De Moor. Die had het 'ondoeltreffend' genoemd en een tegenvoorstel ingediend. Daarin wees hij op de verdeeldheid in gereformeerde kring omtrent toneelvoorstellingen en stelde hij voor dat de senaat voortaan al haar invloed zou aanwenden om studenten van het geven van toneelvoorstellingen 'buiten eigen kring' te weerhouden ter wille van 'het gereformeerde volk en de liefde tot de Vrije Universiteit'.¹²⁶ Dit voorstel was aangenomen. Daarmee mochten deputaten het doen. Hun medelid De Moor had voorkomen dat er een duidelijk signaal werd afgegeven. In plaats daarvan was een vage uitspraak gedaan die weinig principieel was en niets voorstelde. Dat was deputaten bij het schrijven van hun brief onbekend. Blijkbaar had De Moor zijn mond gehouden over het voorstel der godgeleerden. Deputaten hebben met instemming en met 'bijzondere voldoening' van dit oordeel van de faculteit kennisgenomen.¹²⁷

155

De derde brief van deputaten was geheel gewijd aan de situatie rond de ambtelijke vakken. Eerder had daarover al enige briefwisseling plaatsgevonden.¹²⁸ Daaruit hadden deputaten geconcludeerd dat het onderwijs in de ambtelijke vakken niet meer inhield dan twee uur college homiletiek per week. Nu deelden ze de faculteit mee dat een en ander aanvaardbaar was zolang het om een tijdelijke situatie ging, maar dat ze hadden moeten concluderen dat de faculteit deze situatie wilde bevestigen. Daar konden deputaten moeilijk mee leven en ze meldden de faculteit dan ook dit in hun rapport aan de synode te zullen opnemen. De faculteit nam dit voor kennisgeving aan, zo meldde ze aan deputaten.

In de vierde brief werd melding gemaakt van bezwaren van de classis Gorinchem bij het preparatoir examen van D. Bremmer.¹²⁹ Hem werd verweten een vage, onbelijnde kennis van 'van enkele stukken onzer dogmatiek' te bezitten. In zijn preek had hij bovendien 'te algemeen' gesproken over het verzoenend lijden en sterven van Christus en te weinig nadruk gelegd op 'des menschen zonde en ellende'. Deputaten wezen erop dat zij bij het kandidaatsexamen van deze kandi-

daat zeer ernstige bezwaren hadden geopperd tegen de gedachte dat iemand met zo weinig gebleken kennis zou slagen. Dat protest had niets uitgewerkt. Maar de ervaring van de classis Gorinchem leert, zo meenden deputaten, dat het ook voor de v u goed zou zijn 'zulken personen niet den weg tot het classicaal examen te openen'. Deputaten verzochten de faculteit daarom dringend in het vervolg daarmee rekening te houden.

156 Na de deputatenvergadering was nog een klacht binnengekomen over het examen van de proponent E. Douma.¹³⁰ 'Over het algemeen was de kennis van dezen candidaat, met name van de hoofdvakken: Exegese, Dogmatiek en Kerkgeschiedenis, gering'. Bij het onderzoek in de exegese bleek al dadelijk dat hij het Hebreeuws niet behoorlijk kon lezen, bij de uitleg van beide voorgelegde hoofdstukken had hij geen tekenen gegeven van 'bijzondere bekwaamheid'. Dogmatiek en kerkgeschiedenis waren zwak. Over het Réveil, de Doleantie en de Af-scheiding wist hij bijna niets. Naar aanleiding hiervan achtten deputaten zich verplicht de faculteit een tweetal verzoeken te doen. In de eerste plaats dat bij de examina niet zo'n grote invloed zou worden toegekend aan de tentamina, die door deputaten niet werden bijgewoond. Deputaten hadden het gevoel dat de waarde van het examen daardoor werd verminderd. In de tweede plaats hadden deputaten een opmerking over het decorum. Het had hen namelijk gestoord dat hoogleraren die op dat moment niet zelf examineerden, onderling allerlei zaken zaten te regelen, heen en weer liepen of andere arbeid verrichtten. Daardoor konden zij het examen onvoldoende beoordelen en hinderden ze de examinandi.

Met enige verwondering, zo begon de faculteit de beantwoording van deze brief, heeft de faculteit kennis genomen van het schrijven inzake de examina. De laatste twee jaar had de faculteit zes studenten afgewezen voor het examen. Er was dus geen sprake van dat met het examen de hand werd gelicht. Verder wees de faculteit erop dat zowel voor Bremmer als voor Douma bijzondere omstandigheden hadden gegolden. De eerste verkeerde tijdens het examen in een toestand van depressie als gevolg van familie-omstandigheden. De ander was buitengewoon zenuwachtig geweest. Beiden hadden behoord tot de goede studenten en het zou onrechtvaardig zijn geweest hen af te wijzen. De opmerking dat Douma geen Hebreeuws kon lezen was onjuist. Dat zal alleen aan zijn zenuwachtigheid te wijten zijn geweest.¹³¹

Vervolgens stelde de faculteit de principiële kant van de zaak aan de orde. Kern daarvan was dat de beraadslagingen over een gehouden examen plaats vinden in een besloten vergadering, waartoe deputaten formeel geen toegang hebben. Wel had de faculteit het op prijs gesteld dat ze daarbij aanwezig zouden zijn. 'Maar indien zulke beraadslagingen in het geding komen, dan zou de faculteit zich tot haar leedwezen genoodzaakt zien voortaan buiten tegenwoordigheid van Deputaten haar besprekingen te houden.'

157

Deputaten verweerden zich door in hun repliek op te merken dat zij inderdaad slechts op uitnodiging van de faculteit de examina bijwoonden. Meermalen was hun ook verzocht hun gevoelen kenbaar te maken.¹³² De verwijzing naar tentamina door de faculteit geschiedde meestal met het oog op een rechtvaardiging van het *judicium* tegenover deputaten. Nu de faculteit echter had gedreigd voortaan zonder deputaten te beraadslagen, wilden deputaten niet afwachten, maar achtten ze het aan de eer der kerken verplicht de beraadslagingen niet meer te zullen bijwonen. 'Het afsnijden van dit overleg ... zal naar hun meening weinig bevorderlijk zijn aan de goede verstandhouding welke Deputaten op zoo hoogen prijs stelden en hen nopen, bij eventueel bezwaar een anderen weg te volgen, die zij liever hadden vermeden.'

De faculteit antwoordde in een brief van 14 oktober 1924 met een verwijzing naar het contract.¹³³ Daarin wordt uitdrukkelijk gestipuleerd dat het toezicht van deputaten zich voor wat de faculteit betreft in haar geheel uitstrekt tot de geschiktheid van haar onderwijs om op te leiden tot de dienst des Woords in de Gereformeerde Kerken, en voor wat betreft de personen die aan de faculteit onderwijs geven, over hunne getrouwheid in leer en leven aan de belijdenis der Gereformeerde Kerken. Om dit toezicht te kunnen uitoefenen hadden deputaten naar Artikel 7 van het contract onder meer het recht om examens bij te wonen. Dat had geen ander doel dan om deputaten in staat te stellen te beoordelen in hoeverre de hoogleraren trouw waren aan de belijdenis en in hoeverre uit deze examens bleek dat het onderwijs, door de faculteit gegeven, geschikt was voor de opleiding tot de dienst des Woords. Van een recht om mee te spreken over het *judicium* was geen sprake. Daartegen zouden ook grote bezwaren bestaan. Aan de universitaire graad is geen *effectus ecclesiasticus* toebedeeld. Daarom moesten

158 kandidaten na hun kandidaatsexamen ook nog een kerkelijk examen afleggen. De kerken hebben, met andere woorden, het *jus examinandi* van hun dienaren des Woords aan zich gehouden. Bovendien komt het oordeel over de wetenschap als zodanig de kerk niet toe. Dat zou te kort doen aan de soevereiniteit in eigen kring. Vandaar de bezwaren der faculteit over de gemaakte opmerkingen, temeer omdat deze gemaakt werden in een officiële brief. Tegen informeel overleg, zoals dat tot op heden steeds had plaatsgevonden, had de faculteit nooit bezwaar gemaakt.

Deputaten van hun kant beriepen zich in een brief van 6 november 1924 op Artikel 12 van het contract, waarin staat dat zij over alles (zonder enige beperking) wat zij nodig of wenselijk achten in overleg met de faculteit kunnen treden.¹³⁴ Zij erkenden niet de beperking tot genoemde punten waarop de faculteit hun had gewezen. En als het judicium mede afhangt van de tentamina, is het deputaten niet mogelijk te oordelen over de vraag in hoeverre de examinandus voldoende onderwijs genoten had dat paste bij een opleiding tot de dienst des Woords.

Voor het vervolg van de discussie is het goed hier de tekst van Artikel 12 over te nemen:

De Deputaten zijn bevoegd, om met betrekking tot het toezicht op de studenten der Theologische Faculteit, met betrekking tot de Series Lectionum, of met betrekking tot de opleiding tot de Dienst des Woords, in 't algemeen over alles wat zij wenschelijk achten, in overleg te treden met de Theologische Faculteit, of indien de aard der zaak dit meebrengt, met de Directeuren of Curatoren der Vrije Universiteit.

Kernpunt van het geschil was volgens de faculteit dat deputaten ten onrechte meenden dat zij een recht van toezicht hadden op het oordeel dat de faculteit velde over de afgelegde examens.¹³⁵ Weliswaar sprak het contract in Artikel 12 de woorden 'in 't algemeen', maar die woorden zijn ingeperkt door het eerste deel van het artikel. Of er had moeten staan: 'en voorts in het algemeen'. In het contract is nergens sprake van toezicht op de examens. De faculteit kon niet als recht erkennen wat in het contract als zodanig niet is gestipuleerd. Deputaten zien toe op de geschiktheid van het onderricht van de opleiding tot de

dienst des Woords. Meer niet. Voor de faculteit was de vrijheid van het wetenschappelijk onderwijs in het geding.

In februari 1925 ontving de faculteit nog twee brieven van deputaten.¹³⁶ In de eerste brief werd het commentaar van de classis 's-Gravenhage op enkele examina doorgegeven. Daar hadden de broeders namelijk geconstateerd dat de kandidaten nogal zwak waren wat betreft de kennis van de dogmatiek. Deputaten gaven er geen commentaar op. Daarom ligt het voor de hand aan te nemen dat het de bedoeling van deze brief was om de faculteit nog eens te laten zien hoe terecht de kritiek van deputaten was geweest. In de tweede brief deelden ze mede dat ze niet overtuigd waren van de juistheid van de facultaire lezing van het contract. Fijntjes wezen ze erop dat dit contract indertijd mede was samengesteld door twee van de huidige deputaten. Met andere woorden: zij zouden toch wel weten wat er bedoeld was met Artikel 12. Tevens sprak men uit dat het geenszins de bedoeling was voor deputaten een recht van toezicht op de examens op te eisen. De brief eindigde met een uitnodiging voor een conferentie. Deze vond plaats op 20 maart 1925.

159

Dat overleg, dat verzoenend van toon was, handelde voornamelijk over de gerezen kwestie.¹³⁷ Duidelijk werd uitgesproken dat deputaten niet bedoeld hadden zichzelf het toetsingsrecht toe te kennen. 'Wel het examen doch niet het iudicium hebben Deputaten te beoordelen'. Dat was voor de faculteit de kern van de zaak geweest en op dat punt bestond voortaan volkomen duidelijkheid. Daarom werden deputaten weer uitgenodigd bij het beraad over het iudicium aanwezig te zijn, maar, zo voegde de faculteit daar aan toe, het verdiende geen aanbeveling dat deputaten opmerkingen maakten over het examen of de beoordeling ervan, zelfs niet 'als de deputaten menen dat op het examen gebleken is dat de candidaat niet precies in de leer is'. Het testimonium van leer en leven vormde wat dat betreft voldoende waarborg. Overigens hebben deputaten de verschillende interpretatie van Artikel 12 wel aan de synode voorgelegd, opdat deze desgewenst haar mening daarover zou kunnen geven. Dat gebeurde, mede op grond van de mening van de rapporterende commissie, niet.¹³⁸ Daarmee werd impliciet een negatief oordeel over het standpunt van deputaten geveld: de kerk diende zich niet met de academische examens te bemoeien!

G. Ch. Aalders

Op woensdag 17 maart 1926 besloot de Synode van Assen de Amsterdamse predikant dr. J. G. Geelkerken, jaargenoot van Hepp, Grosheide en de hoogleraar geschiedenis A. A. van Schelven, te schorsen. Daarmee kwamen jarenlange spanningen in de kerken tot een hoogtepunt. Een klein aantal collega's en zo'n 7000 gelovigen volgden de afgezette predikant. Zo ontstonden in oktober 1926 de Gereformeerde Kerken in Nederland in Hersteld Verband. 161

Hoewel dit conflict bekend staat als het conflict inzake de sprekende slang, was er veel meer aan de hand, zoals reeds uit het voorafgaande duidelijk werd.¹³⁹ Het ging in wezen om de vraag welke koers de Gereformeerde Kerken zouden varen, een progressieve of een conservatieve. Zouden de kerken de crisis der cultuur au sérieux nemen en proberen daarop een adequaat antwoord te formuleren, of zouden ze zich terugtrekken in het oude, vertrouwde bastion van de onfeilbare Schrift, de eigen club en het spoor dat was uitgezet door 's Heeren ordinantiën? De spanningen over deze vragen hadden de kerken jarenlang in de ban gehouden en ook de faculteit had er mee te maken gehad. Ik zou zelfs op grond van het voorafgaande zo ver willen gaan te stellen dat de druk vanuit de kerken de faculteit in conservatief vaarwater heeft gestuwd. Het gevolg van deze druk werd zichtbaar in de benoemingen van Aalders, Hepp en Waterink. Samen met Kuiper en Grosheide hebben ze een groot stempel gedrukt op het conflict rond Geelkerken, zij het dat Waterink toen nog predikant was. De positie van Geesink is wat onduidelijker, hij heeft zich waarschijnlijk om gezondheidsredenen op de achtergrond gehouden. Dat deed ook Van Gelderen, althans in de openbaarheid. Achter de schermen heeft hij gepoogd te redden wat er te redden viel. Maar hij kon niet anders dan concluderen dat Geelkerken zelf een beslissende bijdrage aan de escalatie van het conflict heeft gegeven.¹⁴⁰

Hoewel de Amsterdamse hoogleraren in het Asser conflict een belangrijke rol hebben gespeeld, kwam dit niet zozeer voort uit een bewust gekozen beleid van de faculteit als zodanig. Formeel heeft de faculteit zelfs helemaal niets met het conflict te maken gehad, behalve pas toen het achter de rug was en van de studenten instemming met de besluiten van Assen verlangd werd. En dat nog op verzoek van de synode. Maar langs andere weg waren de hoogleraren er wel degelijk

162 bij betrokken. Via hun persorganen bewerkten zij de publieke opinie, als adviseurs van classis en van de synode hadden ze grote invloed op haar besluiten. Dat adviseurschap was een uitvloeisel van hun hoogleraarschap. Maar om die reden lijkt het juist hun rol in dit conflict *hier* verder niet te belichten. In ander, kerkelijk verband, is dat bovendien reeds meer dan eens gedaan. Overigens blijkt uit bovenstaande wel hoe zeer kerk en faculteit met elkaar verstrengeld waren geraakt. Het onderscheid tussen hun beider geschiedenis is soms moeilijk te maken.

Op de faculteitsvergadering van 19 maart 1926 bracht decaan Kuiper ter sprake dat een groot aantal studenten na de synode-uitspraak Geelkerken een ovatie had gebracht. Bovendien had de synode deputaten opgedragen de hoogleraren te verzoeken in het bijzonder op de studenten toe te zien.¹⁴¹ Alle reden dus om dit punt op de agenda te zetten. Daartoe had hij niet alleen deze vergadering samengeroepen, maar ook reeds enkele studenten uitgenodigd zich paraat te houden. Hij stelde de vergadering voor de studenten die straks zouden worden binnengeroepen te vragen of ze aan de ovatie hadden deelgenomen en hoe ze stonden tegenover de vraagstukken van de dag. Bovendien wilde hij hen erop wijzen dat ze geen testimonium van leer en leven zouden krijgen als ze aan de zijde van Geelkerken zouden staan. Aldus werd besloten. Daarna werden de studenten binnengeroepen. Het betrof H. A. C. Hildering, P. A. E. Sillevius Smitt en G. Zeyl. Men sprak met hen zoals men tevoren was overeengekomen. Tevens werd gewezen op het belang van de VU.¹⁴²

Dit laatste is significant. Al deze jaren speelde voor de VU het vertrouwen van de achterban een belangrijke rol.¹⁴³ De faculteit heeft mede om die reden van de studenten een verklaring gevraagd of zij instemden met de besluiten van de Asser Synode. In het geval dat dit niet zo was, werd de student het testimonium omtrent leer en leven niet gegeven.¹⁴⁴

Diezelfde 19e maart 1926 waarop de faculteit enkele studenten ter verantwoording riep, stelde de Theologische Faculteitsvereniging een brief op aan de het bestuur van de faculteit, waar zij wees op de verwarring die de besluiten van Assen onder de studenten hadden veroorzaakt.¹⁴⁵ Ze vroeg om een aantal voordrachten, waarin de hoogleraren zouden ingaan op de dogmatische, exegetische en kerkrechtelijke

aspecten van het conflict. Het schijnt dat deze colleges inderdaad zijn gegeven. Deputaat ds. J. H. Landwehr merkte althans in de vergadering van 14 april enigszins cynisch op dat het beter ware geweest indien de hoogleraren 'eerder de studenten leiding hadden gegeven'.¹⁴⁶

CONCLUSIE

163

Achteraf bezien is duidelijk dat deputaten in de jaren 1914-1925 in toenemende mate kritiek hadden op de faculteit. Daarmee hebben ze in sterke mate bijgedragen aan de meer conservatieve koers die de faculteit in de loop der jaren is ingeslagen. Alleen bij de examenkwestie heeft de faculteit voet bij stuk gehouden. Blijkbaar was de faculteit zo overtuigd van het eigen gelijk dat zij het hard durfde te spelen. Uiteindelijk heeft de faculteit dit spel gewonnen. Maar overigens heeft de uitgeoefende druk zeker resultaat gehad. De benoemingen van Aalders, Hepp en Waterink vormen hiervan een sprekend bewijs: de faculteit kon zich geen progressieve benoemingen permitteren zonder het risico te lopen het vertrouwen van deputaten en daarmee van haar achterban, te verspelen. Dat zou het voortbestaan van de *hele* universiteit in gevaar brengen, want deze steunde nog in belangrijke mate op de faculteit. Althans, dat was de vrees die voortdurend op de achtergrond aanwezig was.¹⁴⁷ Daarmee wordt ook duidelijk dat het niet aangaat de veelal als kwalijk getypeerde rol van de faculteit rondom de kwestie-Geelkerken alleen aan de faculteit toe te dichten. Deze was, veelmeer dan A. Kuyper met zijn *vrije* Universiteit voor ogen had gestaan, een uitingsvorm geworden van het kerkelijk leven. Een kerk krijgt de faculteit die zij verdient. Wanneer Wieringa derhalve opmerkt dat er 'weinig voortgang' in de theologie zat, dat er geen 'nieuwe prikkelingen' van de faculteit uitgingen, dat zij haar ogen sloot 'voor de ontwikkelingen elders', doet hij de faculteit met een op zichzelf juiste constatering onrecht.¹⁴⁸ Wat voor haar geldt, geldt voor een groot deel van de gereformeerde wereld. De grote doelen van de gereformeerde emancipatie-beweging waren bereikt (op de herkerstening van Nederland na), de leidslieden van het eerste uur overleden, de wereld veranderd. De vraag was: wat nu? De hoofdstroom van de gereformeerde wereld koos voor een behoudende koers, die mede zichtbaar werd in het beleid van de faculteit.

CONCLUSIE

	Jaar	FdG	Kampen
164	1910	78	30
	1911	84	31
	1912	89	28
	1913	89	29
	1914	80	31
	1915	71	33
	1916	74	34
	1917	79	48
	1918	89	58
	1919	100	64
	1920	115	63
	1921	133	72
	1922	154	90
	1923	172	100
	1924	177	104
	1925	200	127
	1926	226	140
	1927	251	161
	1928	262	172

[6] De jaren dertig

In de vorige hoofdstukken heb ik laten zien hoe de Faculteit der Godgeleerdheid en de Gereformeerde Kerken steeds nauwer met elkaar verbonden raakten. Viel er in de eerste decennia van de twintigste eeuw nog onderscheid te maken tussen kerk en faculteit, in de jaren twintig en dertig werd dat steeds moeilijker. De faculteit was een deel van het kerkelijk leven geworden, wel te verstaan: van de kerk als instituut. En niet het minst belangrijkste deel: de hoogleraren waren de generaals die hun legers voorgingen in de strijd. In de kerkbladen werd een heftig debat gevoerd over allerlei kerkelijke en theologische zaken. Zo werden de troepen gemobiliseerd.¹ Kuyper, Hepp en Waterink wezen de weg, daarbij ondersteund door Aalders en Grosheide. Vanuit dit perspectief kan gesteld worden dat de theologische faculteit in de jaren na Assen op het toppunt van haar macht stond. 165

Tegelijkertijd begonnen de verhoudingen binnen de vU te veranderen. De theologen hadden het aan de vU niet meer alleen voor het zeggen en ze konden zich daar niet meer alles permitteren. Het aantal hoogleraren en studenten groeide gestaag. Daarmee nam het aandeel van de theologen in de vU-populatie relatief gezien af. Bovendien had het imago van de faculteit schade geleden als gevolg van het conflict rond Geelkerken. En tenslotte roerden de filosofen H. Dooyeweerd en D.H.Th. Vollenhoven zich ook op theologisch terrein. Het was deze paradox waarmee de Faculteit der Godgeleerdheid in de jaren dertig geconfronteerd werd: haar gezag aan de universiteit brokkelde af, haar gezag binnen de kerken was nog nooit zo groot geweest. Dit laatste ondanks het feit dat er vanuit Kampen door K. Schilder op bekwame wijze weerwerk werd geleverd.

De thema's die in deze jaren speelden zijn bijna alle reeds uitvoerig beschreven. Dat gebeurde meestal vanuit het perspectief van de crisis die in 1944 tot een hoogtepunt kwam toen een deel van de Gereformeerde Kerken zich onder aanvoering van Schilder vrijmaakte 'van het synodale juk'. Ik kies voor een ander perspectief, namelijk dat van

een Faculteit der Godgeleerdheid die steeds meer in het nauw kwam. Ik begin echter met een schets van het geestelijk klimaat.

HET GEESTELIJK KLIMAAT

166 Op 8 november 1942 hield J. H. Bavinck, die in 1939 buitengewoon hoogleraar zowel aan de VU als in Kampen was geworden, voor het Kamper studentencorps een toespraak over de *toekomst van onze kerken*, waarin hij uitvoerig inging op de kerkelijke situatie.² Bavinck legde niet zo zeer de nadruk op de theologische kwesties die in het geding waren, maar op het geestelijk klimaat. Om dit klimaat te beschrijven, zocht hij bewoordingen uit een ander taalveld dan het theologische. Hij beschouwde het kerkelijk conflict niet vanuit de dogmatiek, maar vanuit de psychologie, het terrein waarop hij zich min of meer gespecialiseerd had.³ Daarom heeft deze analyse ten opzichte van vele andere iets verhelderends: we worden niet ingevoerd in de geheimenissen van de gereformeerde dogmatiek, we verhuizen niet van de ene naar de andere vergadering, maar we worden stapsgewijs langs enkele voor Bavinck typerende kenmerken van zijn tijd geleid, waarbij het venster naar buiten steeds geopend blijft. Het kerkelijk gebeuren staat niet op zichzelf, maar vertoont trekken die zich ook in de omringende wereld voordoen. Deze analyse van Bavinck brengt ons dicht bij de werkelijkheid waarin de faculteit leefde. Ik noem enkele belangrijke thema's uit deze toespraak.

Als eerste kenmerk van de jaren twintig en dertig noemde Bavinck de neiging tot *absolutisme*, zowel buiten als binnen de kerk.⁴ Wellicht heeft hij hier gedacht aan de theologie van Karl Barth, maar ongetwijfeld ook aan Schilder en aan Hepp. Deze laatste was een man van een 'indrukwekkende stelligheid', die geen aarzelingen kende en geen verontrustende problemen, en Schilder deed niet voor hem onder.⁵ Tegenover het relativisme van een vorige generatie ervoer Bavinck in deze nieuwe mentaliteit veel goeds. De kerk was zich weer bewust geworden van het absolute karakter van het evangelie. Hij zag echter ook een schaduwzijde. Dit absolutisme kende geen grenzen en openbaarde zich ook waar het niet terecht was. Er was soms te weinig bereidheid om naar elkaar te luisteren, 'het rustig gesprek is hoe langer hoe moeilijker geworden'.⁶

V. Hepp met een groep Hongaarse studenten in de jaren dertig.

Met deze neiging tot absolutisme hing een ander kenmerk samen, dat Bavinck omschreef als *negativisme*. Daarmee bedoelde hij dat men bij voorkeur dacht in polemische termen. Men was altijd bezig zich af te zetten tegen iets of iemand anders. 'Hoofdzaak is dat men zich tegen iets keert, dat men vijanden ontdekt, en die bespringt.'⁷ Er zit iets verbetens in de mens van tegenwoordig, zo vervolgde hij, iets van wrangheid. Men wil altijd strijden, altijd zich verweren, altijd vijanden van zich afslaan. Het is zeker zo dat Bavinck hier een thema aansnijdt dat tot de typische kenmerken van het gereformeerde volksdeel gerekend mag worden, de strijdlustigheid.⁸ Maar opnieuw – net als bij de geconstateerde neiging tot absolutisme – ligt het verband met het politieke klimaat voor het oprapen. Zelfs zijn taalgebruik is ontleend aan de oorlog.

Als derde factor wees Bavinck op het *objectivisme*. Dit kwam tot uitdrukking in een radicale afkeer van alle psychologie. Men keerde zich af van de ziel, van het innerlijk leven. Hij zag hierin een zich afzetten tegen het oude piëtisme en tegen het subjectivisme. Men wilde dan ook niet meer weten van psychologische prediking, van karakters in de bijbel, van 'mensen rondom Jezus'.⁹ Interessant is dat hij hier een parallel zag met de theologie van Barth, die weliswaar een ander front had, maar tot een zelfde resultaat kwam. Men vergeet echter, aldus Bavinck, dat de openbaring altijd geadresseerde openbaring is geweest. En daarmee was voor Bavinck het goed recht van de aandacht voor de 'hoorder' meer dan voldoende gevindiceerd.

In het voetspoor van deze weerstand tegen de psychologie, zo be-
toogde hij verder, verdween het werk van de Heilige Geest naar de achtergrond. Men heeft ontdekt dat het woord 'ziel' in de bijbel iets anders betekent dan wat het in kerkelijke kring vaak betekende. 'Van al die "zieligheid" heeft men zich grondig afgekeerd en het oog naar buiten geslagen, naar de vastigheden van het Woord van God.'¹⁰ Bavinck waarschuwde tegen een innerlijke verschraling en verschrompeling.¹¹

Met deze afwending van de psychologie hing de nadruk op de heilsgeschiedenis samen. Dat werd het dominerende gezichtspunt in de prediking. Bavinck zag hier een parallel met de nadruk die de geschiedenis sedert Hegel had gekregen. En hoewel hij in deze stroming een terechte correctie zag, waarschuwde hij voor de effecten op de prediking: men gaat overal de heilshistorie vinden. In het verlengde daar-

van werd grote nadruk gelegd op het verbond als het centrale gezichtspunt van de Schrift. Daarmee keerde men terug naar wat door mannen als Kuiper en velen met hem geleerd was. 'Alleen maar, men doet het nog radicaler en menigmaal ook eenzijdiger.'¹² De eis tot verootmoediging, tot bekering, de huivering voor de heiligheid Gods, dit alles wordt in de prediking vaak te weinig gehoord. Er gaat iets verloren aan innigheid en vroomheid die onze vaders eigen was. Maar de profeten van Israël, die zo sterk de nadruk legden op het Verbond, riepen ook op tot bekering, aldus Bavinck. De verbondsprediking 'worde nooit tot een aanleiding, om zich zorgeloos en oppervlakkig van alle vragen van geestelijk leven af te maken'.¹³

169

Tot zover Bavincks analyse van de kerkelijke situatie gedurende het interbellum. Het is frappant hoe bij deze benadering het verband oplicht met de culturele en politieke ontwikkelingen. Dit kerkverband, dat zich zo beroemde op het isolement, was met huid en haar verbonden met de wereld waarin zij leefde. Die wereld was een agressieve wereld, vol scherpe tegenstellingen.

WEERWERK

Het conflict over de ziel

Van groot belang voor de geschiedenis van de faculteit blijkt de benoeming te zijn geweest van de filosofen Dooyeweerd en Vollenhoven en van de pedagoog Waterink in 1926. Bewoog de laatste zich met zijn theologische dissertatie nog geheel in het kuiperiaanse spoor, de filosofen meenden bij A. Kuiper onderhorigheid aan andere dan christelijke denksystemen te bespeuren en trachtten een vernieuwing van het calvinistisch denken te bewerkstelligen door Kuipers systeem daarvan te zuiveren. Van dat laatste was niet iedereen gediend.¹⁴

Waterink publiceerde in 1930 zijn boek over de oorsprong en het wezen van de ziel.¹⁵ Hij was op het probleem gestuit dat naar de nieuwe inzichten ook de geestelijke eigenschappen erfelijk zijn. Daarmee raakte hij in problemen met de traditionele gereformeerde visie op de ziel als een ondeelbare, onsterfelijke geestelijke werkelijkheid, die bij de conceptie van de mens gecreëerd wordt. Hij nam nu

naast de ziel ook nog een 'geest' aan, de hogere ziel, en meende zo in het spoor van Kuyper en Bavinck te blijven. Ook J. H. Bavinck, die in 1926 zijn boek over de psychologie had gepubliceerd, sprak over een 'hoger ik'. Vollenhoven en de amateur-filosoof A. Janse uit Biggekerke proefden daarin iets van de humanistische mensvergoding en dus van een synthese tussen bijbels en Grieks denken. Zij meenden in deze visie op de ziel iets terug te vinden van Aristoteles. 'Zij hebben deze "Kanaänieten" in den strijd der geesten in de kerk laten leven!', zou Janse in 1934 formuleren.¹⁶ Voor Vollenhoven verhielden hart en lichaam zich als centrum en omtrek van de mens, niet als twee substantialiteiten.

Het was de Kamper hoogleraar T. Hoekstra, van huis uit godsdienst-filosoof, die Waterink op zijn conceptie van de ziel aanviel in het G.T.T. Door de Andijkse predikant H. Steen werd hij aangevallen op zijn christologie. Waterink had namelijk beweerd dat Christus geen deel had aan de lagere ziel en alleen een hogere ziel had. Steen beschuldigde hem van Apolinarisme, een oude ketterij die het ware mens-zijn van Christus loochende. Waterink verdedigde zich eerst in het G.T.T., later ook in *De Reformatie*. Toen hij op zijn visie door Janse werd aangesproken in een particulier schrijven, toonde hij zich dusdanig geprikkeld dat hij deze *en public* van repliek diende.¹⁷ De wijze waarop hij dat deed, was bepaald niet bevorderlijk voor de goede verstandhoudingen. Vervolgens ging hij over tot een lange serie artikelen waarin hij Vollenhoven op zijn boek *Het Calvinisme en de reformatie der wijsbegeerte* aanviel. In dat boek had Vollenhoven de synthetische elementen in de neocalvinistische theologie blootgelegd: te vaak werd er een compromis gesloten tussen bijbels denken en humanistisch-wijsgerige uitgangspunten.¹⁸ Het is opvallend dat H. H. Kuyper gepoogd heeft Waterink en Vollenhoven met elkaar in gesprek te brengen. Wat het resultaat hiervan is geweest, valt niet uit de bronnen op te maken. Maar wel is duidelijk dat de scheidslijnen in 1934 nog niet zo lagen als later. Voor het door mij gekozen perspectief is van belang dat de theologen niet meer de enigen waren die zich bezig hielden met de interpretatie van de bijbel.

Een vijfde hoogleraar?

Op 17 februari 1934 stelde directeur J. Schouten de vraag in hoeverre de Faculteit der Godgeleerdheid geacht kon worden voldoende te zijn toegerust. Aanleiding was waarschijnlijk het gerucht dat de Kamper studenten beter op de praktijk werden voorbereid dan hun Amsterdamse collegae en daarom gemakkelijker een beroep kregen. Curator De Vries had hierover op 20 oktober 1933 op een bijeenkomst van studenten enkele opmerkingen gemaakt en had dit naderhand in een brief aan Hepp met cijfers onderbouwd.¹⁹

171

Directeuren, die op 17 februari wellicht nog niet de brief van De Vries, maar wel het gerucht kenden, besloten om die reden de decaan van de theologische faculteit uit te nodigen om hierover van gedachten te wisselen 'op grond van de finantieële toekomst van de v.u'.²⁰ Met andere woorden: moest er rekening worden gehouden met de benoeming van een extra hoogleraar? Grosheide, de volgende vergadering aanwezig, meldde directeuren dat het de faculteit bekend was dat er klachten waren over de ethiek en de praktische vakken.²¹ Zij was echter van mening dat uitbreiding van het *corpus docentium* niet nodig was. Verder viel er geen structurele reden aan te wijzen voor het feit dat Kamper studenten gemakkelijker een beroep kregen dan de afgestudeerden van de v.u. In het kader daarvan legde hij een en ander uit over het preekcollege, de homiletiek en de exegese. Blijkbaar wilde hij duidelijk maken dat de studenten juist goed op hun toekomst werden voorbereid. Daarmee nam hij het op voor zijn collega Aalders. Deputaten hadden zich namelijk regelmatig genoodzaakt gezien met hem in gesprek te gaan vanwege de vele klachten over de homiletische vaardigheden van de v.u.-alumni. Nu waren de zorgen daarover ook bij de v.u.-bestuurders aangeland. Moest er niet wat gebeuren? Grosheide echter hield voet bij stuk. De studenten van de v.u. werden uitstekend voorbereid op het kanselwerk.

Toch was daarmee de zaak niet afgedaan. President-directeur H. Colijn had de gegevens van De Vries opgevraagd en toegezonden gekregen.²² Blijkbaar was de gedachte geopperd om Aalders te ontheffen van de ambtelijke vakken, want De Vries meldde hem bij die gelegenheid dat er geen reglementaire mogelijkheid was een hoogleraar zijn leeropdracht af te nemen. Dat weerhield Colijn er niet van zijn mededirecteuren per brief voor te houden: 'Men zal hieraan iets moeten

doen'.²³ Directeuren besloten de faculteit van deze cijfers in kennis te stellen. Op verzoek van directeuren werden door de faculteit nog enige gegevens verzameld en werd een brief aan curatoren opgesteld.²⁴

172 Ondertussen hadden curatoren naar aanleiding van een brief van directeuren over het naderende emeritaat van H. H. Kuyper met de faculteit opgenomen. Daarbij wierpen ze tevens de vraag op of er geen reden was een vijfde hoogleraar te benoemen.²⁵ Op de volgende vergadering van curatoren, toen ook de genoemde brief van directeuren ter tafel lag, kon T. Ferwerda naar aanleiding van een onderhoud met Grosheide meedelen dat de faculteit zich niet te zwaar belast achtte.²⁶ Maar curatoren, nu gesteund door directeuren, herhaalden hun vraag of het niet noodzakelijk was het *corpus docentium* uit te breiden met een vijfde hoogleraar.²⁷ Uit de reactie lijkt te kunnen worden opgemaakt dat de theologen dit haast als een belediging hebben opgevat.²⁸ Want 'zonder aarzeling' verklaarde de faculteit dat een bezetting als de huidige (vier gewone en twee buitengewone hoogleraren) als normaal moest worden beschouwd. Voor een benoeming van een vijfde hoogleraar achtte de faculteit geen termen aanwezig. In de eerste plaats kon zij zich niet voorstellen welke vakken aan de nieuwe hoogleraar opgedragen zouden moeten worden om tot een 'volwaardig professoraat' te komen. Daarbij ging zij ervan uit dat de vakken eventueel van een andere hoogleraar 'zouden worden afgenomen', zodat er in dat geval twee onvolwaardige professoraten zouden zijn. Het zou bovendien leiden tot nog meer colleges. Verwezen werd verder naar Kampen dat wel vijf hoogleraren telde, maar deze waren, anders dan de hoogleraren van de vU, ook verantwoordelijk voor de propedeuse.²⁹ Bovendien verwachtte de faculteit een afname van het aantal studenten, zodat ook om die reden uitbreiding van de staf niet nodig was. Zorgvuldig vermeed de faculteit in haar antwoord de situatie rond de ambtelijke vakken ter sprake te brengen of in te gaan op de geruchten die circuleerden over de moeite van vU-studenten om een beroep te krijgen. Ze kon zich niet voorstellen welke vakken aan die vijfde hoogleraar zouden moeten worden toevertrouwd. Natuurlijk wist ze wel beter, maar geen der bestuurders had hardop gezegd dat er een andere hoogleraar voor de practica moest komen omdat de alumni van de vU het op de arbeidsmarkt zo slecht deden. Die stelling kon men waarschijnlijk ook niet hard maken, want het oorzakelijk verband tussen beide delen van de stelling liet zich nu eenmaal niet zo eenvoudig bewijzen.

Maar dat het hier over ging, blijkt wel uit een boze brief van curator K. Dijk, waarin deze, naast andere bezwaren tegen de v.u., ook wees op de houding van de faculteit, die hij typeerde als een 'onwil om door de benoeming van een jonge frissche kracht mee te werken aan een betere practische vorming' van de studenten.³⁰

Jaar	FdG	Kampen
1930	285	165
1931	283	156
1932	279	140
1933	288	124
1934	304	116
1935	293	112
1936	287	108
1937	252	110
1938	248	113
1939	241	110
1940	236	103

173

Overigens heeft de aantrekkingskracht onder de studenten daar niet onder geleden. De groei van het aantal studenten zette in de jaren twintig gestaag door en pas halverwege de jaren dertig liep het aantal studenten terug. In Kampen was de terugloop al eerder zichtbaar. Bovendien was deze relatief veel groter dan aan de v.u. Ook de komst van Schilder heeft daarin geen verandering kunnen brengen. Het is moeilijk hiervoor een verklaring te vinden. Blijkbaar leefde er onder de jongeren ook weerstanden tegen hem. Verder heeft het status-verschil tussen de v.u. en Kampen wellicht een rol gespeeld. Vanouds werd er vanuit de v.u.-wereld neergekeken op Kampen.³¹ En tenslotte kan gedacht worden aan het feit dat de koers van de faculteit nog steeds veel vertrouwen genoot bij de achterban, meer dan de koers van de altijd wat 'rebelse' Schilder.

Kuyper emeritus?

In dezelfde tijd als de vraag naar de vijfde hoogleraar speelde ook de opvolging van H. H. Kuyper. Deze had in het voorjaar van 1933 zijn

collegae deelgenoot van zijn voornemen met het einde van de cursus 1933/1934 emeritaat aan te vragen in verband met het bereiken van de 70-jarige leeftijd.³² Naar aanleiding daarvan werd wel van gedachten gewisseld over zijn opvolging, maar vooralsnog besloot de faculteit geen stappen te ondernemen. In het najaar van 1933 kwam de komende vacature opnieuw aan de orde.³³ Aanleiding was een brief van curatoren, die nadere inlichtingen vroegen over de wijze waarop de colleges van Kuyper, die als gevolg van een operatie enige tijd was uitgeschakeld, werden waargenomen.³⁴ Tevens nodigden curatoren de faculteit uit na te willen denken over de opvolging van Kuyper.³⁵ De faculteit meldde dat deze na het kerstreces zijn werkzaamheden weer zou hervatten en dat men dan ook de zaak van het aanstaande emeritaat zou bespreken.³⁶

Reeds voordat de faculteit in het nieuwe jaar had vergaderd, had Kuyper zijn emeritaatsaanvraag ingediend.³⁷ Naar aanleiding daarvan besloten curatoren de faculteit daarover advies te vragen.³⁸ Een verslag van een faculteitsvergadering is niet bewaard gebleven, maar er werd wel degelijk overlegd. Op een brief van 31 maart 1934 van de secretaris van curatoren Verdam aan voorzitter De Vries staat namelijk in margine vermeld dat curator Ferwerda contact had gehad met Grosheide. Daaruit bleek dat de faculteit als opvolger van Kuyper dacht aan D. Nauta, gereformeerd predikant te Woubrugge. Deze moest nog promoveren. In dit verband achtte de faculteit het wenselijk dat het emeritaat van Kuyper nog een jaar zou worden uitgesteld.³⁹ Curatoren wilden echter niet op dit verzoek ingaan vanwege de wankele gezondheidstoestand van Kuyper.⁴⁰ In die zin werd ook bericht gezonden aan de faculteit en aan directeuren.⁴¹ De faculteit reageerde binnen een week. Ze schreef dat het duidelijk was dat er een promotie aankwam die zeer veel belooftte, en ze wilde liever wachten dan genoeg nemen met een mindere kracht.⁴² Daarbij kwam dat Kuyper weer zeer gezond was. Als derde argument werd gewezen op het feit dat deputaten de wens te kennen hadden gegeven dat Kuyper zijn werkzaamheden voorlopig zou voortzetten.⁴³ En tenslotte waren drie geneesheren bereid te verklaren dat Kuyper over 'voldoende kracht en gezondheid' beschikte om zijn werk nog een jaar te blijven doen. Daarom adviseerde de faculteit curatoren met vrijmoedigheid aan directeuren voor te stellen om Kuyper te verzoeken 'na den fatalen termijn' nog gedurende een jaar zijn professoraat te vervullen.

Naar aanleiding van deze dringende bede besloten curatoren aan directeuren te adviseren Kuyper weliswaar emeritaat te verlenen, maar hem tevens te verzoeken gedurende de cursus 1934/1935 de lessen te blijven waarnemen.⁴⁴ Directeuren gingen daarmee akkoord.⁴⁵ Vanaf 1 oktober 1934 was Kuyper officieel met emeritaat. Maar vooralsnog veranderde er weinig aan de *series*. Hij bleef als altijd het onderwijs in de kerkgeschiedenis en in het kerkrecht verzorgen.

Op 5 juli 1935 promoveerde Nauta op een proefschrift over Samuel Maresius. Aanvankelijk had hij willen promoveren op Franciscus Gomarus, maar zijn collega G. P. van Itterzon, hervormd predikant in het naburige Oude Wetering, was hem voor. Nauta moest opnieuw beginnen.⁴⁶ Vandaar dat zijn promotie langer op zich had laten wachten dan in de bedoeling had gelegen. Maar op 5 juli 1935 was het zo ver en nog diezelfde dag vergaderde de faculteit over zijn benoeming. Gememooreerd werd dat Kuyper college mocht blijven geven tot 1 oktober, maar dat het niet viel te verwachten dat 'die toestemming zou worden verlengd, hoezeer de faculteit dat ook zou begeren'. Vandaar dat de decaan voorstelde Nauta voor te dragen, met dien verstande dat het kerkrecht voorlopig nog door Kuyper verzorgd zou worden. Dit voorstel werd met algemene stemmen aangenomen. Als reden wees de faculteit curatoren erop dat Nauta zich nog een positie in de kerken moest verwerven.⁴⁷ Curatoren echter meenden echter dat het beter was om van Kuypers diensten niet langer gebruik te maken dan tot de komst van zijn opvolger. Aldus werd, in afwachting van het advies van de senaat, voorlopig ook aan directeuren geadviseerd.⁴⁸ Een definitief voorstel werd op 15 november geformuleerd. Curatoren stelden directeuren voor Nauta te per 1 januari 1936 te benoemen voor de kerkgeschiedenis en vanaf de cursus 1936/1937 ook voor het kerkrecht.⁴⁹ Met andere woorden: aan het einde van het cursusjaar 1935/1936 zou Kuyper definitief de faculteit verlaten. Directeuren gingen met het eerste akkoord, maar vroegen curatoren zich op het tweede nader te bezinnen.⁵⁰ Een en ander leidde tot overleg tussen curatoren en faculteit.⁵¹ De laatste wenste dat Kuyper het kerkrecht nog langer voor zijn rekening zou nemen. Expliciet werd daarbij gewezen op het feit dat op de komende synode belangrijke zaken zouden spelen, waaronder het lidmaatschap van de *nsb*. Daarbij maakte men er geen geheim van dat Kuyper alleen wilde aanblijven als het om meerdere jaren ging. Ging het de faculteit dus in eerste instantie om de persoon van Nauta – hij

moest zich nog een positie verwerven – nu werd de kerkelijke situatie expliciet genoemd. Als Kuyper per 1 juni 1936 zijn taak voor het kerkrecht zou neerleggen, zou Nauta als adviseur kerkrecht naar de synode gaan. Dat wilde de faculteit liever niet. Of althans, ze wilde dat Kuyper deze synode zou adviseren!

176 Curatoren lieten zich niet ompraten, maar maakten in hun brief van 20 december aan directeuren wel melding van het verlangen van de faculteit. Ook de faculteit zelf deelde haar standpunt aan directeuren mee.⁵² Directeuren conformeerden zich in eerste instantie aan het voorstel van curatoren, maar toen de faculteit nogmaals protesteerde, gingen ze akkoord met de wensen van de faculteit. Kuyper zou tot en met de cursus 1936/1937 het kerkrecht blijven doceren.⁵³ Op 1 juni 1937 hield hij zijn afscheidscollege. In feite had niemand in de gaten dat hij toen reeds drie jaar met emeritaat was, behalve de studenten die kennis maakten met de colleges van Nauta.

Aan deze benoemingskwestie zitten enkele opvallende aspecten.

Als eerste valt op dat Nauta zeer beslist opvolger van Kuyper moest worden. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat deze voorliefde op geestverwantschap berustte. Verder valt op dat Kuyper het vak kerkrecht per se nog enige tijd wilde blijven doceren en dat hij daarin door zijn collegae werd gesteund. Er stonden belangrijke zaken op de agenda van de synode, en blijkbaar wilden de godgeleerden dat niet aan zijn opvolger overlaten.

Tegenover de hardnekkigheid van Kuyper en de faculteit valt op dat curatoren Kuyper zo snel mogelijk kwijt wilden. Dit, gevoegd bij het aanbod van een vijfde hoogleraar, doet het vermoeden rijzen dat curatoren en directeuren niet onverdeeld gelukkig waren met de koers van de faculteit. Het jaar 1935 was bepaald geen rustig jaar geweest: de polemiek was ondanks de waarschuwende woorden van vele kanten voortgezet, de verhoudingen waren er niet beter op geworden. Vreesden de bestuurders van de VU een verdere escalatie en daarmee eventuele schade voor de VU? Ik meen van wel. Om die reden hoort de emeritering van Kuyper onder het kopje weerwerk. Deze slag werd echter door de faculteit gewonnen.

De pluriformiteit der kerk

Een actueel thema in deze jaren was de pluriformiteit van de kerk. Daarmee had A. Kuypers de ecclesiologische ruimte gecreëerd die hij nodig had om de Gereformeerde Kerken in de historie een plaats te geven. Als de Gereformeerde Kerken de enige ware kerk vormen, waar was die dan vóór Afscheiding en Doleantie? En wat was de verhouding met leden van andere kerkgenootschappen die participeerden in orthodox-protestantse organisaties zoals de ARP en later de NCRV? Daarop was de pluriformiteitsleer het dogmatische antwoord. Maar deze leer riep bij Schilder veel weerstanden op. Hij vreesde dat op deze wijze de waarheid wel eens aan de eenheid zou kunnen worden opgeofferd. Deze zorg strekte zich ook uit naar christelijke organisaties. Schilder had de neiging deze te verkerkelijken, zoals bleek uit zijn kritiek op de Vrije Universiteit, die de vier docenten die meegingen met Geelkerken handhaafde. Is dit niet in strijd met het gereformeerde karakter van de VU? Daar kwam zijn kritiek op neer. Als gevolg daarvan kwam hij in botsing met Hepp. Eerst rond de kwestie van de Vrije Universiteit, later in verband met de oprichting van de Calvinistenbond en het eerste internationale calvinistische congres.⁵⁴

177

Bij dit laatste lag een van Hepps grote hartstochten: internationalisering van het calvinisme. Vanaf 1923 was hij daarmee bezig geweest. In 1929 was het in Nederland tot de oprichting van een calvinistenbond gekomen, in de jaren daarna zouden verscheidene keren internationale congressen worden georganiseerd. Het punt was dat in deze bond mensen van verschillende kerkelijke herkomst samenwerkten op basis van de belijdenisgeschriften. Zo maakten J. C. Aalders en Z. W. Sneller, leden van 'Hersteld Verband', deel uit van het bestuur, evenals de hoogleraren J. A. C. van Leeuwen (Utrecht) en A. Eekhof (Leiden) en enkele hervormde predikanten. Zoals gezegd had Schilder tegen deze vorm van samenwerking grote bezwaren. Als men het in kerkelijk opzicht niet eens was, hoe kon er dan sprake zijn van een vruchtbare samenwerking op basis van de drie Formulieren? Hepp legde de nadruk op de katholiciteit van de kerk, Schilder op de identiteit, Hepp hechtte grote waarde aan de kerk als organisme, Schilder legde een groot accent op de kerk als instituut. De solistische wijze waarop Hepp in deze discussie als redacteur had geopereerd, leidde in 1930 tot zijn vertrek uit de redactie van *De Reformatie*, in 1934 legde

Waterink zijn functie neer na een conflict met Schilder over hetzelfde thema.⁵⁵

Ook ten aanzien van dit thema – net als bij de discussie over de ziel – kan worden vastgesteld dat het ging om een aspect van Abraham Kuypers erfenis. Dat werd pijnlijk duidelijk door het optreden van H. H. Kuypers toen hetzelfde thema in 1936 op de vergadering van de Gereformeerde Predikantenvereniging aan de orde werd gesteld.

178 Ds. W. H. den Houting, predikant te Huizum, sprak daar over ‘*de erkenning van den Doop, buiten eigen kerkverband bediend*’⁵⁶ Deze vraag, aldus Den Houting, leidt als vanzelf tot bezinning op de pluriformiteit der kerk. Hetgeen daarover wordt geleerd, was zijns inziens aan herziening toe. We hebben ons in ernst af te vragen of de erkenning van de doop buiten eigen kerkverband zich principieel laat rechtvaardigen met het oog op ‘de heiligheid van het Sacrament, het wezen van het Verbond, en de waarde van het ambt’.⁵⁷

Voor H. H. Kuypers was de maat vol. Het lijkt wel, zo hield hij zijn leerling en diens gehoor voor, alsof er een stroming in de Gereformeerde Kerken opkomt die op losse schroeven wil stellen wat eeuwenlang als vaststaand heeft gegolden. Daarmee miskende men het werk van de Geest in de kerkgeschiedenis. ‘En zulks geschiedt door baardelooze knapen’, zo zou hij enkele maanden later in eenzelfde verband ter synode uitroepen.⁵⁸ Wie kritiek op dit leerstuk heeft, moet maar een gravamen indienen. En wat de kritiek op zijn vader betreft, ‘deze schijnt momenteel in de mode te wezen. Dr A. Kuypers is de kop van Jut’.⁵⁹ Hij zelf wilde echter vast houden aan het woord van zijn vader, dat wie de doop van een andere kerk niet erkent, in feite de katholiciteit der kerk loochent en terug valt in het sektarisme. ‘Voor het daartoe komt, hoopt Spr. echter weggenomen te worden, want lid van eene secte wil hij nooit zijn’.⁶⁰ Naast anderen voerden ook Aalders en Nauta het woord, en over het hoofd van de arme Den Houting heen werd Schilder de waarheid gezegd. Ds. D. van Dijk uit Groningen had medelijden met Den Houting, die ‘in zijne bescheidenheid als een “schaap” heeft gerefereerd en op wien de “bonzen” als “wolven” afkwamen’.⁶¹ Den Houting echter was er dankbaar voor Kuypers tot bestrijding te hebben uitgelokt. ‘Daarvoor stelt hij zich gaarne beschikbaar’.⁶² Dat de kritiek op de vergadering, maar ook in de pers, hem wel degelijk had geraakt, blijkt uit de uitgave van de rede, waaraan Den Houting een uitvoerige repliek heeft toegevoegd.⁶³ Hij protesteerde

daar onder meer tegen de vage aanduidingen van Kuyper over een zekere stroming die alles ter discussie wil stellen en zag een parallel met de situatie in 1926. Met andere woorden: Den Houting voorzag een kerkscheuring! Ik ga daar nu aan voorbij, maar wijs erop dat de bijval voor Den Houting ter vergadering kwam van Van Dijk en dat zijn brochure positief werd gerecenseerd door Greijdanus. Beiden gingen met de Vrijmaking mee, Den Houting is in 1942 overleden.

In 1937 zou Kuyper in zijn afscheidsoratie nog een keer de punten op de *i* zetten. Calvijn en degenen die in zijn leerschool waren gevormd, hebben steeds, aldus Kuyper, een 'breed Katholiek standpunt [...] ingenomen, waar het ging om de eenheid der Kerk van Christus te handhaven, zoover dit mogelijk was met behoud der waarheid'.⁶⁴ Het verheugde hem dan ook zeer dat de Gereformeerde Kerken in Nederland steeds gezocht hebben naar contact met buitenlandse zusterkerken.⁶⁵ Van een directe polemieek was geen sprake, toch was de boodschap aan Schilder en de zijnen glashelder.

179

Overigens was de verhouding tussen Schilder en Kuyper sedert 1935 ernstig verstoord. Tegen de achtergrond van zijn weerstand tegen de Calvinistenbond had Schilder in 1935 een open brief aan Kuyper gepubliceerd naar aanleiding van het feit dat deze een eredoctoraat aan de Parijse Vrije Theologische Faculteit in ontvangst had genomen.⁶⁶ Niet alleen kwamen er theologische bezwaren uit Kampen, de nestor van de theologische faculteit zelf werd vanuit Kampen zwaar onder vuur genomen. Dat was voor de toenmalige generatie een ongehoord fenomeen.

Kritiek vanuit de kerken

Niet iedereen heeft met dezelfde hartstocht kennis genomen van de kerkelijke bladen als waarmee deze werden gevuld. Er waren er ook die zich ernstig zorgen maakten over de toon van de polemieken. Dit raakte de *vu* en haar naam in het land. Kritiek kwam er onder meer vanuit de kerken, in het bijzonder op de aard van de polemieken. Zo voelde de kerkenraad van Harderwijk zich in 1935 geroepen de wens uit te spreken dat de polemieken op zo'n toon gevoerd zouden worden dat de broederlijke verhoudingen daardoor niet zouden worden geschaad.⁶⁷ In de vergadering van 11 juni stemden directeuren hier-

180 mee in en besloten ze de faculteit daarvan mededeling te doen. Daarna wordt er niets meer over vernomen. Meer rumoer veroorzaakte de open brief die de kerkenraad van Den Haag-West in mei 1935 publiceerde.⁶⁸ Daarin wendde zij zich tot de curatoren van de school der kerken en tot de deputaten voor het verband. In de publieke polemiek, aldus de kerkenraad, worden zaken aangesneden die van zodanig abstract wetenschappelijk belang zijn, dat slechts geschoolde theologen zich er in kunnen verdiepen. Maar de wijze en de toon waarop deze uitwisseling van meningen vaak wordt gevoerd, deed haar pijn: 'een wijze en toon die geestelijk schade doen aan de penvoerders en aan onze kerken; die vele ervaren Christenen diep bedroeft, bij jongeren verwarring sticht, een oneer is voor den Christennaam, ja een smaad voor de Koning der Kerk'. De kerkenraad wilde dat er een weg gevonden zou worden, waarin de gewenste eenheid bij alle geoorloofde verscheidenheid en nuttige uitwisseling en toetsing van gedachten en meningen bewaard wordt.

Kon Kuyper zich in deze oproep wel vinden, Schilder zag hierin een rechtstreekse aanval op zijn open brief aan Kuyper. Hij meende dat het 'corrigerend-polemisch woordverkeer' als 'schepsel van God' niet buiten werking mag worden gesteld. De hemel zelf, daar komt het op neer, gebood hem tot het uiterste te strijden.

ESCALATIE

De synode van 1936

Het jaar 1936 is een belangrijk jaar geweest. In de kerk kwam het tot de instelling van een synodale commissie, die enkele actuele thema's moest toetsen aan de belijdenis, aan de vu kwam het tot een min of meer openlijk conflict tussen filosofen en theologen. Daarmee waren de kerkbode-polemieken op bestuurlijk niveau gebracht. De vraag was of er in de kerk en aan de vu ruimte was voor de filosofie van Vollenhoven en Dooyeweerd.

Nadat op 17 maart een bijeenkomst had plaatsgevonden van de theologische studentenvereniging, waar Hepp en Kuyper de situatie in de kerk aan de orde stelden, liep de spanning snel op.⁶⁹ Volgens de ge-

De Synode van Amsterdam (1936)

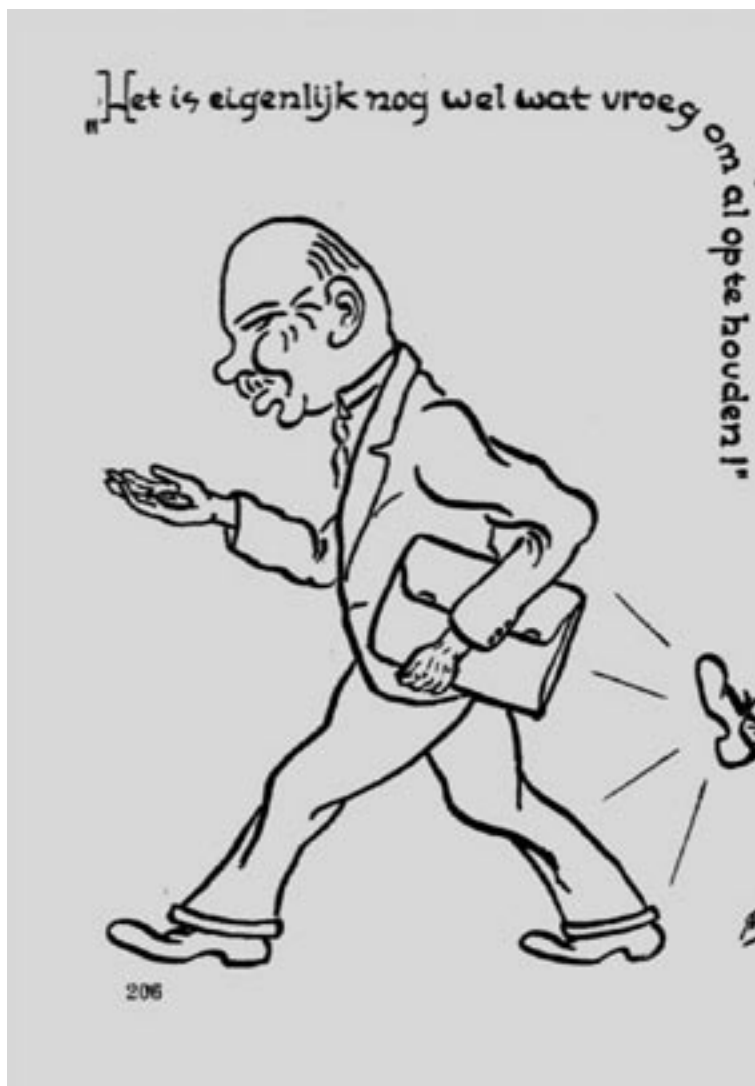
182 ruchten – verslagen zijn niet bewaard gebleven – werd er toen openlijk over gespeculeerd Vollenhoven en Dooyeweerd van de universiteit weg te werken en hun aanhang en gedachtegoed kerkelijk te veroordelen. Omdat behalve de studenten ook de predikanten uit Noord- en Zuid-Holland en uit Utrecht waren uitgenodigd, en omdat Hepp nadrukkelijk gevraagd had over zijn referaat het stilzwijgen te bewaren, voelde Schilder zich bedreigd. In een aantal nummers van *De Reformatie* stelde hij het optreden van Hepp aan de kaak. Kort daarna, op 15 en 16 april, vond de reeds gememoreerde jaarvergadering van de gereformeerde predikanten plaats en zette Kuyper zijn felle aanval op Schilder in. Hij zou daarmee niet ophouden tot zijn overlijden in 1945. Ferwerda tenslotte stelde op de vergadering van 18 april aan zijn medecuratoren de vraag of er reden was zich een mening te vormen over de filosofische richting die aan de vU werd gedoceerd.⁷⁰

Zo had de theologische faculteit vóór de synode haar stellingen betrokken. Uiteindelijk zou deze vorm van geweld niet beheersbaar blijken te zijn. In 1944 zouden de Gereformeerde Kerken in Nederland voor de tweede keer in haar bestaan scheuren.

Tijdens de Synode van Amsterdam, die op 25 augustus 1936 begon, kwam het op voorstel van Hepps leerling A. D. R. Polman tot de instelling van een commissie die allerlei discussiepunten nader zou onderzoeken.⁷¹ Het ging daarbij met name om de algemene genade, genadeverbond, onsterfelijkheid der ziel, de pluriformiteit der kerk, de vereniging van de beide naturen in Christus en het zelfonderzoek. Kortom, om thema's die sedert het einde van de jaren twintig de discussies in de kerkbladen hadden beheerst.⁷² Ondertussen verscheen tijdens de eerste synode-week een brochure van Hepp onder de titel *Dreigende deformatie*.⁷³ Het was duidelijk dat, hoewel hun namen niet genoemd werden, Hepp doelde op Schilder, Vollenhoven en Dooyeweerd. Toch zag het er voor het besef van Schilder bepaald niet dreigend uit. Hij was opgetogen toen op zijn voorstel ook Vollenhoven benoemd werd tot lid van genoemde commissie. 'Daarmee was naar Schilder meende alsnog de "genadeslag" toegebracht aan wat hij beschouwde als het plan van Hepp om de spanningen binnen de Vrije Universiteit via de kerken op te lossen.'⁷⁴ Zijn inschatting was te optimistisch.

Directeuren en curatoren hebben zich in de loop der jaren dertig menigmaal intensief met de gang van zaken aan de theologische faculteit bemoeid. Daarbij speelde de zorg over het imago van de VU een belangrijke rol. Het was in deze jaren dat Colijn zijn beroemde verzuchting slaakte dat het zo jammer was dat de theologen geen Latijn meer spraken. En het is mijns inziens deze zorg geweest, die directeuren er toe bracht de Amsterdamse predikant G. C. Berkouwer te benaderen voor een buitengewoon professoraat in de dogmatiek.⁷⁵ Hepp, die daarover door Berkouwer werd geraadpleegd, was zeer verbaasd. Hij meende dat deze benoeming gezien Berkouwers publicaties wel bedoeld zou zijn als tegenwicht tegen Barth, Rome en de Wijsbegeerte der Wetsidee. Ongetwijfeld heeft hij het ook als een aanval op zichzelf ervaren, of op zijn minst als een overbodige benoeming. Hij maakte in ieder geval ernstig bezwaar, hetgeen voor Berkouwer reden was om te bedanken. Het was ook wel een vreemde situatie, voor Hepp natuurlijk, maar ook voor Berkouwer. Hij was de leerling, daarnaast was hij als predikant van Watergraafsmeer betrokken geweest bij de kerkelijke problemen die voortvloeiden uit Hepps huwelijksmoeilijkheden, en nu zou hij ook nog een professoraat in de dogmatiek naast Hepp gaan bekleden.⁷⁶ Enkele maanden later ontmoette Berkouwer in de trein directeur G. Wolzak Hzn, die hem vroeg of directeuren nog eens mochten komen praten over een (buitengewoon) professoraat. Berkouwer voelde er wel voor, en toen hij Hepp daarvan in kennis stelde, reageerde deze sympathiek. Dat hij het er toch moeilijk mee kon hebben, blijkt uit de herinnering van toenmalige student G. P. Hartvelt, die zich een smalende opmerking van Hepp herinnerde: alsof hij geen college gaf over de 'nieuwere theologie', het vak dat in de leeropdracht van Berkouwer genoemd werd.⁷⁷

Directeur mr. G. H. A. Grosheide, de broer van de theoloog, deed op 20 april 1940 verslag van het handelen inzake het gewenste professoraat van Berkouwer aan het College van Directeuren.⁷⁸ Hij kon mededelen dat Berkouwer wel voor een dergelijk professoraat voelde en tevreden was met een beloning van fl 1000,- per jaar. Dit bedrag werd, zo deelde hij mee, door enkele vrienden van de Vrije Universiteit voor vijf jaar gegarandeerd. Informeel was reeds gebleken dat alle gremia zich in dit voorstel konden vinden en directeuren maakten dan ook

Hepps reactie op de benoeming van Berkouwer (volgens de studenten)

van hun recht gebruik bij curatoren een benoemingsvoorstel in te dienen ter fine van advies. Dezen wendden zich in een brief van 30 april tot de Faculteit der Godgeleerdheid, die zich met deze benoeming wel kon verenigen.⁷⁹ Over de leeropdracht wilde de faculteit graag nog met curatoren van gedachten wisselen. Ook van de senaat kwam een positief advies.⁸⁰ Een en ander werd afgehandeld door J. Verdam, J. Terpstra en mr. Grosheide.⁸¹

Op de directeurenvergadering van 1 juni werd reeds besloten de benoeming van Berkouwer, ondanks de moeilijke omstandigheden – 185
Nederland was kort daarvoor door de Duitsers bezet – te laten doorgaan indien het honorarium inderdaad gegarandeerd was. Twee weken later kon mr. Grosheide medelen dat de zaak spoedig rond zou komen. Maar de volgende vergadering, 11 juli, bleek dat de geldschietters gezien de omstandigheden enige aarzeling toonden.⁸² Toch ging de benoeming door, wellicht mede omdat Berkouwer zich bereid had verklaard eventueel genoegen te nemen met een boekentoeelage van fl 600,- per jaar. En in ieder geval: de zaak was al meegedeeld aan de jaarvergadering van de Vereniging (en daar met applaus begroet).⁸³ Uiteindelijk werd voorgesteld Berkouwer te benoemen voor het onderwijs in de 'nieuwere theologie (conform het advies der faculteit) en voorts tot het geven van zoodanig onderwijs, als hem in deze faculteit door Curatoren zal worden opgedragen'. Directeuren gingen daarmee akkoord.⁸⁴ Op 11 oktober 1940 inaugureerde Berkouwer met een rede over *Barthianisme en katholicisme*.⁸⁵

De hele gang van zaken heeft iets opmerkelijks, en mocht Hepp het als een motie van wantrouwen hebben ervaren, dan kan ik hem daarin geen ongelijk geven. Toch was er wel reden voor deze handelwijze. Want vast staat dat Hepp in de loop der jaren aan de v u en daarbuiten in een toenemend isolement was terechtgekomen. Er ging bijvoorbeeld geen jaar voorbij, of er kwamen bij deputaten klachten binnen over de dogmatische kennis van de v u-kandidaten. Met geen hooglebaar hebben deputaten zoveel overlegd als met Hepp, die als 'koploper' pas in de jaren zeventig werd afgelost door H. M. Kuitert. Verder waren de reeds eerder gememoreerde huwelijksproblemen van Hepp reden geweest hem onder kerkelijke censuur te stellen. Er waren de genoemde conflicten met de filosofen en tenslotte riep Hepp in de kerken én aan de v u weerstand op door de wijze waarop hij polemi-

seerde. Kortom, zijn optreden was voor curatoren en directeuren een voortdurende bron van zorg en irritatie.

186 Het is de vraag of dit ook de studenten gold. Zeker waren er die kritiek hadden. Hepp heeft menigmaal gefigureerd in de *Varia* van de *Studenten Almanak*. En Verkuyl typeert hem – eind jaren dertig – als een tragisch, contactgestoord mens.⁸⁶ Maar Berkouwer spreekt positiever. ‘Een uitgesproken hartelijke man’, noemt hij hem. Dat was ook de ervaring van H. N. Ridderbos, die zijn doctoraal aan de v.u. deed. Deze herinnert zich nog de vriendelijke aanmoediging van Hepp om toch vooral ruim te nemen uit de doos sigaren die op tafel stond.⁸⁷ Het tentamen zou immers wel enige uren duren. Ook Hartvelt heeft goede herinneringen aan Hepp. Zeker, zijn tentamens, vaak in Wolfheze waar hij een tweede huis had, waren gevreesd. Van 10.00 tot 16.15 uur zaagde hij de kandidaten, van wie hij er meestal drie tegelijk ontving, door, met een lunchpauze tussen 12.30 en 13.30 uur.⁸⁸ Behalve aan de hand van de enorme verzameling dictaten die circuleerden – een kubieke meter volgens Hartvelt – bereidden de studenten zich op dit tentamen voor aan de hand van een boekwerk vol met vragen die vorige generaties studenten verzameld hadden. Deze vragen dienden om uit de grote hoeveelheid collegestof datgene te halen wat blijkens de gestelde vragen door Hepp van belang werd geacht. Desondanks hebben Hartvelt en zijn jaargenoten Hepp gevraagd om een ‘preekclub’ te begeleiden.⁸⁹ Ze leerden een heel andere kant van Hepp kennen. En tenslotte, om nog een goede kant van Hepp te noemen, als promotor had hij zeker zijn verdiensten. Onder zijn begeleiding kwamen uitstekende dissertaties tot stand, waarbij opvalt dat Hepp ook uit het buitenland leerlingen wist te trekken.⁹⁰

Desalniettemin meenden directeuren Berkouwer te moeten aantrekken. Blijkbaar hebben de minder goede kanten van Hepp bij hen de behoefte doen groeien aan een *ander* geluid. Ze vonden dat in Berkouwer.

TERUGBLIK

Ik begon dit hoofdstuk met een samenvatting van de visie van J. H. Bavinck op de jaren dertig. Zijn analyse doet scherp gevoelen hoezeer de sfeer in de kerk mede was gestempeld door het culturele en politieke

klimaat. Wie de sfeer wil proeven zal de kerkblaadjes moeten lezen en dan ongetwijfeld tot de conclusie komen waar Bavinck al op wees: er zit in de mensen uit die tijd iets verbeterens, iets krampachtigs. Overal zag men vijanden, terecht en niet terecht. Daarmee weerspiegelde de gereformeerde wereld iets van de wereld waarin zij leefde. Het is niet zo moeilijk om in gedachten de lijnen te verbinden: troepen die in stelling worden gebracht, diplomatieke onderhandelingen, een droom van vrede die te spoedig uit elkaar spat, nieuwe schermutselingen, en tenslotte: de genadeslag. Ik laat maar in het midden wie deze heeft uitgedeeld. Daarbij ging het om belangrijke vragen, die het kenmerken-de van de Gereformeerde Kerken raakten. 187

Een van de vragen was hoe met de erfenis van A. Kuyper moest worden omgegaan. De theologen meenden met hun constructies dicht bij Kuyper te blijven dan de filosofen, die een zuivering van Kuypers systeem voorstonden. Met dit verschil van inzicht wordt tevens duidelijk dat de theologische hoogleraren niet meer de enige leidslieden waren. Afgezien van allerlei andere verschuivingen aan de vU is dit wat het meeste opvalt. De filosofen lieten een eigen geluid horen, naar hun oordeel niet minder gereformeerd dan wat de theologen bekeerden. Deze reageerden dan ook bepaald niet instemmend toen in 1936 de studievereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte werd opgericht.⁹¹ In datzelfde jaar verscheen ook het kerkblad *Pro Ecclesia*, het blad van de vernieuwingsbeweging rond Schilder en rond de beide vU-filosofen. We doen er goed aan hierbij in ogenschouw te nemen dat in de nasleep van 'Assen' de vU enkele dissidente hoogleraren had gehandhaafd en dat de theologen in de discussies over geloof en natuurwetenschappen bepaald geen sterke indruk hadden gemaakt.⁹² Ze begonnen langzamerhand hun greep op delen van de gereformeerde wereld te verliezen. In dat opzicht is het significant dat juist in 1936 allerlei meningsverschillen op de synode ter sprake werden gebracht en dat curator Ferwerda de vraag stelde of de filosofie van Dooyeweerd en Vollenhoven wel acceptabel was. Het heeft er alle schijn van dat de faculteit langs formele wegen getracht heeft haar positie te handhaven. Deze vorm van zelfbehoud heeft de kerken grote schade berokkend toen het in 1944 tot een scheuring kwam. Maar dat is een deel van de kerkgeschiedenis, meer dan van de faculteitsgeschiedenis.

[7] De Faculteit der Godgeleerdheid in oorlogstijd

- 188 De Vrije Universiteit heeft het in de oorlog niet slecht gedaan. Grosso modo was het een bolwerk van principieel weerwerk tegen het nationaal-socialisme en de Duitse bezetting, en de vU mag daarom zonder meer tot die universiteiten gerekend worden die 'goed' waren. Dat is het beeld dat oprijst uit Zondergelds studie over de vU in oorlogstijd.¹ Maar van de theologische faculteit rijst een veel minder positief beeld op: de theologen hebben zich van alle hoogleraren het minst duidelijk geprofileerd als tegenstanders van het nationaal-socialisme. Daarmee is de vraag geformuleerd waarmee ik de geschiedenis van de theologische faculteit in oorlogstijd wil benaderen. Is het waar dat de rol van de theologische hoogleraren afwijkt van de rol die de overige vU-hoogleraren speelden, en als dat zo is, hoe is dat dan te verklaren?

VOORSPEL

Aan de vU werd reeds in een vroeg stadium aandacht gevraagd voor de gevaren die het fascisme en het nationaal-socialisme met zich mee brachten.² Het valt daarbij inderdaad op dat het met name niet-theologische hoogleraren zijn geweest die daar op wezen: Vollenhoven, Dooyeweerd, Anema, V. H. Rutgers en ook P. A. Diepenhorst. Veel scherper dan hun theologische collega's zagen zij in hoezeer deze systemen strijdig waren met de 'gereformeerde beginselen'. Dooyeweerd keerde zich reeds in 1931 tegen de verheerlijking van de staat in het nationaal-socialisme. Een dergelijke houding tegenover de staat zou zijns inziens uiteindelijk leiden tot een dictatuur waarin voor de grondrechten geen plaats meer was.³ Zijn collega Vollenhoven had een scherp oog voor de gnostieke aspecten van het nationaal-socialisme en de daarmee samenhangende vervaging van het onderscheid tussen God en mens.⁴ In de theosofie en aanverwante stromingen was de gnostiek aan het einde van de negentiende eeuw weer opge-

doken om zich tenslotte te verbinden met Germaans-nationalistische stromingen. Meestal ging dat gepaard met antisemitisme en racisme. Omdat ook Rutgers, Anema en Diepenhorst forse kritiek hadden op het nationaal-socialisme en op het fascisme, kan zonder meer gesteld worden dat de vU-populatie en haar achterban al in een vroeg stadium gewaarschuwd werden voor de dreigende gevaren.

Naast de analyses van Vollenhoven en anderen steekt het ontbreken daarvan van de hand van de theologen schrill af. Grotere studies zijn er niet en in het GTT ontbreken fundamentele artikelen die zouden hebben kunnen bijdragen aan een oriëntatie in de gewelddadige wereld van de jaren dertig. Over het doleantie-kerkrecht, de opgravingen bij Rasj Sjamra en het verbond der genade bij Calvijn werden de lezers getrouw voorgelicht. Maar terwijl Vollenhoven op college uitvoerig in ging op Rosenbergs *Der Mythos des 20. Jahrhunderts*, werd het boek in het GTT zelfs niet gerecenseerd. Ook aan Miskottes *Edda en Tora* ging het GTT voorbij.⁵ Een uitzondering moet gemaakt worden voor enkele artikelen van de Deventer predikant P. Prins, waarin deze het 'rassen-vraagstuk' als de kern van het nationaal-socialisme typeerde en bekritiseerde.⁶ Maar hij bleef een eenling en behoorde niet tot de gereformeerde elite. Ook staat vast dat Hepp zich tijdens zijn colleges sociale ethiek zeer negatief over fascisme, nationaal-socialisme en de NSB heeft uitgelaten, maar dat leidde niet tot publicaties daarover.⁷ 189

Vanuit een later perspectief valt deze 'wereldvreemdheid' van het GTT en van de vU-theologen beslist op. 'De maatschappelijke context van theologie, godsdienst en kerk blijft lange tijd buiten het gezichtsveld van de redactie', zo concludeert de socioloog Stoffels.⁸ Hij zoekt een verklaring daarvoor in het '*weltfremde* karakter' van het theologisch bedrijf gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw, maar dat is een cirkelredenering. Eerder moet als verklaring hiervoor gedacht worden aan de voortschrijdende differentiëring binnen de gereformeerde wereld.⁹ Was A. Kuyper nog alles ineen, predikant, politicus, kerkbestuurder, journalist en theoloog, onder de volgende generatie gereformeerden kwam die combinatie niet meer voor. Er ontstond een boedelscheiding, die samenhang met Kuypers leer van de soevereiniteit in eigen kring of althans daardoor gerechtvaardigd kon worden.¹⁰ Daarbij kwam nog dat de theologische faculteit steeds meer deel was gaan uitmaken van de kerk als instituut, waarvan de taken nauw omschreven waren. Van wereldvreemdheid was onder de the-

Het *corpus docentium* van de vu in 1941

ologen geen sprake. Maar de roeping van de theologie lag niet op het gebied van de praktische politiek. Er was daarom in theologische en kerkelijke kring grote huiver om zich op dat terrein te begeven. Dat bleef voorbehouden aan de christelijke politiek. Opvallend is in dit verband dat Vollenhoven zijn beschouwingen over de gnostieke aspecten van het nationaal-socialisme in *De Standaard* publiceerde. Als of de kerkelijke organen niet de juiste plaats waren om dit thema aan de orde te stellen. Hier lag overigens een belangrijk verschilpunt met Schilder, die grote aarzeling had bij het onderscheid tussen de kerk als organisme en de kerk als instituut. In het verlengde daarvan kwam het bij hem tot een 'verkerkelijking' van de politiek en speelden politieke thema's een rol in de kerk. Dit verschil tussen hem en zijn collegae aan de v u zou in 1936 pijnlijk zichtbaar worden in een heftige discussie over het n s b-lidmaatschap van kerkleden.

191

In hun weekbladen zijn de v u-theologen regelmatig ingegaan op de situatie van de kerk en van de joden in Duitsland en daarmee kwamen ze natuurlijk wel op politiek terrein. Maar de invalshoek was voornamelijk theologisch. Ten aanzien van de joden is een en ander zorgvuldig door Van Klinken beschreven en geanalyseerd.¹¹ Hij komt tot de conclusie dat er sprake was van een 'gematigde vorm' van antisemitisme, waarbij het begrip voor en de zorg om de joden toenam naarmate de repressie heftiger werd.¹² In de weergave van zijn bevindingen vallen de antisemitische uitlatingen van curator W. A. van Es en van Grosheide op.¹³ Met hen vonden velen dat de vermeende economische, culturele en politieke invloed van de joden tot de 'juiste proporties' moest worden teruggebracht. Tegen een beknotting van de joodse burgerrechten in Duitsland werd dan ook niet geprotesteerd, wel tegen een beknotting van hun godsdienstvrijheid. Bij dit alles speelde de vervangingstheologie een belangrijke rol. De kerk had in Gods heilsplan de plaats van het oude Israël ingenomen. Zo was Grosheide zeer te spreken over Gerhard Kittels *Die Judenfrage*.¹⁴ In dat pamflet trok Kittel onverhuld ten strijde tegen het geassimileerde jodendom.¹⁵ Hij zag in die assimilatie zonde en overtreding, want op die manier probeerden de joden aan de vloek Gods te ontkomen. Dit jodendom was een 'vergif dat als een akelige ziekte het volk en zijn leden' aantastte. Als tegengif was er in Duitsland een nieuwe cultuur ontstaan, zo betoogde Kittel. Daarin gaat het om 'was aus Heimatboden von Erde und Blut gewachsen ist'. De enige oplossing lag voor hem in het her-

192 stel van de oude situatie: de jood als vreemdeling en gast, die zich niet mengt in de interne aangelegenheden van de andere volkeren. Daarom geen gemengde huwelijken, daarom geen vrije beroepen voor de joden. Voor Kittel was dit een religieus probleem. Het kwam erop aan Gods stem te vernemen. Die hoorde hij in de natuur, in het echte en onverdorven volksinstinct; in het Oude Testament, waar de profeten toornden tegen een vermenging van de joden met de andere volkeren; in het 'echte' jodendom dat erkent dat al dit leed een straf van God is; in het Nieuwe Testament, 'das antijüdischste Buch der ganzen Welt'. Volgens Grosheide was Kittel als man van wetenschap bijzonder bevoegd om over dit soort zaken te schrijven.¹⁶ Wel verschilde hij met hem van mening over de positie van de joden in de kerk. Anders dan zijn ambtgenoot wilde hij voor hen geen afzonderlijke positie. Zo'n scheiding achtte hij niet schriftuurlijk.¹⁷

Het valt op dat er onder gereformeerden ook anders werd gedacht! Zo schreef Colijn in 1933: 'Er worden ook hier te lande nu en dan stemmen vernomen, die voor de joden niet al te vriendelijk klinken. En zelfs deze A van het alfabet is al zeer misplaatst'.¹⁸ Ook Schilder liet een ander geluid horen. Maar grosso modo werd de reactie van de theologen door hun theologische visie op de joden en het jodendom bepaald. Pas na de 'Kristallnacht' valt er enige verandering te bespeuren.¹⁹ Men begon iets te bevroeden van wat de joden te wachten stond. Zo koesterde Kuiper geen enkele illusie over de bedoeling van het regiem in Duitsland. Voor joden was in Duitsland geen plaats, wist hij. Het zou uitlopen op uitroeiing of verbanning.²⁰

De vraag waar het mijns inziens voortdurend om draaide, was de vraag die bovenkomt als we lezen hoezeer Kuiper bevroedde wat de joden in Duitsland te wachten stond. Waarom is dit geen reden geweest om als kerken politieke uitspraken te doen? Een protest hiertegen heeft toch weinig met partij-politiek van doen.

Van de partij-politiek hield de kerk zich inderdaad verre, geheel conform het onderscheid tussen de kerk als organisme en de kerk als instituut. Dat niet iedereen met die scheiding kon leven, werd duidelijk toen de synode zich in 1936 moest buigen over de vraag of het lidmaatschap van de NSB verenigbaar was met het lidmaatschap van de Gereformeerde Kerken.

Een synodale commissie onder voorzitterschap van G. Ch. Aalders

was in 1933 in verband met het lidmaatschap van de Christelijk-Democratische Unie tot de conclusie gekomen dat hele groepen van personen niet mochten worden uitgesloten uit het kerkelijk verband, ook al zouden ze lid zijn van een organisatie waarvan de doelstellingen ten eerste moeten worden veroordeeld. Alleen wanneer zo'n organisatie zou aanzetten tot afkeurenswaardig handelen, zou men tot uitsluiting kunnen overgaan.²¹ Dit uitgangspunt werd ook toegepast ten aanzien van de NSB. Niet alle kerken konden zich in dit standpunt vinden. Hier en daar werden NSB-leden bijvoorbeeld geweerd uit de ambten. Na de winst voor de NSB bij de Statenverkiezingen in 1935 werd de vraag naar het lidmaatschap nijpender, en de synode van 1936 moest zich over een aantal voorstellen hieromtrent uitspreken.²² In sommige daarvan werd een veroordeling van de NSB bepleit, al dan niet gepaard gaande met tuchtmaatregelen tegen gereformeerde leden daarvan. In andere verzoekschriften werd gesproken over de CDU of over de NSB en de CDU beide. En tenslotte lagen er ook bezwaarschriften ter tafel van enkele bekende gereformeerde NSB-ers die zich door hun kerkenraad onheus bejegend voelden. Dit laatste maakte het er voor de synode niet eenvoudiger op. De zaak werd daarom achter gesloten deuren behandeld om de NSB niet de gelegenheid te geven de verdeeldheid in de synode uit te spelen.

193

Reeds tijdens de voorbereiding van de besluitvorming bleken er grote meningsverschillen te bestaan tussen Schilder en Kuyper. Hoewel men het over het gevaarlijke karakter van de NSB met elkaar eens was en men evenmin van mening verschilde over het nationaal-socialisme, was men het niet eens over de vraag welke maatregelen de synode moest nemen. Schilder was daarbij het meest radicaal: hij wilde zowel een veroordeling van de NSB als zodanig, alsook een besluit dat kerkenraden in staat stelde tuchtmaatregelen tegen NSB-leden te nemen. Kuyper en de overige hoogleraren van de theologische faculteit waren daarentegen van mening dat het niet aanging iemand onder de tucht te stellen vanwege een lidmaatschap van de NSB als zodanig. Ze wilden wel een veroordeling van het staatsabsolutisme. Uiteindelijk lag er een compromisvoorstel op tafel, dat het meest neigde naar het standpunt van Schilder; dit voorstel werd aangenomen. Het kwam erop neer dat er in de Gereformeerde Kerken geen plaats was voor leden van partijen die uitgingen van het leidersbeginsel of de nationalistische totalitaire machtsstaat verheerlijkten, noch voor leden van par-

tijen die een antimilitaristische verwerping van de oorlog in elke vorm bepleiten. De kerkenraden hadden de plicht dergelijke leden te waarschuwen en te overtuigen van het verkeerde van hun denkbeelden. Mochten zij zich niet laten overtuigen, dan zouden zij onder de kerkelijke tucht vallen, met als uiteindelijk resultaat de uitsluiting van de kerkgemeenschap.

194 Mede namens de collegae Grosheide, Kuiper, Nauta en Aalders las Hepp op de laatste dag van de synode een verklaring voor waarin zij het synodebesluit afwezen. Ze waren van mening dat men een lidmaat niet onder censuur mocht stellen alleen vanwege het lidmaatschap van een politieke partij. Wel maakten ze duidelijk dat ook zij de NSB en de CDU veroordeelden.²³ Deze verklaring veroorzaakte grote beroering. De VU-hoogleraren distantieerden zich van een synodebesluit! Men vreesde dat zij hun standpunt naar buiten zouden brengen en zo de verdeeldheid in de kerken nog verder zouden doen toeneemen. Dit zou niet zonder gevolgen voor de VU blijven, zo dreigde synode-voorzitter ds. J. L. Schouten, president-curator van Kampen en voormalig deputaat voor het verband. Uiteindelijk werd bij het verslag van de comité-zitting wel melding gemaakt van het afwijkende standpunt van enkele pre-adviseurs, maar dezen maakten geen gebruik van hun recht dit in de openbaarheid te brengen. Daarmee was voor de buitenwereld de eenheid gered.²⁴ Kuiper zag zich desondanks gedwongen in *De Heraut* te verklaren dat bij geen der preadviserende leden sprake was van NSB-sympathieën.²⁵ Na de oorlog meende Nauta die verklaring nog eens in algemene bewoordingen te moeten herhalen. Het was de VU-hoogleraren uitsluitend te doen geweest om kerkordelijke bezwaren.²⁶ Juist deze uitlatingen van Kuiper en zijn leerling Nauta laten zien dat er blijkbaar toch een gevoel is geweest dat de VU-hoogleraren te 'soft' waren opgetreden of zelfs sympathie koesterden voor de NSB. Dat het een nogal opvallende wijze van handelen is geweest, staat wel vast. De VU-hoogleraren hebben met hun actie inderdaad de eenheid van de kerken in gevaar gebracht. Omdat ze hun verklaring niet aan de openbaarheid hebben prijsgegeven, ligt het vermoeden voor de hand dat ze geschrokken zijn van de reacties hierop.

THEOLOGEN IN OORLOGSTIJD

Van de groeiende internationale spanning vóór mei 1940 is in de notulen van de verschillende vU-instanties weinig terug te vinden. Ook na de Duitse inval is het alsof het leven al snel weer zijn gewone gang hernam. Vanaf 17 mei werden de colleges hervat en werd er vergaderd als altijd. Dat er ondertussen veel meer over de situatie in het bezette Nederland werd gesproken dan daarvan werd opgeschreven, spreekt 195 haast vanzelf. Maar dat neemt niet weg dat het 'gewone' universitaire leven spoedig weer werd voortgezet. G. P. Hartvelt, die in 1940 met zijn studie aan de theologische faculteit begon, kan zich niet herinneren dat er tijdens de colleges over de oorlog werd gesproken. 'De vU in de eerste jaren na de Duitse inval heb ik niet ervaren als een leerschool in verzet'. Toen aan Rutgers eens gevraagd werd of verzet gelegitimeerd was, antwoordde deze volgens Hartvelt: 'Jullie zijn hier om te studeren'.²⁷ In dit opzicht verschilde de universiteit niet van de overige sectoren van de Nederlandse samenleving. Het beleid was in eerste instantie gericht op aanpassing en overleving. Op een bepaalde manier was de Vrije Universiteit daarbij zelfs bevoorrecht: als 'vrije' universiteit was de distantie tussen de vU en de overheid groter dan bij de andere universiteiten. Als protestantse universiteit kende de vU bovendien geen joodse hoogleraren.²⁸ Vooralsnog leek de bezetting weinig gevolgen te hebben voor vU, maar daarin zou spoedig verandering komen.

Op 17 mei 1940 stelde rector A. Sizoo de vraag naar zijn opvolging aan de orde. Officieel was Nauta aan de beurt, maar deze vroeg onthefping gezien zijn geringe ervaring en de bijzondere omstandigheden.²⁹ Op voorstel van Grosheide werd mr. V. H. Rutgers, de zoon van F. L. Rutgers, aangewezen als rector. J. H. Bavinck wilde met het oog op de 'bestaande omstandigheden' het abactiaat niet op zich nemen. In zijn plaats werd mr. J. Oranje benoemd, die nog maar enkele maanden tevoren zijn inaugurele oratie had gehouden.³⁰

De vU kreeg met Rutgers en Oranje twee bestuurders die in woord en daad op stimulerende wijze leiding hebben gegeven aan het verzet tegen de Duitse bezetters. Zo heeft de vU zich onder meer verzet tegen pogingen van secretaris-generaal J. van Dam³¹ om invloed te verkrijgen op het benoemingsbeleid.³² En het was ook onder hun leiding

dat prof. A. A. van Schelven – de enige echt ‘foute’ hoogleraar aan de vU – gedwongen werd zijn lidmaatschap van het Nationaal Front neer te leggen.³³ Als gevolg van zijn optreden werd Rutgers tot driemaal toe door de Duitsers gevangen genomen, de laatste keer na een mislukte poging om naar Engeland te ontkomen. Tijdens die gevangenschap is hij overleden.

196 Een rector werd, conform het reglement, voor één jaar benoemd. Maar toen de zittingstermijn van Rutgers was afgelopen en Nauta feitelijk aan de beurt was om hem op te volgen, werd Rutgers door de senaat verzocht nog een jaar aan te blijven. Ook Oranje bleef aan. De koers die zij hadden ingeslagen had blijkbaar de instemming van de senaat. Maar in 1942 was het dan toch de beurt aan Nauta, die werd bijgestaan door Oranje, voor het derde achtereenvolgende jaar abactis. Ook Nauta wenste een tweede termijn, maar die werd hem door de senaat niet ‘vergunnd’. Velen vonden zijn houding te weinig doortastend. Hij werd opgevolgd door Oranje, die net als Rutgers wel een tweede termijn kreeg. Deze werd bijgestaan door abactis Berkouwer.

Waterink

Een duidelijke houding werd door Waterink aangenomen. Dat bleek toen op 9 december 1942 de rectores van de universiteiten op het departement werden ontboden, alwaar hun werd meegedeeld dat er een oproep zou komen voor de ‘Arbeitseinsatz’. De bezetters verwachtten dat zo’n 8000 studenten zich beschikbaar zouden stellen. De rectores spraken af vooralsnog geen stappen te zetten, in afwachting van nadere mededelingen vanwege het departement.³⁴

Zondergeld meent in navolging van De Jong dat dit voor Nauta aanleiding was de universiteit te sluiten.³⁵ Een en ander lijkt in strijd met de feiten. Want diezelfde ochtend, voor zijn ontmoeting met Van Dam, had Nauta besloten de kerstvakantie de volgende dag te laten ingaan in verband met het kolentekort.³⁶ Tot het nemen van een dergelijk besluit was de rector reeds de vorige cursus gemachtigd en de vervroegde sluiting van de vU had dan ook hoogstwaarschijnlijk niets te maken met de dreigende ‘Arbeitseinsatz’.³⁷ Nauta zelf heeft dit verband in zijn rectorale oratie in ieder geval niet gelegd en ook de beschikbare schriftelijke bronnen wijzen op een coïncidentie.³⁸

Het gerucht over de voornemens van de Duitsers lekte uit en verspreidde zich razend snel.³⁹ De volgende dag, 10 december, besloot het bestuur van het studentencorps daarom de sociëteit nog diezelfde avond te sluiten.⁴⁰ Waterink, erelid van het corps, sprak die avond de verzamelde studenten toe op een wijze die ongetwijfeld als indrukwekkend, vertroostend en bemoedigend is ervaren.⁴¹ Zo hield hij hun onder meer voor:

197

Mijne vrienden, wij weten niet, waar wij elkaar weer zullen zien. Laat ons naar huis gaan en wat dan? Ik zie de toekomst soms donker in. God alleen weet, wie van jullie weggevoerd zal worden naar het land van den vijand. Misschien zijn er onder jullie, wier leven naar Gods bestel zal moeten eindigen door een bom, in een der warme, zwarte fabrieken van Duitschland, misschien zijn er wier leven eindigen zal door een kogel op de koude, witte sneeuw-velden van Rusland. Wij weten het niet. Maar één ding weten wij wel. God blijft getrouw en wij zullen nooit verloochenen Zijn Naam.

Dat laatste betekende voor hem: niet toegeven aan de vijand. 'Weet, dat adeldom verplicht en draag hoog den adeldom van Uw Nederlandschap en Uw Calvinist zijn.'

Waterink heeft zelf geheel en al gehandeld naar de woorden die hij de studenten op de avond van 10 december voorhield. Zijn rol tijdens de oorlog is op geen enkele wijze met die van zijn collega's is te vergelijken, aldus Zondergeld in zijn aan Waterink gewijde hoofdstuk.⁴² Als vele anderen heeft Waterink na de inval enige tijd gearzeld en een min of meer afwachtende houding aangenomen. Maar vanaf augustus 1940 keerde hij zich in zijn *Calvinistisch Weekblad* krachtig tegen de NSB en tegen alle pogingen van de bezetters fundamentele veranderingen door te voeren in het bezette Nederland. Het bleef echter niet bij woorden. Naarmate de repressie toenam, nam ook het aantal activiteiten van Waterink toe. Daarbij wist hij een zekere vertrouwensrelatie op te bouwen met Hans C. Blumenthal, commandant van de SD in Amsterdam. Hij maakte gebruik van het gezag dat hij als hoogleraar bij sommige Duitse instanties had en schuwde ook de omkoping niet om iets voor zijn landgenoten te kunnen doen. Hij was nauw betrokken bij het verbergen van joodse kinderen in zijn Paedologisch Instituut en bemiddelde vaak bij arrestaties. Tevens trad hij geregeld op als getuige-deskundige. Daarbij beperkte hij zich niet tot hulp aan

leden van de vU-populatie. Zondergeld schat dat hij in meer dan 300 gevallen zijn diensten en talenten ter beschikking heeft gesteld aan de slachtoffers van de nazi-terreur.

Nauta

- 198 Tussen de beide zwaargewichten Oranje en Rutgers in valt de voorzichtige Nauta op. Wellicht dat hij om die reden geen tweede termijn als rector kreeg. Op hoge leeftijd gekomen gaf Nauta ook zelf toe te zwak te zijn opgetreden.⁴³ Cruciaal in de kritiek op Nauta was zijn rol inzake de gevraagde loyaliteitsverklaring.

Op 13 maart 1943 maakte secretaris-generaal Van Dam bekend dat voortaan van alle studenten een loyaliteitsverklaring werd geëist. De universiteiten werd gevraagd een en ander te regelen. Daarvoor kregen zij drie weken de tijd. De senaat van de vU weigerde echter medewerking, zo ook directeuren en curatoren. Dit werd door Nauta ter kennis van Van Dam gebracht. Wel besloot Nauta de loyaliteitsverklaring aan de studenten toe te zenden. Daarbij maakte hij geen melding van het standpunt van de vU-bestuurders. Dit was in de verwijten achteraf het kardinale punt. Maar hij deed wel wat anders! 'In het rondschrijven aan de studenten, waarin ik van een en ander mededeeling deed, voegde ik er *evenwel* (cursivering van mij, mja) meteen de mededeeling aan toe, dat vanaf 12 April af tot nader order geen colleges gehouden en geen examens afgenomen zouden worden'.⁴⁴ Bovendien deelde Nauta mee dat er geen sprake van kon zijn dat de vU de ondertekende verklaringen zou doorzenden naar het ministerie. De goede verstaander wist genoeg: *dit was een advies om niet te tekenen*. Zo is dat blijkens het geringe aantal studenten dat tekende ook verstaan. Gemiddeld tekende 14 % van de Nederlandse studenten de loyaliteitsverklaring. Van de vU tekenden slechts 36 studenten, van wie 17 recent van een van de andere universiteiten waren overgekomen. Het ging om 3,1%.⁴⁵

Zoals boven vermeld heeft Nauta aan het eind van zijn zittingsperiode de senaat voorgesteld ook in het jaar 1943-1944 op te treden als rector. Dat was een moedige daad, aldus Zondergeld, want het rectoraat was in die tijd bepaald geen sinecure en niet zonder gevaar voor eigen leven. De senaat wenste echter Oranje als rector en die is het ge-

worden.⁴⁶ Ter verklaring van deze motie van wantrouwen – zo moet de houding van de senaat toch worden getypeerd – kan gewezen worden op de kwestie van de loyaliteitsverklaring.⁴⁷ Maar wellicht moet er ook gedacht worden aan de uitstraling van Nauta: voorzichtig, formeel en diplomatiek. Zondergeld wijst erop dat Nauta als lid van het Deputaatschap voor de correspondentie met de hoge overheid iedere poging tot principieel verzet tegen de bezetters uit voorzichtigheid zoveel mogelijk poogde af te zwakken.⁴⁸ Van die houding was binnen de vu wellicht meer bekend dan in concreet beleid naar buiten kwam. De rector verrichtte zijn taak voor een belangrijk deel immers samen met anderen.⁴⁹

199

Kuyper

Met Kuyper lag het anders. In het eerste deel van dit hoofdstuk is al aangegeven dat hij zich gedrongen heeft gevoeld te verklaren dat hij geen lid van de NSB was. Alleen dat al maakt duidelijk dat hij minder eenduidig dan anderen is in te passen in het goed/fout schema. Tijdens de oorlog is zijn naam definitief bezoedeld geraakt. Hij was zo rot als een mispel, aldus Bruins Slot, schoonzoon van V. H. Rutgers.⁵⁰ Dat odium heeft hem vanaf 1940 aangekleefd en nooit meer verlaten. Voor die negatieve beeldvorming was ook wel reden. Kuyper heeft regelmatig geprobeerd de synode op haar besluit van 1936 te laten terugkomen⁵¹ en bleef gedurende de gehele oorlog via *De Heraut* – dat nooit een publicatieverbod kreeg opgelegd – verkondigen dat een berustende houding tegenover de Duitse bezetter de voorkeur verdiende.⁵² Enigszins neerbuigend schreef hij over de gevluchte Wilhelmina, die uit ander hout gesneden was dan Willem de Zwijger; de capitulatie van de Franse maarschalk Pétain was een wijs besluit geweest, en men moest vooral geen heldendaden uit gaan halen. Kwalijk was zijn optreden binnen het mede door hem opgerichte *Convent van Kerken*.⁵³ In 1940 weigerde hij een protest tegen de anti-joodse maatregelen aan de kerken te sturen om als kanselboodschap voor te lezen voordat een antwoord daarop was ontvangen. Wel wilde hij aan de kerkenraden een en ander meedelen over dit adres, maar dat liep vertraging op. Ook een verklarend *Heraut*-artikel speelde een belangrijke rol in de ergernis die hierover ontstond. Kuyper wekte de indruk de Gerefor-

meerde Kerken bij de Duitsers te willen indekken tegen eventuele nadelige gevolgen van het mede-ondertekenen van het protest, ten koste van de joden ten behoeve van wie het was opgesteld.⁵⁴

200 Is dat de zoon van Kuyper
de leider van zijn volk?
Geeft hij nu als een kruiper
tusschen spion en gluiper
Joden den dolk?⁵⁵

Daarmee was zijn positie in de kring van het *Convent* onmogelijk geworden en Kuyper bedankte als lid. Formeel vanwege zijn toenemende hardhorendheid, maar algemeen wordt aangenomen dat dit argument de ware reden moest verdoezelen. Hij werd vervangen door mr. J. Donner. In 1941 was het definitief gedaan met zijn directe invloed op de synode, toen hij zich genoodzaakt voelde zijn voorzitterschap (en daarmee zijn lidmaatschap) van het deputaatschap voor de correspondentie met de hoge overheid op te geven. Voortaan stond hem alleen nog *De Heraut* ter beschikking om leiding te geven aan het kerkelijk leven. Het laatste nummer verscheen op 28 januari 1945.⁵⁶ Een dag later overleed Kuyper te Groningen, waar hij, oud en ziek en opgejaagd, na een verblijf te Arnhem en Apeldoorn terecht was gekomen.⁵⁷

In zijn uiteindelijke oordeel sluit Zondergeld zich aan bij Van Roon, die spreekt over 'feitelijke collaboratie' van Kuyper. Hij wil hem echter geen 'ideologische collaborateur' noemen.⁵⁸ Van verschillende kanten is getracht Kuypers houding te verklaren. Stellingwerff ziet in Kuyper een oude man die de erfenis van zijn vader trachtte te bewaren, maar aan wie de leidersgaven ontbraken. Dat hij oud was, is juist. Of hem de leidersgaven ontbraken? Nauta was een andere mening toegedaan.⁵⁹ En of hij er alleen maar op uit was de erfenis van zijn vader te bewaren?⁶⁰ Duidelijk lijkt in ieder geval dat een van Kuypers motieven gelegen heeft in de zorg om de kerk die hij zo onbeschadigd mogelijk door de oorlog heen trachtte te loodsen en dat vereiste dat men de bezetter niet voor de voeten moest lopen. Ridderbos wijst verder op de autoritaire trekjes van Kuyper en op de anti-Engelse gevoelens die zich sedert de Boerenoorlog van vele Nederlanders hadden mees-
ter gemaakt.⁶¹ En Zondergeld heeft, in navolging van anderen, daar-

naast gewezen op het feit dat Kuyper een zoon had die 'fout' was. Elisa Willem Kuyper sneuvelde in 1944 als oorlogsverslaggever aan het Oost-front.⁶² Hij veronderstelt dat Kuyper onder invloed van zijn zoon stond. Mijns inziens is dat een slag in de lucht, zoals ook de verklaring van Ridderbos weinig hout snijdt. Er waren er meer die aan het begin van de oorlog (nog) last hadden van anti-Engelse gevoelens vanwege het verleden.

201

Hepp

Weer anders lag het met Hepp.⁶³ Ook hij predikte (tot op zekere hoogte) aanpassing aan de nieuwe situatie, ook hij heeft van harte meegewerkt aan pogingen het NSB-besluit terug te draaien, ook hij had een zoon met rechts-radical sympathieën.⁶⁴ Maar of dit voldoende is om hem in één adem met Kuyper te noemen en te spreken van een zoveel mogelijk afremmen van een principiële veroordeling van het nationaal-socialisme zoals Zondergeld doet, waag ik te betwijfelen.⁶⁵

Ik wijs daartoe in de eerste plaats op het reeds genoemde college-dictaat sociale ethiek uit het jaar 1934/1935. Daaruit valt op te maken dat Hepp zowel het fascisme als het nationaal-socialisme afwees. En van de NSB heet het daar dat deze op principiële gronden veroordeeld diende te worden. Staatsabsolutisme, een gebrek aan godsdienstvrijheid, rassenleer, het creëren van mythen, de flirt met een niet nader gedefinieerd christendom door de NSB, het wordt door Hepp allemaal aan de orde gesteld en veroordeeld.

Minder ferm klinkt het in het eerste jaar van de bezetting. Aanvankelijk lijkt Hepp enigszins te aarzelen om een standpunt in te nemen: 'Het oordeel over wat geschiedde moeten we opschorten', zo schreef hij op 7 juni 1940. Een week later gaf hij een positief advies in verband met de van de ambtenaren gevraagde eed. De macht die boven ons is gesteld moeten we als overheid erkennen, en als alle ambtenaren hun werk zouden neerleggen, zou dat tot chaos leiden, zo betoogde hij. Daarna volgden vele artikelen waarin hij opriep tot boetedoening. Hij zag in het geweld dat over Europa ging een oordeel Gods over zonden als luiheid, genotzucht en geboortebepierking. God heeft zijn algemene genade 'een weinig teruggetrokken'.⁶⁶ Tot gewapend verzet heeft hij nooit opgeroepen en de bezetter was voor hem een overheid

die gehoorzaamd moest worden. Opstand tegen de overheid was voor gereformeerden een heel ding, ook voor Hepp. Maar anders dan bij Kuyper komen we bij hem geen lovende woorden tegen aan het adres van de bezetter. Het constitutioneel koningschap zag hij als de meest gepaste 'regeervorm' voor ons land en hij hield zijn lezers voor dat ze niet vurig genoeg konden bidden om spoedig vrij en onafhankelijk te zijn en 'alleen onze eigen overheid te hebben'.⁶⁷ Een ander thema was de discussie over de vraag of de kerk zich met politiek diende te bemoeien. Daarbij werd het onderscheid tussen de kerk als instituut en de kerk als organisme sterk benadrukt. Uit zijn beschouwingen over Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis blijkt dat Hepp aan de gehoorzaamheid ten opzichte van de overheid wel een grens stelde, namelijk daar 'waar Gods woord in het geding kwam.' Concreet betekende dit dat er voor Hepp een grens in de aanvaarding lag daar waar de Duitsers een poging deden zich in het leven der kerk (ook van de kerk als organisme) binnen te dringen. Toen hij in 1941 gedwongen werd lid te worden van de nationaal-socialistische journalistenvereniging staakte hij dan ook zijn werk als redacteur. Daar had hij geen zin in en *Credo* verdween van het toneel.⁶⁸ Ook ter synode keerde Hepp zich fel tegen de Duitse inmenging in de christelijke pers en, anders dan Kuyper, tegen de 'Arbeitseinsatz'.⁶⁹

Een en ander lijkt te sporen met het getuigenis van M. J. Arntzen, die meent dat aan de anti-Duitse gezindheid van Hepp niet getwijfeld behoeft te worden.⁷⁰ Ook het feit dat hij dat hij in 1948 is voorgedragen in verband met de lintjesregen lijkt daarop te duiden. Indien hij echt 'fout' was geweest, was zijn naam in dit verband nooit genoemd.⁷¹ Opvallend tenslotte is een uitspraak van Hepp in een brief aan directeurs uit 1950, waarin hij hen voorhoudt dat hij tijdens de oorlog door de Duitsers werd gezocht en had moeten onderduiken in Wolfheze.⁷²

Op grond van dit alles is er meer dan voldoende aanleiding Hepp niet met Kuyper in een adem te noemen. Ook moet de vraag onder ogen worden gezien of Hepp met zijn stellingname werkelijk zoveel afweek van bijvoorbeeld zijn Kamper collegae.⁷³ Mijns inziens valt er veel voor te zeggen dat Hepp geleefd heeft naar zijn theologie, die bepaald werd door de scheiding tussen de kerk als instituut en de kerk als organisme. Wat men hem kan voorhouden is dat hij te lang geen duidelijkheid schiep over de grenzen van het overheidsgezag. Dat was

binnen het kader van de neocalvinistische theologie en staatsopvatting de kernvraag.

De anderen

Naast deze in het oog vallende figuren werd de faculteit bevolkt door Van Gelderen Grosheide, Aalders, Bavinck en Berkouwer. Het bestuurlijke beeld van hen is betrekkelijk vaag. Aalders en Grosheide hebben tot op het laatst hun medewerking aan *De Heraut* verleend, maar daarmee is niet gezegd dat ze het ook inhoudelijk met Kuyper eens waren.⁷⁴ Bavinck was als parttime hoogleraar minder prominent aanwezig, maar aan zijn gezindheid mag niet getwijfeld worden. Het dagboek dat hij in 1944 en 1945 bij heeft gehouden, spreekt boekdelen.⁷⁵ Evenmin mag getwijfeld worden aan de gezindheid van Van Gelderen, in wiens huis rabbijn Tal en zijn vrouw gedurende de oorlogsjaren een gastvrij onderdak vonden. Van Berkouwers houding tenslotte is weinig bekend.⁷⁶ Hij heeft zich intensief met het kerkelijk conflict bemoeid, maar lijkt zich overigens weinig geprofileerd te hebben. Hij staat bekend als voorzichtig.

203

DE OPLEIDING TOT DE DIENST DES WOORDS IN OORLOGSTIJD

Voor zover ik kon nagaan, is het werk van de theologische faculteit de eerste jaren gewoon doorgegaan. Daarin verschilde zij overigens niet van de andere faculteiten. Pas na twee-en-half jaar klopte de bezetter met zijn vraag om arbeidskrachten ook aan de poort van de theologische faculteit. Door de sluiting van de v.u. en de andere universiteiten mislukte de opzet van Van Dam. Hoewel het plan van Van Dam enkele weken later officieel ter zijde werd geschoven, werd de behoefte aan arbeidskrachten niet minder. Met gebruik van geweld werd een oplossing gezocht. Een eerste razzia vond plaats te Utrecht direct na de kerstvakantie, op 25 januari 1943. En na de moordaanslag op de bevelhebber van het Nederlandse Vrijwilligerslegioen H. A. Seyffardt op 5 februari volgden op zaterdag 6 februari razzia's te Delft, Rotterdam en Utrecht.⁷⁷ Ook de v.u.-gebouwen ontvingen bezoek. Van de theologen werden het in het bijzonder de derde- en vierdejaars, die op de

Keizersgracht college hadden van Grosheide, daardoor getroffen. Nadat Grosheide permissie gevraagd en verkregen had zijn college met een gebed af te sluiten, werden zijn studenten weggevoerd. Diezelfde dag nog nam het v u-bestuur het besluit de universiteit te sluiten. Nauta en zijn medebestuurders hebben zich vervolgens ingespannen om verbetering te brengen in de positie van de studenten. Er waren uiteindelijk zo'n 60 à 70 v u-studenten opgepakt en naar Vught getransporteerd. Slechts twee v u-studenten, de theologen R. D. Beukema en L. Kwakkelstein, werden naar Duitsland gebracht. Op 16 maart kwamen alle gearresteerde studenten weer vrij. Daartoe moesten ze echter wel een zogenaamde loyaliteitsverklaring tekenen. Ondertussen had Van Dam verzocht om op 15 februari de colleges weer te laten beginnen. Zover is het niet gekomen. Formeel misschien wel, maar Nauta meldde bij de overdracht van het rectoraat dat zich na die 6^e februari geen student meer vertoonde in collegezaal of practicum.⁷⁸

Toen de v u-bestuurders zich genoodzaakt zagen de universiteit te sluiten, 'betekende dit voor de Gereformeerde Kerken een zware slag', aldus Nauta in zijn bijdrage aan het gedenkboek van de Gereformeerde Kerken.⁷⁹ Immers, zo vervolgt hij, de toevoer van nieuwe predikanten langs dit kanaal was voortaan afgesneden. Of deze inschatting helemaal juist was, waag ik te betwijfelen. Er was in deze jaren namelijk sprake van een 'overvloed aan werkkrachten' binnen de kerken.⁸⁰ Nauta maakt deze opmerking blijkbaar vanuit het naoorlogse perspectief, dat als gevolg van de Vrijmaking nogal verschilde van het vooroorlogse.⁸¹ Maar er lag in ieder geval wel een probleem, zo niet voor de kerken, dan toch voor de studenten. Immers, hoe zouden ze officieel predikant kunnen worden als de v u gesloten was? Examens werden niet meer afgenomen. De faculteit richtte zich daarom in april 1943 tot de synode met het verzoek mee te werken aan een kerkordelijke oplossing. Sedert 1920 kenden de Gereformeerde Kerken namelijk een kerkordeartikel waarin bepaald werd dat zij die niet te Kampen of aan de v u hadden gestudeerd tot het preparatoir examen konden worden toegelaten worden indien zij door de hoogleraren van Kampen en de v u geëxamineerd waren en aan de classis een getuigschrift konden overleggen.⁸² Het verzoek van de faculteit behelsde deze regeling voortaan ook toe te passen op hen die ingeschreven waren te Kampen of aan de v u, maar door de oorlogsomstandigheden niet konden

afstuderen. De synode, die 'gevoelige' zaken in comité behandelde, stemde daarmee in op 28 april. Deze examens mochten bovendien worden afgenomen door de hoogleraren van één der beide instellingen.⁸³ Vanaf die tijd zijn er op deze wijze tot aan het einde van de oorlog vierentwintig studenten geëxamineerd, waarvan twintig met gunstige uitslag.⁸⁴

Een en ander maakt duidelijk dat de faculteit na de sluiting van de universiteit niet al het contact met de studenten verloor, integendeel. Een aantal colleges ging gewoon door, zij het niet meer in een van de vU-gebouwen, maar bij de hoogleraren thuis of in een kerkgebouw. Van 23 november 1943 tot en met 14 juni 1944 werden deze huiscolleges gegeven.⁸⁵ Daarvoor waren de dinsdag en de woensdag beschikbaar. Vast staat dat Aalders, Nauta, Grosheide en Hepp deze taak hebben vervuld.⁸⁶ Hoewel de bewegingsvrijheid van de studenten beperkt was en ze zich in verschillende plaatsen regelmatig moesten melden, schijnen de huiscolleges toch behoorlijk bezocht te zijn. In de loop van 1944 werden de omstandigheden echter van dien aard dat het niet langer mogelijk bleek de huiscolleges voort te zetten.⁸⁷ Wel werden er nog tentamens en examens afgenomen.⁸⁸ Voor de hoogleraren die te Amsterdam woonden, gaf dat geen problemen, maar anders lag dat voor Aalders (Heemstede) en Hepp die nog niet vanuit Wolfheze naar Amsterdam was teruggekeerd. Beiden ontvingen eind december een brief van curatoren waarin dezen kritiek uitten op het feit dat zij zich door anderen lieten vertegenwoordigen. Overigens was dat in goed overleg gebeurd. Hepp, wiens zomerhuis in Wolfheze tijdens de slag om Arnhem was verwoest, keerde op aandrang van Verdam naar Amsterdam terug. Aalders beriep zich op het feit dat de reismogelijkheden zeer beperkt waren en op het feit dat deze examens een kerkelijk karakter hadden. Curatoren echter konden deze argumentatie niet waarderen en vroegen de faculteit een oplossing te creëren.⁸⁹ Hierna werd er niets meer van deze zaak vernomen. Het komt me voor dat curatoren de reismogelijkheden in deze maanden te rooskleurig inschatten. Uit het dagboek van Bavinck blijkt dat deze beperkt waren. Bavinck kwam pas op 28 mei 1945 weer voor het eerst in Amsterdam en curatoren zelf vergaderden pas in juni.⁹⁰

205

Korte tijd na het verzoek om een andere toelatingsregeling tot het predikantschap kwam de faculteit opnieuw naar de synode met een ver-

zoek ten behoeve van de studenten.⁹¹ Van de 'Arbeitseinsatz' waren geestelijken namelijk vrijgesteld. Nu was men in het Interkerkelijk Overleg (de 'opvolger' van het eerder genoemde Convent van Kerken) tot de conclusie gekomen dat hier een mogelijkheid lag ook studenten in de theologie van de 'Arbeitseinsatz' te vrijwaren. Deputaten voor het contact met de hoge overheid stelden daartoe een rondschrijven aan de kerken op, waarin zij de wet interpreteerden als ook betrekking hebbend op de geestelijken in opleiding, geheel conform de oude regel dat theologische studenten vrijgesteld waren van militaire dienst. Deze interpretatie werd van overheidswege erkend. Maar nu de universiteiten gesloten waren, werd er niemand opgeleid voor predikant. Bij monde van Grosheide bracht de faculteit echter het verzoek over aan de synode om een kerkelijk album aan te leggen voor hen die opgeleid wilden worden tot predikant en hun ook een officieel document ter hand te stellen dat hen bij een eventuele aanhouding zou kunnen vrijwaren van deportatie naar Duitsland. De zaak kwam 25 juni 1943 aan de orde, nadat daarover door een commissie een rapport was samengesteld.⁹² Daaruit blijkt dat men zich wel in het voorstel kon vinden. Het ging, zo werd in het rapport gesteld, om een album van de kerken, niet van de v.u. Inschrijving kon slechts geschieden indien men zich voorbereidde op het ambt van predikant in de Gereformeerde Kerken; niet-gereformeerde studenten kwamen voor inschrijving niet in aanmerking. Bovendien ging het om studenten die reeds voor de sluiting van de Vrije Universiteit als student stonden ingeschreven. Gestipuleerd werd dat hieruit geen enkele conclusie mocht worden getrokken ten aanzien van het kerkelijk karakter van de opleiding en tenslotte werd opgemerkt dat het album een *tijdelijk* karakter droeg. De commissie stelde voor, conform het verzoek van de faculteit, het beheer van dit album op te dragen aan deputaten voor het verband en hen er tevens op te wijzen dat zij er nauwkeurig op dienden toe te zien dat de ingeschreven studenten 'ongerepte leden' van de Gereformeerde Kerken waren. Zonder tucht ging het ook toen niet in de Gereformeerde Kerken! De synode besloot conform dit advies. Uit het eerste naoorlogse verslag van deputaten blijkt dat zo'n 58 studenten langs deze weg aan de 'Arbeitseinsatz' zijn ontkomen.⁹³ Ook het album zelf is bewaard gebleven.⁹⁴

BEOORDELING?

Het beeld dat van de theologen oprijst uit de studie van Zondergeld, lijkt niet gechargeerd.⁹⁵ Ze speelden nauwelijks een rol als het erom ging studenten en achterban te mobiliseren tegen het nationaal-socialisme of de Duitse bezetting. De echte leiding, de echte inspiratie kwam van anderen, in het bijzonder van Rutgers, Oranje, Coops en Waterink. De vraag is, wat hiervan de verklaring zou kunnen zijn.

207

In de eerste plaats wil ik erop wijzen dat deze situatie niet wezenlijk verschilt van de situatie in de kerk. De echte leiding in het verzet ging niet uit van wie men het mocht verwachten, van de synode dus.⁹⁶ Ook daar overheerste de voorzichtigheid. Gezien de verwevenheid van kerk en faculteit kan het geen verwondering wekken dat beide zich in dezelfde richting bewogen. A. Kuyper kon in 1912 nog als mening uitspreken dat de faculteit reeds met zijn kleine teen door de kerken gevangen was, vanaf de jaren twintig was de faculteit een geïntegreerd onderdeel van de Gereformeerde Kerken geworden. In de jaren dertig waren de hoogleraren de generaals die hun legers aanstuurden. Dat was ook de feitelijke situatie in de jaren veertig. De theologische faculteit behoorde meer tot de levenssfeer van de kerk dan van de v.u. Vandaar dat de conclusies ten aanzien van de Faculteit der Godgeleerdheid niet verschillen van de conclusies ten aanzien van de Gereformeerde Kerken. In het licht van die verbondenheid ligt het voor de hand bij een beoordeling van de theologische faculteit in oorlogstijd eerder te kijken naar de bestuurders van andere grote organisaties, inclusief het bedrijfsleven dan naar de houding van de andere faculteiten. Mijns inziens leidt het geen twijfel dat ook de kerkelijke en theologische top op zichzelf genomen, maar zeker ook in vergelijking met de houding van bijvoorbeeld de top van het Nederlandse ambtenarenapparaat, 'goed' was, als men in deze categorieën wil blijven denken. Maar de zorg om het behoud van het oude en vertrouwde speelde wel een grote rol en leidde tot een voorzichtigheid en aanpassing die achteraf wordt betreurd. Deze concentratie op het overleven van de eigen organisatie kan ook vanuit een psychologische invalshoek worden benaderd. De machteloosheid ten opzichte van wat zich afspeelde in de buitenwereld, leidde tot een verhoogde concentratie op de 'binnenwereld'. Een vluchtweg die voor

de filosofen en de natuurkundigen minder voor de hand lag dan voor de theologen.⁹⁷

208 In de tweede plaats is het goed dat wij ons realiseren dat Rutgers, Oranje, Coops en Waterink in verregaande mate het beeld van de vU in oorlogstijd hebben bepaald. Dat er binnen de kleine vU gemeenschap vier zulke figuren te vinden zijn geweest, is opvallend. Maar daardoor springt het verschil met de godgeleerden extra in het oog. De vraag is waarvoor een verklaring moet worden gevonden: voor de houding van de theologen, – was die werkelijk anders dan die van de gemiddelde Nederlander? – of voor het feit dat een kleine gemeenschap als de vU vier uitzonderlijke verzetsfiguren heeft gekend?⁹⁸

In de derde plaats wordt het beeld van de theologen wellicht mede bepaald door een zekere mate van teleurstelling dat juist van hen van wie geestelijke leiding verwacht mocht worden, deze niet gegeven werd. Het is echter wel de vraag in hoeverre deze verwachting reëel is (geweest). Er was – ik wees er al eerder op – een taakverdeling tussen kerk en politieke partij die samenhang met de soevereiniteit in eigen kring, en bovendien speelde het onderscheid tussen de kerk als instituut en de kerk als organisme een grote rol. De ARP stond aan de basis van het gereformeerd verzet, de Faculteit der Godgeleerdheid bewaakte de kerkelijke erfenis. Waar die in het gedrang kwam, deed Hepp van zich horen. Wellicht zouden de godgeleerden verbaasd opkijken wanneer ze van deze teleurstelling zouden kunnen horen, omdat de taakverdeling in hun ogen vanzelf sprak. Speelt hier de latere opvatting over de taak van de kerk als profetische partner van de cultuur niet een grote rol?

Het gereformeerde volksdeel is er in de beoordelingen van Neêrlands oorlogsverleden niet slecht afgekomen. Gezien de analyse van Ridderbos ten aanzien van de houding van de synode en mijn daarmee overeenstemmende bevindingen ten aanzien van de theologische hoogleraren van de vU is dat opmerkelijk. Dit kan alleen maar betekenen dat het gereformeerde volksdeel minder afhankelijk, gezagsgetrouw en volgbaar is geweest dan wel eens gedacht wordt. Het is alsof er een discrepantie bestaan moet hebben tussen 'top' en 'basis' van de kerk. De vraag is of hetzelfde beeld bestaat met betrekking tot de Faculteit der Godgeleerdheid. Waren de alumni van de vU en de theologische studenten eerder geneigd tot werkelijk verzet dan hun hoogle-

raren? Deze vraag is moeilijk te beantwoorden omdat relevante gegevens niet beschikbaar zijn. In hoeveel pastorieën werd meegewerkt aan daadwerkelijk verzet? En betrof het dan alumni van Kampen of van de vu? Endedijk beweert dat het vooral de studenten van Schilder zijn geweest die zich in het verzet hebben gemengd, maar geeft daarvoor geen bewijzen.⁹⁹ Het is een veronderstelling op basis van Schilders heldhaftige verzet in 1940. Maar op die manier kan met evenveel redenen verondersteld worden dat zijn studenten hem ook in de jaren daarna zijn gevolgd. En dat betekende: wel strijd in de kerk, geen verzet tegen de bezetter. Met andere woorden: we weten het niet. Het onderzoek naar de houding van het gereformeerde volksdeel tijdens de oorlog moet in feite nog op gang komen.¹⁰⁰ We weten slechts zeker dat gedurende de oorlogsjaren zeven theologische studenten het leven lieten.¹⁰¹ Het betrof C. IJ. G. Dijksterhuis, J. Goldschmeding, H. de Jong, H. R. de Jong, M. F. van der Meulen, J. Peppink en E. M. Wierda. Voor een vergelijking met andere theologische faculteiten ontbreekt het materiaal. Een zeer voorlopige indruk is dat deze zo mogelijk nog minder een bron van verzet vormden dan de theologische faculteit van de vu.¹⁰² 209

CURIOSUM

In de jaren zeventig zou het 'oorlogsverleden' van de faculteit nog een keer de kop op steken. Hans Mos, student-lid van de faculteitsraad – sedert 1971 een soort facultair parlement met vergaande bevoegdheden – stelde in 1977 de vraag in hoeverre het portret van H. H. Kuyper terecht in de faculteitskamer (toen 14 A 39) hing gezien zijn verleden.¹⁰³ De hoogleraar G. E. Meuleman legde een en ander uit over het beleid inzake de schilderijen. 'Als ze hier hangen, betekent dat niet meer (of minder) waardering voor de afgebeelde'. Een maand later kwam Mos hierop terug. Het was hem niet te doen geweest om de vraag *waarom* dit schilderij in de faculteitskamer hing, maar om de vraag of het er *rechtmatig* hing.¹⁰⁴ Het bestuur vroeg hem om een schriftelijk voorstel. Dat kwam in de vorm van een motie, die Mos ter vergadering op 7 maart uitdeelde. De motie hield in het portret van Kuyper te verwijderen. Decaan prof. dr. Tj. Baarda had er bezwaar tegen dat de motie ter vergadering werd uitgereikt en meende dat deze beter de vorm van

een voorstel had kunnen krijgen. Bovendien was hij van mening dat de motie te weinig concrete feiten bevatte en dat een diepgaand onderzoek nodig zou zijn om die aan te vullen. Omdat hij echter wel voelde voor de kern van het voorstel, wilde hij een nader onderzoek en stelde hij voor de volgende vergadering hierop terug te komen.

210 Op de vergadering van 2 mei lag een herziene versie van de eerdere motie in de vorm van een voorstel ter tafel. Het voorstel was nu gekoppeld aan een voorstel met betrekking tot de zaak van het 'Berufsverbot' in West-Duitsland. Omdat het stuk niet bewaard is gebleven, is niet precies duidelijk welk verband Mos legde tussen beide zaken. In ieder geval, de meerderheid was voor splitsing van beide voorstellen. Vervolgens deelde de decaan mee dat hij zich had georiënteerd aan de hand van het werk van dr. L. de Jong. Het materiaal dat Mos had verzameld was niet zonder waarde, maar bestreek een te geringe periode om daarin voldoende aanleiding te kunnen zien het portret uit de faculteitskamer te verwijderen. Ook andere leden spraken zich uit. Niemand had behoefte om het 'geschrijf' van Kuiper te verdedigen, maar het was voor sommigen de vraag hoe zwaar men dit de betrokkene moest aanrekenen. Nadat er gestemd was, bleken de stemmen te staken. Daarmee was het voorstel verworpen.

Het verslag van de faculteitsraadsvergaderingen waarin dit thema aan de orde was, vermeldt alleen maar sprekers die zich haastten om afstand van Kuiper te nemen. Dat ook hij een deel van het faculteitsverleden vormt, was een bron van verlegenheid. Alleen de kerkhistoricus van de faculteit, C. Augustijn, voegde Mos in die dagen op het koffiepunt toe: 'mocht u hier ooit komen te hangen, meneer Mos, dan niet als historicus, dat is zeker'.¹⁰⁵

Men dient ter verklaring van dit alles niet te vergeten dat deze motie werd ingediend in een tijd dat het zogenaamde goed/fout schema van L. de Jong nog niet ter discussie stond. In het toenmalige politieke klimaat was er geen ruimte voor nuances. Dat Nederland veel 'grijzer' was geweest dan velen onder ogen wilden zien en dat de keuzes van velen die verantwoordelijkheid droegen veel groter, zwaarder en onduidelijker in hun consequenties waren dan achteraf beseft werd, was iets dat in 1977 nog niet overal was doorgedrongen.

[8] Naoorlogse ontwikkelingen

Tussen 1950 en 1990 voltrok zich in Nederland een ingrijpende cultuuromslag.¹ Deze verliep min of meer geleidelijk, maar wel in een steeds hoger tempo. In de jaren vijftig zijn op allerlei gebieden onderhuids al tekenen te ontwaren van verandering, aan het begin van de jaren zestig werden deze manifest, om zich vanaf 1966 in snel tempo te radicaliseren en zich in alle hoeken van de samenleving te nestelen. In deze laatste periode kwam het enkele malen tot geruchtmakende opstootjes, in het bijzonder in Amsterdam.

Deze cultuuromslag betrof zowel de uiterlijke als de mentale kenmerken van de Nederlandse samenleving. Tot de uiterlijke veranderingen behoorden zaken als de omvang van de bevolking, de toenemende urbanisatie, de groeiende welvaart, de toename van het aantal echtscheidingen en de komst van Noord-Afrikaanse en Turkse immigranten. De daarbij behorende cijfers laten zien hoe diepingrijpend de Nederlandse samenleving veranderde. Maar het veranderingsproces raakte zoals gezegd ook de mentaliteit van de Nederlanders. Het kwam onder meer tot een fundamentele democratisering van de samenleving, samenhangend met een andere houding tegenover gezag. Ook ontwikkelde zich een sterk streven naar grotere gelijkheid, die onder meer zichtbaar werd in andere verhoudingen tussen mannen en vrouwen. En wie nog dieper wil tasten, kan wijzen op een toenemende behoefte aan zelfontplooiing en zelfbeschikking, samenhangend met processen van individualisering, subjectivering en functionalisering.²

Dit alles liet de positie van kerk en godsdienst in de samenleving niet onaangeroerd. Er was sprake van een toenemende ontkerkelijking en van een voortgaande ontzuiling, kortom, van een radicale secularisatie.³ Daarmee kregen kerk en godsdienst een totaal andere plaats in het geheel van de samenleving dan voor de oorlog en in de jaren vijftig nog het geval was geweest. Ze werden in de loop van de tijd bijna geheel naar de marge gedrongen.

De eerste naoorlogse decennia werden lange tijd getypeerd als een periode van wederopbouw, saaiheid en soberheid. Op de puinhopen van de Tweede Wereldoorlog werd gepoogd de Nederlandse samenleving opnieuw op te bouwen. Na enkele min of meer chaotische jaren begon zich een maatschappelijk en economisch herstel af te tekenen, dat uiteindelijk zou leiden tot een grote welvaart. Pas in de jaren zestig werd de gestage, min of meer vredige en eensgezinde opgang verstoord door het optreden van een nieuwe generatie en kwam het tot revolutionaire veranderingen. Zo althans is het beeld dat vele deelnemers aan de 'bewogen' jaren zestig zelf hebben geschetst, daarmee impliciet een oordeel gevend over de 'saaie' jaren vijftig. Hun eigen geschiedenis was *het* hoogtepunt van de geschiedenis.

Recent historisch onderzoek heeft aangetoond dat de ontwikkelingen in de jaren zestig niet uit de lucht zijn komen vallen. Op tal van terreinen bleek bij nadere beschouwing dat veel van de veranderingen die in de jaren zestig manifest werden, zich in de jaren vijftig reeds hadden aangekondigd.⁴ De katholieke wereld was in die tijd veel meer in beweging dan wel werd aangenomen, de pers was niet alleen maar volgbaar ten aanzien van de overheid, seks vóór het huwelijk bleek wel degelijk voor te komen en de jeugd kwam niet pas in de jaren zestig in opstand.⁵

Over die jaren zestig is door James Kennedy een belangrijke studie geschreven, waarin hij niet alleen de ontwikkelingen beschrijft, maar tevens ingaat op de vraag hoe het mogelijk is geweest dat dit veranderingsproces relatief – dat wil zeggen in vergelijking met de ontwikkelingen in andere westerse landen – rustig is verlopen. In zijn antwoord verwijst hij naar het 'poldermodel': de Nederlandse bestuurders besloten op grond van de lange traditie waarin zij stonden te goed dat onderdrukking niet zou baten en dat een zekere aanpassing onontkoombaar was. Daarbij speelden zowel bepaalde aspecten van het calvinisme als van het Duitse idealistische en romantische gedachtegoed een belangrijke rol. De geschiedenis wordt voortgestuwd door krachten onafhankelijk van het menselijk handelen. 'De tijd, zo schijnt het motto te zijn, heeft zijn loop, en wij wandelen wel mee', zo citeert hij Han Lammers.⁶ De behoedzame elites werden zo de begeleiders van vernieuwing. In de snel veranderende wereld kon de orde naar hun mening alleen worden gehandhaafd door aanpassing.⁷ Veel van de bestuurders hadden bovendien innerlijk deel aan het veranderingspro-

ces dat al merkbaar was sedert de Tweede Wereldoorlog. Dat althans moet de conclusie zijn naar aanleiding van de onderzoeksresultaten zoals die boven werden weergegeven.

Ook voor de kerken begon na de oorlog een periode van wederopbouw.⁸ Het was alsof de Nederlandse Hervormde Kerk eindelijk hersteld was van de lethargie die de Doleantie voor haar tot gevolg had gehad. Een nieuw elan had zich tijdens de oorlog van de kerk meester gemaakt, en dat zette na 1945 door. Uitdrukking daarvan was de nieuwe kerkorde die in 1951 in werking trad. Voor velen in gereformeerde kring had deze ontwikkeling iets aantrekkelijks. De gereformeerden waren immers niet ongeschonden uit de Tweede Wereldoorlog te voorschijn gekomen. De ARP was haar vooroorlogse machtspositie kwijtgeraakt, de kerken worstelden met de nasleep van de Vrijmaking en werden bovendien voor het eerst geconfronteerd met ledenverlies. Post meent dat de Gereformeerde Kerken gedesillusioneerd en gedesorienteerd de periode na de Tweede Wereldoorlog ingingen. Dekker spreekt over een streven naar restauratie.⁹

213

De eerste jaren na de oorlog werden in ieder geval gekenmerkt door een voortdurende poging de breuk uit het recente verleden te helen.¹⁰ Het kwam zelfs tot een zogenaamde 'vervangingsformule', die de uitspraken van 1944 aanvaardbaar moest maken voor de vrijgemaakten. Het effect was echter nihil. In 1959 besloot de synode deze formule in te trekken en de geschorste ambtsdragers weer in volle rechten te erkennen. Ook dit was niet genoeg om de scheuring ongedaan te kunnen maken. De Gereformeerde Kerken 'werden opgeroepen zich te bekeren in de twistzaak die de Here nog altijd met ze had'.¹¹ In 1967 kwam het uiteindelijk tot een schuldbelijdenis. Zo probeerden de Gereformeerde Kerken in het reine te komen met hun recente verleden. Voor de vrijgemaakten ging ook dat niet ver genoeg en de verhouding tot hen zou nooit meer goed komen.

Deze jaren van restauratie waren ook jaren van heroriëntatie. Daarbij was een duidelijke rol weggelegd voor de jongeren met hun sterke behoefte om tot vernieuwing van het kerkelijk leven te komen.¹² In 1947 kwam het tot de oprichting van een *Werkgemeenschap van Gereformeerde Jongeren*, die als doel had bij te dragen aan de vernieuwing van de kerken en daardoor aan de uitstraling van het evangelie in de wereld. Deze jongeren waren het die de 'gezapige rust' van de jaren

vijftig verstoorden, niet zoals nozems op de Zeedijk en evenmin als de latere provo-generatie, maar hun kritiek op de Gereformeerde Kerken was duidelijk en werd helder onder woorden gebracht. Onder de jongeren leefde, aldus hun woordvoerder Thijs Booy, de wens om zich aan te sluiten bij de Wereldraad van Kerken. Ze wilden dat de Gereformeerde Kerken zich zouden ontdoen van hun 'isolementsadat' en hun 'antithesenkrampen'. Bezwaren leefden er ook tegen het intellectualisme in gereformeerde kring en tegen de weerstand die de theologie van Karl Barth ondervond. De invloed van de Doorbraak werd merkbaar in een toenemend protest tegen de identificatie van kerk en politieke partij.¹³ Deze kritiek der jongeren raakte, net als die van hun voorgangers in de jaren 1916-1920, de Gereformeerde Kerken in een voor haar wezenlijke trek, in dit geval het zo lang gekoesterde isolement. Hun boodschap werkte door, waarbij het boek van Booy, *Gereformeerden waarheen?* als een doorbraak wordt gezien.¹⁴

De reactie kwam niet van de theologen, maar van de filosofen. Het waren in het bijzonder enkele aanhangers van de Wijsbegeerte der Wetsidee zich als woordvoerder van de antikritiek opwierpen: S. U. Zuidema, H. van Riessen en F. H. von Meyenfeldt.¹⁵ Van een vernieuwingsbeweging werd de Wijsbegeerte der Wetsidee langzamerhand een conserverende kracht in de gereformeerde wereld. Nu liepen de godgeleerden voorop als het om vernieuwing ging. Want binnen de kring van de Faculteit der Godgeleerdheid werd wel degelijk geluisterd naar wat de jongeren te zeggen hadden. Zij kregen steun van Berkouwer, Bavinck en Waterink en ook van kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders. De 'vernieuwingsmentaliteit' was waarschijnlijk wijder verspreid dan de tegenstanders wilden doen geloven. Enerzijds hielden de Gereformeerde Kerken nog vast aan het vertrouwde isolement. Gesprekken met de hervormden, die vanaf 1948 werden gevoerd, wilden niet vlotten omdat de gereformeerden bleven struikelen over de tucht. Ook het lidmaatschap van de Wereldraad van Kerken werd afgewezen.¹⁶ Anderzijds leek er toch iets te ontstaan van een nieuwe openheid. Er was dan toch maar sprake van contacten met de hervormde kerk, er werd dan toch maar – en niet alleen negatief – gesproken over de Wereldraad van Kerken. En stond 'Assen' nog recht overeind, in de kring van de gereformeerde beoefenaars der natuurwetenschappen waren de bakens reeds lang verzet.¹⁷

In de slotbeschuwing van zijn relaas over de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken van 1945-1975 wijst Plomp erop dat het jaar 1961 telkens naar voren komt.¹⁸ Dat was bijvoorbeeld het jaar van 'de acht-tien', de predikanten die pleitten voor een samengaan van hervormd en gereformeerd. In datzelfde jaar 1961 waren voor het eerst gereformeerde waarnemers (Berkouwer en de Amsterdamse predikant E. G. van Teylingen) aanwezig bij een vergadering van de Wereldraad van Kerken, wierpen de vrijgemaakten definitief de deur in het slot en liepen gesprekken met de Christelijke Gereformeerde Kerken stuk. Bijna als reactie daarop besloot de Synode van Apeldoorn (1961-1962) de mogelijkheid te scheppen tot het houden van gemeenschappelijke kerkdiensten met hervormde gemeenten.¹⁹ Tevens besloot deze synode de uitspraken van de Synode van Assen opnieuw onder de loupe te nemen. Het jaar 1961 was inderdaad een gedenkwaardig jaar. Post spreekt van een principiële koerswijziging, maar dat lijkt een term die al teveel de geleidelijkheid van de voorafgaande ontwikkelingen in deze richting veronachtzaamt.²⁰

215

De consequenties van deze ontwikkeling werden rond 1965 voor iedereen duidelijk.²¹ M. J. Arntzen sprak zelfs over een crisis in de Gereformeerde Kerken.²² De ontwikkelingen in de theologie noopten de vereniging van *Gereformeerde Verontrusten in Nederland* in januari 1967 een brief aan alle kerkenraden te verzenden, waarin werd opge-roepen schriftgezag en belijdenis 'onverkort' te handhaven.²³ Vanaf 1969 ontving de synode een eindeloze reeks brieven van kerken en particulieren, waarin uiting werd gegeven aan de verontrusting. En in 1970 zag het *Confessioneel Gereformeerd Beraad* het licht, een beweging van hen die op wilden komen voor het gereformeerde erfgoed. Sommigen meenden dat de Gereformeerde Kerken in deze jaren in de bossen van Lunteren (waar de synode vergaderde) werden begraven.²⁴

Het waren de eerste tekenen van de komende heftige polarisatie. In tien jaar tijd zou zich binnen de Gereformeerde Kerken op een aantal essentiële punten een complete omwenteling voltrekken. Kern daarvan betreft de veranderingen ten aanzien van schriftopvatting en binding aan de belijdenis. In 1967 sprak de synode uit dat de leeruitspraken van Assen niet meer bindend werden geacht, in 1973 kwam het tot een 'dynamische' binding aan de belijdenis. Daarmee ontstond de ruimte voor toenadering tot de hervormde kerk en tot de Wereldraad van Kerken. Tenslotte zou de agenda van de synode veranderen. De

grote wereldproblemen gingen beslag leggen op de synodale gemoe-
deren. Oorlog en vrede, racisme, honger en onderontwikkeling, zij
zouden langzamerhand de leerkwesities van het eerste plan verdrin-
gen. Daaruit blijkt dat ook het oude onderscheid tussen de kerk als or-
ganisme en de kerk als instituut haar betekenis had verloren.

216 In feite is het opnieuw, als in de jaren dertig, buitengewoon treffend
hoe de ontwikkelingen in de samenleving terug te vinden zijn in de
Gereformeerde Kerken. Een voorspel in de jaren vijftig, aan het begin
van de jaren zestig een stroomversnelling en een crisis aan het eind
van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig. G. Dekker, van
1969 tot 1996 als godsdienstsocioloog aan de theologische faculteit
verbonden, heeft vanuit een sociologisch perspectief aangetoond dat
de grote kerken zich inderdaad aan de ontwikkelingen in de samen-
leving hebben aangepast.²⁵ Hij spreekt van een 'stille revolutie'. De
term, die niet nader verklaard wordt, schijnt te suggereren dat een en
ander met weinig rumoer gepaard is gegaan.²⁶ Dat geldt wellicht de
veranderingen in de jaren vijftig. Maar net als de overige delen van de
samenleving kende ook de kerk haar roerige jaren zestig. Dat behoeft
geen verwondering te wekken. De revolutie was van dien aard dat Dek-
ker ten tijde van het onderzoek (1992) sprak over een dreigend gevaar
voor het voortbestaan van de Gereformeerde Kerken in Nederland als
gereformeerde kerken.²⁷

Deze aanpassing aan de veranderingen in de samenleving betrof
niet alleen de uiterlijke aspecten van het kerk-zijn, zoals de centrali-
sering, bureaucratisering en professionalisering. Ze raakte ook de in-
nerlijke kenmerken, zoals de opvatting over de Schrift en haar gezag,
en de houding ten opzichte van de belijdenisgeschriften. Het proces
van subjectivering valt in kerk en theologie overal aan te wijzen, even-
als de verschuiving van een ontologische naar een functionele cultuur.
Ethiek en praktische theologie werden belangrijke theologische vak-
ken, de synode sprak over de grote wereldproblemen. Op alle fronten
volgden de kerken de ontwikkelingen in de samenleving.

Er was, zo betoogt Dekker aan de hand van de theorieën van de gods-
dienstsocioloog Peter Berger, ook een andere weg geweest.²⁸ De Ge-
reformeerde Kerken hadden bijvoorbeeld kunnen kiezen voor de weg
van de *deductie*. Daarmee bedoelt hij dat de Gereformeerde Kerken

de traditie hadden kunnen veiligstellen door deze sacrosanct te verklaren. Het grootste nadeel daarvan is de subjectieve geloofwaardigheid van deze optie. Een andere mogelijkheid was geweest te kiezen voor de *reductie* en daarmee de religieuze traditie te herinterpreteren in termen van modern bewustzijn en moderne seculariteit. Daarbij is het gevaar groot dat van een kerk helemaal niets meer over blijft. Als derde mogelijkheid noemt hij tenslotte de inductieve optie. Het is die weg die de Gereformeerde Kerken naar het oordeel van Dekker zijn opgegaan. Bij *inductie* is de ervaring de grond van alle godsdienstigheid. Godsdienst wordt hierin verstaan als de belichaming van religieuze ervaring en van de inzichten die daaruit voortkomen. Ze is niet gebaseerd op enige autoriteit, noch die van de traditie, noch die van het moderne denken. Voor deze analyse is het rapport over het schriftgezag uit 1980, *God met ons*, zowel de kroongetuige als het hoogtepunt van de ontwikkelingen. De Schrift bleef haar rol spelen, maar de massiviteit van haar gezag was vervangen door veel subjectivistischer benadering.

217

DE FACULTEIT DER GODGELEERDHEID

Het spreekt vanzelf dat de Faculteit der Godgeleerdheid niet buiten dit veranderingsproces stond. Dat is precies wat ik in de volgende hoofdstukken wil beschrijven. De ontwikkelingen van de faculteit hangen ten nauwste samen met de ontwikkelingen in kerk en samenleving. Het facultaire veranderingsproces vertoont hetzelfde patroon als het culturele en kerkelijke proces: voorzichtige aanzetten in de jaren vijftig, een zekere versnelling aan het begin van de jaren zestig en een definitieve doorbraak vanaf 1966. Aan de faculteit kwam het rond 1950 tot een verjonging van het docentencorps, dat zo'n tien jaar later bovendien met nog twee docenten werd uitgebreid. Daarmee begon langzamerhand het theologisch klimaat aan de faculteit te veranderen. Berkouwer, R. Schippers en N. H. Ridderbos gingen voorzichtig maar beslist andere wegen dan hun voorgangers Hepp, Grosheide en Aalders. Langzamerhand werd het gereformeerde isolement doorbroken.²⁹ Een tweede belangrijke verandering die zich in de jaren vijftig voltrok betrof de opzet van de studie. Op verzoek van de kerken kwam het tot een aanvullende opleiding, ook wel de 'meer op de praktijk ge-

richte aanvullende opleiding' genoemd. De weg naar het ambt van predikant veranderde. Dat de faculteit hieraan meewerkte, is in het licht van de geschiedenis opmerkelijk. Er kwam oog voor het praktische rendement van de opleiding. Een derde belangrijke verandering tenslotte voltrok zich in de schriftleer. Kon Aalders in 1926 nog zeggen: 'een slang is een slang, spreken is spreken, en boomen zijn boomen'³⁰, in de jaren vijftig werd aan de ingewijden langzamerhand duidelijk dat deze opvatting niet meer te handhaven was. Voorop gingen 218 de hoogleraren uit de bèta-faculteiten, maar anders dan voorheen werden ze in toenemende mate gesteund door de theologen.

Wie een belangrijk jaar wil aanwijzen in de faculteitsgeschiedenis, kan wijzen op het jaar 1963. Beslissend was in de eerste plaats de bekostiging van de faculteit. Vanaf 1961 werd over het aanvaarden van overheidssubsidie gesproken, in 1963 werd deze voor het eerst aangevraagd. In datzelfde jaar werd een nieuwe beroepsuitgang gecreëerd, namelijk die van godsdienstleraar. Tenslotte werden de veranderingen in de schriftleer en in de binding aan de belijdenis algemeen zichtbaar toen het GTT onder de inspirerende leiding van Schippers in 1963 een nieuwe koers uitzette. Berkouwer opende het eerste nummer met een beschouwing over de belijdenis, de Kamper hoogleraar Koole het tweede met een beschouwing over Genesis 1-3.³¹ Beide artikelen laten zien hoe de auteurs bezig waren de erfenis van het verleden vruchtbaar te maken voor het heden vanuit het besef dat louter herhaling onmogelijk was. In diezelfde jaargang sprak H. M. Kuitert (toen studentenpredikant te Amsterdam) in een kroniek over een theologische aardverschuiving die ook de Gereformeerde Kerken niet koud liet. Het gezag der vaders was in snel tempo tanende. Want zo kan de nieuwe openheid naar de wereld buiten de Gereformeerde Kerken ook getypeerd worden: als een autoriteitscrisis.³² Kuyper, Bavinck, de organische inspiratieleer, voor de nieuwe generatie was hun gezag niet meer vanzelfsprekend.

In dit alles hield de faculteit vooralsnog min of meer gelijke tred met de Gereformeerde Kerken. Niemand was zich in deze tijd bewust van fricties tussen faculteit en kerken. Dat valt af te leiden uit het feit dat er van spanningen tussen de faculteit en deputaten in deze periode geen sprake was. In de deputatenrapporten aan de synode werd integendeel zeer regelmatig melding gemaakt van de grote instemming die de koers van de faculteit bij deputaten ondervond. Het onderwijs

was degelijk, goed en gereformeerd. En regende het voor de oorlog klachten over een gebrek aan 'dogmatische belijndheid' bij de proponenten en over hun beperkte vertrouwdheid met het belijden der kerk, dergelijke klachten werden in deze periode slechts een enkele keer vernomen. In feite is de verhouding tussen de kerken en de faculteit nooit zo goed geweest als in de jaren 1945-1961.

Daarna richtte de blik der verontrusten zich echter in toenemende mate op de faculteit, mede omdat enkele leden van de faculteit hun nieuwe inzichten ter beschikking van de kerken stelden. Er waren moeilijkheden met H. M. Kuitert en Tj. Baarda, en ook C. Augustijn raakte betrokken bij de kerkelijke conflicten. Veel rumoer veroorzaakte de dissertatie van de Amsterdamse studentenpredikant H. A. Wiersinga, in 1971 verdedigd onder Berkouwer. Er braken, met andere woorden, zware tijden aan, in eerste instantie voor enkelen van de meest eminente woordvoerders van de faculteit, maar daarmee toch ook voor de faculteit zelf. 'De vu is de vu niet meer', zo meende een deel van de achterban. Toch is het onjuist de schuld voor het veranderingsproces bij de theologen te leggen, zoals Lindeboom doet. Niemand werd uiteindelijk geschorst. Dit mag niet alleen toegeschreven worden aan het trauma dat door de Vrijmaking was veroorzaakt, maar ook door het feit dat het culturele veranderingsproces vele leden van de Gereformeerde Kerken raakte, en niet alleen de theologen.³³

[9] Herorientatie 1945-1960

- 220 De jaren vijftig van de geschiedenis van de faculteit verliepen rustig. Van spectaculaire theologische ontwikkelingen was geen sprake, het ontbrak bijna geheel aan spraakmakende kwesties en het ministerie bevond zich nog op grote afstand. Kortom, het was een tijd waarin na de verwarring van de Tweede Wereldoorlog gewerkt kon worden aan de wederopbouw van de faculteit. Zo lijkt het op het eerste gezicht. Maar ook van de faculteitsgeschiedenis in de jaren vijftig geldt dat onder de rustige oppervlakte de voortekenen van een radicaler verandering zichtbaar zijn. De faculteit begon vanaf 1945 aan een nieuwe fase in haar bestaan, en achteraf moet gesproken worden van een duidelijke cesuur met het verleden. Gewezen kan worden op de komst van een nieuwe generatie hoogleraren, op veranderingen in het omgaan met de Schrift, op een nieuwe houding tegenover de ambtelijke vakken, op een nieuwe mentaliteit onder de studenten en op een groeiend aantal vrouwelijke studenten.¹

DE STUDENTEN EN HUN OPLEIDING TOT DE DIENST DES WOORDS

Een eerste teken van veranderende verhoudingen vormde het gedrag van de studenten. Minder volgzzaam, minder geneigd de leiders in alles te gehoorzamen, kritischer dan vorige generaties. Aan het einde van de oorlog ontwierpen ze een nieuw studieplan, enkele jaren later werden er kanttekeningen geplaatst bij het optreden van de hoogleraren en in 1949 werd in bedekte bewoordingen aangedrongen op het vertrek van een der hoogleraren. Vanuit het latere perspectief is duidelijk dat in deze jaren de gezagscrisis uit de tweede helft van de jaren zestig zich aankondigde. Deze was vooralsnog gericht op de aard van het onderwijs.

Vlak na de bevrijding ontving de Faculteit der Godgeleerdheid een brief van de theologische faculteitsvereniging, waarin deze een ingrijpende reorganisatie van de studie voorstelde.² Uit het begeleiden-de schrijven blijkt dat v.u.-alumnus D. C. Mulder het plan had geop-perd om een nieuwe studieopzet uit te denken. In hoeverre deze la-tere hoogleraar zelf daaraan heeft bijgedragen, is niet helemaal dui-delijk. Maar het bestuur van de vereniging was aan het werk getogen, daarin begeleid door een 'commissie van advies' die bestond uit de predikanten G. Brillenburg Wurth en J. L. Koole.³ Begin juni 1945 had het bestuur het plan aan de mede-studenten toegezonden en op 26 juni hadden de studenten met elkaar van gedachten gewisseld over de voorgestelde studieopzet. Deze werd alom met instemming begroet. Vervolgens was het plan met een begeleidende brief aan de faculteit aangeboden.

221

Kenmerken van deze studieopzet waren de invoering van zoge-naamde 'jaarklassen', dat wil zeggen dat de tweede-, derde- en vierde-jaars niet langer hetzelfde college zouden volgen; een grotere nadruk op de ambtelijke vakken; meer nadruk op de zelfwerkzaamheid der studenten (responsie-colleges) en concentratie van de college-uren. In een toelichting werden deze punten nader uitgewerkt, er werd een indeling van de studie opgesteld en er werd een collegerooster sa-mengesteld.

Het plan werd pas een jaar later (officieel) besproken.⁴ Enkele stu-denten waren daartoe ter vergadering aanwezig. Hun werd meege-deeld dat de faculteit zich reeds bezonnen had op de studieopzet voordat de studenten hun plan hadden ingediend. Besloten was toen dat de colleges homiletiek zouden worden afgewisseld met liturgiek en de colleges catechetiek met die van poimeniek.⁵ Daarbij kwam nog dat er onoverkomelijke bezwaren leefden tegen de studieopzet der studenten. Indien die gevolgd zou worden, zou de collegedruk nog groter worden en bovendien zouden de voornaamste colleges niet zo langdurig gevolgd worden als noodzakelijk geacht werd. En tenslotte was de faculteit gebleken dat de waardering voor het plan onder de studenten in de loop der tijd was afgenomen. Daarmee was het plan der studenten van tafel. Aan het kernpunt van de bezwaren werd voorbijgegaan: de studie deed volstrekt geen recht aan de studenten. Het ging om wat hun vanwege de hoogleraren werd meegedeeld, zij zelf bleven geheel buiten beschouwing.

Opmerkelijk is de brief die student N. de Bakker op 5 januari 1948 aan deputaten schreef.⁶ Hij wees erop dat de colleges slecht werden bezocht en dat het 'ploegenstelsel' steeds meer inburgerde. Met andere woorden: naar de dictaatcolleges werden 'ploegen' afgevaardigd met als taak het gedicteerde op te schrijven. Dit kwam neer op 'drie kwartier haastig schrijven waarbij niets in 't verstand wordt opgenomen, eenvoudig stenografeeren en aan 't eind studie uit een dictaat in slecht schrift geschreven, en in een lelijke stijl gesteld'. Bij deze werkwijze is er geen gelegenheid met de hoogleraren te spreken over de vele vragen die 'wij bij de studie tegenkomen', aldus De Bakker. 'Prof. Nauta, b.v., dicteert op het college Reformatie-geschiedenis, gedurende 4 jaar feiten en feitjes uit het leven van Calvijn. Maar ik zie nog zo vele andere moeilijkheden bij de geschiedenis der reformatie.' De vraag van De Bakker was, of deputaten hun invloed wilden aanwenden om te zorgen dat de hoogleraren stencils zouden samenstellen, die dan op college besproken zouden kunnen worden. Daarnaast voerde De Bakker een pleidooi voor verplichte colleges in de vorm van werkgroepen 'waar allerlei vragen besproken kunnen worden aan de hand van bepaalde onderwerpen'. Overigens vormden de colleges van Berkouwer, Bavinck en Waterink een goede uitzondering, zo meldde De Bakker.⁷ Uit de reactie van deputaten blijkt dat de openheid voor wat leefde onder de studenten bepaald niet groot was. Uiteindelijk concludeerden ze dat De Bakker met de hoogleraren contact diende op te nemen over deze zaak. De taak van deputaten betrof nu eenmaal niet de vorm van het onderwijs.⁸ Het is niet bekend of De Bakker zijn bezwaren met de betrokken hoogleraren heeft besproken.⁹

In de zomer van 1949 ontvingen directeuren een brief van het bestuur van de theologische faculteitsvereniging. Het bestuur wees daarin allereerst op de grote discrepantie tussen de eisen die aan het universitaire examen dogmatiek (bij Hepp) werden gesteld en de eisen die op het kerkelijk examen werden gesteld. In de tweede plaats constateerde de vereniging dat er nogal wat studenten geboeid werden door de theologie van Karl Barth en mede om die reden college liepen aan de stedelijke universiteit. Het bestuur meende dat er een verband lag tussen deze voorkeur en het 'aanblijven' van Hepp.¹⁰

Dat Hepp niet zo goed lag bij de studenten, is ook de herinnering van H. C. Endedijk (aangekomen 1945). Deze vertelde dat zijn jaar

zelfs een keer gestaakt heeft door niet te verschijnen op het college van Hepp.¹¹ De studenten konden zich niet vinden in diens afwijzende houding tegenover de moderne theologie, in het bijzonder tegenover Karl Barth, precies het thema dat in de brief van de faculteitsvereniging wordt aangesneden. Bovendien, aldus Endedijk, stond deze generatie studenten nogal kritisch tegenover de houding die de theologische hoogleraren in de Tweede Wereldoorlog hadden ingenomen.

223

Het spreekt bijna vanzelf dat de v.u.-bestuurders al deze signalen niet naast zich konden neerleggen. Er moest wat gebeuren. Ze verkeerden daarbij min of meer in een luxe positie, want drie van de vier ordinarii zouden binnen afzienbare tijd met emeritaat gaan. We zullen zien dat ze zich zeer bewust waren van de mogelijkheden die dit bood, en dat ze zich daarbij concentreerden op de situatie rond de ambtelijke vakken. Ondertussen leefden ook in de kerken vragen over de geschiktheid van de studie als opleiding tot de dienst des Woords. Werden de studenten wel goed op het ambt van predikant voorbereid? Op zichzelf was kritiek vanuit de kerken geen nieuw verschijnsel. Zolang de Gereformeerde Kerken in Nederland hebben bestaan, zijn er klachten geweest over de opleiding aan de v.u. Maar waren het vóór de Tweede Wereldoorlog vooral klachten over een gebrek aan dogmatische belijndheid of kennis van het belijden der kerk, daarna verschoof het accent. De aandacht richtte zich niet zo zeer op de opleiders als wel op de opleiding zelf. Een en ander hing samen met een verschuiving in de pastorale praktijk van de meeste predikanten. De predikant werd meer herder, minder leraar dan voorheen. Dat vergde andere vaardigheden.¹² Hartvelt weet zich nog als de dag van gisteren te herinneren hoe weinig hij en zijn medestudenten op de praktijk werden voorbereid. Die voorbereiding bestond uit wat colleges homiletiek, overigens mochten de jonge predikanten hun eigen weg zoeken.¹³ Mede daarom kreeg de Synode van Rotterdam (1952-1953) te maken met enkele verzoeken waarin de vraag werd gesteld of de opleiding zoals die was wel in voldoende mate was toegesneden op de praktijk van het ambt van predikant.¹⁴ Dat is een opmerkelijke verschuiving: van de leer naar het leven; van de voorgegeven waarheid volgens het gereformeerde beginsel naar de praktijk van het predikantschap. Een en ander maakt zichtbaar dat er in het klimaat iets aan het veranderen was en dat de faculteit haar enigszins neerbuigende houding ten aanzien van de ambte-

lijke vakken moest bijstellen. Zij vond uiteindelijk Bavinck bereid deze voor zijn rekening te nemen.¹⁵ Daarnaast kwam het op verzoek van de Synode van Rotterdam tot een 'meer op de praktijk gerichte aanvullende opleiding'.¹⁶

224 Na enkele jaren van bezinning en onderhandeling lag er in 1957 een plan op tafel.¹⁷ Het eerste deel van die aanvullende opleiding, de zogenaamde aanvullende opleiding A, betrof lessen en colloquia die moesten dienen om de studenten in staat te stellen de theologische stof en vaardigheden vruchtbaar te maken voor het ambtelijk werk. Ook zouden de studenten in aanraking moeten worden gebracht met de realiteit van een aantal (niet nader omschreven) kerkelijke kwesties, zouden ze kennis van de kerkelijke kaart van Nederland moeten opdoen en zouden ze geschoold moeten worden in de houding van de predikant tegenover allerlei maatschappelijke kwesties. Deze stof zou vooral in het tweede en derde jaar van de reguliere opleiding gegeven moeten worden. Over dit deel van het plan lukte het overeenstemming te bereiken met Kampen en ook de synode ging akkoord.¹⁸ In verband hiermee kreeg S. J. Popma, ziekenhuispredikant te Amsterdam, een leeropdracht aan de theologische faculteit.¹⁹ In 1959 werd ook het tweede deel van het plan goedgekeurd.²⁰ De aanvullende opleiding B zou bestaan uit een 'goed georganiseerd en geleid' hulp-predikerschap en zou vier maanden moeten duren. Voor de organisatie daarvan stelde men de benoeming van een functionaris voor, die eveneens betrokken zou worden bij de aanvullende opleiding A. De zorg voor de uitvoering zou in handen moeten worden gelegd van een speciaal daartoe in het leven te roepen deputaatschap.²¹ Nog tijdens de zittingsperiode van deze synode werd de Hilversumse predikant ds. J. Thomas benoemd tot functionaris voor de aanvullende opleiding.²² Aan de faculteit bleef hij voorlopig werkzaam naast Popma, om vanaf 1962 diens taak met betrekking tot de aanvullende opleiding A geheel over te nemen.²³ De aanvullende opleiding zelf zou blijven bestaan tot 1970. Bij het besluit tot opheffing speelde de financiering van de stage een belangrijke rol. Deze viel buiten iedere regeling en werd door de kerken zonder nadere bezinning als eis toegevoegd aan de bestaande eisen. Voor gehuwde studenten vormde dat een probleem. In verband hiermee besloot de synode op 5 maart 1970 de aanvullende opleiding om te zetten in een begeleiding van de predikanten tijdens de eerste fase van hun ambtelijke dienst.²⁴

De Tweede Wereldoorlog betekende ook in personeel opzicht een ceusur in de geschiedenis van de faculteit. In 1945 werd W. H. Gispen benoemd tot opvolger van Van Gelderen en trad Berkouwer aan als gewoon hoogleraar. Ingrijpend was de wisseling van de wacht die plaatsvond tussen 1950 en 1953. Aalders, Grosheide en Hepp verdwenen van het toneel, Berkouwer, N. H. Ridderbos en R. Schippers namen hun plaats in. In deze paragraaf wil ik bij deze benoemingen stil staan door te wijzen op de meest saillante punten.²⁵ 225

Per 1 oktober 1945 werd Van Gelderen emeritaat verleend. Hij was 73 jaar, drie jaar ouder dan gebruikelijk. In 1942 had de letterenfaculteit de wens te kennen gegeven dat hij zijn emeritaat een jaar zou uitstellen, en hoewel curatoren in eerste instantie tegensputterden, werd deze wens in tweede instantie gehonoreerd. Uiteindelijk werd zijn emeritering drie jaar opgeschort.²⁶ Dit hing samen met de verplichting om goedkeuring aan de overheid te vragen voor nieuwe benoemingen. Dit zou kunnen betekenen dat mensen werden afgewezen en de VU zou het risico lopen dat de overheid pro-Duitse hoogleraren zou voorstellen of zelfs benoemen.²⁷ Vandaar dat in het geval van Van Gelderen (en Anema) van de huisregels werd afgeweken. Na de bevrijding achtte Van Gelderen het gewenst zijn emeritaat aan te vragen. W. H. Gispen werd benoemd tot zijn opvolger. Net als zijn voorganger werd hij tevens buitengewoon hoogleraar aan de theologische faculteit.²⁸

Op 20 oktober 1945 hield Berkouwer de oratie ter gelegenheid van de dies natalis.²⁹ Het was geen inaugurele oratie, maar markeerde wel een belangrijk moment in zijn loopbaan. Per 1 oktober was hij namelijk benoemd tot ordinarius. Reeds op 6 mei 1944 was daarover gesproken, pas op 18 augustus 1945 hadden directeuren het besluit genomen om hem te benoemen.³⁰ In eerste instantie speelde de weinig coöperatieve houding van Hepp een rol, alsmede de slechte verbandingen in de hongerwinter.³¹ Daarna was de situatie in de Gereformeerde Kerken voor curatoren reden om de benoeming van Berkouwer nog even uit te stellen. Op de gezamenlijke vergadering van curatoren en directeuren van 25 mei 1945 was namelijk de vraag gerezen of het met het oog op de scheuring niet 'meer wenschelijk' zou zijn Berkouwer

tot opvolger van Schilder te Kampen te benoemen.³² Berkouwer zelf voelde daar echter niet voor, zo deelde hij directeuren op hun volgende vergadering mee.³³ Als argument verwees hij naar de vakken die hij te Kampen zou moeten gaan doceren (thetische dogmatiek, ethiek, filosofie en encyclopedie). Een benoeming aan de vU daarentegen, voor de vakken zoals de theologische faculteit had voorgesteld (hermeneutiek, apologetiek en symboliek), zou hij wel aannemen.³⁴ Als dit anders zou komen te liggen, en als hij overtuigd zou zijn dat het belang der kerken zijn aanwezigheid te Kampen vorderde, was hij bereid dit 'offer' te brengen. 'Deze overtuiging bezit hij evenwel niet.'³⁵

Voor de vU-bestuurders was dit geen reden terug te komen op hun afwachtede houding. Zij achtten het niet verstandig een benoeming te Kampen 'bij voorbaat te verijdelen nu die maatregel zou beoogen om het kerkelijk conflict gunstig te beïnvloeden'.³⁶ Curatoren wilden het zekere voor het onzekere nemen en alle schijn van manipulatie of beïnvloeding vermijden. Althans voor de buitenwereld. Ingewijden wisten al lang hoe de kaarten lagen. Op 8 augustus besloot de synode de dogmatiek op te dragen aan prof. dr. K. Dijk. Het werd aan de volgende synode overgelaten een nieuwe hoogleraar in de dogmatiek te benoemen.³⁷ Daarmee was de weg vrij om Berkouwer aan de vU te benoemen.³⁸ Zijn leeropdracht omvatte het onderwijs in de hermeneutiek, de apologetiek ('onder welk vak geacht kan worden te vallen de geschiedenis der nieuwere theologie'), de symboliek 'of in andere, eventueel daarvoor in de plaats te stellen of daaraan toe te voegen vakken'.³⁹

Hiermee waren de meest acute zaken voor wat betreft de theologische faculteit geregeld. De aandacht van de besturende colleges ging voorlopig naar de andere faculteiten. In de tweede helft van 1949 veranderde dat. De bestuurders hielden zich bezig met het emeritaat van Hepp en de faculteit vergaderde over haar toekomst.⁴⁰

Op de faculteitsvergadering van 9 december 1949 deelde Aalders mee dat hij per 1 oktober 1950 zijn emeritaat wilde aanvragen. Hij maakte van de gelegenheid gebruik de Amersfoortse predikant N. H. Ridderbos voor te stellen als zijn opvolger voor wat betreft de leeropdracht voor het Oude Testament.⁴¹ De zaak werd voorspoedig en conform de wensen van de faculteit afgewikkeld.⁴² Voorts werd – in verband met het naderend emeritaat van Hepp – gesproken over een

combinatie van de vakken ethiek, encyclopedie en homiletiek, waarbij dan een oplossing zou moeten worden gezocht voor de poimeniek.⁴³ Daarbij werd gedacht aan de Amsterdamse predikant R. Schippers, een voormalig medestander van K. Schilder die uiteindelijk net niet met de Vrijmaking was meegegaan.⁴⁴ In verband met de poimeniek wees Waterink op zijn promovendus ds. J. G. Fernhout, predikant te Vreeland. Ook werd de vraag opgeworpen of Bavinck zich zou willen beraden over een combinatie van de ambtelijke vakken en de zendingswetenschappen. Aandacht werd verder besteed aan de komende vacature Nieuwe Testament (1952), waarbij de namen van Schippers en J. L. Koole, predikant te Bloemendaal, werden genoemd.⁴⁵ Afsproken werd dat de faculteit zich over de verschillende mogelijkheden nog eens zou beraden. Tenslotte besloot de faculteit op voorstel van Aalders aan curatoren te berichten dat naar haar oordeel bij het aftreden van Hepp het onderwijs in de dogmatische vakken aan Berkouwer zou moeten worden opgedragen.

227

Hierna volgden drie jaar van nadere bezinning en overleg. Ik wijs op drie opvallende punten.

Het eerste punt betreft de houding van Hepp. Naar aanleiding van de eerdergenoemde brief van de studenten over de colleges van Hepp werd in het najaar van 1949 besloten dat de voorzitters van curatoren en directeurs, Donner en Schouten, aan Hepp de wens van beide colleges zouden overbrengen dat hij vrijwillig emeritaat zou aanvragen.⁴⁶ Omdat Hepp daarvoor niet voelde – hij kon geen geschikte opvolger vinden, zo meende hij – werd uiteindelijk besloten hem met gedwongen emeritaat te sturen.⁴⁷ Voordat het daartoe kwam, zag hij zich door ziekte genoodzaakt zelf zijn emeritaat aan te vragen.⁴⁸ Daarmee was de weg vrij om in te gaan op de voordracht van Schippers voor ethiek, homiletiek en hermeneutiek. Deze zou dus de leerstoel van Geesink bezetten, Aalders opvolgen voor de ambtelijke vakken en Berkouwers taak verlichten.

Het probleem van deze voordracht school in de homiletiek. In eerste instantie had de faculteit zoals gezegd voor de ambtelijke vakken aan Bavinck gedacht, maar die had geweigerd.⁴⁹ De faculteit maakte van de nood een deugd toen Aalders stelde dat de nadruk lag op de weten-

schappelijke vorming van de studenten, niet op de praktische.⁵⁰ Vandaar dat de faculteit had voorgesteld de homiletiek aan Schippers toe te vertrouwen en verder geen voorzieningen voor de ambtelijke vakken wilde treffen. Curatoren waren hiermee bepaald niet gelukkig. Zij stelden Schippers zelfs de vraag of met zijn benoeming de juiste oplossing gevonden was voor de ambtelijke vakken 'die zeker in dezen tijd bijzondere aandacht vragen'.⁵¹ Wat Schippers geantwoord heeft, vermelden de notulen niet, ze vermelden wel dat de bezwaren van curatoren na de bespreking met Schippers niet waren weggenomen. Er moest daarom opnieuw overlegd worden met de faculteit.⁵² Die hield voet bij stuk, en uiteindelijk gingen curatoren akkoord.⁵³ Directeuren stipuleerden echter dat de benoeming van homiletiek slechts van tijdelijke aard was. Ze achtten Schippers daarvoor niet de juiste persoon.⁵⁴ Aarzelend leefde ook bij deputaten, zoals bleek uit de minimale formulering: ze wilden aan de benoeming van Schippers hun goedkeuring niet onthouden.⁵⁵

Het valt op dat de noodzaak van een goede voorziening voor de ambtelijke vakken vooral gevoeld werd buiten de kring van de theologische hoogleraren. Het waren de studenten die meer aandacht vroegen voor deze vakken, het waren curatoren die het thema belangrijk genoeg vonden om de faculteit in haar doen en laten op dit punt kritisch te volgen en tenslotte waren het in deze jaren de kerken die aandrongen op betere voorzieningen voor de ambtelijke vakken. De theologische faculteit zelf had als altijd een betrekkelijk negatieve houding tegenover dit vak. Ondanks de mooie woorden die A. Kuyper in zijn *Encyclopaedie* aan de diaconologische vakken had gewijd, werden deze in feite niet tot de theologie gerekend. Wat betreft de faculteit bleef de situatie zoals die was. Curatoren lieten het daar echter niet bij zitten en plaatsten het thema in 1952 opnieuw op de agenda.⁵⁶ Bavinck verklaarde zich nu wel bereid een ordinariaat voor de ambtelijke vakken op zich te nemen. Of dit helemaal van harte ging, heb ik niet kunnen achterhalen. Hij had pas in tweede instantie toegegeven. Maar er moest wat gebeuren, daarvoor was de druk van studenten, kerken en curatoren te groot.

Het derde thema waarvoor ik de aandacht wil vragen, is de opvolging van Grosheide. Reeds tijdens het facultaire overleg rond de benoeming van Schippers voor ethiek was gebleken dat de faculteit hem in feite begeerde als diens opvolger en dat zij die mogelijkheid nadruk-

kelijk openhield.⁵⁷ Toen de faculteit in 1952 inderdaad met de voordracht van Schippers als opvolger van Grosheide kwam, gingen curatoren echter niet zonder meer akkoord en nodigden de faculteit uit voor nader overleg. Zij dachten aan Koole, mede omdat Schippers zich net in de ethiek had ingewerkt.⁵⁸ Grosheide – met Nauta, Berkouwer en Ridderbos aanwezig – meende echter dat Schippers meer analytisch dan systematisch was en dus meer een man voor Nieuwe Testament dan voor ethiek. De nieuwtestamentische vakken lagen nader aan zijn hart. Bovendien had Koole zich meer rondom de bijbel bewogen dan in de bijbel. Anderen wezen er daarentegen op dat als Schippers voor Nieuwe Testament werd benoemd, de faculteit bleef zitten met ethiek. De faculteit achtte echter een combinatie van ethiek en Nieuwe Testament te zwaar. Daarmee zat de zaak muurvast, want curatoren wilden alleen maar een besluit over de vacature Grosheide nemen indien er een ‘gecombineerd’ voorstel zou worden ingediend. Er moest ook een oplossing voor ethiek gevonden worden. Het resultaat van hernieuwd overleg in de kring van de faculteit was dat aan de curatoren werd voorgesteld Schippers naast het vak ethiek met ingang van 1953/54 de exegese en de canoniek van het Nieuwe Testament op te dragen, het vak hermeneutiek toe te vertrouwen aan Ridderbos en het vak encyclopedie aan Berkouwer. De studentenpredikant ds. S. J. Popma had men op het oog voor ondersteunende colleges in de praktische ethiek.⁵⁹ Na opnieuw een gesprek gingen curatoren onder protest akkoord.⁶⁰ Ook deputaten waren niet gelukkig met de combinatie ethiek/Nieuwe Testament. Naar hun oordeel diende er voor ethiek een aparte leerstoel te komen.⁶¹

EEN VERANDEREND KLIMAAT

Met dit alles was de personele bezetting van de faculteit aan het begin van de jaren vijftig grondig gewijzigd. Een en ander werkte door in het klimaat, in het bijzonder ook waar het ging om de vragen rond het gezag van de Schrift.

Gispen bleef trouw aan de traditie zoals deze hem door zijn leermeester Aalders was aangereikt. Zijn bedoeling was, aldus zijn opvolger

- aan de literaire faculteit M. J. Mulder, 'de Schrift, zoals deze was overgeleverd, zonder franje, maar in het kader van haar "Umwelt" uit te leggen en aan de lezers aan te reiken'.⁶² Daarbij vermocht hij niet in te zien dat een tekst juist door zijn context wel eens beter tot zijn recht zou kunnen komen, ook als die context niet spoorde met de traditionele gereformeerde schriftbeschouwing. De historiciteit van het verhaalde markeerde voor hem een grens waar hij niet overheen wilde gaan.
- 230 Hij had geen behoefte die grens 'op te eisen'. Die was er. Anders dan zijn leermeester voelde hij zich echter niet gedrongen systematisch op de zogenaamde bronnenhypothese in te gaan, het was hem om een goed verstaan van de tekst als zodanig te doen. Daarbij werd hij gedreven door een diepe liefde voor Christus. Deze opende hem de bijbel. Bij dit alles was Gispens ruimhartiger dan Aalders. Hij hield vast aan zijn eigen overtuiging, van huis uit meegekregen, maar bood zijn leerlingen alle ruimte hun eigen weg te zoeken. Typerend was de loyale wijze waarop Mulder, die radicaal andere opvattingen had, door hem werd bejegend. Dat hij desondanks moeite had met de veranderingen zoals deze in de jaren zestig vorm kregen, is daarmee niet in strijd.⁶³ Hij kenmerkte zich daarbij door een 'diepgewortelde vroomheid, opmerkelijke rechtvaardigheid, onvermoeibare werkkraft, maar ook weldadige liberaliteit en gevoel voor de relativiteit van al hetgeen de mens onder de zon doet'.⁶⁴ Alle theologische studenten hebben met hem te maken gehad, zijn persoonlijkheid maakte hem tot een geliefd docent. Daarbij sprong vooral zijn humor in het oog. Velen herinneren zich meer dan één anekdote.⁶⁵

Ridderbos was in 1939 bij Aalders gepromoveerd op een studie over de Psalmen. Ook later hield hij zich daarmee vaak bezig.⁶⁶ Het was een terrein waarop hij zich min of meer frank en vrij kon bewegen omdat allerlei historische kwesties in dit onderzoek geen rol speelden of een ander gewicht hadden. Toch was er sprake van een koerswijziging ten opzichte van zijn voorganger. In toon en stijl allereerst. Hij was minder apologetisch dan Aalders en had minder rigide standpunten. Zijn vader J. Ridderbos, de oudtestamenticus van Kampen, had ooit ten aanzien van de historische vragen opgemerkt: 'Wat Gerhard Aalders probeert te bewijzen, kan ik niet geloven'.⁶⁷ En in feite was dit ook wat zoon Nico in geschrifte liet zien: hij verschilde op het punt van de historiciteit nogal eens met Aalders. Maar van meer dan een ontluikende

W.H. Gispen

N. H. Ridderbos

openheid voor de historische kritiek was geen sprake. Hij was inderdaad minder rigide dan zijn leermeester, maar zonder dat gezegd kan worden dat hij brak met het verleden. Belangrijk was de veranderde toon: nuchter, evenwichtig, open, met aandacht voor nuances.

Schippers was in 1938 gepromoveerd op een studie over de woordgroep 'getuigen' in het Nieuwe Testament.⁶⁸ Na de oorlog kwamen in zijn publicistische werk in toenemende mate sociale, politieke en ethische kwesties aan de orde. Reden waarom in 1950 wellicht aan hem werd gedacht als opvolger van Hepp wat betreft de ethiek. In feite heeft hij deze betrokkenheid bij het 'gewone' leven ook tijdens zijn hoogleraarschap vorm gegeven door allerlei bestuurlijke functies te vervullen. Deze betrokkenheid kreeg tevens gestalte in de wijze waarop hij zijn eerste leeropdracht vervulde. Niet als louter academische bezigheid, maar betrokken op en gedeeltelijk ook ten behoeve van de achterban. Zo verscheen in 1954 zijn boek *De Gereformeerde Zede*. Daarin ging hij in op de groepscultuur zoals deze onder de nazaten van Kuyper gestalte had gekregen. Hij was erop gericht de mensen te helpen zich te oriënteren in een veranderende cultuur. In die zin is er een duidelijk onderscheid tussen dit boek en Geesinks *Gereformeerde Ethiek*. Schippers zette niet in bij het 'systeem', maar ging in op de vragen die onder de gelovigen leefden. Het subject kreeg dus een andere plaats, zoals dat in zoveel theologische disciplines zou gebeuren. Overigens is de ethiek als wetenschappelijke discipline onder Schippers niet werkelijk tot bloei gekomen. Zoals we gezien hebben werd vanaf 1953 naast de ethiek het Nieuwe Testament aan Schippers toevertrouwd, het vak dat zijn hart had. Ook van dit vak geldt dat Schippers zich relatief weinig tot vakgenoten richtte. Zijn wetenschappelijke erfenis is die van de stimulering en begeleiding van projecten. Onder zijn leiding verschenen 24 proefschriften, op zeer uiteenlopende terreinen. Tj. Baarda getuigt van hem dat hij degene is geweest die het isolement van de gereformeerde exegese heeft doorbroken. Kerk noch dogma konden bij voorbaat de uitkomst van het lezen van teksten bepalen. De tekst zelf, met al wat erin of erachter steekt, moet de kans krijgen om het woord te nemen. Dat woord zal echter slechts klinken als ook de historische bepaaldheid volstrekt serieus wordt genomen. Voor zijn leerlingen was er de ruimte om werkelijk geleerden als Bultmann en Käsemann te 'ontmoeten' en met hen in gesprek te gaan.⁶⁹ Daarnaast heeft Schip-

R. Schippers

pers, meer dan zijn collegae, richting gegeven aan de ontwikkeling van de faculteit in organisatorisch opzicht. Hij was de manager van de faculteit. Dat blijkt onder meer uit zijn bemoeiingen met de 'aanvullende opleiding', met de opleiding voor godsdienstleraar en met de zogenaamde vooropleiding.⁷⁰ Hij had een uitstekende neus voor wat in de lucht zat en wist goed in te spelen op allerlei ontwikkelingen in kerk en samenleving.

235

Toen *Berkouwer* in 1950 de leerstoel van Hepp werd toevertrouwd, had zich bij hem een opmerkelijke wending voltrokken. Waren zijn vooroorlogse publicaties nog polemisch en apologetisch geweest, in 1949 startte hij de serie *Dogmatische Studiën*, waarin hij blijk gaf veel geleerd te hebben van de moderne exegetische en dogmatische discussies. Studenten die zich aangetrokken voelden tot de beweging rond Thijs Booy, proefden bij hem de door hen gewenste doorbreking van het isolement. Met allerlei tijdgenoten ging hij in gesprek. Met zijn rooms-katholieke collegae, met de hervormde collegae Th.C. Vriezen en H. Berkhof, en, vooral, met K. Barth. Was hij voor de oorlog zeer kritisch ten aanzien van Barth, in 1954 verscheen zijn boek *De triomf der genade in de theologie van Karl Barth*. Daarmee was de gereformeerde ban over de grote Zwitser definitief gebroken. Het boek leverde Berkouwer internationaal, ook buiten gereformeerde kring, veel waardering op. Het ging bij dit alles niet alleen over het feit *dat* Berkouwer in gesprek ging met zijn tijdgenoten – dat deed A. Kuyper ook! – maar vooral over de wijze *waarop* hij dat deed. Vriendelijk, open, empathisch, zoekend, tastend en toch nauw verbonden met de traditie waarin hij was opgegroeid.⁷¹

Daarbij was nog een ander aspect van belang. Behalve de openheid naar anderen toe, speelde ook een nieuwe aandacht voor het subject een rol. Berkouwer begon te accentueren dat in de bijbel de boodschap altijd gesproken en geschreven is in betrokkenheid op concrete mensen en groepen. Het eigene van het evangelie, het objectieve, wordt alleen gekend in correlatie met het geloof. Er is altijd sprake van een wederzijdse relatie tussen boodschap en hoorder, tussen God en mens, tussen tekst en aangesprokene. Men doet de bijbel pas recht als men op deze scopus en deze weg van de openbaring let. Gods openbaring is gericht op ons antwoord en wordt slechts verstaan in het geloof. De klemtoon lag niet meer op objectieve heilsfeiten, maar op heilsfeiten

die niet toegankelijk zijn buiten de weg van het geloof om. Daarmee wordt niet gezegd dat de objectiviteit in Berkouwers theologie niet meer belangrijk was. Maar het was hem niet langer mogelijk de ogen te sluiten voor de 'menselijke factor', voor de rol van het subject. Dit werkte door in de visie op de Schrift.⁷² Het ging er niet om dat de historiciteit niet meer van belang was, maar dat ook het subject een plek kreeg in de visie op de wording van de Schrift.

236

Ook de ontwikkeling van de natuurwetenschappen speelde een belangrijke rol in de verandering van het theologisch klimaat. Konden de theologen lange tijd hun ogen sluiten voor haar resultaten, de bètamensen met een christelijke overtuiging konden dat natuurlijk niet.⁷³ Ze sloten zich wat de feiten betreft min of meer aan bij de gangbare opvattingen in natuurwetenschappelijke kring. Aan de v.u. werd deze positie onder anderen ingenomen door de natuurkundige G. J. Sizoo, vanaf 1952 bijgestaan door de bioloog J. Lever. Voor dit boek zijn de reacties van de zijde van de theologische faculteit van belang. Immers, na 'Assen' was met de studies van Hepp, Aalders en Grosheide het gesprek tussen de theologen en bèta-wetenschappers in gereformeerde kring min of meer doodgebloed.⁷⁴ Nu, in de jaren vijftig, begon dat gesprek weer op gang te komen.

In 1950 organiseerde Sizoo een congres over de ouderdom van de aarde. Tijdens dat congres, volgens Stellingwerff door Sizoo zorgvuldig gearrangeerd, kwamen christelijke wetenschappers tot geheel andere conclusies dan in orthodoxe kring toen nog gebruikelijk was. Zo betoogde J. R. van de Fliert hoe hij tot zijn visie op de ouderdom – de in Nederland gangbare visie – der aarde was gekomen. Het was in het jaar dat Aalders, Hepp en J. Ridderbos van Kampen met emeritaat gingen. Een tijdperk was voorbij. Dat valt op te maken uit de reactie van Berkouwer, die in een recensie van de uitgegeven lezingen opmerkte dat geen enkel dualisme tussen geloof en wetenschap op den duur bevredigend kan zijn. Ook sprak hij de hoop uit dat het gesprek tussen theologie en natuurwetenschappen weer op gang zou komen.⁷⁵ Er was in ieder geval een zekere openheid, een uitnodiging om tot een gesprek te komen. Dat was, na 'Assen', al heel wat. Daarna ging het snel. Zo werden er in 1953 vertrouwelijke gesprekken georganiseerd met hoogleraren van Kampen en de v.u.⁷⁶ In datzelfde jaar vond er een congres plaats *Het gesprek tussen Theologie en Natuurwetenschap*. Ber-

kouwer was een van de theologen die aanwezig was op dat congres.⁷⁷

Van theologische zijde werd gereageerd door N. H. Ridderbos. Op een cruciaal moment in de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken verscheen zijn studie *Beschouwingen over Genesis 1*, waarin hij zich uitsprak voor de zogenaamde kadertheorie.⁷⁸ Het 'zeven dagen schema' van Genesis 1 moet als inkleding beschouwd worden; het biedt geen informatie over de volgorde der scheppingsdagen. Daarmee nam hij afstand van het realisme zoals dat van meet af aan de gereformeerde exegese had bepaald. Bovendien wees hij op verschillen tussen onze manier van geschiedschrijving en de manier waarop door de bijbelschrijvers soms met hun materiaal wordt omgegaan. En ten aanzien van de schepping merkte hij op dat wat daar geschied is, te groot is 'dan dat het in gewone geschiedenisbeschrijving kan worden verhaald.'⁷⁹ Daarmee werd een opening geboden die van meer belang is geweest dan alleen voor het gesprek tussen de theologen en de beoefenaren van de natuurwetenschappen.⁸⁰ Overigens liet Ridderbos zich niet uit over Genesis 2 en 3. In die zin stond 'Assen' nog recht overeind.

237

Geruchtmakend en baanbrekend was in 1956 het boek van Lever, *Creatie en evolutie*.⁸¹ Daarin keerde hij zich tegen de gedachte dat Genesis ons 'wetenschappelijk exacte kennis' omtrent het ontstaan van de mens zou aanbieden. Tegen de uitleg die achter 'Assen' stak, had hij dan ook grote bezwaren. De bijbel, aldus Lever, is Gods Woord voor het volle mensenleven en dus ook voor iedere tak van wetenschappen. Daarbij is zijn uitgangspunt dat de bijbel ons dingen over de werkelijkheid vertelt die geen enkele wetenschap ooit kan ontdekken. Het boek Genesis openbaart de hoofdmotieven van het ontstaan. Het doet dat in concrete vorm en niet in wetenschappelijke begripstaal. Berkouwer liet in zijn bespreking merken dat hij instemde met de gedachte dat de bijbel niet bedoeld is voor het verschaffen van natuurwetenschappelijke gegevens en feiten. En mochten er vragen rijzen, zo stelde Berkouwer, dan heeft Lever er recht op dat ze zo gesteld worden dat ze blijk geven van dezelfde ernst als waarmee dit boek geschreven is.

Daarmee waren de natuurwetenschappers van de VU, anders dan in de jaren twintig, min of meer in de rug gedekt door de theologen. Of althans door de meest vooraanstaande theoloog van de faculteit. Tegelijkertijd wordt duidelijk dat Berkouwer innerlijk aanvaard had dat de theologie niet langer de koningin der wetenschappen was, die haar

geboden over alle terreinen der wetenschap verspreidde. Hij nam wat dat betreft een totaal andere positie in dan zijn leermeester en voorganger Hepp. Tenslotte is duidelijk dat deze openheid in de kring der VU-mensen consequenties moest hebben voor de manier waarop de Schrift gelezen werd. Lever was de eerste die deze openlijk trok. Tussen 'Assen' en Lever ligt een wereld van verschil.

- 238 Door deze ontmoetingen en door de genoemde contacten met hervormde en katholieke theologen, groeide bij Berkouwer het besef dat de gereformeerde schriftleer niet vrij van problemen was. Van Keulen, die de ontwikkelingsgang van Berkouwer nauwkeurig heeft geanalyseerd, komt tot de conclusie dat Berkouwer rond 1956 van mening veranderde.⁸² Dat wordt zichtbaar in Berkouwers publicaties van na die tijd. Zo stelde hij in een artikel over 'Docetisme en Schriftgezag' de vraag naar de consequenties van de erkenning van de menselijkheid der Schrift.⁸³ Berkouwer was, zo meent Van Keulen, in deze jaren bezig vragenderwijs te wrikken aan de besluiten van de Synode van Assen.⁸⁴

GROEI

In 1934 – toen gesproken werd over een vijfde hoogleraar – telde de faculteit 304 studenten, daarna was het aantal teruggelopen tot 236 in 1940. In 1957 echter was het aantal gestegen tot 348. We zien aan de VU dan ook een groeiende behoefte aan uitbreiding van de staf. De vijfde hoogleraar (J. H. Bavinck) was er gekomen, maar dat werd niet voldoende geacht. In eerste instantie kwamen er (student)-assistenten, in tweede instantie twee extra hoogleraren.

Genoemde groei was voor deputaten reden zich zorgen te maken. Ze vreesden namelijk dat door de hoge werkdruk van de hoogleraren te weinig tijd en gelegenheid overbleef voor het persoonlijk contact met de studenten en wierpen de vraag op of ook maatregelen werden overwogen die tot verbetering zouden kunnen leiden.⁸⁵ Bedoelden deputaten aan te sturen op een uitbreiding van het docentencorps? Dat lijkt de enige verklaring voor deze brief te kunnen zijn. Maar vooralsnog stond de faculteit voor deze suggestie niet open.⁸⁶ Toch hadden deputaten blijkbaar een belangrijk punt aangestipt, want ruim een jaar later

vroeg ook curator P. N. Kruyswijk zich af of de theologische faculteit wel voldoende was toegerust. Zijn medecuratoren merkten op dat de faculteit niets in de weg werd gelegd en dat zij nog steeds wachtten op een definitief voorstel voor de ethiek.⁸⁷ In het voorjaar van 1958 kwam deze zaak ter sprake op een faculteitsvergadering.⁸⁸ Gesproken werd over de vervulling van de vacature voor ethiek en over ondersteuning voor Berkouwer. Voor die laatste functie dacht men aan G. E. Meuleman, voor de ethiek had men de Zutphense predikant J. van den Berg op het oog.⁸⁹ Naar aanleiding hiervan vond op 13 september 1958 een gesprek plaats met curatoren. Namens de faculteit waren Berkouwer en Schippers aanwezig. Naar aanleiding van dat onderhoud schreef de faculteit nog een toelichtende brief aan curatoren.⁹⁰ 239

Jaar	FdG	Kampen
1945	206	50
1946	250	52
1947	295	76
1948	304	81
1949	353	96
1950	342	127
1951	379	124
1952	392	130
1953	395	127
1954	393	129
1955	381	119
1956	348	113
1957	348	115
1958	345	100
1959	317	119
1960	332	123

Over de benoeming van Meuleman is geen discussie geweest. Deze alumnus van de vU was hooggekwatificeerd en werkte reeds enige jaren als hoogleraar aan de Faculté Libre de Théologie Protestante te Aix-en-Provence. Kortom, een goede en ervaren kracht. Bovendien had Berkouwer een omvattende leeropdracht en veel studenten, zodat een tweede hoogleraar voor de systematische vakken eigenlijk noodzakelijk was. Anders lag het met de bezetting van de leerstoel ethiek,

die sedert Schippers tot opvolger van Grosheide was benoemd, vacant was. Curatoren betoonden zich verwonderd over de voordracht van de kerkhistoricus Van den Berg.⁹¹ Eerder was gedacht aan de Kootwijkse predikant A. Troost, zo wisten zij. Die was kort tevoren op een onderwerp uit de ethiek gepromoveerd en de faculteit had de bezinning op de voordracht bewust uitgesteld tot na de promotie.⁹² Toen de faculteit met Van den Berg kwam, was dat voor curatoren reden haar uit te nodigen. Er leefden, zo stelde de faculteit, teveel aarzelingen over de kwaliteit van de dissertatie van Troost. Hoewel curatoren vermoedden dat een en ander ook samenhang met het feit dat Troost een aanhanger was van de Wijsbegeerte der Wetsidee, werd dat door de faculteit ontkend.⁹³ Wel speelde een rol dat Troost een man van uitgesproken meningen was, die als te 'apodictisch' werden ervaren. Dit argument lijkt typerend voor het veranderende klimaat aan de faculteit. Troost paste niet meer bij het (gewenste) profiel van de faculteit. Uiteindelijk gingen curatoren akkoord.⁹⁴ Zo kwam de faculteit tot een definitief voorstel aan curatoren om Meuleman te benoemen voor het onderwijs in de encyclopedie der godgeleerdheid, de symboliek, de apologetiek en de godsdienstfilosofie. Berkouwer zou dan ontheven moeten worden van deze vakken.⁹⁵ Verder stelde de faculteit voor Van den Berg een lectoraat in de ethiek toe te vertrouwen en Schippers van die leeropdracht te ontheffen. Begin januari 1959 was alles rond.⁹⁶ Wat betreft Van den Berg was het in zekere zin een 'credietbenoeming', zoals deze ook zelf heeft beseft.⁹⁷ Dat was de reden dat hij, op voorstel van de faculteit, tot lector werd benoemd en nog niet tot hoogleraar.⁹⁸ Dat laatste gebeurde in 1961. Bij die gelegenheid werd hem ook de zendingsgeschiedenis toevertrouwd. Bavinck nam de catechetiek over van Waterink, die met emeritaat ging.⁹⁹

Van den Berg heeft zijn leeropdracht in de ethiek vooral historisch ingevuld. Zijn openbare les handelde over John Wesleys ethiek, zijn inaugurele oratie over Luthers Twee Rijken-leer. In feite heeft hij zich niet vaak buiten dit terrein van de historische ethiek begeven. Daarmee werd aan het grote belang dat deputaten en faculteit aan de ethiek hechtten geen recht gedaan. In 1967 nam hij het kerkrecht over van Nauta en werd de ethiek aan H. M. Kuitert toevertrouwd. Als gevolg hiervan werd Van den Berg automatisch een belangrijke adviseur van de synode. In 1968 tenslotte viel hem een deel van de leeropdracht van Nauta toe. Tien jaar na zijn benoeming kwam Van den Berg op

een post die hem blijkens zijn talent en zijn hartstocht het meest lag: de kerkgeschiedenis. In 1976 verruilde hij zijn professoraat aan de VU voor een professoraat te Leiden. Daarbij speelde een rol dat hij grote moeite had met het synodale doen en laten van de Gereformeerde Kerken. De wijze waarop de synode in de jaren 1966-1976 met alle spanningen omging en de tijd die hem deze spanningen als hoogleraar voor het kerkrecht kostte, stuitten hem zeer tegen de borst.

241

VROUWEN AAN DE FACULTEIT

Behalve vanuit het perspectief van de theologie kunnen deze jaren ook uit het perspectief van de studentenpopulatie getypeerd worden als jaren van overgang: het aantal vrouwelijke studenten nam langzamerhand toe, met een versnelde groei in de tweede helft van de jaren zestig en een explosie in de jaren zeventig.¹⁰⁰

Voor de oorlog telde ik negen vrouwelijke studenten, van wie er vier hun kandidaatsexamen deden, van 1940-1955 waren dertig vrouwelijke studenten ingeschreven, van wie er negen hun kandidaatsexamen aflegden. En zolang het 'oude' kandidaats bleef bestaan, dus tot 1971 en de daarop volgende overgangsperiode, werd deze bul daarna nog aan veertien andere vrouwen uitgereikt.¹⁰¹ Het totaal aantal studentes lag in de jaren vijftig per jaar altijd onder de tien. In de jaren zestig begon dat aantal op te lopen: van 17 in 1964 naar 24 in 1968. Daarna raakten de ontwikkelingen in een stroomversnelling, zoals de cijfers laten zien.¹⁰² Natuurlijk hangt dit samen met een groeiende deelname van de vrouwen aan het hoger onderwijs in het algemeen, maar ook het feit dat de Gereformeerde Kerken in 1969 het ambt voor vrouwen openstelden was een belangrijke, zo niet de belangrijkste factor.

De eerste vrouw die haar kandidaatsbul ontving was mejuffrouw M.A.H. Stomps, die zich in 1919 had laten inschrijven en in 1924 afstudeerde. Tot en met 1939 slaagden ook de dames M.A.C.M. van Hattum (1935), Y.C. Kalbfleisch (1937) en H. van den Berg (1938) voor hun kandidaatsexamen. Daar hun namen niet voorkomen in *Van Alphen's kerkelijk handboek* kan gevoeglijk gesteld worden dat ze geen predikant zijn geworden. Ook in het debat over vrouw en ambt hebben ze bij mijn weten geen rol gespeeld.¹⁰³ Magda Stomps kwamen we al eerder tegen toen ze vroeg om een verklaring van leer en leven

in verband met een baan in het onderwijs. Van haar is verder bekend dat ze in 1935 in Duitsland promoveerde op een studie over de antropologie van Luther.¹⁰⁴ Daarnaast schreef ze in ieder geval een paar artikelen over Martin Heidegger en vertaalde ze enkele boeken uit het Duits.¹⁰⁵ Van die laatste is Bonhoeffers *Verzet en overgave* het belangrijkste.¹⁰⁶ Yda Kalbfleisch was van 1935 tot 1936 eindredacteur van *Calvinistische Studentenbladen*, een gezamenlijke uitgave van de studentencorpora van de v.u. en Kampen, en van de Calvinistische Studentenbond.¹⁰⁷ Later verrichtte zij enige jaren (onbetaald) evangelisatiewerk te Haarlem.¹⁰⁸ Na de oorlog is ze getrouwd en naar Engeland geëmigreerd.¹⁰⁹ Mevrouw Van Hattum is mij geheel onbekend, evenals mevrouw Van den Berg.¹¹⁰

In het eerste oorlogsjaar lieten zich twee studentes inschrijven die beiden wel een rol van betekenis hebben gespeeld in het kerkelijk leven, de reeds genoemde E. G. van Egmond en J. C. Schreuder. Nora van Egmond werd in 1970 de eerste vrouwelijke predikant in de Gereformeerde Kerken. Daarvoor was ze predikantsassistente te Hengelo, geestelijk verzorger in een psychiatrisch ziekenhuis en medewerkster bij het Evangelisatie-centrum.¹¹¹ Hans Schreuder volgde een andere weg. Ze stuitte reeds tijdens haar studie op de beperkingen die de kerk kende ten aanzien van vrouwen. Want toen ze in 1943 toegelaten wilde worden tot de zendingsopleiding, diende ze een kandidaatsbul te kunnen overleggen. De faculteit was in 1943 officieel echter gesloten en Schreuder kon haar 'kandidaatsbul' alleen verkrijgen via een examen op basis van het feit dat ze was ingeschreven in het kerkelijk album.¹¹² Een verzoek aan de kerken om dat examen te mogen afleggen, werd gedaan door de faculteit. De kerken besloten echter op advies van een commissie onder leiding van K. Dijk bij monde van haar synode dat zij hieraan geen gehoor konden geven. Het ging om een examen 'namens de kerken, dat enkel en alleen ten doel heeft den toegang te openen tot het preparatoir examen'. De commissie was van mening dat een exceptie niet mogelijk was en adviseerde de synode aan de kerk van Amsterdam te verzoeken om hun eis van een kandidaatsexamen te laten vervallen en de theologische faculteit te verzoeken mevrouw Schreuder na onderzoek in die vakken die normaliter onderzocht werden tijdens het kandidaatsexamen een getuigschrift te geven.¹¹³ Zo ver is het niet gekomen. Waarom dit niet doorging, heb ik niet kunnen achterhalen, maar op 27 oktober 1945 deed Schreuder kandidaatsexamen. In

1946 werd ze pastorale hulp van ds. G. D. Kuiper te Bandoeng. Toen zij tijdens zijn verlof toestemming kreeg een stichtelijk woord te spreken, leidde dit in Nederland tot grote problemen.¹¹⁴ In 1948 keerde ze om gezondheidsredenen terug naar Nederland. Ze werd toen hervormd, naar ze zelf vertelde omdat ze geboeid was geraakt door de theologie van Barth, maar wellicht ook omdat ze meende dat ze in de hervormde kerk gemakkelijker predikant zou kunnen worden.¹¹⁵ Ze werd in 1951 vicaris in Lonneker, daarna vicaris ten behoeve van de arbeid in een verpleeghuis te Amsterdam, om pas in 1959 bevestigd te worden als predikante van de classis Amsterdam ten behoeve van datzelfde verpleeghuis. In 1957 promoveerde ze bij Berkouwer op een studie over J. C. Blumhardt, later werd ze aan de theologische faculteit verbonden voor de poimeniek, ze eindigde haar loopbaan als hoogleraar.

Een belangrijke rol werd gespeeld door A. Ravestein, die in 1955 haar studie begon en in 1960 haar kandidaatsexamen deed. Dat het klimaat ten aanzien van vrouw en ambt aan het veranderen was, was reeds gebleken uit de wijze waarop deputaten in 1952 in een rapport over het kiesrecht voor vrouwen (in de kerk) de bekende bijbelteksten hadden benaderd. Er kwam oog voor het tijdgebonden karakter van de bijbel. 'Dit principe zorgde voor een doorbraak'.¹¹⁶ Tastbaar echter werd dit veranderende klimaat toen Ravestein door ds. P. Warmenhoven te Badhoevedorp werd ingeschakeld als predikantsassistente. Ze werd ingezet voor het jeugdwerk, het werk onder buitenkerkelijken en voor het evangelisatiewerk.¹¹⁷ De kerkenraad besloot om haar te laten voorgaan in een dienst die door een ouderling werd geleid, maar dit besluit eerst te laten toetsen door de classis. De classis verzocht de synode om een principiële uitspraak over deze vraag. Maar de vraag leefde niet in de kerken, zo meende de synode, en bij 'de huidige bewogen situatie van ons kerkelijk leven' werd het niet wijs geacht op dit spoor voort te gaan.¹¹⁸ De classis Hoofddorp (waaronder Badhoevedorp ressorteerde) kwam daarna met het verzoek een onderzoek in te stellen naar de plaats van de vrouw in de dienst van de kerk. De tijd was rijp om over de positie van de vrouw in de kerk na te denken.¹¹⁹

Het zou tot 1969 duren voordat het ambt van predikant werd opengesteld voor vrouwen. Zoals gezegd werd Van Egmond de eerste vrouwelijke predikant. Enkele andere vrouwen, die net als zij haar kandidaatsexamen hadden afgelegd, werden eveneens predikant. Daarna zou het aantal vrouwelijke predikanten snel toenemen.

G. C. Berkouwer

VROUWEN AAN DE FACULTEIT

Jaar	Totaal	Vrouwen	Jaar	Totaal	Vrouwen	
1937	231	3	1955	388	7	
1938	227	3	1956	359	6	
1939	223	5	1957	349	7	
1940	229	7	1958	350	8	
			1959			
1946	239	11	1960	322	10	
1947			1961	321	8	245
1948	300	11	1962	313	6	
1949	323	15	1963			
1950			1964	384	17	
1951	359	10	1965	386	17	
1952	376	8	1966	409	23	
1953	388	7	1967	400	24	
1954						

SLOTSOM

Wat opvalt bij een vergelijking tussen de jaren vijftig en de jaren dertig is de totaal andere sfeer in kerk en theologie. Van een geharnaste, op polemiëk gerichte mentaliteit, naar een open, bijna vriendelijke houding. Iemand beschreef eens hoe Berkouwer voor het raam van de collegezaal aan de Keizersgracht vaak peinzend naar buiten tuurde. Dat lijkt precies het verschil met het gesloten bolwerk dat de theologische faculteit in de jaren dertig was.

246 De Vrije Universiteit was altijd een kleine universiteit geweest, die haar plaats innam in de marge van het academisch gebeuren in Nederland. Pas na de Tweede Wereldoorlog kwam daarin verandering, mede omdat de toenemende mate van bekostiging door de overheid de universiteit steeds meer armslag gaf.¹ De vu was bezig uit te groeien tot een middelgrote universiteit met een volwaardige plaats in het academisch spectrum. In 1960 studeerden er 3116 studenten, in 1970 waren dat er 9092. Deze groei van het aantal studenten ging gepaard met een groei van het aantal hoogleraren en medewerkers. Ook de Faculteit der Godgeleerdheid had deel aan deze groei. Het aantal studenten bedroeg in 1960 346, tien jaar later ging het om 524 studenten. En telde de studie-gids voor het jaar 1960/1961 tien namen van hoogleraren en medewerkers, de studiegids voor het jaar 1970/1971 telde eenentwintig namen.² Overigens bleef de groei van het aantal theologische studenten achter bij de groei van het totaal aantal studenten aan de vu. Daaraan wordt zichtbaar dat de theologie naar de marge van de universiteit werd gedrongen.³

Een ander opvallend verschijnsel is dat van een isolement van de Faculteit der Godgeleerdheid in theologisch Nederland steeds minder sprake was.⁴ In een aantal opzichten werd het verschil tussen de theologische faculteit van de vu en de andere theologische faculteiten kleiner. Dit alles voltrok zich geleidelijk, en ik spreek daarom van overgangsjaren, waarin de faculteit aansluiting zocht en vond bij de overige theologische faculteiten in Nederland zonder haar eigenheid te verliezen. Ik wil dat laten zien door in te gaan op drie formele en drie inhoudelijke aspecten van het faculteitsbestaan. De formele aspecten betreffen de subsidiëring van de faculteit, de verandering in de toelatingseisen en de nieuw gestarte opleiding tot leraar godsdienst. De inhoudelijke thema's betreffen de ontwikkelingen in de elenctiek, in de ambtelijke vakken en in de schriftleer.

Bij de herziening van de Wet op het Hoger Onderwijs in 1905 was de theologische faculteit van de Vrije Universiteit buiten beschouwing gelaten.⁵ Als gevolg daarvan werd aan de graden van deze faculteit geen civiel effect toegekend. Een ander gevolg was dat de faculteit geen deel had aan de (beperkte) bekostiging van het bijzonder hoger onderwijs zoals die vanaf 1948 plaatsvond. De vraag naar de financiering van de 247
bijzondere theologische faculteiten kwam echter opnieuw aan de orde toen rond 1960 een nieuwe wet op het hoger onderwijs werd voorbereid.⁶ In eerste instantie leek subsidie alleen mogelijk wanneer de theologische faculteit zich zou houden aan de eisen van deugdelijkheid zoals verwoord in het Academisch Statuut. Dat zou betekenen dat ook aan de Faculteit der Godgeleerdheid een duplex-orde structuur zou moeten worden ingevoerd. Directeuren reageerden vanzelfsprekend afwijzend.⁷

In een aangepast ontwerp van wet werd gesteld dat bij de bestaande inrichting van de theologische faculteiten van de v.u. en van Nijmegen de deugdelijkheid voldoende was gewaarborgd omdat de kerken deze opleidingen erkenden als opleiding tot het ambt. Met andere woorden: de v.u. zou bij aanvaarding van de bekostiging niet gebonden zijn aan het Academisch Statuut, maar haar eigen structuur en invulling van de theologische studie mogen behouden. De overheid zou de simplex ordo erkennen als een deugdelijke vorm van theologisch onderwijs.

Daarmee was voor de v.u. de eerder genoemde reden om een eventuele subsidiëring af te wijzen vervallen. Dat bleek toen directeuren zich lieten adviseren. Curatoren, senaat en theologische faculteit konden zich namelijk in deze financieringsvoorwaarden vinden.⁸ Ook de synode van de Gereformeerde Kerken gaf aan geen bezwaar te hebben zolang het eigen karakter van de theologische faculteit daardoor niet zou worden aangetast.⁹

Toch was niet iedereen gelukkig met de subsidie. Want toen het besluit genomen moest worden om deze aan te vragen en de senaat opnieuw om advies werd gevraagd, bleek dat Ridderbos grote bezwaren had. De faculteit zal, zo betoogde hij, een deel van haar vrijheid moeten prijsgeven en het viel niet te overzien welke problemen dit in de toekomst zou geven.¹⁰ Aanvankelijk werd hij gesteund door Gispén,

maar die was inmiddels van gedachten veranderd. De senaat kwam ondanks de geuite bezwaren met een positief advies aan het college van curatoren, die dit overnamen en op hun beurt positief adviseerden aan directeuren.¹¹ Aarzelingen leefden ook in de kerken. Wel hadden directeuren in deze jaren tot twee maal toe bij deputaten geklaagd over achterblijvende collecte-inkomsten en stijgende kosten. Dat is zeker niet toevallig geweest, want mede daardoor werd de kerken duidelijk gemaakt dat aanvaarding van overheidsbekostiging noodzakelijk was.¹² Maar dat nam de bezwaren niet weg. Sommigen vreesden dat de band tussen de vU en de achterban hierdoor losser zou worden. Toch meenden deputaten dat de kerken zich over deze gang van zaken mochten verheugen. Dat was uiteindelijk ook de mening van de synode.¹³ Het gevolg hiervan is geweest dat de theologische faculteit, anders dan Kampen, de groei van de rijksfaculteiten kon bijhouden.¹⁴

DE TOELATINGSEISEN

In het kader van een herziening van de wetgeving met betrekking tot het hoger onderwijs trad op 11 juli 1963 de Wet tot herziening van de regeling van de toelating tot universitaire examens in werking. Daarbij kwam het onder meer tot een wijziging van de eisen die gesteld werden aan de toegang tot de examina van de Faculteit der Godgeleerdheid. Niet langer was een gymnasiumdiploma verplicht. Ook mensen met een diploma van de vijfjarige HBS, van de HTS of van de kweekschool konden voortaan worden toegelaten. De universiteiten mochten in dat kader zelf een aanvullende opleiding organiseren. De vraag rees of de Vrije Universiteit deze regeling zou volgen. Twee zaken waren van meet af aan duidelijk: een theoloog kan niet zonder kennis van het Grieks en Latijn. Maar ook: als de vU zou vasthouden aan het gymnasium-diploma als toelatingseis voor de theologische studie, zouden velen wellicht aan een van de rijksuniversiteiten gaan studeren.

Dit dilemma werd natuurlijk ook door Kampen gevoeld. Het College van Hoogleraren besloot op 2 augustus 1963 hierover contact op te nemen met de theologische faculteit.¹⁵ Zonder dat dit contact tot stand was gekomen, vroegen de curatoren van Kampen op 29 augustus 1963 de synodale aandacht voor deze 'spoedeisende' zaak.¹⁶ Bij monde van zijn secretaris ds. L. ten Kate stelde het Kamper curatorium voor dat

de synode zich op zo kort mogelijke termijn zou wenden tot curatoren en deputaten om zich gemeenschappelijk over deze zaak te beraden en zo mogelijk nog tijdens deze synodezitting met een advies te komen. Aldus werd besloten, en nog diezelfde dag werd een brief hierover aan deputaten verzonden. Daarin werd deputaten verzocht zich te beraden over de vraag 'of en zo ja op welke wijze voor deze aangelegenheid een bevredigende regeling' kon worden getroffen.¹⁷

Reeds op 9 september kwam deze brief bij deputaten aan de orde.¹⁸ Het zou wenselijk zijn, aldus de notulen, dat er door Kampen en de v u één lijn werd getrokken. Hoewel er nog geen overleg met Kampen had plaatsgevonden, stelden deputaten dat het aanbeveling verdiende dat de faculteit de andere universiteiten in ons vaderland op dit punt zou volgen. 'Het kan toch niet gewenst zijn dat wij achter zouden komen bij de Rijksuniversiteiten en dat aanstaande studenten uit onze kring min of meer noodgedwongen aan deze Universiteiten zouden gaan studeren', zo schreven ze de faculteit.¹⁹

249

Op 16 september stelden de Kamper hoogleraren een advies op ten behoeve van de curatoren van de Hogeschool.²⁰ Dat behelsde een wijziging van het reglement waardoor ook niet-gymnasiasten toegang kregen tot de Hogeschool. Het gering aantal studenten dat zich had laten inschrijven, zo vermelden de notulen van die vergadering, verleende aan de zaak een 'bijzondere actualiteit'. Met andere woorden: de hoogleraren zagen in deze verandering van de toelatingseisen een mogelijkheid meer studenten te trekken. Dit advies kwam de 19^e september tijdens een overleg met curatoren aan de orde. Bij die gelegenheid meldde J. T. Bakker dat er overleg had plaatsgevonden met de Amsterdamse collegae, maar dat deze eerst een afwachtende houding wilden innemen. Dat was blijkbaar voldoende reden om diezelfde dag nog een onderhoud met de synode aan te vragen.²¹ Tijdens een comité-zitting – op verzoek van curatoren Kampen werd hun spoedeisende zaak achter gesloten deuren behandeld – werd aan Kampen toestemming verleend om voor één jaar niet-gymnasiasten toe te laten. Een poging om het beleid van de v u en Kampen op dit punt gelijk te laten lopen, mislukte.²² De synode wilde niet afwachten wat de v u zou doen.

Er is geen reden om te twijfelen aan de mededeling van Bakker – ook al ontbreekt een verslag daarvan – dat er overleg heeft plaatsgevonden met de hoogleraren van de v u. En het is ook mijn indruk dat de faculteit de ontwikkelingen op zijn minst wilde afwachten. Bovendien

is bekend dat niet alle hoogleraren deze wetswijziging met gejuich begroet hebben. Reeds in 1960 had N. H. Ridderbos zich daarvan een beslist tegenstander betoond.²³ Hij stond daarin, zo blijkt uit het verloop van de discussie, beslist niet alleen. Toch zijn uiteindelijk ook de toelatingseisen van de theologische faculteit verruimd.

	Jaar	FdG	Kampen
250	1959	317	119
	1960	332	123
	1961	329	109
	1962	319	136
	1963	326	162
	1964	371	199
	1965	403	211
	1966	432	210
	1967	448	
	1968	468	
	1969	466	303

Interessant is hier een blik op de studentenaantallen. Deze verklaren mijns inziens de haast van Kampen. Immers, het was al enige tijd bekend dat de wetswijziging er aan zat te komen. Er was ruimschoots gelegenheid geweest de zaak eerder te bespreken. Dat dit niet gebeurd was, duidt erop dat men ook in Kampen eerst maar eens wilde afwachten. Maar het ging niet goed met de Theologische Hogeschool. In 1960 hadden zich 12 nieuwe studenten aangemeld, in 1961 waren dat er 10, in 1962 ging het om 8 studenten, in het jaar daarop betrof het 4 nieuwelingen.²⁴ Het einde van Kampen leek nabij. De abactis van het corps, P. C. Moleveld, heeft zelfs in september 1963 het voorstel gelanceerd een actie op touw te zetten met als doel dat zoveel mogelijk studenten zich zouden laten overschrijven naar de v.u. Als meer dan de helft van de 22 studenten uit het eerste, tweede en derde jaar dat zou doen, zou de synode de hogeschool wel moeten sluiten.²⁵ Een dergelijk verhaal laat zien hoe de atmosfeer in Kampen was. Daarbij kwam dat de theologische faculteit van de v.u. vanaf ditzelfde jaar 1963 gesubsidieerd zou worden, en dat daarmee haar mogelijkheden veel groter werden dan die van Kampen. Er moest wat gebeuren, en blijkbaar zagen de Kamper hoogleraren heil in een verandering van de

toelatingseisen. Was er nog toekomst voor Kampen? Die was er inderdaad. Toen er begin oktober een tweede inschrijvingsdag werd georganiseerd, meldden zich dertig studenten, op twee na zonder gymnasium-diploma.²⁶ In de jaren daarna vond een gestage groei plaats van de Kamper studentenpopulatie. Een eigen vooropleiding had blijkbaar een minder afschrikkend effect dan het staatsexamen. Bovendien circuleerden al snel verhalen die deze indruk bevestigden.²⁷ Overigens begon rond diezelfde tijd het effect van de naoorlogse geboortegolf zichtbaar te worden. Alle faculteiten stonden aan de vooravond van een forse groei van het aantal studenten. 251

Het gevolg van de synodale besluitvorming was wel dat de v.u. geen keus meer had. Tenminste, zo werd dat door velen gevoeld. Anders dan in de eerste decennia, toen de v.u. in tegenstelling tot de rijksuniversiteiten wel een propedeuse kende, durfde zij nu niet al te zeer uit de pas te lopen. De toekomstige studenten mochten zich eens elders inschrijven... Het valt daarbij op dat de weerstand tegen een wijziging van de toelatingseisen in de kring van de faculteit groter was dan bij curatoren en deputaten.

Curatoren, verantwoordelijk voor het onderwijs aan de v.u., stelden de zaak van de toelating tot de theologische examens bij de senaat aan de orde, die op zijn beurt aan de theologische faculteit om een preadvies vroeg.²⁸ De faculteit was verdeeld.²⁹ Algemeen, aldus de notulen, was men van mening dat de onderhavige wijzigingen in de toelatingseisen te betreuren zijn. Sommigen pleitten dan ook voor handhaving van de bestaande eisen; anderen hadden daartegen bezwaar. De zaak moest in breder verband worden gezien. Daarbij werd onder meer gewezen op de statusdaling van de klassieke talen en op het vaker voorkomen van 'late roepingen'. Met het eerste zal wel bedoeld worden op het effect daarvan: steeds minder jongeren zullen de neiging hebben het gymnasium te bezoeken, met als gevolg dat er steeds minder theologie-studenten zullen komen. Aan handhaving van de bestaande regeling kleefden derhalve ook bezwaren. Besloten werd dat Nauta, Ridderbos en Schippers de zaak nader zouden onderzoeken en daarvoor ook contact zouden opnemen met leden van de literaire faculteit.³⁰ Aan de senaat werd meegedeeld dat een advies niet vóór de eerstkomende vergadering verwacht zou kunnen worden.

Na de faculteitsvergadering van 15 november werd aan de senaat ge-

adviseerd dat bezitters van een diploma gymnasium β de theologische studie zouden kunnen worden toegelaten nadat zij een aanvullend tentamen (waarvan de eisen nog nader moesten worden vastgesteld) zouden hebben afgelegd.³¹ De volgende vergadering kwam het rapport van de benoemde commissie ter tafel.³² Het bleek dat de commissie niet eenstemmig in haar oordeel was en ze wilde dan ook geen advies geven. Wel had zij contact gezocht met de hoogleraren J. J. Thierry (patristisch Latijn), Waterink en D. S. Attema (Arabisch) van de letteren-faculteit, die van mening waren dat de faculteit zich moest aansluiten bij de mogelijkheden die de wet bood. Maar Gispen, Nauta en Van den Berg waren tegen. Schippers echter verdedigde het tegenovergestelde standpunt, en het kwam op stemming aan: 'De faculteit spreekt uit (met 5 tegen 3 stemmen) dat h.i. aan de bezitters van het einddiploma HBS, kweekschool en HTS gelegenheid moet worden geboden in de weg van een aanvullend examen toegang te krijgen tot de theologische studie'. Het is een van de zeldzame momenten geweest waarop het binnen de faculteit op stemming aankwam. Men besloot vervolgens Thierry te benaderen met de vraag of hij een programma wilde opstellen voor een aparte opleiding. Deze zou later door het leven gaan als de 'vooropleiding'.³³

Diezelfde dag vergaderden deputaten.³⁴ Tijdens een onderhoud met Nauta en Berkouwer stelde de voorzitter van deputaten het punt van de toelatingseisen aan de orde. Daarbij herhaalde hij, onder verwijzing naar de situatie aan de Kamper hogeschool en aan de rijksuniversiteiten, dat de vU naar het oordeel van deputaten toch niet kon achterblijven. Nauta gaf een pijnlijk formeel antwoord: de faculteit had haar standpunt wel bepaald, maar daar het een reglementskwestie betrof, leek het hem niet juist deputaten nader te informeren. Het was uiteindelijk geen zaak van de faculteit. Na het vertrek van beide hoogleraren sprak de vergadering uit dat het gewenst was dat de synode de vU een brief zou sturen, waarin het verlangen werd uitgesproken dat de vU eenzelfde gedragslijn zou volgen als Kampen. In die trant werd een brief aan de synode verzonden.³⁵ Deze nam dit advies over en vroeg de vU tevens hierover contact op te nemen met Kampen.³⁶

Aan de vU werd, mede op grond van het preadvies van de godgeleerden aan de senaat, inderdaad besloten de toelatingseisen te verruimen. Bezitters van een diploma HBS-A of -B konden na een voortentamen hun theologische studie beginnen, zij die een diploma van de

kweekschool hadden of van de HTS dienden een aanvullend examen af te leggen.³⁷ Of er nog overleg met Kampen heeft plaatsgevonden, heb ik niet kunnen achterhalen. Op 14 mei 1964 schreven directeurs aan deputaten dat het Reglement van de VU inmiddels gewijzigd was. 'Wij veronderstellen, dat de aangebrachte wijziging in de geest van het besluit van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken is'.³⁸

253

DE OPLEIDING TOT LERAAR GODSDIENST VOOR HET
VOORTGEZET HOGER MIDDELBAAR ONDERWIJS

Tenslotte was er nog een derde formeel punt waarop de VU gelijke tred hield met de andere universiteiten. Want toen rond 1960 aan verschillende universiteiten gedacht werd over een doctoraal examen in de theologie dat in het bijzonder zou opleiden tot leraar godsdienst bij het middelbaar onderwijs, kwam de bezinning daarop ook aan de theologische faculteit op gang. Een en ander hing samen met de aanstaande invoering van de mammoetwet, die een volledige subsidiëring van dit onderwijs regelde. Het is waarschijnlijk Schippers geweest die deze zaak aan de orde heeft gesteld. Blijkbaar had hij iets van dergelijke plannen vernomen en in het najaar van 1960 had hij contact gezocht met de Groninger hoogleraar W. F. Dankbaar. Deze antwoordde hem met de toezending van een artikel uit *Het Orgaan*, het blad van de Bond van Nederlandse Predikanten. Daaruit blijkt dat de Groninger faculteit reeds een dergelijk doctoraalprogramma had samengesteld en dat Leiden inmiddels plannen in die richting had.³⁹ Reden genoeg om ook zelf over een dergelijke opleiding na te denken.

Op de faculteitsvergadering van 3 maart 1961 lag een nota van Waterink ter tafel waarin deze een schets gaf van de inhoud van een mogelijk programma.⁴⁰ Besloten werd dat hij en Van den Berg een en ander zouden uitwerken. Enkele maanden later stelde de faculteit het examenprogramma vast.⁴¹ Behalve over *capita selecta* uit Oude en Nieuwe Testament en uit de 'cultuurgeschiedenis van het christendom' zou de student geëxamineerd moeten worden in apologetiek, psychologie (van de puberteit) en in de pedagogiek en didactiek van het godsdienstonderwijs. Op het examen diende hij bovendien testimonia te overleggen waaruit bleek dat hij colleges dogmengeschiedenis en ethiek had gelopen en dat hij stage had gelopen op een middelbare school.

Het zou ruim een half jaar duren voordat curatoren van deze plannen op de hoogte werden gebracht.⁴² Daarna volgden nog enkele gesprekken en de uitwisseling van enige brieven, onder meer over de vraag naar het examenprogramma en de eventuele financiering van de noodzakelijke uitbreiding van het personeelsbestand. De faculteit besloot dr. C. Augustijn en J. Helderman voor te dragen. De faculteit wilde Augustijn belasten met de organisatie van de opleiding en met het geven van onderwijs in de geschiedenis van het christendom in zijn betekenis voor de cultuur. Tevens wilde de faculteit hem het afnemen van tentamens in de Algemene Kerkgeschiedenis opdragen, en, in verband daarmee, het geven van een enkel college kerkgeschiedenis. Aldus werd aan curatoren voorgesteld, die daarmee na enig overleg akkoord gingen. Ook Helderman werd benoemd. Deze assisteerde Schippers bij het onderwijs in de bijbelse vakken.⁴³

Directeuren wendden zich per brief van 24 oktober 1962 tot deputaten, waarin uitleg werd gegeven over de opleiding tot godsdienstleeraar.⁴⁴ Tevens maakten zij melding van de voordracht van Augustijn. In dat kader werd – op instigatie van de theologische faculteit – de vraag opgeworpen in hoeverre op deze te verlenen leeropdracht de regeling van het verband van toepassing was. Faculteit en curatoren zijn van mening, aldus directeuren, dat een voordracht moet worden getoetst op de geschiktheid van de betrokkene ‘tot de opleiding voor den dienst des Woords in de Gereformeerde Kerken’. In het geval van Augustijn zou de toetsing derhalve alleen van toepassing zijn op zijn opdracht tot waarneming van Nauta. Vertrouwende dat deputaten deze visie zouden delen, legden directeuren deze voordracht aan hen voor. Deputaten antwoordden dat zij konden instemmen met het voorstellen Augustijn te benoemen.⁴⁵ Verder hadden ze met belangstelling kennis genomen van deze visie op het contract en deelden ze mee deze visie ter toetsing aan de generale synode te zullen voorleggen. Mocht de synode een andere mening zijn toegedaan, dan verklaarden deputaten nu reeds tegen de benoeming van Augustijn geen bezwaar te hebben. Daarmee kon de opleiding tot leraar godsdienst van start gaan.

Over de formele kant van de zaak zou nog enkele jaren worden gesproken. Twee standpunten stonden tegenover elkaar. Deputaten meenden dat hun toezicht de hele faculteit regardeerde. Het standpunt van

de faculteit hield in dat het toezicht uitsluitend betrekking had op de opleiding tot de dienst des Woords. Dus tot en met het kandidaatsexamen. De doctoraalfase en de promotie vielen daarom buiten het toezicht van de kerken.⁴⁶ Naar het motief om de zaak aan de orde te stellen kunnen we slechts raden. Twee zaken treden op de voorgrond. In de eerste plaats lag het in de lijn der verwachting dat de faculteit nog andere beroepsuitgangen zou creëren, en dus was het probleem rond de opleiding tot godsdienstleraar niet eenmalig. Zo werd te Utrecht een aantal specialistische opleidingen opgezet. Het kwam daar tot de oprichting van het Instituut Vormingswerk Bedrijfsleven, van de Pastoraal Psychologische Leergangen, van een opleiding tot leraar godsdienstonderwijs en van het Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumenica.⁴⁷ Moet de kerk zich met al die specialistische opleidingen bemoeien? Dat was de vraag. Maar wellicht speelde op de achtergrond ook de behoefte mee om voor die opleidingen andere dan gereformeerde docenten te kunnen benoemen.⁴⁸ Zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien, was het nog steeds niet eenvoudig voor alle vacatures een geschikte kandidaat te vinden.

255

Uiteindelijk werden directeuren en deputaten het er over eens dat het contract betrekking had op de opleiding tot de dienst des Woords.⁴⁹ Veel synodeleden waren niet blij met deze interpretatie van het contract. De verhoudingen lagen blijkbaar zo ingewikkeld, dat de synode in eerste instantie deputaten de opdracht gaf opnieuw met de v.u. in onderhandeling te gaan.⁵⁰ Dezen echter meenden zonder nadere toelichting van de synode niet aan het werk te kunnen. Wat wilde de synode precies, en op welke gronden meende zij dat het toezicht zich verder zou dienen uit te strekken dan voorgesteld?⁵¹ Naar aanleiding daarvan werd de behandeling voortgezet. De synode had geen goede argumenten en ging uiteindelijk akkoord met de voorgestelde interpretatie van het contract.⁵²

INTERMEZZO: DE OPVOLGING VAN J. H. BAVINCK

In het voorafgaande heb ik aan de hand van drie formele kwesties laten zien dat het verschil tussen de theologische faculteit van de v.u. en de andere theologische faculteiten kleiner begon te worden. Die zelfde tendentie is ook merkbaar in de ontwikkelingen van een aantal theolo-

gische disciplines. Ik wil dit laten zien aan de hand van de veranderingen die zichtbaar werden na het overlijden van J. H. Bavinck.

256 In verband met de langdurige ziekte van Bavinck en zijn naderende emeritaat besloot de faculteit curatoren te verzoeken ds. J. Firet, medewerker aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen, een leeropdracht voor één jaar te geven voor de poimeniek.⁵³ Tevens besloot zij mondeling de wens van een leerstoel godsdienstgeschiedenis aan de orde te stellen. Toen het gesprek hierover met curatoren op 27 juni 1964 plaatsvond, was Bavinck enkele dagen tevoren overleden. Van een vrijblijvende gedachtewisseling was geen sprake meer. Tijdens dat gesprek bleek dat de faculteit voor de nieuwe leerstoel mr. dr. D. C. Mulder op het oog had. Dr. J. Verkuyl werd genoemd voor de zendingswetenschap.⁵⁴ Daarmee lagen de namen op tafel van hen die de erfenis van Bavinck zouden beheren: Firet voor de ambtelijke vakken, Verkuyl voor de zendingswetenschap en Mulder voor de godsdienstwetenschap. Een taak voor Firet in de theologische faculteit leverde geen probleem op, ook al dachten curatoren niet aan een formele leeropdracht. Anders lag dat met de nieuwe leerstoel. Curatoren waren niet in één keer overtuigd van de noodzaak van de nieuwe leerstoel godsdienstwetenschap.⁵⁵ De faculteit vroeg de dogmatologische groep een concept-brief aan curatoren op te stellen waarin het verzoek nader werd toegelicht. Na bespreking werd deze begin oktober 1964 verzonden.⁵⁶

VAN ELENCTIEK NAAR GODSDIENSTWETENSCHAP

De aarzeling van curatoren bij de voorgestelde nieuwe leerstoel wordt begrijpelijk in het licht van de verandering die dit ten opzichte van het verleden betekende. Een kort overzicht van de wijze waarop de niet-christelijke godsdiensten tot aan het overlijden van Bavinck aan de orde kwamen binnen de theologische faculteit moge dit verduidelijken.

De niet-christelijke godsdiensten komen in Kuypers *Encyclopaedie* op twee plaatsen voor.⁵⁷ Allereerst hebben ze een plaats binnen de elenctiek, een vak dat tot de dogmatologische groep behoort. Alleen de naam elenctiek al hield een programma in.⁵⁸ De bedoeling van dat vak was namelijk om bij het licht van het christelijk dogma 'de abnormale

en zondige ontwikkeling van de natuurlijke Godskennisse ... in haar innerlijke onhoudbaarheid te doen uitkomen.'⁵⁹ Het ging om de kunst van het weerleggen. Inderdaad een program: Kuypers nam hiermee afstand van de wijze waarop de godsdienstwetenschap in de negentiende eeuw werd beoefend. De bekendste vertegenwoordiger in Nederland daarvan was C. P. Tiele, wiens wetenschappelijk streven er op gericht was de ontwikkelingswetten van de godsdienst op te sporen, en daarmee de sleutel die hem de oorspronkelijke, ware godsdienst zou kunnen doen vinden. Achter Kuypers standpunt daarentegen ligt de gedachte dat de godsdiensten hun wortel hebben in de *sensus divinitatis*, maar door de zonde geworden zijn tot een pseudo-religie. De elenctie behoort dan ook tot de 'anti-thetische vakken'.

In de tweede plaats komen de niet-christelijke godsdiensten bij Kuypers voor in het aanhangsel over de niet-theologische vakken 'die met het organisme der theologie in enger verband staan'.⁶⁰ In dit geval: de geschiedenis der pseudo-religie. Dit vak behoort volgens Kuypers thuis in de letterenfaculteit en kan het beste door een theoloog worden gegeven. Zover was het echter nooit gekomen. In de eerste jaren van het bestaan der faculteit werd aandacht besteed aan de niet-christelijke godsdiensten door Hoedemaker, Kuypers en Geesink onder de naam *historia idololatriae*. Vanaf 1894 heette het vak, conform de *Encyclopaedie, historia pseudo-religionis*. Na het overlijden van Geesink werd het vak afwisselend door verschillende hoogleraren gegeven. Mulder kan zich overigens niet herinneren dat er in zijn studietijd (1936-1941) aandacht aan de niet-christelijke godsdiensten werd besteed.⁶¹

Met J. H. Bavinck veranderde de toon. Van jongs af aan was hij geraakt door het mysterie van het mens-zijn en door het evangelie. Het mag typerend genoemd worden dat hij in de samenvattende slotbladzijden van zijn boek *Religieus besef en christelijk geloof* daarmee begint. De algemene openbaring, aldus Bavinck, 'grijpt ieder mens aan, maakt hem tot "een die kent", in "wie de onzienlijke dingen openbaar zijn", en stempelt daardoor het leven van ieder mens tot een tweegesprek of een worsteling met God. Dat is de diepste kern van het bestaan van ieder mens'.⁶² Zo heeft Bavinck zichzelf verstaan, zo heeft hij ook zijn medemens verstaan. Ten aanzien van de zending betekende dit dat het accent niet zo zeer lag op de godsdienst als systeem (zoals bij Kuypers), maar op de concrete, religieuze mens.⁶³ Het is dan ook niet verwonderlijk dat zijn geschriften, ook wanneer ze gaan over niet-christe-

lijke godsdiensten, een geheel andere sfeer ademen dan Kuypers *Encyclopaedie*.

258 Interessant is dat Bavinck de elenctiek een andere plaats in de theologische encyclopedie heeft gegeven dan Kuyper. In zijn inaugurele oratie (1939) werd het vak met de zendingswetenschap gerekend tot de ecclesiologische groep, in zijn boek *Inleiding op de zendingswetenschap* uit 1954 werd het vak met de zendingswetenschap gerekend tot de ambtelijke vakken.⁶⁴ Maar in beide geschriften is daarmee de elenctiek losgeweekt uit het dogmatische en antithetische kader waarin Kuyper het vak had geplaatst. Omwille van het getuigend gesprek met hen die Christus niet kennen, dient nagedacht te worden over de niet-christelijke godsdiensten. Elenctiek behoorde daarom voor Bavinck tot de zendingswetenschap, in het bijzonder tot de zendingstheorie, en daarbinnen tot dat deel dat zich bezighoudt met de leer van de 'benadering'. Elenctiek is 'de wetenschap, die zich bezighoudt met een zeer speciaal aspect van de benadering, namelijk het zich rechtstreeks keren tegen de niet-Christelijke religiositeit, ten einde de mens tot bekering op te roepen'.⁶⁵ En of men de elenctiek nu indeelt bij de ecclesiologische vakken of bij de ambtelijke vakken, het blijft een compleet andere invalshoek dan die van Kuyper. 'De elenctiek wordt in sterke mate beheerst door de missionaire gedachte', niet door een defensief georiënteerd verweer.⁶⁶ Wellicht moet het zo gezegd worden: meer dan Kuyper was Bavinck geraakt door de mens die een andere godsdienst belijdt, en meer dan bij Kuyper werd zijn bezinning daarop gevoed door zijn ervaring in dienst van de zending. Typerend is reeds de fundering van de naam 'elenctiek'. Verwees Kuyper naar Titus 1: 13a, waar het woord 'elenchein' vertaald moet worden met bestraffen of weerleggen, Bavinck wil de elenctiek verstaan vanuit Johannes 16:8, waar gesproken wordt over de Heilige Geest die de wereld zal overtuigen van zonde. Voor Bavinck was de elenctiek ten diepste het werk van de Heilige Geest.⁶⁷

Dit laatste neemt niet weg dat dit werk geschiedt door mensen en derhalve ook object is van wetenschappelijke bezinning. Daarbij is elenctiek nauw verbonden met een aantal andere wetenschappen, waaronder de godsdienstgeschiedenis.⁶⁸ Dit vak is voor de elenctiek in de eerste plaats van belang omdat wij nog te weinig weten van de verschillende godsdiensten. Zonder grondige kennis van andere godsdiensten geen zending, daar komt het standpunt van Bavinck op neer.

Een tweede punt is dat kennis van de godsdienstgeschiedenis ons ongetwijfeld een voortdurend degeneratie-proces zal doen zien van de 'oorspronkelijke religie' zoals ons die in de Schrift getekend wordt. Tegelijkertijd echter opent dit vak ons de ogen voor het duidelijk bewijs dat God de mensen niet heeft losgelaten, zich niet onbetuigd heeft gelaten, maar zich onophoudelijk met de mens is blijven bemoeien. Tenslotte wijst Bavinck erop dat de godsdienstgeschiedenis ons inzicht zal schenken in de wijze waarop de ene godsdienst de andere heeft beïnvloed. Alleen dit laatste argument is 'zuiver wetenschappelijk'. De ander twee argumenten passen geheel binnen het gereformeerde denk-kader.

259

Behalve de godsdienstgeschiedenis noemt Bavinck als verwante vakken van de elenctiek ook nog de godsdienstwetenschap, de godsdienstpsychologie, de wijsbegeerte van de godsdienst en de fenomenologie. Dit laatste vak leert ons dat ieder gebruik zijn betekenis ontleent aan de context waarin het plaatsvindt. 'Aan het einde van haar onderzoek kan de Phaenomenologie dan trachten het typerende, het essentiële van elke religieuze structuur te grijpen en in woorden weer te geven.'⁶⁹

In het licht hiervan is het niet verwonderlijk dat in het eerste 'meerjarenplan' van de faculteit (1961) een leerstoel godsdienstgeschiedenis reeds tot de wensen behoorde. Daarin wordt ongetwijfeld de invloed van Bavinck zichtbaar, die een dergelijke leerstoel aan de vU miste. In de tweede versie van dit plan (1962) werd het aldus verwoord: 'Een goede voorziening van het vak elenctiek zal binnen niet al te lange tijd vragen om een leerstoel voor de geschiedenis van de levende godsdiensten.'⁷⁰ Dat is precies wat Bavinck in zijn *Inleiding in de zendingswetenschap* had betoogd. Na het overlijden van Bavinck trachtte de faculteit iets van zijn wensen te realiseren.

Bij de bezinning op de vacature, zo schreef de faculteit aan curatoren, was zij tot de conclusie gekomen dat de verbinding tussen enerzijds de zendingsvakken (inclusief de elenctiek) en anderzijds de ambtelijke vakken zoals die sedert 1954 aan de vU gebruikelijk was, zo zeer samenhang met de persoonlijkheid van Bavinck, dat alleen om die reden al continuering daarvan niet voor de hand lag.⁷¹ Daarbij kwam dat de faculteit de wens had uitgesproken de elenctiek zodanig uit te breiden dat dit vak voortaan de bestudering van de niet-christelijke

godsdiensten in het algemeen zou omvatten. De faculteit zou aan dit vak de naam geschiedenis en fenomenologie der godsdiensten willen geven.

260 In een bijlage bij deze brief legde de faculteit over deze wijziging verantwoording af. Daaruit blijkt dat de faculteit zich weliswaar op Bavinck beriep, maar ook een stap verder wilde gaan dan hij. Ze stelde daarin namelijk dat er nog steeds grote waarde moest worden gehecht aan wat 'onder ons' de elenctiek wordt genoemd. Maar ze was – met een beroep op Kuyper – van mening dat de kennis van de niet-christelijke godsdiensten die vereist wordt voor de theologische studie niet beperkt mocht blijven tot wat past in het raam van de elenctiek. Vandaar dat men de naam van de leeropdracht wilde wijzigen. Die kuyperiaanse naam was trouwens buiten gereformeerde kring niet bekend. Men stelde voor te spreken van de geschiedenis der godsdiensten en de fenomenologie der godsdiensten. Een dergelijk program houdt, aldus de faculteit, voor een christelijke faculteit vanzelfsprekend de confrontatie met de niet-christelijke godsdiensten in. Ten opzichte van Bavinck valt op dat de godsdienstgeschiedenis niet zozeer gezien wordt als 'hulpwetenschap' bij de zendingswetenschap. Daarom ging het niet slechts om een nieuwe naam voor een oud vak, het ging om een nieuwe leerstoel voor een nieuw vak in het curriculum van de faculteit! De elenctiek verdween uit de theologische encyclopedie.⁷²

Op uitnodiging van curatoren waren Ridderbos en Meuleman op de curatorenvergadering van 7 november 1964 aanwezig om hun zaak te bepleiten. Uit de leeropdracht moest volgens curatoren duidelijk blijken dat het om de geschiedenis van de 'niet-christelijke godsdiensten' ging, en het vak moest 'normatief' worden beoefend. Blijkbaar waren curatoren hierop niet helemaal gerust, want ze wilden nader overleg, mede omdat ds. Kruyswijk afwezig was. Met de benoeming van Verkuyl gingen ze wel akkoord. In hun vergadering van 28 november gingen curatoren uiteindelijk ook akkoord met de benoeming van Mulder, ook al omdat Schippers, als rector aanwezig, stelde dat de faculteit geen moeite had met de door curatoren gewenste omschrijving van de leeropdracht, geschiedenis en fenomenologie van de niet-christelijke religies.⁷³ Daarna werd de gebruikelijke route gevolgd: er werd advies gevraagd aan de senaat, er ging een brief naar directeuren, en dezen benaderden deputaten, die zich in deze benoeming konden vinden.⁷⁴

Mulder heeft zijn taak aan de VU met voortvarendheid aangepakt.⁷⁵ Het kwam door zijn toedoen in 1971 tot de oprichting van een Instituut voor Godsdienstwetenschap, waarvoor ook de letterenfaculteit verantwoordelijkheid droeg. In de loop der jaren zijn door medewerkers van dit instituut vele publicaties verzorgd. In zijn wetenschappelijk oeuvre valt op dat hij met een zekere hardnekkigheid heeft vastgehouden aan de mogelijkheid van een fenomenologie van de godsdiensten. Binnen de wereld van de godsdienstwetenschap geen vanzelfsprekende zaak, 261 voor Mulder een existentiële noodzaak. 'Wanneer er geen fenomenologie der religies mogelijk zou zijn, zou dit betekenen dat alle overeenkomsten tussen de religies niet meer zijn dan oppervlakteverschijnselen', aldus zijn medewerker R. Fernhout over het motief van Mulder in dezen.⁷⁶ Daarmee zou een werkelijk gesprek tussen de aanhangers van de verschillende godsdiensten onmogelijk zijn. 'Het gevolg zou zijn dat een theologie zoals Mulder die zich in de huidige tijd wenst, van te voren tot hersenschim gedoemd is'.⁷⁷ Dat is in strijd met Mulders geloof dat God met alle mensen bemoeienis heeft gehad en nog heeft. Meer dan bij Kuyper en meer dan bij Bavinck speelt die gedachte bij Mulder een rol. Vanuit die gedachte – een herijking van Kuypers leer der gemene gratie – kwam Mulder dan ook tot een andere visie op de zending. In allerlei verbanden heeft hij steeds opnieuw gewezen op de dialoog als zending.⁷⁸ In het dialogisch getuigenis gaat het om het gezamenlijk leren herkennen van Gods bemoeienis zowel met ons als met anderen.⁷⁹

Met deze visie op zending openbaarde zich een diepgaand verschil tussen Mulder en de andere opvolger van Bavinck, Verkuyl. Het is typerend voor hun beider verhouding dat Mulder in de feestbundel van Verkuyl de vraag stelde of het geen tijd werd om van de nieuwe zendingsgeschiedenis over te gaan naar de nieuwe zendingswetenschap.⁸⁰ Met andere woorden: hij twijfelde eraan of de benadering van Verkuyl, die in zijn zendingstheoretische beschouwingen veel dichter bij Bavinck stond dan Mulder, nog wel geschikt was voor de moderne tijd. Voor Verkuyl stond de dialoog in dienst van de zending, voor Mulder in dienst van het samenleven. Het was dan ook ontroerend – en volgens Mulder een teken van Verkuyls grootheid – dat Verkuyl juist hem vroeg tijdens de rouwdienst bij diens overlijden een herdenkingswoord te houden. De verbondenheid woog zwaarder dan het verschil van inzicht.⁸¹

262 Wie Kuypers bespiegelingen over de diaconologische groep leest, wordt getroffen door de brede visie die daarin doorklinkt. Niet alleen benadrukte hij dat deze vakken haar object aan de Schrift dienen te ontlelen, hij weigerde bovendien deze vakken te beperken tot de predikantstaken, al dan niet tezamen met de taken van de ouderlingen en diakenen. Het ging in deze groep om het 'ambt dat de mensch krachtens zijn schepping in den dienst zijns Gods ontvangen heeft'.⁸² Vandaar dat hij ook de zogenaamde 'organische laïek' onder de diaconologische groep rekende. In dit vak wordt 'de beste wijze van doen' onderzocht, 'niet voor wat de institutaire functiën der gelovigen aangaat, maar voor wat betreft hun optreden uit particulier initiatief'.⁸³ Daartoe behoorde onder meer al wat men 'gemeenlijk onder de Innere Mission samenvat'.

Tegenover deze brede visie steekt de werkelijkheid van de Faculteit der Godgeleerheid schril af.⁸⁴ Het is alleen Biesterveld geweest, die zich op het terrein van de ambtelijke vakken heeft gemanifesteerd. Zijn voorganger Hoedemaker had nog vele andere taken, zijn opvolger Sillevius Smitt overleed te vroeg om blijvende sporen achter te laten. In feite, zo werd na het overlijden van Smitt pijnlijk duidelijk, achtte de faculteit de ambtelijke vakken geen hoogleraar waard. Zelfs toen zij deze voor de oorlog in de schoot geworpen kreeg, had zij daaraan geen behoefte, en dat was na de oorlog niet anders.⁸⁵ Tegelijkertijd valt op dat vanuit de kerken bijna zolang de vu bestaat, gewezen werd op de grote behoefte aan goed onderwijs in de ambtelijke vakken. Aanleiding vormden de klachten uit de gemeente over het optreden van de predikanten op de kansel, niet zo zeer de behoefte aan een systematische bezinning op de 'boëthetiek' of de 'kybernetiek'.⁸⁶ In de jaren vijftig kwam het mede om die reden tot enige aanpassingen van het studie-programma en werd Bavinck benoemd voor de ambtelijke vakken. Dat was een hele verbetering. Maar de echte omslag zou pas tien jaar later komen.

In de jaren zestig leidde het doorbrekend moderne bewustzijn tot een geloofscrisis, en op de praktische theologie lag de zware hypothese deze met agogische middelen te bestrijden. De prediking moest aansluiten bij de beleving van de hoorders, de catechese diende zich te richten op de belevingswereld van de jongeren, in het pastoraat werd

de eis gehoord dat er eindelijk eens geluisterd moest worden naar wat de pastorant ten diepste bewoog. Dit alles vereiste inzicht in de ervaringswereld van mensen, in structuren en processen en in agogische interventies. Met andere woorden: men werd zich ervan bewust dat een andere benadering van de ambtelijke vakken noodzakelijk was. Typerend is dat het in 1960 te Utrecht kwam tot de oprichting van de Pastorale Leergangen en dat Faber en Van der Schoot in 1962 de aan de Amerikaanse psycholoog C. R. Rogers ontleende 'client-centered' methode van pastorale gespreksvoering introduceerden.⁸⁷ Vanaf die tijd gingen de ontwikkelingen snel, en ook de v.u. bleef niet achter. Aan die ontwikkelingen zal voor altijd de naam van J. Firet zijn verbonden. Hij heeft buitengewoon grote verdiensten gehad voor de ontwikkeling van wat nu weer mocht heten de praktische theologie tot een volwaardige theologische discipline. Zijn dissertatie zette de toon voor een nieuwe benadering van de relatie tussen theologie en menswetenschappen.⁸⁸

263

De theologische kern van Firets opvatting over de praktische theologie betreft de samenhang van goddelijk en menselijk handelen via de pneumatologie. Centraal in zijn werk staat de vraag naar het komen van God tot de mensen. Die vraag werd weliswaar ingevuld met een verwijzing naar de Heilige Geest, maar dit impliceerde voor hem de inschakeling van al wat ons aan gaven is toevertrouwd. Zo kwam een sterke nadruk te liggen op het empirisch onderzoek. De moderne 'praktische theologie', zo hoopte hij, 'zal een wetenschap zijn die het gebeuren tussen God en mens, voor zover dat geschiedt in het spanningsveld van tussenmenselijke relaties, naar zijn structuren en functies onderzoekt'.⁸⁹ Met zijn benoeming voor de praktische theologie werd de (pastorale) psychologie, de agogiek en de sociologie een officiële plaats binnen de faculteit gegeven. Want Firet wist zich te omringen met een groot aantal medewerkers, ieder met een eigen specialisme. Ik noem J. C. Schreuder en W. F. O. E. Stange voor de poimaniek, G. N. Lammens voor de liturgiek en de homiletiek, J. J. van Nijen voor de homiletiek, de sociologen J. Hendriks (gemeenteopbouw) en G. Dekker (godsdienstsociologie), F. H. Kuiper voor catechetiek en J. Thomas voor de homiletiek.

Hoewel de praktische theologie sedert de jaren zestig weer een volwaardige plaats aan de faculteit innam en bovendien steeds meer gezien werd als een zelfstandig theologisch vak, bleef de vakgroep be-

trokken bij de praktische vorming van de aanstaande studenten. Want toen in 1971 een nieuwe studieopzet werd ingevoerd en het doctoraal examen voor iedereen verplicht was, werd een deel van de doctorale studie besteed aan stages en dergelijke. De aanvullende opleiding was voortaan in de studie geïntegreerd.

In hoofdstuk 9 heb ik laten zien hoe zich in de jaren vijftig langzamerhand een nieuwe houding ten opzichte van het schriftvraagstuk begon te manifesteren. Veel aandacht ging aanvankelijk uit naar de verhouding tussen geloof en wetenschap en derhalve naar naar Genesis 1-3. De gereformeerde wereld was nog lang niet klaar met 'Assen'. Dat besepte ook de Synode van Apeldoorn, die besloot een deputaatschap te benoemen dat moest nagaan in hoeverre de uitspraken van 'Assen' nog bindend waren.⁹⁰ Ook van de theologen kreeg dit thema aandacht. In 1963 verscheen de tweede druk van Ridderbos' *Beschouwingen over Genesis 1*. Het boekje was voor velen toen al achterhaald.⁹¹ J. L. Koole ging in datzelfde jaar 1963 expliciet in op de vraag naar de 'houdbaarheid' van 'Assen', toen hij een artikel over het literair genre van Genesis 1-3 publiceerde.⁹² Niet alle genres in de bijbel bezitten hetzelfde gewicht aan historiciteit, zo meende de Kamper hoogleraar. Ten aanzien van Genesis 1-3 concludeerde hij dat 'de geschiedenis van paradijs en zondeval symbolische trekken bevatten kan'.⁹³ Uiteindelijk zou het tot 1967 duren voordat de gereformeerde synode het besluit nam de uitspraken van 'Assen' niet langer als bindend te beschouwen.⁹⁴ Dat lijkt heel wat, maar in feite liep de synode ver achter de ontwikkelingen in de kring der theologen aan. Ingewijden beseften heel goed dat het niet alleen om 'Assen' ging. De traditionele gereformeerde schriftleer was niet langer verdedigbaar. Maar dat gold de ingewijden. De kerk was nog niet zo ver.

De felste reactie kwam in 1965 van dr. M. J. Arntzen, met een bewogen oproep onder de titel *De crisis in de Gereformeerde Kerken*.⁹⁵ Arntzen wilde met de stukken aantonen 'hoever men afgedwaald is, en dat er inzonderheid de laatste jaren een systematische ondermijning aan de gang schijnt van belangrijke waarheden'.⁹⁶ We zijn gevaarlijk dicht de afgrond genaderd, aldus deze predikant van 's-Gravendeel.⁹⁷ Voor

zover dat ging om de visie op het gezag van de Schrift werden Koole, Kuitert, Hartvelt, H. W. Rossouw en ook Berkouwer in de beklagdenbank gezet.⁹⁸ Allen weken zij af van de traditionele gereformeerde opvatting over de betrouwbaarheid van de Schrift. 'De toestand is dus heel ernstig, laten we dit maar zonder omwegen zeggen.'⁹⁹ Aan een gesprek met de hoogleraren die zo ver mee gingen met de schriftkritiek viel niet te ontkomen. 'Moet hun de vraag niet gesteld worden, of zij nog wel hoogleraar aan een gereformeerde hogeschool, een gereformeerde universiteit kunnen wezen?'¹⁰⁰

265

Men kan werkelijk niet zeggen, aldus Schippers' medewerker Tj. Baarda, dat Arntzen zijn mening onder stoelen of banken heeft gestoken.¹⁰¹ Daarbij refereerde hij aan het forse en militante taalgebruik van Arntzen, in het besef dat dit in de traditie van de Gereformeerde Kerken wel vaker voorkwam. 'Die terminologie zullen we vast wel kwijt-raken, wanneer ook theologen hun dienstplicht gaan vervullen.'¹⁰² Tot een dienstplicht voor de aanstaande predikanten is het nooit gekomen en Baarda zelf zou 'de volle laag' krijgen. Maar dat was later. Vooralsnog plaatste hij kritische kanttekeningen bij de wijze waarop Arntzen het schriftgezag ter sprake bracht zonder dat dit kwalijke gevolgen voor hem had.

In de eerste plaats bestreed hij de uitleg die Arntzen had gegeven van Artikel 5 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis: 'Wij geloven zonder enige twijfel al wat daarin begrepen is'. Arntzen las daarin dat het ging om 'de absolute onfeilbaarheid van de Bijbel', om de 'geschiedkundige betrouwbaarheid'. Dat aspect, zo repliceerde Baarda, speelde echter in de tijd dat de NGK geschreven werd geen rol. Het gaat om 'wat een mens schuldig is te geloven om zalig te worden'. In de tweede plaats ging Baarda in op de verbinding tussen inspiratie en historische betrouwbaarheid zoals hij deze bij Arntzen tegenkwam. Aan de hand van enkele voorbeelden betoogde hij dat de bijbel zelf het probleem der historische betrouwbaarheid stelt door de aanwezigheid van de vier evangeliën. 'Wat moeten we bij al deze divergentie met het begrip historische betrouwbaarheid?'¹⁰³ De vraag naar de aard van de betrouwbaarheid komt op uit de Schrift zelf, juist voor wie als gelovig mens naar de Schrift wil luisteren, aldus Baarda. Het eigenlijke geheim van het gezag ontdekken wij pas, wanneer wij door de Schrift zelf tot luisteren gedwongen worden en er dan zo door geboeid en gegrepen raken, 'dat we 't er mee willen wagen, of er nu feilen in zijn of

niet, of het nu historisch betrouwbaar is of niet.¹⁰⁴ De opvatting die het gezag van de Schrift onlosmakelijk verbindt met de historische betrouwbaarheid van de Schrift zal zijns inziens niet te handhaven zijn zonder dat het mensen zal vervreemden van kerk en geloof. Drie jaar later zou Augustijn deze verbinding typeren als de grondfout van de gereformeerden.¹⁰⁵

De jaren van overgang werden gevolgd door een crisis, die zich concentreerde rond de vragen naar de aard van het schriftgezag en de binding aan de belijdenis. Zoals in de samenleving het thema 'gezag' in het geding was, zo was dat ook in kerk en theologie het geval. In velerlei opzicht namen H. M. Kuitert, Tj. Baarda en C. Augustijn afstand van 'het geloof der vaderen.' Ze formuleerden daarmee wat bij hen zelf en bij vele anderen in de Gereformeerde Kerken leefde en kregen als gevolg daarvan de rol van zondebok toebedeeld.

Kuitert wist haarscherp te verwoorden welke ontwikkelingen zich voordeden in de gereformeerde wereld en daarbuiten. De verhouding tussen cultuur en theologie, tussen geloof en wetenschap, tussen ratio en hart, zou een van de constante thema's in zijn leven blijken te zijn. Hij zette vraagtekens achter de traditionele opvatting van Genesis 1-3. Baarda was gefascineerd geraakt door het synoptisch probleem. Hij zette vraagtekens achter de gereformeerde inspiratieleer. Impliceerde de erkenning van het gezag der Schrift de erkenning van haar historische betrouwbaarheid? Het was voor velen een vraag of Kuitert en Baarda niet in strijd kwamen met de belijdenis. Maar wat zijn eigenlijk belijdenisgeschriften, wat is hun functie geweest en wat hebben ze ons tegenwoordig nog te zeggen? Het waren deze vragen die Nauta's leerling en opvolger Augustijn in 1969 aan de orde stelde. Zijn conclusie liet aan duidelijkheid niets te wensen over. 'Laat de doden hun doden begraven; maar ga gij heen en verkondig het Koninkrijk Gods.'¹ Mede in het licht van de culturele crisis keerde hij zich tegen kerkelijke procedures. In een tijd van overgang dient de kerk zich daarvan verre te houden.

In feite werd bij deze theologen zichtbaar welke omslag zich in de gereformeerde wereld bezig was te voltrekken. Voor de faculteit brak een roerige periode aan. Het waren jaren van confrontatie waarin sprake leek te zijn van een groeiende kloof tussen de faculteit en de kerken. De vraag was of de faculteit het vertrouwen der kerken zou kun-

nen behouden. Sommige kerkbestuurders beseften echter dat heel de samenleving in een veranderingsproces was terechtgekomen, ook de Gereformeerde Kerken. Dat mocht niet worden afgereageerd op de faculteit of sommige van haar woordvoerders. Zij waren minder dan anderen geneigd op een conflict aan te sturen.

In de laatste paragraaf van het vorige hoofdstuk kwam het antwoord van Baarda op de kritiek van Arntzen aan de orde. Hoewel daarin de onhoudbaarheid van de gereformeerde schriftleer werd betoogd, riep het artikel weinig reactie op.² Anders was dat toen Kuitert enkele maanden later afstand nam van de traditionele uitleg van Genesis 1-3. Deputaten zagen zich als gevolg van de reacties daarop gedwongen met hem in gesprek te gaan. Het zou niet bij één gesprek blijven. Een lange rij publicaties getuigt ervan dat Kuitert onbeschroomd zei wat hij meende te moeten zeggen. Hij deed dat zo duidelijk, dat er geen ontkomen aan was. Sommigen hebben die duidelijkheid ervaren als een vorm van provocatie. In ieder geval had Kuitert geen angst voor autoriteiten. Deze houding heeft hem vaak in botsing gebracht met het kerkelijk establishment, want veel van wat hij zei deed nogal wat kerkelijk stof opwaaien.³ Het is overigens nooit tot een officiële veroordeling gekomen. Het feit dat hij nooit in een deputaatschap is gevraagd, heeft hijzelf ervaren als een officieuze veroordeling.⁴

Na gemeente-predikant te zijn geweest te Scharendijke en studentenpredikant te Amsterdam, werd Kuitert in 1965 benoemd aan de v.u. Hij was in 1962 gepromoveerd op een veelgeprezen proefschrift over de antropomorfismen in de bijbel.⁵ Openbaring is van meet af aan gericht op de mens, zo viel bij Berkouwer te horen. De bijbelse beelden en woorden werden echter gezien als 'oneigenlijk'. Ze zijn de vrucht van de 'accomodatie' Gods, de aanpassing van God aan ons mensen. Kuitert nu betoogde dat de taal van de bijbel niet als oneigenlijk diende te worden beschouwd, maar als het hart van de zaak. Zo dreigde, aldus C. van der Kooi, de openbaring te worden vereenzelvigd met de menselijkheid. 'Het probleem wordt dan de legitimatie van het menselijk *spreken* over God. Eerst was het de legitimatie van het *men-*

selijke en mensvormig spreken over God. Nu wordt het spreken zelf een probleem. Heel de bijbel is een uiting van mensen, een product van historisch bepaalde mensen. In feite is dit de problematiek waar we nu over de volle breedte van de gereformeerde wereld in de jaren zestig mee te maken hebben.⁶

Ook overigens deed Kuitert van zich spreken. De hervormde hoogleraar G. C. van Niftrik typeerde hem daarom in 1964 als de 'coming man' van de gereformeerden.⁷ In het voorjaar van 1965 droeg de faculteit hem bij curatoren voor als medewerker, ter assistentie van Berkouwer.⁸ Tijdens een gesprek hierover werd er van de zijde der faculteit op gewezen dat de benoeming enige haast had.⁹ Men heeft hem elders reeds een hoogleraarschap aangeboden, zo werd gesteld. Een lectoraat aan de VU was echter niet nodig, de faculteit begeerde hem uitsluitend als medewerker van Berkouwer om deze bij te staan bij de begeleiding van diens vele promovendi. Curatoren besloten dit verzoek te honoreren en enkele weken later gingen ook directeuren akkoord.¹⁰ Omdat het geen assistentschap betrof ten behoeve van het onderwijs vroegen directeuren geen toestemming aan deputaten, maar maakten zij slechts melding van zijn benoeming.¹¹ Korte tijd later echter ontvingen deputaten alsnog het verzoek om instemming met de benoeming van Kuitert ten behoeve van het onderwijs.¹² Zij gingen daarmee akkoord, maar wilden niet verhelen dat zij enigszins verwonderd waren over de gang van zaken. Reeds tijdens de synode-zittingen hadden ze vernomen dat Kuitert betrokken zou worden bij het onderwijs, zo schreven ze. Desondanks had de benoeming hun instemming. Althans, er waren 'geen overwegende bezwaren'.¹³

Enkele maanden later richtte de faculteit een verzoek aan curatoren om op de begroting voor 1967 ruimte te scheppen voor een tiende hoogleraar voor het geval Kuitert elders benoemd zou worden en het derhalve noodzakelijk was hem stante pede een hoogleraarschap te kunnen aanbieden.¹⁴ Curatoren waren zich bewust van het feit dat Kuitert omstreden was. De magere formulering waarvoor deputaten hadden gekozen om hun instemming met Kuiterts benoeming tot assistent te verwoorden, sprak boekdelen: 'geen overwegende bezwaren'. Vandaar dat de faculteit werd uitgenodigd om hierover met curatoren van gedachten te wisselen.¹⁵ Meuleman en Schippers waren zich echter van geen kwaad bewust. De eerste meende zelfs van twee deputaten te weten dat ze ronduit enthousiast waren over Kuitert. Ver-

der werd uitvoerig over Kuiterts positie gesproken omdat Kampen erop uit was hem aan de Theologische Hogeschool te verbinden. Curatoren meenden reden te hebben de juistheid van deze mededeling te moeten betwijfelen. Hoe dan ook, de theologische faculteit vroeg ruimte op de begroting om Kuitert te zijner tijd tot hoogleraar te kunnen benoemen. Curatoren stonden niet afwijzend tegenover dit voorstel, maar wilden zich niet binden, mede omdat er te zijner tijd nog instemming van deputaten moest worden gevraagd. Anderzijds, zo stelden ze, mocht de begroting geen beletsel vormen indien het mogelijk was een zo begaafd docent als Kuitert te benoemen. Deze kon dus kort na zijn benoeming tot medewerker reeds zeker zijn van een professoraat. Het was immers nog nooit voorgekomen dat deputaten een voorstel van directeuren hadden geweigerd.

De eerste botsing met Kuitert in theologiciis vond, zoals gezegd, plaats naar aanleiding van uitlatingen over Genesis 1-3. Uit de berichtgeving in *Centraal Weekblad* over een conferentie van het Christelijk Pedagogisch Instituut bleek dat Kuitert Genesis 1-3 zag als de verwoording van rondwandelende vertelstof uit de oude wereld.¹⁶ Deputaten reageerden bezorgd. Besloten werd dat de voorzitter, de Amsterdamse predikant E. G. van Teylingen, een gesprek met Berkouwer over de kwestie zou hebben.¹⁷

Deputaten waren niet de enigen aan wie deze woorden van Kuitert waren opgevallen. In januari 1967 ontvingen alle kerkenraden een brief van W. van Veen en H. Vrieling, beiden woonachtig te Harderwijk.¹⁸ Daarin beklagden zij zich erover dat schriftgezag en belijdenis steeds meer werden aangetast en riepen ze de ambtsdragers op deze onverkort te handhaven. Allerlei theologen werden met naam en toenaam genoemd, Kuitert kreeg de hoofdrol toegemeten. Hij 'is een GROOT GEVAAR voor onze kerk'. Dit werd geadstrueerd met uitlatingen van Kuitert over Genesis.

Van Veen wendde zich in tweede instantie ook tot Kuitert persoonlijk.¹⁹ Wat u beweert, zo hield hij hem voor, is in strijd met 'Gods Woord en onze Belijdenisgeschriften'. Kuitert antwoordde enkele dagen later. 'Ik begrijp wel waar ons verschil ligt: u denkt dat je je verstand thuis moet laten bij het uitleggen van de Schriften, terwijl ik geloof dat de Here God wil dat wij alle verstand en alle wetenschap van wat er ter wereld bestaat (de "vaten van Egypte") zullen gebruiken om

zijn bedoeling te verstaan.²⁰ Daarop deelde Van Veen hem mee dat hij zich genoodzaakt had gezien zijn bezwaren ter kennis van deputaten te brengen.²¹ Inderdaad had hij hen op de hoogte gebracht van de gevoerde correspondentie en hij had hen verzocht met Kuitert 'zo te handelen, dat de schriftuurlijke leer gehandhaafd wordt in wat deze zegt en schrijft en onrust in onze kerken te voorkomen'.

Kort daarna richtte de kerkenraad van Leeuwaren-West zich tot de faculteit.²² In zijn brief nam de kerkenraad afstand van het optreden van de Gereformeerde Verontrusten. Voorop ga het gesprek, aldus de kerkenraad, en mocht een broederlijke samenspreking niet tot overeenstemming leiden, dan 'behoort men zich tot de kerkenraden van betrokkenen te wenden'. Van deze bezwaren waren de verontrusten in kennis gesteld, zo werd de faculteit meegedeeld.²³ Maar de kerkenraad kon zich niet aan de indruk onttrekken dat voor de verontrusting wel enige reden was. Hij was er niet geheel van overtuigd dat ieder lid van de faculteit zich nog gebonden wist aan de Schrift als enige regel voor geloof en leven en aan de belijdenis. Mochten er 'in de voortgang van het theologisch denken bezwaren rijzen tegen de kerkelijke belijdenis, dan staat ons inziens maar één weg open, namelijk die van het graven, opdat de kerken gezamenlijk in een vernieuwd en intensief luisteren naar de Heilige Schrift tot een voor Christus en zijn gemeente verantwoorde beslissing komen'. De kerkenraad verzocht de faculteit deze zaken ernstig te overwegen.

271

Zo was de situatie toen deputaten op 5 mei 1967 weer vergaderden. De spanning was in enkele maanden tijds snel opgelopen. Daarbij was Kuitert de centrale figuur. Tijdens deze vergadering bracht Van Teylingen verslag uit van zijn onderhoud met Berkouwer. Deze, die veel vertrouwen had in Kuitert, had beloofd 'stevig contact' met 'zijn ambtenaar' te onderhouden. Verder had Berkouwer gewezen op een belangrijk motief van Kuitert, die wenste dat door de gereformeerde wetenschapsmensen een volstrekte eerlijkheid zou worden betracht. Van Teylingen zelf tenslotte hield de vergadering voor dat Kuitert zijns inziens wel eens te zeker was van de waarheid van nieuwe theorieën, maar er was geen kwestie van dat 'de ware gezindheid en liefde' bij hem ontbrak. 'Een gesprek met hem wekt aan alle kanten vertrouwen'.

In de kring van deputaten heersten verschillende meningen over

H. M. Kuitert

het optreden van Kuitert.²⁴ J. G. Aalders achtte het antwoord aan Van Veen weinig pastoraal. 'Wij moeten het gereformeerde volk niet kwijtraken.' O. C. Broek Roelofs deelde deze kritiek. Bovendien waren er ook nog gereformeerde wetenschapsmensen die moeilijkheden hadden met Kuiterts stellingname. Zou een gesprek met mensen van hoog niveau niet nuttig zijn? L. Zielhuis was echter vol bewondering voor Kuitert en pleitte ervoor dat deze de ruimte zou worden geboden. Ook F. L. Bos had waardering voor Kuitert, bij wie weliswaar een zekere boudheid te bespeuren viel, maar die wel de grote vragen durfde te stellen.

273

Duidelijk is dat de meeste deputaten begrip hadden voor het feit *dat* Kuitert bepaalde thema's aan de orde stelde, maar dat ze aarzelingen hadden bij de *wijze waarop* hij dat deed. Afgesproken werd dat van de 'bezwaarschriften' melding zou worden gemaakt aan de synode en dat Broek Roelofs en Bos een gesprek met Kuitert zouden hebben.²⁵ Enkele dagen na deze vergadering vroegen directeuren de instemming van deputaten met de benoeming van Kuitert tot hoogleraar.²⁶ Het verzoek kwam dus bepaald niet op een gelukkig moment.

Met het voorstel Kuitert te benoemen tot hoogleraar hingen enkele andere wijzigingen samen. Het hele traject werd ingezet toen drs. J. Plomp – vanaf 1963 werkzaam aan de faculteit – in 1966 benoemd werd tot hoogleraar kerkrecht te Kampen en de faculteit zich op 2 mei van dat jaar bezon op haar toekomst.²⁷ Omdat Nauta gaarne het kerkrecht weer voor zijn rekening nam, wilde de faculteit Augustijn voordragen als lector om vanaf 1 september 1966 een deel van diens taak in de kerkgeschiedenis over te nemen. Tevens werd gesproken over een wijziging van de leeropdracht van Van den Berg. Het was de bedoeling dat deze te zijner tijd naast Augustijn hoogleraar zou worden voor de kerkgeschiedenis en het kerkrecht.²⁸ Voor ethiek had de faculteit Kuitert op het oog. De faculteit besloot vooralsnog alleen een brief aan curatoren te zenden over de benoeming van Augustijn. Over een andere leeropdracht voor Van den Berg en de benoeming van Kuitert wilde zij met curatoren mondeling van gedachten wisselen.²⁹ Blijkbaar was zij er niet helemaal zeker van dat curatoren zich in een benoeming van Kuitert konden vinden en wilden ze eerst het terrein verkennen. Uit het overleg met curatoren kwam naar voren dat curatoren met de benoeming van Augustijn tot lector akkoord konden gaan. De

gedachte om Kuitert te benoemen voor de inleiding in de dogmatiek en de ethiek vond een gunstig onthaal.³⁰ Uitgebreid kwam de faculteit daarop terug in een brief aan curatoren van 23 december 1966.³¹

274 Toen het voorstel van de faculteit curatoren bereikte, werd de vraag opgeworpen in hoeverre Kuitert het vertrouwen der kerken had.³² Curator Kruyswijk meende dat deze vraag niet eenvoudig te beantwoorden was. Hij noemde Kuitert 'zeer begaafd', maar 'controversiabel'. De volgende vergadering meldde Kruyswijk dat de faculteit op spoed aan drong en dat het geenszins vast stond dat Kuitert de opvolger van Berkouwer zou worden.³³ Dat laatste was blijkbaar ter geruststelling bedoeld. Curatoren nodigden de faculteit daarop uit voor een gesprek en vroegen of Kuitert naar haar oordeel het vertrouwen van de kerken had.³⁴ Meuleman antwoordde dat hij een gesprek met Kuitert had gehad dat zeer bevredigend was verlopen. Het verslag daarvan had het faculteitsbestuur overtuigd. De voordracht was unaniem. Berkouwer merkte nog op: 'Hij is een complexe figuur; daarom is zeer uitvoerig met en over hem gesproken in de faculteit'. Curatoren lieten zich overtuigen en vroegen advies aan de senaat.³⁵ De filosoof S. U. Zuidema had (per brief want hij was verhinderd) de kritische vraag gesteld of Kuiterts uitlatingen wel strookten met de grondslag van de v.u. De filosoof H. van Riessen meende dat de bijbel voor Kuitert niet in strikte zin Gods Woord was.³⁶ En de medicus G. A. Lindeboom meende dat Kuitert niet gekwalificeerd was voor ethiek. Steun was er onder anderen van J. Lever en J. R. van der Fliert. Uiteindelijk stemden vijf leden tegen een benoeming van Kuitert, één onthield zich van stemming. Aldus werd ook aan curatoren gemeld.³⁷ Dezen besloten – mede op grond van het positieve advies van de senaat – Kuitert bij directeuren aan te bevelen, niet zonder mededeling van de uitvoerige discussies. Die gingen enkele dagen later akkoord en vroegen de instemming van deputaten.³⁸

Blijkbaar werd de zaak door deputaten schriftelijk afgehandeld, want voorzitter Zielhuis ontving van Broek Roelofs, van Van Teylingen en van Aalders commentaar. Deze laatste had bezwaar omdat Kuitert 'op het ogenblik – laat ik maar zeggen – een tamelijk omstreden figuur is, die bepaald niet ieders vertrouwen geniet'. Hij meende dat een benoeming van Kuitert tot hoogleraar de verontruste gemoeden nog meer zou prikkelen en de schijn zou wekken dat de faculteit zich van de verontrusting niets aantrok.³⁹ Zielhuis concludeerde dat

de meerderheid van deputaten met het voorstel instemde en bracht zowel directeuren als Aalders op de hoogte.⁴⁰ Voor deze laatste was dit reden de synode te verzoeken hem niet meer voor te dragen als deputaat.⁴¹

De volgende vergadering kwam het verzoek van Aalders aan de orde.⁴² Hij had bezwaar tegen het beleid van de faculteit inzake de benoemingen.⁴³ De benoeming van Kuitert tot hoogleraar had de doorslag gegeven. 'Zo komt er een kloof tussen de V.U. en het gereformeerde volk', waarschuwde hij. Bovendien was hij ongelukkig met de wijze waarop de faculteit op het genoemde schrijven van Leeuwarden-West had gereageerd. Van Kampen, dat eenzelfde brief had ontvangen, was een broederlijk schrijven terug gekomen, van de faculteit kwam een schrijven terug dat de kerkenraad zich moest wenden tot deputaten. Voor Aalders was de maat vol.⁴⁴ Deputaten hadden echter onvoldoende grond om deze voordracht te weigeren. De redenen die Aalders aanvoerde waren te algemeen en te vaag om dit te doen en bovendien waren de meningen over Kuitert in de kring der deputaten niet alleen maar negatief.

275

NIEUW ZICHT OP DE EVANGELIËN

Ondertussen was de situatie er voor deputaten niet eenvoudiger op geworden. Want in het voorjaar van 1967 had Baarda zijn boekje *De betrouwbaarheid van de evangeliën* gepubliceerd. Het bleef niet bij Genesis 1-3, de evangeliën zelf waren in het geding, zo voelden velen.

Baarda werd al in een vroeg stadium van zijn studie gegrepen door de theologie van R. Bultmann.⁴⁵ Hij herinnert zich nog steeds de slotwoorden van Grosheides college over deze Duitse geleerde: 'U begrijpt mijne heren', aldus Grosheide, 'dat u uit de werken van Bultmann weinig kunt leren wat voor de gereformeerde schriftuitleg van belang is'. Dus ging Baarda naar de bibliotheek en leende een aantal van Bultmanns boeken.⁴⁶ Jarenlang was hij door Bultmann gefascineerd, onder meer door diens visie op het synoptisch probleem. Dat probleem, zo had Baarda ontdekt, maakt het onmogelijk de traditionele gereformeerde visie op de aard van het schriftgezag te handhaven. Dat was ongetwijfeld ook de reden dat Kuitert hem benaderde met de vraag een deeltje te verzorgen van de nieuw te starten serie *Cahiers voor de*

gemeente. De bedoeling van de serie was de gemeente voor te lichten over de jongste ontwikkelingen in de theologie.⁴⁷ Met vijf deeltjes gewijd aan de vragen rond het schriftgezag is duidelijk waarop de spanningen in de gereformeerde wereld zich concentreerden.⁴⁸ En hoewel ook over sommige andere bijdragen vanuit traditioneel oogpunt wel een en ander viel aan te merken, richtte de aandacht zich op de bijdrage van Baarda aan de serie.⁴⁹ Ik geef een samenvatting.

276

In zijn 'Ten geleide' verwijst Baarda naar de kerkelijke discussie over 'Assen'. Het was hem opgevallen dat de vraag naar de historische betrouwbaarheid niet of nauwelijks aan de orde kwam in verband met de evangeliën. Hij suggereert dat er wellicht sprake is van heilige schroom om op die manier de evangeliën te lezen. Of ook van de angst dat als je eenmaal aan de historiciteit van de evangeliën komt, tenslotte ook de Opstanding in het geding zal komen. In feite gold nog steeds het adagium van Grosheide: 'Alles wat het Nieuwe Testament ons mededeelt, is waar in dien zin, dat het aldus gebeurd is, gelijk het wordt beschreven.'⁵⁰ Men moet er aan vasthouden dat feiten die ons worden medegedeeld, feiten zijn en 'dat ze zich zoo hebben toegedragen, als ze ons worden verhaald'.⁵¹ Voor Baarda echter waren de oude fronten veranderd. Zowel de positie van A. Kuyper (in welke lijn ook Grosheide zich bewoog) als die van diens moderne tegenstanders was zijns inziens achterhaald. Het moest anders, en het moest in het besef dat het ook 'ons werkelijk te doen is om de Christus der Schriften'. Dat besef zou er, zo hoopte hij, toe bijdragen dat 'de wegen niet uit elkaar gaan, maar veeleer, ondanks begrijpelijke verontrusting en bezorgdheid, naar elkaar toelopen, omdat ze gericht zijn op hetzelfde einde'.⁵²

Dit gezegd zijnde neemt Baarda zijn lezers mee op een uitvoerige rondgang door de problemen waarvoor het historisch onderzoek hen ten aanzien van de evangeliën stelt. Zo maakten vele gereformeerden wellicht voor het eerst kennis met de verschillende reisschema's, de verschillende verhalen, de verschillende chronologie en de verschillende 'woorden' in de evangeliën. Dit alles wordt de lezer in een overweldigende hoeveelheid voorgeschoteld. De conclusie is dan ook onontkoombaar: 'Een van de vruchten van dat kritische onderzoek is dat we de Schrift, waarvan we belijden dat zij het Woord van God is, als een uitermate menselijk boek hebben leren kennen'.⁵³

In het volgende hoofdstuk laat hij iets zien van de lange geschiedenis

Tj. Baarda

die er ligt tussen wat is gebeurd en tussen wat wordt verhaald. De lezer maakt kennis met de verwevenheid van overlevering en verkondiging, met het proces van tekstcollecties, met de redactiegeschiedenis en met de geschiedenis van de tekst. Baarda komt in dit hoofdstuk tot de conclusie: "er staat geschreven" is niet zonder meer "er is geschied", of: "er is gezegd".⁵⁴ Over het antwoord op de vraag wat er dan wel precies is geschied en wat er precies is gezegd, moet de moderne historicus zeer terughoudend zijn. Ook de boodschap van Pasen is historisch niet verifieerbaar. Toch was juist dit het centrale punt in de boodschap van de kerk: Hij Leeft. Vanuit dat besef werden in de verkondiging de oude verhalen opnieuw verteld en geactualiseerd, soms zelfs gevarieerd. Vandaar de verschillen in de evangeliën. Uitdrukkelijk echter bestrijdt Baarda de gedachte dat het in de verkondiging zou gaan om een 'creatio e nihilo'. Er was geen sprake van creatie, 'op zijn hoogst (cursivering van mij, mja) van re-creatie'.⁵⁵ Daarbij benadrukt hij uitdrukkelijk de rol van de Heilige Geest. De gemeente deed dit alles niet willekeurig, 'maar in het gedurig besef dat het de Geest van Christus was, die de nieuwe vormen en de nieuwe inhoud aan de oude woorden gaf'.⁵⁶

Baarda realiseerde zich dat wie met de oude schriftleer vertrouwd was, wellicht enige moeite zou hebben met deze visie en hij wees dan ook de weg aan die voor hemzelf begaanbaar was gebleken. Niet: *quo vadimus?* Maar: *ad quem vadimus?* Niet: waar drijven we heen, maar: tot wie zullen we gaan? Voor hem was duidelijk: 'Gij hebt woorden van eeuwig leven'.⁵⁷ Dat is: de levende Heer. Om het anders te formuleren: de betrouwbaarheid van wat ons in het evangelie verkondigd wordt, hangt niet af van de vraag of de historicus al dan niet kan achterhalen wat 'echt gebeurd' is, zelfs niet van de vraag of alles gebeurd is zoals het staat beschreven, maar van de vraag of wij instemmen met de belijdenis der kerk over de Levende, in het besef dat het geloof in Jezus ons ten diepste door God zelf moet worden geschonken.

Van Keulen heeft opgemerkt dat Baarda de indruk wekt zich met deze woorden terug te trekken op het kerygma, op de inhoud van de verkondiging. Ik zou er daarbij op willen wijzen dat Baarda bij de wording van dit kerygma temidden van de gemeente een vorm van inspiratie veronderstelde. Pregnant gezegd: Baarda heeft de leer der schriftinspiratie vervangen door een leer der 'gemeente-inspiratie'. Daarbij gaat hij voorbij aan de vraag naar het historisch substraat onder de bijbelverhalen.⁵⁸

Een van degenen die reageerde was de Kamper hoogleraar Herman Ridderbos.⁵⁹ Zolang het gaat om de erkenning van het menselijk karakter van de Schrift kon Ridderbos Baarda nog wel volgen. Hij had geen enkele behoefte aan harmonisatie of aan schijnoplossingen. Hij wilde daarbij echter blijven 'binnen de grenzen die de canoniciteit van de Schrift, als regel voor geloof en leven, ons stelt.'⁶⁰ In dat kader herhaalde hij de oude gereformeerde opvatting dat de Schrift niet onder een voor haar wezensvreemde maatstaf mag worden gebracht. Dat verweet hij Baarda toen hij erop wees dat deze de evangeliën onderwierp aan het 'zuiver historisch onderzoek' en een onderscheid maakte tussen de partijdige voorlichting van de evangelisten en hetgeen de historicus met historische zekerheid kan vaststellen. Zo kwam het tot het onderscheid tussen de historische Jezus en de levende Heer. Bij Baarda hebben de evangelisten hun geloof in de Opgestane Heer en wat daarmee samenhangt geprojecteerd op het leven van Jezus, aldus Ridderbos. In dit kader stelde hij kritische vragen aan het adres van de zogenaamde historische methode. Kernpunt daarvan is de aanwezigheid van analogieën in de geschiedenis. Jezus als rabbi is historisch acceptabel, Jezus als de Zoon van God niet. Het is deze methode waarmee Baarda de Schrift benaderde. Daarom werd wel erg veel op rekening van de gemeente geschreven. Zo verloor de Schrift voor Ridderbos 'haar karakter van autoritatieve apostolische overlevering'.⁶¹ Met andere woorden: het wordt alles te veel ongrijpbare, vrome fantasie, zonder verworteling in de historische werkelijkheid.

279

Het was Augustijn die van meet af aan vierkant achter Baarda is gaan staan.⁶² Hij sprak de Kamper hoogleraar allereerst aan op het feit dat deze het historisch onderzoek beperkte door een dogmatisch kader (de canoniciteit der Schrift) aan te geven. Tevens sprak hij hem aan op diens kritische opmerkingen over de historisch-kritische methode. De kwestie was veel moeilijker dan Ridderbos het voorstelde. Deze ging bijvoorbeeld voorbij aan de onontkoombare vraag: wie heeft er nu gelijk, welk beeld is juist: dat van Johannes of dat van de synoptici? Ridderbos bagatelliseerde deze vragen. Voor Augustijn was het gebruik van de historische methode de enige manier om de bijbel serieus te nemen. De moderne methode van historisch onderzoek, zo vervolgde hij, gaat ervanuit dat ieder geschrift iets verraaft van de tijd waarin het geschreven werd. Daardoor wordt zicht verkregen op wat er historisch gesproken aan de hand is geweest. Er is geen reden waarom deze me-

thode niet op de evangeliën zou mogen worden toegepast (zelfs als dat tot de conclusies leidt waartoe Baarda was gekomen, zo bedoelde hij natuurlijk te zeggen). Verder wees hij erop dat een voortdurende redactie en omwerking van geschriften in de oudheid het normale patroon was. Er is geen reden te veronderstellen dat de evangeliën aan dat proces zijn ontkomen. De vraag is dan wel of we zo tot de historische Jezus komen. Het antwoord luidt kort en goed: neen. In de eerste plaats omdat er niet één beeld van Jezus is. Wel stemmen de beelden van Jezus daarin overeen dat ze hem alle tekenen als meer dan een gewoon mens. Maar de historicus als historicus kan juist dat punt niet bereiken. Dit hangt samen met een ander werkelijkheidsbegrip, waardoor het onmogelijk is het getuigenis omtrent de opstanding te verifiëren. Wil de historicus gelovige zijn, dan vereist dit een sprong, een beslissing die buiten alle historische feitenkennis om gaat. Het is een geloofsbeslissing, aldus de kerkhistoricus.

In zijn repliek stelde Ridderbos onder meer vragen aan de historisch-kritische methode.⁶³ Welke maatstaf heeft de historicus? De schoen wrong zijns inziens rond het werkelijkheidsbegrip. Hij beseftte dat een historicus niet alles wat de evangelisten schrijven, kan verifiëren, maar dat wilde voor hem nog niet zeggen dat het om die reden onaanvaardbaar was. Hij sloot af met een forse slotzin. Wie de gemeente wil bewaren bij het geloof zal zich toch anders moeten uitspreken dan Baarda en Augustijn. Want 'zonder de principiële historische betrouwbaarheid van de evangeliën is het, naar mijn overtuiging, bij alle overblijvende spiritualiteit, met het *christelijk* geloof gedaan'.

Hierna heeft Ridderbos niet meer over Baarda geschreven. Overeem suggereert dat dit te maken heeft met het feit dat Schippers in zijn cahier eveneens veel nadruk legde op de theologie van de evangeliën, meer dan op het historische aspect ervan.⁶⁴ Hij ging, met andere woorden, een conflict met zijn Amsterdamse collega uit de weg. Wel werden in deze jaren regelmatig artikelen over de Schrift in het *Gereformeerd Weekblad* opgenomen, maar deze hadden een thetisch karakter en Baarda's naam werd niet genoemd.⁶⁵

Binnen de faculteit kreeg Baarda behalve van Augustijn heel direct steun van Schippers.⁶⁶ Deze vertoonde daarin een andere houding dan Berkouwer, die juist aan de door Baarda gesignaleerde pluriformiteit in de evangeliën was voorbijgegaan en die zich na de verschijning van Baarda's boekje nooit duidelijk daarover heeft uitgelaten.⁶⁷

Van de andere collegae die zich openlijk en in geschrifte uitspraken had Nauta grote bezwaren tegen het boekje van Baarda. 'Als er sprake is van iets dat historisch niet betrouwbaar is', aldus Nauta, 'dan is dit onbetrouwbaar en kan hierin bezwaarlijk in een ander opzicht als van betrouwbaarheid worden gewaagd'.⁶⁸ Met andere woorden: als de verhalen over Jezus historisch gezien onbetrouwbaar zijn, is er geen reden Jezus Christus te vertrouwen.

281

Ook uit de kerken werd gereageerd. De eersten die dat deden waren de Utrechtse predikanten D.J. Couvée, B. van Oeveren en A. Keyser, die zich in een brief zowel tot deputaten als tot curatoren wendden.⁶⁹ Ze sloten zich aan bij de artikelen van Ridderbos en verwonderden zich erover dat iemand met deze opvattingen was opgedragen les te geven aan de aanstaande predikanten. Van deputaten verlangden ze dat 'hun bezwaren zouden worden weggenomen' en ze wensten op korte termijn antwoord. Het spreekt vanzelf dat deputaten 'op korte termijn' met een dergelijk verzoek niet goed uit de voeten konden. Bovendien waren ze het met de bezwaren niet eens en waren ze teleurgesteld dat deze broeders simpelweg naar de artikelen van Ridderbos verwezen. Wel zegden ze toe met Baarda in gesprek te zullen gaan.⁷⁰

Curatoren, die veel vaker vergaderden dan deputaten, hadden Schippers en D. C. Mulder uitgenodigd om over de brief van Couvée c.s. te overleggen.⁷¹ De eerste merkte op dat hij het boek gelezen had en er geen bezwaar tegen had. Hij was bereid het te verdedigen. Ook adviseerden de hoogleraren dat Couvée en de zijnen eerst maar eens met Baarda moesten gaan praten. Dat gesprek vond plaats op 14 september. Het was niet geheel bevredigend verlopen, zo meldde Kruyswijk later. Het gesprek was al te zeer toegespitst geweest op enkele exegetische vraagstukken, en partijen hadden elkaar niet gevonden.⁷² Afgesproken werd dat Kruyswijk zowel met Baarda als met Couvée c.s. nog een gesprek zou hebben. Op 7 november kon Kruyswijk melden dat er geen reden was voor verdere maatregelen.⁷³ Dat was ook de conclusie van deputaten. Ze schreven op 31 januari 1968 aan Couvée c.s.: 'Naar de overtuiging van deputaten is bij drs Baarda duidelijk een persoonlijke binding aan de belijdenisgeschriften gebleken'. Dit betekende niet dat deputaten zich zonder meer met zijn beschouwingen wensen te vereenzelvigen, zo werd voor de zekerheid nog gemeld.⁷⁴

De ontmoetingen met Baarda inspireerden Couvée later tot enkele

le artikelen in het *Gereformeerd Weekblad*, waarin hij zich over het gebruik van de historisch-kritische methode uitsprak. In een eerste artikel wees hij erop dat zijn leermeester F. E. Daubanton aan A. Kuyper had voorgehouden dat het onjuist was A. Kuenen en J. J. P. Valetton jr over één kam te scheren. 'Zou Daubanton na 88 jaar niet hetzelfde zeggen tot onze verontrusten van vandaag?'⁷⁵ De boodschap lijkt te zijn dat niet iedereen die gebruik maakt van de historisch-kritische methode als een vrijzinnig theoloog beschouwd dient te worden. In een volgend artikel dreef hij enigszins de spot met de resultaten van de 'historische kritiek' zoals hij die in zijn Utrechtse studententijd had leren kennen. Ook betreurde hij het dat Baarda in de tweede druk van zijn boekje niet op de kritiek was ingegaan. Maar tevens keerde hij zich tegen hen die meenden dat de aanhangers van de historische kritiek uit de kerk moesten worden gezet. Daarvan wilde hij niets weten: 'Ik heb geen moeite, na hem te hebben ontmoet, de heer Baarda uitnemender te achten dan mijzelf. Naar de Johanneïsche maatstaf hoort hij in Christus' kerk. En na de mislukking van vroegere leertucht, moeten wij ons beperken tot waar het op aankomt: de belijdenis van Christus als de Zoon van de levende God.'⁷⁶

Overigens werd het cahier van Baarda niet alleen maar kritisch ontvangen. Een verzameling recensies wekt de indruk dat er nog al wat predikanten in de Gereformeerde Kerken waren bij wie dit boekje zeer welkom was.⁷⁷ In die verzameling valt op dat het met name de gereformeerde 'pausen' (Ridderbos, Nauta en P. G. Kunst in de *Amsterdamse Kerkbode*) zijn geweest die, naast de scribenten van *Waarheid en Eenheid*, de toon hebben gezet.

GESPREKKEN TUSSEN KERK EN FACULTEIT

Samenvattend kan gesteld worden dat er tussen september 1966 en september 1967 verscheidene klachten tegen Kuitert waren binnen gekomen. Inmiddels was ook duidelijk geworden dat de faculteit Kuitert steunde en hem als hoogleraar wenste. Om die reden had een van de deputaten afgezien van een herbenoeming. Verder had de publicatie van Baarda stevige kritiek van Ridderbos en Nauta ontvangen en was bij deputaten en curatoren een kritische brief over zijn boekje bin-

nen gekomen. Het was duidelijk dat er iets gebeuren moest. Daarom arrangeerden deputaten, mede op instigatie van Nauta, een ontmoeting met de faculteit.⁷⁸ Het was dit spoor der ontmoetingen dat deputaten de komende jaren zouden bewandelen. Aanvankelijk gebeurde dat tijdens een 'normale' vergadering, later werden er enkele dagdelen voor uitgetrokken en werd die tijd doorgebracht op een conferentiecentrum. Uiteindelijk kwam het zelfs tot 'ontmoetingen' op synodeniveau. Niet altijd waren deze gesprekken eenvoudig. Daarbij bleek het probleem in toenemende mate een intern kerkelijk probleem te zijn. Niet de faculteit was verdeeld, het deputaatschap was dat, en daarmee weerspiegelde hij de verdeeldheid binnen de kerken.

283

De eerste ontmoeting tussen faculteit en deputaten vond plaats op 27 oktober 1967.⁷⁹ In verband daarmee was de behandeling van het deputatenrapport ter synode opgeschort en bereidden deputaten een aanvullend rapport voor. Van den Berg opende de vergadering en wees op het centrale thema: 'Hoe groot is de ruimte van de kerk en hoever reikt de expansie van de theologie?' Dat was inderdaad die vraag die de komende jaren de kerken en de faculteit zou bezighouden. Van Teylingen verwoordde de vrees voor een te grote kloof tussen kerk en theologie en bracht dat thema terug tot bespreekbare proporties toen hij melding maakte van enige 'bezwaarschriften' uit de gemeente. Hij constateerde 'bewogenheid' bij veel meelevende gemeenteleden. Met andere woorden: de ontwikkelingen in de theologie maakten nogal wat emoties los. Zonder verder op de bezwaarschriften in te gaan – die waren op zichzelf niet aan de orde – stelde hij de vraag: 'Hebben wij niet al te lang een zekere positivistische geschiedkundige bewerktuiging zien gebruikt worden bij de beoordeling van de Schrift?' Deputaten stelden voor dat de faculteit gezamenlijk met de filosofen zich op deze vraag zou storten. Ze waren dus niet van plan de botte bijl te hanteren, maar hoopten op een brede bezinning juist rond de vraag naar de geschiedenis en de geschiedwetenschap. Daarmee was de ruimte geschapen om tot een uitwisseling van gedachten te komen. Naar aanleiding daarvan beloofde Van Teylingen de synode te zullen opwekken tot vertrouwen. Tevens beloofde hij te zullen verklaren dat voor het besef van deputaten bij geen van de leden van de faculteit het gezag van de Schrift in het geding was. Het ging hier om de consequenties van de menselijkheid van de Schrift.⁸⁰ Wel verzochten deputaten met

het oog op de gemeente om enige voorzichtigheid en wijsheid bij de publicaties. Afgesproken werd verder dat er eenmaal per jaar een gesprek tussen faculteit en deputaten zou plaats vinden. Deze koers betekende heel concreet de erkenning van de grote vragen waarmee de theologen worstelden.

284 In verband met het verslag aan de synode vond in januari ook nog een gesprek plaats met zowel Baarda en Augustijn als met Kuitert. Uit het verslag van dat gesprek blijkt dat het Baarda nog niet duidelijk was wat nu eigenlijk de vraag was. In feite had hij alleen te maken gehad met Ridderbos, met wie hij twee keer gesproken had. Ze waren het niet eens geworden, maar toch als broeders uit elkaar gegaan. Bos haastte zich te verklaren dat Ridderbos wel erg scherp had uitgehaald, met name daar waar hij een verband legde met het christelijk geloof. Het is duidelijk dat Bos daarvan afstand nam. Ook Van Teylingen, die daarin een uiting zag van wat in de kerken leefde, wilde niet van het verwijt van Ridderbos uitgaan. Schippers, met zijn leerling meegekomen, wilde duidelijkheid. Als men de bezwaren van Ridderbos deelde, diende men deze bij de faculteit aanhangig te maken. Dat wilden deputaten niet. Maar de vraag was wel, aldus curator K. M. R. van der Beek, of Baarda met zijn boekje niet in strijd kwam met de belijdenis. Anderen wilden die vraag op een breder plan behandelen, namelijk op dat van de geschiedwetenschap. 'Hierin moeten we samen verder komen', aldus Zielhuis. Blijkbaar konden de overige deputaten zich daarin vinden, want het gesprek spitste zich toe op de verhouding tussen geloof en geschiedwetenschap. Voor Baarda en Augustijn, zo blijkt uit het verslag, hing het geloof niet af van de vraag of wij met historische middelen de gebeurtenissen kunnen reconstrueren. Van Teylingen trok uiteindelijk de conclusie dat er behoefte bestond aan een breder kerkelijk beraad. Het was deputaten duidelijk geworden dat Augustijn en Baarda zich persoonlijk gebonden wisten aan de belijdenisgeschriften.⁸¹ Maar wel was er enige zorg of zij voldoende de historische methode integreerden in het geheel van een christelijke wetenschapsbeschouwing. Geen reden dus voor een tuchtzaak, wel voor nadere bezinning.

Met de laatste opmerking van Van Teylingen raken we de kern van de zaak. In feite had A. Kuyper zich zozeer gebonden aan de positivistische opvatting van de geschiedwetenschap die hij te Leiden had leren kennen, dat het dilemma honderd jaar later nog springlevend was.

Als niet aannemelijk of waarschijnlijk kan worden gemaakt dat een bepaalde zaak die in de Bijbel verhaald wordt, werkelijk heeft plaatsgevonden, is het niet gebeurd. Waar dit essentiële zaken betreft, komt ook het geloof zelf in het geding. Het was Nauta die met zijn kritiek op Baarda heel precies het traditionele gereformeerde standpunt verwoordde.

In het rapport aan de synode hadden deputaten gemeld: 'Wij krijgen 285 telkens weer een indruk, dat op degelijke, wetenschappelijk verantwoorde en schriftgetrouwe wijze door de faculteit wordt gearbeid.'⁸² Er was geen reden daarop, na de gevoerde gesprekken, terug te komen. De besprekingen waren zeer verhelderend geweest en deputaten wilden daar gaarne in comité nadere inlichtingen over geven, zo meldden ze de synode.⁸³ Deze bezwerende woorden hebben echter niet kunnen voorkomen dat de situatie in snel tempo verslechterde. Enkele incidenten laten iets zien van de gespannen sfeer in de kerken. Zo had Arntzen in *Waarheid en Eenheid* Verkuyl er van beschuldigd door zijn deelname aan de anti-Vietnambetogingen in marxistisch vaarwater te zijn geraakt. Deze had daarover met Arntzen in het bijzijn van diens kerkenraad gesproken, waarbij Arntzen zijn beschuldiging had moeten terugnemen.⁸⁴ Verder was er bij deputaten een klacht binnen gekomen van de vereniging *Schrift en Getuigenis* naar aanleiding van een uitlating van Augustijn over Genesis 1-3, in het bijzonder betreffende de historiciteit van Adam, die hij niet aanvaardde.⁸⁵ Dit klemde des te meer omdat de synode in 1967 bij de opheffing van 'Assen' gewezen had op de onaantastbaarheid van wat de kerken belijden in zondag 3 van de Heidelbergse Catechismus. De vereniging verzocht deputaten zich met Augustijn hierover te verstaan.⁸⁶ Overigens had de vereniging haar brief aan deputaten in de openbaarheid gebracht, hetgeen deputaten onjuist achtten.⁸⁷ Een pijnlijk incident werd naar voren gebracht op een gezamenlijke vergadering van faculteit en deputaten op 20 december 1968.⁸⁸ Meuleman maakte namelijk melding van een klacht van kandidaat A. V. de Nooij over het optreden van een van de nieuwe deputaten, B. Wentsel, bij zijn kerkelijk examen. Deze had namelijk gesuggereerd dat het boek van Berkouwer over de Heilige Schrift in strijd was met de belijdenis en had bovendien gesteld dat Kuitert met zijn opvattingen voor het examen gezakt zou zijn.⁸⁹ Het was duidelijk dat de faculteit dit eerst van tafel wilde hebben alvorens

het tot een zinvolle gedachtewisseling zou kunnen komen. Wentsel trachtte zich eruit te redden door te stellen dat het vooral spel en tegenspel was geweest en dat een beetje humor toch op zijn plaats was. Augustijn kon er blijkbaar de humor niet van inzien, want hij vroeg Wentsel of Kuitert in zijn ogen onkundig was of niet orthodox. Uiteindelijk ontkwam Wentsel er aan om een antwoord op die vraag te moeten geven, maar hij kon er niet om heen uit te spreken dat het verstandiger was geweest als hij niets had gezegd. Daarna kon het gesprek over het eigenlijke thema, Heilige Schrift en historische methode, beginnen. Ter tafel lagen twee korte beschouwingen, een van D. C. Mulder en een van Augustijn.⁹⁰

De eerste belichtte de zaak door koran en bijbel met elkaar te vergelijken. De koran, aldus Mulder, is heel direct Woord van God, in het christendom openbaart God zich niet in boekvorm, de bijbel is indirecte rede. Daarom kan de Koran geen voorwerp van wetenschappelijk onderzoek zijn. Dat kan de bijbel wel. De historicus zal de vraag stellen hoe hij kan vaststellen wat 'historisch vast staat', de godsdienst-historicus stelt de vraag hoe Israël en de gemeente de ontmoeting met het heilige ervaren en verwoord hebben, de theoloog zal vragen: 'welke boodschap brengt de H. S. omtrent het handelen Gods?' Maar of iets werkelijk gebeurd is, zo lijkt Mulder te betogen, kan de (godsdienst) historicus niet beantwoorden.

Augustijn poneerde de stelling dat het historisch onderzoek dat bijbelse geschriften als bron gebruikt, volgens de normale historische methode dient te werken. De Schrift kan niet via een inspiratieleer aan het historisch onderzoek worden onttrokken. Omdat het historisch onderzoek als object het menselijk handelen heeft, kan het een ingrijpen in de wereld door God niet vaststellen. De mogelijkheid ervan wordt niet ontkend, maar het is een kwestie van geloof. Dit geldt ook de bijbelse verhalen over schepping en zondeval. Wanneer een kerk uitsprekt dat ons in deze verhalen geschiedenis geboden word, maakt ze zich schuldig aan onduidelijkheid. Als bedoeld wordt geschiedschrijving, miskent de kerk het eigen karakter van deze verhalen en doet zij een uitspraak op wetenschappelijk gebied. Zo wil hij ook de opstanding van Christus niet als een historisch feit beschouwen. Daarmee wordt deze object van historisch onderzoek en wordt zij ontdaan van haar geheel eigen karakter en gelijkgesteld met andere dodenopwekkingen. Historisch grijpbaar is slechts het *geloof* in de opstanding.⁹¹

Uit het verslag valt op te maken dat de discussie ondanks de valse start redelijk geanimeerd is verlopen. De voorzitter kon de vergadering dan ook besluiten met de opmerking dat hij dit een 'verrukkelijke aangelegenheid' had gevonden en hij stelde voor het gesprek voort te zetten.

Kort daarna reeds werden door deputaten vragen geformuleerd voor de volgende ontmoeting. Deze cirkelden om de vraag of de daden Gods voor het historisch onderzoek toegankelijk zijn. Verder deelde Wentsel mee dat hij in een kerkbode drie artikelen over Kuitert had gepubliceerd, waarin hij verschillende bezwaren had geformuleerd tegen diens standpunten. Voor de meerderheid van deputaten stond echter vast dat een deputaat niet openlijk tegen een hoogleraar stelling kon nemen. Door ds. H. Steendam werd dan ook voorgesteld dat deputaten zich tegenover de faculteit openlijk zouden distantiëren van de eerdergenoemde uitlatingen van Wentsel op het examen en tevens van de nu gepubliceerde artikelen. Dit voorstel werd aangenomen.⁹² Wentsel zegde toe dat hij zich voortaan van een dergelijk optreden zou onthouden. 287

Een maand later vond het geplande gesprek met de faculteit plaats.⁹³ Vooraf probeerde Wentsel greep op de agenda te krijgen. Hij zou Kuitert willen vragen of deze nog wel een zondeval aanvaardde. En met Augustijn zou hij van gedachten willen wisselen over diens artikel in het GTT betreffende Kuypers 'Rede over de hedendaagsche Schriftkritiek'.⁹⁴ Het kwam echter niet aan de orde, de vergadering hield zich aan de agenda. Het gesprek met de faculteit concentreerde zich op de vraag in hoeverre de Opstanding toegankelijk is voor historisch onderzoek. Ook dit gesprek verliep in goede harmonie.

In het verslag aan de synode werd melding gemaakt van de thema's die in de gesprekken met de faculteit aan de orde waren geweest.⁹⁵ Deputaten waren tot de conclusie gekomen dat alle leden van de faculteit zich onvoorwaardelijk wilden buigen voor het gezag van de Heilige Schrift. Voor de beschuldigde theologen vloaide daaruit voort dat zij meenden volledig ernst te moeten maken met de vragen rondom de eigen aard van de bijbelse geschiedenis, vragen die de Schrift zelf oproept. Omdat de uitspraken over 'Assen' door sommigen ervaren werden als een rem op de ontwikkeling verzochten deputaten aan de

synode de vrijheid van exegese te beklemtonen. Ten aanzien van de belijdenis merkten zij op dat niet zozeer de binding aan de belijdenis in het geding was, maar de aard van die binding. Deputaten vroegen verder de kerk vertrouwen te hebben in de staf van de faculteit. Tevens spraken ze uit dat het noodzakelijk was te komen tot een nieuw belijden. En samenvattend stelden ze dat het niet de tijd was om beslissingen te forceren, maar dat het tijd was om naar elkaar te luisteren en met elkaar te spreken, opdat wij 'samen met alle heiligen in staat gesteld mogen worden te vatten hoe groot de breedte en lengte en hoogte en diepte is, en te kennen de liefde van Christus, die de kennis te boven gaat, opdat wij vervuld worden tot alle volheid Gods'.

DE BINDING AAN DE BELIJDENIS

Toen de Synode van Sneek in 1969 bij elkaar kwam, was duidelijk dat het een spannende synode zou worden. De reacties op de besluiten omtrent 'Assen' moesten verwerkt worden, er lagen bezwaarschriften tegen Kuitert op tafel en men diende zich te buigen over de betekenis van de belijdenisgeschriften. De invloed die Augustijn op de discussie daarover heeft gehad, mag niet onderschat worden. Zoals hij met zijn artikel over Kuypers angst voor de schrijfkritiek een fundamentele – daarmee bedoel ik: een op de bronnen van de gereformeerde theologie teruggaande – historische ondersteuning had geboden aan zijn collega die de traditionele leer der schriftinspiratie hadden losgelaten, zo bood hij in zijn bijdrage aan de *Cahiers voor de gemeente* over de belijdenisgeschriften een fundamentele bijdrage aan het debat over de binding aan de belijdenis.⁹⁶

Het cahier verscheen kort voor de synode over de binding aan de belijdenis zou spreken.⁹⁷ Met andere woorden: het kwam op het juiste moment om een rol te kunnen spelen bij de synodale afwegingen. De achterliggende vraag was of de strenge binding aan de belijdenis, zoals die door de Synode van Dordrecht (1618-1619) werd geëist (en in de Gereformeerde Kerken nog steeds gangbaar was) typisch reformatisch was.⁹⁸ De actualiteit van de vraag behoeft geen nader betoog. Juist dit punt speelde in deze jaren de kerken parten en juist dit punt hing als een zwaard van Damocles boven de hoofden van de omstreden theologen.

Augustijn liet de lezer kennismaken met allerlei belijdenisgeschriften, de context waarin ze waren ontstaan en de functie die ze hadden gehad. In het slothoofdstuk trok hij de conclusies waartoe het onderzoek hem had gebracht.⁹⁹ De gereformeerde belijdenisgeschriften concentreerden zich op enkele hoofdpunten, die in de tijd van hun ontstaan in het centrum van de belangstelling stonden. De catechismi, die van later datum waren, verwoordden in populaire vorm heel de inhoud van het geloof. De belijdenisgeschriften die daarna ontstonden, waren nog omvattender, en bovendien theologischer van aard. Met de verandering van vorm en inhoud veranderde ook de functie. Aanvankelijk waren de belijdenisgeschriften een 'verklaring van gevoelen'. De bedoeling ervan was mensen te winnen voor het protestantisme, later kregen ze meer het karakter van een samenbindend getuigenis, om tenslotte te gaan dienen als een bescherming tegen het gevaar van ketterij in eigen kring. Dan krijgt de belijdenis een grondslagkarakter en daarbij past ook de dwang in de vorm van een strikt ondertekeningsformulier. Bij dit gebruik hadden de Gereformeerde Kerken zich in de negentiende eeuw aangesloten. Daarbij kregen de belijdenisgeschriften een verkeerde plaats toebedeeld. In geval van conflicten speelden ze een minstens even grote rol als de bijbel zelf. Ondertussen bleken de ze kerken niet te kunnen behoeden voor telkens nieuwe 'ketterijen'.

289

Aan deze conclusies verbond Augustijn enkele consequenties, waarmee hij zich in de actuele discussie mengde. De kern daarvan was dat velen in de drie Formulieren 'allerlei dingen vinden die voor hen onbelangrijk zijn en allerlei dingen missen, die naar hun stellige overtuiging heel nauw verbonden zijn met de kern van het geloof in Jezus Christus'.¹⁰⁰ Daarbij dacht hij niet aan de vraag naar de aard van het schriftgezag. 'Dat zijn geen nieuwe vragen, het zijn oude problemen die de Gereformeerde Kerken lang hebben laten liggen'.¹⁰¹ Er zijn grotere zaken aan de orde: de eenheid van alle mensen, oorlog en vrede, de mondiale verdeling van de welvaart, de grenzen van de wetenschap en dergelijke. Niet dat hij een nieuwe belijdenis wilde, hij wilde, verwijzend naar het begin van de Reformatie, slechts uitspraken over enkele belangrijke vragen. 'Eén uitspraak van de Gereformeerde Kerken, waarin bepaald wordt dat de overheid, de kerken en haar leden een bepaald percentage van hun inkomsten behoren te besteden aan ontwikkelingshulp, is vandaag meer waard dan elke binding aan een

C. Augustijn

oude of een nieuwe belijdenis'.¹⁰² Hij realiseerde zich dat de Gereformeerde Kerken daarmee van karakter zouden veranderen, maar dat leek hem juist noodzakelijk. Van een belijdeniskerk naar een belijden-de kerk. Hij eindigde zijn boek met de reeds geciteerde uitspraak van Jezus: 'Laat de doden hun doden begraven; maar ga gij heen, en verkondig het Koninkrijk Gods'.¹⁰³

De behandeling van het rapport over de belijdenis in de laatste oktoberweek laat zien hoe verdeeld de kerken waren. Er was, zo legde synodelid H. B. Weijland vast, niet alleen verschil van mening over de aard van de belijdenis, maar ook over de vraag naar taak en plaats van de kerk in de moderne samenleving. Augustijn sprak in dit verband over een 'griezelige kortsluiting'. 'Een bezinnings- en afkoelingsperiode was nodig'.¹⁰⁴ De synode besloot deputaten voor de belijdenis opdracht te geven tot een vervolgonderzoek. Daarbij zou onder meer onderzocht moeten worden van welke aard de bezwaren tegen de drie Formulieren waren en of dit zou moeten leiden tot een nieuw ondertekeningsformulier. Ook dienden deputaten de vraag ernstig onder ogen te zien of de kerken tot een nieuwe belijdenis zouden moeten komen.¹⁰⁵ 291

Deze zelfde Synode van Sneek (1969/1970) zag zich geconfronteerd met een lange reeks klachten over uitlatingen van Kuitert, in het bijzonder over de historiciteit van Adam.¹⁰⁶ Velen meenden dat die in strijd waren met de uitspraak van de vorige synode over de waarde die aan zondag 3 en 4 van de Heidelbergse Catechismus moest worden gehecht. De brieven werden toevertrouwd aan Commissie I, waarvan F. L. Bos (tevens deputaat) voorzitter was. Voordat de synode zich echter over het advies van commissie I kon buigen, stond de verontrusting in het algemeen op de agenda. Men kwam tot een voor gereformeerden opmerkelijke uitspraak.¹⁰⁷

De synode wil in de eerste plaats uitspreken, dat bij alles wat in onze dagen onrust, onzekerheid en verontrusting in de kerk te weeg brengt, niet de vrees, maar het geloof onze leidster moet zijn. Voor onze onderlinge verhoudingen betekent dit, dat zolang wij ons verenigd weten in het ene geloof en de ene hoop, wij elkaar ook in de liefde zullen blijven omvatten en onder geen voorwaarde ons aan onze gemeenschappelijke verantwoordelijkheid tegenover God en de wereld, maar niet minder tegenover elkander mogen

onttrekken. Dat daarbij ook onderlinge spanningen en – soms ernstig – verschil van mening aan de dag treden, moet ons op zichzelf niet al te zeer verbazen, wanneer wij letten op al de vragen, waarvoor de kerken in het algemeen en haar leden afzonderlijk in allerlei opzicht zich gesteld zien en wanneer wij ons bewust zijn, dat wij allen slechts ten dele kennen en ten dele profeteren. Dit noopt ons allen tegenover elkander tot bescheidenheid en matiging in het oordeel, ook als wij van elkander van inzicht menen te moeten verschillen.

Hoewel het nergens vermeld staat, weten ooggetuigen te vertellen dat de synode in deze jaren geteisterd werd door een grote angst voor scheuring.¹⁰⁸ Van die angst getuigt ook bovenstaande uitlating van de synode. Men wilde per se geen scheuring. Het zou de derde scheuring binnen tachtig jaar zijn! Tegelijkertijd echter volgen op de geciteerde passage nog enkele regels die de indruk wekken van een evenwichtsoefening. De synode besloot namelijk positie te kiezen ‘zowel tegen een formalistische hantering van de belijdenis, als ook tegentendensen, die de belijdenis zodanig relativeren dat de deur wordt geopend voor leervrijheid’.

En met deze zorgen en voornemens in het achterhoofd boog de vergadering zich de volgende dag, 5 november, over de bezwaarschriften inzake Kuitert.¹⁰⁹ De vergadering concludeerde dat de ontkenning van de historiciteit van de zondeval door Kuitert niet in overeenstemming was met de uitspraak betreffende ‘Assen’, maar dat tevens was gebleken dat Kuitert ter synode niet alleen stond. Bovendien had men geconstateerd dat ‘alle leden van de synode vasthouden aan het belijden, dat God de mens goed geschapen heeft tot de liefdesgemeenschap met Hem, maar dat de mens in moedwillige ongehoorzaamheid geweigerd heeft en weigert in deze gemeenschap te leven, dat heel de mensheid van God is vervreemd, aan de slavernij der zonde is vervallen, en slechts gered kan worden door Gods genadig ingrijpen’. Daarom meende de synode dat de ‘eenheid van het kerkelijk belijden niet op zodanige wijze in geding moet worden geacht, dat daarover thans nadere beslissingen zouden moeten worden genomen’. Ze stelde voor het gesprek voort te zetten.¹¹⁰

Dit alles geeft aan de uitspraken van de Synode van Sneek een wat halfslachtig karakter. Het is duidelijk dat men erg ver wilde gaan om

een scheuring te voorkomen en dat er gezocht werd de spanningen te verminderen door meer ruimte te scheppen. Maar tevens kwam men aan de verontrusten tegemoet door oude vertrouwde woorden te blijven herhalen. De synode realiseerde zich blijkbaar niet hoe diep ingrijpend het veranderingsproces was waarin de Gereformeerde Kerken zich bevonden.¹¹¹ Dat besef zou zich echter spoedig onontkombaar opdringen. Over de schriftvisie was men nog niet met elkaar uitgesproken en vanuit de gemeente zou er de komende jaren nog regelmatig tegen Kuitert en zijn publicaties worden geprotesteerd. 293

[12] Hoog oplopende spanningen 1971-1976

294 De Synode van Sneek had aarzelend en voorzichtig enige ruimte geboden aan hen die andere meningen dan de gebruikelijke verkondigden. Ze besepte zeer goed dat Kuitert met zijn opvattingen over de historiciteit van Adam niet alleen stond en poogde een scheuring te voorkomen door het gemeenschappelijke temidden van allerlei verschillen te benadrukken. Dit beleid werd voortgezet door de Synode van Dordrecht (1971/1972) toen deze akkoord ging met een 'dynamische binding' aan de belijdenis. Niet langer tekenden ambtsdragers voor hun instemming met de belijdenisgeschriften, maar ze spraken uit zich verbonden te weten met het geloof der kerk dat de vaderen (later: het voorgeslacht) hadden uitgedrukt in de drie Formulieren van Enigheid.¹ Daarmee werd zowel enige ruimte gecreëerd als een grens aangegeven. Dat leidde vooralsnog echter niet tot een meer ontspannen omgaan met nieuwe ontwikkelingen. De spanning in de kerken nam in deze jaren juist toe, mede als gevolg van de verschijning van het proefschrift van H. A. Wiersinga in 1971. Juist nu de synode aan de verontrusten weinig ruimte bood, kreeg de naam van de vu in den lande een extra smet te verwerken. Kuitert, Baarda, Wiersinga, het was onmogelijk geworden al deze kwesties los van elkaar en in hun eigen context te zien. 'De vu is de vu niet meer.'² Zo was de stemming in het land.

Met het proefschrift van Wiersinga begon een nieuwe en veel onverwikkelijker fase in de geschiedenis van de verhouding tussen de Faculteit der Godgeleerdheid en de Gereformeerde Kerken.³ De synode zag zich geconfronteerd met felle kritiek in verontruste kerkelijke bladen en met talloze verontruste brieven over het optreden van de hoogleraren. De spanning in de kerken leek rond 1973 tot een hoogtepunt te komen. Verontrusten riepen op tot het organiseren van aparte kerkdiensten. Sommigen vreesden dat de eenheid van de kerken niet meer te redden viel.

In deze tijd ontving de vu verzoeken van M. J. Arntzen en J. Schel-

haas Hzn om een privatdocentschap aan de theologische faculteit en stond de faculteit voor de moeilijke opgave een geschikte opvolger voor Berkouwer te vinden. Kuitert en later ook Baarda kwamen onder vuur te liggen. Het waren jaren van polarisatie, velen hielden hun hart vast.

Betrekkelijk onverwacht begon de houding in de kerken ten aanzien van de theologische vragen en ten aanzien van de Faculteit der Godgeleerdheid in het bijzonder te veranderen. Het waren deputaten 295 voor het verband die in hun rapport aan de Synode van Maastricht (1975/1976) de kerken opriepen een andere richting in te slaan. Deze synode eindigde met veel meer ruimte voor verschil van inzicht dan de Synode van Sneek had durven bieden. Wel werd over de theologische opvattingen van Wiersinga een synodaal oordeel uitgesproken en lagen Kuitert en Baarda nog steeds onder vuur, maar in feite was dit deputatenrapport het begin van het einde van een moeizame periode. In de beschrijving hiervan zal ik me concentreren op de kwestie-Wiersinga voorzover die de faculteit raakte en op de vragen rond het schriftgezag zoals die tot uitdrukking kwamen in de bezwaarschriften tegen Baarda. Aan de voortdurende gesprekken tussen de synode en Kuitert ga ik voorbij.

DE KWESTIE-WIERSINGA

Op 15 januari 1971 promoveerde de Amsterdamse studentenpredikant Herman Wiersinga op een studie over de verzoening.⁴ Daarin nam hij afstand van de opvatting over de satisfactie zoals deze in het spoor van Anselmus een plaats had gekregen in de drie Formulieren van Enigheid en die derhalve ook de vigerende opvatting in de Gereformeerde Kerken was. Hij meende op bijbelse gronden te kunnen aantonen dat het in de verzoening niet ging om het stillen van de toorn Gods, maar om een subjectief gebeuren. De moord op Christus brengt een schok-effect te weeg: mensen worden geconfronteerd met het bloed dat aan hun handen kleeft. Daardoor komen zij tot berouw en bekering, en door deze bekering komt het tot verzoening tussen God en mens.

N. H. Ridderbos, dat jaar decaan, was pijnlijk getroffen door de dissertatie van Wiersinga en riep zijn collegae tijdens het kerstreces voor overleg bij elkaar. Het was echter moeilijk Berkouwer, Wiersinga's

promotor, de voet dwars te zetten. En zolang deze de kwaliteit hoog genoeg achtte, was er eigenlijk geen mogelijkheid om de dissertatie te weigeren. Een hoogleraar besliste dat toen nog alleen.⁵ Het bleek bovendien dat de overige leden van de faculteit niet op de hand van Ridderbos waren en ook bij rector W. F. de Gaay Fortman vond hij geen gehoor.⁶ De eerste bijeenkomst eindigde in een impasse. Ridderbos schreef daarom op de morgen van de promotie een tweede extra vergadering van het College van Hoogleraren uit. Zijn voorstel was dat Wiersinga een verklaring zou afleggen waarin deze het experimenteel karakter van zijn werk zou onderstrepen. De faculteit bleek niet bereid deze weg in te slaan. Ridderbos trok zijn conclusie en verscheen niet op de promotieplechtigheid.⁷

Het spreekt haast vanzelf dat tegen dit proefschrift nog meer protest kwam. Ging het bij Kuitert in de eerste conflicten om de *uitleg* van Genesis 1-3 met het oog op de bevindingen van de natuurwetenschappen, ging het bij Baarda om het *lezen* van de Schrift en een nieuwe visie op haar gezag, nu ging het om een *centraal stuk van het belijden*, een stuk dat voor velen in de kerken met het hart van het christelijk geloof te maken had.⁸ Daarmee rees ook de vraag *naar de kerk*. Was dit de ruimte waarnaar verlangd werd? Maar als er niets gebeurde, betekende dat de facto het einde van de Gereformeerde Kerken in Nederland als *gereformeerde* kerken. In die zin kregen alle vragen ten aanzien van het belijden waar de Synode van Sneek mee had geworsteld en waar de Synode van Dordrecht zich over moest buigen een bijzondere actualiteit.

Een van degenen die verontrust was over de dissertatie van Wiersinga was deputaat Wentsel. Toen faculteit en deputaten op 12 februari 1971 bij elkaar kwamen, liet hij dat duidelijk merken. Ter tafel lag een stuk van Berkouwer over de 'vrijheid van de theologie'. Dit stuk was geschreven naar aanleiding van de vragen die de Synode van Sneek had opgeroepen.⁹ Sommigen hadden namelijk het gevoel dat er niet meer, maar juist minder ruimte was ontstaan ten aanzien van de binding aan de belijdenis. Na de toelichting van Berkouwer op zijn stuk kwam Wentsel met heftige kritiek, niet op de Synode van Sneek, maar op de faculteit. Naar zijn oordeel had de faculteit met de dissertatie van Wiersinga de grenzen van de gereformeerde wetenschap overschreden. Dit was, zo beled Wentsel, voor hem een gebeds- en gewetenszaak. Daarmee zette hij de zaak op scherp.

Berkouwer verweerde zich met de opmerking dat deze thematiek geen zaak was van de faculteit alleen, maar ook van Kampen en in feite van alle predikanten. Hoeveel vrijheid is er eigenlijk ten opzichte van de belijdenis? Kuitert meende dat Wentsel niet begreep wat er op de faculteit leefde en vroeg zich daarom af of het zin had slechts één middag met elkaar in gesprek te gaan. Was er niet veel meer tijd nodig? In dit verband verwees hij naar kerkbode-artikelen van Wentsel over de dissertatie van Sutarno, die recentelijk bij Kuitert was gepromoveerd, en naar een artikel van deputaat ds. L. H. Kwast over de dissertatie van Wiersinga. In beide publicaties werd behalve de promovendus ook de faculteit aangesproken.¹⁰ Maar, zo vroeg Kuitert zich af: 'Moeten deputaten niet publiek de faculteit de hand boven het hoofd houden?' Deputaat Steendam was het daar mee eens en merkte naar aanleiding van genoemde publicaties op dat de publieke tribunes werden betrokken voordat het tot een gesprek was gekomen. Hij achtte dit niet juist en wees op de afspraken die daarover eerder waren gemaakt. Uit dit alles blijkt dat het een moeizaam en emotioneel gesprek is geweest. Dit valt te meer op omdat de vorige gesprekken in een (redelijk) goede sfeer waren verlopen.

297

De opstelling van Wentsel en, in mindere mate, van Kwast op de bovengenoemde vergadering werd hun niet alleen door de faculteit kwalijk genomen. Ook in de kring van deputaten leefden grote bezwaren.¹¹ Als gevolg van hun beider optreden was het eigenlijke thema, de vrijheid van de theologie, niet aan bod gekomen. Het was meer over de functie van deputaten gegaan. Alleen collega-deputaat dr. B. Rietveld nam het voor hen op. Hij had het gevoel in de gesprekken met de faculteit voor een falanx te komen te staan. De leden van de faculteit hielden elkaar de hand boven het hoofd. Bovendien, zo meende hij, was de situatie als gevolg van de dissertatie van Wiersinga ook 'objectief gespannen'. Met andere woorden: er was na het vaststellen van de agenda wel het een en ander gebeurd. Maar Zielhuis, Bos en Van Teylingen uitten forse kritiek op de beide mededeputaten. Behalve over de gevolgde procedure was er ook verschil van inzicht over de taak van de faculteit. Wentsel legde opnieuw uit dat hij niet kon begrijpen dat Berkouwer deze dissertatie had laten passeren.¹² Daarbij ging het hem niet zozeer om de kwaliteit als wel om de inhoud. Toch overtuigde dit de meerderheid van de vergadering niet. Voor Van Teylingen stond vast dat de verantwoordelijkheid voor de inhoud van dissertaties bij

de auteurs lag. Bos, die het daarin met hem eens was, stelde voor een brief aan de faculteit te schrijven met excuses voor de gang van zaken. Aldus werd besloten. Wentsel stond alleen, en dat niet voor het eerst. Wel lieten deputaten in dezelfde brief aan de faculteit weten dat ze een keer over de verantwoordelijkheid voor de dissertaties wilden spreken.¹³ Ze spitsten dit toe op de vraag naar de verantwoordelijkheid van de hoogleraren *als predikanten in algemene dienst*.¹⁴ Het thema zelf, de vrijheid van de theologie werd geagendeerd voor het volgende overleg tussen faculteit en deputaten.¹⁵

De vraag of hoogleraren inhoudelijk verantwoordelijk zijn voor de inhoud van de bij hen verdedigde dissertaties kent verschillende aspecten.

Ik herinner er allereerst aan dat het decennialang aan de v u gebruik was dat theologische promovendi hun trouw aan de drie Formulieren van Enigheid uitspraken.¹⁶ Voor de faculteit had het inderdaad jarenlang vast gestaan dat de universiteit, die de doctorsgraad verleent, mede verantwoordelijk was voor de inhoud van de dissertaties. Deze 'promotie-fuik' is lange tijd onderwerp van discussie geweest, maar in 1956 werd de zaak definitief geregeld. Dit kwam erop neer dat de inhoud van het proefschrift wat betreft de principiële kant geheel voor rekening van de promovendus kwam. Wentsel was van deze geschiedenis niet op de hoogte, vele anderen evenmin.¹⁷

Er was wel een ander punt. Want Artikel 93 van het v u-reglement bepaalde onder meer dat een proefschrift niets mocht bevatten wat 'contra Deum aut bonos mores' was of strijdig met de grondslag van de universiteit.¹⁸ Die grondslag bevatte voor wat betreft de theologische faculteit nog steeds een verwijzing naar de drie Formulieren van Enigheid. Ging dit proefschrift niet in tegen deze belijdenis? Het was onder meer curator Van der Beek die dit punt aan de orde heeft gesteld, maar het is onduidelijk of en hoe hierover is gesproken.¹⁹ Maar vooral: dit was een zaak voor de universiteit, niet voor de kerk.

In de derde plaats gold het toezicht van deputaten de opleiding tot de dienst des Woords. Daartoe kunnen de promoties niet worden gerekend. Het was juist dit punt waarover naar aanleiding van de opleiding tot godsdienstleraar intensief van gedachten was gewisseld en waarin men tot overeenstemming was gekomen.²⁰ Met andere woor-

den: formeel hadden de deputaten geen enkele grond voor protest. De dissertaties vielen buiten hun 'rechtsgebied'.

In de vierde plaats, en daar wilden deputaten het vooral over hebben, is er de vraag of er geen verantwoordelijkheid ligt bij de hoogleraren *als predikanten in algemene dienst*. Deputaten hadden zich voorgenomen, zo meldden ze de synode, hierover nog eens met de faculteit in gesprek te treden. Of dit laatste gebeurd is, heb ik niet kunnen achterhalen.²¹ Ik vermoed dat het niet aan de orde is gekomen omdat dit in formeel opzicht zo'n ingewikkeld punt is. De hoogleraren waren als werknemer in dienst van de universiteit. Dat ze ook nog predikant in algemene dienst waren, was voor de universiteit op zichzelf genomen niet van belang. Deputaten raakten wel een punt, maar een formeel handvat ontbrak, zo zou ik dit willen omschrijven.

299

Voor de vU – daar komt dit alles op neer – was er geen kwestie-Wiersinga, alleen voor de kerken. Dat het de naam van de vU in den lande geen goed heeft gedaan, werd boven reeds verwoord. Ook de verhouding tussen deputaten en faculteit kwam daardoor onder druk te staan. Zeer waarschijnlijk ligt er een verband met de bezwaarschriften die in de loop van de volgende jaren tegen Baarda en Kuitert werden ingediend. Het was alsof het proefschrift van Wiersinga de deur open zette voor een stroom van verontwaardiging en onmacht over alle veranderingen die zich in de Gereformeerde Kerken voltrokken.

PRIVAATDOCENTEN AAN DE FACULTEIT DER GODGELEERDHEID?

Begin april 1971 ontvingen directeuren twee verzoeken betreffende een privaatdocentschap aan de Faculteit der Godgeleerdheid. Het ene verzoek was afkomstig van dr. M. J. Arntzen, die dogmatiek en dogmengeschiedenis wilde doceren, het andere van dr. J. Schelhaas Hzn, die onderwijs in de exegese, canoniek en hermeneutiek wilde geven.²² Hoewel beiden in hun verzoek melding maakten van de op hen uitgeoefende aandrang, dienden zij hun verzoek in à titre personnel. Zeer waarschijnlijk werden ze gesteund door de kring rond *Waarheid en Eenheid*, maar bij mijn weten had die steun geen formeel karakter.²³

Directeuren vroegen advies aan curatoren, die op hun beurt de faculteit verzochten met een advies te komen.²⁴ De faculteitsraad, vrucht

van de democratiseringsgolf, ging te rade bij het College van Hoogleraren.²⁵ Mede naar aanleiding van een gesprek met beide kandidaten²⁶ kwam dit college tot een negatief advies aan de faculteitsraad.²⁷ Deze kon zich daarin vinden, en in die trant werd bericht aan curatoren.²⁸ Schelhaas, geboren in 1899, achte men te oud. Een hoogleraar ging op zijn zeventigste verplicht met emeritaat. Zou een privatdocent van boven de zeventig dan wel mogen komen? Verder was gebleken dat Schelhaas niet alleen Oude Testament – het terrein waarop hij zich had gespecialiseerd – maar ook Nieuwe Testament wilde doceren en bovendien de systematisch-theologische vragen rond de schriftleer wilde behandelen. De faculteit was er niet van overtuigd dat Schelhaas competent was over zulk een uitgestrekt terrein college te geven. Ook ten aanzien van een privatdocentschap van Arntzen leefden grote bezwaren. Deze had zijn ambt in de Gereformeerde Kerken neergelegd en was onder het uiten van veel kritiek op de faculteit in 1971 overstapt naar de vrijgemaakte kerken (buiten verband).²⁹ Opgemerkt werd dat het toch wel vreemd zou zijn iemand die een predikantschap in de Gereformeerde Kerken afwees, te laten meewerken aan de opleiding tot predikant in die kerken. Verder ging de faculteitsraad in op de berichten dat verscheidene studenten bij deze actie voor een privatdocentschap betrokken zouden zijn. Uiteindelijk had men slechts één student kunnen vinden. Niemand had meer namen kunnen noemen. Tenslotte verwees de raad naar de berichtgeving in *Waarheid en Eenheid*, waarin viel te lezen dat de verontruste broeders langs deze weg een andere opleidingsroute poogden te creëren. Een schaduwfaculteit achte zij echter een weinig aantrekkelijke mogelijkheid.³⁰

Op 6 september kwamen Kuitert en Firet de brief van de faculteit bij curatoren toelichten. Zo deden ze onder meer verslag van het gesprek dat zij met Arntzen hadden gevoerd. Deze weigerde zijn eigen visie ter discussie te stellen omdat hij die de waarheid achte, zo lezen we onder meer in de notulen. Naderhand verzond Firet een brief aan curatoren waarin hij nog een schriftelijke toelichting gaf op hetgeen ter sprake was gekomen. Zeker erkende de faculteit dat er enige grond was voor de verontrusting. Zij had er ook geen bezwaar tegen als die gehoord zou worden. Daarbij werd gedacht aan een theologisch gesprek of aan het uitnodigen van gastdocenten.³¹ Curatoren achtten dit antwoord niet concreet genoeg en wilden meer weten over de weg waarlangs die andere stemmen zouden kunnen doorklinken. Aan

welke personen dacht de faculteit bijvoorbeeld? En welke vorm stelde de faculteit zich voor van het gesprek met de verontrusten?³² Het negatieve advies, aldus het antwoord van de faculteit, betrof uitsluitend genoemde heren, niet de vraag wat er verder moest gebeuren om de verontruste stemmen op de een of andere manier te laten doorklinken.³³ De manier waarop dat moest gebeuren was door Firt in een brief van 27 september aangekaart. De faculteit dacht aan gastcolleges, maar van een duurzaam contact met een vaste groep verontrusten wilde zij 301 niet weten.

Uit alles spreekt grote irritatie. De bron daarvan moet gezocht worden in de wijze waarop de vU, en dan in het bijzonder de faculteit en haar vertegenwoordigers, in *Waarheid en Eenheid* werd bejegend. Een faculteit met zelfrespect kon de verzoeken van Arntzen en Schelhaas niet honoreren. Het valt in dat licht op dat curatoren en directeuren er meer voor voelden. Zij hadden nog een andere verantwoordelijkheid, namelijk de zorg om de vervreemding tussen de vU en haar achterban.³⁴ Die zorg om de achterban heeft waarschijnlijk een rol gespeeld toen curatoren uiteindelijk met een positief advies aan directeuren kwamen.³⁵ Het verzet van de faculteit en het negatieve advies van curator Van der Beek hadden niet geholpen. Bovendien had het curatoren geïrriteerd dat de faculteit niet met concrete alternatieven was gekomen. Op grond van dit advies besloten directeuren Arntzen en Schelhaas uit te nodigen voor een gesprek. Ze dienden de grondslag van de universiteit te ondertekenen, hun onderwijs diende aanvullend te zijn³⁶ en ze moesten zich niet tegen de faculteit afzetten, zo werd afgesproken.³⁷ Na dit gesprek schreef Arntzen aan directeuren nog een uitgebreide brief. Uiteindelijk besloten directeuren dat Schelhaas welkom was, Arntzen niet.³⁸

In de brief die Arntzen hierover ontving, werd een en ander uitvoerig gemotiveerd.³⁹ In de eerste plaats waren er bezwaren van wetenschappelijke aard. Een privaatschap kon slechts betrekking hebben op een specifiek en beperkt gebied van wetenschap en het kon slechts een aanvullend karakter dragen. Het feit dat Arntzen had vastgehouden aan zijn oorspronkelijke wens had de doorslag gegeven. Dat was in feite een fundamentele kritiek op Berkouwer, en zo ver wilden de bestuurders van de vU blijkbaar niet gaan. In de tweede plaats noemden directeuren de 'negatief-kritische houding' van Arntzen ten aanzien van de Vrije Universiteit. Dit punt was uitvoerig tijdens

het gesprek aan de orde gekomen, maar in zijn brief, aldus directeuren, had hij daarvan te weinig afstand genomen. Directeuren konden niet anders dan vaststellen, zo schreven ze Arntzen, dat zijn houding ten aanzien van de Vrije Universiteit geen redelijke grond bood 'voor de verwachting, dat door inwilliging van Uw aanvraag het belang der Vrije Universiteit zou worden bevorderd'. Van Schelhaas werd slechts verlangd dat hij een ander thema voor zijn colleges uit zou kiezen, want de liederen over de knecht des Heren stonden reeds op het collegeprogramma.⁴⁰ Aan die wens werd door hem tegemoet gekomen. Bij mijn weten heeft hij twee jaar zijn colleges gegeven.⁴¹

DE KWESTIE-BAARDA

Op de deputatenvergadering van 5 maart 1971 kwam een brief ter sprake van ds. H. J. Hegger, waarin deze voormalige priester drie bezwaren tegen Baarda's *De betrouwbaarheid van de evangeliën* formuleerde.⁴² Het standpunt van Baarda, zo luidde het eerste bezwaar, kwam erop neer dat de bijbelschrijvers bedrog hadden gepleegd. Hij verwees daarbij in het bijzonder naar Baarda's visie op de intocht in Jeruzalem.⁴³ Een tweede bezwaar ontleende hij aan de visie van Baarda op het laatste woord van Jezus. Dat zou in de traditie zijn omgebogen in de richting van een wonder.⁴⁴ Hoe kunnen wij Gods Woord nog met gezag verkondigen, aldus Hegger, als wijzelf beweren dat de Heilige Geest heeft toegelaten dat de woorden van Jezus vervormd in de Schrift zijn terechtgekomen? Als derde verwees hij naar een artikel van Baarda in *Schrift*.⁴⁵ Mattheus zou, aldus Hegger over Baarda, de radicale formuleringen van Jezus ten aanzien van de echtscheiding voor zijn leerlingen hebben afgezwakt. Hij zou zich derhalve aan knoeierij hebben schuldig gemaakt, zo vatte Hegger deze visie samen. Hegger verzocht deputaten een poging te doen Baarda te overtuigen van zijn dwalingen. Of hij er veel vertrouwen in had, waag ik te betwijfelen, want, zo voegde hij er aan toe, mocht Baarda volharden in zijn dwaling, dan moesten deputaten aandringen op ontslag. Omdat hij wel voelde dat dit een pijnlijke aangelegenheid zou zijn, verzocht hij deputaten bovendien zich er voor in te spannen dat dit ontslag zou geschieden zonder enig financieel nadeel voor Baarda.

Naar aanleiding van deze brief besloten deputaten een gesprek met

Baarda te arrangeren, zoals ze ook Hegger meldden.⁴⁶ Ze maakten van de gelegenheid gebruik hem te vragen of hij zelf al een gesprek met Baarda had gehad.⁴⁷

Uit het antwoord dat Hegger aan deputaten zond blijkt dat er van een gesprek met Baarda geen sprake was geweest.⁴⁸ Hegger rechtvaardigde dit door te wijzen op het feit dat hij Baarda het artikel in *In de rechte straat* vóór publicatie had toegezonden met het verzoek om commentaar. Baarda had dat geweigerd en Hegger had vervolgens zijn artikel, met de reactie van Baarda, gepubliceerd. Daarmee legde hij de schuld voor het gebrek aan contact bij Baarda. Maar hoe plausibel de verklaring van Hegger ook klonk, juist was hij niet. Hij liet namelijk achterwege deputaten te informeren over de voorgeschiedenis. Hegger had een jaar te voren een artikel over Baarda in *Waarheid en Eenheid* gepubliceerd.⁴⁹ Daarin had hij hem onder meer beschuldigd van gebrek aan een eerbiedige onderworpenheid aan de Schrift en van arrogantie. Bovendien had hij zijn boekje gelezen als een beschuldiging van bedrog door de evangelisten. In 'de kracht des Geestes' had hij hem verkondigd dat hij vreselijk dwaalde. Kwetsender nog was dat hij de zonde tegen de Heilige Geest op zo'n wijze ter sprake had gebracht, dat er een zekere suggestie vanuit ging ten aanzien van Baarda. En hij was zijn tirade tegen Baarda (en de hele vu) geëindigd met de opmerking dat wie beweert dat Gods Woord leugens bevat (wellicht ongemerkt, maar toch) in dienst staat van de Satan. Tot troost van het vrome volk en ter waarschuwing van Baarda verwees hij naar Openbaring 22: 15. Ieder die de leugen doet, zal voor altijd uitgesloten worden uit het nieuwe en eeuwige Jeruzalem. *Tegen dit artikel* had Baarda zich wel verweerd.⁵⁰ Zo'n bejegening, aldus Baarda in zijn weerwoord, betekent dat men niet meer tot een gesprek met de bestredene kan komen. De bestredene immers is in feite buitengesloten.⁵¹ Geen wonder dat Baarda er geen behoefte aan had opnieuw met Hegger in discussie te gaan.

De volgende vergadering kon Van Teylingen verslag doen van zijn gesprek met Baarda.⁵² Hij meldde zijn mededeputaten dat het bezwaarschrift een onaangename voorgeschiedenis had: 'hard en ultimatief, geen gesprek'. Het was hem inmiddels ook duidelijk geworden dat dit bezwaarschrift niet op de achtergrond van de beschouwingen van Baarda inging. Bovendien was er bij Baarda geen kwestie van gebrek aan eerbied voor de Schrift. Tenslotte kon hij een schriftelijke

reactie van Baarda op het bezwaarschrift van Hegger aankondigen. Daarin wees Baarda op de hierboven genoemde voorgeschiedenis.⁵³ Bovendien was hij ontstemd dat er van enige correctie van Hegger geen sprake was geweest. De schrijfrant van Kuitert wordt vaak als onbezonnen, wild en uitdagend getypeerd, maar op de schrijversmentaliteit van mensen als Hegger wordt vrijwel nooit iets aangemerkt, zo hield hij deputaten voor. Desalniettemin ondernam hij een poging enkele woorden van verweer te formuleren. Daaraan verbond hij als conclusie: 'ik heb geen enkele behoefte om ten aanzien van Hegger's conclusies dat ik dwalen zou en mij derhalve bekeren moet (beide zaken komen misschien tot zijn geruststelling wel degelijk in mijn leven voor) toe te geven. Ik zou hem willen danken voor zijn suggestie dat het financieel niet al te pijnlijk moet zijn. Ik hoop echter dat U aan dat punt van zijn conclusies niet hoeft toe te komen.'

Deputaten hadden nu alle relevante stukken en konden zich bezinnen op wat moest volgen. Het bleek dat Wentsel wel wat voelde voor de bezwaren van Hegger.⁵⁴ Bij Baarda, aldus Wentsel, spelen Bultmann en Heidegger een grote rol en was de recreatieve functie van de gemeente veel te groot.⁵⁵ Hij wilde duidelijk zeggen: 'Hierin zit je fout'. Van Teylingen en Bos waren genuanceerder in hun oordeel en stonden meer open voor de theologische vragen waarmee Baarda worstelde. Deputaten besloten Baarda uit te nodigen voor een gesprek. Een oordeel over de kwaliteit van Heggers bezwaren en zijn artikelen over Baarda trof ik niet aan. Blijkbaar was een protest al genoeg om tot een procedure te besluiten. Het gesprek met Baarda vond plaats op 19 november 1971.⁵⁶

Het verslag van deputaten aan de synode en het bezwaarschrift van Hegger werden toevertrouwd aan een commissie ad hoc.⁵⁷ Ten behoeve van deze commissie stelde deputaten nog een aparte notitie samen, een eigen, aanvullend rapport werd ingediend door Wentsel. Deze laatste stelde voor Baarda te vermanen om zijn visie te herzien en een studiedeputaatschap in te stellen om na te denken over de aard van het schriftgezag. Daarmee ging Wentsel verder dan zijn mededeputaten, die van een vermaning van Baarda niet wilden weten. Zij meenden dat er onvoldoende reden was om aan te nemen dat Baarda zich buiten de grenzen van het belijden der kerk zou hebben begeven en stelden dan ook voor aan het verzoek van Hegger niet te voldoen. Wel bepleitten

zij de instelling van een studie-deputaatschap dat zich bezig zou houden met de vraag naar de aard van het schriftgezag en met de vraag 'of de belijdenis van de theopneustie niet een duidelijke kritische beoordeling veronderstelt van het uitgangspunt van de litterair-historische onderzoeksmethoden'. De commissie volgde de voorstellen van deputaten, maar wilde wel dat deputaten zich over het rapport van Wentsel zouden buigen.

De synode sprak allereerst uit deputaten op te dragen *niet* aan het verzoek van Hegger te voldoen. Met andere woorden: van een gesprek met Baarda ten einde hem van zijn dwalingen te overtuigen mocht geen sprake zijn. Overigens blijkt uit de verslaglegging van deze synodezitting in *Waarheid en Eenheid* dat nogal wat synodeleden zich geërgerd hadden aan de taal van Hegger.⁵⁸ Van den Berg had zich blijkbaar bijzonder opgewonden, want hij had meegedeeld dat als hij zou moeten vertellen hoe hij over dit bezwaarschrift dacht, hij onwelvoeglijke woorden zou moeten gaan gebruiken. Wie zich deze gentleman voor de geest haalt, beseft hoezeer hij zich aan dit bezwaarschrift had gestoord.

Als tweede werd deputaten voor het verband opgedragen het gesprek over de 'achtergronden' voort te zetten. Welke achtergronden de synode bedoelde, was toen en is nu niet duidelijk. Evenmin is duidelijk waarom Baarda nog een rol speelde in het vervolg. Blijkbaar vielen de bedoelde 'achtergronden' toch zo samen met Baarda's boekje, dat ze daarvan niet los konden worden gezien. Een en ander kreeg gestalte in enkele vergaderingen en conferenties van faculteit en deputaten.⁵⁹

ESCALATIE?

In het *Gereformeerd Weekblad* van 25 mei 1973 sprak H.N. Ridderbos zijn misnoemde gedachten uit over de kerk. Alle pogingen, aldus de Kamper kerkvorst, om de polarisatie te beteugelen, lijken te mislukken. De aanleiding tot deze taxatie was een tv-uitzending waarin eerst de Loosdrechtse predikant W. C. van den Brink aan het woord kwam en vervolgens C. Augustijn. Van den Brink, schoonzoon van de vroegere vu-hoogleraar G. Ch. Aalders en zwager van voormalig deputaat dr. J. G. Aalders, bepleitte in die uitzending de handhaving van de tucht. Dat althans valt op te maken uit de reactie van Ridderbos,

die zich daartegen verklaarde. Anderzijds kon Ridderbos zich ook niet vinden in de uitlatingen van Augustijn. Deze had gesteld – met de charme van een grote rondborstigheid, zo schreef Ridderbos – dat de tijd van tuchtmaatregelen definitief voorbij was. Dat ging Ridderbos te ver, want het betekende het einde van het gereformeerde karakter van de Gereformeerde Kerken. Hij zag niet in hoe beide standpunten zich met elkaar lieten verzoenen.⁶⁰

306

De benoeming van dr. J. Veenhof

In dezelfde tijd speelde de vraag wie Berkouwer zou opvolgen. De situatie in de Gereformeerde Kerken was gespannen, de weerstand tegen de faculteit nam hand over hand toe. Een benoeming van iemand die al te gemakkelijk ingevoegd zou kunnen worden in het rijtje 'Baarda, Kuitert en Wiersinga' zou zonder meer het contract in gevaar kunnen brengen. Het lag derhalve in de lijn der verwachting dat het een ingewikkelde zaak zou worden.⁶¹ Niets was echter minder waar. De benoemingsprocedure verliep bijzonder vlot. Op de benoemde kandidaat viel vanuit confessioneel oogpunt niets aan te merken: het betrof Jan Veenhof, zoon van Schilders medestander C. Veenhof, docent aan een evangelische bijbelschool te Basel. Hij had gestudeerd aan de Vrijgemaakte Hogeschool te Kampen, bij Barth in Basel en bij O. Weber te Göttingen, onder wiens leiding hij ook zijn proefschrift had geschreven. Dit omvangrijke boek, *Bavincks Schriftbeschouwing in vergelijking met die der ethische theologie*, valt op door zijn minutieuze, empathische en diepzinnige bewerking van het thema. Als er iemand gekwalificeerd was om zich te mengen in het contemporaine debat over de schriftleer, dan was het Veenhof. Voordat hij solliciteerde naar de leerstoel van Berkouwer was hij door Van den Berg voorgesteld om als kerkhistoricus voor de bestudering van het Réveil benoemd te worden.⁶² Als gevolg van een bezuinigingsmaatregel was die benoeming nog niet gerealiseerd. Dat is een 'blessing in disguise' geweest. Het bood Veenhof de mogelijkheid te solliciteren, het bood de faculteit de mogelijkheid het geschonden vertrouwen van haar achterban weer enigszins op te vijzelen.⁶³ Het gesprek met deputaten verliep uitstekend. Toen Veenhof ook nog verklaarde lid van de Gereformeerde Kerken te willen worden, was de zaak beklonken. Hier kon de faculteit

mee voor de dag komen. Door zijn persoonlijkheid, zijn kennis van zaken, zijn pastorale attitude en zijn kennis van de gereformeerde wereld bleek Veenhof bij uitstek een bruggenbouwer te zijn.⁶⁴

Opnieuw een kwestie-Baarda

Ondertussen waren de stemmen die opriepen tot tuchtmaatregelen nog niet verstomd. *Waarheid en Eenheid* levert een fraai beeld van de diepe scheiding der geesten die zich binnen de Gereformeerde Kerken aan het voltrekken was. In dat kader moet ook de brochure *Appèl en "voorstel"* gelezen worden die in november 1973 door ds. W. C. van den Brink en enkele medestanders aan de synode werd toegezonden en ook publiekelijk werd verspreid.⁶⁵ Deze brochure keert zich direct tegen de spraakmakende theologen van de Faculteit:

Ideologieën als de consequente horizontalisering van het christelijk geloof, de verabsolutering van het 'binnenwerelds' karakter van het heil, de opvatting dat de Heilige Schrift doorgeefgestalte van de menselijke Godservaring zou zijn waarbij het gevaar dreigt dat het openbaringskarakter schade lijdt; dat het kruis niet tot delging van de schuld zou zijn maar tot onthulling en afschrik van de bloeddorstige mens om hem tot inkeer te brengen; dat het koninkrijk Gods in zijn volkomenheid gerealiseerd wordt binnen onze historische werkelijkheid; dat de Kerk in onze tijd geen vaststaande belijdenis moet hebben en handhaven en Gods water over Gods akker moet laten lopen; dat de Kerk meer een tijdelijke hulporganisatie is dan de unieke gemeenschap van de gelovigen, het lichaam van Christus en de tempel van de Geest, dit alles is in wezen niet anders dan een aantasting van de Naam des Heren en een afdoen aan zijn Woord.⁶⁶

Het kost weinig moeite hierin verwijzingen te lezen naar achtereenvolgens Kuitert, Baarda, Wiersinga en Augustijn. Met andere woorden: deze brochure was een rechtstreekse aanval op de faculteit. In die zin kan hij getypeerd worden als het hoogtepunt in de spanningen tussen de faculteit en de kerken. In hun voorstel pleitten de schrijvers voor handhaving van de traditionele opvattingen en derhalve afwijzing van de nieuwe opvattingen. 'In geen geval mag het echter onzeker zijn, dat de hoogleraren in de theologie in hun onderwijs en de predikanten in

hun ambtelijke dienst zich aan de besluiten dienen te houden. Mochten ze daartoe niet bereid zijn dan mag van de betreffende instanties verwacht worden de besluiten effectief te maken.⁶⁷ Dit voorstel werd echter niet door de synode overgenomen.⁶⁸ Het was, zo overwoog de synode onder meer, niet speciaal tot de synode gericht. Bovendien waren of werden enkele van de orde gestelde thema's reeds behandeld. Vandaar dat de synode dit stuk voor kennisgeving aannam.

308 Ondertussen hadden de schrijvers van deze open brief een bezwaarschrift tegen Baarda ingediend. Op zichzelf genomen mag dat merkwaardig worden genoemd. Immers, in hun pamflet wordt zijn naam niet eens genoemd, hoogstens kan men zeggen dat er impliciet naar hem verwezen wordt. Wellicht speelde een rol dat de gesprekken met Kuitert en Wiersinga nog gaande waren en dat er geen reden was tegen Augustijn een bezwaarschrift in te dienen. Er leefden natuurlijk bezwaren tegen diens opvattingen over de belijdenisgeschriften, maar de synode had zich daaromtrent in 1969/1970 mede door hem laten adviseren. Het enige wat men hem zou kunnen aanwrijven waren zijn opvattingen over Genesis 1-3, maar niemand heeft het aangedurfd die zaak nog een keer aan de orde te stellen.⁶⁹ De procedure tegen Kuiterts opvattingen daaromtrent was immers op niets uitgelopen. Dat gold ook de bezwaren van Hegger tegen Baarda, maar Van den Brink en zijn medestanders meenden dat er nog enkele punten waren blijven liggen. Ze achtten hun bezwaren zo gewichtig, dat ze deze lieten drukken.⁷⁰ Daarbij kregen ze de steun van de kerk van Uithuizen, die de synode verzocht dit bezwaarschrift in behandeling te nemen.⁷¹ Dat dit gebeurde blijft een vreemde zaak. Na het bezwaarschrift van Hegger was de zaak in feite uit de sfeer van de tucht gehaald, en zo sterk waren de bezwaren van Van den Brink nu ook weer niet. Dat bleek ook wel uit het vervolg. Het werd een slepende zaak. De synode besloot tot twee maal toe 'thans' geen uitspraak te doen over de opvattingen van Baarda, maar wel grondige aandacht te besteden aan de vraag naar der aard van het schriftgezag. Dit betekende ondanks forse synodale kritiek op het bezwaarschrift van Van den Brink c.s. dat Baarda's opvattingen tot aan de verschijning van het synodale rapport over het schriftgezag *God met ons* in 1980 min of meer verdacht bleven.

De verschijning van *God met ons* markeert een bijzonder punt in de geschiedenis van de theologische faculteit. Met dat rapport namen de kerken afstand van Kuypers visie op de inspiratie. Daarmee werd ook eindelijk het zwaard van Damocles opgeborgen, dat zolang boven het hoofd van Baarda en anderen had gezweefd. Het behoort tot de geschiedschrijving van de kerken om deze veranderende houding in kaart te brengen. Maar aan de rol van deputaten wil ik niet voorbij gaan. Zij waren het die intensief met de faculteit in gesprek zijn gegaan, zij zijn het ook geweest die de synode min of meer hebben gedwongen een andere koers in te slaan. Daarover gaat deze paragraaf. 309

Het deputatenverslag aan de Synode van Maastricht (1975/1976) opende met een preambule, waarin deputaten er blijk van gaven een nieuwe koers voor te staan.⁷² Openlijk erkenden zij dat er een kloof was ontstaan tussen de theologische ontwikkelingen en de traditionele geloofsbeleving van vele gemeenteleden. 'De bedoelde kloof is wijd en diep.' Om te voorkomen dat de spanningen die deze kloof met zich mee bracht zouden leiden tot 'overspanning', bepleitten deputaten een koersverandering. Met andere woorden: deputaten vreesden dat het tot een scheuring in de kerken zou komen als deze op dezelfde voet verder bleven gaan. Wij 'worden genoopt tot ontdekking en erkenning van de eenheid van het ware geloof, ook waar dit geloof in verschillende kaders wordt uitgedrukt'. Dat vraagt een geduldig luisterende houding, die tracht door te dringen tot de diepste intenties van elkaar en daarmee tot een nieuwe herkenning van de eenheid van het ware geloof. Het ligt voor de hand dat deputaten hiermee tevens reageerden op wat ze aan reacties in de kerken waarnamen. Dros wijst op een 'bezorgd tegenoffensief', waarin velen zich uitspraken tegen tuchtmaatregelen.⁷³ Hoe dan ook, in feite vroegen deputaten aan de synode de steun voor een door hen voorgestane, andere manier van omgaan met de spanningen tussen de kerken en de faculteit. Het moderamen echter, zo moest deputatenwoordvoerder en moderamenlid Rietveld de synode bij behandeling van het rapport op 25 september 1975 melden, had deputaten verzocht deze preambule te herschrijven.⁷⁴ Deze bleef dus buiten beschouwing. Voor het overige werden de handelingen der deputaten, die in het licht van de preambule weinig om het lijf had-

den, goedgekeurd. Daarna ging de synode in comité-generaal.⁷⁵

Deputaten meldden de synode echter begin oktober dat het hun onmogelijk was gebleken de preambule te herschrijven. Ze waren er vast van overtuigd dat de kerken zich op een doodlopende weg bevonden. Wel stelden ze een beschouwing van Rietveld ter beschikking, die ge-
 diend had ter voorbereiding in eigen kring van het deputatenrapport.⁷⁶
 310 Later blijkt dat de synode besloten had tot een conferentie, opdat de synodeleden elkaar rond de wezenlijke vragen van kerk en theologie zouden kunnen ontmoeten zonder de druk van de agenda en de bedoeling om tot besluitvorming te komen. Een en ander schijnt een reactie te zijn geweest op beide stukken van deputaten.⁷⁷ Voor deze conferentie, die plaatsvond van 6 tot en met 8 januari 1976, leverden zowel Kuitert als H. N. Ridderbos een aantal stellingen waarover door de synodeleden werd gesproken. Ook J. T. Bakker en J. Veenhof verleenden hun medewerking. Uit het slotwoord van voorzitter C. Mak valt op te maken dat een en ander in een goede sfeer is verlopen.⁷⁸ Volgens kwam alsnog, in de zitting van 31 maart 1976, het antwoord van deputaten op de vraag om de preambule te herschrijven aan bod.⁷⁹ De synode erkende dat de uitvoering van de bestaande overeenkomst (de toetsing van de trouw aan de belijdenis) in de praktijk voor deputaten soms moeilijkheden opleverde en dat de conferentie van januari verhelderend had gewerkt. Dit leidde niet tot het opheffen of veranderen van de overeenkomst, wel tot de machtiging aan de synode om in geval van diep ingrijpende vraagstukken een bezinningsconferentie uit te schrijven. Het rapport waarin de conferentie werd geëvalueerd, werd voor kennisgeving aangenomen.⁸⁰

Hoe groot de invloed van Rietveld en zijn mededeputaten is geweest op de richting die de kerken zouden inslaan, valt niet precies in te schatten. Duidelijk is wel dat deputaten 'de kat de bel hebben aangebonden'. In dit tijdsgewricht achtten zij het niet langer verantwoord op de gebruikelijke weg voort te gaan. Duidelijk is ook dat zij zich ondanks de druk van het moderamen niet terzijde hebben laten schuiven. Zij meenden dat het zo niet langer kon en ze vroegen de kerken hen daarin te volgen. Dat was hun boodschap. En tenslotte is duidelijk dat de conferentie, die de synodeleden de mogelijkheid had geboden in kleine kring met elkaar en met enkele theologen van gedachten te wisselen goed was gevallen.

In het volgende verslag blikten deputaten voor het verband dankbaar terug op het effect van de door hen voorgestelde koerswijziging. Uit de belangstelling binnen de kerken voor het uitvoerig verslag van de synodale gesprekken uit januari 1976 was huns inziens gebleken dat de kerken het gewaardeerd hadden dat een van de meerdere vergaderingen hen was voorgegaan op een weg die leiden kon tot een beter geestelijk verstaan van elkaar, ook als theologisch gezien verschillen duidelijk aan de dag traden. 'Wij menen dat de relatie tussen onze kerken en de theologische faculteit (en) ermee gediend is wanneer de meerdere vergaderingen op deze ingeslagen weg verder gaan.' Overigens viel er niet veel bijzonders te melden en de handelingen van deputaten werden dan ook goedgekeurd. Eén opvallende overweging van de synode springt er echter uit: *De synode overweegt dat het verband tussen de Gereformeerde Kerken in Nederland en de theologische faculteit van de vU blijft voortbestaan*.⁸¹ Het is niet geheel duidelijk waaraan deze uitlating refereert. Inderdaad had Weijland enkele jaren voordien wel eens de gedachte gelanceerd om het contract te verbreken.⁸² Ook Van Teylingen had wel eens in die richting gedacht, maar erg serieus was dit niet overwogen geworden.⁸³ Toch heeft die gedachte de geesten meer bezig gehouden dan uit die bronnen blijkt, want alleen zo kan verklaard worden dat het nodig geacht werd de relatie tussen de faculteit en de kerken nog eens expliciet te benoemen. Ook dit mag op het conto van deputaten worden geschreven.

311

Uit de voorgeschiedenis van het rapport *God met ons* blijkt dat er onder deputaten voor kerk en theologie weerstand leefde tegen een theologische bezinning op het schriftgezag die uiteindelijk moest dienen te kunnen reageren op een bezwaarschrift. In 1979 kwam het tot een nieuwe instructie.⁸⁴ We mogen hierin gerust de doorwerking zien van de oproep van deputaten om een andere koers in te slaan. Met het rapport zelf namen de kerken afstand van de traditionele gereformeerde inspiratieleer en werd ruimte geschapen voor de inbreng van het subject. Het was juist deze omslag die zich reeds kort na 1950 in de theologie van Berkouwer aandiende en die zijn leerlingen de kans bood verder te kijken dan het eigen huis. De synode herkende het rapport als een 'duidelijke en confessioneel-verantwoorde uiteenzetting over de wijze, waarop de Schrift verstaan wil worden, om te kunnen horen wat de God van het Woord ons te zeggen heeft'.⁸⁵

Het vervolg, de ontvangst van het rapport door de kerken, is voor de

geschiedenis van de faculteit weinig relevant. Belangrijk was dat met dit rapport duidelijk werd dat leden van de faculteit niet meer vanwege hun visie op het gezag van de Schrift zouden kunnen worden aangeklaagd. Niet omdat de faculteit eindelijk een *vrije* faculteit was geworden, maar omdat de Gereformeerde Kerken een deel van hun verleden, i.c. de erfenis van Kuyper met betrekking tot de Schrift, van zich af hadden geschud. Het isolement waarin de gereformeerde wereld verkeerde, bestond niet meer. De faculteit had mede door de inbreng van jongere geleerden als Augustijn, Baarda en Kuitert haar plaats ingenomen temidden van de andere theologische faculteiten in Nederland. De weg daartoe was bereid door hun leermeesters, in het bijzonder door Berkouwer en Schippers.

[13] Studeren aan de Faculteit der Godgeleerdheid 1966-1980

In een verslag over het cursusjaar 1968/1969 merkte Kuitert op dat 313
er uitzonderlijk veel tijd was besteed aan de herstructurering van de
studie en de reorganisatie van het bestuur van universiteit en faculteit.
Hij sprak in dit verband over het Moloch-karakter van deze operaties.
Genoemde hervormingen verslonden tijd en energie.¹ Deze verzuch-
ting maakt duidelijk dat het facultaire leven niet alleen door bezwaar-
schriften werd bepaald. Daarom wil ik in dit hoofdstuk aan de hand
van enkele korte schetsen trachten iets te laten zien van wat zich ver-
der zoal op en rond de faculteit voordeed. Het meeste van wat er ook
gebeurde zal niet aan de orde komen. Niet alles kan nu eenmaal
beschreven worden. Bij mijn keuze heb ik me voornamelijk laten lei-
den door het perspectief van de studenten. Zij kregen medeverant-
woordelijkheid voor het bestuur, hun studieprogram veranderde en
ook zij hadden te maken met het veranderingsproces in de gerefor-
meerde (theologische) wereld. De afbeeldingen in dit hoofdstuk laten
zien waar ze studeerden. In de tweede helft van de jaren zestig ver-
huisde de vu naar Buitenveldert. Aanvankelijk maakten ook de theo-
logen gebruik van het *Provisorium*, later verhuisden ze naar de 14^e eta-
ge van het hoofdgebouw aan De Boelelaan.

DE HERSTRUCTURERING VAN HET FACULTEITSBESTUUR

De enorme toevloed van studenten naar de universiteiten in de jaren
zestig stelde deze voor ernstige structurele problemen, sociale span-
ningen en oplopende kosten.² Dit alles leidde tot bezinning op een
efficiëntere bedrijfsvoering en studieopzet. Niet voorkomen kon wor-
den dat de spanningen langzamerhand opliepen. En hoewel de situ-
atie niet zo ontspoorde als elders in Europa, kende Nederland in 1969
een warm voorjaar. Eind april werd de Katholieke Hogeschool van Til-
burg bezet, in mei werd het bestuurlijk centrum van de Universiteit

Nieuwbouw aan De Boelelaan

van Amsterdam (het Maagdenhuis) bezet. Naar aanleiding van al deze onrust kwam het tot een democratisering van de universiteit die gestalte kreeg in de zogenaamde de Wet Universitaire Bestuurshervorming (WUB). De universiteit zou voortaan worden bestuurd door een College van Bestuur en een Universiteitsraad, en iedere faculteit kreeg een faculteitsraad, waaraan grote macht werd toegekend. Studenten speelden in beide organen een belangrijke rol. Ondertussen werd het bestuur van de universiteit meer en meer een zaak van en voor professionals. In het voetspoor hiervan volgde de verdere bureaucratisering van het universitaire bestel.³

315

Uit de faculteitsverslagen van 1968 en 1969 valt weinig op te maken over de spanningen die zich in de universitaire wereld voordeden. Nog op 28 februari 1969 stelde de faculteit – dat wilde toen zeggen: de hoogleraren – voor aan haar moderamen grote volmachten toe te kennen. De handelingen van het moderamen moesten schriftelijk worden vastgelegd en achteraf worden goedgekeurd door de faculteit, die naar behoefte vergaderde. Met de staf, zo werd de medewerkers voorgesteld, zou worden overlegd wanneer er zaken van onderwijs en onderzoek aan de orde waren of wanneer er theologische thema's zouden worden doorgesproken.⁴ Overigens werd besloten dat de vergaderingen altijd door twee staffleden zouden worden bijgewoond, tenzij er benoemingskwesties aan de orde waren. Zo'n voorstel ziet er redelijk uit en ademt bepaald geen revolutionaire sfeer. Wel maakt het duidelijk dat er rond de positie van de medewerkers een en ander aan het verschuiven was. Heel voorzichtig kregen ze een officiële plaats. Die positie was namelijk nergens omschreven, in feite was de hoogleraar de enige die telde. Zo althans heeft A. van der Meiden dat beleefd. In een overzicht van de Utrechtse senaat uit 1968 werden de lectoren niet vermeld, 'en alles wat "daar beneden" was deed kennelijk het werk, maar telde verder niet mee', zo meent hij.⁵ Zonder veel discussie werd de bestaande regeling door de theologen dus enigszins aangepast.

Rond diezelfde tijd is er sprake van een *Dossier Organisatie en Bestuur van Universiteit en Hogeschool*. Het betreft een notitie van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen over de bestuursstructuur van de universiteit.⁶ In een brief van 18 maart had de 'commissie bestuursvorm' van de VU daarover een advies aan de faculteiten

gevraagd. Daarop was door Verkuyl, Schippers en Meuleman een rapport samengesteld.⁷ Dit leidde tot een breedvoerige discussie. Aan curatoren werd gemeld dat de faculteit van mening was dat de faculteiten gehandhaafd dienden te blijven en dat er in de nieuwe bestuursvorm van de universiteit sprake zou moeten zijn van een faculteitsgewijze vertegenwoordiging. Over meer (i.c. het bestuur van de faculteit) kon men het niet eens worden. Daarom werden Augustijn, Van den Berg en Ridderbos aan de commissie toegevoegd om een uitgebreider rapport over de bestuursstructuur samen te stellen, mede op grond van schriftelijk commentaar uit de faculteit. Ook een vertegenwoordiging van de studenten zou aan het beraad deelnemen. Het waren de dagen van de Maagdenhuisbezetting (16-21 mei). Op 19 mei was er aan de vu een grote manifestatie geweest waarbij de aanwezigen zich onder meer hadden uitgesproken voor medebeslissingsrecht van alle geledingen aan de universiteit.⁸ In het licht daarvan waren de voorstellen van de 'commissie-Verkuyl' wat aan de magere kant. Vandaar wellicht ook de uitbreiding van de commissie en de nieuwe opdracht. Want het lijkt erop alsof de voortgaande ontwikkelingen en de Maagdenhuisbezetting ook aan de theologische faculteit tot een radicalisering leidden.

Het werk van deze herstructureringscommissie leidde tot een uitvoerige bezinning.⁹ Om enige orde in de wirwar van gedachten te verkrijgen, werd besloten twee rapporten te laten samenstellen over een mogelijke bestuursvorm van de faculteit. Een van de hand van Van den Berg en Ridderbos, en een van de hand van D.C. Mulder, Kuiter en Augustijn. Nadat deze rapporten besproken waren, werden op het zogenaamde 'Advies' (van D.C. Mulder c.s.) zeven stemmen uitgebracht, op de 'Schets' (van Van den Berg c.s.) drie.¹⁰ Het belangrijkste verschil betrof de samenstelling van de faculteitsraad. Volgens het 'Advies' diende de faculteitsraad te bestaan uit vier hoogleraren, twee stafleden en zes studenten, volgens de 'Schets' uit alle hoogleraren en lectoren, twee stafleden en vier studenten. De faculteit koos derhalve voor een faculteitsraad waarin de hoogleraren en staf even sterk vertegenwoordigd waren als de studenten. Op basis hiervan werd namens de 'commissie herstructurering' op 25 november door Augustijn een ontwerp-bestuursreglement ingediend.¹¹ Voorgesteld werd dit per 1 februari 1970 in te voeren.

Er zou volgens dit plan een faculteitsraad moeten komen, bestaan-

de uit zes stafleden en zes studenten. Ook één lid van het administratief personeel was welkom en had stemrecht als het ging om zaken die positie en werk van het administratief personeel betroffen. Deze faculteitsraad zou volledige beslissingsbevoegdheid hebben met uitzondering van hetgeen in de wet bepaald wordt met betrekking tot de taken van hoogleraren en lectoren. De verschillende geledingen kregen het recht om desgewenst de faculteitsraad van advies te dienen. Daarnaast moest er een Algemene Vergadering in het leven te worden geroepen, 317 bestaande uit allen die op de een of andere manier betrokken waren bij de faculteit. Deze vaardigde leden af naar de raad en kon eventueel het vertrouwen in de raad opzeggen waardoor deze genoodzaakt zou zijn af te treden.

Toen de faculteit hierover vergaderde, kwam er nog al wat kritiek.¹² Meuleman sprak over een gelijkheidsideologie, over een bestuursvorm die was gebaseerd op achterdocht van de studenten, die de macht van de hoogleraren wilden breken. Nauta achtte het ontwerp in strijd met de wet.¹³ Van den Berg meende dat er te veel verantwoordelijkheid op schouders van de studenten werd gelegd en Ridderbos meende dat het hele ontwerp berustte op een (te) optimistische mensbeschouwing. Desondanks werd deze bestuursvorm geaccepteerd. Acht leden stemden voor, vier stemden tegen, de ene adviserende stem (van Nauta) was eveneens tegen. De tegenstemmers behielden zich het recht voor de besturende colleges te informeren, zo vermelden de notulen, maar alleen Meuleman heeft van dit recht gebruik gemaakt.¹⁴ Opmerkelijk is dat de brief waarin het voorstel van de faculteit 'oude stijl' was verwoord, ondertekend was namens de faculteit (Ridderbos en Augustijn), namens de wetenschappelijke staf (J. C. Schreuder en M. H. van Es) en namens de theologische faculteitsvereniging (G. J. van 't Slot en M. van Hove).

Curatoren vergaderden hierover op 9 januari 1970. Zij meenden dat dit plan in feite de opheffing van de faculteit zoals bedoeld in de reglementen van de VU betekende. Directeuren en curatoren reageerden in een brief van 29 januari 1970 aan 'de afzenders van de brief van 19 december 1969 aan de colleges van directeuren en curatoren'.¹⁵ Daarin werd hun meegedeeld dat het plan elementen bevatte die op ernstige bezwaren stuitten. In het bijzonder gold dat de vele bevoegdheden van de raad. Directeuren en curatoren achtten dit onjuist, te meer omdat studentleden en stafleden volgens het ontwerp gelijkelijk

in de raad zouden zijn vertegenwoordigd. Als tweede belangrijke punt wezen zij op de kandidaatsstelling en verkiezing van raadsleden. Zij achtten het juist indien iedere geleding zijn eigen afvaardiging zou regelen. Nu zouden studenten een voorgestelde afvaardiging uit de staf kunnen blokkeren. Het verwonderde hen (daarom) niet dat een belangrijke minderheid van de faculteit bezwaren had tegen dit ontwerp. Mede om die reden konden zij voor dit plan 'weinig enthousiasme opbrengen'. Ze verzochten de faculteit dan ook de zaak nader in overweging te nemen.

Daarna volgde een maand die ongetwijfeld bewogen mag worden genoemd.

De studenten, die blijkbaar het antwoord van curatoren en directeuren in handen hadden gekregen, reageerden getergd. Op 5 februari richtten zij een verzoek aan de faculteit om onmiddellijk over te gaan tot invoering van het voornoemde plan.¹⁶ Deze ging niet op die eis in, maar sprak vier dagen later wel uit dat het van groot belang was dat de democratisering van de faculteit zou worden gerealiseerd. Ze beseftte echter ook dat er spanning zat in het reglement. Zij die de beslissingen moesten nemen waren niet dezelfde als degenen die de verantwoordelijkheid voor de beslissingen droegen. Om die reden besloot zij studenten en staf uit te nodigen voor overleg over de vraag welke stappen bij directeuren en curatoren moesten worden genomen.¹⁷

Dit leidde op 11 februari tot de samenstelling van een brief aan curatoren.¹⁸ Naar het oordeel van de faculteit was er geen sprake van een eerder toegezegde experimenteerruimte.¹⁹ Daarom vroeg de faculteit op korte termijn om een onderhoud. De studenten waren over dit ontwerp nogal boos en eisten de volgende dag dat de faculteit zich vóór het einde van de week zou uitspreken voor onvoorwaardelijke doorvoering van het democratiseringsplan. Ze beloofden daarbij plechtig zich niet te zullen onthouden van 'eenzijdige acties tegen Curatoren en Directeuren gericht ter bevordering van het zo snel mogelijk doorvoeren van het democratiseringsplan'.²⁰ Prompt daarop reageerde de faculteit.²¹ Zij herinnerde de studenten eraan dat de faculteit zelf achter het ontwerp-bestuursreglement stond, dat er geen enkel teken was dat erop zou kunnen duiden dat ze daar niet meer onverkort en integraal achter stond en dat ze geen enkele behoefte had op haar vroegere uitspraken hierover terug te komen.²² De opgestelde brief werd dan

Het provisorium

ook verzonden.²³ De studenten zouden nog even geduld moeten hebben.

320 Het gesprek tussen de faculteit en een afvaardiging van curatoren en directeuren vond plaats op 20 februari 1970. Namens de faculteit waren aanwezig de hoogleraren Ridderbos, Augustijn en D. C. Mulder, de medewerkers H. Leene en W. Bakker en de studenten mej. G. J. van 't Slot, J. C. Eikelboom en C. Korenhof. Beide partijen stelden een verslag samen.²⁴ Daaruit blijkt dat het essentiële bezwaar van directeuren en curatoren hierin was gelegen dat volgens het ontwerp-reglement de bevoegdheden van de faculteit (hoogleraren en lector) zouden worden overgedragen aan een faculteitsraad. Zolang het reglement van de universiteit nog niet was veranderd, kon daarvan geen sprake zijn. Dit bezwaar zou vervallen wanneer daarover een bepaling zou worden opgenomen die inhield dat een besluit van de faculteitsraad over een zaak die hoogleraren en lectoren regardeerde, slechts geëffectueerd kon worden wanneer zij door de faculteit (in engere zin) werd overgenomen.

Op 23 februari kwam een en ander aan de orde in de faculteitsvergadering.²⁵ Sommigen wilden het concept terug nemen en de faculteitsraad vervangen door een raad met verkiezing uit en door de gedingen, maar zover kwam het niet. Uitgesproken werd dat het faculteitsbestuur streefde naar integrale doorvoering van het program, maar dat zij een conflict met de besturende colleges wilde vermijden. Men besloot daarom het concept in werking te laten treden, met dien verstande dat beslissingen van de faculteitsraad waarvoor de faculteit in engere zin verantwoordelijk was, niet geëffectueerd zouden worden dan nadat zij door de faculteit zouden zijn overgenomen. Gebeurde dat niet, dan zou overleg tussen faculteit en faculteitsraad plaats vinden. Opnieuw bleek de verdeeldheid in het hooglerarencorps: Zeven voor, vier tegen, één onthouding. Maar: de faculteitsraad zou er komen. In die zin werd een brief aan het college van directeuren verzonden.²⁶ Daarmee liep de theologische faculteit bepaald niet achteraan.²⁷

In het najaar van 1972 begon een nieuwe ronde onderhandelingen over het faculteitsreglement.²⁸ De reglementen van de vu waren inmiddels in het kader van de invoering van de wub gewijzigd en de fa-

culteitsreglementen moesten daarmee in overeenstemming worden gebracht. Dit leidde tot enkele aanpassingen.

DE HERSTRUCTURERING VAN DE STUDIE

Het is opvallend dat in de eerste tachtig jaar van haar bestaan de faculteit slechts tot enkele kleine wijzigingen in de aard van het onderwijs 321 besloten heeft. Jaar in jaar uit werd er college gegeven, jaar in jaar uit zaten studenten braaf te 'pennen', zo rond de twintig uur per week. Een eerste signaal dat er behoefte bestond aan verandering dateert uit 1945. De traditionele wijze van college-geven voldeed de studenten niet meer. Maar toen werd naar hen niet geluisterd. Als er al iets veranderde, dan hing dat af van het eigen initiatief van de hoogleraar. Wel werd de opleiding in de tweede helft van de jaren vijftig uitgebreid met een meer op de praktijk gericht deel.²⁹

Een belangrijke verandering in de jaren zestig betrof de invoering van een zogenaamd 'groot tentamen'.³⁰ Eigenlijk een meetpunt halverwege de studie, bestaande uit vijf tentamens. Bovendien verleende een gunstig testimonium van het 'groot tentamen' vrijstelling van de bestudeerde stof voor het kandidaatsexamen. Dat was in die tijd een echt examen, waarin geëxamineerd werd in de vakken exegese Oude en Nieuwe Testament, kerkrecht, kerkgeschiedenis, ethiek en dogmatiek.³¹ Het zijn, kortom, de traditionele theologische disciplines die tezamen de vorming van de aanstaande predikanten bepaalden. In diezelfde tijd werd de opzet van het doctoraal examen gewijzigd. Het bestond sedert jaar en dag uit twee delen. Het eerste deel behelsde de gebruikelijke tentamenstof, het tweede deel behelsde de opgave om in één week een scriptie te schrijven over een te voren niet bekend onderwerp. Voortaan was er sprake van een ongedeeltd doctoraal examen, waarbij het schrijven van de scriptie was komen te vervallen.³² Overigens was de studie-duur in de loop der jaren uitgedijd. Kon Houtzagers indertijd na drie jaar examen doen, in de jaren zestig duurde de studie (na de propedeuse) al gauw vijf jaar, zonder dat dit overigens ergens uit een bepaalde regeling valt op te maken.³³ Nog steeds wordt er in de studiegidsen uit die tijd gesproken over drie jaar college in de kandidaatsfase. Na de collegejaren volgden minstens nog twee jaren van tentamens, voor velen werden het er drie of meer.

322 In deze studie-opzet kwam in 1971 verandering, mede als gevolg van allerlei ontwikkelingen buiten de theologische faculteit. In 1968 verscheen er een advies aan de regering, *De universiteit, doelstellingen, functies, structuren*, bekend geworden als de *Nota Posthumus*. Daarin werd voorgesteld de propedeuse overal in te voeren als een oriënterende fase die één jaar zou omvatten. De eigenlijke studie zou drie jaar moeten duren en uitlopen op een doctoraal examen. In de fase die volgde op het doctoraal examen bestond dan voor sommigen de mogelijkheid te promoveren. Mede om die reden moest er in de eerste fase reeds sprake zijn van specialisatie.³⁴ De eerste vergadering van de faculteit hierover vond plaats op 17 februari 1969, daarna volgde onder meer overleg met Kampen en in september 1969 werd na een breedvoerig overleg een voorlopige stand van zaken geformuleerd. De faculteit stond wel achter een herstructurering, maar week op essentiële punten af van de *Nota Posthumus*.³⁵

Een belangrijke reden om tot herstructurering van de studie te komen was de onbillijkheid dat theologische studenten na zes jaar nog slechts hun kandidaatsexamen hadden, terwijl studenten in andere studierichtingen in die tijd hun doctoraal examen konden behalen. Daarbij kwam dat er in toenemende mate behoefte bestond aan differentiatie binnen de doctoraalfase omdat niet iedere student meer predikant werd. Een laatste reden was de behoefte om de studie beter af te stemmen op de toekomstige arbeid. Overigens wilde de faculteit van een verkorting van de studie niet weten. Zij bleef opteren voor een zesjarige studie. Over de invulling van de propedeuse was men het eens: deze fase diende om de studenten het noodzakelijke instrumentarium aan te bieden (onder meer kennis van het Hebreeuws) én als oriëntatiefase. Mede daarom achtte men het van belang de propedeuse onder te brengen in de theologische faculteit. In afwijking van de *Nota Posthumus* wilde men de kandidaatsfase, die voor allen gelijk moest zijn, handhaven, om pas in de doctoraalfase tot een specialisatie te komen. Discussie was er over de vraag of deze fase vooral diende ter voorbereiding op een maatschappelijke functie of ter verdieping van de studie.

In het voorjaar van 1970 werden al enkele besluiten genomen ten aanzien van de propedeuse, in afwachting van de totale herstructurering van de studie. Deze kwam geheel aan de theologische faculteit

en kreeg iets sterker dan voorheen het geval was een oriënterend karakter. In diezelfde tijd kwam de sectie theologie van de Academische Raad met een voorstel tot studiehervorming.³⁶ Een en ander is blijkbaar reden geweest voor de faculteit om op 18 en 19 september 1970 uitvoerig over de studiehervorming van gedachten te wisselen op een zogenaamd 'kongres'. De conclusies en resoluties werden doorgezonden naar de bevoegde vU-organen.³⁷ Deze behelsden deels een pleidooi voor een grotere invloed van de menswetenschappen binnen het curriculum, mede vanwege de moeilijkheid om wat in de studie aan de orde komt 'te vertalen' naar de praktijk. Daarnaast bepleitten de godgeleerden een zesjarige studie, waarbij het doctoraal examen de afsluiting diende te vormen. Curatoren prezen het in de houding van de faculteit dat deze een eigen route voorstelde, die (gedeeltelijk) afweek van de voorstellen van de Academische Raad. Wel vroegen zij zich af of er bij de voorgestelde opzet van de studie niet een te grote nadruk kwam te liggen op de sociale wetenschappen.³⁸

323

Dit thema kwam ook aan de orde toen Kwast en Zielhuis verslag deden van het congres.³⁹ 'Het kongres heeft zich opmerkelijk positief opgesteld. Het wil duidelijk een theologische faculteit en geen vermenging met de sociologie'. Na het verslag van Kwast en Zielhuis verschenen enkele vertegenwoordigers van de faculteit ter vergadering om over een en ander van gedachten te wisselen.⁴⁰ Tenslotte kon de faculteit niet zonder nader overleg met de kerkelijke organen haar studieprogram wijzigen. D. C. Mulder gaf inzicht in de stand van zaken. Langzamerhand begon de nieuwe studieopzet gestalte te krijgen. Hoewel deputaten vragen hadden, was de ontvangst van het nieuwe programma welwillend. Rietveld achtte het beter aansluiten op het arbeidsveld dan het bestaande programma, en door de specialisatiemogelijkheden deed het programma meer recht aan de individuele mogelijkheden van de studenten.

Op 22 januari 1971 vond er een vergadering plaats van deputaten met de curatoren van Kampen.⁴¹ In Kampen speelden dezelfde vragen en partijen hadden er belang bij gezamenlijk op te trekken. J. Donner, lid van het bestuur van de Johannes Calvijnstichting (en oud-curator vU) zette gelijk de toon toen hij stelde dat het gevaarlijk was om zich zonder meer aan te sluiten bij motieven voor de herstructurering van het theologisch onderwijs aan de rijksuniversiteiten. De vergadering meende dat de zaak 'in volkomen eigen vrijheid en verantwoordelijk-

heid' moest worden gezien. Dat gebeurde dan ook. Want over de studietijd werd opgemerkt dat die gehandhaafd moest blijven op zes jaar. Ten aanzien van het doctoraal examen na zes jaar was men van mening dat dit enerzijds aansloot bij de waarde van de titel in andere faculteiten, maar anderzijds een devaluatie was van het bestaande doctoraal examen. Een voordeel was de specialisering. Wel moest worden nagedacht over de hulpwetenschappen als de sociologie. Die hulpvakken zouden met name op gespannen voet kunnen komen te staan met de dogmatische bezinning ten aanzien van de kerk. De vraag rees of de kerk ook verantwoordelijkheid moest dragen voor de sociologie.

Het resultaat van dit alles mocht voor de faculteit bevredigend heeten. Met de steun van curatoren, deputaten en de curatoren van Kampen in de rug deed de faculteit aan directeuren verslag van wat zich afspeelde.⁴² Het ging in de herziening van de studie om integratie en concentratie, om een betere afstemming van de vakken op elkaar, om de mogelijkheid na het kandidaatsexamen te komen tot een specialisatie, en dat alles in zes jaar. Uitdrukkelijk werd verklaard dat er veel plaats in het curriculum was ingeruimd voor andere wetenschappen, maar dat het geenszins de bedoeling was van de theologen 'halve sociologen' te maken. Enkele maanden later zond de faculteit een uitvoerig lesplan naar curatoren.⁴³ Daarbij werd ook een ontwerp-brief aan de synode gevoegd. Een en ander betekende immers een wijziging van het contract, zodat ook de kerken hierover moesten worden gehoord. Curatoren meldden aan directeuren in principe akkoord te kunnen gaan en adviseerden hen contact op te nemen met de synode.⁴⁴ Aldus geschiedde. De synode kon zich met de nieuwe studieopzet verenigen.⁴⁵

Het lesplan laat zien dat het patristisch Grieks en Latijn uit de propedeuse waren verdwenen. Een inleiding in de psychologie, de encyclopedie, de godsdienstwetenschap, de algemene kerkgeschiedenis en de sociologie waren daarentegen aan het curriculum toegevoegd. De propedeuse had daarmee een oriënterend karakter gekregen. Het tweede, derde en vierde jaar waren bestemd als voorbereiding op het kandidaatsexamen, dat een administratief karakter had gekregen. Nieuw waren de vakken sociologie van kerk en godsdienst, inleiding in de praktische theologie alsmede communicatie en interactie. Op zichzelf genomen namen deze vakken geen overdreven plaats in binnen het

curriculum. Relatief echter, gelet op de totale studieduur, was duidelijk dat er desondanks wel sprake was van een significante verschuiving ten opzichte van de vroegere indeling. Voor het doctoraal stond twee jaar. Er waren twee mogelijkheden. Of men koos voor het zogenaamde 'vrije doctoraal', of voor een doctoraal dat gericht was op het beroep van leraar of dat van predikant. Binnen het predikantendoctoraal kon dan weer gekozen worden twee varianten. Studenten konden kiezen tussen een praktische vorming die de helft van de studie in beslag zou nemen of een praktische vorming die een kwart van de beschikbare twee jaar zou duren.

325

Ondertussen leefde bij de regering de wens om tot een vierjarige studie van de theologie te komen.⁴⁶ Hierover werd door deputaten van gedachten gewisseld met de commissie van de synode die hiervoor in het leven was geroepen. Een en ander resulteerde in een brief aan de minister, waarin door de bevoegde organen van de Gereformeerde Kerken, de Nederlandse Hervormde Kerk en de Rooms-Katholieke Kerk gepleit werd voor een zesjarige studie theologie.⁴⁷ Op 25 november 1971 werden Fiet en curator Van der Beek, samen met enkele curatoren van Kampen, door Donner, als deputaat voor het contact met de hoge overheid, bijgepraat.⁴⁸ Het vervolg van de discussie, die zich enkele jaren voortsleepte, is bekend. De kerken hebben met hun actie succes gehad, de herziene opleiding tot de dienst des Woords bleef zes jaar. Daarmee duurde deze evenlang als de opleiding tot hervormd predikant. Werd het doctoraal examen aan de rijksuniversiteiten wel na vier jaar afgelegd (een jaar propedeuse en drie jaar doctoraalstudie), daarna volgde nog twee jaar studie aan de kerkelijke opleiding.⁴⁹

EEN VREEMDE EEND IN DE BIJT

In de vorige paragraaf bleek enkele malen dat sommigen aarzelingen hadden bij de plaats die de sociologie in het theologisch curriculum zou gaan innemen. In dezelfde tijd werd tot tweemaal toe in het *Gereformeerd Weekblad* kritisch gereageerd op enkele bijdragen van de bekendste socioloog die de gereformeerde wereld toen rijk was, dr. G. Dekker. Overigens leefde de vraag naar de plaats van de sociologie niet alleen in gereformeerde kring. In Utrecht werd zelfs een speciale commissie benoemd die de inpassing van de sociale wetenschap-

pen in het theologisch curriculum moest voorbereiden. Want ook daar werd de vraag gehoord of de menswetenschappen de oude humaniora aan de basis van de theologische studie niet zouden verdrijven en 'het karakter van de Theologie als openbaringswetenschap zouden kunnen aantasten'.⁵⁰ Dat was de kern van de zaak, waarvoor men ook in gereformeerde kring bang was.

326 Dekker was de eerste niet-theoloog die aan de Faculteit der Godgeleerdheid werd benoemd.⁵¹ Dat hij socioloog was, was een extra bijzonderheid. De theologen hadden weinig aandacht gehad voor de zich ontwikkelende sociologie, aldus de opvolger van Dekker, H.C. Stoffels.⁵² Aan J. P. Kruijts bekende proefschrift over de ontkerkelijking werd in het GTT geen aandacht geschonken, aan de vruchten van Bannings arbeid ging het GTT voorbij. Zelfs de vruchten van het Gereformeerd Sociologisch Instituut werden in het GTT niet genoemd. Theologie, dat was exegese, kerkgeschiedenis, dogmatiek.

De vu kende met de socioloog R. van Dijk en de theoloog R. Schippers twee hoogleraren met een bijzondere belangstelling voor de sociologie. Beiden waren nauw betrokken bij het Gereformeerd Sociologisch Instituut (1954-1966), Van Dijk als directeur, Schippers als voorzitter van het bestuur. Dit instituut was mede op aandrang van de overheid in het leven geroepen voor sociologisch onderzoek onder de gereformeerde gezindte. Het was geen kerkelijk instituut, hoewel het uit verschillende kerken wel steun ontving en daarvoor ook onderzoek verrichtte. Dat Schippers voor dit veld van wetenschap voelde, leidde er toe dat in 1955 bij hem ds. R. Kooistra promoveerde op een studie naar de betekenis van de sociologie voor de gereformeerde theoloog.⁵³ De theoloog, aldus Kooistra, kan de sociologie niet missen, want hij 'kan zich de huidige samenleving, haar problemen en noden, laten verklaren door de socioloog'.⁵⁴ Het zou echter nog geruime tijd duren voordat onder theologen het besef groeide dat zij met twee linkerhanden in een sterk veranderende maatschappij stonden. Stoffels zag daarvan de eerste blijken in een befaamde kroniek van Kuitert in het vernieuwde GTT van 1963. Sedertdien nam het gebruik van het sociologisch jargon in het GTT toe. In 1967 verscheen voor het eerst een verslag van empirisch sociaal-psychologisch onderzoek in het GTT.⁵⁵

Het is in het kader van deze ontwikkelingen dat Fiet zijn ambitieuze plan rondom de praktische theologie ontwikkelde. Wie leert ons de werkelijkheid kennen waarin de predikant moet functioneren? Welke

taal wordt daar gesproken? Welke communicatieregels gelden daar? Welke ontwikkelingen doen zich voor? Firet had daarom een open oog voor de noodzaak van sociologisch onderzoek als bouwsteen voor een wetenschappelijke uitwerking van de praktische theologie. Zijn voorkeur ging uit naar een godsdienstsocioloog binnen de Faculteit der Godgeleerdheid, niet een socioloog die vanuit een andere faculteit enige diensten zou verlenen. Zo kwam het in 1970 tot de benoeming van Dekker.

327

In het najaar van 1970 verschenen over Dekker enkele kritische artikelen in het *Gereformeerd Weekblad*. Plomp reageerde op een toespraak van Dekker voor het landelijk verband van de commissies van beheer.⁵⁶ Het ging daarin om de vraag of er vanuit de ontwikkelingen in kerk en samenleving iets gezegd zou kunnen worden over de achterblijvende inkomsten van de kerk. Dekker had gewezen op een veranderende waardering voor het kerkelijk instituut en zijn activiteiten. Hij zag dat op twee terreinen tot uiting komen. In de eerste plaats speelde de verhouding tussen de plaatselijke en de bovenplaatselijke organisatie, en in de tweede plaats wees hij op de verhouding tussen de traditionele en de nieuwe kerkelijke taken. De bovenplaatselijke organisatie nam in betekenis toe en niet alle activiteiten konden op dezelfde waardering van de leden rekenen. Voor een zaak als het werelddiaconaat wilden de gelovigen nog wel warm lopen, maar voor het plaatselijk kerkelijk instituut gold een afnemende offervaardigheid. Dekker stelde dat de landelijke organisatie niet langer bekostigd moest worden door de plaatselijke kerken en dat de individuele gever meer vrijheid moest hebben om zijn bijdrage te variëren al naar gelang de activiteit die zijn belangstelling had. Tot zover de weergave van Dekker door Plomp. Dat een theoloog vragen zou stellen over de verhouding tussen de plaatselijke en de landelijke kerk, dat de vraag zou opkomen of vanuit het instituut niet de volstrekte voorrang van de dienst des Woords zou moeten worden beklemtoond, dat gesteld zou worden dat die dienst des Woords niet alleen sociologisch maar ook theologisch benaderd dient te worden, dat was min of meer te verwachten. Maar wat opvalt is de toon. In de kritiek van Plomp klinkt vooral *verbetenheid* door. Dekker was als socioloog zijn boekje te buiten gegaan en hij werd daarover in stevige bewoordingen vermaand.⁵⁷

Enkele maanden later reageerde H. N. Ridderbos op een krantenverslag van een samenkomst waar Dekker een analyse had gegeven

328 van de kerkelijke situatie, in het bijzonder rond de kerkdienst.⁵⁸ Ridderbos had zich daaraan buitengewoon geërgerd en schreef op rail-lerende toon een artikel waarin hij Dekker eerst belachelijk maakte en vervolgens diskwalificeerde als een gelovige die het wezen van de kerkdienst niet vatte. Ridderbos had in het verslag gelezen dat de kerk nog slechts bezocht werd door sociale en culturele achterblijvers. Weliswaar wilde Dekker alle bestaande kerkelijke instituten en instituties niet zomaar opheffen – er zijn nu eenmaal nog teveel mensen die deze nodig hebben, ‘zwak en achterblijvend als ze zijn in de samenleving’. De kerk zelf is geweldig achterlijk, ze doet net alsof er nog een voor allen geldende waarheid zou zijn. Wat zij eigenlijk van het christendom willen is sociale ethiek, maatschappijkritiek, politiek. Dat het in de eredienst, in het Avondmaal om nog iets anders en diepers zou kunnen gaan, daarover hoort men deze mensen niet. Aldus Ridderbos over Dekker. Het valt op dat Ridderbos op een krantenverslag afgaat en vóór publicatie geen contact heeft gezocht met Dekker. ‘Deze wordt hier, op een manier die aan stemmingmakerij grenst, afgedroogd’, zo nam Firet het voor Dekker in een boze brief aan zijn Kamper collega op.⁵⁹ Het heeft niet geholpen, want Ridderbos zette enkele maanden later in *Trouw* de discussie voort. Hij was daartoe door hoofdredacteur Bruins Slot uitgenodigd en herhaalde zijn eerder ingenomen standpunt. Het enige verschil was dat de toon waarop hij zijn aarzelingen uitte minder badinerend was.⁶⁰

Als we nu weer terugkeren naar de genoemde discussies over de theologische studie, is duidelijk waar de aarzelingen vandaan kwamen. Op zijn minst kan gesteld worden dat zij die vragen hadden bij een andere invulling van het curriculum door de Kamper hoogleraren Plomp en Ridderbos gesteund werden. Daarnaast wees ik reeds op soortgelijke weerstanden tegen de invloed van de sociologie op de theologie te Utrecht. Ondertussen onthult Firet ook iets van de spanning waarin de faculteit verkeerde, wanneer hij spreekt over stemmingmakerij. Haar medewerkers lagen voortdurend onder vuur: Kuitert, Baarda, Augustijn, en nu Dekker. Binnen enkele weken na het artikel van Ridderbos zou de zaak escaleren met het proefschrift van Wiersinga.

Ook Plomp moet het wel heel hoog hebben gezeten, want toen Dekker in 1975 tot lector benoemd zou worden aan de v.u., diende hij bij deputaten een protest in. Voor een kerkordelijk denkend man als Plomp

een vreemde gang van zaken. Als buitenstaander had hij zich niet te bemoeien met de toetsing van een benoemingsvoornemen aan de faculteit, als Kamper hoogleraar had hij bovendien nog een extra reden om op grote afstand te blijven.⁶¹ Het protest van Plomp heeft Dekker overigens niet verhinderd zich te ontwikkelen tot een van de vooraanstaande godsdienstsociologen in Nederland.

ALLES IS POLITIEK

De jaren zeventig waren in de samenleving de jaren van een grote polarisatie. Deze had in het kabinet-Den Uyl (1973-1977) haar kristallisatiepunt. Ook de Faculteit der Godgeleerdheid kreeg met die polarisatie te maken. Er was, zeker in vergelijking met voorheen, een sterk politiek bewustzijn aan de faculteit. Dit leidde er toe dat de faculteit zich als zodanig enkele malen meende te moeten uitspreken over politieke kwesties. Het onderscheid tussen de kerk als organisme en de kerk als instituut was kennelijk naar het museum verhuisd, wie gereformeerd was stemde niet meer automatisch ARP en de theologen hadden een boodschap voor de politici van deze wereld.⁶²

De theologische faculteitsvereniging, die in 1978 haar 75-jarig bestaan vierde, wijdde ter gelegenheid van dit heuglijke feit haar lustrumcongres aan dit thema, *De betrokkenheid van de Theologie op de Maatschappij*.⁶³ Dit thema was gekozen in de hoop dat de theologie aan de VU een 'gezicht te geven, of althans van meer scherpgetekende gelaatslijnen te voorzien'. Het was na jarenlang discussieren namelijk nog niet gelukt om er achter te komen wat de theologische studie inhield en wat die zou moeten inhouden, zo bekende het bestuur vrijmoedig. Het thema zelf gaf natuurlijk al een richting aan. Goede theologie moet een duidelijke betrokkenheid hebben op de samenleving. Theologie kon niet *partijloos* bedreven worden. 'We staan in een maatschappij die om een keuze vraagt.' Dat vraagt om een theologie die 'niet alleen opleidt tot oplapper/ster van armen en onderdrukten', maar die ook de stem verheft tegen onrecht dat mensen arm en onderdrukt maakt en houdt, die analyseert op welke wijze theologie een rol speelt in het onderdrukt houden van mensen, en die onderzoekt hoe de theologie een bijdrage kan leveren tot het opheffen van dat onrecht. Meer wilde het bestuur er niet over kwijt. 'Zoiets dreigt snel uit kreten te bestaan.'

Gelukkig had het bestuur enkele inleiders bereid gevonden om het thema in te leiden. W.A. de Pree, gepromoveerd op een studie over theologie en maatschappij, gaf het startschot. 's Avonds was er een forumdiscussie. Twee thema's zouden in enkele uren behandeld worden. 'Hoe staat het met de theologie aan de vu?' en 'De nieuwere theologieën.' D. Boer, verbonden aan de Universiteit van Amsterdam en overtuigd communist, Kuitert en de jonge stafleden N.A. Schuman en A. Wessels zouden hun medewerking verlenen. De volgende dag opende de studente Willemien Boot met een lezing over feministische theologie en maatschappelijke betrokkenheid, gevolgd door Magda van der Grijn over de invloed van de theologie op de positie van de vrouw, die op haar beurt werd gevolgd door Lyde Vroon-de Geus over haar ervaringen als vrouw en diaken in de hervormde synode. Het geheel werd opgeluisterd met een tentoonstelling over vrouwenverdruking in faculteit en kerk. En wie geld te besteden had, was hartelijk welkom bij de boekentafel feministische theologie. Het viel, zo concludeer ik, nogal mee met de verlegenheid van het bestuur. Het bestuur had behoefte aan een *andere* theologie dan de gebruikelijke. Uit de vele mogelijkheden die het congres mij biedt, kies ik één thema, namelijk dat van kerk, geloof en politiek, naar aanleiding van de stellingen van Boer en Kuitert.

Boer benadrukte de grote waarde van de marxistische maatschappij-analyse voor het christelijk zelf-verstaan. Wij bevinden ons namelijk in een voortdurende staat van verzet tegen de God die zich in Christus heeft geopenbaard. 'Rechte theologie is een radikale zelfkritiek van het christelijk geloof'. Daarbij is het marxisme een onontbeerlijke hulpwetenschap. Het ontmaskert ons geloof als een in hoge mate burgerlijk geloof, als een speciale verschijningsvorm van het burgerlijk bewustzijn dat de grenzen van de burgerlijk-kapitalistische maatschappij wel overschrijdt, maar niet doorbreekt, en daarom utopisch is in plaats van utopisch-revolutionair. De bijbel biedt echter geen direct antwoord op de vraag naar de praxis van de mensen. 'Hier geldt het de konkrete maatschappelijke verhoudingen te bedenken waaronder in de bijbelse geschriften deze vraag gesteld en beantwoord werd en naar analogie daarvan de konkrete maatschappelijke verhoudingen te analyseren, waaronder wij deze vraag stellen en beantwoorden.' Daarbij is de theologie het meest gebaat bij de marxistische maatschappij-ana-

lyse. Daardoor wordt het de theologie mogelijk 'de 'Gleichnisbedürftigkeit' en de 'Gleichnisfähigkeit' van de tegenwoordige werkelijkheid nader te bepalen, namelijk de klassenstrijd (in zijn anti-kapitalistische strekking) als de reële voorwaarde voor het socialisme als een analogie van de praxis Gods.'

In klassiek gereformeerde termen vertaald, stelt Boer dat het marxisme een ontdekkende functie heeft bij het leren kennen van onze elende en een richtinggevende bij het bedenken van aanvaardbare werken der dankbaarheid. Geen wonder dat hiertegen verzet kwam. Al was het alleen maar omdat deze boodschap te veel verschilde met wat men gewend was. Maar ook om de zaak zelf, het marxisme als wetenschap, en om de aard van de verbinding tussen theologie en samenleving. De bezwaren werden op het congres verwoord door Kuitert. De studie der theologie leidt niet op tot maatschappelijk of politiek actievoeren, zo meende hij. Bovendien achtte hij het een verouderde mening dat de studie van de theologie iemand in staat stelt samenlevingsvragen op te lossen. Christenen die de maatschappij willen veranderen, kunnen beter wat anders studeren dan theologie.

331

Daarmee lagen de kaarten op tafel. Wat er van de forumdiscussie geworden is, heb ik niet kunnen achterhalen. Vooraf was wel duidelijk dat het spannend zou worden. Dat valt uit de stukken zelf reeds op te maken. Maar ook een briefje van Baarda aan Kuitert getuigt daarvan. 'Dank voor je uitdagende stellingen voor het Rachab-forum. Houd ze vol tegen de verdrukking in', zo bemoedigde hij zijn collega.⁶⁴ Deze stellingen, zo vervolgde hij, die ongetwijfeld zullen leiden tot verwijten over politieke grijsheid, zijn nodig om de theologie te beschermen tegen verwatering en tegen het soort gemakzucht om aan de eisen van de theologische studie te ontkomen door beunhazerij op andere studievelden die hier en daar de kop op steekt. Hij was het bovendien van harte eens met Kuiterts stelling dat er betere studies zijn voor maatschappijverandering dan de theologie. Maatschappijverandering begint niet met studie, maar daar waar common sense, wijsheid en empathie elkaar vinden. Aldus bemoedigd ging Kuitert de strijd aan.

Met dat laatste raakte Baarda aan een thema waarmee Kuitert zich intensief heeft beziggehouden: bestaat er zo iets als christelijke ethiek, en zo ja, wat betekent dat dan voor het politiek handelen? Het antwoord op de eerste vraag luidde kort en goed: neen. Het stond ook niet

in zijn leeropdracht om *christelijke* ethiek te geven, zo voegde hij daar in een gesprek hierover nog aan toe. Dat laatste is formeel juist. Maar Kuyper, Geesink, Schippers en Van den Berg hebben het altijd over *christelijke* ethiek gehad, dat was voor hen zo vanzelfsprekend dat ze dit niet expliciet benadrukten. Overigens heeft Kuitert zich nooit tot een personalistische ethiek willen beperken, ook de sociale ethiek had zijn interesse. Zo was hij enige tijd zeer onder de indruk over de studie van G. H. ter Schegget, *Het beroep op de stad der toekomst*, waarop deze in 1970 was gepromoveerd.⁶⁵ Hij heeft zelfs moeite gedaan om Ter Schegget als medewerker aan te trekken. Om onduidelijke redenen is dit echter niet doorgegaan.⁶⁶ Achteraf bezien had het tot grote spanningen binnen de vakgroep kunnen leiden, want in de loop der jaren wendde Kuitert zich geheel van deze visie op de theologie af. Dat bleek reeds op het jubileumcongres van de faculteitsvereniging en zou later opnieuw aan de orde gesteld worden toen hij in 1985 zijn boek *Alles is politiek* publiceerde.⁶⁷ In dat boek – in feite de uitwerking van de hierboven beschreven visie – stelde hij dat de heilzame ontdekking van de jaren zestig: kerk, geloof en theologie hebben ook een politieke kant, aan haar eigen overdrijving ten gronde is gegaan en de christenheid in verwarring heeft achtergelaten.⁶⁸ Niet dat hij een scheiding zou willen aanbrengen, maar hij stelde een andere verbinding voor dan vele christenen (voor het socialisme) lief was. Het boek heeft hem in die kringen dan ook geen vrienden bezorgd.

Een van de kernthema's is dat het eigene van het christelijk geloof niet te vinden is in de sociale ethiek. Ook niet-christenen weten wat rechtvaardigheid is, en de bijzondere levensregels die het christendom bezit, zijn in de politiek niet toepasbaar. De Bergrede leert het kwaad niet te weerstaan en beveelt de gelovige het martelaarschap op zich te nemen. Hoe respectabel zo'n ethiek ook kan zijn, ze is alleen mogelijk als men de wereld heeft afgeschreven en weigert verantwoordelijkheid voor zijn medemens te dragen. Met andere woorden: er lopen geen directe verbindingen tussen de bijbel en onze politieke keuzes.

Een tweede thema is dat geloof niet hetzelfde is als politiek handelen of politiek heil. In laatste instantie valt een mens niet samen met zijn maatschappelijke rol, maar hij heeft een eigen, door God gegarandeerde identiteit. En hoe belangrijk politiek of maatschappelijk heil ook is, het christelijk geloof spreekt over de hoop dat het leed en on-

recht uit het verleden op enigerlei wijze ongedaan gemaakt of gecompenseerd zullen worden en over het geloof dat de dood niet het einde is.

Voor zijn eigen visie op de relatie tussen geloof en politiek maakte Kuitert gebruik van de zogenaamde Twee Rijken-leer. Beter: de twee manieren waarop God regeert. God heeft zich niet alleen geopenbaard in Jezus Christus, maar ook in zijn schepping en zijn voorzienigheid. Daarom weten ook niet-christenen wat gerechtigheid is, er is nu reeds 'heil' te vinden in deze wereld, heil als welzijn, 'binnenwerelds' heil. De bron daarvan is God de Schepper, die zijn schepping niet in de steek laat. De kern van Kuiterts bezwaren tegen bijvoorbeeld de christenen voor het socialisme is dat beide vormen van heil met elkaar vermengd worden of zelfs verwisseld. De politiek kan per definitie niet messiaans zijn.

333

Kuitert publiceerde dit boek in 1985. Enkele jaren later kreeg hij antwoord van Ter Schegget.⁶⁹ Dat neemt niet weg dat de discussie over deze thema's langzamerhand weg ebde. Toen in 1989 de Berlijnse Muur omver werd gehaald, sneuvelde ook het fiere gebouw van de radicaal linkse theologie. Velen verlieten teleurgesteld de idealen van hun jeugd. In datzelfde jaar 1989 ging Kuitert met emeritaat. Een tijdperk was voorbij.

EEN EVANGELISCHE FRACTIE

Kom je een collegezaal binnen
Hoor je dat het over de grote Immanuel gaat,
Ga je dus verwachtingsvol zitten
Begint dr Manenschijn Kant te behandelen

Deze woorden laten iets zien van de spanning die de theologische studie voor velen met zich mee heeft gebracht. Vooral zij die zich geroepen wisten om predikant te worden, moesten soms erg wennen aan het academische klimaat. Dat was nog iets anders dan de schetsen van de jongelingsvereniging, de bijbelstudies van Youth for Christ of Navigators, of, wat later, het warme samenzijn op de conventies van de Charismatische Beweging. Voor de studenten die in de jaren zeven-

334 tig aankwamen, gold bovendien dat ze terechtkwamen aan een faculteit die midden in de stroomversnelling van het gereformeerde leven stond. De polarisatie was aan de faculteit niet voorbij gegaan. Sommige ouderejaars vroegen de nieuwkomers naar 'het belang' dat deze hadden bij hun studie, gepokt en gemazeld als ze waren in de marxistische maatschappij-analyse. Anderen bevroegen de nieuwelingen op hun orthodoxie. Kun jij dat nog geloven? De overstap van 'jongelingsvereniging' naar theologische faculteit was voor sommigen erg groot.

Confronterend was in 1972 de als ludiek bedoelde actie van Bram Krol. Hij legde zijn kandidaatsexamen af gekleed in pyjama en met een bord op de rug waarop geschreven stond: 'Hier slaapt de kerk', en: 'Sst, niet storen'.⁷⁰ Augustijn, die de bijeenkomst voorzat, had de tegenwoordigheid van geest om het examen gewoon te laten doorgaan.⁷¹ Een weigering had ongetwijfeld nog veel meer ophef veroorzaakt. Of werd hij herinnerd aan een der profeten en nam hij het zekere voor het onzekere? Voor Krol in ieder geval was het een ernstige zaak en hij was bereid daaraan eventueel zijn diploma op te offeren. Hij wilde zijn studie niet zonder protest afsluiten. 'Dit was tenslotte de enige manier die ik kon bedenken om mijn kant van het verhaal te vertellen', aldus Krol toen ik hem vroeg naar zijn motieven.⁷²

Het verhaal van Krol bestond uit 'Honderd woorden van verdriet ten afscheid'. Gestencild en wel – Krol had zich goed voorbereid! – was het in handen van *Ad Valvas* terecht gekomen.⁷³ Dit blad zorgde voor een brede bekendheid. De faculteit was, aldus Krol volgens *Ad Valvas* 'zonder slag of stoot bezig te vallen voor de aanval van de vrijzinnigheid', docenten én studenten 'dragen een grote schuld, en je roept Gods oordeel over de kerk op'. De vu werd voorgehouden dat ze op een dag zou ontdekken dat al die mooie praatjes 'slechts ijdelheid en vuilnis' zijn. 'Dan zal God je vijand zijn geworden omdat je Hem verloochend hebt, omdat je je studenten en de kerk stenen voor brood hebt gegeven.' En wie vasthield aan de bijbel, liep het gevaar voor godslasteraar te worden uitgemaakt, zoals een vriend van hem was overkomen. Zijn conclusie was duidelijk: 'Hier zit de dood in de pot', om vervolgens nog even in die trant voort te gaan. Er was één troost: Jezus redt zelfs de theologen. *Waarheid en Eenheid* nam dit bericht over. Ook *Trouw* besteedde er aandacht aan.⁷⁴ *Ad Valvas* publiceerde in het volgende nummer de reactie van de decaan. In de loop der jaren, aldus Augus-

tijn, had Krol veel gelegenheid gehad en ook aangegrepen om over deze dingen te spreken. Zo zijn goede gesprekken ontstaan. Hij betreurde het daarom dat Krol gemeend had zijn studie te moeten afsluiten met een 'preek' die slechts laster bevatte. Ook de redactie kreeg een veeg uit de pan. Een redactie die zichzelf respecteert, besteedt aan zo'n kwestie geen aandacht.⁷⁵

Een ander teken dat de evangelische geleding zich niet liet wegdrucken, werd merkbaar tijdens de vacature Ridderbos. In het najaar van 1975 wendden enkelen van hen zich namelijk tot de benoemingscommissie. Naar hun oordeel was de orthodoxe, bijbelgetrouwe stem nog niet gehoord.⁷⁶ Ze stelden voor B. Jongeling of J. Vlaardingerbroek te benoemen. En weer een jaar later manifesteerden de evangelisch-georiënteerde studenten zich in de faculteitspolitiek. Het begon in 1976 met Daco Coppoolse, die in 1977 bijstaan werd door Hans Végh. Toen groeide ook de behoefte aan een vaster verband. Zo kwam het in het najaar van 1977 tot de oprichting van het ESTO, het Evangelische Studenten in de Theologie Overleg. Dit overleg beoogde spreekbuis te zijn van een groep studenten die 'men kan aanduiden als bijbelgetrouw'. Aldus de door het bestuur gekozen omschrijving in het eerste nummer van *Estote Vigilantes*.⁷⁷ Een en ander werd geconcretiseerd in de volgende doelstellingen:

1. Het stimuleren van een bijbelgetrouwe theologie aan de faculteit. Bijbelgetrouwe theologie is een theologie die trouw is aan de Heilige Schrift in haar historische gedaante met haar gezag over theorie en praxis.
2. Het aangaan van een dialoog met andere studenten over de fundamentele waarheden van het Evangelie dat een proclamatie van Gods beloften en geboden inhoudt.
3. Het ontplooiën van activiteiten die vorm geven aan deze visie, bijvoorbeeld door het uitgeven van een blad, het organiseren van een preekclub en het houden van lezingen.
4. Het nemen van verantwoordelijkheid voor de gang van zaken op de faculteit vanuit bovenstaande visie.

Het bestuur bestond uit Hans Becker, Daco Coppoolse, Kees van der Kooi, Robert Koorneef, Gert Mink, Jan van Riessen, Peter Strietman

336 en Hans Végh. Een deel van hen komen we ook tegen als redactielid van *Estote Vigilantes*. Het blad bevat behalve huishoudelijke mededelingen vooral zwaarwichtige artikelen over de verhouding tussen theologie en politiek, over het synoptisch probleem, de maagdelijke geboorte, de opvattingen van James Barr en een breedvoerige lofprijzing op I. Velikovsky, wiens werelden in botsing het grote gelijk van de bijbel zouden bewijzen. Daarnaast organiseerde het ESTO een gebedskring, waren er filmavonden, was er een studiekekring en werden er regelmatig sprekers uitgenodigd van onverdacht orthodoxe huize. Ongetwijfeld bedoeld als een aanvulling op het liberale onderwijs aan de faculteit.

DE 'GROEP BELIJDENISGESCHRIFTEN'

In oktober 1977 ontvingen deputaten een brief van 22 vijfdejaars-studenten.⁷⁸ Ze maakten melding van het feit dat zij moeite hadden met de ondertekening van de drie Formulieren van Enigheid. Daarbij refereerden ze aan het besluit van de Synode van Maastricht ten aanzien van het preekconsent.⁷⁹ Studenten die daarvoor in aanmerking wensden te komen, dienden belijdend lid van de Gereformeerde Kerken te zijn, hun kandidaatsexamen te hebben gedaan en in te stemmen met de drie Formulieren van Enigheid. Het punt was dat het aanvragen van een preekconsent in het kader van de studie geen vrijblijvende zaak was. Wie de colleges homiletiek wilde volgen, *moest* wel een preekconsent aanvragen.

De studenten wezen deputaten allereerst op het geheel 'eigenaardige' karakter van de belijdenisgeschriften, daarbij tonend dat ze Augustijns *Kerk en belijdenis* goed gelezen hadden. Het belijden is een dynamisch gebeuren, zo stelden ze. Om vandaag hetzelfde te zeggen als vroeger, moet het anders gezegd worden. Ondertekening met het stilzwijgende voorbehoud van eigen interpretatievrijheid achtten ze niet oprecht. En bovendien, in de studietijd moet ruimte zijn om te experimenteren.⁸⁰ Ze vroegen om een onderhoud. Op de vergadering van 14 oktober werd voor hen een uur ingeruimd.⁸¹ Het ging dan ook om een ernstige zaak, die een essentiële groep binnen het kerkverband betrof, de toekomstige dragers van de traditie. Het gesprek verliep zoals verwacht mocht worden. De studenten kregen de kans hun brief te

verduidelijken – 'Ondertekenen van de belijdenisgeschriften voelt alsof je met je grootvader trouwt' – en deputaten konden nog eens doorvragen; nieuwe gezichtspunten kwamen niet naar voren en er werden afspraken gemaakt voor een volgende ontmoeting. Die vond plaats op zaterdag 19 november 1977. 's Ochtends reageerden deputaten op de hun toegezonden vragen, 's middags werd er van gedachten gewisseld over stellingen die door de studenten waren geformuleerd. Vragen en stellingen draaiden vooral om de zin van de (ondertekening van de) belijdenisgeschriften en om de pluriformiteit van de kerk.⁸² In januari vonden opnieuw twee gesprekken plaats. Op 17 januari lag een overzicht ter tafel van verklaringen die voor de betrokken studenten wel acceptabel zouden zijn bij het aanvragen van een preekconsent, op 25 januari ging het, in het bijzijn van deputaat Steendam, om de vraag hoe de zaak van de belijdenisgeschriften zelf ter sprake zou kunnen worden gebracht in de kerken.⁸³

Was het laatste gesprek met Steendam 'zeer stimulerend' geweest, anders lag dat met het artikel dat Wentsel op 13 januari 1978 in het *Ge-reformeerde Weekblad* publiceerde.⁸⁴ De oprichting van de evangelische studentenvereniging ESTO greep hij aan om de kerken voor te lichten over het soort predikanten dat binnen enkele jaren de kansels zou bevolken en leiding zou geven aan het kerkelijk leven. Naast de bijbelgetrouwe studenten zijn er, aldus Wentsel, die de grootste moeilijkheden hebben om belijdenisgeschriften te ondertekenen. Binnen die groep voelde men zich te gebonden onder het motto: 'Ik ben steeds op zoek naar waarheid en wil slechts dat belijden wat ik als waarheid ervaar (voel, ondervind, beleef)'. Hij etiketteerde de 'groep belijdenisgeschriften' als een groep 'extreme vrijheidsminnaars', of op zijn best als een 'middengroep'; in ieder geval niet als een groep die aan de 'normativiteit van de Schriften' vasthoudt.

Het zal duidelijk zijn dat de 'groep belijdenisgeschriften' niet blij was met deze publiciteit. Er werd uit de school geklapt, zo vonden ze, en er werd onrecht gedaan aan hun denkbeelden en overtuigingen.⁸⁵ Natuurlijk namen deputaten afstand van deze handelwijze, Wentsel bleek bereid met de groep over zijn artikel in gesprek te gaan. Dat was voldoende.⁸⁶ Verder werd besloten de gesprekken voort te zetten. Bos zou daartoe een praatpapier samenstellen.⁸⁷ Omdat een en ander direct de relatie tussen de kerken en de faculteit raakte, overleg-

den deputaten ook met de faculteitsraad.⁸⁸ Afgesproken werd dat er een commissie zou worden benoemd die moest onderzoeken 'of en hoe het mogelijk is, een nieuwe regeling te treffen voor hen, die tijdens de eindfase van hun opleiding tot predikant willen voorgaan in Geref. Kerkdiensten, gezien in het licht van bezwaren tegen het bestaande ondertekeningsformulier voor predikanten'. Deze commissie bestond uit Lammens, Veenhof en Van Dijk namens de faculteit, en J. 338 van der Zanden en Kwast namens deputaten. Uit een brief van Kwast aan Steendam blijkt dat de commissie wilde voorstellen van de oude-rejaars studenten die in het kader van hun studie preekten, geen verklaring vooraf te vragen.⁸⁹ Dit betekende volgens Kwast niet dat het hek van de dam was, want alleen zij die belijdend lid waren van de Gereformeerde Kerken kwamen in aanmerking voor een preekconsent. En in geval van bezwaren bij de kerkenraad, kon deze contact op nemen met de docent 'ambtelijke vakken' (sic). Voor de huidige groep studenten adviseerde de commissie bij het moderamen van de synode voor een tussenoplossing te pleiten.

Ondanks bezwaren van Bos en Steendam leek dit de beste oplossing.⁹⁰ Deze werd naar voren gebracht tijdens een gesprek met het moderamen van de synode.⁹¹ Op het agendum werd de problematiek kort samengevat. De studenten voelen zich ongelukkig met de verouderde en te weinig op de actuele levensvragen ingaande belijdenisgeschriften. Ook achtten zij alles te legalistisch. Ze zouden met eigen woorden een belofte van trouw willen afleggen. De vraag was of daar ruimte voor was. Het moderamen van de synode stond hiervoor echter niet open en meende dat de docenten het belang van de belijdenisgeschriften en het belang van de binding daaraan voortdurend dienden te benadrukken.

De studenten reageerden teleurgesteld en deden een nieuw voorstel.⁹² Een preekconsent is er voor wie belijdend lid is, zijn kandidaatsexamen heeft afgelegd en de colleges homiletiek voldoende heeft gevolgd. Deputaten stelden de studenten voor contact op te nemen met de collega-studenten te Kampen en zich dan gezamenlijk tot de synode te wenden. Bovendien stelden ze voor in hun brief nog op te nemen dat in deze experimenteerfase de hoogleraar ambtelijke vakken verantwoordelijk bleef.⁹³ Uiteindelijk lag er een brief van 18 september 1979 aan de synode, waarin dit laatste aspect een plaats had gekregen.⁹⁴ Behalve de 22 oorspronkelijke initiatiefnemers was aan de brief

een lijst toegevoegd van studenten te Kampen en aan de v u (totaal 35) die adhesie betuigden aan dit voorstel.⁹⁵

Gedurende deze jaren hebben deputaten de studenten gesteund. Dat deden ze ook toen ze over de studenten aan de synode rapporteerden dat de 'intenties die hen motiveren zoveel authenticiteit bevatten, dat het mogelijk moet zijn een nieuwe weg te vinden, waarlangs zij onze kerken kunnen dienen'.⁹⁶ Als bijlage werd zowel een besproken notitie van Bos over 'de aard van onze confessionele verbondenheid' ingezonden, als een 'korte weergave van de afgelegde weg' van de hand van de studenten.⁹⁷ Daarna kwamen deputaten in een *nader rapport* nog met een advies omtrent het verzoek van studenten aan de synode.⁹⁸ Deputaten stipuleerden dat het preken door studenten plaatsvond in het kader van de opleiding en dat het ondertekenen van de belijdenisgeschriften in feite een vreemd element in de studie was. Ze stelden voor in die zin de bepalingen te wijzigen. Een tweede thema dat deputaten aan de orde stelden was het punt dat daarmee de zaak natuurlijk niet was afgedaan. Ze wierpen de vraag op of er niet een meer bij het moderne levensgevoel passende weg kon worden gevonden, waarop de kerken zich van de loyaliteit van haar ambtsdragers ten aanzien van het belijden der kerk zou kunnen verzekeren.

339

Commissie I, die hierover mocht adviseren, erkende dat het ondertekenen van de belijdenisgeschriften een vreemd element in de studie was, maar wees er ook op dat het incidenteel voorgaan in kerkdiensten in het kader van de opleiding min of meer uit de hand was gelopen. Er was onder hen die de preekroosters moesten samenstellen blijkbaar grote nood.⁹⁹ Commissie I bepleitte een scheiding. In geval van een bijdrage in de nood der preekvoorzieners spreekt het vanzelf dat de studenten de belijdenis ondertekenen, in geval van het incidenteel voorgaan in het kader van de opleiding niet.

De synode besloot uiteindelijk op voorstel van Plomp deputaten v u en curatoren Kampen op te dragen om in overleg met de docenten homiletiek te onderzoeken of de bestaande regeling verandering behoeft.¹⁰⁰ Een en ander leidde tot een brief van de 'groep belijdenisgeschriften' aan de synode, waarin op tamelijk bittere wijze wordt teruggekeken op de afgelegde route. De studenten voelden zich aan het lijntje gehouden.¹⁰¹

Naar aanleiding van het synode-besluit zocht het deputaatschap contact met de faculteit.¹⁰² Daarin werd de faculteit verzocht met een

voorstel te komen. Een klein jaar later kwam de zaak van het preekconsent opnieuw op de synode aan de orde.¹⁰³ Kern van het nieuwe voorstel was dat het preekconsent verleend werd voor één jaar 'tijdens de homiletische fase' van de opleiding. Daarnaast werd van de studenten gevraagd een verklaring te ondertekenen waarin zij uitspreken de Schrift als Woord van God, als gezaghebbende openbaring en daarom als de enige regel voor geloof en leven te erkennen, en waarin zij beloven daarbij het belijden der kerk te eerbiedigen. Aldus werd besloten.

ZUSTERS AAN DE FACULTEIT

Ondanks het feit dat er vanaf het einde van de jaren zestig sprake was van een wassende stroom vrouwelijke studenten, was de wereld van kerk en theologie ook in de jaren zeventig in hoge mate een mannenwereld. Mede onder invloed van de feministische golf die Nederland overspoelde, leidde dit tot gevoelens van onvrede bij vrouwelijke theologiestudenten. In 1977 kwam het tot een bundeling van krachten toen aan de theologische faculteit de vereniging 'De Zusters' werd opgericht.¹⁰⁴ Stimulerende krachten waren Willemien Boot en Mieke Brak. Aanvankelijk bleef het bij individuele acties. Boot en Brak protesteerden bijvoorbeeld tegen het seksistische artikel 19 uit de kerkorde, waarin werd bepaald dat een vrouwelijke predikant goedkeuring aan haar kerkenraad moest vragen om niet te moeten aftreden als ze wilde trouwen. Ze wilden dat de synode dit artikel zou schrappen. De aanleiding voor hun verzoek was een verslag in *Trouw* van een synodezitting waarin te lezen viel dat het aantal predikantsplaatsen bleef dalen, terwijl het aantal theologie-studenten vrij hoog bleef: zo'n zeventig per jaar, 'waarbij de damesstudenten nog niet eens zijn meegerekend.'¹⁰⁵ Daaruit trokken Boot en Brak de conclusie dat vrouwen voor de synode nog steeds niet meetelden en schreven ze een brief naar *Trouw* met bovengenoemd verzoek. De krant meldde het bericht niet geplaatst te hebben omdat het te laat was binnengekomen en bovendien meer een oproep aan de synode inhield dan aan de krant.

Ook in het daaropvolgende jaar ging het nog om individuele acties: een artikel in het faculteitsblad *Klaxon*, een ander boek voor een tentamen, een leestafel in de bibliotheek. In datzelfde jaar werd de *Interuniversitaire Werkgroep Feminisme en Theologie* opgericht en werd de roep

om een werkgroep aan de faculteit steeds sterker. Deze kwam echter pas van de grond na een heftige rel over een advertentie waarin de faculteit te kennen gaf op zoek te zijn naar een faculteitssecretaresse tussen de 21 en 28 jaar. Vijf vrouwen protesteerden bij het faculteitsbestuur.¹⁰⁶ Ze begrepen niet waarom er sprake was van een leeftijdsgrens en het was hun niet duidelijk waarom deze functie per se door een vrouw moest worden vervuld. Toen zij daarop geen bevredigend antwoord ontvingen, richtten zij zich tot de 'heren van de Faculteitsraad'. Ze vroegen erkenning van haar standpunt dat er in dit geval geen sprake was van een specifiek mannen- of vrouwenwerk en van het feit dat het stellen van leeftijdsgrenzen 'onzindelijk is'. Of de faculteit moest het tegenovergestelde maar uitspreken, en dan het liefst met redenen omkleed. Een antwoord van 'de heren' trof ik niet aan. Maar wel vond op 16 november 1977 de oprichtingsvergadering van 'De Zusters' plaats. Er waren 22 vrouwen aanwezig, vijf jaar later telde de groep 66 vrouwen.

341

De zusters ontplooiden een breed scala van activiteiten. Ze bezochten congressen, schreven artikelen in het faculteitsblad *Klaxon*, startten haar eigen tijdschrift *Pandora*, stimuleerden het schrijven van relevante scripties, bevochten een eigen plek op de verplichte literatuurlijsten en verklaarden zich solidair met 182 Marokkanen die in hongerstaking waren gegaan om een uitwijzing te voorkomen. Tevens trokken ze ten strijde tegen de achterstelling van vrouwen in de kerken. Toen student C. Kruyswijk Jansen net zoveel preekverzoeken kreeg als zijn vrouwelijke jaargenoten – en dat waren er veel minder dan de mannelijke studenten kregen – was hun duidelijk geworden dat vrouwen nog steeds gediscrimineerd werden. Het lag immers voor de hand te veronderstellen dat dit kwam omdat men zijn naam niet las als een dubbele naam, maar als de naam van een getrouwde vrouw. Dineke Havinga uitte in *Voorlopig* haar boosheid over de achterstelling van de vrouw in de kerken. Vrouwen kregen minder vaak een preekverzoek en ontvingen minder gemakkelijk een beroep, zo klaagde ze. *Trouw* nam een deel uit haar artikel over, waarop door Margriet van der Kooi-Dijkstra en Margriet Postma-Gosker werd gereageerd. De beide laatsten hadden heel andere ervaringen met de kerken.¹⁰⁷ Een en ander leidde tot een onderzoek door theologische studentes van de v.u., waarin aan de hand van een enquête getracht werd een antwoord te formuleren op de vraag of de positie van de vrouw als voorgangers

werkelijk geaccepteerd was in de Gereformeerde Kerken.¹⁰⁸ Maakt het bij de preekvoorziening uit of de kandidaat een man of een vrouw was? De conclusie luidde dat vrouwen evenveel preekverzoeken kregen als mannen, maar bijna niet in verband met een beroep. Bovendien bleken er gebieden in Nederland te zijn waar bijna geen vrouwen werden gevraagd om voor te gaan. Ook was gebleken dat vrouwen minder vaak nogmaals gevraagd werden door dezelfde gemeente.

342 Voor een volledige beantwoording van de vragen die hier liggen, achten de auteurs echter een kwalitatief onderzoek noodzakelijk.

Behalve met bij dit soort zaken voelden de studentes zich ook zeer betrokken bij de theologie. Het niveau daarvan aan de faculteit achtten zij nog bedroevend laag, zoals blijkt uit de volgende passage uit een gesprek tussen een hoogleraar en een studente:

Hij God de Vader is een symbolische uitdrukking. Natuurlijk is God geen man. Als je hem Vader neemt, gebruik je een aards, herkenbaar begrip om zijn liefde aan te duiden.

Zij Ja, je kunt God dus ook best Vriendin of Moeder noemen, als je haar liefde en warmte wilt geven.

Hij Nee, denk om de traditie. God de moeder is eenzijdig vastleggen van God. Dan doe je net als de mensen die zeggen dat hij een baard heeft. Je mag je geen beeld van hem maken!

Samengevat: God de Vader is symbolisch, God de Moeder is eenzijdig.

Ook hierin moest verbetering komen. Ik wees reeds op literatuurlijsten en boekentafels, maar de zusters droegen zelf ook bij aan een andere theologische bezinning. Er verschenen onder meer scripties over *Feministisch pastoraat*, over *Vrouwen voor en na de Islam*, over *Bevrijdingstheologie en feministische theologie*. Kortom, 10 jaar na de openstelling van het ambt voor vrouwen was de faculteit een theologische stroming rijker.¹⁰⁹ Dit kwam echter nog niet tot uitdrukking in de personele bezetting. Er was niemand die zich speciaal bezig hield met de feministische theologie. Niet iedereen zag daarvan de noodzaak in. Schreuder meende zelfs dat deze generatie niet zo moest zeuren. Deze vrouwen hadden toch alles waar zij zelf nog voor had moeten vechten. Maar het ging allang niet meer om de openstelling van het ambt

voor vrouwen. Deze generatie vrouwelijke studenten eiste de mogelijkheid de theologie vanuit het specifiek vrouwelijke perspectief vorm te geven. Die mogelijkheid kwam toen de Universteitsraad op de begroting voor 1982 vijf formatieplaatsen voor vrouwenstudies reserveerde. De vrouwengroep formuleerde alvast een taakomschrijving in de hoop dat één van die formatieplaatsen bij de theologische faculteit zou terecht komen.¹¹⁰ Uiteindelijk lukte het iemand voor vrouwenstudies aan te trekken. Van 1982-1986 was Denise Dijk aan de faculteit verbonden. In 1988 werd ze opgevolgd door Julie Hopkins, die in 1999 de faculteit verliet.

[14] De laatste vijfentwintig jaar

344 Iedere schrijver van een gedenkboek die ook het recente verleden mag beschrijven, worstelt onder meer met het gebrek aan historische distantie. Ook mij speelt dit gebrek aan distantie parten. In de jaren zeventig studeerde ik zelf aan de theologische faculteit, er ontbreken flankerende studies om tot een evenwichtig beeld te komen van het recente verleden en archieven zijn nog niet verzameld of geïnventariseerd. Ik zie er daarom vanaf de laatste vijfentwintig jaar op een min of meer gelijke wijze te beschrijven als de perioden daarvoor, maar kies voor een korte, thematische aanduiding van enkele belangrijke thema's in twee paragrafen.

In de eerste paragraaf ga ik in op de vraag naar continuïteit en discontinuïteit. Wat is er nu eigenlijk gebeurd in de jaren zestig en zeventig, en hoe verhoudt zich dat tot het gereformeerde verleden? Mijn stelling is dat de faculteit op essentiële punten grote veranderingen heeft doorgemaakt, maar dat er geen sprake is van een absolute breuk met het verleden. In de tweede paragraaf wil ik laten zien hoe gedurende de afgelopen 25 jaar werd aangekeken tegen enkele centrale thema's: de relatie met de kerken, het schriftgezag en de traditie van de kerk.

Valt er niet meer te vertellen? Er valt inderdaad veel meer te vertellen. De jaren tachtig waren, bij voorbeeld, de jaren waarin de faculteit geconfronteerd werd met forse bezuinigingen. In de jaren zeventig telde de formatie van de faculteit gedurende enige tijd meer dan 40 eenheden (fte), een formatie die in 2004 bijna gehalveerd was. Ook de studenten werden in de jaren tachtig getroffen door de bezuinigingen. Er moest sneller afgestudeerd worden, waardoor er minder tijd overbleef voor bestuurlijke activiteiten. Als deze generatie al belangstelling had voor het universitaire bestuur. Want dat is een van de vragen die zich opdringt: wat is er met de progressieve idealen uit de jaren zestig en zeventig gebeurd? Ondertussen ontstond er een nieuwe opleiding voor hen die geen predikant wilden worden maar wel leraar

of wetenschappelijk onderzoeker (de zogenaamde *Algemene Opleiding Godgeleerdheid*).¹ En met het oog op de cultureel pluralistische samenleving ging in de jaren negentig de opleiding *Religie en Levensbeschouwing* van start, een opleiding die gericht is op de dialoog tussen levensbeschouwelijke tradities.² Tenslotte wijs ik op de nieuwe opzet van de studie die in 2001 werd ingevoerd, de zogenaamde bachelor-masterstructuur (bama). Er valt inderdaad veel meer te onderzoeken en te vertellen dan wat ik over de laatste 25 jaar aansnijd. Dat betreft thema's die al eerder een rol speelden. Daarmee loop ik het risico aan belangrijke nieuwe ontwikkelingen voorbij te gaan. Maar zo hoop ik wel de eenheid van het boek enigszins te bewaren zonder het recente verleden al te zeer onrecht te doen. Pas een later geslacht kan vaststellen welke thema's in de laatste vijftientig jaar werkelijk van belang zijn geweest.

345

EEN GEREFORMEERDE FACULTEIT?

De jaren zestig brachten voor de faculteit grote veranderingen met zich mee. In theologicis betrof dat, heel algemeen gezegd, een andere waardering voor het subject dan voorheen. Zoals Kuitert de denkende mens recht wilde doen en hem geen achterhaalde scheppingsleer op wilde dringen, zo wilde Baarda recht doen aan de menselijke kant van de Schrift. Augustijn wilde honoreren dat een gelovige in de twintigste eeuw andere vragen heeft en in een andere wereld leeft dan een gelovige in de zestiende eeuw.³

Dit hele programma van 'historisering' leidde tot een 'Entmythologisering' van het gereformeerde erfgoed, want het raakte de kern van de Gereformeerde Kerken: Schrift en belijdenis.⁴ Het wekt dan ook geen verwondering dat hiertegen protest rees. Maar hoe begrijpelijk dit protest ook was, het gaat niet aan alleen de theologische faculteit daarvoor verantwoordelijk te stellen. De vervreemding ten aanzien van de kernpunten van het gereformeerde erfgoed werd in de hele gereformeerde wereld ervaren, niet alleen aan de theologische faculteit. Als A. M. Lindeboom een boek schrijft onder de titel *De theologen gingen voorop* heeft hij in zoverre gelijk dat zij degenen waren die de veranderingen in de cultuur opsnoven, verwerkten en verwoordden.⁵ Zij waren echter niet de bron van die veranderingen. De gereformeerde

wereld waarin zij leefden was veranderd. Of zoals Kuitert het formuleerde in een kroniek: 'Er is geen gereformeerde wereld meer mogelijk, al zouden we het nog zo graag willen; er is alleen nog maar een wereld, één wereld, waarin ook nog al dan niet overbodige gereformeerden zijn'.⁶ In die ene wereld kon 'Assen' en alles waar dat voor stond niet gehandhaafd blijven. Gereformeerde natuurkundigen, biologen en geologen konden niet anders dan de resultaten van de 'seculiere' wetenschap erkennen. We hebben gezien hoe Berkouwer juist daardoor langzamerhand afstand begon te nemen van zijn vooroorlogse publicaties over het gezag van de Schrift. Omdat de faculteit als avant-garde dit en alles wat hiermee samenhang eerder beseftte dan de kerkelijke gemeente, kwam de verhouding tussen de faculteit en de Gereformeerde Kerken onder druk te staan. Daarmee is tevens duidelijk dat we met het optreden van Kuitert, Baarda en Augustijn niet te maken hebben met een nieuw begin, maar dat het in zekere zin een eindpunt kan worden genoemd van een ontwikkeling die sedert 1950 zichtbaar begon te worden. Aan de menselijkheid van de Schrift werd het volle pond gegeven. Dat deze houding er toe leidde dat ook aan de historische bepaaldheid van de belijdenisgeschriften het volle pond werd gegeven, ligt voor de hand.

De deputaten voor het verband hebben een voorzichtige koers gekozen.⁷ Een koers waarin de gesprekken met betrokkenen voorop stonden en die niet in het teken stond van naderend onheil. Ze hadden behoefte aan verheldering en die hebben ze in voldoende mate gekregen. Het is hen daarbij duidelijk geworden dat de gereformeerde theologie vastgelopen was op het punt van de historiciteit. Bovendien zagen ze in dat de gebruikelijke, strakke binding aan de belijdenis niet gehandhaafd kon blijven. Toen deputaten in 1975 vreesden dat de kerken dreigden vast te lopen in een eindeloze reeks procedures, hebben ze bovendien de synode gedwongen de kloof tussen kerk en theologie onder ogen te zien door theologen en synodeleden intensief met elkaar en met elkaars gedachtegoed te confronteren. Zij wilden per se een andere manier van omgaan tussen kerk en theologie, en blijkbaar was de tijd daar rijp voor.

Dat deze ontwikkeling in kerk en theologie niet los stond van de ontwikkelingen in de samenleving, moge duidelijk zijn. In feite laat zich de stelling van Kennedy bijna geheel en al toepassen op de kerk. De bestuurders in de kerk kozen voor dezelfde overlevingsstrategie als de

bestuurders in de samenleving. Zij realiseerden zich dat de veranderingen onomkeerbaar waren en dat het geen zaak was van enkele opstandige jongelui. Ze hadden zelf deel aan het veranderingsproces, dat reeds tijdens hun eigen jeugd was ingezet. Dat het voor de beleving van een deel van de gemeente revolutionair was, laat zich voorstellen. Daarvoor was het verschil met wat voorheen verkondigd werd te groot. De *Cahiers voor de gemeente* hebben die kloof niet kunnen overbruggen, ze hebben in eerste instantie zelfs een tegengesteld effect gehad. Ze maakten duidelijk hoe groot die kloof was. De gemeente leefde in de jaren zestig nog met 'Assen' en was er te weinig op voorbereid dat 'Assen' niet het laatste woord was. Hier mogen geen verwijten aan de faculteit gemaakt worden, het is de normale gang van zaken bij veranderingsprocessen. Zo ging het ook bij het omvangrijke veranderingsproces waarin de hele Nederlandse samenleving was terecht gekomen.

347

Met dit al rijst de vraag in hoeverre Kuypers 'onderneming' althans wat de theologie betreft als mislukt moet worden beschouwd. Met andere woorden: is hier, in deze jaren, sprake van een beslissende breuk met het verleden? Of is er ook nog sprake van continuïteit?

Volgens J. S. Vos is er op alle fronten sprake van een breuk. Hij illustreert dat aan de hand van Baarda's optreden in 1967, dat hij schetst als het begin van het einde van de gereformeerde exegese.⁸ Het onderscheid tussen de exegese van het Nieuwe Testament aan de vu en de openbare faculteiten werd feitelijk opgegeven, zo betoogt hij. Deze ontwikkeling bespeurt hij in alle theologische disciplines.⁹

Wat betreft Baarda beroept Vos zich in belangrijke mate op diens latere artikelen. Deze bevestigen de conclusie die de hervormde theoloog J. N. Sevenster trok op basis van het cahier, namelijk dat 'er ten aanzien van de uitgangspunten geen enkel principieel verschil meer bestaat tussen de Vrije Universiteit, Nijmegen en de openbare universiteiten'.¹⁰ *De betrouwbaarheid van de evangeliën* was het begin van het einde. Daarbij wijst hij vooral op het gebruik van seculiere exegetische methoden door Baarda.¹¹ De kern van deze methoden ligt voor Vos hierin 'dat men niet datgene, wat men bij de een mythe, legende, mirakel, geloof of speculatie noemt, bij de ander als "historia sacra" betitelt'.¹² De religieuze overtuiging van de onderzoeker mag geen rol spelen in de uitleg van de teksten.¹³ Vos stelt daarmee dat met Baarda de exegese van het Nieuwe Testament aan de faculteit tot een seculier,

literair-historisch vak is geworden, zoals dat ook aan de rijksuniversiteiten het geval is binnen het kader van de duplex ordo. Daarom is er sprake van het einde van de gereformeerde exegese, daarom is er geen verschil meer tussen de Faculteit der Godgeleerdheid aan de VU en de openbare faculteiten.

348 Dat er met het optreden van Baarda een andere benadering van de exegese zichtbaar werd, staat vast. Baarda heeft laten zien – met gebruikmaking van de historisch-kritische methode – dat de fixatie van de gereformeerde theologie op de onfeilbare en absolute historische betrouwbaarheid van de bijbeltekst geen recht doet aan de problemen die de Schrift zelf oproept. In die zin is er inderdaad sprake van een grote, ja zelfs van een ongedachte omslag. Ook bij andere disciplines is sprake van grote veranderingen. Ik wees reeds op het verschil tussen D.C. Mulder en zijn voorganger J. H. Bavinck, en Nauta was het bepaald niet eens met de visie van zijn opvolger Augustijn op de belijdenisgeschriften. Anderen wezen op het optreden van M. J. Mulder als een keerpunt in de benadering van het Oude Testament.¹⁴ Genoeg reden dus om over een breuk in de ontwikkeling te spreken.

Toch is het de vraag of daarmee alles is gezegd. Om me tot het Nieuwe Testament te beperken: er speelde in de negentiende eeuw ook nog een ander verschil tussen de gereformeerde en de seculiere exegese dan het gebruik van de historisch-kritische methode. In feite was het Nieuwe Testament binnen het kader van de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 deel van de Israëlitische of oud-christelijke letterkunde. Onder gereformeerden echter ging het in exegetische omgang met het Nieuwe Testament om de uitleg van het Woord Gods. Met andere woorden: het kenmerkende van de gereformeerde exegese lag niet alleen in de afwijzing van de historisch-kritische methode, maar ook in een bepaalde visie op het object van de theologie. Dat is in *De betrouwbaarheid van de evangeliën* niet veranderd.¹⁵ Mijn indruk is dat dit ook een aantal andere disciplines geldt: er is veel veranderd, maar er is ook sprake van continuïteit. Wie het werk van Firet op zich laat inwerken, proeft in alles een diep doorleefde spiritualiteit. In de praktische theologie, hoezeer ook gebonden aan de menswetenschappen, gaat het ten diepste om het komen van God tot de mens. Een dergelijke keuze als object van de praktische theologie laat zich niet verenigen met een neutrale faculteit. En het werk van D.C. Mulder valt niet samen met wat in andere faculteiten godsdienstwetenschap wordt genoemd.

Het is deze zelfde betrokkenheid, die in het werk van oudtestamentici en systematisch theologen zichtbaar wordt. Dat de verschillen met de rijksuniversiteiten in sommige opzichten kleiner zijn geworden, is daarmee niet in strijd. Want waar de betrokkenheid op het 'komen van God tot de mens' ook in het werk van theologen aan de rijksuniversiteit zichtbaar werd, kan inderdaad gesproken worden van een gelijke situatie. Waar echter de seculiere interpretatie van de wet van 1876 werd gehanteerd, waren de verschillen, ook na de crisis van de jaren zestig, nog steeds erg groot. Dit geldt niet alleen voor het werk van Baarda, maar voor het gehele klimaat aan de theologische faculteit. 349

Zo was de situatie aan de theologische faculteit toen rond 1980 de Gereformeerde Kerken in Nederland afstand namen van Kuypers visie op het gezag van de Heilige Schrift en van de strakke binding aan de belijdenis die haar bijna honderd jaar hadden gekenmerkt. Een bloeiende faculteit die zich in de loop der jaren, soms met pijn en moeite, aan haar verleden had ontworsteld. De faculteit was inderdaad veranderd. Maar niet tot onherkenbaar wordens toe.

DE LAATSTE JAREN

Tussen 1987 en 1996 vertrok de generatie die zoveel pioniersarbeid had verricht.¹⁶ Hoe is het de faculteit daarna vergaan? Heeft de vreemding van het verleden zich voortgezet en verder ontwikkeld? Of is er nog steeds sprake van continuïteit met het verleden? Dat laatste is wat ik hier zou willen betogen. In haar laatste beleidsplan presenteert de faculteit zich welbewust als een 'oecumenische faculteit met een stevige verankering in de traditie van de Reformatie', als een faculteit die bewust de *simplex ordo* handhaaft en zich als zodanig blijft onderscheiden van de rijksfaculteiten.

Faculteit en kerk

Zoals in hoofdstuk 3 aan de orde kwam, hebben de kerken zich intensief bezig gehouden met de vraag of het mogelijk was twee opleidingen in stand te houden. Ditzelfde thema van de twee opleidingen

diende zich opnieuw aan in de jaren negentig van de twintigste eeuw.¹⁷ De overheid had zich inmiddels over de bekostiging van Kampen en de vU ontfermd, maar ook zij kon of wilde dat niet langer opbrengen. Behalve de financiën speelde daarbij ook het feit mee dat het bij het afnemend aantal afgestudeerden steeds moeilijker werd voor alle vacatures kandidaten te vinden van internationale allure. En juist dat werd in de jaren negentig steeds belangrijker. Nederland telde simpelweg te veel theologische faculteiten en te weinig theologische studenten om met de internationalisering van het wetenschappelijk onderzoek te kunnen meegaan. Er verschenen verscheidene visitatie-rapporten, waarin meer dan eens voorstellen werden gedaan om een bepaalde faculteit af te stoten.¹⁸

In de gereformeerde wereld beseftte men dat er wat moest gebeuren. Twee gereformeerde opleidingen, dat was er één te veel. Uiteindelijk leidde dit er toe dat een oud voorstel nieuw leven werd ingeblazen. Van de vU werd gevraagd haar theologische faculteit op te geven en huisvesting te bieden aan een kerkelijk instituut.¹⁹ Dat was teveel gevraagd. Als gevolg hiervan besloten de Samen op Weg-kerken slechts Kampen, Leiden en Utrecht te erkennen als opleidingsinstituut. In het verlengde van dat besluit besloot de synode van de Gereformeerde Kerken op 3 december 1999 het contract met de theologische faculteit op te zeggen. Deze beslissing had iets dramatisch. Wellicht niet voor de buitenstaanders, maar wel voor de betrokkenen. Kampen en de vU, dat waren nog steeds twee werelden en in die dagen van crisis kwamen alle oude thema's weer bovendrijven. Veel betrokkenen denken met gemengde gevoelens terug aan de jaren waarin deze beslissing werd voorbereid.²⁰

Toen de Gereformeerde Kerken een einde maakten aan de relatie met de theologische faculteit van de vU rees de vraag naar de toekomst van de faculteit. Na 2010 immers zouden er geen predikanten meer worden opgeleid!²¹ Van meet af aan was duidelijk dat de universiteit haar theologische faculteit wilde behouden.²² Ook de faculteit zelf wilde niet bij de pakken neer zitten. In de loop van enkele jaren werden samenwerkingsverbanden gesloten met verscheidene kerkgenootschappen en hogescholen. Er zijn nauwe relaties ontstaan met het Internationale Instituut voor Reformatorische Theologie, met de Broederschap van Pinksterkerken, met de Doopsgezinde Broederschap, met hogescholen te Utrecht (NBI) en te Zwolle (Windesheim),

met de Evangelische Beweging en met de hersteld hervormden.²³ De theologische faculteit was dan weliswaar geen leverancier meer van de Samen op Weg-kerken, ze leverde nog steeds theologen af die op weg waren naar het predikantschap.²⁴ Ondertussen heeft zich in 2004 een verbazingwekkende ontwikkeling voorgedaan. Zij die predikant wensen te worden in de PKN kunnen de eerste vier jaar van hun studie aan de VU volbrengen. Voor de laatste twee jaar is een samenwerkingsverband met de Theologische Universiteit te Kampen gesloten, zodat VU-studenten zonder studie-vertraging of verhuizing ook na 2010 predikant in de PKN kunnen worden.

351

Het zal duidelijk zijn dat deze veranderingen ingrijpend zijn geweest. Hoe ingrijpend valt nog niet te voorspellen. Als de theologische faculteit ondanks de synodale beslissing van 1999 over vijf jaar toch weer een van de hofleveranciers blijkt te zijn van de PKN, zijn de veranderingen minder ingrijpend en van een andere aard dan als blijkt dat voor de faculteit in dat opzicht nog maar een minimale rol is weggelegd. Het is, kortom, nog te vroeg om tot een goede interpretatie te kunnen komen.

De Schrift opnieuw bekeken

De theologische faculteit kende in de jaren zeventig en tachtig wat betreft de bijbelvakken een sterk accent op de filologische kant, met alle ruimte voor de historisch-kritische methode. Daarbij speelde Tj. Baarda de hoofdrol. Maar toen aan het begin van de jaren negentig de pioniers van de vernieuwing met emeritaat waren gegaan, kwam de vraag naar de aard van het schriftgezag opnieuw aan de orde. Het was alsof de verweesde kinderen behoefte hadden om zich te oriënteren na het vertrek van hun ouders. Faculteit, waarheen? Sommigen bepleitten een nog verdergaande secularisering van de bijbelvakken en de theologische faculteit in het algemeen. Van hen is de reeds meermalen genoemde J. S. Vos de meest expliciete woordvoerder geweest.²⁵ Anderen zochten juist een manier om het moderne bijbelonderzoek vruchtbaar te maken voor het geheel van de theologie. Te wijzen valt op E. Talstra, C. van der Kooi, W. Stoker en H. M. Vroom.²⁶ Dit leidde meer dan eens tot scherpe discussies. Ik beperk me tot de botsing tussen Stoker en Baarda. Stoker onderzocht namelijk welke factoren

het ons moeilijk maken de Schrift te lezen als levensoriëntatie en ging daarbij ook in op het werk van Baarda.²⁷ Want een van de factoren die het ons moeilijk maakt de Schrift te lezen als levensoriëntatie, is de eenzijdige nadruk op de historische leeswijze. In deze benadering was waarheid min of meer hetzelfde als historische betrouwbaarheid. Maar daarmee werd tevens gesteld dat wat historisch niet betrouwbaar is, niet waar kan zijn. In dit 'realisme' zaten ook de Gereformeerde Kerken gevangen toen ze bij monde van G. Ch. Aalders in 1926 vaststelden: 'Een slang is een slang, spreken is spreken, boomen zijn boomen'. Het is vooral Baarda geweest die aan de gereformeerde wereld de onmogelijkheid van dit standpunt heeft laten zien. Diens zorgvuldige schets van de opstandingsverhalen blijft volgens Stoker echter in de geschiedenis van de totstandkoming van het evangelie als tekst steken. De blikrichting is te eenzijdig gericht op de wisselwerking tussen redacteur en het overgeleverde materiaal. De relatie tussen tekst en huidige lezer blijft onderbelicht. In dat kader verwijst hij naar een door P. Ricoeur geïntroduceerd onderscheid tussen *sense* (de objectieve betekenis) en *significance* (de existentiële betekenis). Baarda, aldus Stoker, heeft zich vooral beperkt tot de 'sense', tot de objectieve betekenis van de tekst.

Baarda voelde zich totaal miskend in zijn eigenlijke intentie en reageerde met een emotioneel artikel in het faculteitsblad.²⁸ Dat Stoker 'mij verwijt, de lezer in de kou te laten staan, met de rug naar de huidige lezer te staan, vooral zoekend naar kale feiten, zonder oog voor de verhalen en dat ik zo uiteindelijk een verschraling veroorzaak in het lezen van de Schrift, is niet gebaseerd op feiten. Daarom neem ik het hem kwalijk dat hij mij zo portretteert.'²⁹ En inderdaad, hoezeer Baarda ook andere wegen ging dan Grosheide en Schippers, het was hem niet minder dan hen te doen om het verstaan van de Schrift als Woord van God. Het is de vraag of het kader waarbinnen Stoker de positie van Baarda ter sprake brengt, daaraan voldoende recht doet.³⁰ In tweede instantie gaf Stoker aan dat men dient te onderscheiden tussen intentie en de realisering van de intentie via een bepaalde methode en dat het inderdaad ook Baarda gaat om de existentiële betekenis van het verhaal. 'Ik had dat in die voetnoot zeker royaler kunnen formuleren.'³¹ Dat het bij hem om een voetnoot gaat, hangt hiermee samen dat het voor Stoker de vraag is of binnen het kader van de historische methode deze intentie wel goed voor het voetlicht *kan* komen. Dat Baar-

da's intentie nu juist geen voetnoot in zijn leven en werk betreft, maar daarvan de kern vormt, verklaart zijn heftige reactie.

Het staat vast – hij heeft het zelf ook erkend – dat Baarda zich weinig over de hermeneutische vragen heeft uitgelaten, waardoor zijn werk en zijn intenties kunnen worden misverstaan. Dat lijkt me een betere verklaring dan, zoals Vos doet, voor deze botsing te verwijzen naar het zondebokmechanisme, waardoor de kerkelijke verlegenheid met de bijbelteksten neerkomt op het hoofd van Baarda.³² Bovendien doet zo'n reactie geen recht aan het probleem waar Stoker een antwoord op zoekt. Want sedert Kuyper aan Gunning de vraag stelde 'bericht of gedicht?' is duidelijk dat achter alle discussies over het gezag van de Schrift deze vraag niet de geringste is, namelijk de vraag in hoeverre wij ons moeten laten gezeggen door het realisme in geschiedwetenschap.³³ In die zin is Kuyper levenslang een leerling van Leiden gebleven en heeft hij zich slechts ten halve bekeerd. Daarom bleven de Gereformeerde Kerken gedurende bijna een eeuw in het schootsveld van de historische kritiek liggen. Ook in haar reactie bij monde van haar theologen lieten zij zich door dat realisme gezeggen. Het is op deze vraag dat Stoker een nieuw antwoord wil formuleren.

Het is nog te vroeg voor een evaluatie, maar het staat wel vast dat het klimaat aan de faculteit wat betreft het omgaan met de Schrift in de tweede helft van de jaren negentig behoorlijk is veranderd. Vos meende in 2003 zelfs sektarische neigingen aan de faculteit te kunnen constateren. Hij wees deze aan bij Talstra en bij M. C. de Boer, de opvolger van Baarda, bij de systematicus Van der Kooi, bij Vroom en bij Stoker. Dat klimaat omschreef hij poëtisch, met de woorden van de negentiende eeuwse vrijzinnige dominee/dichter E. Laurillard: 'En de lucht was drukkend zwaar'.³⁴

De christelijke traditie

De afstand tot de manier waarop het belijden der kerk binnen de GKN fungeerde, was in de jaren zestig en zeventig steeds groter geworden. Sommige nieuwbenoemden hadden dan ook moeite met de ondertekening van de belijdenisgeschriften. Deputaten voerden hierover gesprekken met G. Dekker, K. U. Gäbler en Tj. Baarda. Tevens deden ze

een poging dit proces te keren door bijvoorbeeld de benoeming van een lutherse opvolger voor N. H. Ridderbos tegen te houden omdat één lutheraan (K.U. Gäbler) wel genoeg was, maar dat was tevergeefs. De vervreemding ten opzichte van de gereformeerde traditie nam steeds groter vormen aan. H. M. Kuitert kan als de meest geprononceerde exponent van deze tendentie worden gezien. Anders dan bij Kuitert persoonlijk liep de ontwikkeling van de faculteit niet uit op een breuk met de christelijke traditie. In haar beleidsplan 2005-2010 koos de faculteit echter voor een 'duidelijk herkenbaar protestants-christelijk profiel'.³⁵ En zeer bewust koos de faculteit zoals gezegd tevens voor de simplex ordo, dat wil voor haar zeggen: voor 'het uitgangspunt dat wetenschap en levensovertuiging niet te scheiden zijn'. Dat betekent dat de faculteit haar werkzaamheden verricht 'in verbondenheid met de christelijke traditie. In dat licht komen normatieve vragen en uitspraken bij deze werkzaamheden nadrukkelijk aan bod'.³⁶ Het typisch kerkelijk-gereformeerde karakter bestaat niet meer. Daarvan heeft de faculteit afscheid genomen. Maar dit betekent geen verloochening van haar reformatorische achtergrond. Die traditie beschouwt de faculteit nog steeds als actueel.³⁷ En ook overigens herkennen we in dit uitgangspunt nog veel van Kuypers wetenschapsopvatting. Vandaar dat de faculteit zich als volgt omschrijft: 'Een oecumenische faculteit met een stevige verankering in de traditie van de Reformatie.'

De verankering in de traditie van de Reformatie kreeg onder meer vorm toen in 2000 dr. A. van de Beek benoemd werd tot hoogleraar symboliek en de theologische faculteit daarmee onderdak bood aan het IRTI, het Internationale Instituut voor Reformatorische Theologie. In dit netwerk werken onderzoekers van de reformatorische theologie samen, vooral op systematisch gebied. De ontmoeting van verschillende perspectieven blijkt uitermate vruchtbaar te zijn. In het kader van IRTI werd ook een bijzondere leerstoel voor de geschiedenis van de Nederlandse Reformatie in het leven geroepen, die bezet wordt door prof. dr. W. Janse. Mede hierdoor en door het werk aan een brievenuitgave van Calvijn kan de faculteit 'thans weer als een internationaal centrum voor de geschiedenis en het heden van de calvinistische Reformatie ... worden beschouwd'.³⁸

Van haar oecumenische gezindheid getuigt de oprichting van het *Centre for Evangelical and Reformational Theologie* (CERT). Het primaire doel van dit door prof. dr. C. van der Kooi geleide centrum is promo-

Het bestuur van de faculteit in 2004. Van links naar rechts: M. E. Brinkman, (decaan), mevr. M. G. H. M. Dijcker (directeur bedrijfsvoering van de Faculteit der Godgeleerdheid en Wijsbegeerte), dr. J. Vree, dr. A. van der Beek (toekomstig decaan), H. C. Stoffels, M. C. den Boer, A. A. den Hollander.

tiestudenten met affiniteit met de evangelische beweging een masterstudie van twee jaar aan te bieden waarna ze zich kunnen wijden aan een promotiestudie van drie jaar. Ook zal de mogelijkheid bestaan deze masterstudie in een verkorte vorm te volgen zonder een tweede jaar van promotievoorbereiding.³⁹ Daarnaast blijkt het CERT ook een platform te zijn waarop theologen van verschillende achtergrond elkaar ontmoeten.

356

Ooit was de faculteit betrokken bij een conflict rond de uitreiking van een bul. De bewuste student, Auguste Winckel, was niet gereformeerd genoeg om hem die bul uit te reiken. Dat was in 1911. Aan dat exclusivisme is een einde gekomen, omdat aan de hoge pretenties van de gereformeerde theologie een einde is gekomen. Wat gebleven is, is de verbondenheid met de christelijke traditie, waarbij, anders dan in 1911, ook voor 'evangelicals' plaats is. Hoe zich dit zal gaan verhouden met de ruimte die in 2005 gecreëerd is voor het Centrum voor Islamitische Studies is een spannende vraag, waarover de toekomst uitsluitend zal geven.

Bijlage 1. Over de geraadpleegde archieven

357

Het spreekt vanzelf dat bij dit onderzoek dankbaar gebruik is gemaakt van de archieven van de Vrije Universiteit. Dit dankbaar gebruik ging overigens niet zelden gebruik met enige verwondering over de staat waarin het archief zich bevindt.

Toen ik mij vier jaar geleden op dit onderzoek oriënteerde, ontdekte ik dat het archief van de Faculteit der Godgeleerdheid niet bestond. Wat er was – en dat was niet veel – maakte (terecht) deel uit van het senaatsarchief. Met behulp van R. H. M. van Kinschot, medewerker bij Post- en Archiefzaken, en van enkele medewerkers aan de theologische faculteit, gelukte het veel andere belangrijke stukken op te sporen. Van Kinschot heeft daarvan een plaatsingslijst samengesteld. Daarin is sprake van genummerde dossiers.

De grote lacune in dit archief wordt gevormd door de oorlogsjaren. Verder valt vast te stellen dat de theologische hoogleraren lang niet al hun voornemens en besluiten notuleerden. Ook veel brieven en afschriften van brieven ontbreken. Dat de deputaten voor de oefening van het verband een zeer compleet archief hebben nagelaten, is dan ook van groot belang geweest bij het reconstrueren van de geschiedenis van de faculteit.¹ Mijn dank gaat uit naar C. J. de Kruyter en F. Rozemond, die mij bij de raadpleging van dit archief zeer behulpzaam zijn geweest.

Niet geïnventariseerd, maar wel goed geordend en zeer compleet, is het archief van curatoren. Zij waren vanaf 1880 tot aan de grote bestuurlijke verandering van 1972 verantwoordelijk voor alle onderwijszaken. Ingewikkelder ligt het met het archief van directeuren, die verantwoordelijk waren voor het beheer van gebouwen en financiën. Tot aan het begin van de jaren zestig is dit goed toegankelijk, vanwege de overzichtelijke ordening en vanwege een aangelegd kaartsysteem dat de jaren 1880-1955 bestrijkt. Maar vanaf die tijd wordt het ingewikkelder. Allereerst werden ingekomen stukken gesplitst in stukken die ter vergadering werden afgehandeld en stukken die door de secretaris werden behandeld. En in de tweede plaats heeft het College van Bestuur, vanaf 1972 opvolger van zowel curatoren als directeuren, stukken uit het archief van directeuren gelicht en in dossiers ondergebracht. Waarschijnlijk als gevolg daarvan zijn niet alle benodigde stukken door mij gevonden.

Van alle vu-archieven geldt dat er uit de latere jaren veel meer bewaard is dan uit de eerdere jaren. Niet dat er veel lacunes zijn, maar de universiteit

groeide, en vanaf de jaren zestig zien we de archieven als het ware exploderen. Behalve de groei van de universiteit speelde daarbij ook de toenemende bureaucratisering en regelgeving een rol. Tot 1960 bijvoorbeeld vormen de archivalia van de theologische faculteit tezamen een enkele meter, daarna volgen er nog tientallen. Dezelfde situatie doet zich voor bij andere vU-archieven. Dit maakt een inventarisatie van de vU-archieven noodzakelijk.

Bijlage 2. Indeling der vakken volgens voorlopig voorstel van dr. A. Kuyper, febr. 1880

(= Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, februari 1880, no 4.)

359

A. Theologische faculteit

- a. 1. Geschiedenis der Christelijke kerk
- 2. Geschiedenis der Ned. Hervormde kerk
- 3. Kerkelijke Oudheidkunde
- 4. Patristiek
- 5. Geschiedenis der genademiddelen
- 6. Geschiedenis van het kerkregt
- 7. Historiografie

- b. 1. Dogmatiek
- 2. Geschiedenis der leerstukken en der leer
- 3. Symboliek
- 4. Ireniek, Polemiek, Apologetiek
- 5. Encyclopaedie
- 6. Methodologie
- 7. Leer der fontes

- c. 1. Theologia naturalis
- 2. Idolatrie
- 3. Mohammedanisme
- 4. Moraal en ethiek
- 5. Geschiedenis der Wijsbegeerte
- 6. Inleiding tot het NT, leven van Jezus, Theologia Biblica in 't NT

Door den hoogleeraar bij de let.fac. in de Oostersche talen.

- d. 1. Inleiding tot het OT
- 2. Israëlitische oudheidkunde
- 3. Geschiedenis van Israël en theologie in 't OT

- e 1. Canon
- 2. Exegese NT
- 3. Hermeneutiek, Kritiek

- f. 1. Homiletiek, pastoraal, catechetiek.
- 2. Leer en geschiedenis der charismata
- 3. Zending

360

- B. Juridische faculteit
 - 1. Staatsregt
 - 2. Kanoniek regt

- a.
- C. Litterarische faculteit
 - 1. Hebreeuwsche Taal en Letterkunde
 - 2. Dialecten
- b.
 - 1. Geschiedenis des Vaderlands
 - 2. Paedagogiek

Katheders bij elk der drie faculteiten op te rigten en vakken, van elke katheders te doceren.

- A. theologische faculteit
 - Katheders voor de introductoire vakken
 - Katheders voor de natuurlijke godskennis
 - Katheders voor de het Oude Testament
 - Katheders voor de het Nieuwe Testament
 - Katheders voor de historische vakken
 - Katheders voor de systematische vakken
 - Katheders voor de artistieke vakken

- B. Juridische faculteit
 - 1. Katheder voor het staatsregt
 - 2. Katheder voor de staathuishoudkunde
 - 3. Katheder voor het strafregt
 - 4. Katheder voor het burgerlijk regt.

C. De literarische faculteit

1. Katheder voor de Oostersche talen
2. Katheder voor de Grieksche taal
3. Katheder voor de Geschiedenis des Vaderlands
4. Katheder voor de Wijsbegeerte

Bijlage 3. Theologische encyclopedie van dr. A. Kuyper, 1894

362

A. De bibliologische groep

I De canonische vakken	II De exegetische vakken	III De pragmatische vakken
1. De canonica generalis	1. De tekstkritiek	1. De archaeologia sacra
2. De canonica specialis	2. De philologia sacra	2. De historia sacra
3. De hermeneutiek	3. De historia revelationis	
4. De exegese		
5. De metaphrase		

B. De ecclesiologische groep

I De institutaire vakken	II De organische vakken
I. De diathetische vakken	1. Rakende het persoonlijk leven
a. Kerkrecht	a. Christelijke biografie
b. Kerkelijke geografie	b. Christelijke karakterkunde
c. Kerkelijke oecumene	c. Christelijke vroomheid
d. Kerkelijke archaeologie	
2. De historische vakken	2. Rakende het georganiseerde leven
a. Algemene kerkhistorie	a. Christelijk huisgezin
b. Bijzondere kerkhistorie	b. Christelijke maatschappij
c. Chronologische indeling	c. Christelijk staatsleven
3. De statistische vakken	3. Rakende het niet -georganiseerde leven
a. Algemene statistiek	a. Christelijke letterkunde
b. Bijzondere statistiek	b. Christelijke wetenschap
c. Historische statistiek	c. Christelijke kunst

C. De Dogmatologische groep

I De diatetische vakken	II De thetische vakken	III De antithetische vakken
1. De symboliek	1. De dogmatiek	1. De polemiek
2. De historia dogmatum	2. De ethiek	2. De elenctiek
3. De patristiek		3. De apologetiek

D. De diaconologische groep

363

I De didascalische vakken	II De presbyteriale vakken
1. De homiletiek	1. De poimeniek
2. De catechetiek	2. De kybernetiek
3. De liturgiek	
4. De prosthetiek	
-
III De diaconale vakken	IV De Laïcale vakken
1. De prophylactiek	1. De institutionaire laiek
2. De boëthetiek	2. De organische laiek
3. De lêpsiek	

Aanhangsel

I De formele vakken	II De materiele vakken
1. Encyclopedie	Geschiedenis der Pseudo-religie
2. Isagogiek	Wijsbegeerte van de godsdienst
3. Hodegetiek	
4. Bibliografie	

Bijlage 4. Tabellen en grafieken

364 In deze bijlage heb ik met behulp van dr. A. Tervoort, de redacteur van de Historische Reeks vU, enkele statistische gegevens samengebracht. Het gaat om het aantal studenten van de theologische faculteit in vergelijking met die te Kampen, om de verhouding tussen theologische en andere studenten aan de vU en om het aantal vrouwelijke theologische studenten. Zoals uit de statistiek blijkt, is het niet gelukt *alle* cijfers te achterhalen. Mede als gevolg van wisselende systemen van administratie en archivering ontbreken deze over sommige jaren. Ook afgezien daarvan is het van belang deze gegevens met enige terughoudendheid te gebruiken.

Waar het gaat om een vergelijking tussen Kampen en de vU is het van belang dat over de jaren 1880-1896 te Kampen ook de studenten werden meegeteld die nog met hun vooropleiding bezig waren. Na die tijd werd de gymnasiumafdeling verzelfstandigd. Een ander probleem bij de vergelijking van deze cijfers is het feit dat de vU ook haar doctoraalstudenten meetelde, terwijl Kampen tot 1950 geen doctoraal examen afnam. Vanaf die tijd studeerden deze aan de Johannes Calvijnstichting. Ze werden apart geregistreerd en stonden niet ingeschreven van de Theologische Hogeschool. Toen het doctoraal examen vanaf 1971 verplicht werd voor allen die predikant wilden worden, was dit probleem opgelost. Verder is niet altijd duidelijk of promovendi van de vU gedurende hun gehele onderzoeksperiode als student stonden ingeschreven of alleen in het jaar van hun promotie. En tenslotte is er geen onderscheid gemaakt naar de gekozen studie: theologie, Algemene Godgeleerdheid (vanaf 1983) of Religie en Levensbeschouwing (vanaf 1993). Omdat Kampen deze studierichtingen niet kende, is ook hier sprake van een vertekening. Dat ik deze cijfers ondanks deze kanttekeningen hier toch heb opgenomen, is omdat deze in de verhouding Kampen/vU 125 jaar lang een rol gespeeld hebben. Zo is de theologische faculteit al voor de Doleantie groter dan de school der kerken, en dat is altijd zo gebleven behalve tussen 1975 en 1990, de grote bloeiperiode van Kampen. Overigens vallen er twee dieptepunten in de geschiedenis van Kampen op: de jaren 1902-1915 en de jaren 1945-1963. Zowel in absolute aantallen als relatief bleef Kampen een kleine hogeschool. Zelfs de benoeming van Schilder heeft daarin geen verandering kunnen brengen. Integendeel, de afname van het aantal studenten in het interbellum begon in Kampen eerder dan aan de vU.

De cijfers over de verhoudingen binnen de vU laten zien dat de ooit zo op-permachtige theologische faculteit vanaf 1930 snel in betekenis afnam. In 2003 bedroeg het aantal theologische studenten minder dan 2 procent van het totaal aantal studenten. In het geheel van de Universiteit betreft dat een te ver-waarlozen aantal, voor het gezicht van de vU naar buiten wellicht nog steeds een factor van betekenis.

Een derde reeks cijfers betreft het aantal vrouwelijke theologische studen-ten. Een nader analyse van de ontwikkelingen op dit vlak is niet voorhanden. Wel wordt in één oogopslag duidelijk dat toen het ambt van predikant ook in de GKN werd opengesteld voor vrouwen (1970), het aantal vrouwelijke studenten begon toe te nemen.

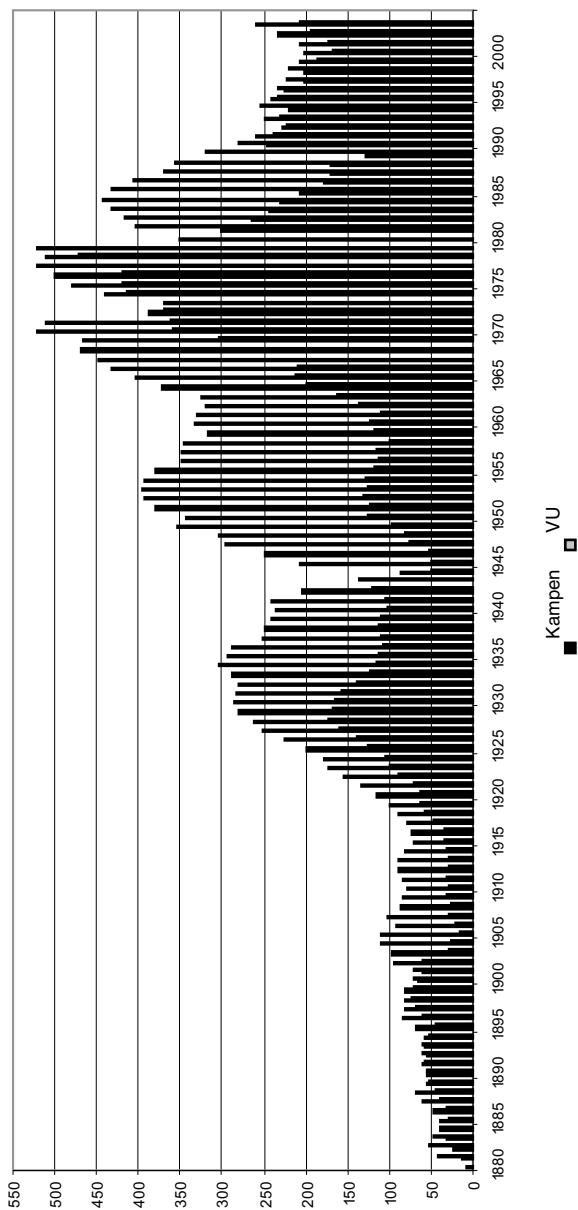
Overzicht van de studenten aantallen aan de Faculteit der Godgeleerdheid in
vergelijking met die te Kampen

366	Jaar	FdG	Kampen	Jaar	FdG	Kampen
	1880	8	0	1916	74	34
	1881	13	43	1917	79	48
	1882	24	52	1918	89	58
	1883	31	48	1919	100	64
	1884	39	40	1920	115	63
	1885	39	30	1921	133	72
	1886	46	31	1922	154	90
	1887	60	38	1923	172	100
	1888	67	45	1924	177	104
	1889	56	53	1925	200	127
	1890	56	55	1926	226	140
	1891	61	57	1927	251	161
	1892	56	59	1928	262	172
	1893	57	61	1929	281	168
	1894	57	53	1930	285	165
	1895	68	45	1931	283	156
	1896	85	59	1932	279	140
	1897	81	68	1933	288	124
	1898	81	73	1934	304	116
	1899	80	70	1935	293	112
	1900	66	72	1936	287	108
	1901	60	71	1937	252	110
	1902	93	60	1938	248	113
	1903	97	28	1939	241	110
	1904	110	27	1940	236	103
	1905	110	17	1941	241	106
	1906	91	21	1942	204	120
	1907	103	28	1943	0	136
	1908	86	26	1944	86	50
	1909	84	31	1945	206	50
	1910	78	30	1946	250	52
	1911	84	31	1947	295	76
	1912	89	28	1948	304	81
	1913	89	29	1949	353	96
	1914	80	31	1950	342	127
	1915	71	33	1951	379	124

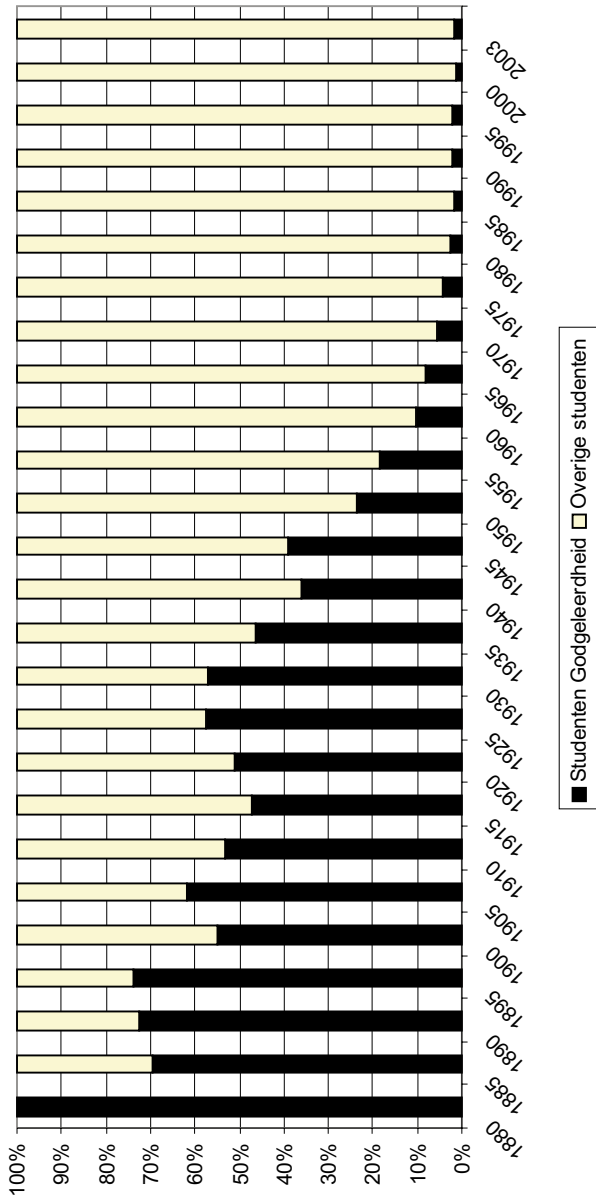
TABELLEN EN GRAFIEKEN

Jaar	FdG	Kampen	Jaar	FdG	Kampen
1952	392	130	1978	511	471
1953	395	127	1979	521	
1954	393	129	1980	351	
1955	381	119	1981	302	404
1956	348	113	1982	265	416
1957	348	115	1983	244	433
1958	345	100	1984	230	443
1959	317	119	1985	206	431
1960	332	123	1986	179	405
1961	329	109	1987	170	370
1962	319	136	1988	170	357
1963	326	162	1989	129	320
1964	371	199	1990	247	281
1965	403	211	1991	259	239
1966	432	210	1992	228	222
1967	448		1993	250	231
1968	468		1994	220	255
1969	466	303	1995	242	234
1970	521	360	1996	224	234
1971	510	361	1997	201	223
1972	388	369	1998	202	219
1973	369		1999	207	186
1974	440	415	2000	201	168
1975	478	419	2001	207	172
1976	499	420	2002	232	193
1977	522		2003	258	208

Studenten Godgeleerdheid vu en Kampen (1881o-2004)

Relatieve aandeel van Godgeleerden in de totale vu-studentenpopulatie per vijf jaar

Eerste jaars studenten 1947-2004

	jaar	mannen	vrouwen	totaal		jaar	mannen	vrouwen	totaal
370	1947	57	3	60		1976	52	19	71
	1948	63	4	67		1977	50	25	75
	1949	53	2	55		1978	39	16	55
	1950	64	3	67		1979	51	16	67
	1951	71	2	73		1980	44	15	59
	1952	50	0	50		1981	31	28	59
	1953	65	3	68		1982	35	26	61
	1954	66	1	67		1983	28	16	44
	1955	43	2	45		1984	27	20	47
	1956	35	1	36		1985	15	19	34
	1957	41	1	42		1986	17	18	35
	1958	40	0	40		1987	33	25	58
	1959	21	1	22		1989	31	17	48
	1960	49	5	54		1990	36	23	59
	1961	34	0	34		1991	85	60	145
	1962	41	0	41		1992	132	71	203
	1963	68	5	73		1993	111	55	66
	1964	65	5	70		1994	36	37	73
	1965	68	5	73		1995	48	43	91
	1966	47	5	52		1996	21	33	54
	1967	61	4	65		1997	15	31	46
	1968	26	2	28		1998	13	27	40
	1969	58	2	60		1999	27	23	50
	1970					2000	14	21	35
	1971	0	11	51		2001	20	30	50
	1972	56	14	60		2002	41	30	71
	1973	46	58	104		2003	44	46	90
	1974	60	12	72		2004	47	32	79
	1975	55	8	63					

Bijlage 5. Eredoctores van de Faculteit der Godgeleerdheid

1930 *J. Sebestyén, J. C. Rullman en D. Bakker*

371

Toen de Vrije Universiteit in 1930 vijftig jaar bestond, werden er voor het eerst eredoctoraten toegekend. Bij de opening van de universiteit in 1880 had men wel met de gedachte gespeeld, maar gezien de leeftijd van de universiteit was daar toen van afgezien. Maar vijftig jaar later meende de senaat dat het tiende lustrum een mooi moment was om enkele eredoctoraten toe te kennen.¹ De juridische faculteit had H. Colijn voorgedragen, de theologische faculteit de Hongaarse theoloog Jenő Sebestyén, de Utrechtse predikant J.C. Rullmann en zendeling ds. D. Bakker.² Alleen over Rullmann ontstond enige discussie. De historicus A.A. van Schelven meende dat de toekenning van een eredoctoraat aan Rullmann niet door zijn werk als kerkhistoricus of als gewoon historicus werd gerechtvaardigd. H. H. Kuypers pareerde deze kritische reactie op het voorstel van de faculteit met een verwijzing naar het bronnenonderzoek van Rullmann, dat door geen schrijver van de kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw kan worden verwaarloosd. Daarmee waren de stellingen betrokken en ging de vergadering over tot stemming. Alle voordrachten werden goedgekeurd. Het bleek dat Van Schelven niet alleen stond. Van de veertien aanwezigen stemden twee tegen een eredoctoraat voor Rullmann, zes onthielden zich van stemming, en zes stemden voor. De overige voordrachten werden zonder meer goedgekeurd.

Jenő Sebestyén (1884-1950) studeerde aan de Theologische Academie te Boedapest en aan de Rijksuniversiteit Utrecht, waar hij in 1910 promoveerde op een studie over Calvijn en Nietzsche. Eerder was hij te Boedapest gepromoveerd in de filosofie. Tijdens zijn studiejaren te Utrecht kwam hij in aanraking met A. Kuypers en zijn theologie. Diens idealen introduceerde hij als de 'historisch-Calvinistische richting' in de Hongaarse Kerk. Hij was redacteur van verscheidene tijdschriften en richtte een gereformeerde studentenvereniging op. In 1918 werd hij hoogleraar dogmatiek aan zijn alma mater. Als gevolg van zijn invloed werd de academie te Boedapest een centrum van het Hongaarse neo-calvinisme. Deze werd financieel gesteund uit Nederland.³

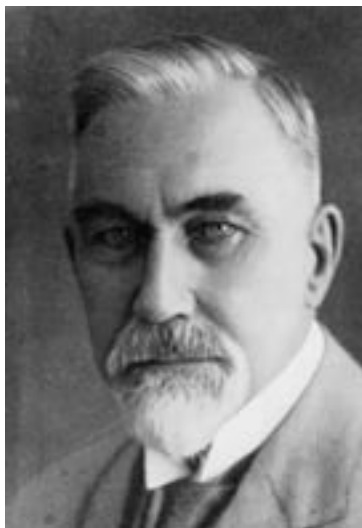
Grosheide, die de promotie voltrok, wees op drie motieven die een rol hadden gespeeld bij de voordracht van de theologische faculteit.⁴ In de eerste plaats noemde hij de grote verdiensten die Sebestyén had voor de verspreiding van

Jenő Sebestyén

J.C. Rullmann

D. Bakker

het neocalvinisme in Hongarije. Het zal daarom niemand verwonderen, dat de v u er prijs op stelde, 'dezen geleerde ook door een bijzonderen band aan zich te verbinden'.⁵ In de tweede plaats wees hij op de moeilijke omstandigheden – een dode orthodoxie – waaronder Sebestyén zijn pioniersarbeid had moeten verrichten. Daarbij kwam, in de derde plaats, het feit dat Sebestyén deze arbeid op waarlijk wetenschappelijke wijze had vervuld. Daarvan getuigen zowel zijn onderwijs als zijn publicaties. Reden genoeg dus om hem te eren.

J. C. Rullmann (1876-1936), leerling van het Gereformeerd Gymnasium, alumnus van de v u, en predikant in de Gereformeerde Kerken, was schrijver van talloze artikelen en boeken over de gereformeerde wereld.⁶ De catalogus van de Vrije Universiteit telt 43 titels, variërend van een biografie van W. H. Gispen tot een brochure over het volkspetitionement van 1878. Zijn artikelen en boeken worden in sterke mate gestempeld door de traditionele gereformeerde standpunten en hebben een populariserend karakter. Hij schreef bijvoorbeeld het gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan van de v u. Van betekenis is ongetwijfeld zijn drielidige *Kuyper-bibliografie*. Deze vormt een belangrijke bron voor ieder die zich met Kuyper bezighoudt. Het was op grond van zijn bijzondere verdiensten voor de theologie, in het bijzonder aan de kennis van de negentiende eeuwse kerkgeschiedenis, zo verklaarde zijn promotor H. H. Kuyper, dat hem de doctorstitel toegekend werd, honoris et laboris causa. Overigens was hij ook degene die het gedenkboek in dat jaar schreef.⁷

De predikant van Broek op Langedijk, *D. Bakker* (1865-1932), was op het zogenaamde Zendingscongres in 1894 geraakt door de zendingsidealen van A. Kuyper en vertrok in 1899 als zendeling naar Keboemen.⁸ In 1906 werd hij verbonden aan de opleidingsschool te Djokjakarta, en tot aan zijn emeritaat in 1929 heeft hij zorg gedragen voor de theologische vorming van de inlandse helpers en lesgegeven in alle theologische vakken. Daarnaast publiceerde hij talloze theologische studies in het Javaans. Veel werk heeft hij ook verricht voor de verbetering van de Javaanse bijbelvertaling.

1955 *G. Léonard*

Het zou tot 1955 duren voordat er weer een eredoctoraat vanwege de theologische faculteit werd toegekend. Daaraan ging wel een en ander vooraf. Want zowel G. Ch. Aalders als de medicus G. A. Lindeboom hadden een voorstel ingediend dat door de meerderheid van de faculteit werd verworpen. Dat hún voorstel het niet heeft gehaald is minstens zo interessant als het feit dat het voorstel van Nauta het wel heeft gehaald.

Op 18 september 1954 vergaderde de faculteit over een voorstel van Aalders

G. Léonard

T.S.G. Mulia

dr. Douglas Johnson, van 1928-1964 secretaris van het Intervarsity Fellowship of Evangelical Unions, een eredocoraat toe te kennen. Helaas is de brief waarin hij dat voorstel deed niet aangetroffen, zodat niet vaststaat welke redenen Aalders heeft aangevoerd. Maar voor de faculteit waren er geen genoegzame redenen dit verzoek te honoreren. Aalders gaf het echter niet zo gauw op, en op 12 november stond de voordracht opnieuw op de agenda. Aalders was nu zelf aanwezig om zijn pleidooi kracht bij te zetten, maar dat was tevergeefs.⁹

Veel gemakkelijker viel de beslissing een eredocoraat toe te kennen aan dr. G. Leonard, een erkend historicus met verdiensten voor de geschiedschrijving van het Franse protestantisme, in het bijzonder van de 18e eeuw, en één van de grondleggers van de Faculté Libre de Théologie Réformée.¹⁰ Met deze universiteit had de v u nauwe banden. Eén van haar leerlingen, G. E. Meuleman, zou daar van 1954-1959 doceren.

Een maand later, 3 december 1954, lag er een voorstel ter tafel van de medicus G. A. Lindeboom om een eredocoraat te verlenen aan dr. Paul Tournier, een Zwitserse arts die geloof en geneeskunde integreerde door aandacht te hebben voor de *hele* mens.¹¹ Lindeboom was zelf aanwezig om het voorstel toe te lichten. Na bespreking werd besloten om de beslissing uit te stellen tot de volgende vergadering. Op die vergadering werd veel waardering worden uitgesproken voor het werk van Tournier, maar dat was niet voldoende om hem voor te dragen voor een eredocoraat.¹² De argumenten staan niet opgetekend, vele jaren later zou Lindeboom erop wijzen dat een en ander toentertijd samenhang met het veronderstelde gebrek aan wetenschappelijke prestaties van Tournier.¹³

Duidelijk is in ieder geval dat de wetenschappelijke kwaliteit als argument een belangrijke rol heeft gespeeld bij deze besluitvorming. Maar zou er ook niet iets in kunnen doorwerken van de veranderingen die zich in de theologie voordeden? Johnson en Tournier waren wellicht te fundamentalistisch in hun benadering van het evangelie.

1966: T. S. G. Mulia

Wetenschappelijke kwaliteit kan in ieder geval niet ontzegd worden aan prof. mr. dr. T. S. G. Mulia, voorgedragen door J. Verkuyl.¹⁴ Maar of dat motief het enige was om hem te eren, valt te betwijfelen. Hij had ook grote verdiensten voor de kerk in Indonesië en had de idealen van de Vrije Universiteit, net als eenmaal Sebestyén, meegenomen naar zijn vaderland.

Na zijn studie rechten in Nederland was Mulia in 1922 teruggekeerd naar het toenmalige Nederlands-Indië waar hij zich intensief bezig hield met de christelijke politiek. In 1933, voor studie weer in Nederland, promoveerde hij te Leiden op een antropologische studie, om zich daarna opnieuw te werpen op

C. F. Beyers Naudé

de christelijke politiek in het toenmalige Nederlands-Indië. In later jaren was hij nauw betrokken bij de Indonesische Raad van Kerken, was hij lid van de Internationale Zendingsraad en stond hij aan de wieg van de oprichting van de Christelijke Universiteit van Djakarta. De Vrije Universiteit diende hem daarbij tot voorbeeld.

Het besluit hem een eredoctoraat toe te kennen werd reeds genomen in 1964, maar op verzoek van Mulia zelf werd een en ander aangehouden. De verhouding tussen Nederland en Indonesië was nog niet helemaal ontdooid en het wachten was op een cultureel akkoord dat de samenwerking op het gebied van het hoger onderwijs zou stimuleren. In 1966 was het zo ver en op 20 oktober werd Mulia een eredoctoraat toegekend, J. Verkuyl, inmiddels buitengewoon hoogleraar aan de v u, trad op als promotor.

1972: *C. F. Beyers Naudé*

Het was de stichting Kairos die zich in 1970 tot de theologische faculteit wendde met de vraag te willen overwegen C. F. Beyers Naudé voor te dragen voor een eredoctoraat.¹⁵ Enkele weken later antwoordde de faculteit geen gehoor aan dit verzoek te willen geven. Een eredoctoraat voor Naudé zou de polarisatie in Zuid-Afrika aanwakkeren. Bovendien zou in oktober van dat jaar het kerkelijk proces tegen Naudé plaatsvinden en een eredoctoraat zou ongetwijfeld ervaren worden als een ongeoorloofde inmenging in kerkelijke zaken. De faculteit verzekerde Kairos echter dat dit niet betekende dat het verzoek voorgoed werd afgewezen. In een later stadium zou het stellen van een duidelijke daad noodzakelijk kunnen zijn.¹⁶

Verkuyl meende een jaar later dat die tijd gekomen was en wendde zich tot zijn collegae met het verzoek de zaak van een eredoctoraat voor Naudé opnieuw te willen overwegen.¹⁷ Hij achtte het moment gekomen openlijk partij te kiezen via de toekenning van een eredoctoraat. Enkele maanden later ging het College van Hoogleraren op zijn verzoek in.¹⁸ Aan de senaat werden drie redenen genoemd om Naudé een eredoctoraat toe te kennen. In de eerste plaats heeft Naudé laten zien dat het van de christelijke theologie geëist wordt de samenleving te confronteren met het evangelie en dat de theologie dat pas kan doen als zij zich niet laat overheersen door welke ideologie dan ook. In de tweede plaats heeft Naudé bijgedragen aan een betere verhouding tussen theorie en praxis in de theologie. En in de derde plaats is het zijn theologische verdienste (sic) dat hij door zijn kennis van zaken de rassenoordelen heeft kunnen terugdringen.

De senaat ging met dit voorstel akkoord en Berkouwer werd aangewezen als promotor. Over de inhoud van de discussie vermelden de notulen niets.¹⁹ Maar naar aanleiding daarvan ontving rector magnificus I. A. Diepenhorst een brief

J. Miguez Bonino

Oe. H. Kapita

van G. A. Lindeboom, die onder meer de stemverhouding aan de orde stelde en wees op een lacune in de reglementen. Twintig aanwezigen hadden voor gestemd, zeventien hadden tegengestemd, negen hadden zich onthouden van stemming. De toekenning van het eredoctoraat geschiedde derhalve met een minderheid van stemmen, zoals dat eerder bij Rullmann het geval was geweest. Lindeboom zou graag zien dat voortaan de stelregel werd gehanteerd zoals die ook bij hoogleraarsvoordrachten gold, namelijk dat 2/3 van de aanwezigen voor diende te stemmen wilde het voorstel worden aangenomen. Tot slot kon hij niet nalaten te verwijzen naar zijn voordracht van Paul Tournier, die was afgewezen wegens het ontbreken van bewijzen van uitzonderlijke wetenschappelijke verdiensten, zoals die in het reglement van de v.u. werden vereist. Welke zijn de uitzonderlijke verdiensten van Naudé? zo vroeg hij de rector. Men kan niet anders dan Lindeboom op beide punten gelijk geven. Maar het laat zien dat het klimaat aan de universiteit aan het veranderen was. Het politiek bewustzijn van de Faculteit der Godgeleerdheid in die jaren was groot en een eredoctoraat kon gebruikt worden als een internationaal politiek drukmiddel.

379

1980 *J. Miguez Bonino*

Een politiek tintje zat er ook aan het eredoctoraat dat in 1980 bij het honderdjarig bestaan van de v.u. werd toegekend aan J. Miguez Bonino. Deze Argentijnse bevrijdingstheoloog nam als protestant een bijzondere positie in temidden van de overige bevrijdingstheologen, die meestal rooms-katholiek waren. Een positie die door de faculteit werd aangevoerd als reden voor het toekennen van een eredoctoraat.²⁰ Daarnaast wees de faculteit op het feit dat Bonino een grote openheid in oecumenisch opzicht betoonde, zowel naar de rooms-katholieke kerk toe als naar de evangelicals. Hij was een verbindende figuur. Die openheid kende hij – een derde argument – ook ten opzichte van het marxisme, dat hij beschouwde als een middel tot maatschappij-analyse. Ons als westerse christenen, zo meende de faculteit, houdt hij voor dat bevrijdingstheologie geen consumptieartikel is, maar om concrete actie vraagt, om een commitment. Bovendien blijkt hij op grond van zijn publicaties een theoloog van formaat te zijn. Een eredoctoraat zou zijn positie in Latijns-Amerika versterken. Het College van Decanen ging op 28 november 1979 akkoord, waarbij tevens werd vastgesteld, conform het verzoek van de faculteit, dat H. M. Kuitert zou optreden als promotor.

1985 *Oe. H. Kapita*

De politiek, noch de buitenlandse noch de binnenlandse, noch de burgerlijke noch de kerkelijke, speelde een rol toen Oe H. Kapita in 1985 tot eredoctoor

K. Ward

Huub Oosterhuis

werd benoemd. Deze autodidact had zich in de loop der jaren bijzonder verdienstelijk gemaakt als assistent van de taalgeleerde dr. L. Onvlee. Zo was hij nauw betrokken geweest bij de samenstelling van diens Soembanees woordenboek²¹, schreef hij talloze artikelen over taal en cultuur van Soemba en werkte hij mee aan een revisie van de Soembanese vertaling van het Nieuwe Testament. Hier werd iemand geëerd die als gevolg van de omstandigheden waarin hij opgroeide nooit universitair onderwijs had kunnen volgen, maar die desondanks een belangrijke bijdrage aan de wetenschap had geleverd. Daarmee kwam ook, zo lijkt het nu, een einde aan het gebruik via het eredocoraat een politiek statement af te leggen.

381

2000: K. Ward

Op voordracht van de Faculteit der Godgeleerdheid, daarin ondersteund door de Faculteit der Wijsbegeerte, ontving Keith Ward, professor of divinity op de Regius Chair of Divinity aan Oxford University in het jaar 2000 een eredocoraat.

In zijn vele geschriften gaat Keith Ward in op twee van de grootste intellectuele uitdagingen voor het christendom van de twintigste eeuw: de resultaten van de natuurwetenschappen en de plurale cultuur.²² Op unieke wijze, aldus de faculteit, heeft hij zich van deze taak gekweten. Zijn *Religion and Community* (2000) wordt gekenmerkt door de brede opzet, de aanpak, de eruditie, de heldere stijl en de scherpzinnige argumentatie. Binnen de vergelijkende systematische theologie is dit vierdelige werk naar het oordeel van v.u.-hoogleraar H. M. Vroom het meest omvattende werk dat tot dusverre is verschenen. Het is wegwijzend voor de manier waarop men de eigen geloofstraditie binnen de plurale cultuur in dialoog kan en moet doordenken en voor een deel herformuleren. Ward neemt andere levensbeschouwelijke tradities serieus, gaat met respect op hun opvattingen in, schuwt niet om kritische vragen aan anderen te stellen of de opvattingen van de eigen traditie bij te stellen als hem dat op grond van de kritiek van anderen nodig lijkt.

Deze benadering, aldus de motivatie, sluit aan bij het streven van de Vrije Universiteit om de theologie in nauwe relatie tot de cultuur te beoefenen. Het begrijpen van de openbaring moet in rapport met het bewustzijn van de tijd worden gebracht, zoals de stichter van de v.u., Abraham Kuyper, de taak van de theologie programmatisch omschreef.

2002: Huub Oosterhuis

In 2002 ontving H. Oosterhuis een eredocoraat. Prof. dr. N. Schuman, bijzonder hoogleraar liturgie-wetenschappen, was de erepromotor. De faculteit

motiveerde haar wens door in de eerste plaats te wijzen op de grote betekenis die Oosterhuis heeft gehad voor omzetting van de Latijnse liturgie in de volks-
 taalliturgie.²³ Daarbij ging het om het ‘hertalen’ van oude liturgische teksten.
 In diezelfde periode – de jaren zestig van de twintigste eeuw – heeft Oosterhuis
 een groot aantal nieuwe teksten geproduceerd voor gebruik in allerlei typen
 van liturgieviering. Deze teksten zijn theologisch relevant gebleken als hand-
 reiking bij de zoektocht naar religieuze heroriëntatie, zoals die in de zestiger
 jaren van de 20e eeuw op gang is gekomen. Een tweede veld van verdiensten
 zag de faculteit in zijn bijdrage aan het ontstaan van een oecumenische lied-
 cultuur. Vele van zijn liederen vormen een substantieel bestanddeel van de li-
 turgische viering. Daarbij speelt de spiritualiteit maar ook de toonzetting een
 belangrijke rol. Verder wees de faculteit nog op het feit dat Oosterhuis zich bij-
 zonder heeft ingezet voor de ontmoeting tussen religie, cultuur en politiek.
 Bij dit alles ontwikkelde hij een theologische visie, die hij op dichtelijke wijze
 weet te verwoorden.

Bijlage 6. Deputaten voor de oefening van het verband

De deputaten voor de oefening van het verband hebben in de geschiedenis van de Faculteit der Godgeleerdheid een belangrijke rol gespeeld. Onder hen vormen de predikanten veruit de meerderheid. Vanzelfsprekend ging het daarbij meestal om mannen. Zij werden benoemd door de synode en dat betekende lange tijd een benoeming voor drie jaar. Vaak werden deputaten door de daarop volgende synode opnieuw door drie jaar benoemd. Enkele deputaten waren tevens curator van de Theologische Hogeschool. Dit is in het overzicht opgenomen. Daarnaast wijs ik nog op enkele andere relaties. A. Brummelkamp jr, die van 1882-1887 curator te Kampen was, was van 1890-1919 curator van de v.u. K. Dijk, die van 1920-1936 curator van Kampen was, was van 1928-1937 tevens curator van de v.u. B. van Schelven, die van 1884-1928 curator van de v.u. was, was van 1904-1925 tevens curator Kampen. Per 1 december 2003 werd het deputaatschap opgeheven. 383

1893	P. J. W. Klaarhamer L. H. Wagenaar J. van Andel	1905	P. J. W. Klaarhamer L. H. Wagenaar P. A. E. Sillevius Smit (1908-1910 curator Kampen)
1896	P. J. W. Klaarhamer L. H. Wagenaar J. van Andel		J. D. van der Munnik J. A. Goedbloed (1895-1904 curator Kampen)
1899	P. J. W. Klaarhamer L. H. Wagenaar J. van Andel	1908	P. J. W. Klaarhamer L. H. Wagenaar P. A. E. Sillevius Smit J. D. van der Munnik J. A. Goedbloed W. H. Gispén W. Breukelaar
1902	P. J. W. Klaarhamer L. H. Wagenaar J. van Andel		

384

1911 P. J. W. Klarhamer
H. Hoekstra
P. A. E. Sillevs Smit
J. A. Goedbloed
J. D. van der Munnik
W. Breukelaar
W. H. Gispen

1914 W. Breukelaar
Hoekstra, verv door
K. Fernhout
P. J. W. Klarhamer
J. C. de Moor
(1909-1916 *curator Kampen*)
(1919-1926 *curator v u*)
J. D. van der Munnik
W. H. Gispen

1917 P. J. W. Klarhamer
W. Breukelaar
W. H. Gispen
J. D. van der Munnik
J. C. de Moor
K. Fernhout

1920 W. Breukelaar
K. Fernhout
W. H. Gispen
P. J. W. Klarhamer
J. C. de Moor
J. D. van der Munnik

1923 W. Breukelaar
K. Fernhout
W. H. Gispen
J. H. Landwehr
J. C. de Moor
J. D. van der Munnik

1927 W. Breukelaar
K. Fernhout
W. H. Gispen
J. H. Landwehr
J. J. Miedema
K. Dijk

1930 W. Breukelaar
K. Fernhout
W. H. Gispen
J. J. Miedema
J. P. Klarhamer
J. Thijs

1933 W. Breukelaar
K. Fernhout
W. H. Gispen
J. J. Miedema
J. P. Klarhamer
J. Thijs

1936 W. Breukelaar
W. A. van Es
(1922-1939 *curator Kampen*)
(1937-1943 *curator v u*)
H. Kaajan
(1933-1940 *curator Kampen*)
J. J. Miedema
J. L. Schouten
(1926-1940 *curator Kampen*)
J. Thijs

1939 W. G. Harrenstein
C. Bouma
G. Keizer
(1915-1943 *curator Kampen*)
W. Breukelaar
J. W. van den Bosch
H. Kaajan
W. W. Meynen
J. L. Schouten
J. Thijs

1946	J. W. v.d. Bosch W. W. Meijnen J. de Vries L. v.d. Zanden W. G. Harrenstein C. Bouma	1959/60	H. W. H. van Anandel H. Holtrop E. D. Kraan S. J. Popma E. G. van Teylingen L. van der Zanden	
1950	J. W. van den Bosch C. Bouma W. G. Harrenstein W. W. Meynen D. J. de Groot L. van der Zanden	1961/62	H. W. H. van Anandel H. Holtrop E. D. Kraan S. J. Popma E. G. van Teylingen L. Zielhuis	385
1953	D. J. de Groot W. G. Harrenstein P. N. Kruyswijk (1950-1965 <i>curator Kampen</i> , 1955-1968 <i>curator v.u.</i>) F. C. Meyster C. van der Woude L. van der Zanden	1963/64	J. G. Aalders H. W. H. van Anandel H. Holtrop S. J. Popma E. G. van Teylingen L. Zielhuis	
1955/56	D. J. de Groot H. Holtrop E. D. Kraan S. J. Popma C. van der Woude L. van der Zanden	1965/66	J. G. Aalders K. M. R. van der Beek (1969-1972 <i>curator v.u.</i> <i>en 1972-1980 Bestuur</i> <i>vereniging</i>) F. L. Bos (1960-1961, curator Kampen, 1969-1972) O. C. Broek Roelofs E. G. van Teylingen L. Zielhuis	
1957/58	H. W. H. van Anandel H. Holtrop E. D. Kraan S. J. Popma C. van der Woude L. van der Zanden	1967/68	K. M. R. van der Beek F. L. Bos H. Steendam B. Rietveld E. G. van Teylingen B. Wentsel	

386	1969/70	F. L. Bos L. H. Kwast B. Rietveld H. Steendam E. G. van Teylingen B. Wentsel L. Zielhuis	1979/80	F. T. Bos K. Dijk D. de Jong-Bakker L. H. Kwast H. Steendam J. Vlaardingerbroek B. Wentsel J. van der Zanden
	1971/72	F. L. Bos L. H. Kwast B. Rietveld H. Steendam E. G. van Teylingen B. Wentsel	1981	F. T. Bos J. M. R. Diermanse D. de Jong- Bakker H. J. Kouwenhoven J. G. Kraaienveld-Wouters G. van Reeuwijk B. J. F. Schoep Th. Vollenhoven J. van der Zanden K. Dijk
	1973/75	H. Baarlink F. L. Bos L. H. Kwast B. Rietveld H. Steendam EG. van Teylingen B. Wentsel	1983	F. T. Bos J. M. R. Diermanse K. Dijk J. G. Kraaijenveld-Wouters G. van Reeuwijk B. J. F. Schoep Th. Vollenhoven J. van de Zanden
	1975/76	F. L. Bos A. M. Donner H. J. Hogeboom-Bruins Slot H. J. Kouwenhoven L. H. Kwast B. Rietveld H. Steendam B. Wentsel	1985	K. Dijk J. W. J. Fijn van Draat-Koff D. de Jong-Bakker H. J. Kouwenhoven J. G. Kraaijenveld-Wouters B. J. F. Schoep Th. Vollenhoven J. van der Zanden
	1978	F. L. Bos A. M. Donner H. J. Hogeboom-Bruins Slot H. J. Kouwenhoven L. H. Kwast B. Rietveld H. Steendam B. Wentsel		

De laatste deputaten. Van links naar rechts staande: ds. W. A. van den Berg, ds. J. S. Koops, mevr. H. Kamphuis, mevr. Y. Laverman-Bakker, dr. J. Vree Azn (bestuurslid faculteit). Zittend v.l.n.r. H. Hoogenhout, ds. H. Menkveld (voorzitter), ds. A. P. Heiner, prof. dr. M. E. Brinkman (decaan)

1987	<p>N. D. de Bruijne-de Jong
K. Dijk
J. H. van Haeringen
C. van der Kooi
J. G. Kraaijenveld-Wouters
G. van Reeuwijk
B. H. Rootmensen
B. J. F. Schoep
C. Stam
J. van der Zanden</p>	1995	<p>M. J. Aalders
M. E. Boelhouwer-Overeem
J. C. Colenberander
H. van Dijk
R. L. Haan
H. Hortensius
H. Koetje
C. Punt-Voorbij
C. van der Vate</p>
1989	<p>J. Bosman
N. D. de Bruijne-de Jong
H. van Dijk
R. L. Haan
J. H. van Haeringen
C. van der Kooi
J. G. Kraaijenveld-Wouters
G. van Reeuwijk
B. J. F. Schoep
C. Stam</p>	1997	<p>M. J. Aalders
M. E. Boelhouwer-Overeem
J. C. Colenberander
H. van Dijk
R. L. Haan
H. Hortensius
H. Koetje
C. Punt-Voorbij
C. van der Vate</p>
1991	<p>J. Bosman
J. C. Colenbrander
H. van Dijk
R. L. Haan
H. van Haeringen
H. Hortensius
B. J. F. Schoep
C. Stam</p>	1999	<p>M. J. Aalders
M. E. Boelhouwer-Overeem
J. C. Colenberander
H. van Dijk
R. L. Haan
H. Hortensius
C. Punt-Voorbij
C. van der Vate</p>
1993	<p>J. Bosman
J. C. Colenbrander
H. van Dijk
R. L. Haan
J. H. van Haeringen
H. Hortensius
B. J. F. Schoep
C. Stam</p>	2000	<p>H. Menkveld
H. Hoogenhout
W. A. van den Berg
A. P. Heiner
H. Kamphuis
J. S. Koops
Y. Lavermand-Bakker</p>

Bijlage 7. Voormalige hoogleraren

In dit overzicht zijn van de vroegere hoogleraren enkele essentiële gegevens bij elkaar gebracht. Indien mogelijk wordt verwezen naar een biografisch artikel. 389

Aalders, G. Ch. Gerhard Charles Aalders, Londen 25 maart 1880, † Heemstede 30 januari 1960, studeerde klassieke letteren en theologie aan de VU en promoveerde in 1911 op een proefschrift over *De valsche profetie in Israël* (Wageningen 1911). Hij was gereformeerd predikant te Tzummarum (1903) en Ermelo (1911). Van 1920-1950 was hij hoogleraar aan de Vrije Universiteit met als leeropdracht exegese en canoniek van het Oude Testament en de ambtelijke vakken. Zie verder BLGNP, III.

Augustijn, C. Cornelis Augustijn, * Rotterdam 18 juni 1928, studeerde theologie en geschiedenis aan de Vrije Universiteit en promoveerde bij D. Nauta op een proefschrift getiteld *Erasmus en de Reformatie. Een onderzoek naar de houding die Erasmus ten opzichte van de Reformatie heeft aangenomen* (Amsterdam 1962). Hij was leraar godsdienst aan de Kweekschool met den Bijbel te Rotterdam (1952-1966) en predikant te Schipluiden (1953-1963). In 1963 werd hij wetenschappelijk medewerker aan de theologische faculteit van de VU ten behoeve van de opleiding tot leraar godsdienst (parttime), per 1 juni 1966 lector voor de algemene kerkgeschiedenis en per 1 september 1968 hoogleraar voor de algemene kerkgeschiedenis, tot 1600. Emeritus 1992. In 1996 verscheen *Erasmus: der Humanist als Theologe und Kirchenreformer* (Leiden 1996). Sedert 1991 is hij lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Baarda, Tj. Tjitze Baarda, * Vogelenzang 8 juli 1932, studeerde theologie en Semitische letteren aan Vrije Universiteit en promoveerde in 1975 op *The gospel quotations of Aphrahat, the Persian sage* (Meppel 1975). Hij was leraar Hebreeuws 1958-1966; assistent, later wetenschappelijk medewerker (1965) voor Nieuwe Testament; in 1969 werd hij lector, in 1975 hoogleraar. In 1981 werd hij buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Utrecht, in 1983 gewoon hoogleraar te Utrecht, in 1990 keerde hij terug naar de Vrije Universiteit als hoogleraar Nieuwe Testament; emeritus 1996. Sedert 1983 is hij lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. In

1983 verscheen *Early transmission of words of Jesus : Thomas, Tatian and the text of the New Testament : a collection of studies* (Amsterdam 1983), in 1994 *Essays on the Diatessaron* (Kampen 1994). In W. L. Petersen e.a. (red.), *Sayings of Jesus: canonical and non-canonical : essays in honour of Tjitze Baarda* (Leiden 1997) is een bibliografie opgenomen.

Bavinck, J. H. Johan Herman Bavinck, * Rotterdam 22 november 1895, † Amsterdam 23 juni 1964, studeerde theologie aan de v.u., promoveerde te Erlangen op *Der Einfluss des Gefühls auf das Assoziationsleben bei Heinrich von Suso* (Erlangen 1919). Van 1920-1927 was hij predikant te Medan en Bandoeng (Indonesië), van 1927-1929 te Heemstede, van 1930-1939 werkte hij in dienst van de zending te Solo en Djokjakarta. Van 1939-1954 was hij buitengewoon hoogleraar voor de zendingswetenschappen zowel aan de v.u. als te Kampen. In 1954 werd hij gewoon hoogleraar voor de ambtelijke vakken aan de v.u. Zie over hem P. J. Visser, *Bemoeienis en getuigenis. Het leven en de missionaire theologie van Johan H. Bavinck* (Zoetermeer 1997).

Bavinck, H. Herman Bavinck, * Hoogeveen 14 december 1854, † Amsterdam 29 juli 1921. Studeerde theologie te Kampen en Leiden, en Semitische letteren te Leiden. Hij promoveerde te Leiden in 1880 op *De ethiek van Ulrich Zwingli* (Kampen 1880). Hij was christelijk gereformeerd predikant te Franeker (1881), docent aan de Theologische School te Kampen met als belangrijkste leeropdracht de dogmatiek (1883); hoogleraar Vrije Universiteit (1902). In 1905 werd hij benoemd tot lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Zie verder BLGNP, I.

Berg, J. v. d. Jan van den Berg, * 17 augustus 1922 te Rotterdam, † 20 maart 2003 te Den Haag studeerde te Kampen, waar hij in 1956 promoveerde op *Constrained by Jesus love. An inquiry into the motives of the missionary awakening in the period between 1698 and 1815* (Kampen 1956). Hij was predikant te Ottoland (1947) en Zutphen (1952); hoogleraar voor de ethiek (1959), kerkrecht (1967) en vanaf 1968 algemene kerkgeschiedenis na 1650 en vaderlandse kerkgeschiedenis. Hoogleraar Leiden 1976. Een bibliografie is opgenomen in C. Augustijn e.a. (red.), *Kerkhistorische opstellen* (Kampen 1987).

Berkouwer, G. C. Gerrit Cornelis Berkouwer, * Amsterdam 8 juni 1903, † Voorhout 26 januari 1996, studeerde theologie aan de v.u. en promoveerde op *Geloof en openbaring in de nieuwere Duitse theologie* (Utrecht 1932). Hij was predikant te Oudehorne (Fr.) (1927) en Amsterdam-Watergraafsmeer (1931-1945). In 1940 werd hij buitengewoon hoogleraar aan de v.u. voor de nieuwere theologie, in 1945 gewoon hoogleraar voor symboliek, hermeneutiek en apologetiek. In 1950 werd hem ook de dogmatiek toevertrouwd, naast enkele andere systematisch-theologische vakken. In 1953 werd hij lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, emeritus 1973. Zie verder BLGNP, V.

Biesterveld, P. Petrus Biesterveld, * Amsterdam 13 juni 1963, † Amsterdam 14 december 1908. Hij studeerde theologie te Kampen en was predikant te Sexbierum (1883), Gorinchem (1885) en Rotterdam (1890). In dat jaar werd hij benoemd aan de Theologische School te Kampen voor de ambtelijke vakken. In 1902 werd hij hoogleraar aan de vU voor de ambtelijke vakken en voor het Nieuwe Testament. Zie verder BLGNP, III.

Dekker, G. Gerard Dekker, * Naaldwijk 23 juli 1931, studeerde economie aan de vU en promoveerde op *Het kerkelijk gemengde huwelijk in Nederland* (Amsterdam 1965). Hij was medewerker bij het Gereformeerd Sociologisch Instituut (1957) en bij het Evangelisatiecentrum te Baarn (1966). In 1970 werd hij medewerker aan de theologische faculteit van de vU, in 1976 lector, in 1980 hoogleraar. Een bibliografie en een levensschets zijn opgenomen in H. Stoffels (red.), *Onverwachte gasten. In gesprek met Gerard Dekker over kerk, godsdienst en cultuur* (Kampen 1996).

Dilloo, F. W. J. Friedrich Wilhelm Jacob Dilloo, * Stralsund (Pommeren) 18 oktober 1841, † Soldin 15 juli 1892 (Pommeren), promoveerde te Berlijn op *De Gerhoho, praeposito Reicherspergensis* (Greifswald 1867). Hij was (luthers) predikant te Ostrowo en gereformeerd predikant te Soldin. In 1880 werd hij hoogleraar aan de Faculteit der Letteren, met als leeropdracht de Semitische talen. Tevens verzorgde hij het onderwijs in de vakken van het Oude Testament en (één jaar) die van het Nieuwe Testament. Per 1 januari 1886 nam hij ontslag en werd predikant te Soldin. Mij zijn geen biografische artikelen van hem bekend.

Egmond, A. van, Adrianus van Egmond, * Rotterdam 31 januari 1940, studeerde aan de Vrije Universiteit, waar hij in 1986 promoveerde op *De lijdende God in de Britse theologie van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1986). Hij was gereformeerd predikant te Wormer (1965) en Badhoevedorp (1970). In 1977 werd hij medewerker aan de FdG, in 1991 werd hij hoogleraar dogmatiek, in 2001 ging hij met emeritaat. Zie D. van Keulen en C. van der Kooi (red.), *Heilzaam geloof. Verzamelde artikelen* (Kampen 2001).

Elderen, B. van Bastiaan van Elderen, * Ripon (California, USA) 29 december 1924, † Grand Rapids 1 augustus 2004, studeerde theologie te Grand Rapids, aan de University of California en de Pacific School of Religion te Berkeley (USA). Aan deze universiteit promoveerde hij in 1960 op een proefschrift over *The Pauline use of the participle*. Hij was medewerker aan het Calvin College te Grand Rapids (1955), hoogleraar Calvin Theological Seminary te Grand Rapids (1958), visiting professor Universiteit van Jordanië 1970 en 1972-1974; gastdocent Vrije Universiteit 1969 en 1977-1978, hoogleraar Nieuwe Testament 1984-1989 aan de vU, emeritus 1 januari 1990.

Firet, J. Jaap Firet, * Dordrecht 2 april 1923, † Ouderkerk aan de Amstel 8 februari 1994. Hij studeerde theologie te Kampen en promoveerde aan de

vu op een studie *Het agogische moment in het pastoraal optreden* (Kampen 1968). Hij was gereformeerd predikant te Zuid-Beijerland (1948) en Rotterdam-Charlois (1953). In 1949 en 1950 was hij legerpredikant in Indonesië. In 1957 werd hij wetenschappelijk medewerker van de Nederlandse Gereformeerde Jeugdraad; in 1963 werd hij wetenschappelijk hoofdamtenaar aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de vu; in 1965 werd hij wetenschappelijk hoofdmedewerker aan theologische faculteit, in 1968 hoogleraar voor de praktische theologie. In F. H. Kuiper e.a. (red.), *Zelfstandig geloven. Studies voor Jaap Firet* (Kampen 1987) is een bibliografie opgenomen.

Gäbler, K. U. Karl Ulrich Gäbler, * Villach (Oostenrijk) 3 september 1941, studeerde theologie te Wenen en Zürich en specialiseerde zich op de Zwitserse Reformatiegeschiedenis. Per 1 augustus 1979 werd hij verbonden aan de theologische faculteit van de vu als hoogleraar voor de algemene kerkgeschiedenis. Hij hield zich behalve met Zwingli ook bezig met de opwekkingsbewegingen. In 1983 verscheen *Huldrych Zwingli: eine Einführung in sein Leben und sein Werk* (München 1983), in 1991 verscheen *Auferstehungszeit: Erweckungsprediger des 19. Jahrhunderts: sechs Porträte* (München 1991). Per 1 september 1989 werd hem eervol ontslag verleend en werd hij hoogleraar te Basel.

Geesink, W. Gerhard Herman Johannes Wilhelm Jacobus Geesink, * Amsterdam 27 mei 1854, † Amsterdam 23 januari 1929, studeerde te Utrecht waar hij in 1879 promoveerde op *Gerard Zerbolt van Zutphen* (Amsterdam 1879). Hij was hervormd predikant te Schipluiden (1879), IJlst (1882), Rotterdam (1884), en Nederduitsch gereformeerd predikant te Rotterdam (1887). In 1890 werd hij buitengewoon, in 1895 gewoon hoogleraar aan de vu. Zijn hoofdvak was de ethiek. Later gaf hij ook filosofie en Nieuwe Testament. Zijn hoofdwerk is *Van 's Heeren ordinantiën 1-1v* (Amsterdam 1907-1908). Zie over hem BLG NP, v.

Gelderen, C. van Cornelis van Gelderen, * Schoonhoven 7 juni 1872, † Amsterdam 18 november 1945, studeerde theologie in Kampen, Leipzig en Berlijn. In 1902 promoveerde hij te Leipzig op *Ausgewählte babylonisch-assyrische Briefe, transskribiert und übersetzt* (Leipzig 1902). Hij was predikant in Schoonebeek (1901), lector aan de Faculteit der Letteren van de vu (1904) om onderwijs te geven in het Hebreeuws en de bijbelse archeologie, hoogleraar Semitische talen (1905) en buitengewoon hoogleraar aan de theologische faculteit voor de oudtestamentische vakken (1907), emeritus 1945. Een bibliografie werd opgenomen in *Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux*, 111 (nrs 9-10, 1944-1948). Van zijn hand verschenen onder meer commentaren op 1 en 11 Koningen, Amos en Hosea. Zie verder BLG NP, 11.

Gispen, W. H. Willem Hendrik Gispen, * Baarn 7 augustus 1900, † Amstelveen 24 september 1986, studeerde theologie aan de vU. In 1928 promoveerde hij op een studie over *Indirecte gegevens voor het bestaan van den Pentateuch in de Psalmen?* (Zutphen 1928). In 1941 deed hij te Leiden doctoraal examen Semitische Letteren. Hij was gereformeerd predikant te Hazerswoude (1925) en Delft (1928). Voor een bibliografie zie men D. S. Attema e.a. (red.), *Schrift en uitleg. Studies van oud-leerlingen, collega's en vrienden aangeboden aan prof. dr. W. H. Gispen* (Kampen 1970) 248-256. Zie verder BLGNP, V.

Grosheide, F. W. Frederik Willem Grosheide, * Amsterdam 25 november 1881, † Amsterdam 5 maart 1972. Studeerde theologie aan de Vrije Universiteit en promoveerde op *De verwachting der toekomst van Jezus Christus. Exegetische studie* (Amsterdam 1907). Leraar klassieke talen Christelijk Gymnasium te Zetten, gereformeerd predikant Schipluiden (1907), hoogleraar vU 1912-1953. Van zijn hand verschenen onder meer talloze commentaren. Een bibliografie verscheen in N. J. Hommes e.a., *Arcana Revelata. Een bundel nieuw-testamentische studiën* (Kampen 1951). Zie verder BLGNP, III.

Hamelink, C. J. Cees Jan Hamelink, * Rotterdam 14 september 1940, studeerde theologie en psychologie aan de UvA en de vU, promoveerde in 1975 aan de UvA op *Perspectives for public communication : a study of the churches' participation in public communication* (Baarn 1975). Hij werkte voor IKON als programmamedewerker, voor de Lutherse Wereld Bond in Geneve als communicatie-adviseur, voor de VN en het Min. van Buitenlandse Zaken in Mexico City. Hij was universitair hoofddocent aan het Institute of Social Studies (Den Haag) en werd in 1984 benoemd als hoogleraar (internationale communicatie) aan de UvA, in 2000 als hoogleraar aan de City University in Londen en in 2001 aan de vU als hoogleraar theologie en communicatie. In 2005 ging hij met emeritaat. Hij publiceerde onder meer *De leugen regeert: over leugen en bedrog in de informatiesamenleving* (Amsterdam 2005),

Hepp, V. Valentijn Hepp, * Rotterdam 17 december 1879, † Wolfheze 20 augustus 1950, studeerde theologie aan de vU, waar hij in 1914 promoveerde op een studie *Het testimonium Spiritus Sancti* (Kampen 1914). Hij was gereformeerd predikant te Antwerpen (1904), Klundert (1914) en Watergraafsmeer (1916). In 1922 werd hij hoogleraar dogmatiek aan de vU. In 1920 verscheen *De waarde van het dogma* (Kampen 1920), in 1936-1937 *Dreigende deformatie* (I-IV). Tevens schreef hij een uitvoerige levensbeschrijving van Bavinck, (*Herman Bavinck* (Kampen 1921) en van Geesink, in de uitgave van de door Hepp verzorgde *Gereformeerde Ethiek* (Kampen 1931-1932). Zie verder BLGNP, V.

Hoedemaker, Ph. J. Philippus Jacobus Hoedemaker, * Utrecht 15 juli 1839, † Santpoort 26 juli 1910, studeerde theologie te New Brunswick (USA), 1861

- predikant Chicago, 1863 studie theologie Utrecht, 1867 promotie Utrecht op *Het probleem der vrijheid en het theïstisch Godsbegrip* (Utrecht 1867). In 1868 werd hij (hervormd) predikant te Veenendaal, 1873 Rotterdam, 1876 Amsterdam. Hoogleraar v.u. 1880 – 1 januari 1888. Hervormd predikant Nijland 1888, Amsterdam 1890, emeritus 1909. Hij publiceerde onder meer *De Mozaïsche oorsprong van de wetten in de boeken Exodus, Leviticus en Numeri: lezingen over de moderne schrift-critiek des Ouden Testaments* (Leiden 1895) en *De Kerk en het moderne staatsrecht : eerste stuk: De Kerk naar goddelijk recht* (Amsterdam 1904). Zie verder BLGNP, IV.
- Kuitert, H. M. Harry Marinus Kuitert, * Drachten 11 november 1924, studeerde theologie aan de v.u. In 1951 werd hij gereformeerd predikant te Scharendijke, 1957 studentenpredikant te Amsterdam. In 1962 promoveerde hij op *De mensvormigheid Gods: een dogmatisch-hermeneutische studie over de antropomorfismen van de Heilige Schrift* (Kampen 1962). In 1965 werd hij medewerker theologische faculteit v.u., in 1967 werd hij hoogleraar, met als leeropdracht de ethiek en de inleiding in de dogmatiek. Een bibliografie is opgenomen in K. U. Gäbler e.a., *Geloof dat te denken geeft* (Baarn 1989).
- Kuyper, A. Abraham Kuyper, * Maassluis 29 oktober 1837, † Den Haag 8 november 1920, studeerde theologie in Leiden, waar hij in 1862 promoveerde op een studie over de ecclesiologie van J.a. Lasco en J. Calvijn. In 1863 werd hij (hervormd) predikant te Beesd, in 1867 te Utrecht, in 1870 Amsterdam, emeritus 1874. Daarna werd hij lid van de Tweede Kamer, hoogleraar aan de Vrije Universiteit, minister, opnieuw lid van de Tweede Kamer, en tenslotte lid van de Eerste Kamer. In 1886 werd hij emeritus-predikant van de Nederduitsche Gereformeerde Kerk van Amsterdam. Zijn *Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid* I-III (1893-1894) wordt algemeen beschouwd als zijn opus magnum. Zie verder BLGNP, IV.
- Kuyper, H. H. Herman Huber Kuyper, * Beesd 22 juli 1964, † Groningen 29 januari 1945, studie theologie aan de Vrije Universiteit, promotie v.u., *De opleiding tot den dienst des Woords bij de Gereformeerden* ('s-Gravenhage 1891), Nederduitsch gereformeerd predikant te Baarn (1891), gereformeerd predikant te Baarn (1893) en Leeuwarden (1896), hoogleraar v.u. 1900, emeritus 1934. Zie verder BLGNP, III.
- Lammens, G. N. Gerrit Nicolaas Lammens, * Den Haag 17 augustus 1923, † Amsterdam 3 december 1985, studeerde theologie te Kampen en promoveerde aan de v.u. op de studie *Tot zijn gedachtenis. Het commemoratieve aspect van de avondmaalsviering* (Kampen 1968). Hij was predikant te Heinkenszand (1949), Kralingen (1952) en Heemstede (1960). Daarna was hij directeur van het Convent van Kerken (1960), in 1969 werd hij buitengewoon hoogleraar aan de v.u. en te Kampen voor de liturgiek, in 1976 werd hij gewoon hoogleraar aan de v.u., in 1981 ging hij om gezondheidsredenen met

- emeritaat. Een selectieve bibliografie is opgenomen in J. Firet (red.), *Houdt dan de lofzang gaande ...': opstellen over kerk en eredienst aangeboden aan prof. dr. G. N. Lammens ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag* (Kampen 1983). Zie verder over hem K. W. de Jong, 'Een gereformeerd-oecumenisch liturgoloog. Gerrit Lammens', in: J. van Gelderen en C. Houtman (red.), *Profiel. Theologiebeoefening in Kampen 1970-1990* (Kampen 2004) 291-309.
- Leene, H. Hendrikus Leene, * Baarland 19 februari 1937, studeerde theologie aan de Vrije Universiteit. In 1971 werd hij wetenschappelijk medewerker, in 1977 lector, in 1979 hoogleraar voor de oudtestamentische vakken. Hij promoveerde op *De vroegere en de nieuwe dingen bij Deuterokesaja* (Amsterdam 1987). Emeritus 2002. Bij die gelegenheid verscheen F. Postma e.a. (red.), *The new things : eschatology in Old Testament prophecy. Festschrift for Henk Leene* (Maastricht 2002). Daarin is ook een bibliografie opgenomen.
- Meuleman, G. E. Gezinus Evert Meuleman, * 8 juli 1925 Smilde, † Amsterdam 20 april 1998, studeerde theologie aan de v.u. en promoveerde op *De ontwikkeling van het dogma in de Rooms-Katholieke theologie* (Kampen 1951). Vervolgens werd hij predikant te Vijfhuizen (1951) en hoogleraar aan de Faculté libre de Theologie Protestante te Aix en Provence (1954). In 1959 werd hij hoogleraar voor godsdienstwijsbegeerte, apologetiek en encyclopedie der godgeleerdheid, emeritus 1990. Een bibliografie is opgenomen in H. M. Kuitert e.a. (red.), *Cultuur als partner van de theologie. Opstellen over de relatie tussen cultuur, theologie en godsdienstwijsbegeerte, aangeboden aan prof. dr. G. E. Meuleman* (Kampen 1990).
- Mulder, D. C. Dirk Cornelis Mulder, * 5 oktober 1919, studeerde rechten en theologie aan de v.u. In 1943 werd hij missionair predikant van de Gereformeerde Kerk te Amsterdam. In 1949 promoveerde hij op een studie getiteld *Openbaring en rede in de Islamitische filosofie van Al-Farabi tot Ibn Rusd* (Amsterdam 1949), in 1950 vertrok hij naar Indonesië, waar hij aan verschillende hogescholen en universiteiten les gaf. Hoogleraar v.u. 1965 voor de geschiedenis van de niet-christelijke godsdiensten, emeritus 31 december 1984. Van 1972-1976 was hij tevens buitengewoon hoogleraar in de godsdienstwetenschap te Kampen. Een bibliografie en levensschets zijn opgenomen in R. Bakker e.a., *Religies in nieuw perspectief. Studies over interreligieuze dialoog en religiositeit op het grondvlak* (Kampen 1985).
- Nauta, D. Doede Nauta, * Dantumadeel 11 april 1898, † Groningen 22 april 1994, studeerde theologie aan de v.u., waar hij in 1935 promoveerde op *Samuel Maresius* (Amsterdam 1935). Gereformeerd predikant Woubrugge (1927); hoogleraar kerkgeschiedenis v.u. (1936), vanaf 1937 behoorde ook het kerkrecht tot zijn leeropdracht, emeritus 1968. In de bundel *Opera minora. Kerkhistorische verhandelingen over Calvijn en de geschiedenis van de kerk in Nederland* (Kampen 1968) is een bibliografie van hem opgenomen. Een volle-

dige bibliografie is aanwezig in het Archief-Nauta in het Historisch Documentatiecentrum voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme. Zie over hem C. Augustijn, 'Doede Nauta. Dantumadeel 11 april 1898 – Groningen 22 april 1994', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1994-1995.

396

Ridderbos, N. H. Nicolaas Herman Ridderbos, * Meppel 19 augustus 1910, † Amsterdam 28 april 1981, studeerde theologie te Kampen en aan de VU waar hij promoveerde op een studie over de *De 'werkers der ongerechtigheid' in de individuele psalmen: een beoordeling van Mowinckels opvatting* (Amsterdam 1939). Hij was predikant te Tweede Exloërmond (1939), Voorburg (1943) en Amersfoort (1946). In 1950 werd hij hoogleraar voor de oudtestamentische vakken, emeritus 1975. Een bibliografie is opgenomen in M. H. van Es e.a., *Loven en geloven. Opstellen van collega's en medewerkers* (Amsterdam 1975). Zie verder BLGNP, V.

Rutgers, F. L. Frederik Lodewijk Rutgers, * Breede 26 november 1836, † Amsterdam 19 maart 1917. Hij studeerde theologie te Leiden en promoveerde daar in 1860 op een verhandeling over *De fundamento quo Johanne auctore fiam sibi habendam nihi voluit Christus* (Leiden 1860). Hij was achtereenvolgens predikant te Soesterberg (1860), Eibergen (1865) Brummen (1867), Vlissingen (1874), 's Hertogenbosch (1877) en Amsterdam 1878. In 1879 werd hij hoogleraar aan de VU voor kerkrecht en kerkgeschiedenis, emeritus 1910. Zijn kerkrechtelijke inzichten werden postuum bij elkaar gebracht in *Kerkrechtelijke adviezen 1-11* (Kampen 1921-1922). Hij verzorgde verder onder meer de tekstuitgave van de *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw* (Utrecht-'s-Gravenhage 1889). Zie verder BLGNP, I.

Schippers, R. Reiner Schippers, * Maasdijk 9 februari 1907, † Amsterdam 4 mei 1989, studeerde theologie aan de VU en werd predikant in Drachtstercompagnie (1928), Wanswerd c.a. (1934), Rotterdam (1939) en Amsterdam-Watergraafsmeer (1948). In 1938 promoveerde hij op *Getuigen van Jezus Christus in het Nieuwe Testament* (Franeker 1938). Hoogleraar VU 1950 voor ethiek en hermeneutiek (tot 1959). Tevens verzorgde hij de colleges homiletiek, in 1953 werd hij daarnaast belast met de nieuwtestamentische vakken. In 1954 verscheen *De Gereformeerde zede* (Kampen 1954). Een bibliografie verscheen in T. Baarda e.a., *Ad Interim. Opstellen over eschatologie, apocalyp-tiek en ethiek* (Kampen 1975). Zie verder BLGNP, V.

Schreuder, J. C. Johanna Catharina Scheuder * Amsterdam 20 april 1917, † Amstelveen 3 juli 1949, studeerde theologie aan de VU en promoveerde in 1957 op *De overwinningsgedachte bij Johann Christoph Blumhardt* (Kampen 1957). Van 1946-1948 was ze gereformeerd predikants-assistente te Bandoeng. Daarna was ze hervormd vicarus te Lonneker (1951), Amsterdam (1955) en predikant (1959) in een verpleegtehuis, in 1967 werd ze mede-

werker aan de theologische faculteit, in 1971 lector, 1980 hoogleraar voor de speciale poimeniek.

Schuman, N. H. Nicolaas Abraham Schuman, * Lopik 8 december 1936, studeerde theologie aan de v u en promoveerde op de studie *Gelijk om gelijk. Verslag en balans van een discussie over goddelijke vergelding in het Oude Testament* (Amsterdam 1993). Hij was predikant in Westzaan (1966), wetenschappelijk medewerker voor Oude Testament (1970) en bijzonder hoogleraar liturgiek (1996). In M. Barnard e.a. (red.), *Letter en feest. In gesprek met Niek Schuman over bijbel en liturgie* (Zoetermeer 2004), is een bibliografie van hem opgenomen.

397

Sillevis Smitt, P. A. E. Petrus Abraham Elisabeth Sillevis Smitt, * Den Haag 22 augustus 1867, † Amsterdam 1918, studeerde theologie aan de v u en promoveerde op *De organisatie van de christelijke kerk in den apostolischen tijd* (Rotterdam 1910). Hij was predikant te Monster (1893), Rotterdam (1897) en Amsterdam (1910). In 1912 werd hij hoogleraar voor de ambtelijke vakken. In 1916 werd hij ernstig ziek, in 1918 overleed hij. Zie verder de biografische schets van W. Geesink in de *Almanak van het studentencorps aan De Vrije Universiteit*, 1919, 60-72.

Veenhof, J. Jan Veenhof, * Groningen 18 februari 1934, studeerde theologie te Kampen (Broederweg) en aan de Georg-August-Universität in Göttingen. Daar promoveerde hij in 1967 op *Revelatie en inspiratie. De openbarings- en schriftbeschuwing van Herman Bavinck in vergelijking met die der ethische theologie* (Amsterdam 1968). Van 1966 tot 1971 was hij 'theologischer Lehrer' aan het Predigerseminar en de Bibelschule St. Chrischona bij Bazel. Van 1971 tot 1973 werkte hij als 'Pfarrverweser' in de evangelisch-reformierte Kirche van Basel-Stadt (Münstergemeinde). Hoogleraar v u 1973 - 1989, predikant in de evangelisch-reformierte Kirchgemeinde Thun-Strättligen (1990-1999). In deze jaren vervulde hij tevens verschillende leeropdrachten aan de theologische faculteiten van de universiteiten in Basel en Bern, in de jaren 2002 en 2003 trad hij op als docent in Bern, in 1996 was hij visiting professor aan het Calvin Theological Seminary in Grand Rapids, Mich., USA.

Verkuy, J. Johannes Verkuy, * Haarlemmermeer 16 januari 1908, † Loeven aan de Vecht 27 januari 2001, studeerde theologie aan de v u en promoveerde in 1948 op *Enkele aspecten van het probleem der godsdienstvrijheid in betrekking tot de plaats en arbeid van de Christelijke kerken in Azië* (Kampen 1948). Hij werd in 1932 predikant te Laren (N.H.), in 1937 te Leiden voor het werk onder Aziatische studenten, in 1939 werd hij missionair predikant in Nederlands-Indië. Vanaf 1946 werkte hij aan de Theologische Hogeschool te Djakarta, waar hij in 1954 hoogleraar werd. In 1963 werd hij secretaris van de Nederlandse Zendingsraad, in 1965 werd hij buitengewoon hoogleraar zendingswetenschappen aan de v u, in 1968 gewoon hoogleraar, eme-

ritus 1978. Een bibliografie en een biografische schets zijn opgenomen in Tj. Baarda e.a., *Zending op weg naar de toekomst* (Kampen 1978), in 1983 verscheen *Gedenken en verwachten. Memoires* (Kampen 1983). Zie ook J. D. Gort, 'Johannes Verkuyl 1908-2001. Een bijzonder leraar, vriend en missioloog', *GTT* 101 (2001) 47-53.

398

Waterink, J. Jan Waterink, * 20 oktober 1890, † 29 november 1966, studeerde theologie in Kampen en aan de v u en promoveerde op de studie *Plaats en methode van de ambtelijke vakken* (Zutphen 1923). Hij was gereformeerd predikant te Appelscha (1914), Zutphen (1917) en Amsterdam (1924). Buitengewoon hoogleraar v u (1926), zowel aan de letterenfaculteit als aan de theologische faculteit (catechetiek); gewoon hoogleraar Faculteit der Letteren (1929). Een bibliografie is opgenomen in *Ten afscheid van Dr. J. Waterink, hoogleraar 1926-1961* (Wageningen 1961). Zie verder B L G N P, v.

Wessels, A. Antonie Wessels, * Lemmer 8 oktober 1937 Lemmer, studeerde theologie en Arabisch aan de v u. Tevens volgde hij de algemene zendingsopleiding van de Gereformeerde Kerken. Daarna volgde studie in Caïro. In 1972 promoveerde hij aan de v u op *A Modern Arabic Biography of Muhammed. A Critical Study of Muhammed Husayn Haykal's Hayat Muhammed* (Leiden 1972). Hij was toen als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Instituut voor Godsdienstwetenschap van de v u en als zodanig uitgeleend aan de Near East School of Theology, Beirut (Libanon). Wetenschappelijk medewerker v u 1977; hoogleraar zendingswetenschappen (1979), emeritus 2002.

Bijlage 8. Hoogleraren aan de Faculteit der Godgeleerdheid

In dit overzicht zijn de namen van de zittende hoogleraren samengebracht, met enkele essentiële gegevens. Genoemde literatuur is niet in het literatuuroverzicht opgenomen, tenzij deze relevant voor het onderzoek was. 399

Beek, A. van den Abraham van de Beek,* Lunteren 1946, studeerde biologie en theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Hervormd predikant in Lexmond (1970), Vriezenveen (1974) en Raamsdonk (1979). In 1974 promoveerde hij aan de Rijksuniversiteit te Utrecht in de biologie en in 1980 te Leiden in de theologie op een studie *De menselijke persoon van Christus. Een onderzoek aangaande de gedachte van de anhypostasie van de menselijke natuur van Christus*. In 1981 werd (kerkelijk) hoogleraar dogmatiek in Leiden. Vanaf 2000 is hij hoogleraar symboliek aan de Vrije Universiteit. Hij publiceerde onder meer *Waarom? Over lijden, schuld en God* (1984) en *De kring om de Messias. Israël als het volk van de lijdende Heer* (2003).

Boer, M. C. de Martin Cornelis de Boer, * Amsterdam 1947, studeerde theologie o.a. te New York (Union Theological Seminary). Hij promoveerde op een proefschrift over de apocalyptische eschatologie van Paulus. Vervolgens was hij docent Nieuwe Testament aan Princeton Theological Seminary in New Jersey (1982-1990) en universitair docent / universitair hoofddocent Bijbelwetenschappen aan de University of Manchester in Engeland (1990-1997). Sinds 1 januari 1998 is hij hoogleraar Nieuwe Testament aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij publiceerde onder meer *Johannine Perspectives on the Death of Jesus* (Kampen 1996).

Brinkman, M. E. Martien Brinkman, * 22 juni 1950, studeerde theologie aan de Vrije Universiteit, waar hij in 1979 promoveerde op *Het Gods- en mensbegrip in de theologie van Wolfhart Pannenberg: een schets van de ontwikkeling van zijn theologie vanaf 1953 tot 1979* (Kampen 1979). Van 1973-1976 was hij leraar godsdienst; 1976-1983 wetenschappelijk medewerker Vrije Universiteit; 1983-1987 gereformeerd predikant te Zandvoort (parttime); 1982-1987 docent dogmatiek Hogeschool Holland (parttime); 1987-2000 medewerker IMO; 2000 hoogleraar Vrije Universiteit voor de oecumenische theologie. Hij publiceerde onder meer *Het drama van de menselijke vrijheid. De ambi-*

valente rol van het christelijk vrijheidsbegrip in de westerse cultuur (Zoetermeer 2000) en *Sacraments of Freedom. Ecumenical Essays on Creation and Sacrament, Justification and Freedom* (Zoetermeer 1999).

Burger, C.P.M. Christoph Peter Burger, * Oberhof (Thüringen, Duitsland) 1 februari 1945 studeerde theologie Heidelberg, Mainz en Tübingen. Hij promoveerde te Heidelberg op een studie getiteld *Die theologische Position des älteren Arnobius* (Heidelberg 1970). Daarna was hij van 1971-1975 studenten- en gemeentepredikant; van 1975-1981 medewerker aan de Universiteit Tübingen, vanaf 1990 bijzonder hoogleraar te Tübingen. In datzelfde jaar werd hij hoogleraar kerkgeschiedenis aan de v.u. Met A.A. den Hollander en U. Schmid gaf hij uit *Evangelienharmonien des Mittelalters* (Assen 2004).

Deurloo, K.A. Karel Adriaan Deurloo, * Valkenswaard 1936, studeerde theologie aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde in 1967 op *Kain en Abel: onderzoek naar exegetische methode inzake een 'leine littéraire eenheid' in de Tenakh* (Amsterdam 1967). Hij was wetenschappelijk medewerker Hebreëws en Aramees aan de Fac. der Letteren van de UvA (1965), hervormd predikant Eindhoven (1967) en Amsterdam (1971). In 1975 werd hij hoogleraar Oude Testament aan de theologische faculteit van de UvA, in 1996 hervormd kerkelijk hoogleraar bijbelse theologie. In 2001 ging hij met emeritaat. In 2002 werd hij bijzonder hoogleraar bijbelse theologie aan de v.u. Recent publicaties: *Exodus en Exil. Kleine Bijbelse Theologie* 1 (Kampen 2003) en (met Martin Kessler) *A commentary on Genesis* (New York 2004); *Koning en Tempel, Kleine Bijbelse Theologie* 11 (Kampen 2004).

Doorn-Harder, P.A. van Pieterella Antonia van Doorn-Harer, * 13 juni 1956, promoveerde aan de v.u. op *Where heaven is yet open: a study of contemporary Coptic nuns* (z.p.z.j.) en werd in 2003 hoogleraar voor de relaties tussen christenen en moslims.

Heide, A. van der Albert van der Heide, * 1-7-1942, studeerde theologie en Semitische talen aan de v.u. en was daarna werkzaam als wetenschappelijk medewerker/universitair docent voor Hebreëws en Aramees aan de Letterenfaculteit van de Universiteit Leiden. Sinds 1984 is hij verbonden aan de Faculteit der Godgeleerdheid, aanvankelijk als bijzonder hoogleraar Judaïs-tiek, thans hoogleraar in deeltijd (0,2).

Janse, W. Wim Janse, * Zutphen 1956, studeerde aan de Theologische Universiteit Apeldoorn, was Nederlands Gereformeerd predikant in Katwijk (1982), Loosdrecht (1985) en Oegstgeest (1989), en promoveerde in 1994 op *Albert Hardenberg als Theologe. Profil eines Bucer-Schülers (1574)*. Sinds 1994 is hij universitair docent Geschiedenis van het christendom tussen 500 en 1650 aan de Universiteit Leiden en sinds 2003 tevens bijzonder hoogleraar Geschiedenis van de Reformatie aan de v.u. Recent publiceerde hij 'The Protestant Reformation in the Low Countries: Developments

in Twentieth-Century Historiography', *Reformation & Renaissance Review* 6 (2004) 179-202.

Barnard, M. Marcel Barnard, *Leiden 17 mei 1957, studeerde theologie aan de UvA en promoveerde in 1987 aan die universiteit op *Een weemoedige tint – agnosticisme en estheticisme bij Allard Pierson (1831 – 1896)* (Meppel 1987). Hij was hervormd predikant te Broek op Waterland, Zeist en Amsterdam (Thomaskerk), studentenpredikant de Leiden en predikant in algemene dienst. Daarna docent aan het Seminarium van de Evangelisch Lutherse Kerk; universitair docent liturgiewetenschap aan de UvA en Leiden; docent homiletiek en liturgiek aan het Evangelisch-Luthers Seminarium; kerkelijk hoogleraar liturgiek vanwege de Evangelisch-Lutherse Kerk en vanaf 2004 bijzonder hoogleraar liturgiewetenschap (vanwege de Stichting het Vrije Universiteitsfonds) aan de Vrije Universiteit. Hij schreef onder meer *Wat het oog heeft gezien: verbeelding als sleutel van het credo* (Zoetermeer 1997).

401

Ganzevoort, R. R. Reinder Ruard Ganzevoort, * Haarlem 1965, studeerde aan de Rijksuniversiteit Utrecht, was Nederlands Gereformeerd predikant te Alkmaar en Zaanstreek-Centrum (1987) en te Doorn (1993) en promoveerde in 1994 op *Een cruciaal moment. Functie en verandering van geloof in een crisis*. Sinds 1996 is hij universitair (hoofd-)docent praktische theologie aan de Theologische Universiteit Kampen en sinds 2005 tevens hoogleraar pastorale theologie aan de VU. Hij publiceert met name over thema's rond narrativiteit en over religie en trauma.

Kooi, C. van der Cornelis van der Kooi, *4 oktober 1952, studeerde theologie aan de VU en promoveerde op *De denkweg van de jonge Karl Barth. Een analyse van de ontwikkeling van zijn theologie in de jaren 1909-1927 in het licht van de vraag naar de geloofsverantwoording* (Amsterdam 1984). Hij was predikant van de Gereformeerde Kerk van Leimuiden (1992) en medewerker aan de theologische faculteit (1993). Sinds 1 januari 2003 bekleedt hij de bijzondere leerstoel voor de theologie van de Charismatische Vernieuwing. In 2004 verscheen *Als in een spiegel. God kennen volgens Calvin en Barth. Een tweeluik*, (Kampen 2002).

Laan, C. van der Cornelis van der Laan, *Amsterdam 1948, was na een beroepsopleiding eerst werkzaam in de horeca (restaurantmanager) en begon op latere leeftijd theologie te studeren. In 1982 behaalde hij een MA in Springfield, Missouri (USA) en in 1987 promoveerde hij aan de University of Birmingham (Engeland) op een studie naar het ontstaan van de pinksterbeweging in Nederland, *Gerrit Roelof Polman, sectarian against his will* (Birmingham 1987). Sinds 1993 is hij directeur van de Azusa theologische hogeschool, uitgaande van de Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten. Vanaf 2002 is hij buitengewoon hoogleraar Pentecostalisme aan de Vrije Universiteit. In 1989 verscheen *De spade regen : geboorte en groei van de Pinksterbeweging in Nederland 1907-1930* (Kampen 1990).

- Miedema, S. Siebren Miedema, *17-11-1949, studeerde pedagogiek en wetenschapsfilosofie te Groningen. Hij promoveerde in 1986 te Leiden op *Ken-
nen en handelen. Bijdragen aan het theorie-praktijk-debat in de opvoedingswetenschap* (Leuven/ Amersfoort, 1986). Achtereenvolgens was hij leraar maatschappijleer te Leek, wetenschappelijk medewerker en hoofddocent theoretische pedagogiek te Groningen, Leiden en de Vrije Universiteit Amsterdam. In 1993 werd hij bijzonder hoogleraar voor christelijk onderwijs op de Hendrik Piersonleerstoel aan de Faculteit der Psychologie en Pedagogiek van de v.u. In 2002 volgde zijn benoeming tot hoogleraar (parttime) godsdienstpedagogiek aan de Faculteit der Godgeleerdheid. In 2003 werd hij tevens hoogleraar algemene pedagogiek aan de Faculteit der Psychologie en Pedagogiek. Enkele belangrijke boekpublicaties zijn: S. Miedema & G. J. J. Biesta, *Filosofie van de pedagogische wetenschappen* (Leiden, 1989); S. Miedema et al (Eds.). *The Politics of Human Science* (Brussels, 1994); S. Miedema (red.). *Pedagogiek in meervoud*. (Houten/Diegem, 1997, 5^e herziene druk).
- Reinders. J. S. Johannes Sjoerd Reinders, * Venlo 1950, studeerde theologie aan de v.u waar hij wetenschappelijk medewerker werd en in 1988 promoveerde op *Violence, victims and rights : a reappraisal of the argument from institutionalized violence with special reference to Latin American liberation theology* (Amsterdam 1988). In 1995 werd hij hoogleraar ethiek. Ook begon toen zijn werk als houder van de Willem van den Bergh-leerstoel vanwege de 's Heeren Loo Zorggroep. De opdracht luidde: onderzoek en onderwijs in ethiek en de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking. In 2000 verscheen een bundel opstellen onder de titel *Ethiek in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap* (Amsterdam 2000).
- Stoffels, H. C. Hijme Cornelis Stoffels, * Den Haag. 1950, studie sociologie en theologie aan de v.u. In 1990 promoveerde hij aan de v.u op *Wandelen in het licht: waarden, geloofsovertuigingen en sociale posities van Nederlandse evangelischen* (Kampen 1990). In 1994 werd hij aan de theologische faculteit benoemd tot universitair docent godsdienstsociologie. In 2001 werd hij bijzonder hoogleraar sociologie van kerk en godsdienst. Hij inaugureerde met een oratie onder de titel: *Geen wonder?! Geloven in de postmoderne samenleving* (Amsterdam 2002).
- Talstra, E. Ebele Talstra, * 1 augustus 1946 Middelstum (Gr.), studeerde theologie en Semitische letteren aan de Vrije Universiteit en promoveerde in 1987 aan de Universiteit van Leiden op *Het gebed van Salomo: synchronie en diachronie in de kompositie van I Kon. 8, 14-61* (Amsterdam 1987). Hij was medewerker aan de Faculteit der Letteren (1975) en aan de theologische faculteit (1976) van de v.u, in het bijzonder ten behoeve van de werkgroep informatica; bijzonder hoogleraar *Bijbel en computer* (1991); gewoon hoogleraar voor Oude Testament (2002). In 2004 verscheen *Stuttgarter Elektronische*

Studienbibel (Stuttgart-Haarlem 2004), o.r.v. E. Talstra, Chr. Hardmeier en J.A. Groves.

Visser, P. Piet Visser, * De Veenhoop (Fr.) 1949, studeerde Neerlandistiek aan de UvA en promoveerde aan die universiteit in 1988 op *Broeders in de Geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (Deventer 1988). Sindsdien was hij verbonden aan de UB als conservator van de Kerkelijke Collecties, vanaf 1996 als hoofdconservator van de UB (Bijzondere Collecties). Van 1993-2003 was hij tevens bijzonder hoogleraar Geschiedenis van Boek en Handschrift in relatie tot de Cultuurgeschiedenis, ca. 1450-1800. Sedert 01-01-2003 is hij als hoogleraar Geschiedenis van het doperdom en aanverwante stromingen verbonden aan het Doopsgezind Seminarium, en per 01-09-2003 als zondanig in dienst getreden van de VU. Hij publiceerde onder meer *Sporen van Menno. Het veranderende beeld van Menno Simons en de Nederlandse mennisten* (Krommenie 1996) (met assistentie van A. Plak en M. Sprunger).

403

Vroom, H. M. Hendrik Marinus Vroom, * 28 januari 1945 te Rotterdam, studeerde theologie aan de Vrije Universiteit, waaraan hij vanaf 1 september 1968 is verbonden, eerst als student-assistent, later als wetenschappelijk (hoofd)medewerker en vanaf 1992 als hoogleraar godsdienstwijsbegeerte, apologetiek en encyclopedie der godgeleerdheid. Vanaf 1976 tot 1988 was hij halftijds predikant aan het Diaconessenhuis te Heemstede, resp. de Gereformeerde Kerk te De Bilt. Hij promoveerde in september 1978 op *De Schrift alleen? een vergelijkend onderzoek naar de toetsing van theologische uitspraken volgens de openbaringstheologische visie van Torrance en de hermeneutisch-theologische opvattingen van Van Buren, Ebeling, Moltmann en Pannenberg* (Kampen 1978). Zijn publicaties liggen op het terrein van hermeneutiek, religietheorie, vergelijkende theologie, dialoog en apologetiek. Zie onder meer *Een waaier van visies. Godsdienstfilosofie en pluralisme* (Kampen 2003).

1. Voor de voorgeschiedenis verwijs ik naar de gedenkboeken van J. Roelink, *Vijfenzeventig jaar Vrije Universiteit 1880/1955. Gedenkboek bij het vijfen zeventigjarig bestaan der Vrije Universiteit* (Kampen 1955) en idem, *Een blinkend spoor. Beeld van een eeuw geschiedenis der Vereniging voor wetenschappelijk onderwijs op gereformeerde grondslag 1879-1979* (Kampen 1980). Zie ook M. van Os en W. J. Wieringa (red.), *Wetenschap en rekenschap 1880-1980. Een eeuw wetenschapsbeoefening aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980). Een analyse van deze herdenkingen biedt A. Th. Van Deursen, 'De Vrije Universiteit in eigen spiegel. Een vergelijking van vier herdenkingen', in: J. P. Verhoogt e.a. (red.), *Vinden en zoeken: Het bijzondere van de Vrije Universiteit* (Kampen 1997) 25-43. In 2005 verscheen A. Tervoort, *Wetenschap en samenleving. Groei en ontwikkeling van de v u-familie in beeld* (Amsterdam 2005). Voor biografische gegevens wordt impliciet steeds verwezen naar de bekende lexica.

2. De Faculteit der Godgeleerdheid (voortaan afgekort tot FdG) werd officieel op 8 december 1880 geïnstitueerd, op 1 februari 1882 werd de Faculteit der Letteren geïnstitueerd en op 6 juni 1884 de juridische faculteit.

3. Als eerste student staat ingeschreven J. H. Houtzagers (zonder datum); N. Schouten werd ingeschreven op 4 oktober 1880; H. Pandermaat werd ingeschreven op 19 oktober 1880. In november volgde nog C. C. Hartong van Ark.

4. Een algemeen overzicht biedt A. J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen 1974). Verwijzing naar deze en andere algemene literatuur wordt steeds verondersteld. Slechts in bijzondere gevallen wordt er expliciet naar verwezen.

5. Voor de Groninger theologie zie men J. Vree, *De Groninger godgeleerden. De oorsprongen en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)* (Kampen 1984).

6. Voor de moderne theologie geldt nog steeds de dissertatie van K. H. Roesingh als een standaardwerk, *De moderne theologie in Nederland. Hare voorbereiding en eerste periode* (Leiden 1914).

7. Zie J. Th. Rijper, *De bediening neergelegd. Een kwantitatief en inventariserend onderzoek naar Nederlandse Hervormde predikanten in de 19e eeuw, die uit de*

ambtsbediening zijn heengegaan (Doctoraalscriptie Vrije Universiteit 1988).

8. Adres = petitie, verzoek.

9. Zie over deze bijbelvertaling M. J. Aalders, 'Een mislukt project. De synodale vertaling van het Nieuwe Testament uit 1868', *DNK* 27 (2004), no 61, 2-13.

10. Pogingen om Kuypers of Rutgers aan de stedelijke universiteit te binden mislukten. Zie over deze pogingen G. J. Vos Az, *Het keerpunt in de jongste geschiedenis van kerk en staat. De eerste bladzijde der tweede afscheiding* (Dordrecht 1887) 26-27, en P. van Rooden, 'De Vrije Universiteit, het protestantse vaderland en de Faculteit der Godgeleerdheid van de Universiteit van Amsterdam', in: P. J. Knechtmans en P. van Rooden (red.), *Theologen in ondertal. Godgeleerdheid, godsdienstwetenschap, het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam* (Zoetermeer 2003) 125-139, aldaar 130.

11. Over Groen, Kuypers en de oprichting van de VU zie men J. Stellingwerff, *Dr. Abraham Kuypers en de Vrije Universiteit* (Kampen 1987) 47-82.

12. Belangrijke Kuypers-studies zijn samengebracht in C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuypers: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998). Zie ook de overige artikelen van Vree en Augustijn die in de literatuuropgave worden genoemd.

13. J. Vree, 'Ijkpunt 1900 – Het christelijk volksdeel: verdeeld over kerk en leer, vereend in de politiek', in: C. Augustijn en E. Honée (red.), *Vervreemding en verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland 1550-2000* (Nijmegen 1998) 127-150. Over de waardering voor de verzuiling als emancipatieproces in het historisch onderzoek zie men D. J. Wolfram, 'Gereformeerde kerkgeschiedenis vanuit een verzuilingsperspectief', *GTT* 101 (2001) 98-106 en de door hem genoemde literatuur.

14. Over de ontwikkeling van het gereformeerde volksdeel verschenen twee belangrijke studies, te weten J. Hendriks, *De emancipatie van de gereformeerden. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel* (Alphen aan de Rijn 1971) en D. Th. Kuipers, *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Kampen 1972).

15. J. Hendriks, *De emancipatie*, 7, verwijst naar een omschrijving van Banning: 'de eenvoudige, onontwikkelde, in het volksleven van de 19e eeuw, beheerst door het denkend deel der natie, niet meetellende, bijbelgelovige volksmassa'. J. C. Rullmann, *Kuypers-Bibliografie* 1-111 (Kampen 1923-1940) aldaar 111, 449-552, wijst op het gebruik van Kuypers in 1872. Het gaat dan om 'luiden van kleine en middelbare middelen'.

16. A. Kuypers, *Souvereiniteit in eigen kring* (Amsterdam 1880) 32.

17. Zie over de 'gereformeerde beginselen' hoofdstuk 1. en Roelink, *Een blinkend spoor*, 9-22.

18. Een apart gedenkboek over de FdG is nog nooit verschenen. Wel is er zeer uitgebreid aandacht besteed aan de FdG door J. Veenhof, 'Honderd jaar theologie aan de Vrije Universiteit', in: Van Os en Wieringa (red.), *Wetenschap en rekenschap*, 44-104. Deze belangrijke studie draagt een wetenschapshistorisch karakter. Verder zijn van belang de beide studies die J. Stellingwerff over de vu heeft geschreven. Behalve het eerder genoemde boek *Kuyper en de vu* verscheen in hetzelfde jaar 1987 ook het vervolg daarop, *De Vrije Universiteit na Kuyper. De Vrije Universiteit van 1905 tot 1955, een halve eeuw geestesgeschiedenis van een civitas academica* (Kampen 1987). In deze studies wordt veel aandacht aan de theologische faculteit besteed.

407

19. C. Augustijn e.a., *In rapport met de tijd. 100 jaar theologie aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980). Zie ook M. E. Brinkman (red.), *100 jaar theologie. Aspecten van een eeuw theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland (1892-1992)* (Kampen 1992) en W. Stoker en H. C. van der Sar, *Theologie op de drempel van 2000. Terugblik op 100 jaar Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* (Kampen 1999).

20. Zie W. Bakker e.a. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen 1986).

21. H. C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland 1-11* (Kampen 1990-1992).

22. Zie *Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 1999, Artikel 43. De naamswijziging van de vereniging dateert van 24 januari 1986.

[1] BIJ DE STICHTING VAN DE VRIJE UNIVERSITEIT

1. J. Klapwijk, 'Honderd jaar filosofie aan de Vrije Universiteit', in: Van Os en Wieringa (red.), *Wetenschap en rekenschap*, 528-593, aldaar 533-535; J. D. Dengerink, *Critisch-historisch onderzoek naar de sociologische ontwikkeling van het beginsel der 'sovereiniteit in eigen kring' in de 19e en 20e eeuw* (Kampen 1948). Zie ook A. Kuyper, *Het Calvinisme. Zes Stone-lezingen* (Amsterdam-Pretoria z.j. = 1898) 69-101.

2. Zie 'Statuten van de Vereeniging voor hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag', in: *Statuten, reglementen en instructiën van de Vereeniging voor hooger onderwijs op gereformeerden grondslag* (z.p. z.j.) 3-6.

3. Artikel 6. Zie ook: 'Instructie voor het bestuur', in: *Statuten, Reglementen en Instructiën*, 13-17.

4. De eerste maal traden als directeuren op W. Hovy (voorzitter), S. J. Seefat (secretaris), J. J. Glinderman (penningmeester), I. Esser en G. H. L. baron van Boetzelaar.

5. Het bestond in 1880 uit ds. J. W. Felix, mr. A. W. van Beeck Calkoen, se-

cretaris, dr. A. H. de Hartog, jhr. mr. A. F. de Savornin Lohman en mr. L. W. C. Keuchenius.

6. Ter vergelijking: de Universiteit van Leiden telde in dat jaar 777 studenten, 48 hoogleraren, drie lectoren en vijf privaat-docenten Met dank aan W. Otterspeer, die mij deze gegevens ter hand stelde. Utrecht telde bijna 600 en Groningen meer dan 300. Zie ook W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag 1992).

408

7. Kuiper, *De voormannen*. Over de onderlinge verwevenheid van de gereformeerde wereld zie men ook de bijdragen van D. Th. Kuiper in: T. N. Schelhaas e.a. (red.), *De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht* (Kampen 1984) en in P. van Beek e.a. (red.), *De dolerenden van 1886 en hun nageslacht* (Kampen 1990). Zie ook D. Th. Kuiper, 'Voormannen en "kleine luyden": twee convivias. Amsterdamse dolerenden van 1886 en hun voor-en nageslacht', in: D. Th. Kuiper, *Tussen observatie en participatie. Twee eeuwen gereformeerde en anti-revolutionaire wereld in ontwikkelingsperspectief* (Hilversum 2002) 67-85.

8. Over de kritiek van Esser op Kuyper en de vu zie P. L. Schram, *Willem van den Bergh 1850-1890* (Amsterdam 1980) 121-123. Zie over Esser de (badinerende) beschrijving van C. Fasseur, *Indischgasten* (Amsterdam 1997) 67-85 en het BLGNP, I.

9. 'Interview met prof. mr. W. F. de Gaay Fortman', in G. Puchinger, *De gereformeerde wereld*, 29-54, aldaar 37. Van Schelven was van 1884 tot aan zijn overlijden in 1928 curator van de vu. Hij was daarnaast lange tijd curator van de Theologische School te Kampen en bovendien vele malen afgevaardigde naar de synode, die hij meermalen diende als voorzitter of moderamenlid. Zijn archief, dat de indruk maakt geschoond te zijn, berust bij het Hdc. In *De Reformatie* van 6 oktober 1922 stond over hem: 'Indien de Nederlandsche Calvinistische Kerk, als de Hongaarsche, bisschoppen kende, dan zou hij een bisschop zijn'. Deze typering wordt door dit onderzoek bevestigd. Van Schelven was een zeer invloedrijk man.

10. In het jubileumjaar 1930 werd een lijst van 1550 studenten opgenomen in *Opgaven betreffende de Vrije Universiteit uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan* (Amsterdam 1930). In het jubileumjaar 1955 liep de lijst van no 1551 tot en met no 6720. Zie *Gegevens betreffende de Vrije Universiteit ter gelegenheid van haar 75-jarig bestaan op 20 oktober 1955* (Kampen 1955). In 1980 was het aantal studenten inmiddels zo toegenomen, dat de toenmalige herdenkingscommissie er vanaf heeft gezien de studenten met naam en toenaam in het denkboek op te nemen. Zie *Gegevens betreffende de Vrije Universiteit. Verzameld ter gelegenheid van haar honderdjarig bestaan op 20 oktober 1980*. Per 1 januari 2004 telde de vu ruim 16.000 studenten.

11. A. de Lange, '“Staatsrechtelijk geknutsel”. De regeling van de predikantsopleiding in Nederland door de overheid in de negentiende eeuw', *DNK* no 54,

juni 2001, 28-58. Zie ook G. E. Meuleman, *De Godgeleerdheid volgens de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876* (Amsterdam 1982).

12. Daarom kregen rooms-katholieken, lutheranen en remonstranten voor hun 'hooger onderwijs in den godsdienst' subsidie.

13. Genoemd werden: natuurlijke godgeleerdheid; kerkelijke geschiedenis; gronden der bijbelse uitlegkunde; dogmatiek; christelijke zedekunde en homiletische en pastorale wetenschappen.

14. Hier en daar werd naast de genoemde vakken onderwijs gegeven in theologische encyclopedie; theologische methodologie; kerkrecht; zendingsgeschiedenis; godsdienstwijsbegeerte en godsdienstgeschiedenis.

409

15. Zie hierover N. C. F. van Sas en H. te Velde, *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek, 1798-1917* (Deventer 1998)

16. Artikel 164.

17. Onderwijs werd gegeven in de wijsbegeerte van de godsdienst; geschiedenis van het christendom; uitlegging van het oude en het nieuwe testament; zedekunde; encyclopedie; geschiedenis der leerstellingen van de christelijke godsdienst; geschiedenis van de Israëlitische godsdienst; geschiedenis van de Israëlitische en oud-christelijke letterkunde; geschiedenis van de leer aangaande de God en de geschiedenis van de godsdiensten in het algemeen.

18. Deze is de interpretatie van De Lange.

19. Voor iemand als J. J. P. Valetón jr had de 'duplex ordo' geen wetenschaps-theoretische betekenis. De naam faculteit der godgeleerdheid was behouden gebleven en daarmee was de exegese een theologisch vak. Bovendien combineerde hij zonder moeite de 'historisch-kritische methode' met zijn geloof in de bijbel als Gods Woord. De Leidse hoogleraar A. Kuennen weigerde Valetón daarom als vakman serieus te nemen. De discussie is in feite nog altijd gaande. Zie hierover M. J. Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920. Openbaring, Schrift en ervaring bij J. J. P. Valetón jr., P. D. Chantepie de la Saussaye en Is. van Dijk* (Kampen 1990). Te Leiden kwam het in het laatste kwart van de twintigste eeuw enkele malen tot heftige discussies over de vraag of een doctoraal examen in de kerkelijke vakken kon worden afgelegd. Zie H. J. de Jonge, 'Ontkomen aan een kwade droom. De faculteit der godgeleerdheid', in: H. J. de Jonge en W. Otterspeer (red.), *Altijd een vonk of twee. De Universiteit Leiden van 1975 tot 2000* (Leiden 2000) 39-45. In Utrecht heeft men de 'positivistische' interpretatie van de wet altijd afgewezen. Zie A. de Groot, 'De Faculteit der Godgeleerdheid', in: H. W. von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf. De Utrechtse universiteit 1936-1986* (Maarssen 1986) 321-334, aldaar 321.

20. Zie Artikel 2 van het 'Reglement op het hooger onderwijs in de godgeleerdheid tot vorming van evangeliedienaren voor de Nederlandsche Hervormde Kerk', in: J. Douwes en H. O. Feith, *Kerkelijk wetboek. De reglementen en verordeningen der Nederlandsche Hervormde Kerk, met aantekeningen* (Groningen

1901 = 4e, vermeerderde uitgaaf door J. Knottenbelt) 226-231, aldaar 226-227. Het ging om de geschiedenis der Nederlandse Hervormde Kerk en hare leerstellingen; de bijbelse godgeleerdheid; de leerstellige godgeleerdheid; de praktische godgeleerdheid met de 'daarbij vereischte oefeningen'; het Nederlands-hervormd kerkrecht; de geschiedenis der christelijke zending, en 'voor zoover zulks noodzakelijk is' in de 'oordeelkunde en uitlegkunde des Bijbels'; de bijbelse geschiedenis; de christelijke zedenkunde en voorts in alle andere vakken 'waaromtrent te eeniger tijd blijken zal' dat aanvulling van het universitair onderwijs noodzakelijk is.

21. De Jong legt daar een grote nadruk op. Zie O. J. de Jong, 'De wetgever van 1876 en de theologie', in: J. N. Bakhuizen van den Brink e.a. (red.), *Opstellen aangeboden aan professor dr. D. Nauta bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 7 juni 1968* (Leiden 1968) 313-332, aldaar 331-332.

22. Zie hierover de volgende paragraaf.

23. De uitnodiging (met de verzendlijst) is bewaard gebleven. Zie Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, februari 1880 (no 3). De samenkomst werd belegd door Kuyper en Rutgers als hoogleraren en J. W. Felix en De Hartog als curatoren.

24. Archief Directeuren, *Ingekomen stukken*, 1880 (no 4). Zie Bijlage 2. Overigens hadden curatoren zich toen inmiddels ook over het curriculum gebogen, zie Archief curatoren, *Notulen*, 12 maart 1880. Zeer waarschijnlijk naar aanleiding van een bijna identiek stuk dat zich nu in het Kuyper Archief bevindt. Als opschrift heeft dat stuk 'Advies omtrent de weg die wij voorlopig hebben te gaan'. Het stuk is niet gedateerd, zie H D C, Archief Abraham Kuyper, AK 279.

25. *Series lectionum*: het overzicht van alle colleges die aan de universiteit worden gegeven.

26. Zie Bijlage 3. Kuyper *Encyclopaedie der heilige godgeleerdheid* I-III (Amsterdam 1993-1994). Dit boek was zijn opus magnum, waarin veel van wat hem bewoog, verantwoord werd. Hij had er al jaren college over gegeven en schreef het boek in razendsnel tempo. In 1893 verscheen het eerste deel, in 1894 gevolgd door de twee andere delen. Het kan beschouwd worden als de theoretische verantwoording van de stichting van de Vrije Universiteit. Het kernpunt ligt in het wetenschapsbegrip, waarmee Kuyper een alternatief bood voor het vigerende wetenschapsbegrip. Daarin overheerste de gedachte aan de 'autonoom gedachte rede' als kern van de wetenschap, terwijl bij Kuyper de gedachte aan de palingenesie, de wedergeboorte die alles in een ander licht zet, overheerste. Zie hierover Klapwijk, 'Honderd jaar filosofie', in: Van Os en Wieringa, *Wetenschap en rekenschap*, 528, en idem, 'Abraham Kuyper over wetenschap en universiteit', in: C. Augustijn e.a. (red.), *Abraham Kuyper. Zijn volksdeel, zijn invloed* (Delft 1987) 61-94. Over de palingenesie zie men onder meer

J. Vree, 'Tegen de evolutie de palingenesie', in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuypers* 149-164.

27. Zie uit de eerste jaren *De hedendaagsche schriftcritiek in hare bedenkelijke strekking voor de gemeente des levenden Gods* (Amsterdam 1881) 6-7. Over Kuypers vorming te Leiden zie men bijvoorbeeld Tj. Baarda, 'Het recht van tekstemendatie bij Abraham Kuypers', in: C. Augustijn e.a., *In rapport met de tijd*, 13-42.

28. Een uitstekend analyse verscheen van de hand van F. E. Daubanton, *Kuypers Encyclopaedie uiteengezet en beoordeeld* (Utrecht 1896).

411

29. Zie over het volgende C. Augustijn, 'Kuypers rede over "De hedendaagsche schriftcritiek" in haar historische context', in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuypers*, 109-148.

30. *De Heraut*, 3 februari 1878.

31. Overigens was er van verschillende kanten al scherpe kritiek op Gunning gekomen voordat Kuypers met zijn kritiek kwam. Zie Stellingwerff, *Kuypers en de vu*, 93-94. Over Gunning zie men A. de Lange, J. H. Gunning Jr. (1829-1905). *Een leven in zelfverloochening* (Kampen 1995).

32. Zie over hem Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*. Van de grote aantrekkingskracht die er van Valetton uitging getuigt onder meer J. H. Gerretsen, 'Prof. Dr. J. J. P. Valetton', in: *In memoriam prof. dr. J. J. P. Valetton Jr* (Nijmegen 1912) 5-23. Zie over de Utrechtse faculteit in de 19e en 20e eeuw A. de Groot en Otto J. de Jong, *Vier eeuwen theologie in Utrecht* (Zoetermeer 2001) 48-56 en 199-208. Overigens was er tussen 1880 en 1890 sprake van een afnemend aantal studenten.

33. *De hedendaagsche schriftcritiek*, 16.

34. Augustijn, 'Kuypers rede', in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuypers*, 147. Het betreft een citaat uit *De Heraut*, 14 mei 1882.

35. Zie over de *Encyclopaedie* de volgende paragraaf.

36. D. van Keulen, *Bijbel en dogmatiek. Schriftbeschouwing en schriftgebruik in het dogmatisch werk van A. Kuypers, H. Bavinck, en G. C. Berkouwer* (Kampen 2003) 57.

37. Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 30.

38. *Encyclopaedie* II, § 50, 493. *Mediae gratiae*: genademiddelen.

39. *Encyclopaedie* II, § 46, 422-424.

40. *Encyclopaedie* II, § 34, 313-314.

41. *Encyclopaedie* II, § 50, 497.

42. Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 42-44.

[2] EEN MOEIZAME START (1880-1892)

412

1. Archief curatoren, *Notulen*, 29 augustus 1879, en Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 1 september 1879, van curatoren aan directeuren (no 1, afschrift).

2. Zie J. Vree, "Onvermijdelijk was zeker isolement...". Hoedemaker als hoogleraar aan de Vrije Universiteit (1880-1887)', in: G. Abma en J. de Bruijn (red.), *Hoedemaker herdacht* (Baarn 1989) 50-85. Dit artikel bevat een minutieuze beschrijving van vele van de in dit hoofdstuk behandelde thema's.

3. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 6 september 1879, van directeuren aan curatoren (no 2). Er is blijkbaar kort na de curatorenvergadering een bijeenkomst van directeuren geweest, maar daarvan heb ik geen verslag kunnen vinden.

4. Toen Böhl in november 1879 benaderd werd om hoogleraar Semitische letteren te worden, reageerde hij afwijzend. Hij wilde liever dogmatiek blijven geven en had aarzelingen bij de vu. Zie Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 15 december 1879, van Böhl aan curatoren (no 10). In februari 1880 werd besloten hem opnieuw te benaderen. Zie Archief curatoren, 6 februari 1880. In een brief van 16 februari 1880 meldde hij dat hij principiële bezwaren had tegen de vu. Zie Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 16 februari 1880, van Böhl aan curatoren (no 5). Zie over Böhl W. Balke, *Eduard Böhl hoogleraar te Wenen: schoonzoon van H. F. Kohlbrugge* (Zoetermeer 2001). Over zijn verhouding tot de vu in het bijzonder de paginae 102-109.

5. Veenhof, 'Honderd jaar theologie', in: Van Os en Wieringa (red.), *Reken-schap en wetenschap*, 48.

6. Archief curatoren, *Notulen*, 10 april 1880, en de brief daarover aan directeuren, Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 14 april 1880, van curatoren aan directeuren (afschrift, no 15). Kuyper startte zijn serie over het verbond in *De Heraut* van 29 augustus 1880, later apart uitgegeven: *Uit het Woord. Stichtelijke bijbelstudiën*. Tweede serie, Tweede bundel, *De leer der verbonden* (Amsterdam 1885).

7. *De Heraut*, 25 maart 1917.

8. J. Roelink, *Vijfenzeventig jaar Vrije Universiteit*, 57. Zie ook A. Kuyper, 'Vir clarissimus. F. L. Rutgers', *Almanak van het studentencorps a/d Vrije Universiteit*, 1918, 48-56.

9. Zie over hun wetenschappelijke arbeid Veenhof, 'Honderd jaar theologie', in: Van Os en Wieringa (red.), *Wetenschap en rekenschap*, 45-60.

10. Roelink, *Vijfenzeventig jaar Vrije Universiteit*, 57.

11. Zie Vree, 'Hoedemaker als hoogleraar', in: Abma en De Bruijn (red.), *Hoedemaker herdacht*, 62-64, en P. van Rooden, 'Kuyper en Hoedemaker over de volkskerk', *Kerktijd*, 1998, 30-38; C. Augustijn, 'Hervormd. Kerk van Nederland. Gereformeerd. Kerk in Nederland', in: C. P. van Andel e.a., *Op weg*

naar hereniging. *Scheiding en hereniging van hervormden en gereformeerden* (Kampen 1986) 12-27.

12. Archief directeuren, *Notulen*, 2 juni 1880. De brief van Hoedemaker zelf heb ik niet aangetroffen.

13. Friedrich Wilhelm Jacob Dilloo (1842-1892).

14. Archief curatoren, *Notulen*, 2 juni 1880.

15. Archief directeuren, *Notulen*, 2 juni 1880. Volgens de notulen van directeuren benoemd voor 'het Oostersch'. Zie ook Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 2 juni 1880, van curatoren aan directeuren (no 42).

413

16. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 17 juni 1881, van Dilloo aan directeuren (no 8). Over Van Ronkel zie onder.

17. De zaak komt niet voor in de notulen van directeuren. Zie ook Archief directeuren, *Ingekomen stukken*. 23 juni 1881 (no 9) en 29 juni 1881 (no 10). Een afschrift van het antwoord van directeuren zit in Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 1882, no 12. In margine staat terecht aangetekend 1881.

18. Zie Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 13 en 14 februari 1882, van Dilloo aan directeuren (no 3 en no 4). Zie ook het Archief directeuren, *Notulen*, 18 februari 1882 en 24 april 1882.

19. Archief directeuren, *Notulen*, 30 april 1880. Zie over hem A. van der Ploeg, *Philippus S. van Ronkel* (1829-1990) (Leiden 1990). Een buitengewoon hoogleraar gaf minder colleges en kreeg minder betaald.

20. Zie HDC, Archief Rutgers, Inventarisno 58, 18 mei 1880, van Van Ronkel aan directeuren.

21. HDC, Archief Rutgers, Inventarisno 58, 19 mei 1880, van Van Ronkel aan Rutgers.

22. Zie Archief directeuren, *Notulen*, 2 juni 1880, waarin meegedeeld wordt dat Van Ronkel bij wijze van proefneming voor één jaar de lessen Nieuwe Testament wilde verzorgen. Hij wilde niet benoemd worden tot (buitengewoon) hoogleraar. Elders (curatoren 10 juni) staat vermeld dat hij wel hoogleraar wilde worden voor dat jaar, maar dat is zeer waarschijnlijk een vergissing. Zie verder de senaatsnotulen van 4 februari 1881 waar Rutgers melding maakte van het feit dat Van Ronkel moest afzien van elke vorm van medewerking. Ik vond geen correspondentie van Van Ronkel hierover met directeuren en/of curatoren.

23. Archief curatoren, *Notulen*, 10 februari 1882. Deze notulen vermelden als voorletters J. E., maar dat is een fout.

24. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 22 maart 1882, van FdG aan curatoren (no 12) en 20 mei 1882, van FdG aan curatoren (no 14). Zie Archief curatoren, *Notulen*, 26 mei 1882.

25. Zie hieronder.

26. Hij was in 1862 te Utrecht gepromoveerd op een dissertatie getiteld

Specimen litterarium inaugurale. De principiis eloquentiae e sententia Platonis (Utrecht 1862). Na zijn promotie had hij weinig meer gepubliceerd. Curatoren waren zich dat welbewust, zo blijkt.

27. Zie Archief senaat, *Notulen*, 24 maart 1881; Archief senaat, *Ingekomen stukken*, 12 maart 1881, van curatoren aan senaat (no 8), en Archief curatoren, *Notulen*, 11 maart 1881. Zie over Woltjer H. van der Laan, *Jan Woltjer (1849-1917). Filosoof, classicus, pedagoog* (Amsterdam 2000).

414 28. Karakteristiek was wellicht wat Fabius naar aanleiding van het overlijden van De Hartog opmerkte: 'De Heere had hem gesierd met gaven die zo menigwerf een verkwikking waren in onzen kring, en onder deze de beminnelijke zachtheid van zijn gemoed. In ons oog was ook een gebrek klevende aan die schoone gave, dat zijn zachtheid vaak overging in gebrek aan kracht'. In: Archief senaat, *Notulen*, 15 februari 1895.

29. Een soortgelijke verwijzing naar de Nederlandse volksaard en de consequenties daarvan voor de exegetische commentaren kwam in 1922 ter sprake tijdens de voorbereidende besprekingen rond de zogenaamde *Van Bottenburg-serie*. De strekking ervan was duidelijk te maken dat Duitse commentaren voor Nederlanders niet voldoen. In dat geval zou de betekenis hier zijn: er moet iemand komen die zelfstandige arbeid kan leveren en niet afhankelijk is van buitenlandse exegeten. Zie G. Harinck, 'Greijdanus en de voorgeschiedenis van de Nieuwe Vertaling', in: G. Harinck, *Leven en werk van prof.dr. Seakle Greijdanus* (Barneveld 1998) 119-146, aldaar 132.

30. Ook onder de studenten had hij niet de naam van grote geleerdheid. De Hartog, zo herinnerde een van zijn leerlingen zich, verrijkte ons meer met humor dan met geleerdheid. Zie de biografische terugblik van A. Schouten (1864-1954), die van 1883-1886 aan de VU studeerde. Deze terugblik is mij via dr. J. Vree ter hand gesteld door een achterkleinzoon van Schouten en is na afloop van dit onderzoek overgedragen aan het HDC, Archief M. J. Aalders, 125 jaar *Faculteit der Godgeleerdheid*. Zie ook V. Hepp, 'Het leven van prof. dr. W. Geesink', in: W. Geesink, *Gereformeerde ethiek 1-11* (Rotterdam 1931), I, 1-146, aldaar 39. Deze noemt daar de humor van De Hartog het veiligheidsventiel van een melancholische natuur.

31. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 30 maart 1881, van senaat aan curatoren (no 3).

32. Archief curatoren, *Notulen*, 9 april 1881.

33. Zie de volgende paragraaf. Vanaf januari 1881 waren er gesprekken met Zetten gaande, in juni 1881 werden deze afgerond.

34. Het merkwaaardige feit doet zich echter voor dat ik over deze benoeming noch in het archief van de faculteit noch in dat van curatoren of directeuren enige andere mededeling aantrof. Wellicht ontbreken er notulen van enkele vergaderingen, want de eerstvolgende genotuleerde directeuren-vergadering

na 7 september is die van 18 februari 1882. Normaliter werd er vaker vergaderd. Heeft De Hartog zelf bedankt? Zie Archief directeuren, *Notulen*, 24 april 1882.

35. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 22 maart 1882, van FdG aan curatoren (no 12).

36. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 20 mei 1882, van FdG aan curatoren (no 14).

37. Zie Archief senaat, 19 mei 1882; Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 22 mei 1882, van senaat aan curatoren (no 15); Archief senaat, *Notulen*, 9 juni 1882; Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 10 juni 1882, van senaat aan curatoren (no 18); Archief curatoren, *Notulen*, 15 juni 1882. Op 13 juni 1882 was De Hartog door directeuren tot regent benoemd.

415

38. Zie verder over Van den Bergh en de Vrije Universiteit Schram, *Van den Bergh*, 121-138, en G. Harinck, 'De Vrije Universiteit in het zicht van de Vereniging van 1892', in: D. Deddens en M. te Velde (red.), *Vereniging in wederkeer. Opstellen over de Vereniging van 1892* (Barneveld 1992) 105-120.

39. Op 20 april 1918 besloten curatoren dat de rector voortaan rector magnificus zou heten. Zie Archief curatoren, *Notulen*, 20 april 1918.

40. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 11 mei 1885, van Dilloo aan directeuren (no 26), en Archief directeuren, *Notulen*, 28 mei 1885.

41. Zij noemden in het bijzonder Dilloo's kerkrechtelijke en staatsrechtelijke overtuigingen, maar wezen ook op Dilloo's betreffend geïsoleerde positie temidden van zijn collegae. Bovendien was zijn onderwijs niet van dien aard, dat daarvan bijzondere resultaten waren te verwachten. Een publicatie van Dilloo was voor Hovy zelfs aanleiding geweest hem om een verklaring van instemming met de drie Formulieren van Enigheid te vragen. Zie Archief directeuren, 15 mei 1885, van Hovy aan Dilloo (no 29), en 22 mei 1885, van Dilloo aan Hovy (no 30). Het ging om *Fünfundneunzig Sätze für das deutsche protestantische Volk* (Amsterdam 1885). Nadien ontstonden nog spanningen tussen Dilloo en Hoedemaker waarvan de pointe op grond van de bronnen niet met zekerheid valt vast te stellen. Zie Vree, 'Hoedemaker als hoogleraar', in: Abma en De Bruijn (red.), *Hoedemaker herdacht*, 77.

42. Na zijn vertrek per 1 januari 1886 is er nog enige correspondentie geweest over de afwikkeling van enkele financiële zaken, in het bijzonder betreffende zijn pensioen. Zie Archief directeuren, *Notulen*, 25 september 1886, 8 januari 1887 en 4 april 1887. Het laatste contact vond plaats in 1901, toen directeuren een brief ontvingen van de weduwe Dilloo waarin zij vroeg om een extra uitkering. De penningmeester diende directeuren schriftelijk van advies. Hij had alles nog eens nagegaan en meende dat Dilloo voor zijn diensten zeer ruim was beloond. Verder was de vu geen instelling van barmhartigheid. Zie Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 14 januari 1901, van mevr. Dilloo aan

directeuren (no 6), en 26 januari 1901, van S. J. Seefat aan directeuren (Hovy) (no 7). Op 18 februari 1901 werd besloten de behandeling van de kwestie nog even uit te stellen en eerst alle archiefstukken op te zoeken. Daarna trof ik over deze zaak geen gegevens meer aan.

43. In 1886 waren er contacten met de Nederlandse Amerikaan Geerhardus Vos, oomzegger van de Christelijke Gereformeerde predikant H. Beuker, in 1889 was er contact met een Zwitserse geleerde. Zie over Vos G. Harinck, 'Geerhardus Vos, wegbereider voor het neocalvinisme in Amerika', *DNK* 23 (2000), no 52, 19-32 en 23 (2000) no 53, 29-43. Zijn vader was in 1879 predikant te Grand Rapids geworden en Geerhardus had in de vs theologie gestudeerd.

44. Vree, 'Hoedemaker als hoogleraar', in: Abma en De Bruijn (red.), *Hoedemaker herdacht*, 84.

45. Over deze besprekingen zie men J. van Gelderen, 'Op weg naar de Vereniging van 17 juni 1892', in: L. J. Wolthuis en J. Vree (red.), *De Vereniging van 1892 en haar geschiedenis* (Kampen 1992) 35-80.

46. G. H. J. W. J. Geesink (1854-1929), die in Amsterdam en Utrecht had gestudeerd, was in zijn eerste gemeente Schipluiden in aanraking gekomen met de klassieke gereformeerde theologie. Daardoor werd hij ook op het spoor van Kuypers gezet. In 1881 maakten ze kennis met elkaar. Vanaf die tijd kwam Geesink steeds meer onder Kuypers invloed. Hij werd medewerker aan *De Heraut*, was betrokken bij het 'kerkelijk examen' van Houtzagers en leidde in 1887 de Doleantie te Rotterdam, waar hij in 1884 als predikant door zijn boezemvriend A. H. de Hartog was bevestigd. Zie over hun eerste ontmoeting de bijdrage van Geesink in H. S. S. en J. H. Kuypers, *Herinneringen van de oude garde aan den persoon en den levensarbeid van dr. A. Kuypers* (Amsterdam 1922) 162-170. Zie verder de levensbeschrijving van V. Hepp, 'Het leven van prof. dr. W. Geesink', in: Geesink, *Gereformeerde ethiek* I, 1-146. Geesink zelf gebruikte altijd één voorletter, de - W -.

47. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 7 februari 1889, van Kuypers aan curatoren (no 1).

48. Zie Archief curatoren, *Notulen*, 11 maart 1889. Een brief hierover aan de faculteit werd op 13 maart 1889 opgemaakt. Zie Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 13 maart 1889, van curatoren aan FdG (no 4, afschrift). Het origineel bevindt zich in het Archief Rutgers (HDC), inventarisno 101, van curatoren aan FdG. Van Beeckalkoen is diezelfde dag aanwezig op de vergadering van directeuren waar hij van een en ander melding maakt, zie Archief directeuren, *Notulen*, 11 maart 1889.

49. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 29 mei 1889, van FdG aan curatoren (no 6).

50. Zie over dit alles tevens Schram, *Van den Bergh*, 128-138.

51. Zie Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 16 juni 1889, van Kuyper, aan curator Van Beeck Calkoen (no 10).

52. Archief curatoren, *Notulen*, 5 juli 1889.

53. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 6 september 1889, van FdG aan directeuren (no 38).

54. De correspondentie tussen Geesink en Kuyper uit september 1889 (die er ooit is geweest) is niet meer te vinden in het Archief Kuyper (HDC).

55. Zie Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 2 oktober 1889, van curatoren aan directeuren (no 42), met het definitieve voorstel. In de notulen van directeuren heb ik geen verslag gevonden van een vergadering waarin Geesink en Van den Bergh werden benoemd, noch een afschrift van hun benoemingsbrief. Een en ander moet plaats hebben gevonden in oktober, daar er aan het eind van die maand correspondentie is met Geesink over de datum van dienstreiding.

417

56. Hij inaugureerde op 19 september 1890 met een rede getiteld: *De beteekenis van het leerstuk der oorspronkelijke gerechtigheid voor de godgeleerde zedekunde* (Amsterdam 1890).

57. Schram, *Van den Bergh*, 131, vindt de oudste uitlating in die richting in een brief van 20 juli 1889 van Van Schelven aan directeuren. Ditzelfde thema was in juni behandeld op de Algemene Ledenvergadering. Daar was de wens uitgesproken dat directeuren een poging zouden doen een verband te creëren tussen FdG en kerken.

58. Zie Bijlage 4, Tabellen en Grafieken.

59. Deze wassende stroom studenten en alumni was een goed propaganda-middel. De gegevens werden dan ook jaarlijks vermeld in het *Jaarverslag van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag*.

60. 'Reglement der school voor hooger onderwijs, genaamd: "De Vrije Universiteit", voorloopig gevestigd te Amsterdam', in: *Statuten, reglementen en instructiën*, 27-30.

61. Archief senaat, *Ingekomen stukken*, van Van Lingen aan Kuyper, 20 december 1880 (no 3).

62. Zie J. C. D. Roscam Abbing e.a., *Gedenkboek van het christelijk gymnasium te Zetten/Lyceum te Arnhem, uitgegeven bij gelegenheid van het 60-jarig bestaan 1864-1924* (Arnhem 1924); A. de Groot, *Repetitie 1864-1964: indrukken uit het verleden van het Eerste Christelijke Gymnasium/Lyceum te Zetten/Arnhem* (Arnhem 1964). Zie over Van Lingen W. van 't Spijker, 'Petaja' (Vrijgemaakte des Heeren), spiegel van een vervreemding. De overgang van F. P. L. C. van Lingen van de Nederduitsche Gereformeerde Kerken (Doleerende) naar de Christelijke Gereformeerde Kerk in het licht van zijn maandblad', *DNK II* (1987) no 27, 92-108; idem, 'Vloet dan uit eene zelfde fontein het zoet en het bitter?', *DNK II* (1987), no 26, 29-46; idem, 'Het voortbestaan van de Christelijke Gerefor-

meerde Kerk', in: Wolthuis en Vree (red.), *De Vereniging van 1892*, 81-112.

63. Bij de theologen was daarvan nog een restant blijven bestaan in de vorm van een suppletoir examen Hebreeuws en Israëlitische oudheden. Zie M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815-1980. Een onderwijskundig overzicht*. Deel 3: *Godgeleerdheid* (Eindhoven 1984) 44.

64. Uit de formulering lijkt te kunnen worden opgemaakt dat De Hartog helemaal niets van dergelijke plannen wist.

418 65. Een verslag daarvan bevindt zich in Archief senaat, *Ingekomen stukken*, 11 mei 1881 (no 10).

66. Zie over Houtzagers D. de Wit, *Kudde en herder. Van kerkelijk Kootwijks verleden en heden* (Utrecht 1911); A. E. van Eeden, *Twee kerken maar geen school. Ds J. H. Houtzagers, zijn school en zijn Kootwijkers* (Barneveld 1984), en F. Roze-
mond, 'Dominee Houtzagers van Kootwijk (1857-1940)', *JGGKN* 6 (1992) 45-82.

67. De eerste brief van Houtzagers aan Kuyper dateert van 25 augustus 1879.

68. Houtzagers werd op 28 september 1878 te Utrecht ingeschreven en haalde op 28 april 1880 zijn propedeuse. Hij volgde meer dan propedeutische colleges. Zie De Wit, *Kudde en herder*, 52-53, die suggereert dat hij college liep bij J. I. Doedes, J. J. van Oosterzee, Valetton en Beets.

69. Op 1 november 1880 meldde Kuyper aan de senaat de stand van zaken met betrekking tot het aantal inschrijvingen. Houtzagers leverde geen problemen op. Verder stelde hij voor N. Pandermaat dispensatie te verlenen (zonder propedeuse), hetgeen akkoord werd bevonden. Student 'De Hartog uit Ark' (bedoeld wordt C. C. Hartong van Ark) was elders tweemaal voor een propedeutisch tentamen gezakt, maar Kuyper meende nochtans dat deze student genoegzame kennis had om tot de theologische studie te worden toegelaten. Van student N. Schouten staat slechts vermeld dat hij 'thans student' te Utrecht is, van student M. J. Dijk uit Harlingen, dat hij nog zijn propedeutisch examen moet doen. Op de faculteitsvergadering van 8 december 1880 werd het besluit genomen om Schouten en Hartong van Ark toegang tot de theologische studie te verlenen. Dijk werd officieel pas op 20 januari in het *Album Studiosorum* ingeschreven.

70. HDC, Archief Kuyper, inventarisno 122 (maart 1880-juni 1881), 23 december 1880, van Houtzagers aan Kuyper.

71. De Wit, *Kudde en herder*, 60-61.

72. Het maakt verder duidelijk dat dezelfde spanning die Hoedemaker erva-
ren heeft, ook sommige studenten heeft begeleid.

73. Zie Artikel 7 van het 'Reglement op het examen ter toelating tot de evangeliebediening in de Nederlandsche Hervormde Kerk', in: J. Douwes en H. O. Feith, *Kerkelijk wetboek*, 232-246. Dit reglement trad in werking per 1 januari

1880. Vanouds was in gereformeerde kring gebruikelijk hierbij tevens te verwijzen naar het contract dat tussen de synode van de ННК en het Amsterdams gemeentebestuur was gesloten over de benoeming van kerkelijke hoogleraren. Dit contract zou mede de bedoeling hebben gehad v.u.-studenten te weren van de kansels, en zo de bloei van de godgeleerde faculteit van de stedelijke universiteit te garanderen. Deze interpretatie wordt bestreden door Van Rooden, 'De Vrije Universiteit, het protestantse vaderland en de Faculteit der Godgeleerdheid van de Universiteit van Amsterdam', in: Knegtmans en Van Rooden (red.), *Theologen in ondertal*, 125-139.

419

74. In *De Heraut* van 19 juni 1881 staan de eisen van het admissie-examen vermeld, met de mededeling dat daarop twee jaar propedeutische studie volgen. Zie ook Kuyper, *De hedendaagsche Schriftcritiek*, 46-47, waaruit duidelijk blijkt dat voor een tweejarige propedeuse werd gekozen. Bij de ingekomen stukken van de senaat bevindt zich een verslag van een vergadering van de literaire faculteit van 12 mei 1882 (no 26), waarin Woltjer enkele voorstellen deed om de bepalingen en eisen voor de propedeuse nauwkeurig vast te leggen. In de *Acta Facultatis Literariae* 1882-1929 staat dit in het Latijn opgetekend. Dit programma werd door curatoren in hun vergadering van 26 mei 1882 goedgekeurd.

75. Archief senaat, *Notulen*, 16 juni 1881. Op de vergadering van 21 september 1881 sprak men af dat men zo nodig onder de inmiddels reeds gepubliceerde normen van het admissie-examen wilde blijven.

76. Zie onder noot 30.

77. F. L. P. C. van Lingén, *Doopbelofte en hooger onderwijs. Een woord aan geloovige ouders, wier zonen begeeren tot den predikdienst te worden opgeleid* (Sneek z.j. = 1884).

78. Zie Archief senaat, *Notulen*, 3 februari 1882 en 18 januari 1883. Op de senaatsvergadering van 9 november 1883 werd dit in die zin definitief vastgesteld.

79. Archief senaat, *Notulen*, 20 april 1883.

80. Zie hierover C. A. van Swigchem, *Het Gereformeerd Gymnasium te Amsterdam 1889-1964* (Amsterdam 1964).

81. Zie J. van Gelderen, 'Op weg naar de Vereniging van 17 juni 1892', in: Wolthuis en Vree (red.), *De Vereniging van 1892*, 67. De naam van de Theologische School werd in 1939 gewijzigd in Theologische Hoogeschool, in 1986 in Theologische Universiteit.

82. Archief senaat, *Notulen*, 19 november 1888; Archief senaat, *Ingekomen stukken*, 9 november 1888, van Zetten aan senaat (bij 1889, no 2).

83. Archief senaat, *Ingekomen stukken*, 19 maart 1889, van senaat aan Zetten (afschrift, no 2).

84. Archief senaat, *Ingekomen stukken*, 7 september 1889, van Van Lingén aan de senaat (no 7).

85. Archief senaat, *Notulen*, 6 december 1889.

86. Zo deed A. Kuyper jr, van 1886-1891 leerling van Zetten, in 1891 toelatingsexamen aan de v.u. Daaruit valt inderdaad op te maken dat het toen geen automatisme meer was dat een leerling van Zetten toegang tot de v.u kreeg met alleen een overgangsbewijs van vijf naar zes gymnasium. Zie *Gedenboek Zetten*, 142. Van 1880-1890 waren 30 leerlingen van Van Lingen naar de v.u gegaan. Zie *Gedenboek Zetten*, 13.

420 87. Archief senaat, *Notulen*, 9 juni 1893, op voorstel van Woltjer. De definitieve besluitvorming vond plaats op 1 december 1893.

88. Recensie: jaarlijks dienden de studenten zich opnieuw te laten inschrijven en hun collegegeld te voldoen.

89. Zie 'Regeling van het propaedeutische examen', in: *Statuten, reglementen en instructiën*, 39.

90. Deze opsomming staat vermeld op het schutblad van het eerste notulenboek van de faculteit. Zie Archief FdG, Dossier no 114, *Notulen*, en Archief curatoren, *Notulen*, 26 mei 1882, toen de curatoren dit programma goedkeurden. Zie ook 'Regeling van het candidaatsexamen', in: *Statuten, reglementen en instructiën*, 39-40.

91. De Wit, *Kudde en herder*, 67-68.

92. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 21 december 1887, van FdG aan curatoren (no 10). Deze keurden dit 2 januari 1888 goed, Archief curatoren, *Notulen*, 2 januari 1888. Zie ook 'Regeling van examens', in: *Statuten, reglementen en instructiën*, 40.

93. Zie voor het volgende Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs*, dl 3, 43-45.

94. Het eerste deel omvatte de vakken geschiedenis der godsdiensten in het algemeen, de geschiedenis der leer aangaande God; de uitlegging van het Oude Testament (historische geschriften) en de Israëlitische letterkunde in haar hoofdtrekken. Het tweede deel omvatte de vakken wijsbegeerte van de godsdienst, geschiedenis van het christendom, uitlegging Nieuwe Testament en oud-christelijke letterkunde in hare hoofdtrekken. De tussenruimte mocht in het algemeen niet groter zijn dan een jaar, en beide delen dienden aan dezelfde universiteit afegelegd te worden.

95. Het volgende is ontleend aan het overzicht dat berust bij de ingekomen stukken van het Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, series 1882-1883 (no 15). De *propedeuten* volgden colleges Arabisch (Dilloo), Hebreeuws (Dilloo), Grieks (Woltjer), Latijn (De Hartog), logica (Hoedemaker), Nederlands (Kuyper) en algemene geschiedenis (Fabius). De theologen volgden colleges Arabisch (Dilloo), kerkgeschiedenis (Rutgers), vaderlandse kerkgeschiedenis (Rutgers), kerkrecht (Rutgers), dogmatiek (Kuyper), ethiek (Hoedemaker), encyclopedie (Kuyper), geschiedenis van de idolatrie en natuurlijke filosofie (Hoedemaker), Oude Testament (Dilloo), Nieuwe Testament (De Hartog) en de practica (Hoedemaker).

96. In het najaar van 1889 werd besloten een 'autographische pers' aan te schaffen om de collegedictaten dogmatiek van Kuiper gemakkelijk te kunnen vermenigvuldigen, Archief directeuren, *Notulen*, 24 september en 20 oktober 1889.

97. Archief FdG, Dossier no 114, *Notulen*, 12 december 1883.

98. Onder die titel uitgegeven Amsterdam 1882.

99. *Welke zijn de vooruitzichten?*, 6-8.

100. *Welke zijn de vooruitzichten?*, 24-26.

101. *Welke zijn de vooruitzichten?*, 32. Kuiper spreekt in deze rede over het 'caeseropapistisch net' waaronder de kerken gevangen zijn.

421

102. HDC, Archief Kuiper, inventarisno 123 (maart 1883-april 1884), 31 december 1883, van Houtzagers aan Kuiper, De eerste brief van Houtzagers noch het antwoord van Kuiper heb ik kunnen vinden.

103. Archief senaat, *Notulen*, 11 januari 1884.

104. Archief FdG, Dossier no 114, *Notulen*, 1 en 8 februari 1884.

105. Een en ander was door Kuiper in *De Heraut* van 23 december 1883 bevestigd.

106. Zie ook Rozemond, 'Houtzagers', JGGKN 6 (1992) 55-56. Merkwaardig is de verwijzing naar dogmatiek en practica. Alsof Kuiper hier met een schuin oog naar de duplex ordo keek.

107. Archief FdG, Dossier no 116, *Ingekomen stukken*, 10 juni 1884. NB: de brief is gericht aan 'de senaat der theologische faculteit'.

108. Archief FdG, Dossier no 114, *Notulen*, 18 juni 1884. Het ontwerp van de brief aan Houtzagers is in de notulen opgenomen.

109. Archief FdG, Dossier no 116, *Ingekomen stukken*, 21 juni 1884, van Houtzagers aan FdG.

110. Archief FdG, Dossier no 116, *Ingekomen stukken*, 27 juni 1884, van Rutgers aan Houtzagers (afschrift op de achterzijde van de brief van Houtzagers van 21 juni).

111. Archief FdG, Dossier no 116, *Ingekomen stukken*, 1 juli 1884, van Houtzagers aan Rutgers.

112. Hoedemaker had hem gewezen op het predikantschap in de Belgische Zendingkerk, dat via een colloquium doctum zou kunnen leiden tot een officieel beroep in de hervormde kerk. Er waren ook nog andere mogelijkheden. Is. Esser, de 'straatprediker' uit Den Haag, begeerde hem als 'hulpprediker', en ds. Ris Lambers, consulent van Kootwijk, stelde voor Houtzagers door het classikaal bestuur van Harderwijk te laten examineren voor de acte godsdienst-onderwijzer en hem daarna te Kootwijk te plaatsen als evangelist. Zie Schram, *Van den Bergh*, 140, en De Wit, *Kudde en herder*, 81-82.

113. Op 22 september 1884 schreef Houtzagers de decaan opnieuw een brief, waarin hij hem meedeelde wat minder college te lopen, alleen de colle-

ge's van Hoedemaker. Archief FdG, Dossier no 116, *Ingekomen stukken*, 22 september 1884, van Houtzagers aan FdG. Dit betrof het college homiletiek, zie Vree, 'Hoedemaker als hoogleraar', Abma en De Bruijn (red.), *Hoedemaker herdacht*, 67.

114. Zie 'Verslag der Vereeniging over het jaar 1884', in: *Vijfde Jaarverslag van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag* (Amsterdam 1885) xv-xxxvi, en het handgeschreven verslag van deze vergadering dat opgenomen is in het notulenboek van directeuren over 1884.

422

115. Hoedemaker, *Aan Heeren Directeuren der Vereeniging voor hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag* (z.p. z.j.). Zie ook Vree, 'Hoedemaker als hoogleraar', in: Abma en De Bruijn (red.), *Hoedemaker herdacht*, 69-71.

116. Een en ander is beschreven door Vree, 'Hoedemaker als hoogleraar', in: Abma en De Bruijn (red.) 71-73.

117. Archief FdG, Dossier no 116, *Ingekomen stukken*, 4 december 1884, van Houtzagers aan FdG.

118. Als concept opgenomen in de notulen van de faculteitsvergadering van 6 december 1884.

119. Archief FdG, Dossier no 116, *Ingekomen stukken*, 23 oktober 1885, van Houtzagers aan FdG.

120. Archief FdG, Dossier no 114, *Notulen*, 6 november 1885.

121. Archief FdG, Dossier no 116, *Ingekomen stukken*, 7 november 1885, van Hoedemaker aan FdG (Rutgers?)

122. Zie boven.

123. In 1880 zijn er besprekingen geweest tussen enkele v u-hoogleraren en enkele christelijke gereformeerde predikanten waarbij de vraag naar een band tussen de kerk en de v u reeds ter sprake was gekomen. Zie hierover J. van Gelderen, 'Op weg naar de Vereniging van 17 juni 1892', in: Wolthuis en Vree (red.), *De Vereniging van 1892*, 58-59, inclusief noot 39. Zie ook Harinck, 'De Vrije Universiteit in het zicht van de Vereniging van 1892', in: Deddens en Te Velde (red.), *Vereniging in wederkeer*, 107-108.

124. Zie hierover *Handelingen van de Synode der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland* 1889 (Leiden), waar ook de tekst van de concept-akte vermeld staat (blz 13-17).

125. Zie 'Verslag der Vereeniging over het jaar 1889', in: *Tiende Jaarverslag van de Vereeniging voor hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag* (Amsterdam 1890) xvii-xxxiv, in het bijzonder xxiii-xxvi.

126. 'Verslag der Vereeniging over het jaar 1889', in: *Tiende Jaarverslag*, xxiv.

127. Of de houding van Van den Bergh de doorslag heeft gegeven bij het tot stand komen van het contract tussen kerk en faculteit waag ik daarom te betwijfelen. Vgl. Harinck, 'De Vrije Universiteit in het zicht van de Vereniging

van 1892', in: Deddens en Te Velde (red.), *Vereniging in wederkeer*, 105-120, in het bijzonder bladzijde 117.

128. *Acta der tweede Voorlopige Synode van de Nederduitse Gereformeerde Kerken* (Amsterdam 1890), Artikel 16.

129. Archief directeuren, *Notulen*, 25 juni 1891.

130. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 10 juli 1891, van FdG aan directeuren (no 28) en Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 13 juli 1891, van Hovy aan curatoren (no 1, waarbij het concept-contract).

131. Van Beeck Calkoen zond het contract door aan zijn medecuratoren, die allen schriftelijk commentaar leverden. Zie Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, juli 1891.

423

132. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 3 augustus 1891, van curatoren aan directeuren (no 29).

133. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 10 en 17 augustus 1891 (no 30 en 31), van Van Goor en Wagenaar aan directeuren.

134. *Handelingen*, 1891, Artikel 125 en Artikel 186. De gekozen bewoordingen zijn exact gelijk aan die welke Kuyper in zijn toespraak tot de ledenvergadering van 1889 had gebruikt.

135. *Acta derde Voorlopige Synode*, 1891, Artikel 22.

136. Deze overwegingen stonden niet in het aan directeuren toegezonden concept.

137. In het ontwerp was sprake van 'benoeming, schorsing of ontslag'. Dit was de belangrijkste wijziging.

138. Het kerkelijk examen (in ieder geval het praeparatoir) was vanouds gericht op de toetsing van kennis. Zie De Lange, 'Staatsrechtelijk geknutsel', *DNK* no 54, juni 2001, 31, 37.

139. *Acta vierde Voorlopige Synode*, 1892, Artikel 40. Voor het archief van dit deputaatschap zie de *Inventaris van de archieven van de deputaatschappen op het terrein van belijdenis, theologie en opleidingen*, 1899-2003, deel VI. *Archief van de deputaten voor de oefening van het verband met de theologische faculteit van de Vrije Universiteit*. Zie ook Bijlage 1.

140. Zie 'Reglement der school voor hooger onderwijs, genaamd "de Vrije Universiteit" voorlopig gevestigd te Amsterdam', in: *Statuten, reglementen en instructiën*, 27-30, Artikel 18: 'Het toezicht en de tucht over de studenten is opgedragen aan den senaat, volgens door hem vast te stellen bepalingen'.

141. 'Reglement voor het oefenen van toezicht en tucht voor de studenten', in: *Statuten, reglementen en instructiën*, 45-46.

142. Zie voor het volgende Archief senaat, *Notulen*, 19 november, 12 en 19 december 1884 en 20 januari 1885. Zie verder Archief senaat, *Ingekomen stukken*, december 1884, no 31, 32, 33, 36, 37 en januari 1885, no 3 (het slotverslag).

143. Archief senaat, *Notulen*, 20 januari 1885.

[3] KAMPEN EN DE VU 1892-1902

424

1. Over de Vereniging van 1892 en de opleidingen zie men Van Gelderen, 'Op weg naar de Vereniging van 17 juni 1892', in: Wolthuis en Vree (red.), *De Vereniging van 1892*, 35-80.

2. *Handelingen*, 1891, Artikel 172, 173 en 184: De synode oordeelt 'te moeten handhaven het beginsel dat de Kerk geroepen is eene eigene inrichting tot opleiding harer Leeraren te hebben, ten minste wat de godgeleerde vorming betreft'.

3. *Acta*, 1891, Artikel 22.

4. Zijn wetenschapsopvatting publiceerde Kuyper vooral in zijn *Encyclopaedie*. Tussen de start van de Vrije Universiteit en de verschijning daarvan liggen 14 jaar van nadere studie en bezinning. Anderzijds moge duidelijk zijn dat het Kuyper van meet af aan te doen is geweest om christelijke wetenschap.

5. Veel plaatsen kenden lange tijd een Gereformeerde Kerk A = (meestal) voormalig Christelijke Gereformeerde Kerk en een Gereformeerde Kerk B = (meestal) voormalig Nederduitse Gereformeerde Kerk. A staat in het algemeen voor de kerken uit Afscheiding, B voor de kerken uit de Doleantie. Feitelijk verwijzen deze aanduidingen naar de ouderdom van de betreffende kerk. Voor tabellen zie men Wolthuis en Vree (red.), *De Vereniging van 1892*, 232-237.

6. Deze periode is voor wat betreft het perspectief van Kuyper beschreven door J. Vree, 'Hoe de citadel ontstond', in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuyper*, 200-242. Een helder overzicht vanuit het Kamper perspectief bieden H. Bouwman *Onder veilige hoede. De theologische school te Kampen gedurende de jaren 1854-1924* (Kampen z.j.); J. D. Boerkoel e.a. (red.), *Sola gratia. Schets van de geschiedenis en de werkzaamheid van de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland, 1854-1954* (Kampen 1954) en W. de Graaf, *Een monument der Afscheiding. De Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1854-1954* (Kampen 1955). Veel oorspronkelijk materiaal is samengebracht door J. H. Kok, *Uit de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1882-1892 en 1893-1902* (Kampen 1939). Belangrijke analyses zijn ook te vinden in R. H. Bremmer, *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten* (Kampen 1966). Zie ook H. B. Weijland, 'Geding om een "beding"'. Over de structuur van de Vereniging van 1892', *DNK* 15 (1992), no 36, 2-19.

7. Archief senaat, *Notulen*, 9 november 1883.

8. Zie Archief senaat, *Notulen*, 6 januari 1891.

9. Artikel 2 bepaalde dat de Vereeniging stond op 'den grondslag der Gereformeerde beginselen.' Ze erkende 'mitsdien als grondslag voor het onderwijs in de Godgeleerdheid de drie Formulieren van eenigheid'.

10. Iets over de verhouding tussen de beide families blijkt uit de bijdrage van

V. H. Rutgers aan de bundel van H. S. S. en J. H. Kuiper, *Herinneringen van de oude garde*, 153-157.

11. Uitvoerig over deze 'promotiefuik' en alles wat daarmee samenhangt Roelink, *Een blinkend spoor*, 32-46. Omdat er geen confessionele eisen aan het kandidaatsexamen werden gesteld, maar dus wel aan de promotie, is er sprake van een fuik.

12. H. H. Kuiper, *De opleiding tot den dienst des Woords bij de gereformeerden* ('s-Gravenhage 1891).

13. J. Veenhof, 'Honderd jaar theologie', in: Van Os en Wieringa (red.), *Wetenschap en rekenschap*, 62.

14. J. Vree, 'The Marnix-Vereeniging: Abraham Kuiper's First National Organisation (1868-89)', *NAK* 84 (2004) 388-475.

15. Zie *Acta vierde Voorlopige Synode*, 1892, blz 174 = *Handelingen*, 1892, blz 103: 'het thans bestaande blijft voorloopig van kracht; met name alle regelingen voor de Theol. School te Kampen en het contract met de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden grondslag in zake het kerkelijk verband van de Theol. Faculteit.'

16. *Acta van de Generale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland*, 1892, Artikel 15.

17. *Acta*, 1893, Artikel 33.

18. Als *Concept-regeling voor de opleiding van Bedienaren des Woords* werd het in april 1893 de kerken toegezonden. Zie Kok, *Uit de geschiedenis*, 63.

19. Vree, 'De citadel', in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuiper*, 204, wijst op de oververtegenwoordiging van de A-broeders. Zie ook Endedijk, *De Gereformeerde Kerken*, I, 91, onder verwijzing naar *De Heraut* van 24 september 1893, waar gesuggereerd werd dat de afvaardiging naar de synode vooral geschiedde op basis van de aanwezige voorliefde voor Kampen.

20. *Acta*, 1893, Artikel 130, voorstel Littooy, voor de discussie en de opluchting zie Artikel 132, voor de besluitvorming zie Artikel 134.

21. *Sola Gratia*, 85.

22. Gedetailleerd beschreven door Bremmer, *Tijdgenoten*, 79-84.

23. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 21 mei 1895, van Bavinck aan directeuren (no 29). Zie ook *Notulen*, 24 mei 1895.

24. Zie hierover J. Vree, 'Organisme en instituut. De ontwikkeling van Kuipers spreken over kerk-zijn (1867-1901)', in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuiper*, 86-108, en de door hem in noot 1 genoemde literatuur. Zie van dezelfde ook 'De ontwikkeling van het kerkbegrip van Abraham Kuiper gedurende zijn arbeid te Beesd (1863-1867)', *Mededelingen van de historische kring West-Betuwe* 28 (2000) no 1, 27-35.

25. *Encyclopaedie* 11, § 56, 535. Zie ook blz 525, waar Kuiper hetzelfde opmerkt.

26. *Encyclopaedie* II, § 56, 536.
27. In het derde deel, bij de behandeling van de ecclesiologische groep, komt Kuyper uitgebreid op dit begrippenpaar terug. Daarbinnen onderscheidde hij namelijk *institutaire* vakken en *organische* vakken. In dat kader legt hij het verschil tussen de kerk als instituut en de kerk als organisme nogmaals uit. De *eclesia visibilis* komen we op tweeërlei wijze tegen. Als organisme 'door hetgeen uitkomt in de Christelijke metamorphose van het persoonlijk, huiselijk, zedelijk en maatschappelijk leven'. En als instituut door 'de formatie van een corporatie ad hoc'. Zie *Encyclopaedie* III, § 19, 204 en ook § 20.
28. *Encyclopaedie* III, § 19, 196.
29. *Encyclopaedie* III, § 20, 215-216.
30. *Encyclopaedie* II, § 56, 536.
31. *Encyclopaedie* II, § 56, 536-541.
32. Het geloof 'gebruikt en geniet', tegenover de theologie, waarbij het om de reflectie gaat.
33. *Encyclopaedie* II, § 56, 538.
34. *Encyclopaedie* II, § 56, 540.
35. *Encyclopaedie* II, § 56, 540-541.
36. Uitvoerig hierover Bremmer, *Tijdgenoten*, 84-91 en Vree, 'De citadel', in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuyper*, 206-220.
37. *Rapport in zake de opleiding van aanstaande Dienaren des Woords aan de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, te houden te Middelburg, Augustus 1896* (Middelburg 1896). Het rapport is niet in de *Acta* opgenomen. Zie hierover Vree, 'De citadel', in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuyper*, 211-213.
38. *Acta*, 1896, Bijlage B en Artikel 19.
39. *Acta*, 1896, Bijlage C, C a en C b.
40. *Acta*, 1896, Artikel 26, 27 en 34; Bijlage D en D a. Zie ook Vree, 'De citadel', in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuyper*, 217-218.
41. H. Bavinck, *Theologische School en Vrije Universiteit: een voorstel tot vereeniging* (Kampen 1899). Zie Vree, 'De citadel', in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuyper*, 223-224 en Bremmer, *Tijdgenoten*, 113-137.
42. Kok, *Uit de geschiedenis*, 95-104.
43. Archief senaat, *Notulen*, 19 mei 1899.
44. Archief senaat, *Notulen*, 23 juni 1899. Dit kwam ter sprake aansluitend op de promotie van A. Kuyper jr.
45. Archief FdG, Dossier no 114, *Notulen*, 29 juni 1899, van FdG aan deputaten (afschrift in *Notulen* opgenomen). Later zou de instemming altijd gevraagd worden door directeuren.
46. Archief FdG, Dossier no 116, *Ingekomen stukken*, 10 juli 1899, van deputaten aan FdG.

47. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 14 juli 1899, van FdG aan curatoren (no 5).

48. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 19 juli 1899, van curatoren aan curatoren (rondzendbrief, no 60); Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 24 juli 1899, van curatoren aan directeuren (no 9).

49. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 24 juli 1899, van Rutgers aan directeuren (no 11). Het gold een benoeming als buitengewoon hoogleraar. Achteraf bleek het de wens van curatoren Kuyper als ordinarius te benoemen. Zie Fabius, *Schuld en straf* (Leiden 1900) 82: 'In den zomer van 1899 meldden eenige bladen dat Dr H. H. Kuyper tot *buitengewoon* Hoogleraar was benoemd. Toen later alleen van die tot *gewoon* Hoogleraar gesproken werd, heeft dit bevreemd. Daarom zij hier de eenvoudige toedracht meegedeeld, dat Dr. Kuyper aanvankelijk door H. H. Directeuren tot *buitengewoon* Hoogleraar was benoemd. Ten gevolge van misverstand, inzoover het Curatorium aanstonds eene benoeming tot *gewoon* Hoogleraar had bedoeld. Zoodra dit misverstand gebleken was, hebben H. H. Directeuren de benoeming veranderd. Aan den senaat is zelfs officieel alleen de laatste meegedeeld'. Niet alles wat Fabius hier meedeelt valt in de bronnen terug te vinden. Directeuren vergaderden niet, van curatoren zijn geen notulen over deze periode bewaard gebleven.

427

50. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 28 juli 1899, van Rutgers aan directeuren (no 12).

51. Met de 'gemeente-fractie' doelt Bavinck op predikanten en gemeenten die bezwaren hadden tegen de v.u.

52. Overigens ontbreken over de periode juni tot en met december 1899 notulen van directeurenvergaderingen. Heeft men niet vergaderd en de zaak schriftelijk afgedaan? Maar van dat laatste zijn evenmin sporen bewaard gebleven.

53. Zie het verslag van de rapporterende commissie, *Acta*, 1899, Artikel 52.

54. Archief senaat, *Notulen*, 1 december 1899 en 16 maart 1900.

55. Archief senaat, *Notulen*, 23 september 1898. De aanleiding was een brief van curatoren van 13 juli 1898 waarin dezen verwezen naar de wens van deputaten een nieuw-testamenticus te benoemen. Zie Archief senaat, *Ingekomen stukken*, 13 juni 1898, van curatoren aan senaat (no 9). Daarin werd de vraag gesteld of de senaat kandidaten had voor een juridische en een literaire kathedra, en wat de senaat meende dat gedaan moest worden met betrekking tot de FdG. In dat kader werd verwezen naar de wensen van deputaten, die deze hadden geuit naar aanleiding van het overlijden van De Hartog.

56. *Het doctorenambt* (Kampen 1899), in het bijzonder vanaf blz 66. Zie van Bavinck ook *Ouders of getuigen* (Kampen 1901).

57. Zie naast de eerder genoemde geschriften de terugblik van Bavinck, *Blijven of heengaan? Een vraag en een antwoord* (Kampen 1902). Voor de bredere

achtergrond zie Vree, 'De citadel', in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuypers*, 226-230.

58. Zie *Acta*, 1902, Bijlage V 1. Volgens Kok, *Uit de geschiedenis*, 126, werd het advies op 28 februari 1902 gepubliceerd. Voor de behandeling ervan ter synode zie men het register, s.v. *Vereeniging van Theol. School en Theol. Fac.*

59. Voor reacties in de pers zie Kok, *Uit de geschiedenis*, 126-136.

428 60. Waarbij niet mag worden vergeten dat de vU op dat moment nog erg klein was. Een groeispurt vond plaats door de overkomst van Bavinck en Bies-terveld en in verband met de toekenning van de *effectus civilis* (1905). Daardoor verdubbelde het aantal hoogleraren binnen korte tijd. Maar ook dan moet die 'academische omgeving' niet overdreven worden.

61. *Acta*, Artikel 125.

62. *Acta*, Artikel 126 en 127 (29 augustus 1902).

63. In een artikel in de *Bazuin* van 1902, no 40. Zie Bremmer, *Tijdgenoten*, 159.

64. Voor het volgende Bremmer, *Tijdgenoten*, 159-193, die mede als gevolg van het gebruik van de particuliere correspondentie een gedetailleerd beeld geeft. Ik vul een en ander aan op grond van gegevens uit de vU-archieven.

65. Zie Archief Curatoren, *Ingekomen stukken*, 20 september 1902, van FdG aan curatoren (no 4). De FdG had overleg gehad met deputaten, zo staat in de brief vermeld.

66. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 22 september 1902, van curatoren aan directeuren (no 23).

67. Zie de brieven van directeur E. G. Wentink aan zijn collega-directeuren van 23 en 26 september 1902, Archief Directeuren, *Ingekomen stukken* (no 23 en 24) en *Notulen*, 27 september 1902.

68. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 27 september 1902, van directeuren aan curatoren (afschrift, no 25). In het archief van curatoren trof ik de brief niet aan.

69. Archief directeuren, *Notulen*, 29 september 1902 en Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 29 september 1902, van directeuren aan curatoren (no 6). De toestemming van directeuren werd verleend onder voorwaarde dat de senaat binnen drie maanden met een voordracht voor de literaire en een voordracht voor de juridische faculteit zou komen.

70. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 13 oktober 1902, van Bavinck aan directeuren (no 34). Een brief met exact dezelfde inhoud ontvingen directeuren van Biesterveld (no 33).

71. In dit artikel wordt bepaald dat de vU op de grondslag van de gereformeerde beginselen staat en ze erkende 'mitsdien voor het onderwijs in de Godgeleerdheid de drie Formulieren van eenigheid'.

72. Toen Bavinck enkele jaren later aan directeuren verlof vroeg om de Sto-

ne-lectures te Princeton te kunnen houden, wees hij uitdrukkelijk op het Amerikaanse verlangen 'om de gemeenschap in den strijd voor de Geref. begin-selen te bewaren en te versterken'. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 10 november 1905, van Bavinck aan curatoren (no 16).

73. Zie Archief senaat, *Notulen*, 31 oktober 1902; Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 31 oktober 1902, van senaat aan curatoren (no 9), en Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 10 november 1902, van curatoren aan directeuren (no 39).

74. Zoals opgemerkt ontbreken over deze jaren de notulen van curatoren, en in de notulen van directeuren wordt er niet meer op terug gekomen.

75. 'Interview met J. Kamphuis en C. Veenhof', in G. Puchinger, *De gereformeerde wereld*, 195-228, aldaar 199. Zie over zijn benoeming *Sola gratia*, 100-101. Hij stond op tal met J. van Andel, maar de stemmen staakten. Daarop werd het lot geworpen, dat op Honig viel. Deze nam na lang aarzelen de benoeming aan, op advies van Rutgers.

76. *Acta*, 1893, Artikel 32. Deputaat F. M. ten Hoor was afgetreden omdat 'hij onoverkomelijk bezwaar had, om het mandaat door de Kerken hem mede opgelegd uit te voeren'. Wagenaar en Van Goor hadden hun werk wel afge-maakt. Het archief van deputaten is op de eerste tien jaar na zeer compleet en berust vooralsnog bij het Protestants Diensten Centrum te Utrecht.

77. Een van de twee kerkelijke examens die een student na zijn universitaire studie moest afleggen om predikant te kunnen worden. Het andere heet het praeparatoir examen.

78. *Het Kerkblad. Officieel Orgaan van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, verscheen van 1892-1899.

79. *Acta*, 1896, Artikel 22 en Bijlage c en een brief van deputaten aan FdG, Archief FdG, Dossier no 116, *Ingekomen stukken*, 1 juli 1896.

80. Deputaten hadden in drie jaar vier brieven gekregen. In elk van deze brieven werd uitdrukkelijk verklaard dat bij geen der examinandi enige afwijking van de belijdenis was gevonden en dat de wetenschappelijke ontwikkeling voldoende was bevonden. In één geval was de kennis van de dogmatiek en de drie Formulieren van Enigheid niet zo 'bestemd' en 'vast' als examinatoren hadden gewenst, en de Brabantse examinatoren hadden geconstateerd dat de examinandi zwak waren in de kennis van de isagogiek, van de tekstkritiek en van het kritisch apparaat.

81. Voor het volgende *Acta*, 1899, Artikel 20 en Bijlage B 1, B 2, B 3.

82. *Acta*, 1896, Artikel 24.

83. *Acta*, 1896, Artikel 25.

84. *Acta*, 1899, Bijlage B 3.

85. *Acta*, 1899, Bijlage B 2.

86. *Acta*, 1899, Artikel 20 en 52.

87. *Acta*, 1902, Bijlage T. Zie Artikel 66, 211, 214.

88. H. Bouwman, *Onder veilige hoede*, 87.

89. C. Augustijn, 'De spiritualiteit van de dolerenden', GTT 92 (1992) 142-156; J. van den Berg, 'De spiritualiteit van de Afscheidenen' GTT 92 (1992) 172-188; J. Veenhof, 'Geschiedenis van theologie en spiritualiteit in de gereformeerde kerken', in: M. E. Brinkman, *100 jaar theologie. Aspecten van een eeuw theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland (1892-1992)* (Kampen 1992) 14-95 en idem, 'Spiritualiteit in de Gereformeerde Kerken, 1892-1992', GTT 92 (1992) 157-171.

90. Augustijn, 'De spiritualiteit van de dolerenden', GTT 92 (1992), 150.

91. Van den Berg, 'De spiritualiteit van de afscheidenen', GTT 92 (1992), 184.

92. Zie voor het volgende J. Veenhof, 'Discussie over het zelfonderzoek – sleutel tot verstaan van het schisma van 1944', *Theologia Reformata* 45 (2002) 219-241, waaraan ik veel, soms letterlijk, heb ontleend. Dezelfde thematiek komt aan de orde in T. J. S. van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding. Prof.dr. G. M. den Hartogh en de Vrijmaking van 1944* (Heerenveen 2004). Zie verder Vree, 'Tegen de evolutie de palingenesie', in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuypers*, 149-164; idem, 'Palingenesie bij Abraham Kuypers', in: S. J. Voolstra en J. Vree (red.), *Protestants Nederland tussen tijd en eeuwigheid* (Zoetermeer 2000); *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800*, jg 8) 154-171.

93. (Kampen 1903).

94. Zie *Acta*, 1905, s.v. *Leergeschiedenissen*. Voor de conclusies zie men Artikel 158.

95. H. H. Kuypers, *Hamabdil. Van de heiligheid van het genadeverbond* (Amsterdam 1907). Het betrof een bundeling *Heraut*-artikelen uit 1906 en 1907.

[4] EEN VOLWASSEN FACULTEIT?

1. Vree, 'De citadel', in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuypers*, 239-242.

2. Bij Koninklijk Besluit van 4 december 1905 (no 22) werd de 'effectus civilis' toegekend aan de graden in de rechtswetenschap, klassieke letteren, Semiotische letteren en de wijsbegeerte. Zie hierover De Ru, *De strijd over het hoger onderwijs tijdens het ministerie-Kuypers* (Kampen 1953).

3. Behalve H. Bavinck en P. Biesterveld werden de juristen P. A. Diepenhorst en A. Anema benoemd, en aan de Faculteit der Letteren R. H. Woltjer en C. van Gelderen.

4. Roelink, *Vijfenzeventig jaar*, 126-127.

5. De Ru, *De strijd*, 127-128.

6. De Ru, *De strijd*, 104-106, 131-133 en 151-152. Zie ook Stellingwerff, *Kuyper en de Vrije Universiteit*, 290-299 en Roelink, *Vijfenzeventig jaar*, 126-133.

7. Zie Bijlage 4.

8. Archief senaat, *Notulen*, 22 januari 1903.

9. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 5 maart 1903, van de Faculteit der Letteren aan curatoren (no 5). Het voorstel is Van Gelderen als lector te benoemen voor Hebreeuws en bijbelse archeologie en eventueel voor exegese Oude Testament. Een advies van de FdG was wel gevraagd, maar niet ontvangen.

10. Hij was de eerste leerling van de v.u die op een exegetische studie promoveerde, zie *De profeet Maleachi. Bijzondere canoniek en exegese* (Amsterdam 1903). De promotie vond plaats op 16 oktober 1903.

11. Zie Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 29 april 1903, van Van Schelven aan zijn medecuratoren (no 8). Over deze periode ontbreken de notulen van curatoren.

12. *Ausgewählte babylonisch-assyrische Briefe, transscribiert und übersetzt* (Leipzig 1902). Vgl. C. van Gelderen, 'In memoriam Dr. H. Bavinck', *Almanak van het studentencorps a/d Vrije Universiteit*, 1922, 46-51, aldaar 48: 'Meer dan iets anders zie ik in Doctor Herman Bavinck tot op den huidige dag mijn grooten leermeester uit de jaren, die beslissend waren voor de vorming van mijn geest'.

13. De reactie van Van Gelderen op Woltjer's verzoek om inlichtingen is opgenomen bij de correspondentie van curatoren. Zie Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 12 juni 1903, van Van Gelderen aan Woltjer (no 10); Archief senaat, *Notulen*, 29 mei en 10 juli 1903.

14. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 25 augustus 1903, van Van Schelven aan zijn medecuratoren (no 11).

15. Archief directeuren, *Notulen*, 20 oktober 1903; *Ingekomen stukken*, 20 oktober 1903, van directeuren aan Van Gelderen (afschrift benoemingsbrief, no 48) en 29 oktober 1903, van Van Gelderen aan directeuren (no 53). Overigens gaf hij in zijn eerste cursusjaar reeds Assyrisch. Zie 'Verslag van de School voor Hooger onderwijs, genaamd "De Vrije Universiteit" over den cursus 1904/1905', *Zes-en-twintigste Jaarverslag van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag* (Amsterdam 1906) xcvi-c, aldaar xc-viii.

16. Zie hierover Archief senaat, *Notulen*, 10 maart 1905; Archief senaat, *Ingekomen stukken*, 9 maart 1905 van Letteren aan senaat (no 3). Zie verder Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 10 maart 1905, van senaat aan curatoren (no 4); Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 22 maart 1905, van curatoren aan directeuren (no 24), en 3 april 1905, van directeuren aan Van Gelderen (afschrift van de benoemingsbrief, no 25). Overigens bleef Rutgers tot aan zijn emeritaat college Oude Testament geven. Hij nam de hermeneutiek, kritiek en

canoniek voor zijn rekening. Van Gelderen gaf vanaf de cursus 1906-1907 exegetische Oude Testament.

432

17. Aan het eind van 1905 werd Geesink tot buitengewoon hoogleraar aan de letterenfaculteit benoemd in verband met de wijsbegeerte. Zie Archief directeuren, *Notulen*, 11 december 1905. Op de senaatsvergadering van 12 januari 1906 spraken enkelen hun verbazing er over uit dat bij Koninklijk Besluit van 28 december 1905 (no 15) de benoeming van Geesink, Bavinck en Bieserveld tot gewoon hoogleraar aan de Faculteit der Wijsbegeerte en Letteren (zoals toen de officiële naam luidde) bekrachtigd was, terwijl de senaat alleen besloten had Geesink voor te dragen als buitengewoon hoogleraar en de beide anderen te verzoeken enkele colleges voor hun rekening te nemen. Zie ook Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, een afschrift van het KB (no 90). Ook de benoeming van R. H. Woltjer en C. van Gelderen werd bekrachtigd. Ik vond hierover verder geen mededelingen. Omdat het ook in het jaarverslag is opgenomen, neem ik aan dat het geen vergissing betrof. Zie 'Verslag van de School voor Hooger Onderwijs genaamd 'De Vrije Universiteit' over den cursus 1905-1906', *Zeven-en-twintigste Jaarverslag van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag* (Amsterdam 1907) lxxiv-lxxxv, aldaar lxxiv.

18. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 29 april 1907, van FdG aan curatoren (no 10); Archief senaat, *Notulen*, 26 april 1907. Het verzoek daarmee in te stemmen werd mondeling overgebracht door Rutgers; Archief directeuren, *Notulen*, 6 mei 1907, waar Van Schelven het verzoek mondeling over bracht. Voor de officiële brief zie Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 18 mei 1907 (no 13). Zie ook 30 mei 1907, van directeuren aan Van Gelderen (afschrift benoemingsbrief, no 15).

19. Zie over deze hieronder.

20. *De ethiek in de gereformeerde theologie* (Amsterdam 1897). Veenhof, 'Honderd jaar theologie', in: Van Os en Wieringa, *Wetenschap en rekenschap*, 61, noemt deze rede 'inhoudrijk' en wijst erop dat het historisch overzicht (dat het grootste deel van de rede uitmaakt) nog altijd niet is overtroffen.

21. 'Varia', *Almanak*, 1923, 119.

22. Zie Hepp, 'Geesink' in: W. Geesink, *Gereformeerde ethiek*, 1, 128-129.

23. Zie F. de Lange, 'Zonder applaus – een eeuw (of minder) gereformeerde ethiek', in: Stoker en Van der Sar, *Theologie op de drempel*, 209-221, aldaar 209-210.

24. Zie hierover in het volgende hoofdstuk.

25. H. H. Kuiper, *Het gereformeerde beginsel en de kerkgeschiedenis* (Leiden 1900).

26. *Het gereformeerde beginsel*, 17.

27. *Het gereformeerde beginsel*, 20.

28. *Het gereformeerde beginsel*, 26-27. Daarmee nam hij afstand van zowel F. D. E. Schleiermacher als R. Rothe, en dus van de ethische en de moderne theologie.

29. *Het gereformeerde beginsel*, 33.

30. *Het gereformeerde beginsel*, 37.

31. *Het gereformeerde beginsel*, 40.

32. J. Verkuyl, *Gedenken en verwachten. Memoires* (Kampen 1983) 45 noemt hem hooghartig.

33. 'Interview met prof. dr. D. Nauta', in: G. Puchinger, *De gereformeerde wereld*, 257-280, aldaar 264.

34. Een typering die regelmatig wordt aangetroffen, zie bijvoorbeeld Bremmer, *Tijdgenoten*, 204-205. Vgl. de visie van D. Nauta, die hem de gave van het leiding geven toedicht. Zie 'Interview met prof. dr. D. Nauta', in: Puchinger, *De gereformeerde wereld*, 264.

35. Bremmer, *Tijdgenoten*, 191-193, aldaar 192.

36. Over zijn dogmatiek zie men R. H. Bremmer, *Herman Bavinck als dogmaticus* (Kampen 1961).

37. 'Interview met R. Schippers', Puchinger, *Hervormd-Gereformeerd, één of gescheiden* (Delft 1969) 127-166, aldaar 143.

38. G. Harinck, C. van der Kooi en J. Vree (red.), 'Als Bavinck nu maar eens kleur bekende'. *Aantekeningen van H. Bavinck over de zaak-Netelenbos, het Schriftgezag en de situatie van de Gereformeerde Kerken (november 1919)* (Amsterdam 1994) 50.

39. Deze brieven zijn in het bezit van dr. W. Aalders te Bussum. Een afschrift daarvan berust bij de schrijver dezes.

40. Harinck e.a., 'Als Bavinck nu maar eens kleur bekende', 60-27.

41. Over de gereformeerden en de ncsv zie men A. J. van den Berg, 'De gereformeerden en de ncsv, met name in de jaren 1915-1930', *JGGMN* 2 (1988) 121-150.

42. 'Interview met prof. dr. D. Nauta', in: Puchinger, *De gereformeerde wereld*, 264. Of het waar is wat Schippers beweert, dat Kuiper in 1902 de symboliek aan zich behield omdat men toen al Bavinck niet helemaal vertrouwde, heb ik niet kunnen achterhalen. Zie het 'Interview met R. Schippers', Puchinger, *Hervormd-Gereformeerd*, 143. Ook Bremmer, *Tijdgenoten*, 205, geeft dit verhaal (zonder bronvermelding). Zie voor deputaten het volgende hoofdstuk.

43. Zie over de crisis in de kenleer de inleiding van hoofdstuk V.

44. *Almanak*, 1916, *Varia*, 160, onder het opschrift: Baffie.

45. *Het hoge belang der ambtelijke vakken* (Kampen 1894). Zie over Biesterveld als praktisch theoloog G. Heitink, 'De zogeheten praktische theologie', in: Stoker en Van der Sar, *Theologie op de drempel*, 273-291, aldaar 275-277.

46. Zie J. van Gelderen, *Petrus Biesterveld. Navolger* (Kampen 1999) 31. Zie

van dezelfde 'Petrus Biesterveld, praktisch theoloog', JGGKN 5 (1991) 57-77.

47. *Het object der ambtelijke vakken* (Wageningen 1902).

48. P. Biesterveld, *Het huisbezoek* (Kampen 1900) en P. Biesterveld, J. van Lonkhuijzen en R. J. W. Rudolph, *Het diaconaat. Handboek ten dienste der diaconieën* (Hilversum 1907).

49. Zie over zijn nieuwtestamentische arbeid J. S. Vos, 'Het einde van de gereformeerde exegese. Balans van honderd jaar uitleg van het Nieuwe Testament', in: Stoker en Van der Sar, *Theologie op de drempel*, 88-135, aldaar 92.

434

50. *De jongste methode voor de verklaring van het Nieuwe Testament* (Kampen 1905) en *De brief van Paulus aan de Colossensen verklaard* (Kampen 1908).

51. F. W. Grosheide, *De verwachting der toekomst van Jezus Christus. Exegetische studie* (Amsterdam 1907). Overigens meent Nauta, 'Frederik Willem Grosheide Amsterdam 25 november 1881 – Amsterdam 5 maart 1972', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1974-1975, 58-64, aldaar 59, dat Bavinck niet minder dan Biesterveld Grosheide bij zijn studie begeleid heeft.

52. *Het principium theologiae in zijne beteekenis voor de archaeologia sacra* (Wageningen 1904) en *Israëlitische oudheidkunde en archaeologia sacra* (Wageningen 1905).

53. Zie hierover onder meer Veenhof, 'Honderd jaar theologie', in: Van Os en Wieringa, *Rekenschap en wetenschap*, 68-70.

54. *Het principium theologiae*, 21-22.

55. *Het principium theologiae*, 22.

56. *Israëlitische oudheidkunde en archaeologia sacra*, 17.

57. HDC, Archief Van Gelderen, doos 14, *Mémoires*, no 2, 25-38 (opgetekend 28/29 maart 1917). Hij beschrijft het als een bekering. Deze vond plaats op maandag 19 maart 1906 na een gesprek met de hervormde ds. P. J. van Melle over Genesis 22: 2 en de bestudering van O. Procksch, *Das Nordhebraische Sagenbuch: die Elohimquelle* (Leipzig 1906). 'Ik voelde, dat zulke boeken als van Procksch mij niet innerlijk onaangeroerd lieten'. Deze memoires bestaan uit vier schriftjes.

58. Zie hierover het volgende hoofdstuk.

59. Direct na het overlijden van Biesterveld schijnt men reeds aan hem gedacht te hebben, maar men achtte hem toen nog te jong. Zie Nauta, 'Frederik Willem Grosheide', *Jaarboek MNL*, 1974-1975, 59. Zie hierover verder §3 van dit hoofdstuk.

60. *Nieuw-testamentische exegese* (Amsterdam 1913).

61. Een bibliografie verscheen in N. J. Hommes e.a., *Arcana Revelata. Een bundel nieuw-testamentische studiën* (Kampen 1951).

62. *De beteekenis van het Gereformeerde beginsel voor de ambtelijke vakken* (Amsterdam 1912).

63. Zie hierover het volgende hoofdstuk.

64. Zie *Dissertaties 1880-1968, chronologisch en alfabetisch gerangschikt* (1969), een interne uitgave van de Bibliotheek van de Vrije Universiteit.

65. Opvallend is dat de volgende (theologische) promotie in 1925 plaatsvond en daarna pas weer in 1927. Heeft de crisis in de kerk de productie van dissertaties belemmerd?

66. Zie hierover F. Rozemond, 'Voor beide ten zegen. Het contract tussen de Gereformeerde Kerken en de Vrije Universiteit van 1908', in: J. van Gelderen (red.), *Cruut-hof. Opstellen voor Kees de Kruijter* (Kampen 2001) 73-84.

67. In 1900 en in 1903 (tussentijds werd niet vergaderd) hadden deputaten en faculteit hierover enkele malen contact. Op hun vergadering van 25 november 1903 meenden deputaten dat het opstellen van een nieuw contract niet tot hun mandaat behoorde. Zie Archief deputaten, Inventarisno 29, *Notulen*, 25 november 1903 en 10 februari 1904. In mei 1905 besloten deputaten na de komende synode de herziening van het contract wel ter hand te nemen.

68. Naar aanleiding van het verslag van deputaten voor het verband (*Acta*, 1905, Artikel 110 en Bijlage LVIII) werd door W. Breukelaar, W. H. Gispen jr, J. D. van der Munnik en R. J. W. Rudolph een voorstel ingediend deputaten te benoemen met de opdracht een herziening van het contract voor te bereiden. Aldus werd besloten, *Acta*, 1905, Artikel III, Artikel 137 en Bijlage LXXI. Het is onduidelijk waarom juist dezen met hun voorstel kwamen. Tot deputaten werden benoemd de predikanten H. Hoekstra uit Arnhem, W. H. Gispen jr uit Baarn, R. J. W. Rudolph uit Leiden, W. Breukelaar uit Zaandam en L. Kuiper uit Hoogeveen.

69. *Acta*, 1908, Bijlage LVI, Rapport van deputaten voor een nieuw contract, met concept-contract; Zie ook Bijlage LVI a, Advies over de concept-regeling, en Bijlage LVII, Gewijzigde concept-regeling.

70. In 1903 was dit intern bij de v.u. al bepaald voor directeuren en curatoren. Zie Roelink, *Een blinkend spoor*, 32.

71. *De Heraut*, 26 januari, 2 en 9 februari 1908.

72. Rozemond, 'Voor beide ten zegen', in: Van Gelderen (red.), *Cruut-hof*, 78-79. Zie *Acta*, 1908, s.v. *Verband*. Zie ook Kuiper in *De Heraut* van 4 en 11 oktober en 1 november 1908, blijkbaar ter voorbereiding op de bijzondere algemene ledenvergadering van 6 november 1908.

73. Zie *Acta*, s.v. *Verband*, en Archief deputaten, Inventarisno 40, *Ingekomen stukken*, 9 augustus 1908 van Rutgers aan ?, waarin over het concept wordt gesproken. Wellicht betreft het een brief aan Fernhout.

74. *Acta*, 1908, Artikel 126. Daarna volgt de definitieve tekst van het contract (blz 73-77); Archief directeuren, *Notulen*, 10 oktober 1908; *Ingekomen stukken*, 15 september 1908, van GS aan directeuren (no 26); 3 oktober 1908, van senaat aan directeuren (no 30) en 9 oktober 1908, van curatoren aan directeuren

(no 33). Zie ook Archief senaat, *Notulen*, 20 oktober 1908 (moet zijn 2 oktober 1908).

75. Ook Rutgers stemde nu in. Zie Rozemond, 'Voor beide ten zegen', in: Van Gelderen (red.), *Cruut-hof*, 82.

76. Er waren bezwaren van onder anderen R. H. Woltjer en F. W. Grosheide (toen nog predikant). Zie 'Verslag der Vereeniging over het jaar 1908', *Negen-en-twintigste Jaarverslag van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag* (Amsterdam 1909) xxxi-xliii.

436

77. Archief directeuren, *Notulen*, 12 juni 1909.

78. *Acta*, 1908, Artikel 135 en 138.

79. Uitvoerig hierover Boerkoel e.a. (red.), *Sola gratia*, 118-120.

80. *Acta*, 1911, Artikel 110.

81. Zie hierover M. J. Aalders, 'Een laatste oprisping? Kampen en de vU in 1912', *DNK* 25 (2002), no 57, 16-34. Ik geef een samenvatting van mijn bevindingen.

82. Archief curatoren, *Notulen*, 6 december 1909.

83. Archief FdG, Dossier no 117, *Ingekomen stukken*, 7 oktober 1910 en 25 oktober 1911, van deputaten aan FdG. Zie ook Archief deputaten, Inventarisno 30, *Notulen*, 5 oktober 1910 en 18 oktober 1911.

84. Archief curatoren, *Notulen*, 11 maart 1912 en *Ingekomen stukken*, 15 januari 1912, van FdG aan curatoren (no 5). Naar aanleiding daarvan had er op 19 februari een gesprek met de faculteit plaatsgevonden. De beslissing om Smitt voor te dragen was reeds op 20 september 1911 genomen. Zie Archief FdG, Dossier no 114, *Notulen*, 20 september 1911.

85. Archief senaat, *Notulen* 22 maart 1912. Blijkens de notulen van het Kamper curatorium van 13 oktober 1910 had Van Schelven als voorzitter van de curatoren van Kampen zeer beslist geweigerd in te gaan op het verzoek van Noordt-zij om een vaste positie als lector aan de School. In 1911 speelde de kwestie opnieuw (*Notulen* curatoren Kampen 14 en 15 augustus 1911, zie *Handelingen der vergadering van de Curatoren der Theologische School der Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Kampen*). Hoogleraren stelden voor A. Noordt-zij tot buitengewoon hoogleraar te benoemen, maar curatoren gingen daar niet mee akkoord. De redenen worden uit de bronnen niet duidelijk. Ik houd het op de verborgen agenda van Van Schelven. Zie ook Boerkoel e.a. (red.), *Sola gratia*, 135, en *De Wachter*, 8 november 1912.

86. De vergadering van 22 maart werd op 26 april voortgezet en afgerond.

87. Zie Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 8 en 29 juni 1912, van FdG aan curatoren (no 25 en 28) en 29 juni 1912, van curatoren aan FdG (no 27, afschrift). Zie verder Archief curatoren, 8 juni 1912 en 29 juni 1912. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 1 juli 1912, van curatoren aan senaat (afschrift, no 29) en Archief senaat, *Notulen*, 11 juli 1912.

88. *Een geloofsstuk* (Kampen 1912). Blijkens een recensie van Geesink in *De Heraut* van 15 september was de rede reeds voor de 4e juli 'in schrift en druk ... vastgelegd', een gebruikelijk gang van zaken bij Kuiper. Voor Geesink was met het contract van 1908 de uiterste grens van kerkelijke bemoeienis bereikt, zo blijkt uit deze recensie.

89. *Een geloofsstuk*, 13.

90. *Een geloofsstuk*, 31.

91. Zie Archief senaat, *Notulen*, 11 juli 1912. Het ging om A.G. Honig, H. Bouwman en L. Lindeboom.

92. Het spreekt bijna vanzelf dat ook Kampen niets van Fabius' plannen wilde weten, en de synode heeft zijn voorstellen niet eens in overweging genomen. Zie bijvoorbeeld de reactie van Bouwman in *De Bazuin* van 12 juli 1912.

93. Zie behalve de notulen ook de brief van de senaat aan curatoren d.d. 11 juli 1912 (no 32).

94. A. T. Robertson, *Beknopte grammatica op het Nieuwe Testament* (Kampen 1912). Het is een geheel zelfstandige bewerking geworden. Volgens Nauta had Bavinck Grosheide hiertoe aangezet. Zie Nauta, 'Grosheide', *Jaarboek MNL*, 1974-1975, 60. In *De Heraut* van 8 september 1912 plaatste J. H. Kok een aankondiging van dit boek, dat 'met enkele dagen verschijnt'.

95. *Predikende het Evangelie des Koninkrijks* (Kampen 1911). Zie Herman Ridderbos, *Jan Ridderbos. Mens* (Kampen 1999) 9-10.

96. Zie Archief directeuren, *Notulen*, 30 augustus en 12 september 1912. Het benoemingsvoorstel van curatoren aan directeuren uit augustus 1912 is terechtgekomen in het archief van deputaten, Inventarisno 40, *Ingekomen stukken*. Het was deputaten toegezonden als bijlage bij de brief van directeuren d.d. 31 augustus 1912, waarin directeuren om instemming met de voordracht verzochten. Een definitief besluit namen directeuren pas op 12 september om de synode niet de indruk te geven het voorstel van Fabius te boycotten. Deputaten hadden 11 september 1912 hun instemming met de voordracht betuigd. Zie Archief deputaten, Inventarisno 30, *Notulen*, 11 september 1912.

97. B. Wielenga, *Post tenebras: open brief aan een vriend te Kampen* (Amsterdam 1912). *De Wachter* was een blad dat uitgegeven werd door de Wachterbond, die als doel had de ondersteuning van de School. Het was het verzamelpunt van de fanatiekste voorstanders van de School. Het citaat op bladzijde 14.

98. Een poging van H. Colijn in die richting in 1922 kreeg geen vervolg. Colijn had met de Kamper hoogleraar Honig gesproken en meende dat als het plan van Bavinck uit 1899 werd gehanteerd samenvoeging zeker haalbaar was. Er werd een samenkomst belegd op 23 december met de senaat en met curatoren. De senaat sprak over het plan Colijn in een extra vergadering van 16 december 1922. Uit het verslag valt op te maken dat de senatoren het niet met dit plan eens waren. Veel kritiek was er op het feit dat Colijn zijn plannen in de

openbaarheid had gebracht zonder dat hij had overlegd met andere betrokkenen. Voor het bredere kader van deze actie zie men G. Harinck, 'Colijn en de Vrije Universiteit', in: J. de Bruijn en H. J. Langeveld (red.), *Colijn. Bouwstenen voor een biografie* (Baarn 1994) 155-198.

99. Sedert het débâcle van 1902 was het aantal studenten zeer laag geweest.

100. *De beteekenis van het Oude Testament voor de christelijke religie* (Kampen 1913) 48.

438

101. H. N. Ridderbos, *Jan Ridderbos*, 19-20.

102. Zie Archief senaat, *Notulen* 13 maart 1914 en 15 juni 1914. De brief van curatoren aan de senaat berust in het Archief FdG, Dossier no 117, *Ingekomen stukken*, 23 februari 1914, van curatoren aan senaat. De FdG vergaderde daarover op 22 mei 1914, maar de notulen melden niet meer dan dat. Het advies werd gedrukt en is gedateerd 5 juni 1914. Zie Archief senaat, *Ingekomen stukken*, 5 juni, van FdG aan senaat (no 6). Voor Utrecht zie men A. de Groot, 'Overzicht', in: De Groot en De Jong, *Vier eeuwen*, 57-63. Zie ook M. Dijkstra, 'H. Th. Obbink, godsdiensthistoricus en oudtestamenticus' in: De Groot en De Jong, *Vier eeuwen*, 220-232, aldaar 221-223. Van Gelderen, *Mémoires* no 2, 25-28, merkt op dat A. Noordt zij conservatiever was dan voorheen en zich in het kielzog van Hugo Visscher bewoog: 'De Utr. theol. fac. moet de geref. fac. worden'.

103. Theological School en Calvin College

104. Men stelde voor als slotaline van Artikel 11 te lezen:

'Van het afleggen van het propaedeutisch examen en van het kandidaats-examen in de Theologie kan geheele of gedeeltelijke vrijstelling worden verleend aan den bezitter van een diploma of getuigschrift, afgegeven door universitaire instellingen van onderwijs of onderzoek, waaruit blijkt dat hij met goed gevolg deze examens of een daarmee gelijkstaand examen heeft afgelegd.

Door den senaat worden bij afzonderlijk besluit, na ingewonnen advies van de Theologische Faculteit, de bedoelde instellingen aangewezen, alsmede de diploma's en getuigschriften en de daarmee te verbinden vrijstellingen omschreven.'

105. Archief senaat, *Notulen*, 16 oktober 1914

106. Blijkens het advies van de FdG van 5 juni werd in dat vak niet geëxamineerd en was derhalve een aanvulling nodig.

107. *Acta*, 1914, Artikel 110 en Bijlage LXXX. Op 5 november 1914 sprak de synode de wenselijkheid uit, dat de v.u. 'aan hen, die aan de Theologische School het kandidaats-examen met goed gevolg hebben afgelegd, zonder vernieuwd kandidaats-examen toegang verleene tot het doctoraal-examen aan de Theologische Faculteit der Vrije Universiteit'. Zie ook Archief FdG, Dossier no 114, *Notulen*, 13 november 1914.

108. Archief senaat, *Ingekomen stukken*, 23 november 1914 (no 13).
109. Archief senaat, *Notulen*, 27 november 1914.
110. Zie Archief senaat, *Ingekomen stukken*, 21 december 1914, van Kampen aan senaat (no 16). Zie ook *Acta*, 1917, Bijlage IV, waarin van dit besluit melding werd gemaakt.
111. Zie hierover uitgebreid Roelink, *Een blinkend spoor*, 32-46.
112. Archief deputaten, Inventarisno 30, *Notulen*, 3 mei 1911. Het was deputaat Gispén die de zaak via een brief van 23 januari 1911 aan voorzitter Klaarhamer op de agenda zette, zie Archief deputaten, Inventarisno 40, *Ingekomen stukken*, 23 januari 1911, van Gispén aan Klaarhamer. Een pikant detail is dat Auguste Winckel (1885-1936) de zoon was van een doleantiepredikant, een van de opvolgers van Van Lingén als rector van het gymnasium te Zetten. W. F. A. Winckel was bovendien een trouw aanhanger van Abraham Kuyper, over wie hij een hagiografisch boek schreef.
113. Archief FdG, Dossier no 117, *Ingekomen stukken*, 6 mei 1911, van deputaten aan FdG.
114. Zie Archief deputaten, inventarisno. 40, *Ingekomen stukken*, 22 mei 1911, van FdG aan deputaten. In het notulenboek van de FdG is geen vergadering genoteerd waarin deze brief ter sprake kwam.
115. Archief FdG, Dossier no 117, *Ingekomen stukken*, 30 juni 1911 (opgeborgen bij de stukken uit 1912). Vertaling: hij is kundig genoeg in de theologische leer om de graad van kandidaat te verkrijgen, maar alleen hierom heeft de faculteit hem zijn kandidaatsdiploma niet kunnen uitreiken omdat hij op niet weinige punten afwijkt van de gereformeerde leer.
116. De volgende senaatsvergadering, 15 juni, merkte R. H. Woltjer op dat hij 'protesteerde tegen de wijze van behandeling inzake het diploma aan den student' Winckel uitgereikt. Hij behield zich het recht voor daarop later terug te komen. Op de vergadering van 18 september 1911 vroeg hij naar een vergaderdatum waarop de zaak Winckel zou kunnen worden geagendeerd.
117. *Acta*, 1911, Bijlage LXXXIV.
118. Archief deputaten, Inventarisno 30, *Notulen*, 18 oktober 1911.
119. Ik trof alleen een afschrift aan in het Archief van deputaten, Inventarisno 40, *Ingekomen stukken*, 25 oktober 1911, van deputaten aan FdG, in een cahier met als opschrift: 'copieën van uitgegane stukken'. Op 28 mei 1913 besloten deputaten de uitgegane stukken 'voortaan te copieëren en niet meer als tot dusverre in een cahier over te schrijven'. Van de meeste brieven bevindt zich dan ook een afschrift bij de ingekomen stukken. Zie Archief deputaten, Inventarisno 31, *Notulen*, 28 mei 1913. Toch komt ook in later jaren de vermelding 'copieboek' nog wel eens voor. Ik heb dat niet aangetroffen.
120. Archief deputaten, Inventarisno 30, *Notulen*, 14 december 1911. Zie ook de brief hierover van de faculteit, Archief deputaten, Inventarisno 40, *Ingeko-*

men stukken, 12 januari 1912, van FdG aan deputaten. De faculteit dacht erover één hoogleeraar in het bijzonder te belasten met de taak de studenten regelmatig te bezoeken, maar zou pas nadere stappen kunnen ondernemen zodra de vacatures (Biesterveld en Rutgers) vervuld waren.

121. Archief FdG, Dossier no 117, 18 juli 1911, van Winckel aan FdG (bij de correspondentie uit 1912).

122. Archief FdG, Dossier no 117, 26 juli 1911, van Winckel aan FdG.

123. Archief FdG, Dossier no 117, 19 september 1911, van Winckel aan FdG.

124. Archief FdG, Dossier no 117, *Notulen*, 20 september 1911.

125. Archief senaat, *Notulen*, 26 september 1911.

126. Archief senaat, *Notulen*, 29 september 1911.

127. Daartoe liet hij vijf stellingen drukken. Archief senaat, *Ingekomen stukken*, 31 oktober 1911, *Stellingen* (no 3). De eerste samenkomst vond plaats op 3 november 1911, de data van de andere samenkomsten heb ik niet kunnen achterhalen. Een deel van de gang van zaken is slechts bekend uit de notulen van de senaat van 25 november 1912.

128. Archief senaat, *Notulen*, 24 november 1911. Inmiddels had Winckel per brief geëist dat hij voor 1 december zijn bul wilde hebben. Zie Archief FdG, *Ingekomen stukken*, 5 november 2005, van Winckel aan FdG.

129. Archief FdG, Dossier no 117, *Ingekomen stukken*, 6 december 1911, van Winckel aan FdG.

130. Zie het Archief van directeurs, zowel *Ingekomen stukken* als ook de *Notulen*.

131. Zie een brief van president-directeur Th. Ruys van 29 oktober 1912 aan de FdG, Archief FdG, Dossier no 117, *Ingekomen stukken*.

132. Een afschrift van deze brief is opgenomen in de notulen van de FdG. Zie Archief FdG, Dossier no 114, *Notulen*, 6 november 1912. Op 1 november hadden de theologen ten huize van Kuyper vergaderd, zo blijkt uit de senaatsnotulen van 22 en 25 november 1912.

133. Archief deputaten, Inventarisno 29, *Notulen*, 27 oktober 1909.

134. Archief deputaten, Inventarisno 40, *Ingekomen stukken*, in het cahier met copïën.

135. Zie vorige noot. De familie Van Deth speelde een belangrijke rol in het Brusselse gereformeerde leven. Vermoedelijk gaat het hier om G. van Deth Azn. Zie A. de Raaf, 'De instituering van de Gereformeerde Kerk van Brussel (1891-1896) begeleid door Kuyper zelf', JGGKN 2 (1988) 69-96. Wellicht was Van Deth voorzitter van de kerkenraad.

136. Het niet-geordende archief berust in het Gemeentearchief Amsterdam. Met dank voor de ondervonden medewerking.

[5] CRISIS EN REACTIE

1. J. H. Bavinck, *De toekomst van onze kerken* (Bruinisse 1943) 8. Zie over de achtergrond van deze brochure hoofdstuk vi.

2. De hier volgende typering van het culturele klimaat in Europa is (soms letterlijk) ontleend aan G. Harinck, 'De kwestie-Geelkerken en de moderne cultuur', in: G. Harinck (red.), *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar* (Barneveld 2001) 69-87.

3. Harinck, 'De kwestie-Geelkerken', in: Harinck (red.), *De kwestie-Geelkerken*, 74-75.

44¹

4. Bavinck, *Toekomst*, 6.

5. Over deze 'beweging der jongeren' zie men D. Th. Kuiper, 'Gefnuikte vernieuwing. De "beweging der jongeren" in de Gereformeerde Kerken in Nederland in de periode 1910-1930', in: D. Th. Kuiper, *Tussen observatie en participatie*, 123-152.

6. J. C. Aalders, *Veruitwendigen onze kerken?* (Kampen 1916).

7. Hersteld Verband: verkorte aanduiding van de Gereformeerde Kerken in Nederland in Hersteld Verband.

8. Zie over hem J. Exalto, 'Dominee tegen het formalisme. De ambtelijke lijdensweg van Cornelis Vermaat (1874-1960)', *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 2 (1999) 3-12.

9. Zie over hem K. W. de Jong, 'Willem Eliza van Duin: een "bijzonder tragische figuur". Achtergronden van de procedure tegen W. E. van Duin (1883-1953), predikant van de Gereformeerde Kerk te Haarlemmermeer-Oostzij, in 1926', *JGNP* 4 (1996) 47-90.

10. Zie over deze discussie onder meer Stellingwerff, *De vu na Kuyper*, 80-84; J. Faber, 'Greijdanus' strijd tegen het subjectivisme', in: G. Harinck (red.), *Leven en werk van prof. dr. Seakle Greijdanus* (Barneveld 1998) 97-118.

11. Ook Anema, *Onze tijd en onze roeping. Een woord aan ons gereformeerde volk* (Rotterdam 1921) 33-44, zag in deze behoefte aan 'subjectiviteit' het kenmerk van de 'jongeren'.

12. Zie over hem D. van Keulen, 'Schuilen achter Bavinck. Netelenbos' beroep op Bavinck in zijn kerkelijk conflict', *DNK* 24 (2001) no 55, 33-48.

13. Zie G. Heymans, *De toekomstige eeuw der psychologie* (Groningen 1909).

14. *Der Einfluß des Gefühls auf das Assoziationsleben bei Heinrich von Suso* (Erlangen 1919).

15. Bavinck, *Toekomst*, 7.

16. Aalders, *Veruitwendigen onze kerken?*, 18-19.

17. Zie hieronder.

18. Zie hierover onder meer Kuiper, *De Voormannen*, 258-271.

19. *Acta*, 1920, zie het register s.v. *Getuigenis*.

20. Hij was de eerste hoogleraar van de v.u. die benoemd werd (1906) tot lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Later werd hij wat betreft de theologen daarin gevolgd door G. C. Berkouwer, Tj. Baarda en C. Augustijn.

21. Harinck e.a. (red.), *'Als Bavinck nu maar eens kleur bekende.'* Het stuk is gedateerd 27-29 november 1919.

22. W. Geesink, *Religieus eklekticisme* (Amsterdam 1919). Zie hierover Hepp, 'Het leven van prof. dr. W. Geesink', in: Geesink, *Gereformeerde ethiek*, I, 86-89.

442

23. Hepp, 'Het leven van prof. dr. W. Geesink', in: Geesink, *Gereformeerde ethiek*, I, 134-136.

24. Curatoren besloten op 28 november 1925 Geesink op voorstel van Van Schelven uit te nodigen voor de vergadering van 25 januari 1926 om hem er op te wijzen dat hij wellicht beter zijn emeritaat kon aanvragen. Zijn colleges werden slecht bezocht en zijn onderwijs was als gevolg van ouderdomsverschijnselen niet meer zo best. Zelf was Geesink van mening dat het slechte collegebezoek alleen zijn ethiek-colleges betrof, omdat zijn studenten wisten dat hij werkte aan een handboek ethiek dat bijna persklaar was. Nadat hij de vergadering verlaten had, besloten curatoren dat het met het oog op *alle belangen* het beste zou zijn als Geesink aan het eind van de cursus met emeritaat zou gaan. De volgende vergadering, 22 februari 1926, was Geesink weer aanwezig en deelde hij mee dat hij bereid was zijn emeritaat per 1 september aan te vragen. Hij stelde echter de vraag of curatoren ook zijn buitengewone hoogleraarschap aan de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte op het oog hadden. Zou het niet gewenst zijn dat hij de daar gedoceerde vakken nog enige tijd zou geven? Curatoren wilden echter geen gehoor geven aan deze wens, tenzij hiertegen protest kwam van de letterenfakulteit. 'Hierop verlaat prof. Geesink de vergadering', zo vermelden de notulen.

25. Zie *Een andere geest?* (Baarn 1918).

26. Zie HDC, Archief Grosheide, dat getuigt van de talloze epistolaire contacten die Grosheide erop na hield.

27. Geciteerd door C. Houtman, 'Achter de schermen van de synode van Assen. Prof. Dr. C. van Gelderen en de kwestie Dr. J. G. Geelkerken', GTT 80 (1980) 178-201, aldaar 200. overgenomen uit *De Standaard* van 5 mei 1930.

28. In het archief van deputaten 1899-1900 bevinden zich hierover verscheidene stukken.

29. Archief senaat, *Notulen*, 22 en 25 november 1912.

30. Archief senaat, *Notulen*, 20 december 1912, en *Ingekomen stukken*, 20 december 1912, van directeurs aan senaat (no 7).

31. Zie Archief FdG, Dossier 114, *Notulen*, 19 november 1912.

32. Archief senaat, *Notulen*, 13 juni 1913. Het rapport bevindt zich in het archief van directeurs, *Ingekomen stukken*, 1914, no 3 (gedrukt) en no 9a (ge-

typt). De getypte versie kent als datering mei 1913, aan de gedrukte versie ontbreekt deze datering.

33. Voor zover ik kon nagaan verscheen Rutgers na zijn emeritaat niet vaak op de senaatsvergadering. Deze zaak ging hem blijkbaar zeer ter harte.

34. Archief senaat, *Notulen*, 13 februari 1914 en Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 15 februari 1914, van senaat aan directeuren (no 9a).

35. Archief directeuren, *Notulen*, 24 februari 1914.

36. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 13 maart 1914, van FdG aan directeuren (no 19).

443

37. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 18 maart 1914, van A. Kuypers aan directeuren (no 21). Hij was door Geesink nadien uitgenodigd zijn invloed aan te wenden om een wijziging van het reglement te voorkomen, zie Hepp, 'Het leven van prof. dr. W. Geesink', in: Geesink, *Gereformeerde ethiek*, I, 83. Geesink spreekt over 'een krankzinnig plan'. De opmerking komt uit een brief van Geesink aan Kuypers van 27 mei 1914, die door Hepp uitvoerig wordt geciteerd.

38. Archief curatoren, *Notulen*, 2 oktober 1915.

39. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 6 oktober 1915, van curatoren aan directeuren (no 54).

40. Zie *Kerkenordening der Gereformeerde Kerken in Nederland; benevens de daaraan verbonden besluiten der Generale Synode van Dordrecht in den jare 1893* (Kampen 1894). Bij artikel IV staat als aantekening vermeld dat bij het preparatoir examen moet worden overlegd een 'testimonium van de Theol. Faculteit der Vrije Universiteit aangaande zijne Academische loopbaan, voor zoover hij aan die Universiteit studeerde'. Ten onrechte wekt Bouwman, *Gereformeerd Kerkrecht* I en II (Kampen 1928-1934), aldaar I, 404, de suggestie dat deze bepaling uit 1914 stamde. Hij verwijst naar *Acta*, 1914, Artikel 27 en 106 (moet zijn 105). Beide artikelen gaan over een bepaling betreffende de Theologische School. Het voetnootnummer is waarschijnlijk bij de verkeerde zin terechtgekomen.

41. Archief deputaten, Inventarisno 40, *Ingekomen stukken*, 9 maart 1917, van FdG aan deputaten. In het faculteitsarchief trof ik geen sporen aan van enige discussie hierover.

42. Zie Archief FdG, Dossier no 117, *Ingekomen stukken*, 31 januari 1938 en het concept-antwoord van januari 1939. Bij een sollicitatie aan een school was om een dergelijk bewijs gevraagd. Vandaar dat mevrouw Stomps een schriftelijke uiteenzetting wenste waarom zij die niet had ontvangen. Die uiteenzetting kon dan in voorkomende gevallen dienen als bewijs dat het daarbij louter was gegaan om haar vrouw-zijn. Zie meer over M. A. H. Stomps in hoofdstuk IX.

43. Roelink, *Een blinkend spoor*, 44, meldt dat de formule in 1956 werd afgeschaft.

44. *Acta*, 1973/1975, Artikel 109 (22 november 1973) en Bijlage I.

45. HDC, Archief Van Gelderen, doos 14, *Mémoires*, no 2, 37.

46. Hij verwijst naar *De Heraut* van 8 oktober 1916.

47. Op advies van Bavinck, die hij het eerste ontwerp van het excurs had laten lezen, had hij de tekst daarvan nog enigszins gewijzigd. Zie HDC, Archief Van Gelderen, doos 14, *Mémoires*, no 2, 40 en no 3, 41. Bij alle waardering die hij voor Bavinck had, had hij een scherp oog voor diens aarzelende houding. In *Mémoires*, no 3, merkte hij dat Bavinck wel de exegetische problemen zag waarvoor de oergeschiedenis ons plaatst, maar dat hij weigerde daaruit consequenties te trekken. Van Gelderen: 'Nu weet men hoezeer Bavinck in zijn psychisch bestaan aan stroomingen en tegenstroomingen onderhevig is. En op 3 februari 1917 [toen ze met elkaar over deze zaken van gedachten wisselden] was hij beslist in den conservatieve tegenstrooming'.

48. Archief deputaten, Inventarisno 31, *Notulen*, 8 maart 1917. Ze hadden op 3 november een college van Van Gelderen bijgewoond. C. Houtman heeft dit overleg aan de hand van het Archief Van Gelderen (HDC) zorgvuldig geanalyseerd. Zie C. Houtman, 'Een episode uit het leven van een oriëntalist en oud-testamenticus aan de Vrije Universiteit', in: Augustijn e.a., *In rapport met de tijd*, 67-87. Bij de samenstelling van dit artikel kon Houtman niet over het complete archief van deputaten beschikken. Twee cruciale brieven van Van Gelderen heeft hij als gevolg daarvan niet kunnen raadplegen. De genoemde *Mémoires* van Van Gelderen heeft hij evenmin kunnen inzien, omdat deze pas later aan het archief Van Gelderen zijn toegevoegd.

49. Een en ander verliep geheel volgens hetgeen in Artikel 8 van het contract werd bepaald: in eerste instantie moest worden getracht door gesprekken eventuele bezwaren weg te nemen, lukte dat niet, dan dienden deputaten de betrokken hoogleraar bij directeurs voordragen voor ontslag.

50. Een verslag van dat gesprek in Archief deputaten, no 40, *Ingekomen stukken*, 19 maart 1917.

51. Archief deputaten, Inventarisno 40, *Ingekomen stukken*, 23 april 1917, van Van Gelderen aan deputaten, na overleg met Bavinck.

52. HDC, Archief Van Gelderen, Inventarisno 21, 16 mei 1917, van deputaten aan Van Gelderen. Houtman heeft ze alle zes uitvoerig beschreven, met verwijzingen naar Van Gelderens dictaat en naar zijn verweer. Het besluit tot deze brief werd genomen op de vergadering van 1 mei 1917, zie Archief deputaten, Inventarisno 31, 1 mei 1917.

53. Archief deputaten, Inventarisno 40, *Ingekomen stukken*, 30 mei 1917, van Van Gelderen aan deputaten.

54. Zie *Acta*, 1908, Bijlage LXXX, het ondertekeningsformulier dat door de hoogleraren werd ondertekend.

55. Zie HDC, Archief Van Gelderen, doos 14, 3 juli 1917, van deputaten aan

Van Gelderen, en Archief deputaten, Inventarisno 31, *Notulen*, 18 juni 1917. Doos 14 is niet nader ingedeeld. Deze bevat stukken die pas in de jaren negentig aan het archief zijn toegevoegd.

56. Archief deputaten, Inventarisno 40, *Ingekomen stukken*, 13 juli 1917, van Van Gelderen aan deputaten.

57. Houtman, 'Een episode', in: Augustijn e.a., *In rapport met de tijd*, 82-83, die deze brief niet heeft kunnen raadplegen, is op basis van het antwoord van deputaten gekomen tot een reconstructie van een belofte van Van Gelderen om nooit meer over deze zaken te spreken. De originele brief toont aan dat dit slechts bedoeld was voor enkele jaren.

445

58. HDC, Archief Van Gelderen, Inventarisno 21, 3 augustus 1917, van deputaten aan Van Gelderen. Zie ook Archief deputaten, Inventarisno 31, *Notulen*, 26 juli 1917.

59. Zie over de besluitvorming Archief deputaten, Inventarisno 31, *Notulen*, 4 juni 28 augustus 1918.

60. HDC, Archief Van Gelderen, doos 14, 9 september 1918, van deputaten aan Van Gelderen en Archief deputaten, Inventarisno 31, *Notulen*, 4 juni en 28 augustus 1918.

61. Archief deputaten, Inventarisno 40, *Ingekomen stukken*, 15 november 1918, van Van Gelderen aan deputaten. Deze kardinale brief heeft Houtman niet kunnen raadplegen.

62. HDC, Archief Van Gelderen, Inventarisno 21, *Brieven*, 14 december 1918, van deputaten aan Van Gelderen. Zie ook Archief deputaten, Inventarisno 31, *Notulen*, 12 december 1918.

63. Houtman, 'Een episode', in: Augustijn e.a., *In rapport met de tijd*, 86.

64. J. R. Callenbach e.a., *Het licht der wereld. Bijbelsche platen naar oude en nieuwe meesters* (Nijkerk 1909). Van Gelderens moeder was een dochter van ds. C. C. Callenbach. Auteur J. R. Callenbach was een volle neef van Van Gelderen, de uitgeverij was begonnen door zijn oom. Van Gelderen leverde vier bijdragen. Andere medewerkers waren onder meer P. D. Chantepie de la Saussaye, J. H. Gerretsen, G. F. Haspels en J. J. P. Valetton jr. De inventaris van het Archief Callenbach vermeldt geen correspondentie van Van Gelderen met zijn familie.

65. C. Houtman, 'Achter de schermen van de synode van Assen', *GTT* 80 (1980) 178-201.

66. Harinck e.a. (red.), 'Als Bavinck nu maar eens kleur bekende.' Zie hierover M. J. Aalders, 'Bavinck voor de vierschaar van Deputaten', *Historisch Tijdschrift GKN*, no 3, november 2003, 15-21.

67. W. F. de Gaay Fortman vertelt dat Van Schelven, een vriend van zijn ouders, na de dood van Bavinck had opgemerkt dat het tijd werd dat er aan de vuur weer eens dogmatiek werd gedoceerd, Zie 'Interview met W. F. de Gaay Fort-

man', in: Puchinger, *De gereformeerde wereld*, 37. Ook D. Nauta wijst op de weerstand tegen Bavinck bij deputaten en curatoren. Zie: 'Interview met D. Nauta', in: Puchinger, *De gereformeerde wereld*, 263.

68. Archief deputaten, Inventarisno 40, *Ingekomen stukken* (NB). Het is waarschijnlijk opgesteld door Fernhout.

69. Voor Hepp zie het volgende hoofdstuk, voor Berkouwer zie Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 20 oktober 1958. Steeds weer werd de vraag gesteld naar een eenvoudige samenvatting van de gehele gereformeerde dogmatiek.

446

70. Zie Archief deputaten, Inventarisno 40, *Ingekomen stukken*, 21 juli 1908, van Bavinck aan deputaten, waarin Bavinck uitleg geeft over zijn werkwijze.

71. Het ligt voor de hand dat hij doelde op *Magnalia Dei. Onderwijzing in de christelijke religie naar gereformeerde belijdenis* (Kampen 1909).

72. Archief deputaten, Inventarisno 40, *Ingekomen stukken*, 14 november 1925, van FdG aan deputaten. In november 1926 zonden deputaten een brief aan alle classes waarin onder meer dit thema aan de orde werd gesteld.

73. Archief deputaten, Inventarisno 31, *Notulen*, 4 juni 1918. Er leefde ook zorg over het feit dat voor de preekcolleges wel, voor de overige colleges van Smitt geen voorzieningen waren getroffen.

74. Archief deputaten, Inventarisno 31, *Notulen*, 28 augustus 1918.

75. Archief deputaten, Inventarisno 31, *Notulen*, 28 augustus en 12 december 1918.

76. Archief deputaten, Inventarisno 31, *Notulen*, 16 juni 1919; Archief FdG, Dossier no 117, *Ingekomen stukken*, 21 juni 1919.

77. Archief deputaten, Inventarisno 40, 4 juli 1919, van FdG aan deputaten.

78. Archief FdG, Dossier no 114, *Notulen*, 31 oktober 1919.

79. HDC, Archief Van Gelderen, doos 14, *Mémoires*, no 3, 52-54, een afschrift van de brief die Van Gelderen aan Aalders zond om hem te polsen. De brief was van 4 november 1919, zo valt uit het vervolg van de *Mémoires* op te maken.

80. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 5 november 1919, van FdG aan curatoren (no 73).

81. Veltenaar zou in 1926 weer gereformeerd worden.

82. De Moor was 13 mei 1919 tot curator benoemd. Zie Archief directieuren, *Notulen*, 13 mei 1919. Hij combineerde deze functies tot aan zijn dood in 1926.

83. HDC, Archief Van Gelderen, doos 14, *Mémoires*, no 3, 55.

84. HDC, Archief Van Gelderen, doos 14, *Mémoires*, no 3, vanaf 56.

85. Hoekstra gaf ook filosofie.

86. Archief curatoren, *Notulen*, 10 januari 1920. Zie ook Archief directieuren, *Notulen*, 9 december 1919.

87. Over het gesprek met Van Gelderen meldde hij niets. Scheurer, lid van de Tweede Kamer voor de ARP, werd in november 1924 lid van het curatorium. In 1927 zou hij zich ontpoppen als een felle tegenstander van de hoogleraren Diepenhorst, Woltjer, Pos en lector Zevenbergen, die met Geelkerken meegingen. Een echte geestverwant dus van Aalders. In 1928 legde hij in verband met deze kwestie zijn functie neer. Zie Harinck, 'Colijn en de Vrije Universiteit', in: De Bruijn en Langeveld, *Colijn. Bouwstenen voor een biografie*, 177-180. Kort daarna overleed hij. Scheurer was zendingsarts in Nederlands-Indië geweest en had in die hoedanigheid nauw samengewerkt met Johanna Kuyper en Jacqueline Rutgers, de dochters van Kuyper en Rutgers. Zie over hem J. H. Kuyper, J. G. Scheurer. *Missionair-arts. De man van het rotsvaste geloof* (Den Haag 1933) en A. A. van der Woerd, *Werken zolang het dag is. Jacqueline Cornélie van Andel-Rutgers (1874-1951). Gereformeerd zendeling in Midden-Java* (Kampen 2004), reg.i.v.

88. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 10 januari 1920, van curatoren aan directeuren (no 10).

89. Archief deputaten, Inventarisno 40, *Ingekomen stukken*, 13 januari 1920. De besluitvorming had diezelfde dag plaatsgevonden, zie Archief directeuren, *Notulen*, 13 januari 1920.

90. Archief deputaten, Inventarisno 31, *Notulen*, 20 januari 1920; Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 24 januari 1920, van deputaten aan directeuren (no 13). Op de vergadering van 20 januari werd het aldus genotuleerd, dat deputaten er op aandrigen dat 'zoodra mogelijk op betere wijze worde voorzien in het onderwijs in de ambtelijke vakken dan vermoedelijk ten gevolge dezer benoeming het geval zal zijn'.

91. Uit de kerken kwamen veel klachten over de kwaliteit van de preken die vu-alumni hielden, hetgeen vaak tot overleg met Aalders heeft geleid.

92. Anema in een brief aan V. H. Rutgers, geciteerd door Kuiper, *De voor mannen*, 255.

93. Archief curatoren, *Notulen*, 10 maart 1928, bij monde van Th. Heemskerk die Van Schelven herdacht.

94. Zie Archief FdG, Dossier no 114, *Notulen*, 18 november 1921 en Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 7 december 1921, van FdG aan curatoren (no 92).

95. Archief curatoren, *Notulen*, 10 december 1921.

96. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 14 januari 1922, van directeuren aan curatoren (no 2).

97. Archief FdG, Dossier no 117, *Ingekomen stukken*, 8 februari 1922, van curatoren aan FdG.

98. Zie Archief FdG, Dossier no 114, *Notulen*, 24 februari 1922; Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 24 maart 1922, van FdG aan curatoren (no 30) en Archief curatoren, *Notulen*, 6 april 1922.

99. In feite was dit (afgezien van Biesterveld) de eerste benoeming van iemand die niet tot de familie van de oprichters behoorde of anderszins tot de goede stand behoorde.

100. Hepp's huwelijk was niet goed. Uiteindelijk zijn hij en zijn vrouw gescheiden van tafel en bed. Een en ander valt onder meer op te maken uit het Archief van deputaten voor het verband, die in 1935 nauw bij deze moeilijkheden betrokken waren.

101. Archief curatoren, *Notulen*, 6 april 1922.

102. Archief senaat, *Notulen*, 26 mei 1922.

103. Archief curatoren, *Notulen*, 10 juni 1922, en *Ingekomen stukken*, 3 juni 1922, van senaat aan curatoren (no 45). Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 10 juni 1922, van curatoren aan directeuren (no 68).

104. Archief directeuren, *Notulen*, 13 juni 1922.

105. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 11 juni 1922, van Kuyper aan directeuren (no 69).

106. In een brief van 15 juni 1922 vroegen directeuren instemming aan deputaten met deze benoeming. Archief deputaten, Inventarisno 40, *Ingekomen stukken*, 15 juni 1922, van directeuren aan deputaten. Deputaten gingen zonder discussie akkoord, zie Archief deputaten, Inventarisno 31, *Notulen*, 23 juni 1922.

107. Het volgende is ontleend aan G. Harinck, 'Om traditie en vernieuwing. Enkele opmerkingen over leven en werk van prof. dr. V. Hepp', JGNP I (1993) 109-133. Zie ook Berkouwer, *Zoeken en vinden, Herinneringen en ervaringen* (Kampen 1989) reg.i.v. Hepp was een jaargenoot van onder anderen Geelkerken, Grosheide, A. A. van Schelven, Netelenbos en H. C. Rutgers.

108. Harinck, 'Hepp', JGNP I (1993), 114.

109. Harinck, 'Hepp', JGNP I (1993), 115.

110. Harinck, 'Hepp', JGNP I (1993), 128.

111. G. Harinck, *De Reformatie. Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven 1920-1940* (Baarn 1993).

112. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 5 mei 1926 (no 83).

113. De besluitvorming vond plaats tijdens de vergadering van 7 mei 1926. De decaan, Kuyper, had bij geruchte over de aanstaande benoeming van Waterink gehoord. Zie Archief FdG, *Notulen*, 7 mei 1926 en Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 7 mei 1926, van FdG aan curatoren (no 85). Ik dank A. C. Rosendaal die mij inzage gaf in het manuscript van zijn dissertatie, *Naar een school voor de gereformeerde gezindte, het christelijk schoolconcept van het Gereformeerd Schoolverband (1868-1971)*. In hoofdstuk 7 komt de benoeming van Waterink aan de orde.

114. Archief curatoren, *Notulen*, 8 mei 1926.

115. Archief curatoren, *Notulen*, 31 mei 1926.

116. J. C. Sturm, *Leven en werk van prof. dr. Jan Waterink. Een Nederlandse pedagoog, psycholoog en theoloog (1890-1966)* (Kampen 1991). In deze bundel in het bijzonder J. Vree, 'Waterink als gereformeerd theoloog en leidsman', 19-50.

117. Zie voor het volgende ook het verslag van deputaten aan de Synode van Groningen, *Acta*, 1927, Bijlage XXXII.

118. Archief deputaten, Inventarisno 31, *Notulen*, 27 mei 1924; Archief FdG, *Ingekomen stukken*, 14 juni 1924, van deputaten aan FdG (4 x).

119. Archief deputaten, Inventarisno 40, *Ingekomen stukken*, 26 juni 1924, van FdG aan deputaten.

120. Kuyper verbleef in Zuid-Afrika om namens de GKN de Synode van de Gereformeerde Kerk van Zuid-Afrika bij te wonen, Hepp in Noord-Amerika, waar hij een lezingentournee hield.

121. Archief deputaten, Inventarisno 40, 26 juni 1924, van FdG aan deputaten.

122. Archief FdG, Dossier no 117, *Ingekomen stukken*, 25 september 1924. Uit deze brief bleek tevens dat ze van de genoemde reizen op de hoogte waren gesteld door de Particuliere Synode van Zuid-Holland (Noord). De kerken leefden wel mee!

123. Zie voor het bredere kader T. Ebbens, 'Beroering door opvoering. Studententoneel aan de Vrije Universiteit 1920-1926', *DNK* 26 (2003), no 58, 23-42. Hij heeft geen speciale aandacht voor de faculteit en/of deputaten.

124. Vgl Archief senaat, *Notulen*, 4 april 1924: 'verschillende aanwezigen spreken uit dat zij deze opvoering niet zullen bijwonen'.

125. Het besluit daartoe werd genomen op de vergadering van 2 mei 1924, Zie Archief FdG, Dossier no 114, *Notulen*, 2 mei 1924.

126. Archief senaat, *Notulen*, 16 mei 1924.

127. Archief FdG, Dossier no 117, *Ingekomen stukken*, 25 september 1924, van deputaten aan FdG. Tijdens de behandeling van de brief van de faculteit bracht De Moor de vraag naar voren of er in dat antwoord voor zijn mededeputaten reden lag om hem te verzoeken een van beide functies neer te leggen, die van curator of die van deputaat. Zeer waarschijnlijk slaat dit op deze situatie. Zie Archief deputaten, *Ingekomen stukken*, *Notulen*, 8 september 1924.

128. Verwezen wordt naar een brief van deputaten aan de faculteit van 23 juli 1923, maar deze bevindt zich niet onder de ingekomen stukken van het archief van de faculteit.

129. Zie Archief deputaten, Inventarisno 40, *Ingekomen stukken*, 7 mei 1924, van de classis Gorinchem aan deputaten. Dezelfde schreef de classis een brief aan deputaten waarin ze haar droefheid uitspraak over het feit dat ook enkele theologische studenten deel hadden genomen aan de toneeluitvoering 'Saul en David'.

130. Zie Archief deputaten, Inventarisno 40, *Ingekomen stukken*, 2 juni 1924, van Deputaten art. 49 K. O. van de Particuliere Synode van Zeeland aan deputaten.

131. Beiden staan overigens bekend als gevoelige mensen. Zie Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers* I-V (Haarlem 1984-1989), aldaar IV, 92 en 148-149.

132. Archief FdG, Dossier no 117, *Ingekomen stukken*, 25 september 1924, van deputaten aan FdG.

133. Archief deputaten, Inventarisno 40, *Ingekomen stukken*, 14 oktober 1924, van FdG aan deputaten. Over dit antwoord had de faculteit op 10 oktober vergaderd. Zie Archief FdG, Dossier no 114, *Notulen*, 10 oktober 1924.

134. Archief FdG, Dossier no 117, *Ingekomen stukken*, 6 november 1924, van deputaten aan FdG.

135. Zie Archief FdG, Dossier no 114, *Notulen*, 29 november 1924. Dit verslag bevat alleen de conceptbrief. Zie ook Archief deputaten, Inventarisno 31, *Ingekomen stukken*, waar zich de ongedateerde reactie van de faculteit bevindt.

136. Archief FdG, Dossier no 117, *Ingekomen stukken*, beide 12 februari 1925, van deputaten aan FdG.

137. Een verslag daarvan is opgenomen in Archief FdG, Dossier no 114, *Notulen*, 20 maart 1925 en in het Archief deputaten, Inventarisno 31, *Notulen*, 20 maart 1925.

138. *Acta*, 1927, Artikel 80 en Bijlage xxxii en Bijlage xxxiii.

139. Zie M. J. Aalders, 'Dr J. G. Geelkerken (1879-1960). Een kennismaking', in: Harinck (red.), *De kwestie-Geelkerken*, 43-68. Zie ook de andere artikelen in deze bundel.

140. Houtman, 'Achter de schermen van de synode van Assen', GTT 80 (1980) 178-201.

141. Deputaten ontvingen van de synode een verzoek d.d. 11 maart 1926 dat deputaten bij de 'examina naarstig zullen toezien dat geenerlei leering in de kerken binnendringt, die met de letter of met den geest van bovengenoemde beslissing der synode in strijd is, en dus, hetzij op het hier genoemde, hetzij op eenig ander punt, door eene willekeurige Schriftuitlegging aan het gezag van 's Heeren Woord tekort doet'.

142. Zeyl werd gereformeerd predikant, nadat hij eerst nog een semester bij Barth had gestudeerd. Zie De Haas, *Voorgangers*, v, 344. De beide anderen werden predikant in 'Hersteld Verband'. In totaal gingen 11 studenten van de v.u. rechtstreeks over naar HV. Zie G. F. W. Herngreen, *Een handvol verkenners. Ontstaan en geschiedenis van het 'H.V.'*. *De Gereformeerde Kerken in Nederland in Hersteld Verband* (Baarn 1976) 41.

143. Inderdaad bevinden zich in het archief van deputaten enkele ingekomen brieven uit de kerken waarin tegen de ovatie aan Geelkerken bezwaar werd ingebracht.

144. Zie Archief deputaten, Inventarisno 31, *Notulen*, 7 juni 1926, waar staat dat de deputaten hebben kunnen constateren 'dat met de beslissing van de Asser Synode bij het examenineeren rekening werd gehouden', en Archief deputaten, Inventarisno 31, *Notulen*, 13 juni 1927. Zie ook het verslag van deputaten aan de Synode van Groningen *Acta*, 1927, Bijlage xxxii. Om onduidelijke redenen vroegen deputaten in 1927 om hen de verklaring te doen toekomen welke de faculteit aan de studenten vroeg. Deputaten hadden er steeds met hun neus bovenop gezeten en kunnen horen wat die verklaring inhield. De faculteit besloot in zijn vergadering van 14 oktober 1927 dat de bedoelde verklaring aldus luidde: 'Betuigt gij uw instemming met de belijdenisgeschriften der Gereformeerde Kerken in Nederland en bepaaldelijk ook met de dogmatische beslissingen van de Generale Synode van Assen (1926)?' Blijkbaar stond hij nog niet op schrift. Zie Archief deputaten, Inventarisno 40, *Ingekomen stukken*, 14 oktober 1927, van FdG aan deputaten.

145. Archief FdG, Dossier no 117, *Ingekomen stukken*, 19 maart 1926, van de Theologische Faculteitsvereniging aan FdG.

146. Archief deputaten, Inventarisno 31, *Notulen*, 14 april 1926.

147. Zie over de financiële positie van de vU in deze jaren Harinck, 'Colijn en de Vrije Universiteit', in: De Bruijn en Langeveld (red.), *Colijn. Bouwstenen voor een biografie*, 155-198, in het bijzonder 174, noot 66. De Vereniging leed in financieel opzicht nauwelijks schade van deze en andere kwesties. Een veel grotere zorg was of de vU in 1930 aan de bepaling van de wet van 1905 zou kunnen voldoen en dan vier faculteiten met ieder tenminste drie hoogleraren zou tellen.

148. Wieringa, in een door Veenhof geciteerde bijdrage. Zie Veenhof, 'Honderd jaar theologie', in: Van Os en Wieringa, *Wetenschap en rekenschap*, 78-79.

[6] DE JAREN DERTIG

1. Vanouds was daar *De Heraut*, onder leiding van H. H. Kuyper. Daarnaast was er vanaf 1920 *De Reformatie*. Aanvankelijk speelde Hepp daarin een grote rol, totdat in 1932 Schilder hoofdredacteur werd. In 1935 begon J. Waterink het *Calvinistisch Weekblad*. In 1936 kwam daar *Pro Ecclesia* bij, een blad waarin jongere aanhangers van de vernieuwingsbeweging rond de Kamper hoogleraar K. Schilder en de vU-filosofen H. Dooyeweerd en D. H. Th. Vollenhoven zich verzamelden. In 1937 kwam Hepp op de markt met *Credo. Progressief-gereformeerd weekblad*.

2. Aanvankelijk lag het in de bedoeling dat het studentencorps deze brochure zou uitgeven, en inderdaad is daarvoor gecollecteerd en met Bavink over gesproken. Tijdens dat overleg werd echter duidelijk dat de kerkelijke verschil-

len ook het studentenleven diepgaand hadden beïnvloed, zodat de uitgave uiteindelijk tot stand kwam zonder de goedkeuring van Fides Quaerit Intellectum als zodanig. Bovendien kwam deze eerste uitgave niet in de handel. Later verscheen er alsnog een handelseditie. K. Schilder nam in een particulier schrijven afstand van deze analyse, op een voor hem kenmerkende wijze. Zie hierover Van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding*, 196-199.

3. Zie zijn *Inleiding in de zielkunde* (Kampen 1926).

4. *Toekomst*, 11-12.

5. Berkouwer, *Zoeken en vinden*, 73-74.

6. *Toekomst*, 12.

7. *Toekomst*, 12.

8. In mijn bijdrage over het conflict rond Geelkerken leg ik de nadruk op de 'frontier-mentaliteit' van de gereformeerden, die een deel van hun cultuur was geworden. Zie 'Dr J. G. Geelkerken', in: Harinck, *De kwestie-Geelkerken*, 61-62. In de jaren dertig mag daarbij het culturele klimaat gevoegd worden als stimulerende factor.

9. Naar een boek van Bavinck met de titel: *Mensen rondom Jezus* (Kampen 1936).

10. *Toekomst*, 13.

11. Hiermee refereerde Bavinck aan de discussie over de ziel was losgebarsten. Zie hieronder.

12. *Toekomst*, 15.

13. *Toekomst*, 16.

14. Voor het volgende zie men Stellingwerff, *De vu na Kuyper*, 185-201. Zie van dezelfde D. H. Th. Vollenhoven (1892-1978). *Reformator der wijsbegeerte* (Baarn 1992). Voor Dooyeweerd zie men M. E. Verburg, *Herman Dooyeweerd. Leven en werk van een Nederlands christen-wijsgeer* (Baarn 1989).

15. J. Waterink, *De oorsprong en het wezen van de ziel* (Wageningen 1930).

16. A. Janse, *De mensch als 'levende ziel'* (Culemborg z.j. = 1934) 14.

17. Harinck, *De Reformatie*, 250-251; Stellingwerff, *Vollenhoven*, 109-110.

18. Deze polemiek was voor Vollenhoven geen reden hierover op college te zwijgen. M. J. Arntzen, die in 1938 aankwam, vertelt hoe deze stof uitvoerig door Vollenhoven werd behandeld. Zie M. J. Arntzen, *Een theologenleven in woeelige tijden* (Barneveld 2004) 38.

19. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 25 januari 1934, van De Vries aan Hepp (no 172a, afschrift aan president-directeur H. Colijn). In die brief wordt verwezen naar een samenkomst van studenten op 20 oktober 1933.

20. Archief directeuren, *Notulen*, 17 februari 1934.

21. Archief directeuren, *Notulen*, 17 maart 1934.

22. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 4 april 1934, van De Vries aan Colijn (bij no 172a).

23. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, zonder datum [21 april 1934], van Colijn aan directeuren (bij no 172a), waarin hij meldt 'heden' niet aanwezig te kunnen zijn in verband met de ontvangst van de Engelse gezant.

24. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 30 april 1934, van directeuren aan curatoren (no 57).

25. Ik vond van deze brief slechts een ontwerp d.d. 21 maart 1934 van de hand van K. Dijk. Zie Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 1934.

26. Archief curatoren, *Notulen*, 30 april 1934.

27. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 7 mei 1934, van curatoren aan FdG (no 64, afschrift).

28. Archief FdG, Dossier no 115, *Notulen*, 11 mei 1934; Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 12 mei 1934, van FdG aan curatoren (no 68).

29. Utrecht telde vijf rijkshoogleraren en twee kerkelijke. Zie A. de Groot, 'De Faculteit der Godgeleerdheid', in: Von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf*, 322.

30. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 18 september 1934, van K. Dijk aan curatoren (nb map 1935, no 117).

31. Zie Houtman, 'De "School der Kerken" als feniks', in: C. Houtman en J. van Gelderen, *Profiel. Theologiebeoefening in Kampen 1970-1990* (Kampen 2004) 9-30, aldaar 15-16.

32. Archief FdG, Dossier no 115, *Notulen*, 17 februari 1933.

33. Archief FdG, Dossier no 115, *Notulen*, 13 oktober 1933.

34. Kuyper had curatoren van zijn ziekte op de hoogte gebracht in een brief van 14 september 1933 (no 126).

35. Zie Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 2 oktober 1933, van curatoren aan FdG (afschrift, no 139).

36. Archief FdG, Dossier 115, *Notulen*, 13 oktober 1933; Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 14 oktober 1933, van FdG aan curatoren (no 146).

37. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 28 januari 1934, van Kuyper aan directeuren (no 225). Directeuren besloten op 17 februari dit voorstel door te zenden naar curatoren voor advies. Zie Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 27 februari 1934, van directeuren aan curatoren (no 39).

38. Ik vond hierover geen besluitvorming, alleen een ontwerp-brief van K. Dijk d.d. 21 maart 1934. In diezelfde brief werd de zaak van de vijfde hoogleraar aan de orde gesteld. Zie boven.

39. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 31 maart 1934, van Verdam aan De Vries (no 45).

40. Archief curatoren, *Notulen*, 30 april 1934.

41. Archief FdG, Dossier no 118, *Ingekomen stukken*, 7 mei 1934, van curatoren aan FdG; Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 7 mei 1934, van curatoren aan directeuren (no 224).

42. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 12 mei 1934, van FdG aan curatoren (no 68). In dezelfde brief werd gereageerd op de vraag naar een vijfde hoogleraar.

43. De notulen van deputaten zwijgen hierover, hetgeen niet wil zeggen dat de mededeling onjuist is. Deze berust dan echter niet op een formeel besluit van deputaten.

44. Archief curatoren, *Notulen*, 14 mei 1934; Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 18 mei 1934, van curatoren aan directeuren (no 246).

454

45. Archief directeuren, *Notulen*, 19 mei 1934.

46. Van Itterzon promoveerde in 1929. Uit de correspondentie van Nauta met A. A. van Schelven blijkt dat Nauta in augustus 1928 over deze naderende promotie hoorde. Zie H D C, Archief Nauta, doos 28 en 83. Merkwaardigerwijs trof ik weinig correspondentie aan met H. H. Kuiper.

47. Zie Archief FdG, Dossier no 115, *Notulen*, 5 juli 1935 en Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 23 juli 1935, van FdG aan curatoren (no 105).

48. Een afschrift in Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 17 september 1935 (no 116). Het origineel trof ik niet aan. Ik trof evenmin een verslag aan van een curatorenvergadering waarop dit werd besloten. Zie verder Archief directeuren, *Notulen*, 21 september 1935.

49. Zie Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 15 november 1935, van curatoren aan directeuren (no 354). Het verzoek om instemming van deputaten in Archief deputaten, Inventarisno 41, *Ingekomen stukken*, 8 november 1935, van curatoren aan deputaten. De besluitvorming vond plaats op 9 november. Zie Archief curatoren, *Notulen*, 9 november 1935.

50. Archief directeuren, *Notulen*, 16 november 1935.

51. Archief curatoren, *Notulen*, 28 november 1935.

52. Zie Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 20 december 1935, van curatoren aan directeuren (no 385) en 20 december 1935, van FdG aan directeuren (no 384). Directeuren vergaderden 21 december 1935.

53. Archief directeuren, *Notulen*, 18 januari en 15 februari 1936; Archief directeuren, *Ingekomen stukken* 7 januari 1936, van FdG aan directeuren (no 7); 13 februari 1936, van curatoren aan directeuren (no 52), Archief curatoren, *Notulen*, 10 maart 1936.

54. Zie W. G. de Vries, *Calvinisten op de tweesprong. De Internationale Federatie van Calvinisten en haar invloed op de onderlinge verhoudingen in De Gereformeerde Kerken in Nederland in de dertiger jaren van de twintigste eeuw* (Groningen 1974).

55. Zie Harinck, *De Reformatie*, 181-194 (Hepp) en 256-277 (Waterink).

56. H. S. Bouma, 'Verslag van de 25ste Algemene Vergadering van de Vereniging van Predikanten van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden in het Jaarbeursgebouw te Utrecht op Woensdag 15 en Donderdag 16 april 1936', GTT 37 (1936) 408-440.

57. Bouma, 'Verslag Vereeniging van Predikanten', GTT 37 (1936), 428.
58. Harinck, *De Reformatie*, 331-332.
59. Bouma, 'Verslag Vereeniging van Predikanten', GTT 37 (1936), 435.
60. Bouma, 'Verslag Vereeniging van Predikanten', GTT 37 (1936), 435. In *De Heraut* kwam hij hierop uitvoerig terug, zie *De Heraut*, 26 april, 3 en 10 mei 1936.
61. Bouma, 'Verslag Vereeniging van Predikanten', GTT 37 (1936), 438.
62. Bouma, 'Verslag Vereeniging van Predikanten', GTT 37 (1936), 440.
63. W. H. den Houting jr, *De erkenning van den Doop, buiten eigen Kerkverband bediend* (Kampen 1936). Besproken in GTT 38 (1937) 95-96.
64. H. H. Kuyper, *De katholiciteit der Gereformeerde Kerken* (Kampen 1937) 6.
65. Kuyper, *De katholiciteit*, 29.
66. Harinck, *De Reformatie*, 278-286. Informatie over deze faculteit in De Vries, *Calvinisten op de tweesprong*, 47 (noot 53).
67. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 20 mei 1935, van Harderwijk aan curatoren (no 73).
68. Zie voor het volgende De Vries, *Calvinisten op de tweesprong*, 294-303. In noot 263 is een deel van de brief afgedrukt.
69. Stellingwerff, *De vu na Kuyper*, 210-211.
70. Archief curatoren, *Notulen*, 18 april 1936. Zie over deze ontwikkelingen de studies van Stellingwerff, *Vollenhoven*, *Verburg*, *Dooyeweerd*, en Harinck, *De Reformatie*.
71. Zie over deze latere Kamper hoogleraar B. J. Aalbers, *Andries D. R. Polman. Met hart en ziel dienaar van het Woord* (Kampen 2003).
72. Zie behalve eerder genoemde literatuur ook Harinck, *De Reformatie*, 318-334.
73. Deel I had als titel: *Diagnose* (Kampen 1936). Er zouden in totaal vier delen verschijnen.
74. Harinck, *De Reformatie*, 334.
75. Berkouwer, *Zoeken en vinden*, 89.
76. Hepp was emeritus van de kerk van Watergraafsmeer, de kerk waarvan Berkouwer predikant was. Om die reden werd deze kerk bij de tuchtzaak tegen Hepp in Amsterdam-Zuid (waar Hepp woonde) betrokken. In verband met zijn huwelijksproblemen werd Hepp enige tijd geweerd van het avondmaal. Een en ander speelde in 1934 en 1935. Eerder al waren de collegae op de hoogte. In een brief van 22 augustus 1930 schreef Kuyper aan Grosheide over deze problemen en sprak hij over een 'dreigende catastrofe'. Zie HDC, Archief Grosheide, van H. H. Kuyper aan Grosheide.
77. Gesprek met G. P. Hartvelt op 7 april 2004. Hij kwam in 1940 aan.
78. Archief directeuren, *Notulen*, 20 april 1940.

79. Archief FdG, Dossier no 115, *Notulen*, 3 mei 1940; Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, van FdG aan curatoren, d.d. 10 mei 1940 (no 61). Hepp was nota bene zelf decaan, de brief was opgesteld door abactis Nauta.

80. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, van senaat aan curatoren, d.d. 31 mei 1940 (no 62). Behandeld op de vergadering van 17 mei. Zie Archief senaat, *Notulen*, 17 mei 1940.

81. Archief curatoren, *Notulen*, 21 juni en 18 september 1940.

82. Archief directeurs, *Notulen*, 1 juni, 15 juni en 11 juli 1940.

83. Zie 'Rede van prof.dr. A. Sizoo bij de overdracht van het rectoraat aan mr V. H. Rutgers, op woensdag 18 september 1940', in: *Jaarboek der Vrije Universiteit* (Amsterdam 1941), 30-47, aldaar 38.

84. Archief directeurs, *Notulen*, 20 juli 1940.

85. *Barthianisme en Katholicisme* (Kampen z.j. = 1940).

86. Verkuyll, *Gedenken en verwachten*, 44. Hij schreef overigens wel in het door Hepp geredigeerde weekblad *Credo*.

87. Berkouwer, *Zoeken en vinden*, 88; gesprek met H. N. Ridderbos op 7 april 2004.

88. De studenten werden geacht hun eigen lunch mee te nemen. Wat dat betreft was Hepp zuiniger dan Waterink die, als hij de eerstejaars thuis ontving, op taartjes tracteerde. Gesprek met G. P. Hartvelt op 7 april 2004.

89. Op instigatie van Hartvelts vader, die Hepp als predikant te Klundert had meegemaakt en buitengewoon goede herinneringen had aan diens prediking. 'Hepp kon onvoorstelbaar mooi preken'. Dit was een aanvulling op de colleges van Aalders, die een uur homiletiek en een uur preekbespreking gaf. Gesprek met G. P. Hartvelt op 7 april 2004.

90. Tot zijn Nederlandse promovendi behoorden G. Brillenburg Wurth, L. v.d. Zanden, K. Sietsma, D. J. de Groot, K. J. Cremer, G. C. Berkouwer, A. D. R. Polman, P. Prins, P. J. Richel, C. Steenblok en S. J. Ridderbos. Tot zijn buitenlandse promovendi behoorden onder anderen H. Kuiper, R. Bronkema, R. J. Danhof, A. B. du Preez en F. J. M. Potgieter.

91. Stellingwerff, *De vu na Kuyper*, 207-210.

92. Stellingwerff, *De vu na Kuyper*, 136-140 en 145-158.

[7] DE FACULTEIT DER GODGELEERDHEID IN OORLOGSTIJD

1. G. Zondergeld, *Geen duimbreed?! De Vrije Universiteit tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2002). Overigens bevestigt Zondergeld daarmee het bestaan-de beeld. In *Trouw* van 20 augustus 1945 heet het over de Vrije Universiteit: 'Een bolwerk van verzet'. Anders dan Blom, die in 1983 voor pleitte om deze vraagstelling los te laten, en anders dan Van der Heijden, die recentelijk be-

toogd heeft dat Nederland niet goed of fout maar grijs was, houdt Zondergeld staande dat het wel degelijk aankwam op principiële keuzes. Zie J. C. H. Blom, *In de ban van goed en fout. Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd* (Bergen 1983) en idem, 'The second World War and Dutch Society: Continuity and Change', in: A. C. Duke and C. A. Tamse (eds.), *Britain and the Netherlands. VI. War and Society* (Den Haag 1977) 228-248; C. van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen/Amsterdam 2001); G. Zondergeld, 'Continuïteit en discontinuïteit in de moderne Nederlandse Geschiedenis. De these van J. C. H. Blom nader bezien', in: G. Zondergeld, *Goed en kwaad. Vijftien opstellen, van fascisme tot pacifisme, van Rudolf Steiner tot Colijn* (Antwerpen-Apeldoorn 2002) 185-194. Zie ook de kritische opmerkingen van G. Harinck in zijn bespreking van Zondergeld in *BMGN* 119 (2004) 291-292. Hij noemt diens vraagstelling verouderd. Voor de kerkelijke verhoudingen zie men J. Ridderbos, *Strijd op twee fronten. Schilder en de gereformeerde 'elite' in de jaren 1933-1945 tussen aanpassing, collaboratie en verzet op kerkelijk en politiek terrein 1-11* (Kampen 1994). Zie ook het kort na de oorlog verschenen boek van Th. Delleman (red.), *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen z.j.). Na afronding van het manuscript verscheen G. Harinck (red.), *Tussen lijdelijkheid en verzet. Gereformeerden in bezettingstijd* (Barneveld 2005).

2. Zie Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 23-36. Zie ook G. van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* (Utrecht-Antwerpen 1973).

3. *De crisis der humanistische staatsleer in het licht eener calvinistische kosmologie en kennistheorie* (Amsterdam 1931).

4. Zie hierover Stellingwerff, *Vollenhoven*, 117-119. Vollenhoven hield over dit thema toespraken, gaf er colleges over en schreef in *De Standaard* een serie artikelen over de moderne gnostiek, onder meer bij de Nazi's.

5. Wel was er een instemmende recensie van Anema's boek over de grondslagen van het fascisme van de hand van G. M. den Hartogh, *GTT* 35 (1934) 490-492. Ook enkele kleinere en minder bekende geschriften werden besproken. Over Miskotte en de gereformeerde reacties op zijn dissertatie over het wezen der joodse religie uit 1932 zie men G. J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom, 1896-1970* (Kampen 1996) 269-273.

6. P. Prins, 'Een nieuw "dogma"', *GTT* 34 (1933) 305-338 en 35 (1934) 17-36. Deze artikelen werden gebundeld in *Hitler-regiem en religie* (Aalten 1934).

7. Hepp heeft in 1934/1935 tijdens het college sociale ethiek aandacht geschonken aan fascisme, nationaal-socialisme en de *NSB. H.D.C.* Verzameling collegedictaten.

8. H. C. Stoffels, 'Nieuw Jeruzalem in aanbouw. De opkomst van een soci-

ologisch bewustzijn in GTT tijdens de jaren zestig', in: Stoker en Van der Sar, *Theologie op de drempel*, 314-326, aldaar 315.

9. D. Th. Kuiper, 'Het Nederlandse protestantisme in ontwikkelingsperspectief (1860-1940)', in: J. de Bruijn (red.), *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987) 1-25.

458

10. Zie H. E. S. Woldring en D. Th. Kuiper, *Reformatorische maatschappij-kritiek. Ontwikkelingen op het gebied van de sociale filosofie en sociologie in de kring van het Nederlandse protestantisme van de 19e eeuw tot heden* (Kampen 1980), onder meer 35-38 en 40-42; J. Bolt, *A Free Church, a Holy Nation. Abraham Kuyper's American Public Theology* (Grand Rapids 2001) 427-428, legt eveneens een verbanding tussen de soevereiniteit in eigen kring en het onderscheid tussen de kerk als organisme en de kerk als instituut.

11. Voor het volgende Van Klinken, *Opvattingen*, 232-285 en 319-371. In Van Roon, *Protestants Nederland*, komen ook andere aspecten aan de orde, onder meer de houding tegenover de Duitse kerkstrijd. Zie bijvoorbeeld bladzijde 233, waar hij wijst op de terughoudendheid ten aanzien van de Duitse kerkstrijd in *De Heraut*.

12. Overigens was men in het algemeen afkerig van de rassenleer en van de aanvallen op het Oude Testament. Zo W. H. Gispen in *De Reformatie*, oktober en november 1933. Zie hierover ook Schilder in *De Reformatie*, 20 september 1935.

13. Van Es was de enige curator die vaak een tegemoetkomende houding ten opzichte van de Duitsers innam. Zie Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 251.

14. Zie Van Klinken, *Opvattingen*, 247-248; G. Kittel, *Die Judenfrage* (Stuttgart 1933); Grosheide, 'Het Jodenvraagstuk in Deutschland', *De Heraut*, 2 juli 1933.

15. Zie J. S. Vos, *Politiek en exegese. Gerhard Kittels beeld van het Jodendom* (Kampen 1983). Zie ook R. P. Erickson, *Theologians under Hitler. Gerhard Kittel, Paul Althaus and Emanuel Hirsch* (New Haven 1985), in het bijzonder 28-78.

16. Kittel, die in 1924 gastcolleges aan de VU had verzorgd en sedertdien met Grosheide bevriend was, was vanaf 1933 lid van de NSDAP. Vanaf 1922-1955 zijn er in het archief van Grosheide brieven van Kittel en zijn weduwe bewaard. Zie HDC Archief Grosheide. Uit alles blijkt dat de verhouding intiemer was dan alleen die van twee geleerden die af en toe met elkaar van gedachten wisselden over hun vak.

17. Overigens is het merkwaardig dat Grosheide voor de eerder genoemde studie van Prins een hartelijke aanbeveling schreef, omdat Prins in zeer afwijzende zin over Kittel en zijn boekje had geschreven.

18. *De Standaard*, 22 maart 1933. De ARP was in zijn afwijzing van het Duitse antisemitisme veel duidelijker dan de kerken. In joodse kring nam de waar-

dering voor Colijn dan ook toe. Van Klinken, *Opvattingen*, 240-241. Zie ook H. J. Langeveld, *Hendrikus Colijn 1869-1944* I-II (z.p. 1998-2004), aldaar II, 13-68.

19. Van Klinken, *Opvattingen*, 319-332.

20. Van Klinken, *Opvattingen*, 320-321. In de oorlog zou hij een veel mee-gaander houding tegenover de jodenvervolgning ten toon spreiden. Zie J. J. Buskes, *Waar stond de kerk?* (Amsterdam 1947) 67. Overigens ontbreekt een analyse van Kuypers *Heraut*-artikelen tijdens de oorlogsjaren.

21. *Acta*, 1933, Artikel 80, 117; Bijlage xviii; Ridderbos, *Strijd op twee fronten*, I, 162-163; Zondergeld, *Geen duimbreed!?*, 40 en H. J. Langeveld, *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946* ('s-Gravenhage 1989) 320-327.

22. Een uitgebreid verslag van de ingewikkelde gang van zaken rond de NSB is te vinden bij Ridderbos, *Strijd op twee fronten*, I, 203-234, en Harinck, *De Reformatie*, 320-329.

23. De tekst van de verklaring bij Harinck, *De Reformatie*, 325.

24. De tekst van de verklaring werd evenmin opgenomen in de gedrukte *Acta*.

25. Zie Ridderbos, *Strijd op twee fronten*, I, 228. *De Heraut*, 1 november 1936.

26. D. Nauta, 'De Theologische Faculteit der Vrije Universiteit', in: Th. Delleman (red.), *Opdat wij niet vergeten*, 301-306, aldaar 306.

27. G. J. van Klinken, "'Mijn weetgierigheid is eindeloos.'" In gesprek met prof. Hartvelt', in: Van Gelderen en Houtman (red.), *Profiel*, 144-174, aldaar 152. Hartvelt zelf meldde zich aan voor de 'Arbeitseinsatz'.

28. De VU kende één joodse medewerkster, mevrouw E. Jüdel. Zie Zondergeld, *Geen duimbreed!?*, 82-91. Ze is uiteindelijk ontslagen. Het is onbekend wat er van haar is geworden. De Ariër-paragraaf werd door alle hoogleraren getekend. Zie ook P. J. Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest. De Universiteit van Amsterdam tussen 1935-1950* (Amsterdam 1998); G. Hirschfeld, 'Die Universität Leiden unter dem Nationalsozialismus', *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* 23 (1997) 560-591; S. van Walsum, *Ook al voelt men zich gewond : de Utrechtse universiteit tijdens de Duitse bezetting 1940-1945* (Utrecht 1995) en S. Y. A. Vellenga, 'De uitdaging van crisis en bezetting, de jaren 1936-1945', in: Von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf*, 23-48. Na afronding van het manuscript verscheen K. van Berkel, *Academische illusies. De Groningse Universiteit in een tijd van crisis, bezetting en herstel, 1930-1950* (Amsterdam 2005).

29. In principe volgde men een vast schema van aantreden. Het rectoraat was altijd voor één jaar.

30. Op 9 februari 1940. Hij was net als Nauta in 1898 geboren.

31. J. van Dam (1896-1979), hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, werd in het najaar van 1940 secretaris-generaal van het ministerie Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming. Zie over hem P. J. Knegtmans, 'Onderwijspecificatie in de Nieuwe Orde. Jan van Dam (1896-1979)', in: P. J. Knegtmans e.a., *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schriek, Snijder en Van Dam* (Amsterdam 1996) 223-316. Over dit ministerie (voor en na de oorlog geheten Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen) zie Hans Knippenberg en Willem van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg. 75 Jaar ministerie van Onderwijs [Kunsten] en Wetenschappen 1918-1993* (Assen 1993) 177-313.

32. Zie Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 80-82, waarin hij beschrijft hoe de v.u.-bestuurders zich verzetten tegen invloed van de overheid op benoemingen. Tijdens de gezamenlijke vergadering van curatoren en directeuren van 11 januari 1941, waar besloten werd voet bij stuk te houden, verliet curator dr. W. A. van Es, predikant te Leeuwarden, ostentatief de vergadering. Hij bepleitte een meegaande houding tegenover de bezetter.

33. A. A. van Schelven (1880-1954) was de zoon van B. van Schelven, de grote kerkvorst uit de eerste decennia van de 20e eeuw. Hij studeerde theologie en werd predikant te Maarssen en Vlissingen. In 1918 werd hij benoemd tot hoogleraar geschiedenis aan de v.u. en om die reden buiten bediening gesteld. Over Van Schelven en de v.u. uitvoerig Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, reg. i.v. Direct na de oorlog werd hij op non-actief gesteld en later gedwongen ontslag te nemen.

34. Zie Nauta, 'Rede bij de overdracht van het rectoraat', in: *De v.u. in oorlogstijd*, 37.

35. Zie Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 131-132 en De Jong, *Koninkrijk*, VI, 598. Bij beiden ontbreken verwijzingen naar de bronnen.

36. Archief senaat, *Notulen Rector en assessoren*, 9 december 1942.

37. Archief senaat, *Notulen*, 7 november 1941: 'De rector zal zich van de kolonpositie op de hoogte doen houden en eventueel maatregelen nemen tot verlenging van de vacaties indien de kolonpositie daartoe aanleiding zou geven. Hij wordt daartoe door de senaat uitdrukkelijk gemachtigd'.

38. 'Rede bij de overdracht van het rectoraat', in: *De v.u. in oorlogstijd*, 33-55. Zo ook de weergave in *100 jaar studentenleven aan de v.u.* (Amsterdam 1980) 77-78. B. A. Knoppers, namens de v.u.-studenten lid van het studenten verzetsorgaan 'De Raad van Negen', lijkt uit te gaan van een bewuste keuze met het oog op de arbeidsinzet. Zie Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 135.

39. Van Dam verdacht Nauta ervan zijn boodschap naar buiten te hebben gebracht en ontbood hem ten departemente. Nauta ontkende dat hij deze geruchten had verbreid. Zie 'Rede bij de overdracht van het rectoraat' in: *De v.u. in oorlogstijd*, 38. Overigens deden de geruchten over ophanden zijnde razzia's al

langer de ronde. Kampen was begin december al zo goed als verlaten door de studenten. Zie De Graaf, *Monument*, 335.

40. *100 jaar studentenleven aan de v u* (Amsterdam 1980) 77-78. Ook de faculteitsverenigingen staakten hun werk. Men vreesde voor razzia's. Enkele dagen later volgden de hogescholen te Rotterdam en Tilburg het voorbeeld van de v u en lieten ook zij de kerstvakantie eerder beginnen.

41. J. Waterink, 'Rede bij de sluiting van de sociëteit van het studentencorps aan de Vrije Universiteit op 10 december 1942', in: *De v u in oorlogstijd*, 32-34.

42. Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 195-221, aldaar 195.

43. Zie *Verslag van het interview met D. Nauta, gehouden op woensdag 22 april 1987 te Amsterdam*. Dit materiaal is verwerkt in de scriptie van Edward van der Drift en Mark de Waard, *Prof. dr. D. Nauta* (1987). Later leidde dit tot een negatieve publicatie in *Ad Valvas*. Zie Erno Eskens, 'Rector Nauta aarzelde over "loyaliteitsverklaring"', *Ad Valvas* 21 oktober 1993. Terecht heeft Zondergeld afstand genomen van dat interview. Uit het interview blijkt telkens hoeveel Nauta was vergeten.

44. Rede bij de overdracht van het rectoraat aan prof. mr. J. Oranje op 22 september 1943, uitgesproken door prof. dr. D. Nauta', in: *De v u in oorlogstijd*, 35-55, aldaar 45.

45. Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 148. Ter vergelijking: Nijmegen 0,3%; Tilburg 2,2 %; Groningen 9,3 %; Rotterdam 11,7 %; Utrecht 22, 6 %; Wageningen 14,6 %; UvA 17,5 % en Delft 25,6 %.

46. Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 154-155.

47. Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 146, meent dat Nauta niets te verwijten valt.

48. Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 95.

49. Behalve aan directeuren en curatoren moet daarbij gedacht worden aan het college van rector en assessoren, dat vanaf 1932 fungeerde als een soort moderamen van de senaat. De notulen van dit college zijn ondergebracht in het senaatsarchief. Bovendien heeft Nauta veel samengewerkt met Oranje.

50. J. A. H. J. S. Bruins Slot,en ik was gelukkig. *Herinneringen* (Baarn z.j.) 116, een kwalificatie die vaak wordt aangehaald. Gevoegd bij het negatieve oordeel van Buskes over Kuiper in verscheidene publicaties, was daarmee het publieke vonnis geveld.

51. Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 95-97.

52. Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 62-66, en Ridderbos, *Strijd op twee fronten*, reg. i.v.

53. Van Klinken, *Opvattingen*, 341-344.

54. Van Klinken, *Opvattingen*, 341-344, aldaar 342 over Kuypers *Heraut*-artikel. Voor de tekst van het protest zie men Delleman (red.), *Opdat wij niet vergeten*, Document VIII. De Evangelisch-Lutherse en de Hersteld Lutherse Kerk

weigerden iedere vorm van medewerking aan dit protest.

55. Fragment uit het gedicht 'Der kerken klage', van Gerrit Kamphuis. Opgenomen in H. M. van Randwijk e.a., *Nieuw geuzenliedboek* (Amsterdam 1941). Zie hierover J. J. Buskes, *Waar stond de kerk?* (Amsterdam 1947) 62-64.

56. J. de Ruiter, *Jan Donner, jurist. Een biografie* (Haarlem 2003). Over het conflict in het convent 142-144 en de daar genoemde literatuur. Hervormde leden van het Convent als W. J. Aalders en J. R. Slotemaker de Bruïne aarzelden om het antisemitisme aan de orde te stellen. De kerk moest opkomen voor de christen-joden, aldus Aalders. En Slotemaker vond de voorbede voor de koningin belangrijker dan het protest tegen de jodenvervolgung.

57. Harinck bekritiseert het feit dat Kuyper niet op de gedenkplaque van de Vrije Universiteit wordt genoemd. Zie zijn bespreking van Zondergeld in *BMGN* 119 (2004) 291-292.

58. Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 244 en 251. Van Roon, *Protestants Nederland*, 307.

59. Zie 'Interview met prof. dr. D. Nauta', in: Puchinger, *De gereformeerde wereld*, 264.

60. Een goede studie over Kuyper is niet voorhanden.

61. *Strijd op twee fronten*, 11, 416.

62. Zie Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 62-66. In een aangrijpende brief aan Grosheide bedankte Kuyper hem voor zijn betoonde meelevens. Het sterven zelf, de propagandawinst die het *Handelsblad* daar uit wist te slaan, maar vooral het feit dat deze zoon zijn Heiland had verlaten, vormden voor Kuyper een ondraaglijke last. De brief is er een van een gebroken mens. Zie *HDC*, Archief Grosheide, Van Kuyper aan Grosheide, 9 februari 1944.

63. Gegevens ontleend aan Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 62-66, en Ridderbos, *Strijd op twee fronten*, s.v. Hepp.

64. Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 65 meldt over Johannes Hepp dat hij lid was van de *NSNAP*, later van de *NSB*. Hij vocht bij de Waffen-SS aan het Oostfront.

65. Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 65-66.

66. *Credo. Progressief-gereformeerd weekblad*. In mei 1940 stonden als medewerkers vermeld de predikanten J. Attema, A. de Bondt, M. Bouwman, N. Buffinga, J. Overduin, P. Prins, A. Pos, H. Veldkamp, J. Verkuyl, D. J. Couvéé en de Hongaarse hoogleraar J. Sebestyén.

67. *Credo*, 31 januari 1941 en 21 februari 1941.

68. Ridderbos, *Strijd op twee fronten*, 11, 111-113 en 115-117. Aan de abonnees werd een brief verstuurd: 'Naar aanleiding van een missive van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten inzake de consequentie van het Journalistenbesluit voor ons blad heeft de Redactie gemeend *Credo* niet langer te kunnen laten verschijnen'.

69. Ridderbos, *Strijd op twee fronten*, 11, 193-196, 198-206 en 289.

70. Arntzen, *Een theologenleven*, 54.

71. Archief curatoren, *Notulen*, 14 april 1948, bij de behandeling van de vraag van het ministerie of er nog iemand in aanmerking zou komen voor een lintje. Hepp was op dat moment de langst dienstdoende hoogleraar en had bovendien onlangs herdacht dat hij 25 jaar hoogleraar was.

72. De brief van Hepp is alleen in afschrift bewaard gebleven, Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 6 februari 1950, van Hepp aan directeuren. Zie voor de context van deze brief hoofdstuk 1x.

73. Ridderbos, *Strijd op twee fronten*, 11, 414-416, wijst erop dat voor hen verzet tegen de bezettende macht ongeoorloofd was, tenzij deze zich vergreep aan de rechten van christelijke organisaties. In dat kader noemt hij in het bijzonder het verzet van Greijdanus tegen de arbeidsdienst. Nergens in deze studie blijkt dat Hepp afweek van dit standpunt. Zondergeld heeft zich voor zijn beeldvorming van Hepp onder meer gebaseerd op de niet-gepubliceerde doctoraalscriptie van R. W. Mudde, *Gereformeerde reacties op de Duitse bezetting. Mei 1940 – juni 1941* (Doctoraalscriptie geschiedenis, Vrije Universiteit, 1991). Deze is te raadplegen op het HDC. Sterker dan Mudde zou ik willen benadrukken dat het gezag van de Duitse overheid voor Hepp begrensd was.

74. Uit de correspondentie tussen Kuyper en Grosheide valt op te maken dat Grosheide in 1944 en 1945, toen Kuyper ernstig ziek was en te Apeldoorn en later te Groningen verbleef, een belangrijke rol heeft gespeeld om de continuïteit van het blad te garanderen. Nauta schreef er niet in, de toekomstige opvolger van Van Gelderen, W. H. Gispen wel. Een andere trouwe scribent was D. J. de Groot.

75. J. H. Bavinck, *Herinneringen aan het laatste oorlogsjaar 1944-1945*, HDC, Archief J. H. Bavinck. In het dagboek is veel aandacht voor de vorderingen van de geallieerden, voor geruchtenstromen over slachtoffers, voor eten, en voor de twee gevangen genomen zonen van Bavinck. Het universitaire leven is bijna geheel afwezig.

76. Mededeling D. van Keulen.

77. Hij overleed op 6 februari 1943.

78. Zie 'Rede bij de overdracht van het rectoraat' in: *De vu in oorlogstijd*, 40.

79. Nauta, 'De Theologische Faculteit der Vrije Universiteit', in: Th. Delleman (red.), *Opdat wij niet vergeten*, 301.

80. Zie bijvoorbeeld *Acta*, 1943-1945, Artikel 66.

81. Endedijk, GKN, 11, 143-144.

82. *Acta*, 1920, Artikel 29.

83. *Acta*, 1939/1943, Artikel 906 sub 16.

84. Op 25 juni 1943 deed Nauta verslag van wat er tot dan toe gepasseerd was aan examens (*Acta*, 1943/1945, Artikel 44, Bijlage xv). Tijdens de Synode van

Zwolle (1946) werd opnieuw verslag gedaan, zie *Acta*, 1946, Artikel 329 en Bijlage LXXI).

85. Nauta, 'De Theologische Faculteit der Vrije Universiteit', in: Th. Delleman (red.), *Opdat wij niet vergeten*, 305.

86. Overigens is niet duidelijk waarom de andere hoogleraren hieraan niet meewerkten en waarom er slechts twee dagen beschikbaar waren.

87. De spoorwegstaking maakte het reizen bijna onmogelijk.

464 88. Hartvelt vertelde dat toen hij in september 1944 vanuit zijn woonplaats Rotterdam Amsterdam niet kon bereiken, Grosheide de vragenlijst opstuurde naar zijn wijkpredikant Brillenburg Wurth, onder wiens toezien oog Hartvelt vervolgens het tentamen maakte.

89. Archief FdG, *Ingekomen stukken*, 29 maart 1945. Van de voorafgaande correspondentie werden de faculteit afschriften gestuurd door curatoren.

90. HDC, Archief Bavinck en Archief curatoren, *Notulen*.

91. Nauta, 'De Theologische Faculteit der Vrije Universiteit', in: Delleman (red.), *Opdat wij niet vergeten*, 303-305; *Acta*, 1943/1945, comité-zittingen Artikel II en V (24 en 25 juni 1943).

92. *Acta*, 1943/1945, Bijlage XCVII

93. *Acta*, 1946, Bijlage XXVI.

94. Archief deputaten, inventarisno 42, *Album van hen, die opgeleid worden tot predikant in de Gereformeerde Kerken in Nederland, ingesteld teneinde vrijstelling van arbeidsdienst te verkrijgen voor theologische studenten, 1943-1944*. Zie ook inventarisno 43, *Correspondentie over inschrijving in het album als bedoeld onder inventarisno 42*.

95. In dit verband wijs ik ook nog op curator Van Es, die eerder reeds ter sprake kwam, en op curator ds. T. Ferwerda, die net als Hepp en Kuyper berusting predikten. Toen echter in de Keizersgrachtkerk waar Ferwerda predikant was, wapens werden gevonden, werd hij zonder pardon gefusilleerd, samen met koster S. van der Baan. Over Ferwerda en zijn houding tegenover de Duitsers zie Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 195.

96. Ridderbos, *Strijd op twee fronten*, II, 418-426.

97. Harinck heeft in zijn genoemde bespreking van Zondergeld de vraag opgeworpen of de concentratie op het kerkelijk conflict ook niet het gevolg is geweest van de verminderende invloed aan de universiteit. Zie BMGN 119 291-292. Dit lijkt me een onjuiste suggestie.

98. Zondergeld telt in 1939 33 beroepskrachten aan de VU.

99. Endendijk, GKN, II, 19.

100. J. Ridderbos, 'De mens als onderdeel van een groter geheel. Het belang van de (bevolkingsgroep-) bij de geschiedschrijving van de Duitse bezetting', in: Harinck, *Tussen lijdelijkheid en verzet*, II-22.

101. Tegen Endendijk: geen enkele Kamper student verloor in de oorlogsjaren het leven.

102. Zie De Groot en De Jong, *Vier eeuwen*, 64-69; S.Y.A. Vellenga, 'De uitdaging van crisis en bezetting, de jaren 1936-1945', in: Von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf*, 23-48 en S. van Walsum, *Ook al voelt men zich gewond*. De grote Utrechtse theologische faculteit verloor twee studenten. De faculteit paste zich aan, geen van de hoogleraren speelde een rol in het verzet. De kerkelijke hoogleraren te Utrecht hebben overigens geadviseerd de loyaliteitsverklaring niet te tekenen en zich te onttrekken aan de 'Arbeitseinsatz'. Het waren studenten die (af en toe) protesteerden. Zie over de studenten F.G.M. Broeyer, 'Den Vaderlant Ghetrouwe: Het Corps tijdens de bezetting', *Reünisten Vox* 2004, 6-11.

103. Archief FdG, Dossier no 57, *Notulen faculteitsraad*, 10 januari 1977.

104. Archief FdG, Dossier no 57, *Notulen faculteitsraad*, 7 februari 1977 (voortgezet 14 februari).

105. Mededeling ds. J.F. Mos d.d. 31 maart 2004.

[8] NAOORLOGSE ONTWIKKELINGEN IN DE NEDERLANDSE SAMENLEVING

1. G. Dekker, *De stille revolutie. De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990* (Kampen 1992) 19-40.

2. C.A. van Peursen, *Strategie van de cultuur: een beeld van de veranderingen in de hedendaagse denk- en leefwereld* (Amsterdam 1972 = 2e druk).

3. Over de achtergronden van het begrip verzuiling zie men James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam/Meppel 1995) 36-37. Zie over de zorgvuldige wijze waarop dit begrip gehanteerd dient te worden Dekker, *De stille revolutie*, 37-38.

4. Paul Luykx en Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997).

5. Overigens verdient het pleidooi van D. Bosscher gehoor, die er voor pleit de jaren vijftig niet alleen als kraamkamer van de jaren zestig te zien. D. Bosscher, 'De jaren vijftig episch geduid', *B M G N* 112 (1997) 209-226.

6. Kennedy, *Nieuw Babylon*, 9-22. Het citaat van Lammers staat op bladzijde 19.

7. Kennedy, *Nieuw Babylon*, 25.

8. Voor het volgende zie men naast de geschiedschrijving van Endedijk ook J. Plomp, *Een kerk in beweging. De Gereformeerde Kerken in Nederland na de tweede wereldoorlog* (Kampen 1987).

9. J.E. Post, *Gereformeerd zijn en blijven, een wankel evenwicht?* (Heerenveen 1998) 137-139. Dekker, *De stille revolutie*, 14.

10. Plomp, *Een kerk in beweging*, 14-17; F.T. Bos, 'Van scheurmaking tot

broedertwist. De houding van de synoden van de Gereformeerde Kerken ten opzichte van de Vrijmaking', JGGKN 5 (1991) 133-175.

11. Plomp, *Een kerk in beweging*, 15.

12. Dekker, *De stille revolutie*, 41-44; Post, *Gereformeerd zijn en blijven*, 142-143.

13. Th. Booy, *Kerk en jeugd* (Amsterdam z.j.); Th. Booy en A. Bouman, *Gereformeerden waarheen? Inleiding tot een gesprek over de koers van het gereformeerde leven* (Kampen 1951).

466

14. Post, *Gereformeerd zijn en blijven*, 142-143. Zie ook B. J. Aalbers, "Ik vind dat het nú moet gebeuren." Van Woudschotenbeweging tot Gemeentetoerusting', *Historisch tijdschrift GKN*, no 3, november 2003, 2-11.

15. Zie J. G. Feenstra e.a., *Gereformeerden, waarom?* (Delft 1951). De theoloog S. U. Zuidema (1906-1975) werd in 1948 buitengewoon hoogleraar filosofie, in 1954 gewoon hoogleraar; Van Riessen werd in 1963 een van de opvolgers van Vollenhoven. Andere medewerkers aan deze bundel waren ds. H. Veldkamp en Ad Kuiper. Overigens noemt Booy in een terugblik de Kamper hoogleraar K. Dijk zijn grootste tegenstander, zie G. Puchinger, 'Interview met Thijs Booy, Ben van Kaam en Han Lammers', *De gereformeerde wereld*, 163-194, aldaar 169.

16. Plomp, *Een kerk in beweging*, 17-19 en 32-36. Zie ook J. van den Berg, 'De gereformeerden en de oecumenische beweging', in: W. F. Golterman en J. C. Hoekendijk (red.), *Oecumene in het vizier* (Amsterdam 1960) 9-22.

17. Zie hierover Stellingwerff, *De vu na Kuypers*, 359-376.

18. Plomp, *Een kerk in beweging*, 84-87.

19. Zie ook *Verdeeldheid en gemeenschap, enige uitspraken van de Synode van Apeldoorn 1961/1962*.

20. Kennedy, *Nieuw Babylon*, 45-49; Post, *Gereformeerd zijn en blijven*, 151-173.

21. Zie ook de interviews in Puchinger, *De gereformeerde wereld*, een boek dat in 1966 verscheen.

22. M. J. Arntzen, *De crisis in de Gereformeerde Kerken* (Amsterdam 1965).

23. De brief is ondertekend door W. van Veen en J. W. Vrieling uit Harderwijk. Zie hierover hoofdstuk XI.

24. De uitdrukking is van ds W. C. van den Brink naar aanleiding van de Synode van Sneek (1969/1970). Zie Endedijk, GKN, 11, 226-227. Over deze synode zie men hoofdstuk XI.

25. Dekker, *De stille revolutie*, hoofdstuk 8.

26. Luykx en Slot verklaren de titel van hun studie *Een stille revolutie?* evenmin. Merkwwaardigerwijze wordt de studie van Dekker niet genoemd, hoewel de titel daaraan lijkt te refereren. Overigens publiceerde Th. Booy een boek onder de titel *Een stille omwenteling. Het gereformeerde leven in onze jeugd* (Amsterdam 1956).

27. Zo ook Post, *Gereformeerd zijn en blijven*. Voor de ontwikkelingen in de Gereformeerde Kerken na w.o. 11 in het bijzonder hoofdstuk 4.

28. *De stille revolutie*, 203-204.

29. Veenhof signaleert deze voorzichtige verandering ook bij het GTT. Zie 'Het GTT ging een eeuw lang mee', in: Stoker en Van der Sar, *Theologie op de drempel*, 48.

30. G. Ch. Aalders, *De exegese van Gen. 2 en 3 en de beslissing der Synode van Assen* (Kampen 1926) 9.

31. Zie over hem C. Houtman, *Overtuigd van de relevantie van de Schrift. Jan Leunis Koole als theoloog en exegeet* (Kampen 1998).

32. G. Heitink, *Tussen 'oprit 57' en 'afslag 03'; de weg, het landschap en de praktische theologie* (Amsterdam 2003) 8-9.

33. A. M. Lindeboom, *De theologen gingen voorop. Een eenvoudig verhaal van de ontmanteling van de Gereformeerde Kerken* (Kampen 1987).

467

[9] HERORIENTATIE 1945-1960

I. Zie de literatuur over de these van Blom in hoofdstuk VII.

2. Archief J. Waterink, doos 2, juli/december 1945. Het stuk is gedateerd 9 juli 1945.

3. Beiden zouden later hoogleraar te Kampen worden.

4. Archief FdG, Dossier no 115, *Notulen*, 31 mei 1946.

5. HDC, Archief FdG, Dossier no 115, *Notulen*, 26 april en 20 juni 1945. Blijkbaar is de faculteit tijdens een latere vergadering teruggekomen op de voorgenomen vermindering van het aantal uren kerkgeschiedenis.

6. Archief deputaten, Inventarisno 41, *Ingekomen stukken*, 5 januari 1948, van N. de Bakker aan deputaten.

7. Ook anderen wezen op het inspirerende onderwijs van Berkouwer en Ba-vinck. Zie bijvoorbeeld J. T. Bakker, 'Vijfenveertig en verder', *Kabats* 8 (1995) nr 3, 3-5. Dit faculteitsblad is niet algemeen toegankelijk. De door mij genoemde artikelen uit dit blad zijn gedeponneerd bij het HDC, Archief M. J. Aalders, *125 jaar Faculteit der Godgeleerdheid*.

8. Archief deputaten, Inventarisno 32, *Notulen*, 27 juni 1949. De brief was kort na ontvangst rondgestuurd, waarbij de deputaten hun mening er op aantekenden.

9. Een soortgelijke kritiek circuleerde rond 1950 te Kampen. Zie B. J. Aal-bers, 'Rond 1950', in: J. van Gelderen e.a. (red.) 100 + 10. *De Gereformeerde Kerken in Nederland en haar hogeschool te Kampen* (Kampen 1975) 82-86, aldaar 86.

10. Wat met 'aanblijven' is bedoeld, is niet duidelijk. Het meest waarschijn-

lijk is dat ze verwacht hadden dat Hepp in 1945, toen Berkouwer een volledige betrekking kreeg, met emeritaat zou zijn gegaan. Of wisten ze al dat Hepp niet van plan was emeritaat aan te vragen? Zie hieronder.

11. Telefoongesprek met Endedijk d.d. 21 augustus 2003.

12. Endedijk, GKN, II, 146 en 151. Zie ook Heitink, *Biografie van de dominee* (Baarn 2001) 198. Heitink plaatst de behoefte aan een aanvullende opleiding ten onrechte in de jaren zestig.

13. Gesprek met Hartvelt op 7 april 2004.

14. *Acta*, 1952/1953, Artikel 101 en Bijlage xxiii. De hervormde kerk had in 1950 leervicariaat ingevoerd en aan de opleiding een seminarie-cursus in de praktische en pastorale vakken toegevoegd. Zie A. de Groot, 'De Faculteit der Godgeleerdheid', in: Von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf*, 322. Zie ook *Biografie van de dominee*, 198-202.

15. Zie hieronder.

16. Omdat dit in feite vooral een kerkelijke aangelegenheid betreft, laat ik een beschrijving van de ingewikkelde wordingsgeschiedenis van deze opleiding achterwege en beperk ik me tot enkele hoofdlijnen. Veel materiaal is samengebracht in Archief FdG, Dossier no 1, *Ingekomen stukken*.

17. Het plan was opgesteld door J. H. Bavinck, G. Wurth, A. D. R. Polman en R. Schippers. Zie *Acta*, 1957/1958, xxiii a, subbijlage 2.

18. *Acta*, 1957/1958, Artikel 117, 119, 175 en 176 en Bijlage xxxvii.

19. Voor de afrondende besluitvorming zie men Archief directeuren, *Notulen*, 23 mei 1958. Het ging vooralsnog om een aanstelling voor één jaar. Op 3 juni 1958 vond een gesprek plaats met Popma over zijn werkzaamheden. Zie Archief FdG, Dossier no 329, *Notulen*, 3 juni 1959, naar aanleiding van een voorstel van Popma, Archief FdG, Dossier no 1, *Ingekomen stukken*, Schema praktische opleiding.

20. *Acta*, 1959/1960, Bijlage xii en Artikel 68. Een en ander was niet verlopen zonder discussie. Zie ook *Acta*, 1957/1958, Artikel 417 en Bijlage xca en xcb. Zie verder het register onder *opleiding*.

21. Een overgangsregeling was onvermijdelijk. Pas de studenten die in de cursus 1960/1961 hun propedeutisch examen zouden halen, zouden de complete aanvullende opleiding moeten doen. Deze regeling werd op verzoek van de theologische studentenvereniging voor de vierde- en vijfdejaars studenten enigszins versoepeld. Zie *Acta*, 1959/1960, Bijlage lxvii en Artikel 363.

22. Zie *Acta*, 1959/1960, Artikel 365. Zie over hem J. J. van Nijen, 'Jurjen Thomas', *Historisch Tijdschrift GKN*, no 5, mei 2004, 8-10.

23. Popma zou nog tot 1968 de colleges homiletiek aan de faculteit verzorgen.

24. *Acta*, 1969/1970, Artikel 338 en de daarbij behorende bijlagen. Zie het register *Aanvullende opleiding*.

25. Zoals al eerder gebleken is, waren bij een benoeming verschillende partijen betrokken. Ter wille van de leesbaarheid geef ik in deze paragraaf een samenvatting van mijn bevindingen. Niet alle gegevens uit de archieven worden genoemd.

26. Zie Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 28 februari 1942, van letteren aan curatoren (no 46). Een motief hiervoor valt uit deze brief niet op te maken. Op de vergadering van 16 maart werd dit verzoek afgewezen, hetgeen aanleiding was om op 15 juni te overleggen met Woltjer en Goslinga. Curatoren besloten daarna directeuren voor te stellen aan deze wens gehoor te geven. Zie Archief curatoren, *Notulen*, 16 maart 1942 en 15 juni 1942. Zie ook Archief directeuren, *Notulen*, 21 maart en 3 juli 1942; Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 18 juni 1942, van curatoren aan directeuren (no 135). In zijn brief aan directeuren van 2 mei 1945 refereerde Van Gelderen aan het feit dat hij van directeuren een 'wenk ontving om de zaak in statu quo te laten'. Zie Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 2 mei 1945, van Van Gelderen aan directeuren (no 48). In de notulen van directeuren valt over die 'wenk' niets te lezen, ook niet in het verslag van de vergadering van 25 april 1942 waar Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 127-128, naar verwijst.

27. Zie hierover Zondergeld, *Geen duimbreed?!*, 80-82, 104-III en 127-128.

28. Archief directeuren, *Notulen*, 30 juni 1945 (besluitvorming); voor de officiële benoemingsbrief zie men Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 24 augustus 1945, van directeuren aan Gispén (no 170, afschrift).

29. G. C. Berkouwer, *Wereldoorlog en theologie* (Kampen z.j. (1945)).

30. Archief directeuren, *Notulen gezamenlijke vergadering van directeuren en curatoren*, 6 mei 1944; Archief directeuren, *Notulen*, 18 augustus 1945.

31. Een uitvoerige schets van de slepende gang van zaken is te vinden in Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 14 april 1945, van Verdam aan zijn medecuratoren Van Es en J. Wessels (no 167, afschrift).

32. Zie Archief directeuren, *Notulen gezamenlijke vergadering van directeuren en curatoren*, 25 mei 1945. Berkouwer was inderdaad gepolst over een benoeming. Zie Van Staaldoune, *Om de lijn der Afscheiding*, 418-425.

33. Archief directeuren, *Notulen gezamenlijke vergadering van directeuren en curatoren*, 2 juni 1945.

34. Zie Archief FdG, Dossier no 115, *Notulen*, 26 april 1945 en Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 28 november 1944, van Nauta aan curatoren (nb 1945, no 22) en 28 april 1945, van FdG aan curatoren (no 24).

35. Zie ook Van Staaldoune, *Om de lijn der Afscheiding*, 418-425 en Gemeente-Archief Kampen, Archief Den Hartogh, inventarisno 31, van Berkouwer aan Den Hartogh, 28 juni 1945, waarin Berkouwer zijn collega uitlegt waarom hij een benoeming te Kampen niet zal aanvaarden. Hij wijst op zijn voorkeur voor de historische vakken; op de weerstand die hij als voormalig synode-voorzitter

zou oproepen; op het feit dat hij nog een aantal promovendi begeleidde en op het feit dat hij verwachtte na zijn vertrek van de v u niet te zullen worden opgevolgd.

36. Archief curatoren, *Notulen*, 16 juni 1945. Directeuren stelden zich diezelfde dag nog achter dit standpunt. Archief directeuren, *Notulen gezamenlijke vergadering van directeuren en curatoren*, 16 juni 1945. Zie ook Archief directeuren, *Notulen*, 30 juni en 28 juli 1945.

470 37. *Acta*, 1944/1945, Artikel 552. Over Berkouwer werd niet gesproken. Het was inmiddels bekend dat hij een benoeming zou weigeren.

38. Archief directeuren, *Notulen*, 18 augustus 1945. Het voorstel daartoe werd door curatoren ingediend bij monde van de aanwezige president-curator.

39. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 24 augustus 1945 (NB twee brieven), van directeuren aan Berkouwer (no 167, afschrift, en 168, afschrift) en de definitieve, gecorrigeerde versie van de benoemingsbrief in Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 8 september 1945, van directeuren aan G. C. Berkouwer (no 182, afschrift). In de eerste versie van de benoemingsbrief stond nog de geschiedenis van de nieuwere theologie en ontbrak de symboliek.

40. Curatoren spraken daarover naar aanleiding van de bovengenoemde brief van de studentenvereniging. Zie ook hieronder. Voor de faculteitsvergadering zie Archief FdG, Dossier no 329, *Notulen*, 9 december 1949.

41. Deze was de zoon van zijn collega J. Ridderbos te Kampen en in 1939 bij Aalders gepromoveerd op *De 'werkers der ongerechtigheid' in de individuele psalmen. Een beoordeling van Mowinckels opvatting* (Kampen 1939).

42. Er werd enige haast gemaakt omdat Ridderbos ook op tal stond voor de vacature Oude Testament in Kampen.

43. De splitsing van ethiek en dogmatiek was een wens van Berkouwer. Zie G. C. Berkouwer, 'Beste Rein', in: Tj. Baarda e.a., *Ad interim. Opstellen over eschatologie, apocalyptiek en ethiek, aangeboden aan prof. dr. R. Schippers ter gelegenheid van zijn vijf en twintig-jarig ambtsjubileum als hoogleraar aan de faculteit der godgeleerdheid van de Vrije Universiteit* (Kampen z.j. = 1975) 7-13, aldaar 8.

44. Zie over hem Puchinger, 'Interview met Prof. Dr. R. Schippers', in: Puchinger, *Hervormd-Gereformeerd*, 127-166; Tj. Baarda, 'Bij het afscheid van prof. dr. R. Schippers', GTT 77 (1977) 221-223; J. Veenhof, 'In memoriam prof. dr. Reinier Schippers', GTT 89 (1989) 129-131 en S. J. Noorda, 'Een theoloog in rapport met zijn tijd. Prof. dr. Reinier Schippers (1907-1989)', GTT 90 (1990) 129-145.

45. Schippers was eerder genoemd in 1942 bij het emeritaat van Greijdanus te Kampen. Ook toen stond hij tegenover Koole (en H. N. Ridderbos). Zie Van Staalduijn, *Om de lijn der Afscheiding*, 172-176.

46. Archief directeuren, *Notulen*, 11 juni en 17 september 1949

47. Archief directeuren, 15 oktober 1949, waarin een verslag van het gesprek met Hepp is opgenomen; *Notulen*, 18 februari 1950 (definitieve besluitvorming over het gedwongen emeritaat). Het ging om de toepassing van Artikel 4, lid 2 van de *Algemeene voorwaarden waarop hoogleeraren worden aangesteld*. Dit luidde als volgt: 'Een hoogleeraar, die zijn 70e levensjaar heeft voleindigd of die om redenen van zijn gezondheid zijn ambt niet meer kan waarnemen, heeft recht op emeritaat. Het kan hem om diezelfde redenen, ook tegen zijn wensch, door directeuren verleend worden, met goedkeuring van curatoren of van de gecombineerde vergadering van directeuren en curatoren en nadat vooraf, zoowel de hoogleeraar zelf als ook de faculteiten waartoe hij behoort, en den senaat hierover zijn gehoord'. Vastgesteld d.d. 4 juli 1907.

48. Archief directeuren, *Notulen*, 20 mei 1950, en *Ingekomen stukken*, 17 april 1950, van Hepp aan directeuren (no 209). Voordat dit kon ingaan, overleed hij.

49. Archief FdG, Dossier no 329, *Notulen*, 20 januari 1950.

50. Aalders tijdens een vergadering van directeuren op 17 juni 1950, waar hij als rector q.q. aanwezig was. Zie Archief directeuren, *Notulen*, 17 juni 1950.

51. Archief curatoren, *Notulen*, 16 mei 1950. Eerder al was opgemerkt dat er op deze manier voor de ambtelijke vakken geen 'totaalpakket' op tafel lag, zie Archief curatoren, *Notulen*, 11 maart 1950.

52. Archief curatoren, *Notulen*, 22 mei 1950.

53. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 5 juni 1950, van curatoren aan directeuren (no 266). Curatoren maakten wel gewag van hun bezwaren

54. Archief directeuren, *Notulen*, 17 juni 1950; Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 19 juli 1950, van directeuren aan curatoren (no 286).

55. Archief deputaten, Inventarisno 32, *Notulen*, 12 juli 1950, en Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 12 juli 1950, van deputaten aan directeuren (no 360).

56. Archief curatoren, *Notulen*, 7 juni 1952; Archief FdG, Dossier no 329, *Notulen*, 13 juni 1952.

57. Archief FdG, Dossier no 329, *Notulen*, 20 januari 1950. Het is Berkouwer geweest die Schippers voor een benoeming gepolst heeft. Zie Berkouwer, 'Beste Rein', in: Baarda e.a., *Ad interim*, 8. Blijkens dezelfde passage was het Grosheide die dit beding rond de benoeming van Schippers had ingebracht. Schippers werd van dat beding blijkens diezelfde notulen op de hoogte gebracht. Hij werd derhalve dat hij de beoogde opvolger van Grosheide was.

58. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 16 juni 1952, van FdG aan curatoren (no 304); Archief curatoren, *Notulen*, 13 september en 11 oktober 1952 (overleg curatoren en faculteit).

59. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 7 januari 1953, van FdG aan curatoren (no 9). Schippers had nog enkele weken bedenktijd gevraagd, maar was

toch akkoord gegaan. Zie Archief FdG, Dossier no 329, *Notulen*, 21 november en 22 december 1952.

60. Archief curatoren, *Notulen*, 7 februari 1953; Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 12 maart 1953, van curatoren aan directeuren (no 158).

61. Archief deputaten, Inventarisno 32, *Notulen*, 16 april 1953; Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 22 april 1953, van deputaten aan directeuren (no 353). De afrondende besluitvorming door directeuren vond plaats op 20 juni 1953. Zie Archief directeuren, *Notulen*, 20 juni 1953.

472

62. M. J. Mulder, 'In memoriam prof. dr. W. H. Gispen', GTT 86 (1986) 230-232, aldaar 231.

63. Endedijk, *BLGNP*, v, 206-208, wijst op de moeite die Gispen had met allerlei ontwikkelingen, Mulder op de ruimte die Gispen bood. Zie ook C. Houtman, 'Prof. Dr. W. H. Gispen (1900-1986). Een plaatsbepaling en kenschets van zijn werk', GTT 87 (1987) 177-191.

64. Mulder, 'In memoriam prof. dr. W. H. Gispen', GTT 86 (1986) 231-232.

65. In de *Almanak* van 1925 staat in de rubriek 'Varia' (blz 138) over Gispen het volgende: 'C'est un terrible métier que celui qui consiste à faire rire les honnêtes gens.' (Molière).

66. Zie Houtman, 'Gispen', GTT 87 (1987), 188-189, die Ridderbos en Gispen met elkaar vergelijkt. Zie ook H. Leene, 'Wereldbeeld en geschiedenisbeeld', in: Stoker en Van der Sar, *Theologie op de drempel*, 61-87, in het bijzonder 70-73.

67. Aalbers, 'Causerie', in: Van Gelderen, *Verslag van de bijeenkomst op 19 april 1999 in de Aula van de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland ter gelegenheid van de herdenking van het feit dat honderd jaar geleden Gerrit Marinus den Hartogh werd geboren* (Kampen 1999) 12-22, aldaar 13. Opgetekend uit de mond van H. N. Ridderbos.

68. *Getuigen van Jezus Christus in het Nieuwe Testament* (Franeker 1938).

69. Tj. Baarda, 'Bij het afscheid van prof. dr. R. Schippers', GTT 77 (1977) 221-223. Zie ook de andere genoemde literatuur over Schippers.

70. Zie hierover ook het volgende hoofdstuk.

71. Zie over het volgende Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 352-365 en Veenhof, '100 jaar theologie', in: Van Os en Wieringa, *Wetenschap en rekenschap*, 82-84.

72. Zie Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, in het bijzonder blz. 358.

73. Zie Stellingwerff, *De vu na Kuyper*, 365-376.

74. Zie bijvoorbeeld Stellingwerff, *De vu na Kuyper*, 145-158, over Hepp en de natuurwetenschappen. Hij werd volstrekt niet serieus genomen. Aalders was in zijn studie *De goddelijke openbaring in de eerste drie hoofdstukken van Genesis* (Kampen 1932) tot de conclusie gekomen dat de schepping van het mensengeslacht zo'n 15.000 jaar voor Christus moet hebben plaatsgehad. Dit boek

betekende het einde van het gesprek tussen de theologen en de wetenschappelijk gevormde kerkleden, aldus Stellingwerff, *De vu na Kuypers*, 366.

75. Zie Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 417; G. J. Sizoo e.a., *De ouderdom der aarde* (Kampen z.j.) en *Gereformeerd Weekblad*, 6 maart 1953.

76. Stellingwerff, *De vu na Kuypers*, 370.

77. Uitnodigingen waren ook verstuurd naar H. N. en N. H. Ridderbos, naar A. D. R. Polman, A. de Bondt en de studentenpredikant J. M. van Minnen. De broers Ridderbos lieten weten verhinderd te zijn. Zie Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 418.

78. *Beschouwingen over Genesis I. Referaat voor de zevenendertigste wetenschappelijke samenkomst op 7 juli 1954* (z.p. 1954; tweede druk Kampen 1963).

79. *Beschouwingen over Genesis I*, 21.

80. Zo Houtman, 'Gispen', *GTT* 87 (1987), 188.

81. J. Lever, *Creatie en evolutie* (Wageningen 1956). Zie hierover Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 418-422.

82. Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 375-422. Voor de 'wissel' zie blz 415-416.

83. *Gereformeerd Weekblad*, 16 oktober 1959

84. Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 424-425.

85. Archief deputaten, Inventarisno 32, *Notulen*, 1 maart 1956; Archief FdG, Dossier no 2, *Ingekomen stukken*, 16 maart 1956, van deputaten aan FdG.

86. De faculteit wees erop dat 'ook buiten het contact via colleges en tentamens velerlei wegen openstaan voor het onderhouden van de band tussen de leden der universitaire gemeenschap'. Wel was zij zich ervan bewust, dat zij niet altijd bedacht was op het zoeken naar goede en nieuwe wegen om dit contact te versterken en sprak zij de hoop uit hierover binnen niet al te lange tijd met deputaten van gedachten te kunnen wisselen. Zie Archief deputaten, Inventarisno 41, *Ingekomen stukken*, 9 april 1956, van FdG aan deputaten. In het verslag aan de Synode van Assen (*Acta*, 1957/1958, Bijlage xxii), waarin van deze briefwisseling melding werd gemaakt, legden deputaten een verband met de gesprekken over de aanvullende opleiding. De aanvullende opleiding had derhalve niet alleen maar tot doel te komen tot een 'meer op de praktijk gerichte opleiding', maar ook het contact tussen studenten en hoogleraren te verbeteren.

87. Archief curatoren, *Notulen*, 5 oktober 1957.

88. Archief FdG, Dossier no 329, *Notulen*, 10 juni 1958.

89. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 20 juni 1958, van FdG aan curatoren (no 402).

90. Archief curatoren, *Notulen*, 13 september 1958; Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 1 oktober 1958, van FdG aan curatoren (no 499).

91. Van den Berg was bij J. H. Bavinck te Kampen gepromoveerd op een stu-

die uit de zendingsgeschiedenis, *Constrained by Jesus' love: an inquiry into the motives of the missionary awakening in Great Britain in the period between 1698 and 1815* (Kampen 1956). Sedert 1950 was het mogelijk om te Kampen te promoveren. Daartoe was de Johannes Calvinstichting in het leven geroepen. Deze richtte de Theologische Academie op, waaraan de Kamper hoogleraren werden benoemd. Aan deze academie konden theologiestudenten hun doctoraal examen doen en promoveren.

474 92. A. Troost promoveerde op 25 april 1958 bij Schippers op een studie over *Casuïstiek en situatie-ethiek: een methodologische terreinverkenning* (Utrecht 1958). Op 21 april 1958 had de FdG zich bezonnen op de vraag of aan Troost het predikaat 'cum laude' moest worden toegekend. Ondanks de erkenning van de 'goede eigenschappen der dissertatie' meende de FdG dat dit predikaat niet kon worden toegekend. Het is een van de zeldzame keren dat van een bezinning over de kwaliteit van een dissertatie een verslag in de notulen is opgenomen. Ik trof alleen nog een opmerking aan over het iudicium over het proefschrift van J. Firt in 1968.

93. Schippers zelf was in 1936 betrokken geweest bij de oprichting van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte. Zie Puchinger, 'Interview met Prof. Dr. R. Schippers', in: G. Puchinger, *Hervormd-Gereformeerd*, 147.

94. Zie Archief curatoren, *Notulen*, 4 oktober 1958. Een van de andere aarzelingen was dat de naam van Van den Berg door Nauta naar voren was gebracht. De vraag werd gesteld of het uiteindelijk niet de bedoeling was hem te benoemen ter assistentie van Nauta. Dat werd door Berkouwer ontkend.

95. Archief curatoren, *Notulen*, 1 november 1958. De brief hierover van de FdG aan curatoren van 28 oktober 1958 (no 545) wordt wel genoemd, maar trof ik alleen in afschrift aan in Archief senaat, *Ingekomen stukken*, bij B 216.

96. Archief directeuren, *Notulen*, 20 december 1958. De benoeming ging in op de dag waarop de openbare les werd uitgesproken. Archief FdG, Dossier no 4, *Ingekomen stukken*, 6 januari 1959, van directeuren aan FdG. Een afschrift van de benoemingsbrief van Van den Berg trof ik niet aan.

97. J. van den Berg, 'Terugblik', in: C. Augustijn e.a. (red.), *Kerkhistorische opstellen aangeboden aan prof. dr. J. van den Berg* (Kampen 1987) 222-238, aldaar 232.

98. Tot tweemaal toe is er in 1959 een poging gedaan Van den Berg alsnog te benoemen tot hoogleraar kerkgeschiedenis te Kampen. Zie Archief FdG, Dossier no 329, *Notulen*, 6 april 1959; Archief FdG, Dossier no 6, *Ingekomen stukken*, 11 september 1959, van Kampen aan FdG.

99. Zie Van den Berg, 'Terugblik', in: C. Augustijn e.a. (red.), *Kerkhistorische opstellen*, 232 en Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 28 juni 1960, van FdG aan curatoren. In de benoemingsbrief wordt alleen de ethiek genoemd. Zie Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 20 december 1960, van directeuren aan

J. van den Berg (no 558, afschrift benoemingsbrief). Zie ook Archief directeuren, *Notulen*, 17 december 1960.

100. De cijfers in het overzicht dat hier is opgenomen zijn ontleend aan het *Jaarboek* van de v.u. Andere cijfers zijn ontleend aan *Opgaven betreffende de Vrije Universiteit uitgegeven ter gelegenheid van haar 50-jarig bestaan* (Amsterdam 1930) en *Gegevens betreffende de Vrije Universiteit* (Amsterdam 1955). Jongere gegevens werden mij verstrekt door de dienst Studentenzaken van de v.u. Zie ook Bijlage 4.

101. In 1971 werd de studie geherstructureerd. Vanaf die tijd was een doctoraal examen verplicht om predikant te kunnen worden. Het nieuwe kandidaatsexamen werd na 4 jaar studie (inclusief de propedeuse) afgelegd. Ik gebruikte voor het verzamelen van de hier genoemde cijfers het examenboek van de FdG (Archief Vrije Universiteit, niet nader aangeduid) en het *Notulenboek* (Archief FdG, Dossier 329 en 300). Ik telde tot en met 1975. Lang niet alle ingeschreven vrouwelijke studenten deden hun kandidaatsexamen.

102. Zie Bijlage 4.

103. Hun namen komen niet voor in de mij bekende literatuur, te weten Martine Bakema en Lies Sluis, *Een ander ambt. 25 jaar vrouwen in het ambt in de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Kampen 1994) en K. K. Lim, *Het spoor van de vrouw in het ambt* (Kampen 2001).

104. Het was een filosofische dissertatie over *Die Grundzüge der Anthropologie bei Martin Luther: Versuch einer philosophischen Interpretation*, verdedigd te Freiburg i.B. Het boek is uitgegeven als *Die Anthropologie Martin Luthers. Eine philosophische Untersuchung* (= Philosophische Abhandlungen no 14, uitgegeven bij Vittorio Klosterman, Frankfurt a.M. in 1935). Deze gegevens staan vermeld in de catalogus van Die Deutsche Bibliothek. Een exemplaar van de handelseditie is aanwezig in de u.b.v.u.

105. 'Heideggers verhandeling over de dood en de theologie', *Vox Theologica. Interacademiaal Theologisch Tijdschrift*, 1937-1938, 63-73; en: 'De filosofie van Martin Heidegger', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* 32 (1938/1939) 267-280.

106. D. Bonhoeffer, *Verzet en overgave: brieven en aantekeningen uit de gevangenschap* (Amsterdam 1956). De bibliografische gegevens vermelden dat deze brieven verzameld en gerangschikt zijn door Eberhard Bethge en dat het een geautoriseerde vertaling uit het Duits betreft van de hand van M.A.H. Stomps.

107. Zie G. Harinck e.a. (red.), *Bibliografie van Nederlandse protestantse periodieken 1* (Amstelveen 2004), nr 88, 102-103. Ze was eindredacteur van juni 1935-mei 1936.

108. Mededeling E. G. van Egmond, 6 april 2005.

109. Mededeling E. G. van Egmond, 6 april 2005.

110. Blijkens de gegevens in het *Album Studiosorum* had zij eerst geschiedenis te Leiden gestudeerd. Een naamgenote promoveerde in 1934 te Leiden in de letteren op een historisch proefschrift. Of het om dezelfde persoon gaat, heb ik niet kunnen achterhalen.

111. Ze was onder meer predikantsassistente, geestelijk verzorger in een psychiatrisch ziekenhuis en ze werkte voor het Evangelisatiecentrum van de GKN. In 1970 werd ze predikant in algemene dienst, in 1974 predikant te Amstelveen-Buitenveldert.

112. Zie daarover hoofdstuk VII.

113. *Acta*, 1943/1945, Bijlage xcvii, en Artikel II en IV.

114. K. K. Lim, *Het spoor van de vrouw in het ambt*, 218-220.

115. I. Wattel-de Heer, 'Vrouwen in beeld', in: Bakema en Sluis, *Een ander ambt*, 35-54, aldaar 47.

116. I. Wattel-de Heer, 'De weg naar erkenning', in: Bakema en Sluis, 15-34, aldaar 19.

117. Wattel-de Heer, 'De weg naar erkenning', in: Bakema en Sluis, 48-49.

118. Kim, *Het spoor*, 232-233.

119. Kim, *Het spoor*, 233.

[10] VERSNELDE VERANDERING 1960-1966

1. Over de vU en haar financiële middelen zie Roelink, *Een blinkend spoor*, 83-104.

2. In 1980/1981 staan in de studiegids 46 namen vermeld, in 1990/1991 52 namen. Overigens moet wel bedacht worden dat er in de loop der jaren meer parttimers kwamen. Het archiefmateriaal voor een grondige analyse van het personeelsbestand van de faculteit, waarin parttimers, tijdelijke en vaste medewerkers, gewone en bijzondere hoogleraren 'in kaart worden gebracht', ontbreekt. De stroomversnelling van het universitaire leven blijkt overigens niet alleen uit de groei van het aantal studenten en medewerkers. Deze ging ook gepaard met een toenemende bureaucratisering en een groeiend archief. Vanaf het leerjaar 1968/1969 had iedere faculteit zijn eigen studiegids, voor die tijd was er één gids voor alle faculteiten.

3. Waren in 1880 de eerste studenten allen ingeschreven aan de Faculteit der Godgeleerdheid, aan het begin van de Tweede Wereldoorlog betrof het percentage theologen onder de studenten 36 %, in 2003 vormden de 203 theologische studenten 1,75 % van het totaal aantal studenten. Zie hierover Bijlage 4.

4. Overigens hebben de exegeten van de vU voor de oorlog van harte meegewerkt aan de Nieuwe Vertaling van de Bijbel. Er waren wel degelijk contacten en vormen van samenwerking. Deze zouden echter in aantal en intensiteit steeds meer toenemen.

5. Zie hierover hoofdstuk IV.

6. Zie over het volgende J. Donner, *De vrijheid van het bijzonder wetenschappelijk onderwijs* (Zwolle 1978) 139-143.

7. Zie Archief directeuren, *Notulen*, 2 september 1960 en Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 20 september 1960, van directeuren aan minister Cals (no 457, afschrift).

8. Archief directeuren, *Notulen*, 21 oktober en 16 december 1961. Zie verder onder meer Archief FdG, Dossier no 329, *Notulen*, 3 november 1961, en Archief senaat, *Ingekomen stukken*, 9 november 1961, van FdG aan senaat (C 283). Dit advies werd overgenomen en doorgestuurd naar curatoren. Zij adviseerden positief aan directeuren. De faculteit betreunde het dat er in het ontwerp alleen sprake was van erkenning als ook de bekostiging werd aangevraagd.

9. Archief deputaten, Inventarisno 42, *Ingekomen stukken*, 12 april 1962, van moderamen GS aan deputaten. Zie ook *Acta*, 1961/1962, Artikel 408, waar vermeld wordt dat de synode aldus (in comité) besloten had. Formeel was haar mening niet van belang, maar directeuren wilden de relatie met de kerken blijikbaar goed houden.

10. Van oudsher hadden gereformeerden om die reden moeite met overheidssubsidiëring. Zie over dit thema J. Plomp, *Zo zongen de ouden. De houding van de christelijke afgescheidenen (gereformeerden) tegenover het aanvaarden van overheidsuitkeringen aan de kerken* (Kampen 1972).

11. Archief senaat, *Ingekomen stukken*, 7 mei 1963, van curatoren aan senaat (B 603); Archief senaat, *Ingekomen stukken*, 20 mei 1963, van FdG aan senaat (C 338); Archief senaat, *Notulen*, 24 mei 1963; Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 5 juni 1963, van senaat aan curatoren (no 452); Archief curatoren, *Notulen*, 6 juni 1963; Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 6 juni 1963, van curatoren aan directeuren (no 315), en Archief directeuren, *Notulen*, 15 juni 1963. In de faculteitsnotulen trof ik hierover geen mededelingen.

12. Zie Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 20 oktober 1960, en inventarisno 42, *Ingekomen stukken*, 8 februari 1961, van directeuren aan deputaten. Zie ook *Acta*, 1961/1962, Bijlage LXIXa, waar gemeld wordt dat de kosten (van de FdG) tussen 1955 en 1960 waren opgelopen van fl 113.000,- tot fl 214.000,-, maar dat de inkomsten slechts gestegen waren van fl 115.800,- tot fl 151.500,-. Daarbij wordt tevens opgemerkt dat niet alle kerken zich hielden aan de twee collecten.

13. Zie Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 9 september 1963 en *Acta*, 1963/1964, Artikel 280, 357, 361 en Bijlage LXVI. Aanvankelijk ging het om een subsidiering van 95 %, vanaf 1970 bedroeg de rijksbijdrage 100 %. Zie Roelink, *Een blinkend spoor*, 103.

14. Het statistisch materiaal voor een nauwkeurige vergelijking is nog niet voorhanden.

15. Gemeente-Archief Kampen, Archief van de ТНУК, nieuwer gedeelte, niet geïnventariseerd, *Notulenboek* van het College van Hoogleraren, d.d. 2 augustus 1963.

16. *Acta*, 1963/1964, Artikel 101. Dat er geen contact was geweest, staat vermeld in de notulen van het College van Hoogleraren, zie Gemeente-Archief Kampen, Archief van de ТНУК, nieuwer gedeelte, niet geïnventariseerd, *Notulenboek College van Hoogleraren*, d.d. 16 september 1963.

17. Archief deputaten, Inventarisno 42, *Ingekomen stukken*, 29 augustus 1963, van moderamen Generale Synode aan deputaten.

18. Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 9 september 1963.

19. Archief deputaten, Inventarisno 42, *Ingekomen stukken*, 11 september 1963, van deputaten aan FdG (afschrift). In het archief van de FdG trof ik deze brief niet aan. Uit deze brief blijkt dat er voor diezelfde 9e september een vergadering met de Kamper curatoren op het programma had gestaan, maar die was niet doorgegaan. Een reden wordt niet genoemd.

20. Gemeente-Archief Kampen, Archief van de ТНУК, nieuwer gedeelte, niet geïnventariseerd, *Notulenboek College van Hoogleraren*, d.d. 16 september 1963.

21. De vergadering vond plaats te Groningen, waar ook de synode vergaderde.

22. *Acta*, 1963/1964, Artikel 277, 278, 299.

23. 'Verruiming – verarming', *Trouw*, 10 september 1960.

24. De groei in 1962 komt geheel voor rekening van de Calvinstichting

25. Mededeling P.C. Moleveld d.d. 20 augustus 2004.

26. Deze gegevens zijn ontleend aan het 'Verslag van het College van Hoogleraren' over het cursusjaar 1963/1964, dat bij curatoren werd ingediend. Deze verslagen werden opgenomen in de *Handelingen* van het Kamper curatorium. Zie *Handelingen der ... vergadering van de Curatoren der Theologische School der Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Kampen* (Kampen).

27. De eisen waren in ieder geval niet hoog. P. de Bres, die in 1963 aankwam met een diploma gymnasium β vertelde me hij geen aanvullend tentamen behoefde te doen omdat het niveau van de vooropleiding niet hoger was dan van zijn opleiding. Telefoongesprek 16 mei 2005.

28. Archief curatoren, *Notulen*, 5 oktober 1963; Archief senaat, *Ingekomen stukken*, 12 september 1963, van curatoren aan senaat (no B 619); Archief FdG, Dossier no 5, *Ingekomen stukken*, 24 september 1963, van senaat aan FdG.

29. Archief FdG, Dossier no 329, *Notulen*, 28 oktober 1963.

30. Blijkens afschriften van brieven van 4 november 1963 heeft Schippers in ieder geval contact opgenomen met C. W. Mönnich en met J. N. Sevenster over de eisen die de Universiteit van Amsterdam stelde. Zie Archief FdG, Dossier no 7, 4 november 1963 (2x, afschrift).

31. Archief FdG, Dossier no 329, *Notulen*, 15 november 1963; Archief senaat, *Ingekomen stukken*, 15 november 1963, van FdG aan senaat (no c 359).

32. Archief FdG, Dossier no 329, *Notulen*, 13 december 1963.

33. Een antwoord aan de senaat werd overigens pas op 31 januari 1964 verzonden. Zie Archief senaat, *Ingekomen stukken*, 31 januari 1964, van FdG aan senaat (C 380), met een uitgebreide bijlage over de te formuleren toelatingsregeling.

34. Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 13 december 1963.

35. Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 13 december 1963 en Inventarisno 42, *Ingekomen stukken*, 3 januari 1964, van deputaten aan synode (afschrift).

36. *Acta*, 1963/1964, Artikel 386.

37. Archief curatoren, *Notulen*, 7 maart 1964. Zie ook Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 2 maart 1964, van senaat aan curatoren (no 170), en Archief senaat, *Notulen* 7 februari 1964 (senatus contractus) en 28 februari 1964.

38. Archief deputaten, Inventarisno 42, *Ingekomen stukken*, 14 mei 1964, van directeuren aan deputaten.

39. Archief FdG, Dossier no 6, *Ingekomen stukken*. Het ging om *Het Orgaan van de Bond van Nederlandse predikanten* 39 (1960) no 9 (= september 1960), met een begeleidend briefje van Dankbaar d.d. 11 oktober 1960.

40. Archief FdG, Dossier no 329, *Notulen*, 3 maart 1961, en Archief FdG, Dossier no 6, *Ingekomen stukken*, z.d. Ik trof geen verwijzing aan naar deze plannen van ouder datum.

41. Archief FdG, Dossier no 329, *Notulen*, 30 juni 1961 en Archief FdG, Dossier no 6 *Ingekomen stukken*, aangehecht bij het eerste plan van Waterink een notitie over een 'concept-regeling'. In Dossier no 6 bevindt zich tevens een briefje van Schippers aan zijn collegae d.d. 29 augustus 1961 waarin hij wijst op een artikel in *Woord en Dienst*, jaargang 10, no 17, 19 augustus 1961, dat over de opleiding tot godsdienstleraar ging. Dat artikel was uitgetypt en aan de hoogleraren toegezonden.

42. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 4 januari 1962, van FdG aan curatoren (no 7).

43. Archief FdG, Dossier no 329, *Notulen*, 7 en 27 juni 1962; Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 29 juni 1962, van FdG aan curatoren (no 421); Archief curatoren, *Notulen*, 1 en 7 september 1962; Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 10 september 1962, van curatoren aan FdG (afschrift, no 522). Zie verder Archief FdG, Dossier no 329, *Notulen*, 28 september 1962 en Archief curatoren, 28 september 1962, van FdG aan curatoren (no 533). Archief curatoren, *Notulen*, 17 oktober 1962; Archief directeuren, *Notulen*, 20 oktober 1962, n.a.v. een niet aangetroffen voorstel daartoe van curatoren (= besluitvorming).

44. Archief deputaten, Inventarisno 42, *Ingekomen stukken*, 24 oktober 1962, van directeuren aan deputaten.

45. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, van deputaten aan directeuren, 7 november 1962 (no 441).

46. Het ging om de uitleg van artikel 3 van het contract. De tekst luidt als volgt: Tot het geven van eenig onderwijs in de Theologische Faculteit zal geen benoeming geschieden, zonder dat de daartoe strekkende voordracht door het daartoe aangewezen college der Vrije Universiteit vooraf is toegezonden aan het college van de deputaten der Kerken, dat haar beoordeelt, voor wat betreft leer en leven van iedere voorgedragene en zijn geschiktheid om mede te werken tot de opleiding voor den Dienst des Woords in de Gereformeerde Kerken.'

47. De Groot, 'De Faculteit der Godgeleerdheid', in: Von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf*, 322-323.

48. Zie bijvoorbeeld Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 14 september 1964, *Verslag samenspreking Deputaten Verband met directeuren* v.u. Donner merkte op dat 'z.i. in heel deze problematiek het cardinale punt is de vereiste van het lidmaatschap van de Geref. Kerken van de te benoemen docenten.'

49. Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 14 september 1964, *Verslag samenspreking Deputaten Verband met directeuren* v.u.

50. *Acta*, 1965/1966, Artikel 235 en Bijlage XLIV a en b.

51. *Acta*, 1965/1966, Artikel 395, en Archief Deputaten, Inventarisno 5, *Notulen*, 16 december 1965.

52. *Acta*, 1965/1966, Artikel 413. In 1967 was er nogmaals sprake van overleg tussen directeuren en deputaten, daar de eersten nog enkele tekstuele en verhelderende opmerkingen aan wilden brengen. De synode ging daarmee akkoord. Zie *Acta*, 1967/1968, Artikel 347 en 348; Bijlage 82 a en b.

53. Zie Archief FdG, Dossier no 330, *Notulen*, 5 juni 1964, en Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 5 juni 1964, van FdG aan curatoren (no 569). De faculteit had Firet al eerder op het oog gehad. Een benoeming ging toen niet door omdat hij aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen werd benoemd. Zie Archief FdG, Dossier no 329, *Notulen*, 27 februari 1962.

54. Archief curatoren, *Notulen*, 27 juni 1964. Bavinck overleed op 23 juni 1964. Mulder vertelde tijdens een gesprek op 6 mei 2004 dat hij door Bavinck en Van den Berg was benaderd. Hij verbleef in 1963/1964 met verlof in Nederland. Toen Bavinck overleed was het de wens van de faculteit dat Mulder per direct het hoogleraarschap aanvaardde. Gezien zijn verplichtingen in Indonesië wilde hij daar nog één jaar blijven. Overigens was het in juni 1964 nog helemaal niet zeker dat die leerstoel er zou komen. Zie het vervolg.

55. Naderhand verzocht de faculteit S. J. Popma te benoemen voor de homiletiek. Zie Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 29 juli 1964, van FdG aan curatoren (no 630). Op 5 september 1964 besloten curatoren hierover en over de benoeming van Firet nader met de FdG te overleggen. Zie Archief curatoren,

Notulen, 5 september 1964. Een verslag van dit gesprek heb ik niet aangetroffen. Op 15 september was de zaak rond. Zie de afschriften van de brieven van curatoren aan directeuren, aan de FdG, aan de senaat en aan de subfaculteit opvoedkunde (alle 15 september 1964, in het archief van curatoren, nrs 631-634, afschriften).

56. Archief FdG, Dossier no 330, *Notulen*, 30 juni 1964 en 8 september 1964; Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 7 oktober 1964, van FdG aan curatoren (no 779). Voor het eerst werd over deze leerstoel gesproken op de faculteitsvergadering van 27 februari 1962. Zie Archief FdG, Dossier no 329, *Notulen*, 27 februari 1962.

481

57. Zie hierover D. C. Mulder, 'Van elenctiek naar godsdienstwetenschap', in: C. Augustijn e.a., *In rapport met de tijd*, 182-197. Zie verder P. N. Holtrop, 'Het evangelie op de straten der wereld. Honderd jaar zendingstheologie in het GTT', in: Stoker en Van der Sar, *Theologie op de drempel*, 254-270; idem, 'Van Middelburg naar de einden der aarde', *ZGKN* 100. *Een bundel opstellen over de Zending van de Gereformeerde Kerken in Nederland ter gelegenheid van de honderdjarige herdenking van de Synode van Middelburg* (Kampen 1996) 163-173.

58. Ontleend aan Titus 1: 13, zie *Encyclopaedie* III, § 46, 365.

59. A. Kuyper, *Encyclopaedie* III, § 54, 445-446.

60. *Encyclopaedie* III, § 78, 563-569.

61. Mulder, 'Van elenctiek naar godsdienstwetenschap', in: Augustijn e.a., *In rapport met de tijd*, 186.

62. *Religieus besef en christelijk geloof* (Kampen 1949) 187.

63. Holtrop, 'Van Middelburg naar de einden der aarde', *ZGKN* 100, 169, merkt op dat Bavincks opvatting over de algemene openbaring opgevat kan worden als een categorie van persoonlijke ontmoeting.

64. J. H. Bavinck, *Christusprediking in de volkerenwereld* (Kampen 1939) 6; *Inleiding in de zendingswetenschap* (Kampen 1954) 13-17; 222-247.

65. *Inleiding in de zendingswetenschap*, 234.

66. *Inleiding in de zendingswetenschap*, 233.

67. *Inleiding in de zendingswetenschap*, 222-223.

68. *Inleiding in de zendingswetenschap*, 234-238.

69. *Inleiding in de zendingswetenschap*, 239.

70. Archief FdG, Dossier no 22, *Vergaderstukken*, Ontwikkelingsplan 1964-1967.

71. Zie Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 7 oktober 1964, van FdG aan curatoren (no 779).

72. Dit deel van de erfenis van Bavinck vond een plaats bij Verkuyl, die zich in zijn oratie bezon op *De taak der missiologie en der missionaire methodiek in het tijdperk van saecularisatie en saecularisme* (Kampen 1965). Toen in een later stadium beide leerstoelen met de godsdienstsociologie werden samengebracht in

één vakgroep, had dit de volledige instemming van Verkuyl. 'Als godsdienstgeschiedenis, fenomenologie der religies en godsdienstsociologie zonder relatie en wisselwerking met de missiologie zouden worden beoefend aan de VU zou dezelfde situatie ontstaan die bij het ontstaan van de theologische faculteit van de VU in de Rijksuniversiteiten werd veroordeeld'. Zie Verkuyl, *Gedenken en verwachten*, 300.

73. Archief curatoren, *Notulen*, 7 en 28 november 1964.

482

74. Zie Archief directeuren, *Notulen*, 20 maart 1965. De benoeming van Mulder ging in per 1 juni 1965.

75. Zie over hem R. Fernhout, 'Van elenctiek naar dialoog. Schets van de ontwikkelingsgang van Dirk Cornelis Mulder', in: R. Bakker e.a. (red.), *Religies in nieuw perspectief. Studies over interreligieuze dialoog en religiositeit op het grondvlak* (Kampen 1985) 9-17.

76. Fernhout, 'Van elenctiek naar dialoog' in: Bakker (red.), *Religies in nieuw perspectief*, 14.

77. Fernhout, 'Van elenctiek naar dialoog' in: Bakker (red.), *Religies in nieuw perspectief*, 14.

78. Dit bezorgde hem de bijnaam 'Master of dialogue'. Zie bijvoorbeeld D.C. Mulder, 'Alle geloven op één kussen? Over de religieuze basis voor de interreligieuze dialoog', in: R. Bakker e.a. (red.), *Religies in nieuw perspectief*, 137-151 en 'Dialoog als zending', in: Tj. Baarda e.a. (red.), *Zending op weg naar de toekomst* (Kampen 1978) 137-145.

79. Fernhout, 'Van elenctiek naar dialoog', in: Bakker (red.), *Religies in nieuw perspectief*, 16.

80. D.C. Mulder, 'Dialoog als zending', in: Tj. Baarda, *Zending op weg naar de toekomst*, 145. Verkuyl had een handboek voor de zendingswetenschap geschreven onder de titel *Inleiding in de nieuwere zendingswetenschap* (Kampen z.j. = 1975).

81. Mededeling D.C. Mulder, 6 mei 2004. Na zijn emeritaat in 1985 werd de godsdienstwetenschap toevertrouwd aan A. Wessels, de opvolger van Verkuyl.

82. Kuyper, *Encyclopaedie* III, § 57, 472.

83. *Encyclopaedie* III, § 72, 550.

84. Voor het volgende G. Heitink, *Tussen 'oprit 57' en 'afslag 03'*, 8-9; idem, *In helder inzicht en alle fijngevoeligheid* (Amsterdam 1987 = herdenkingscollege J. Firet); idem, *Praktische theologie: geschiedenis, theorie, handelingsvelden* (Kampen 1993); idem, 'De zogeheten praktische theologie', in: Stoker en Van der Sar, *Theologie op de drempel*, 273-292, en idem, *Biografie van de dominee*, 177-254.

85. Zie hoofdstuk VI en hoofdstuk IX.

86. Kybernetiek: het studie-vak dat 'onderzoek doet naar de beste wijze om de regeering der Kerk door de amtsdragers te laten uitoefenen'. Zie *Encyclopaedie*.

die III, § 65, 530-535. Boëthetiek: hulpverlening in de breedste zin des woords. Zie *Encyclopaedie* III, § 68, 540-543.

87. H. Faber en E. van der Schoot, *Het pastorale gesprek: een pastoraal-psychologische studie* (Utrecht 1962).

88. Heitink, 'De zogeheten praktische theologie', in: Stoker en Van der Sar, *Theologie op de drempel*, 285-286.

89. Geciteerd door Heitink, 'De zogeheten praktische theologie', in: Stoker en Van der Sar, *Theologie op de drempel*, 285.

90. *Acta*, 1961/1962, Artikel 282 en 286, Bijlage LXXIII. Benoemd werden Berkouwer, ds. M. P. van Dijk, Gispén, drs. A. A. Mantén, N. H. Ridderbos en J. Veldkamp. De vu was sterk vertegenwoordigd met de drie genoemde hoogleraren, Kamper hoogleraren deden niet mee.

91. Zie de recensie van Kuitert in GTT, 'N. H. Ridderbos, *Beschouwingen over Genesis I*', GTT 64 (1964) 49-53 en de reactie daarop van Ridderbos, 'De hermeneutische cirkel. Bijdrage tot de discussie over Genesis I', GTT 64 (1964) 175-180.

92. J. L. Koole, 'Het litterair genre van Genesis 1-3', GTT 63 (1963) 81-122. Enkele jaren later schreef hij 'Het soortelijk gewicht van de historische stoffen van het Oude Testament', GTT 65 (1965) 81-104. Over deze hele periode zie men H. Leene, 'Wereldbeeld en geschiedenisbeeld', in: Stoker en Van der Sar, *Theologie op de drempel*, 61-87, in het bijzonder 70-76.

93. Koole, 'Het litterair genre van Genesis 1-3', GTT 63 (1963) 120.

94. Een kritische reactie kwam van J. Schelhaas Hzn., *De val van Assen* (Vlaardingen 1968).

95. *De crisis in de Gereformeerde Kerken* (Amsterdam 1965). Zie ook Arntzen, *Een theologenleven*, 127-136; E. G. van Teylingen, *Tussentijdse balans van het heroriënteringsproces in de Gereformeerde Kerken* (Kampen 1964); S. U. Zuidema, *Op de tweesprong: de Gereformeerde Kerken en de Wereldraad van Kerken* (Franecker 1964) en K. Dijk, *Koerswijziging in onze kerken?* (Kampen 1964).

96. Arntzen, *De crisis in de Gereformeerde Kerken*, 5, 6. Anders dan Arntzen zich meent te herinneren is deze brochure niet geschreven naar aanleiding van de *Cahiers voor de gemeente*. De eerste aflevering daarvan verscheen pas in 1967. Zie Arntzen, *Een theologenleven*, 130.

97. Hij besteedde aandacht aan het gezag van de Schrift, aan het fungeren van de belijdenisgeschriften en aan de uitverkiezing.

98. Hij noemt onder anderen Koole, 'Het litterair genre van Genesis 1-3', GTT 63 (1963) 81-122; Kuitert, 'De goede schepping', *Geloof en wetenschap* 61 (1963) no 6/7, 109-135, later opgenomen in: H. M. Kuitert, *Anders gezegd. Een verzameling theologische opstellen voor de welwillende lezer* (Kampen 1970) 7-37; G. P. Hartvelt, 'Sacra Scriptura sua interpres', GTT 64 (1964) 108-120, en H. W. Rossouw, *Klaarheid en interpretatie. Enkele probleemhistorische gesigspunte in ver-*

band met die leer van die duidelikheid van die Heilige Skrif (Amsterdam 1963). Over deze dissertatie had Arntzen met Berkouwer gepolemiseerd. Zie Arntzen, 'De duidelikheid van de Schrift', *Woord en Wereld. Veertiendaags blad voor de Gereformeerde Gezindte*, 14 juni 1964 en Berkouwer, 'De duidelikheid van de Heilige Schrift', *Woord en Wereld*, 3 juli 1964; Berkouwer, *Vaticaan Concilie en de nieuwe theologie* (Kampen 1964).

99. *De crisis in de Gereformeerde Kerken*, 26.

100. *De crisis in de Gereformeerde Kerken*, 26.

101. Tj. Baarda, 'Het gezag van de Heilige Schrift', GTT 66 (1966) 82-106. Zie over Baarda het volgende hoofdstuk.

102. 'Het gezag', GTT 66 (1966), 82, noot 2.

103. 'Het gezag', GTT 66 (1966), 99-100.

104. 'Het gezag', GTT 66 (1966), 102.

105. C. Augustijn, 'Het gelijk der vrijzinnigen', *Voorlopig* 1 (1969) 373-377.

[II] RUMOR IN CASA 1966-1970

I. C. Augustijn, *Kerk en belijdenis* (Kampen 1969) 74.

2. Arntzen reageerde met 'De betrouwbaarheid van de Bijbel', GTT 66 (1966) 139-161.

3. De eerste botsing vond plaats ten tijde van de crisis rond Nieuw-Guinea (1961-1962), toen Kuitert met anderen bepleitte dat Nederland zijn laatste kolonie zou opgeven. Kuitert werd door 'deputaten voor het studentenwerk' ter verantwoording geroepen en geprest zijn standpunt los te laten. Het is een ervaring geweest die hij nooit meer is kwijtgeraakt en die hem bevestigde in zijn voornemen zich nooit monddood te laten maken. Zie Hans van Gerven en Mary Michon, *Vrijheid van dwang. Een portret van H. M. Kuitert* (Baarn 1989) 55-56.

4. Van Gerven en Michon, *Vrijheid van dwang*, 67.

5. H. M. Kuitert, *De mensvormigheid Gods. Een dogmatisch-hermeneutische studie over de anthropomorfismen van de Heilige Schrift* (Kampen 1962).

6. C. van der Kooi, 'Historiciteit als de achilleshiel van de gereformeerde spiritualiteit', *Wapenveld*, nr 2, april 2001, 10-14.

7. Zie Van Gerven en Michon, *Vrijheid van dwang*, 63.

8. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 26 maart 1965, van FdG aan curatoren (no 286). De faculteitsnotulen uit die maanden zwijgen over deze voordracht.

9. Archief curatoren, *Notulen*, 1 mei 1965.

10. Archief directeuren, *Notulen*, 15 mei 1965. Zie ook Archief directeuren, 6 mei 1965, van curatoren aan directeuren (no 263).

11. Archief deputaten, Inventarisno 42, *Ingekomen stukken*, 17 mei 1965, van directeuren aan deputaten. Deputaten vroegen zich in een brief van 24 mei 1965 af of dit juist was. Zie Archief deputaten, Inventarisno 13, *Ingekomen stukken*, 24 mei 1965, van deputaten aan directeuren (afschrift). In hun antwoord wezen directeuren er op dat Kuitert niet betrokken zou worden bij het onderwijs. Zie Archief deputaten, Inventarisno 42, *Ingekomen stukken*, 22 juni 1965.

12. Archief deputaten, Inventarisno 42, *Ingekomen stukken*, 21 september 1965, van directeuren aan deputaten. Vgl. Archief directeuren, *Notulen*, 18 september 1965, waar dezen akkoord gingen met een verzoek daartoe van curatoren (= Bijlage 280).

13. Archief directeuren, *Ingekomen stukken*, 30 september 1965, van deputaten aan directeuren (een fotokopie, zonder nummer, opgenomen in de map 3e kwartaal). Vgl. *Acta*, 1965/1966, Artikel 235. Zie ook Archief directeuren, *Notulen*, 16 oktober 1965. Mede door de volle agenda en de vakantieperiode was de brief van de faculteit over een onderwijstaak voor Kuitert (6 juni 1965) te lang blijven liggen. Zie Archief deputaten, Inventarisno 42, *Ingekomen stukken*, 17 november 1965, van directeuren aan deputaten.

14. Zie Archief FdG, Dossier no 330, *Notulen*, 18 oktober 1965. De brief hierover heb ik niet aangetroffen, wel een overzicht van de gevraagde formatie voor het jaar 1967. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, z.d. [1965], van FdG aan curatoren (no 909a). Gedacht werd aan een tweede hoogleraar dogmatiek.

15. Archief curatoren, *Notulen*, 6 november 1965.

16. *Centraal Weekblad*, 22 oktober 1966, 'Evolutie, een nieuw dogma'? Met Kuitert was afgesproken dat het een besloten bijeenkomst zou zijn. Ten onrechte had de voorzitter van de conferentie aan F. H. von Meyenfeldt gevraagd een verslag te schrijven en te publiceren. Althans, dat wist Van Teylingen te vertellen op de deputatenvergadering van 5 mei 1967. Overigens had Kuitert iets dergelijks gezegd in een gesprek met Puchinger. Zie 'Interview met H. M. Kuitert', in: Puchinger, *De gereformeerde wereld*, 339-362, aldaar 344-345: '...ik ben tegen iedere binding aan "Assen", en ik vind onze kerkelijke situatie jegens "Assen" vandaag bepaald pijnlijk'. Daarmee doelde hij op het feit dat er enerzijds gesteld werd dat 'Assen' nog niet was opgeheven, maar anderzijds dat 'Assen' niet meer fungeerde. Deze interviewbundel verscheen blijkens het voorblad in september 1966. Zie ook H. M. Kuitert, 'Schepping en evolutie', in: H. M. Kuitert, *Anders gezegd. Een verzameling theologische opstellen voor de welwillende lezer* (Kampen 1970) 38-62.

17. Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 10 november 1966.

18. De brief is gedateerd januari 1967. Het briefhoofd vermeldt: 'GEREFORMEERDE VERONTRUSTEN IN NEDERLAND'. Het is me niet bekend wat er van deze vereniging geworden is. Wellicht heeft Arntzen deze vereniging op het oog in *Een theologenleven*, 134-135. Een kopie van deze brief is opgenomen in

HDC, Archief M. J. Aalders, *125 jaar Faculteit der Godgeleerdheid*, s.v. Leeuwarden-West.

19. Archief deputaten, Inventarisno 68, *Correspondentie en synodestukken over bezwaren tegen opvattingen van prof.dr. H. M. Kuitert*, 1967-1978, 8 februari 1967, van Van Veen aan Kuitert (afschrift). Hij verwees naar het reeds genoemde artikel over de goede schepping, naar uitlatingen van Kuitert op de Kamper Schooldag en naar het genoemde artikel in *Centraal Weekblad*.

486

20. Archief deputaten, Inventarisno 68, *Correspondentie en synodestukken H.M.K.*, 11 februari 1967, van Kuitert aan Van Veen (afschrift).

21. Archief deputaten, Inventarisno 68, *Correspondentie en synodestukken H.M.K.*, 8 maart 1967, van Van Veen aan Kuitert (afschrift), en 7 maart 1967, van Van Veen aan deputaten.

22. Met dank aan dhr Y. Bergstra, archief-beheerder van de kerk van Leeuwarden-West, die mij kopieën van alle relevante stukken toezond. Deze zijn gedeponeerd bij het HDC, Archief M. J. Aalders, *125 jaar Faculteit der Godgeleerdheid*. De eerste brief is gedateerd 28 maart 1967. Ik trof deze niet aan in het archief van de faculteit. Opmerkelijk is dat de kerkenraadsvergadering van 27 februari, waar de kwestie voor het eerst ter sprake kwam, werd voorgezeten door dr. J. G. Aalders, lid van het deputaatschap voor het verband.

23. Archief Leeuwarden-West, 15 maart 1967, van de kerkenraad van Leeuwarden-West aan Van Veen e.a. (afschrift).

24. Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 5 mei 1967.

25. Aldus werd ook aan Van Veen gemeld. Zie Archief deputaten, Inventarisno 68, *Correspondentie en synodestukken H.M.K.*, 2 juni 1967, van deputaten aan Van Veen (afschrift). Officiële bezwaarschriften dienen altijd te worden ingezonden door een ambtelijke vergadering. Toch wordt de term vaak gebruikt ook indien daarvan geen sprake is. Open brieven als die van Van Veen en Vrieling zijn in feite niet aan de orde.

26. Archief deputaten, Inventarisno 42, *Ingekomen stukken*, 9 mei 1967, van directeuren aan deputaten. Deze brief wordt 19 mei opnieuw, met kleine wijzigingen, verstuurd en komt derhalve tweemaal in het archief van deputaten voor.

27. Zie over Plomp J. van Gelderen, "Evenwel – we schreven". Leven en arbeid van Johannes Plomp', in: Van Gelderen en Houtman (red.), *Profiel*, 177-215; zie verder Archief FdG, Dossier no 330, *Notulen*, 2 mei 1966.

28. Uit het genoemde gesprek van de faculteit met curatoren op 6 november 1965 blijkt dat zij aanvankelijk Augustijn en Plomp als opvolgers van Nauta hadden bestemd. Door het vertrek van Plomp was de situatie veranderd. Zie Archief curatoren, *Notulen*, 6 november 1965.

29. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 12 mei 1966, van FdG aan curatoren (no 538).

30. Archief curatoren, *Notulen*, 4 juni 1966 en Archief FdG, Dossier no 330, *Notulen*, 17 juni 1966, waar het verslag van Nauta verslag staat opgetekend.

31. In dat kader werd ook voorgesteld Verkuyl tot gewoon hoogleraar te benoemen en hem dan tevens de zendingsgeschiedenis toe te vertrouwen. Naar aanleiding van de faculteitsvergaderingen van 29 november en 12 december 1966. Zie Archief FdG, Dossier no 330, 29 november en 12 december 1966; Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 23 december 1966, van FdG aan curatoren (no 22, jaargang 1967).

32. Archief curatoren, *Notulen*, 14 januari 1967.

33. Archief curatoren, *Notulen*, 27 januari 1967.

34. Zie Archief curatoren, *Notulen*, 2 maart 1967. In die zelfde tijd moet een gesprek tussen directeuren en deputaten hebben plaatsgevonden, maar daarvan trof ik geen verslag aan.

35. Zie Archief senaat, *Notulen*, 21 april 1967.

36. Van Riessen had zich in 1967 met een zeer kritisch artikel over Kuitert de grote woede van rector magnificus De Gaay Fortman op de hals gehaald. Uiteindelijk werd er een gesprek gearrangeerd. Ik heb over het verloop daarvan weinig kunnen vinden. Zie onder meer Archief FdG, Dossier no 330, *Notulen*, 13 maart 1967, en P. Bak, *Een soeverein leven. Biografie van W. F. de Gaay Fortman* (z.p. 2004) 218-219.

37. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 25 april 1967, van senaat aan curatoren (no 363).

38. Archief directeuren, *Notulen*, 6 mei 1967. Directeuren hadden zich uitvoerig laten voorlichten door Kruyswijk en rector De Gaay Fortman over de aarzelingen in de kring van respectievelijk curatoren en senaat. Zie verder Archief deputaten, *Ingekomen stukken*, 7 mei 1967, van directeuren aan deputaten. Tijdens de curatorenvergadering van 2 juni 1967 vond er nog een gesprek plaats tussen curatoren en Kuitert. De voorzitter hield hem voor dat wat wetenschappelijk rijp is, nog niet altijd rijp is voor publicatie. Van enige dwang kon natuurlijk geen sprake zijn. Kuitert beloofde echter daarmee rekening te zullen houden.

39. Archief deputaten, Inventarisno 42, *Ingekomen stukken*, 20 mei 1967, van Aalders aan Zielhuis.

40. Archief deputaten, Inventarisno 42, *Ingekomen stukken*, 26 mei 1967, van Zielhuis aan Aalders (afschrift); 26 mei 1967, van Zielhuis aan directeuren (afschrift). Directeuren gingen in hun vergadering van 10 juni definitief akkoord met de benoeming van Kuitert. Zie Archief directeuren, *Notulen*, 6 mei en 10 juni 1967.

41. Archief deputaten, Inventarisno 42, *ingekomen stukken*, 17 juni 1967, van Aalders aan deputaten, waar hij melding maakt van zijn verzoek aan het moderamen van de Generale Synode.

42. Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 28 augustus 1967.

43. Hoewel Aalders in het meervoud spreekt, noemt hij slechts de benoeming van Kuitert. Het ligt echter voor de hand te veronderstellen dat hij ook de benoeming van Baarda op het oog had, over wiens boekje *De betrouwbaarheid van de evangeliën* inmiddels veel rumoer ontstaan was. Deze was per 1 juli 1966 benoemd tot wetenschappelijk ambtenaar.

44. Zie over hem L. H. Kwast, 'Jan Gerrit Aalders', *Historisch Tijdschrift GKN*, no 5, mei 2004, 13-14.

45. Gegevens ontleend aan enkele gesprekken die ik met Baarda voerde in het najaar van 2003. Over zijn ontwikkelingsgang met betrekking tot de Bijbel heeft hij zich het meest uitvoerig uitgelaten in zijn artikel 'De betrouwbaarheid van de bijbel', in: B. Voorsluis (red.), *Lijnrecht of richtlijn? Over de normativiteit van bijbel en belijdenis* (Amsterdam 1993) 16-22.

46. Zie ook: 'De opstanding en de opstandingsverhalen', in P. N. Holtrop en A. J. Jelsma, *Terwijl zij onderweg daarover spraken. Gedachten over de opstanding* (Kampen 1991, Kamper Cahiers no 73) 14-40, aldaar 15.

47. Tussen 1967 en 1971 verschenen Koole, *Verhaal en feit in het Oude Testament*; Baarda, *De betrouwbaarheid van de evangeliën*; Hartvelt, *Over Schrift en inspiratie*; Kuitert, *Verstaat gij wat gij leest?*; Augustijn, *Kerk en belijdenis*; Schippers, *Jezus Christus in het historisch onderzoek*; Mulder, *Heilig Woord en Heilige Schrift in de religies*; Verkuyll, *Onderweg naar één werldsamenleving*; G. Dekker, *Wat is er met de kerk aan de hand?* In 1978 verscheen nog J. T. Bakker, *Gemeente: vindplaats van heil?* De serie werd uitgegeven door J. H. Kok te Kampen.

48. Een verontruste reactie verscheen in 1971 van J. Schelhaas Hzn., *De Heilige Schrift in de Cahiers voor de gemeente* (Goes 1971).

49. Zie bijvoorbeeld C. Houtman, 'Even in het licht van de schijnwerpers. Prof. J. Leunis Koole en 'Verhaal en feit'', in: Van Gelderen en Houtman (red.), *Profiel*, 73-91.

50. Grosheide, geciteerd uit *De betrouwbaarheid van de evangeliën*, 5.

51. Grosheide, geciteerd uit *De betrouwbaarheid van de evangeliën*, 5.

52. *De betrouwbaarheid van de evangeliën*, 7.

53. *De betrouwbaarheid van de evangeliën*, 42. Baarda trekt daarbij een parallel met de twee naturen van Christus. Geboren uit een vrouw, en toch, naar de belijdenis, de Zoon van God.

54. *De betrouwbaarheid van de evangeliën*, 80

55. *De betrouwbaarheid van de evangeliën*, 64

56. *De betrouwbaarheid van de evangeliën*, 64

57. *De betrouwbaarheid van de evangeliën*, 86.

58. Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 634-636. Hij verwijst naar Baarda, 'De Opstanding en de opstandingsverhalen', in: Holtrop en Jelsma, *Terwijl zij onderweg daarover spraken*, waarin dat 'oermoment' iets explicieter wordt bena-

drukt. In de literatuurlijst heb ik ook enkele andere artikelen opgenomen waarin Baarda zich over deze thematiek uitlaat.

59. H. N. Ridderbos, 'De betrouwbaarheid van de Evangelien', *Gereformeerd Weekblad*, 5 mei 1967; 'De historische Jezus en de levende Heer', *Gereformeerd Weekblad*, 12 mei 1967; 'Geschiedenis en kerugma', *Gereformeerd Weekblad*, 19 mei 1967. Zie over zijn theologische opvattingen R. Roukema, 'Heilshistorische exegese. Herman Ridderbos', in: Van Gelderen en Houtman (red.), *Profiel*, 53-70.

60. 'De betrouwbaarheid van de Evangelien', *Gereformeerd Weekblad*, 5 mei 1967.

61. 'Geschiedenis en kerugma', *Gereformeerd Weekblad*, 19 mei 1967.

62. C. Augustijn, 'Om de historische Jezus', *Gereformeerd Weekblad*, 16 juni 1967.

63. H. N. Ridderbos, 'Antwoord aan dr. C. Augustijn', *Gereformeerd Weekblad*, 16 juni 1967.

64. Zie E. Overeem, *Prof. Herman Ridderbos en het Gereformeerd Weekblad (1945-1982)* (Kampen 1998) 251, noot 24. Schippers, *Jezus Christus in het historisch onderzoek* (Kampen 1969). Schippers ging aanvankelijk uit van de zogenaamde mondelinge traditie-hypothese die ook Grosheide aanhing, maar neigde later toch sterker naar de bronnen-hypothese van de historisch-kritische school.

65. Een van degenen die over het Nieuwe Testament schreef, was H. Mulder, van 1968 tot en met 1975 medewerker aan de theologische faculteit.

66. Zie bijvoorbeeld R. Schippers, 'Het evangelie vertelt', *GTT* 67 (1967) 194-209. Maar ook tegenover curatoren en tegenover deputaten heeft Schippers zijn leerling verdedigd.

67. In een later stadium zou Berkouwer zich uitvoerig met een van Baarda's tegenstanders, ds. H. J. Hegger, verstaan. Zie *Gereformeerd Weekblad*, juni-augustus 1972.

68. D. Nauta, 'De betrouwbaarheid van de Evangelien', boekbespreking in *Het Ouderlingenblad* 44 (1966-1967) 138-139.

69. Archief deputaten, Inventarisno 69, *Correspondentie en synodestukken drs Tj. Baarda*, gedateerd juni 1967, van Couvée c.s. aan deputaten met als mededeling: in afschrift aan curatoren. Zie ook Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, juni 1967, van Couvée c.s. aan curatoren (no 509). Dat afschrift is geheel conform de brief aan deputaten, maar wel gericht aan curatoren, met als mededeling: in afschrift aan deputaten.

70. Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 28 augustus 1967; Archief deputaten, Inventarisnummer 69, *Correspondentie en synodestukken drs Tj. Baarda*, 1 september 1967, van deputaten aan Couvée c.s. (afschrift).

71. Archief curatoren, *Notulen*, 10 juli 1967.

72. Archief curatoren, *Notulen*, 6 oktober 1967. Schippers meldde op een gezamenlijke vergadering van faculteit en deputaten dat hij de indruk had 'dat zij niet onbevredigd zijn heengegaan'. Zie Archief deputaten, Inventarisno 5, *Notulen*, 27 oktober 1967.

73. Archief curatoren, *Notulen*, 7 november 1967 en Archief deputaten, Inventarisno 69, *Correspondentie en synodestukken drs Tj. Baarda*, 15 november 1967, van curatoren aan Couvée c.s. (afschrift).

490 74. Archief deputaten, Inventarisno 42, *Ingekomen stukken*, 31 januari 1968, van deputaten aan Couvée c.s. (afschrift).

75. D.J. Couvée, 'Utrechtse figuren', *Gereformeerd Weekblad*, 13 december 1968. Couvée (1889-1979) had te Utrecht gestudeerd en was in 1917 gereformeerd geworden.

76. 'Waar het op aan komt', *Gereformeerd Weekblad*, 21 maart 1969.

77. Deze verzameling werd mij door Baarda ter hand gesteld.

78. Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 28 augustus 1967. Van Teylingen had een gesprek met Nauta gehad n.a.v. het boekje van Baarda.

79. Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 27 oktober 1967.

80. Overigens waren deputaten teleurgesteld over de houding van Nauta, die de prealabele vraag had opgeworpen of de bezwaarschriften als zodanig niet aan de orde moesten komen. Daarmee werd de zaak in de formele sfeer getrokken. Hij had daardoor een 'deel van de ruimte' voor het gesprek weggenomen. Het was deputaten niet om een procedure te doen geweest, maar om een ontmoeting met het oog op de komende verantwoording aan de synode. Zie Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 1 december 1967.

81. Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 15 januari 1968.

82. *Acta*, 1967/1968, Bijlage 82a. Zie Artikel 347 (4 maart 1968, comité-zitting).

83. Archief deputaten, Inventarisno 42, *Ingekomen stukken*, 16 januari 1968, van deputaten aan synode (afschrift).

84. Verkuyl had dit ter kennis gebracht van deputaten. Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 10 oktober 1968.

85. Dit deed hij op 3 oktober 1968 te Middelburg, op een avond die door verontruste kerkleden was georganiseerd. Zie *Voor het forum van de gemeente. Verslag van de bijeenkomst op 3 oktober 1968 in de schouwburg te Middelburg* (Middelburg 1969). Enkele momenten van die avond werden op televisie uitgezonden, onder meer de uitspraken van Augustijn over Adam en Eva. Augustijn en Baarda waren daar aanwezig met enkele studenten. Voor de gewraakte uitspraken blz 33-34. Zie over deze samenkomst ook Arntzen, *Een theologenleven*, 139-140.

86. Zie Archief deputaten, Inventarisno 42, *Ingekomen stukken*, 9 oktober 1968, van Schrift en Getuigenis aan deputaten. Doel van deze in 1966 opgerichte vereniging was opkomen voor de onverzwakte erkenning van de Heilige

Schrift als Woord van God en handhaving van de drie Formulieren van Enigheid.

87. Deputaten hadden daartegen in een brief van 31 oktober aan de secretaris van deze vereniging geprotesteerd. De klacht werd behandeld in de deputatenvergadering van 17 februari 1969. Op 3 maart 1969 meldden deputaten aan de vereniging Schrift en Getuigenis dat men nog in gesprek was over deze thematiek. Zie Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 17 februari 1969, en Inventarisno 42, *Ingekomen stukken*, 3 maart 1969, van deputaten aan Schrift en Getuigenis (afschrift). Van de genoemde brief van 31 oktober is geen afschrift bewaard gebleven. De inhoud wordt vermeld in de notulen van de vergadering van 17 februari 1969.

49I

88. Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 20 december 1968.

89. Aan veel studenten die preekbeurten vervulden werd overigens naar hun mening over Kuitert gevraagd. Het verschil is dat Wentsel deputaat was. Zie Berkouwer, *De Heilige Schrift* I-II (Kampen 1966-1967).

90. Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 20 december 1968 (bijlage *Schriftgezag en geschiedeniswetenschap*).

91. Vgl. Augustijn, 'Pasen, wat gebeurde er toen?', *Voorlopig* 2 (1970) 12-15.

92. Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 17 februari 1969; Inventarisno 42, *Ingekomen stukken*, 3 maart 1969, van deputaten aan FdG (afschrift).

93. Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 21 maart 1969.

94. Verschenen in GTT van 1969. Zie C. Augustijn, 'Kuypers rede over "De hedendaagsche Schriftkritiek" in haar historische context', in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuyper*, 109-148.

95. *Acta*, 1969/1970, Bijlage 39a.

96. Het reeds genoemde cahier *Kerk en belijdenis*. Zie verder van Augustijn onder meer 'Het gelijk der vrijzinnigen', *Voorlopig* 1 (1969) 373-377; 'Een hele geschiedenis. Gereformeerde Kerken Nederland 1892-1977', *Kosmos + Oekumene* 11 (1977) 231-234.

97. *Acta*, 1969/1970, Bijlage 28a. Augustijn was op verzoek van *deputaten voor advies inzake de functie van en de binding aan de belijdenis* enkele malen als adviseur aanwezig geweest. De eerste keer dat de zaak ter synode aan de orde kwam was op 29 oktober 1969, zie *Acta*, 1969/1970, Artikel 129. Op 24 oktober was Berkouwer zijn bespreking van dit cahier begonnen in het *Gereformeerd Weekblad*. Mij zijn twee interviews met Augustijn bekend. Het eerste staat in *Waarheid en Eenheid* van 3 november 1970; het andere werd afgenomen door J. van Noort, 'Wat je zegt ben je dat zelf? Een gesprek met prof. dr. C. Augustijn, hoogleraar in de kerkgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, *Inkom. Informatie en Commentaar ten dienste van het Christelijk Voortgezet Onderwijs* 4 (augustus 1973) i-viii.

98. *Kerk en belijdenis*, 6.

99. *Kerk en belijdenis*, 67-74.

100. *Kerk en belijdenis*, 70.

101. *Kerk en belijdenis*, 70.

102. *Kerk en belijdenis*, 70.

103. *Kerk en belijdenis*, 74. In het *Gereformeerd Weekblad* kregen Berkouwer en A. D. R. Polman alle ruimte om kritiek te uiten. De laatste viel Augustijn aan op zijn kennis van zaken, de eerste kwam op grond van hetzelfde materiaal tot andere conclusies. Nauta publiceerde in het *Ouderlingenblad* 47 (1969-1970) 59-62 en 67-69 een afwijzende recensie.

104. De *Acta* zijn tamelijk neutraal. Ik baseer me in mijn weergave mede op het 'Rapport deputaten Binding Belijdenis aan de Generale Synode van Dordrecht 1971', *Kerkinformatie*, september 1971 (de citaten op blz. 3 en 4). Volgens L. J. Koffeman is dat rapport samengesteld door Weijland. Zie Koffeman, "De liefde is nu eenmaal ondeelbaar". Henk Weijland en de kerk', in: Van Gelderen en Houtman (red.), *Profiel*, 359-378, aldaar 363.

105. *Acta*, 1969/1970, Artikel 161 (31 oktober 1969). Zie ook 'Rapport Binding Belijdenis', *Kerkinformatie*, september 1971, 4-5.

106. *Acta*, 1969/1970, Artikel 10 (daarvan bladzijde 13-16), een opsomming van alle binnen gekomen bezwaren.

107. *Acta*, 1969/1970, Artikel 439 (4 november 1970).

108. Zie bijvoorbeeld de mededelingen van Bos aan zijn mededeputaten, Archief deputaten, Inventarisno 33, *Notulen*, 20 november 1969.

109. *Acta*, 1969/1970, Artikel 444.

110. Zie hierover *Kerkinformatie*, mei 1972, 3-5 en *Kerkinformatie*, november 1972, 11-13 met het eindverslag van dit gesprek. Er was geen reden over Kuiterts opvattingen nadere beslissingen te nemen.

111. Een eigen interpretatie van de Synode van Sneek bood het moderamen in de brochure *Geen ander fundament. Herderlijk schrijven in opdracht van de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te Sneek/Lunteren 1969/1970* (Kampen 1971). Zie hierover *Kerkinformatie*, april 1971, 9-10.

[12] HOOG OPLOPENDE SPANNINGEN 1971-1976

I. *Acta*, 1971/1972, Artikel 295, Bijlage 94. Zie ook reg.i.v. *Binding aan de belijdenis* en het 'Rapport deputaten Binding Belijdenis aan de Generale Synode van Dordrecht 1971', *Kerkinformatie*, september 1971. De geschiedenis van de GKN over deze jaren is nog niet geschreven. Over de binding aan de belijdenis zie men L. J. Koffeman, *Met de handen in de lucht. Enkele hoofdlijnen in het denken van prof. dr. H. B. Weijland op het snijvlak van kerk en theologie* (Kampen 1997) en idem, 'Henk Weijland en de kerk', in: Van Gelderen en Houtman

(red.), *Profiel*, 359-379. Zie van Weijland 'Belijdend Samen op Weg. Enkele opmerkingen rondom het thema "de dynamische binding aan de belijdenis"', in: J. M. Vlijm en H. W. de Knijff, *Elkaar verstaan. Overwegingen nà de Verklaring van Overeenstemming van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland* ('s Gravenhage 1991) 35-44.

2. Zie over de veranderingen aan de vu het interview met Augustijn door J. van Noort, 'Wat je zegt ben je dat zelf? Een gesprek met prof. dr. C. Augustijn, hoogleraar in de kerkgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam', *Inkom. Informatie en Kommentaar ten dienste van het Christelijk Voortgezet Onderwijs* 4 (augustus 1973) i-viii.

3. Zie L. Dros, 'Iedereen kent Amsterdam toch? De kwestie Wiersinga in Amsterdam', in: J. D. Snel e.a. (red.), *En God bleef toch in Mokum. Amsterdamse kerkgeschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw* (Delft 2000) 495-517.

4. *De verzoening in de theologische discussie* (Kampen 1971).

5. Formeel gesproken werd de beslissing door de senaat genomen. Dros, 'De kwestie Wiersinga', in: Snel e.a. (red.), *En God bleef toch in Mokum*, 497, vermeldt dat Schippers de dissertatie had bekeken op de exegetische gedeelten. Gesuggereerd wordt dat Schippers achter de exegese stond. Juist tegen die exegeese werd en wordt nogal kritisch aangekeken.

6. Bak, *Een soeverein leven*, 233-234. Het betrof een informele raadpleging van de rector.

7. Dros, 'De kwestie Wiersinga', in Snel e.a. (red.), *En God bleef toch in Mokum*, 497-498. Het faculteitsarchief zwijgt over deze bijeenkomsten.

8. In 1966 behandelde de Synode van Middelburg het bezwaarschrift van B. J. Brouwer over de verwerping van eeuwigheid zoals voorkomt in de Dordtse leerregels. De Synode van Sneek (1969/1970) kwam tot het oordeel dat de in de Dordtse Leerregels beleden verwerping van eeuwigheid niet op duidelijke gegevens in de Schrift is gefundeerd.

9. Zie Archief deputaten, Inventarisno 34, *Notulen*, 12 februari 1971, en Inventarisno 43, *Ingekomen stukken*, 4 februari 1971. De afspraken hierover waren op 4 december 1970 gemaakt. Archief Deputaten, Inventarisno 34, *Notulen*, 4 december 1970.

10. *Het Kuypertiaanse model van een christelijk politieke organisatie. Een onderzoek naar zijn doelmatigheid als middel om het politiek-staatkundige leven van uit het christelijk geloof te beïnvloeden* (Amsterdam 1970). Wentsel schreef daarover in het *Gereformeerd Weekblad* van 8 en 15 januari 1971. Van Kwast stond een kritisch artikel over de dissertatie van Wiersinga in de *Friesche Kerkbode* van 17 februari 1971.

11. Archief deputaten, Inventarisno 34, *Notulen* 5 maart 1971.

12. Ter verontschuldiging werd wel gezegd dat Berkouwer het nogal druk had gehad en de dissertatie waarschijnlijk niet had gelezen. In een brief aan

mij van 19 december 2003 ontkracht Wiersinga dit gerucht. Berkouwer had hem intensief begeleid. Opvallend is dat Wiersinga zich pas tijdens de promotietoespraak van Berkouwer bewust werd van het feit dat dit proefschrift hem wel eens in moeilijkheden kon brengen. Was hij dan een vreemde in Jeruzalem? Zie Bert Aalbers, *De man in kwestie. Gesprekken met Herman Wiersinga* (Kampen 1977) 100. Daaruit mag de conclusie worden getrokken dat Berkouwer met hem *niet* over de spanningen tussen de confessie en zijn dissertatie heeft gesproken in het licht van het feit dat Wiersinga dienaar des Woords in de Gereformeerde Kerken was. Zie ook Dros, 'De kwestie Wiersinga', in Snel e.a. (red.), *En God bleef toch in Mokum*, 500-501.

13. Ook op voorstel van Bos, Archief deputaten, Inventarisno 43, *Ingekomen stukken*, 17 maart 1971, van deputaten aan FdG (afschrift).

14. Archief deputaten, Inventarisno 43, *Ingekomen stukken*, 18 maart 1971 (afschrift). Op dit punt was door H. N. Ridderbos gewezen in het *Gereformeerd Weekblad* van 12 februari 1971.

15. Archief deputaten, Inventarisno 34, *Notulen*, 5 november 1971, *Verslag van het overleg tussen faculteit en deputaten*.

16. Zie hoofdstuk 3 en 4.

17. De synode ontving hierover meer dan één brief. Zie *Acta* 1971/1972, Artikel 194 en Bijlage 63. De kerk van Bergentheim uitte haar verbijstering over de dissertatie van Wiersinga en over het feit dat deze aan de v u was verdedigd: 'De hoogleraren van de theol. fac. zijn toch als zodanig ambtsdragers van de Geref. Kerken in Nederland; de theol. fac. was bij de voorbereiding en verdediging van dit proefschrift zowel bij onderwijs als bij wetenschappelijk onderzoek gebonden aan de drie formuleren van enigheid'. Om die reden werd gevraagd om de samenwerking met de v u te herzien.

18. *Reglement voor de Vrije Universiteit, zoals laatstelijk vastgesteld door het College van Directeuren bij besluit van 16 maart 1968* (z.j.z.d.), Hoofdstuk VI, § 6, Artikel 93, lid 2.

19. Zie Archief curatoren, *Notulen*, 5 april 1971. Hij wenste dat een en ander in de senatus contractus zou worden besproken. Daarvan heb ik geen sporen gevonden, evenmin als van een gesprek hierover met de theologische faculteit waarvan herhaaldelijk melding wordt gemaakt. Zie Archief curatoren, *Notulen*, 7 juni en 6 september 1971.

20. Zie hoofdstuk x.

21. Zie *Acta* 1971/1972, Artikel 194 en 196, Bijlage 63 en rapport A7, het rapport van deputaten. Dit is niet in de *Acta* opgenomen. Merkwaardigerwijze vermeldt het volgende verslag van deputaten (*Acta* 1973/1975, Bijlage I, 111, 2, a) opnieuw de vergadering van 12 februari 1971. Daarbij wordt het min of meer voorgesteld alsof de notitie van Berkouwer 'Over de vrijheid van de theologie' speciaal geschreven was om de verantwoordelijkheid van de faculteit voor de inhoud van de dissertaties te bespreken.

22. In het archief van directeuren trof ik deze brieven niet aan, wel in dat van curatoren en van de FdG. Zie over deze 'tragi-komische periode' Arntzen, *Een theologenleven*, 141-144. Een en ander werd door directeuren beslist, onder goedkeuring van curatoren, die de faculteit en eventueel de interfaculteit horen. Aldus Artikel 42 van het *Reglement voor de Vrije Universiteit*.

23. Zie *Waarheid en Eenheid* van 20 april 1971, M. Vreugdenhil in een artikel genaamd 'Wij willen een duidelijke binding aan de belijdenis bewaren'. Hij merkt over het verzoek van Arntzen en Schelhaas op: 'Arntzen en Schelhaas hebben niet buiten ons om gevraagd'. In het nummer van 4 mei 1971 wordt vermeld dat er voor de opleiding reeds een gironummer was geopend.

495

24. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 5 april 1971, van directeuren aan curatoren (no 189), met aangehecht een kopie van de brieven van Schelhaas en Arntzen; Archief curatoren, *Notulen*, 5 april 1971; Archief FdG, 6 april 1971, van curatoren aan FdG (Letter C, Dossier 54).

25. Archief FdG, Dossier 56, *Notulen faculteitsraad*, 26 april 1971.

26. Arntzen heeft een slechte herinnering aan dat gesprek: 'Sommigen waren vijandig, anderen vonden me, dacht ik, min of meer zielig'. Arntzen, *Een theologenleven*, 142.

27. Archief FdG, Dossier no 49, *Ingekomen stukken*, letter H, concept-antwoord aan curatoren t.b.v. de faculteitsraad.

28. Archief FdG, Dossier 56, *Notulen faculteitsraad*, 22 juni 1971; Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 6 juli 1971 van FdG aan curatoren (no 494). In de brief is sprake van een 'meerderheid' die het voorstel afwees. Wie vóór een priaatdocentschap stemden, heb ik niet kunnen achterhalen.

29. Zie M. J. Arntzen, *Een gewetenszaak* (Amsterdam 1971) en idem, *Een ernstig woord aan mijn geloofsgenoten, achtergebleven in de Gereformeerde Kerken in Nederland, zowel te 's-Gravendeel als elders in het land* ('s-Gravendeel 1971). Later stapte hij over naar de 'binnenverbanders'. Zie Arntzen, *Een theologenleven*, 153-171.

30. *Waarheid en Eenheid*, 4 mei 1971, een artikel van J. B. van Mechelen, 'Gereformeerde opleiding'. In de zomer lekte het standpunt van de faculteit via de notulen van de faculteitsraad uit en bereikte het de pers. Voor deze onzorgvuldigheid werd zowel aan curatoren als aan Arntzen excuus aangeboden. Zie Archief FdG, Dossier 48, letter A en en letter c, 25 augustus 1971, van FdG aan curatoren en 25 augustus 1971, van FdG aan Arntzen (beide in afschrift).

31. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 27 september 1971, van FdG aan curatoren (no 634).

32. Archief curatoren, *Notulen*, 4 oktober 1971; Archief FdG, Dossier 54, letter c, 6 oktober 1971, van curatoren aan FdG. Firt stuurde daarop een brief aan de leden van de faculteitsraad met een voorstel waarop de leden van de faculteitsraad konden reageren, Archief FdG, Dossier 48, letter F., 11 oktober

1971, van Firet aan de leden van de faculteitsraad. Ik trof reacties aan van de hoogleraren Augustijn, Kuitert, Van den Berg en van de studentleden Boelhout, Korenhof en Benedictus. De reacties zijn geprikkeld. Alle in dossier 54.

33. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 27 oktober 1971, van FdG aan curatoren (no 684).

34. Bij alle theologische kwesties speelde in deze tijd ook de vraag naar een statutenwijziging inzake de grondslag van de v.u.

496 35. Archief curatoren, *Notulen*, 1 november 1971. Hierover ging een brief aan directeuren d.d. 8 november, in afschrift aanwezig in het archief van curatoren (no 686). Naderhand is er nog een gesprek geweest tussen K. van Nes, voorzitter, en Firet, waarin Van Nes hem het standpunt van curatoren mededeelde. Opgetekend door Van Nes en bewaard als ingekomen stuk (Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 15 november 1971, verslag, no 685).

36. Dit was het punt van Van der Beek geweest. Deze privaatsdocenten wilden niet aanvullen maar corrigeren. Zie Archief curatoren, 19 juli 1971, *Ingekomen stukken*, van Van der Beek aan curatoren (no 495).

37. Archief directeuren, *Notulen*, 8 en 27 november 1971.

38. Het gesprek had plaatsgevonden op 8 december 1971. Over de besluitvorming zie men Archief directeuren, *Notulen*, 18 december 1971. De brief van Arntzen heb ik niet kunnen terugvinden.

39. Zie Archief deputaten, Inventarisno 43, *Ingekomen stukken*, 6 januari 1972, van directeuren aan Arntzen (afschrift).

40. Zie Archief deputaten, Inventarisno 43, *Ingekomen stukken*, 6 januari 1972, van directeuren aan Schelhaas (afschrift).

41. Ik trof eenmaal een besluit over verlenging aan. In 1974 overleed hij.

42. Archief deputaten, Inventarisno 34, *Notulen*, 5 maart 1971; Archief deputaten, Inventarisno 43, *Ingekomen stukken*, 10 februari 1971, van Hegger aan deputaten.

43. Zie *De betrouwbaarheid*, 56-57.

44. Naar aanleiding van de bladzijden 84-85.

45. Tj. Baarda, 'Niet zoals vroeger', *Schrift*, december 1970, 219-223.

46. Archief deputaten, Inventarisno 34, *Notulen*, 5 maart 1971.

47. Archief deputaten, Inventarisno 43, *Ingekomen stukken*, 18 maart 1971, van deputaten aan Hegger (afschrift).

48. Archief deputaten, Inventarisno 43, *Ingekomen stukken*, 26 april 1971, van Hegger aan deputaten. Tevens had Hegger zich tot de synode gewend met een bezwaarschrift. Een afschrift daarvan deed hij hierbij aan deputaten toekomen.

49. H. J. Hegger, 'Evangelist beschuldigd van bedrog', *Waarheid en Eenheid*, 27 januari 1970. In feite was zijn bezwaarschrift een korte en enigszins gekuisde versie van de daar geuite beschuldigingen.

50. Tj. Baarda, 'Evangelist beschuldigd van bedrog', *Waarheid en Eenheid*, 7 april 1970.

51. De reactie van Hegger, in hetzelfde nummer van *Waarheid en Eenheid*, gaat niet op het verweer van Baarda in en is in feite een herhaling van eerder geuite beschuldigingen en een verklaring van zijn stevige woordkeus. Dit alles achtte hij zo erg, dat hij wel schokken moest! Hegger, 'Antwoord aan Baarda', *Waarheid en Eenheid*, 7 april 1970.

52. Archief deputaten, Inventarisno 34, *Notulen*, 27 april 1971.

53. Archief deputaten, Inventarisno 43, *Ingekomen stukken*, 31 juli 1971, van Baarda aan deputaten.

54. Archief deputaten, Inventarisno 34, *Notulen*, 13 augustus 1971.

55. De invloed van Bultmann op Baarda was niet van filosofische aard, hij was onder de indruk van de historisch-kritische benadering en van Bultmanns preken. Wentsel zocht het te diep en te ver.

56. Archief deputaten, Inventarisno 34, *Notulen*, 19 november 1971 (gesprek met Baarda) en 15 december 1971 (evaluatie van het gesprek met Baarda).

57. *Acta*, 1971/1972, Artikel 280 en 281, en Bijlage 90, Verslag van commissie ad hoc II. Alle relevante stukken worden bewaard in het Utrechts Archief, Archief van de GKN. Zie ook Archief deputaten, Inventarisno 69, *Correspondentie en synodestukken over bezwaren tegen Tj. Baarda*, met verscheidene belangrijke stukken.

58. *Waarheid en Eenheid*, 25 januari 1972.

59. De synode 'meent, dat het bij de achtergronden van de hier aan de orde zijnde zaken gaat om kwesties, die in het gesprek van deputaten met de hoogleraren van de theologische faculteit van de Vrije Universiteit aan de orde dienen te blijven'. Op 26 en 27 mei 1972 vond te Oosterbeek een conferentie plaats van deputaten en faculteit; op 6 oktober 1972 was er een gezamenlijke vergadering en op 23 mei 1973 een vergadering op Woudschoten. Zie Archief deputaten, Inventarisno 69, *Correspondentie en synodestukken over bezwaren tegen Tj. Baarda*, met verscheidene stukken; Inventarisno 70, *Stukken betreffende gesprekken/conferenties van deputaten met de theologische faculteit over hermeneutische vragen naar aanleiding van de discussies over bezwaren tegen opvattingen van docenten drs Tj. Baarda en dr. H. M. Kuitert*, 1971-1973.

60. Blijkens de notulen van deputaten van 14 juni 1973 was dit voor deputaten aanleiding geweest hierover met Augustijn van gedachten te wisselen. Een verslag heb ik niet aangetroffen. Zie Archief deputaten, Inventarisno 34, *Notulen*, 14 juni 1973. Overigens stond juist in deze tijd het gesprek met de Nederlandse Hervormde Kerk op de agenda, met alle gevolgen van dien voor de vraag naar de belijdenis. Zie Koffeman, 'Henk Weijland en de kerk' in: Van Gelderen en Houtman, *Profiel*, 359-379. Zie ook J. van Noort, 'Wat je zegt ben je dat zelf? Een gesprek met prof. dr. C. Augstijn, hoogleraar in de kerkgeschiedenis aan

de Vrije Universiteit te Amsterdam', *Inkom. Informatie en Kommentaar ten dienste van het Christelijk Voortgezet Onderwijs* 4 (augustus 1973) I-VIII.

61. Het Confessioneel Gereformeerd Beraad stuurde deputaten een brief gedateerd 2 december 1972 waarin het er op aandrong 'te bevorderen dat een theoloog van onverdacht gereformeerde opvatting benoemd wordt'. Archief deputaten, Inventarisno 43, *Ingekomen stukken*, 2 december 1972, van CGB aan deputaten.

62. Een en ander speelde in 1971.

498

63. Zie Archief deputaten, Inventarisno 43, *Ingekomen stukken*, 16 februari 1973, van FdG aan College van Bestuur (afschrift) en 15 mei 1973, van Bestuur van de Vereniging aan deputaten.

64. Veenhof was de eerste hoogleraar die voorgedragen werd door een sollicitatie-commissie. Voor die tijd werd de voordracht beklonken door de hoogleraren, waarbij de vertrekkende hoogleraar een belangrijke (zo niet beslissende) stem had. Toen hij in 1989 zijn hoogleraarschap neerlegde om predikant in Zwitserland te worden, verscheen een speciale uitgave van *Kabats*, het blad van de theologische faculteit. Zie H D C, Archief M. J. Aalders, *125 jaar Faculteit der Godgeleerdheid*.

65. W. C. van den Brink, e.a., *Appèl en "voorstel"* (z.p. z.j.). Andere opstellers waren M. P. van Dijk, E. Masselink, E. J. Oomkes en M. Vreugdenhil. Het stuk was ook door anderen ondertekend, onder wie deputaat L. H. Kwast. Dit was voor Kuitert aanleiding zich per brief van 27 november 1973 tot deputaten te wenden. Mede namens Augustijn vroeg hij zich af of het correct was dat een deputaat zich zo opstelde. Op de vergadering van 30 augustus 1974 besloten deputaten beide hoogleraren te melden dat Kwast zich onzorgvuldig had gedragen. Zie hierover ook *Trouw*, 23 november 1973, en Archief deputaten, Inventarisno 43, *Ingekomen stukken*, 2 september 1974, van deputaten aan Kuitert, waarin deputaten uitspraken dat de handelwijze van Kwast onzorgvuldig was geweest.

66. *Appèl en "voorstel"*, 6-7.

67. *Appèl en "voorstel"*, 31.

68. *Acta*, 1973/1975, Artikel 300 en Bijlage 21.

69. Deputaten ontvingen een brief van G. D. Bosman te Arnhem, gedateerd 18 oktober 1973, waarin deze verzocht Augustijn vanwege zijn opvattingen over Adam en Eva aan te klagen. 'Is zo'n man bekwaam om godsdienstleraren op te leiden?' Deputaten antwoordden hem dat het toezicht zich niet uitstrekte tot de opleiding tot leraar godsdienst. Zie Archief deputaten, Inventarisno 43, *Ingekomen stukken*, 16 februari 1974, van deputaten aan Bosman. Augustijn was al jaren hoogleraar en in die hoedanigheid betrokken bij de opleiding tot de dienst des Woords. De notulen van deputaten zwijgen hierover. Zie ook *Acta*, 1975/1976, Bijlage 1, IV, 4. Vgl. Archief curatoren, *Notulen*, 6 september

1971, waar curator ds. K. M. R. van der Beek verslag doet van een bevredigend gesprek met dhr Bosman uit Arnhem.

70. Archief deputaten, Inventarisno 69, *Correspondentie en synodestukken over bezwaren tegen Tj. Baarda*. Het stuk is ondertekend door W. C. van den Brink, M. P. van Dijk, E. Masselink, E. J. Oomkes, J. Vlaardingebroek en M. Vreugdenhil.

71. *Acta*, 1973/1975, Artikel 11, onder nummers B I, Belijdenis, 17 en 18.

72. *Acta*, 1975/1976, Bijlage 1. Een en ander was voorbereid op de deputatenvergadering van 25 april 1975 aan de hand van een notitie van Rietveld, 'Kerken en theologische faculteit in het algemeen'. Deze was opgesteld naar aanleiding van een gesprek op de vergadering van 15 november 1974 over de toekomstige koers van deputaten. Bij de bezinning op 25 april waren Veenhof en Meuleman namens de faculteit aanwezig. Zie Archief deputaten, inventarisno 34, *Notulen*, 25 april 1975 en Archief deputaten, inventarisno 43, *Ingekomen stukken*. Zie over Rietveld B. Wentsel, 'Boudewijn Rietveld', *Historisch Tijdschrift GKN*, no 5, mei 2004, 36-38.

73. Dros, 'De kwestie Wiersinga', in: Snel e.a (red.), *En God bleef toch in Mo-kum*, 509-510.

74. Daarvan is overigens niets te vinden in de gedrukte handelingen van het Breed Moderamen, die aan de *Acta* zijn toegevoegd.

75. *Acta*, 1975/1976, Artikel 31 en 32.

76. *Acta*, 1975/1976, Bijlage 39. Een en ander werd besloten op de deputatenvergadering van 3 oktober 1975. Vgl. B. Rietveld, *Wat is er aan de hand met de Gereformeerde Kerken in Nederland?* (Kampen z.j. = 1975).

77. De eerste vermelding van die conferentie trof ik aan in Artikel 142, waar de synode over Kuitert spreekt. Het is dan 21 november.

78. Generale Synode, 'Conferentie van Synode over spanning tussen theologie en gemeente', *Kerkinformatie*, maart 1976.

79. *Acta*, 1975/1976, Artikel 243, 244, 245, 247. Zie ook Bijlage 39 en 40.

80. *Acta*, 1975/1976, Artikel 360, Bijlage 59 A.

81. Zie *Acta*, 1977/1978, Artikel 121 en 122, d.d. 6 maart 1978

82. Zie *Acta*, 1969/1970, Artikel 295.

83. Zie Archief deputaten, inventarisno 34, *Notulen*, Verslag van een overleg met directeuren d.d. 8 maart 1972.

84. *Acta*, 1977/1978, Artikel 90 (gedateerd 18 november 1978), Artikel 91 (commissie I) en Artikel 390.

85. *Acta*, 1979/1980, Artikel 325 (4 november 1980). Het rapport werd de kerken aangeboden onder de titel *God met ons. Over de aard van het schriftgezag* (= *Kerkinformatie* februari 1981).

[13] STUDEREN AAN DE FACULTEIT DER GODGELEERDHEID 1966-1980

1. Archief FdG, Dossier no 46, *Faculteitsbestuur, vergaderingen* (bijlagen). Het betrof een concept-verslag.

2. Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 471-623. Het totaal aantal studenten nam na de Tweede Wereldoorlog met ongeveer 10 procent per jaar toe. Zie verder J. W. Foppen, *Gistend beleid. Veertig jaar universitaire onderwijspolitiek* (Den Haag 1989), en voor een beknopt overzicht van de wettelijke bepalingen omtrent de faculteiten C. Fasseur, 'Van speeltuin tot bedrijf. Het bestuur van de universiteit', in: H. J. de Jonge en W. Otterspeer, *Altijd een vonk of twee. De Universiteit Leiden van 1975-2000* (Leiden 2000) 7-15. Over de situatie aan de vu zie men F. van Esch en G. Mul (red.), *Bijzondere studenten. 40 jaar studentenbeweging aan de Vrije Universiteit* (Amsterdam 1989). Bak beschreef de gebeurtenissen vanuit het perspectief van De Gaay Fortman. Zie *Een soeverein leven*, 220-254. In 1996 werd de wub vervangen door de Wet Modernisering Universitair Bestuur

3. Een leesbare beschrijving hiervan in G. Termeer, 'De macht van de tikmachine. Over de bureaucratisering van de universiteit', in: K. van Berkel en F. R. H. Smit, *Een universiteit in de twintigste eeuw. Opstellen over de Rijksuniversiteit Groningen 1914-1999* (Groningen 1999) 67-112.

4. Archief FdG, Dossier no 330, *Notulen*, 28 februari 1969. Het handgeschreven notulenboek was nog steeds in gebruik. Hier en daar zijn kopieën van rapporten of brieven ingeplakt. Daarnaast werden van de verslagen ook getypte versies samengesteld, die zich in de Dossiers no 46 en 47 bevinden.

5. A. van der Meiden, 'Turbulentie en herordening; de jaren 1966 tot heden', in: Von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf*, 95-133, aldaar 97. Over de positie van de medewerker zie ook Termeer, 'De macht van de tikmachine', in: Van Berkel en Smit, *Een universiteit in de twintigste eeuw*, 91, en H. F. Cohen, *De strijd om de academie. De Leidse universiteit op zoek naar een bestuursstructuur* (1967-1971) (Meppel 1975) 35-36.

6. Archief FdG, Dossier no 36, *Faculteitsbestuur, correspondentie*, sub c, 9 januari 1969, van ministerie aan de colleges van curatoren (afschrift), en 18 maart 1969 van commissie bestuursvorm aan FdG.

7. Zie Archief FdG, Dossier no 330, *Notulen*, 21 mei 1969. Zie ook Archief FdG, Dossier no 47, *Faculteitsbestuur, vergaderingen, vergaderstukken*, voor *Advies van de faculteit der godgeleerdheid inzake bestuursvorm Vrije Universiteit*.

8. Zie *Ad Valvas* van 16 mei 1969, *Wat er gebeurde en Ad Valvas* 30 mei 1969, *Tweede overzicht van gebeurtenissen*. Zie ook *100 jaar studentenleven aan de vu*, 128.

9. Archief FdG, Dossier no 330, *Notulen*, 8 en 17 september 1969; zie ook Archief FdG, Dossier no 47, *Faculteitsbestuur, vergaderingen, vergaderstukken*,

waarin enkele stukken die toen ter tafel lagen: *Nieuw advies aan de FdG inzake de bestuursvorm*; een *Schets van een experimentele bestuursvorm* (Kuitert) en een notitie van Augustijn over de bestuursvorm van de faculteit.

10. Archief FdG, Dossier no 330, *Notulen*, 13 oktober 1969. Beide stukken bevinden zich in Archief FdG, Dossier no 47, *Faculteitsbestuur, vergaderingen, vergaderstukken*.

11. Archief FdG, Dossier no 46, *Faculteitsbestuur, vergaderingen etc.*, 25 november 1969, van Augustijn, secretaris commissie herstructurering, aan Augustijn, abactis van de faculteit.

501

12. Archief FdG, Dossier no 330, *Notulen*, 8 december 1969.

13. In een eerdere fase had hij een kritische opmerkingen gemaakt over de gewenste hervormingen. Een en ander was neergelegd in een notitie van 12 september 1969. Zie Archief FdG, Dossier no 47, *Faculteitsbestuur, vergaderingen, vergaderstukken*.

14. Archief College van Bestuur, *Godgeleerdheid, Reglement*, 19 december 1969, van FdG aan curatoren en directeuren; Archief curatoren, 5 januari 1970, van Meuleman aan curatoren (no 5).

15. Archief FdG, Dossier no 46, *Faculteitsbestuur vergaderingen etc.*, 29 januari 1970, van curatoren en directeuren aan FdG.

16. Archief FdG, Dossier no 330, *Notulen*, 9 februari 1970 (Bijlage 1, het besluit van 5 februari).

17. Archief FdG, Dossier no 330, *Notulen*, 9 februari 1970 (Bijlage 2).

18. Archief FdG, Dossier no 330, *Notulen*, 12 februari. De brief was op 11 februari vastgesteld door een daartoe benoemde commissie, de officiële brief was gedateerd 12 februari 1970.

19. Deze ruimte wordt ook genoemd in het voorontwerp van wet dat in februari 1970 werd ingediend. Zie Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 509. Curatoren meenden dat dit nooit zou kunnen betekenen dat de grenzen van het vu-reglement zouden worden overschreden. Zie Archief curatoren, *Notulen*, 9 januari 1970.

20. Archief FdG, Dossier no 330, *Notulen*, 12 februari (Bijlage 2).

21. Archief FdG, Dossier no 330, *Notulen*, 12 februari.

22. Archief FdG, Dossier no 330, *Notulen*, 12 februari (Bijlage 3).

23. Archief CvB, *Godgeleerdheid*, Faculteitsbestuur, 12 februari 1970, van FdG aan CvB.

24. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, Verslag van de vergadering van de hand van curatoren (no 188), en Archief FdG, *Notulen*, 23 februari 1970 (Bijlage 1, verslag van de hand van de FdG).

25. Archief FdG, Dossier no 330, *Notulen*, 23 februari 1970. Zie voor het besluit bijlage 2.

26. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 27 februari 1970, van FdG aan cu-

ratoren (no 189). Deze gingen akkoord, bij wijze van experiment. Zie Archief curatoren, 9 maart 1970, van curatoren aan FdG (no 190, afschrift).

27. In Utrecht vergaderde het College van Hoogleraren voor het laatst op 28 oktober 1971. Zie De Groot, 'De Faculteit der Godgeleerdheid', in: Von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf*, 321-334, aldaar 322.

28. Archief CvB, *Godgeleerdheid*, Reglementen.

29. Zie hoofdstuk 1x

502 30. De studenten werden in juli 1965 per brief van de nieuwe regeling op de hoogte gebracht. Zie Archief FdG, Dossier no 12, *Faculteitsbestuur, vergaderingen, ingekomen stukken*. In de notulen wordt hierover niet gesproken, hoewel uit de ingekomen stukken blijkt dat de faculteit al enige jaren bezig was met een onderwijshervorming.

31. Zie *Studiegids Vrije Universiteit Amsterdam* 1967/1968, 68-69.

32. Toestemming daarvoor werd gevraagd aan curatoren. Zie Archief curatoren, 26 maart 1965, van FdG aan curatoren (no 284).

33. In Utrecht deed zich een soortgelijke ontwikkeling voor. Zie A. de Groot, 'De Faculteit der Godgeleerdheid', in: Von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf*, 327.

34. Zie ook G. J. van Bergenhenegouwen, *De Nota Posthumus in discussie. Een analyse van standpunten* (Amsterdam 1970). Een samenvatting verscheen in *Ad Valvas*, 16 (1968) 1 november 1968.

35. Archief FdG, Dossier no 330, *Notulen*, ingeplakt bij de vergadering van 5 september 1969.

36. Archief FdG, Dossier no 46, *Faculteitsbestuur, vergaderingen etc.* Daarbij een uitvoerig commentaar van D. C. Mulder op dit rapport (gedateerd 24 juni 1970).

37. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 15 oktober 1970 (no 741).

38. Archief curatoren, *Notulen*, 2 november 1970.

39. Archief deputaten, Inventaris no 34, *Notulen*, 4 december 1970.

40. Archief deputaten, Inventarisno 34, *Notulen*, 4 december 1970.

41. Archief deputaten, Inventarisno 34, *Notulen* (overleg met Kampen), 22 januari 1971.

42. Archief curatoren (nb), *Ingekomen stukken*, 26 januari 1971, van FdG aan directeuren (afschrift, no 65).

43. Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 24 mei 1971, van FdG aan curatoren (no 342).

44. Archief curatoren, *Notulen*, 7 juni 1971; Archief curatoren, *Ingekomen stukken*, 9 juni 1971, van curatoren aan directeuren (no 343 = afschrift). Een definitieve goedkeuring wilden zij pas te geven als nog enkele zaken zouden worden opgehelderd. In de notulen van curatoren vond ik hierover verder geen aantekeningen.

45. In Archief CvB, *Godgeleerdheid*, Herstructurering, (16 april en) 15 juni 1971, van directeuren aan GS (afschrift); *Acta*, 1971/1972, Bijlage 19 en Artikel 51. Van curatoren Kampen was een soortgelijk verzoek binnengekomen. De synode ging in beginsel akkoord, de formele afwikkeling m.b.t. het contract vond later plaats.

46. Archief deputaten, Inventarisno 34, *Notulen*, 13 augustus 1971. De regeringsnota hierover was deputaten door het moderamen van de synode toegezonden.

47. Een afschrift in Archief CvB, *Godgeleerdheid*, Herstructurering, 22 december 1971, van de kerken aan de regering.

48. Voor een verslag zie Archief CvB, *Godgeleerdheid*, Herstructurering.

49. Zie De Groot, 'De Faculteit der Godgeleerdheid', in: Von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf*, 328.

50. De Groot, 'De Faculteit der Godgeleerdheid', in: Von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf*, 323.

51. Zie H. C. Stoffels, *Onverwachte gasten. In gesprek met Gerard Dekker over kerk, godsdienst en cultuur* (Kampen 1996), met daarin een biografische schets van de hand van zijn leerling en opvolger Stoffels.

52. H. C. Stoffels, 'Nieuw Jeruzalem in aanbouw – de opkomst van een sociologisch bewustzijn in GTT tijdens de jaren zestig', in: Stoker en Van der Sar, *Theologie op de drempel*, 314-326.

53. R. Kooistra, *De gereformeerde theoloog en de sociologie* (Kampen 1955).

54. Kooistra, *De gereformeerde theoloog*, 13.

55. C. P. Boekestijn en J. B. Fabery de Jonge, 'Werkelijkheid, ideaal en verwachting. Een empirisch onderzoek in het krachtenveld tussen pastor en gemeente', GTT 67 (1967) 241-258.

56. 'Kerkelijk meeleven en financiën', *Gereformeerd Weekblad*, 21 augustus en 4 september 1970.

57. Dekker verweerde zich in een bijdrage in het *Gereformeerd Weekblad* van 18 en 25 september 1970.

58. *Gereformeerd Weekblad*, 11 november 1970.

59. Een kopie van deze brief is gedeponeerd in het HDC, Archief M. J. Aalders, 125 jaar *Faculteit der Godgeleerdheid*.

60. *Trouw*, 19 december (Bruins Slot), *Trouw*, 9 januari 1971 (Ridderbos).

61. Zie Archief deputaten, Inventarisno 34, *Notulen*, 21 mei 1976 en 4 juni 1976. De brief is helaas niet bewaard gebleven. Uit de notulen valt alleen op te maken dat Plomp bezwaren had.

62. Zo stuurde de Algemene Vergadering op 13 mei 1970 naar aanleiding van het sterven van vier Amerikaanse studenten als gevolg van het optreden van de Amerikaanse Nationale Garde een protest naar de Nederlandse regering wegens haar begrip voor de militaristische en semi-militaristische stro-

mingen in de vs. Tevens verzocht de vergadering de Nederlandse politieke partijen de Amerikaanse vredesbeweging naar vermogen met woord en daad te ondersteunen. Een half jaar later verzond de faculteitsraad een protest tegen het Amerikaanse optreden in Indo-China. Zie Archief FdG, Dossier no 56, *Faculteitsraad*.

63. Gegevens ontleend aan de 'brochure' *Rachab 75 Theologische Faculteitsvereniging*, uit het persoonlijk archief van H. M. Kuitert.

64. Uit het persoonlijk archief van H. M. Kuitert.

504

65. *Het beroep op de stad der toekomst. Praktisch-dogmatische studie van de revolutie* (Haarlem 1970).

66. Een en ander speelde in 1971.

67. *Alles is politiek, maar politiek is niet alles. Een theologisch perspectief op geloof en politiek* (Baarn 1985).

68. *Alles is politiek*, 9.

69. G. H. ter Schegget, *Volmacht in onmacht: over de roeping van de christelijke gemeente in de politiek* (Ten Have 1988).

70. 2 april 1972.

71. Aldus ooggetuige Tj. Baarda (gesprek 2 juni 2004.)

72. Brief van 2 juni 2004. Zie HDC, Archief M. J. Aalders, *125 jaar Faculteit der Godgeleerdheid*.

73. Krol, 'De dood in de pot', *Ad Valvas*, 22 april 1972, en *Waarheid en Eenheid* 2 mei 1972.

74. *Ad Valvas* van 28 april 1973. Deze reactie werd ook gepubliceerd in *Trouw* van 25 april 1972.

75. Daarop reageerde Krol met een brief aan het faculteitsbureau. Vooral die opmerking van Augustijn zat hem dwars. 'Kunnen jullie', zo vroeg hij het faculteitsbureau, 'hem vragen iets klementer in zijn beoordeling te zijn? Of geef hem deze brief door'. In zijn genoemde terugblik merkte Krol op dat het inderdaad tot een gesprek met Augustijn is gekomen. Hij herinnert zich dat hij onder druk werd gezet om toe te geven dat hij fout zat. Dat deed hij natuurlijk niet. Archief FdG, Dossier 105, *Ingekomen stukken*, 25 april 1972, van Krol aan 'de luitjes van het fak.buroo en prof. Augustijn'. Zie ook Krol aan Aalders, 2 juni 2004, HDC, Archief M. J. Aalders, *125 jaar Faculteit der Godgeleerdheid*.

76. Archief deputaten, Inventarisno 44, *Ingekomen stukken*, 11 november 1975 van Jan van Riessen, Kees en Margriet van der Kooi en Jart Voortman aan de benoemingscommissie voor de hoogleraar O. T. (afschrift). Het begeleidend schrijven was van Jan van Riessen. Enkele weken later schreven deputaten dat ze niets konden doen voordat de benoeming rond was. Zie Archief deputaten, Inventarisno 44, *Ingekomen stukken*, 19 december 1975, van deputaten aan Van Riessen c.s.

77. Dr. G. J. Mink te Kampen was zo vriendelijk mij inzage te verlenen in de

door hem bewaarde nummers van dit blad (1977-1984). Het blad bevindt zich niet in de bibliotheek van de vu.

78. Archief deputaten, Inventarisno 44, *Ingekomen stukken*, 4 oktober 1977, van studenten aan deputaten.

79. Zie *Acta*, 1975/1976, Artikel 375 en 442. Ondergetekende 'betuigt zijn instemming met het belijden der kerk, dat de vaderen tot uitdrukking hebben gebracht in de drie algemene belijdenisgeschriften en in de drie Formulieren van Enigheid Een groot deel van deze groep had zich een jaar eerder betrokken gevoeld bij de kwestie-Wiersinga. Naar aanleiding van die kwestie hadden ze een brief geschreven en waren er gesprekken gevoerd met synodeleden. Het was hen, aldus mijn zegsman C. W. van der Meij te Voorburg, te doen om de wijze waarop de belijdenis fungeerde.

505

80. Deputaten waren door decaan Baarda in een brief van 23 september 1977 reeds gewezen op de problemen die er bij een aantal ouderejaars studenten waren gerezen over de ondertekening van de drie Formulieren van Enigheid. Er waren er die bezwaren hebben tegen het ondertekenen in deze fase van de studie. Verder waren er die bezwaren hadden tegen iedere ondertekening, en er waren er die bezwaren hadden tegen deze Formulieren als ondertekeningbasis. Betrokkenen hadden inmiddels gesprekken gevoerd met Lamens, Kuitert en Veenhof. Zie Archief deputaten, Inventarisno 44, *Ingekomen stukken*, 23 september 1977, van Tj. Baarda aan deputaten.

81. Archief deputaten, Inventarisno 34, *Notulen*, 14 oktober 1977. Een verslag van het gesprek in Inventarisno 44, *Ingekomen stukken*, 19 oktober, van studenten aan deputaten, met als Bijlage *Kort verslag van het gesprek*.

82. Archief deputaten, Inventarisno 44, *Ingekomen stukken*, 'Stellingen voor de middagbijeenkomst' en 'Kort verslag van het tweede gesprek'.

83. Archief deputaten, Inventarisno 44, *Ingekomen stukken*, stuk van 16 januari 1978, 'Ter bespreking', en 30 januari, 'Verslag van het gesprek met ds H. Steendam'.

84. B. Wentsel, 'Notities bij de oprichting van Estote Vigilantes', *Gereformeerd Weekblad*, 13 januari 1978.

85. Archief deputaten, Inventarisno 44, *Ingekomen stukken*, 31 januari 1978, van de 'groep belijdenisgeschriften' aan deputaten.

86. Archief deputaten, Inventarisno 34, *Notulen*, 10 februari 1978; Archief deputaten, Inventarisno 44, *Ingekomen stukken*, 15 februari 1978, van deputaten aan de 'groep belijdenisgeschriften', en 28 februari, van de 'groep belijdenisgeschriften' aan deputaten.

87. Zeer waarschijnlijk zit het bij de ingekomen stukken als 'Stellingen over de aard van onze konfessionele verbondenheid', ondertekend door F. L. Bos.

88. Zie Archief deputaten, Inventarisno 44, *Ingekomen stukken*, 27 februari 1978, van FdG aan deputaten, met het verzoek om een gesprek.

89. Archief deputaten, Inventarisno 44, *Ingekomen stukken*, 30 mei 1978, van Kwast aan Steendam.

90. Archief deputaten, Inventarisno 34, *Notulen*, 22 september 1978.

91. Archief deputaten, Inventarisno 44, *Ingekomen stukken*, 6 december 1978, een stuk van de studenten met een korte uitleg van hun intenties en een agenda voor het overleg tussen deputaten vU en moderamen GS op 15 december 1978 en een verslag van het overleg met het moderamen, Archief deputaten, Inventarisno 44, *Notulen*, 15 december 1978.

92. Archief deputaten, Inventarisno 44, *Ingekomen stukken*, 31 januari 1979, van de studenten aan deputaten.

93. Archief deputaten, Inventarisno 34, *Notulen*, 9 februari 1979; Inventarisno 44, *Ingekomen stukken*, 14 februari 1979, van deputaten aan de 'groep belijdenisgeschriften' (afschrift).

94. Archief deputaten, Inventarisno 44, *Ingekomen stukken*, 18 september 1979, van de 'groep belijdenisgeschriften' aan de synode (afschrift). Zie ook *Acta*, 1979/1980, Bijlage 32.

95. Daartoe was er een stencil vervaardigd gedateerd april 1979, waarop men door ondertekening kon aangeven het standpunt van de groep belijdenisgeschriften te delen. Archief deputaten, Inventarisno 44, *Ingekomen stukken*, april 1979.

96. *Acta*, 1979/1980, Bijlage 9.

97. *Acta*, 1979/1980, Bijlage 9.

98. *Acta*, 1979/1980, Bijlage 32. Gedateerd 14 november 1979.

99. *Acta*, 1979/1980, Bijlage 33.

100. *Acta*, 1979/1980, Artikel 129 en 130.

101. Deze brief, gedateerd 12 februari 1980, werd mij ter hand gesteld door C.W. van de Meij. Zie HDC, Archief M. J. Aalders, *125 jaar Faculteit der Godgeleerdheid*.

102. Archief deputaten, Inventarisno 34, *Notulen*, 7 december 1979; Inventarisno 44, *Ingekomen stukken*, 8 december 1979, van deputaten aan faculteit.

103. *Acta*, 1979/1980, Artikel 376 (d.d. 7 november 1980), naar aanleiding van rapport A 38. Dit rapport is niet in de gedrukte *Acta* opgenomen.

104. Willemien Boot stelde mij gewillig een belangrijk deel van haar archief ter beschikking. Daarin bevindt zich onder meer een brochure *5 jaar zusters aan het werk. Overzicht activiteiten vrouwengroep theologische faculteit vU 1977-1982*. Verder was van belang een knipselmap die door Boot is bijgehouden. Een deel van deze geschiedenis werd ook beschreven in J. Bekkenkamp e.a. (red.), *Van zusters, meiden en vrouwen. Tien jaar feminisme en theologie op fakulteiten en hogescholen in Nederland* (Utrecht 1986) 145-172. Enkele belangrijke stukken zijn gekopieerd en opgenomen in HDC, Archief M. J. Aalders, *125 jaar Faculteit der Godgeleerdheid*.

105. *Trouw*, 10 maart 1975. Vgl *Acta*, 1973-1975, Artikel 372. De gewraakte uitlating is niet in de *Acta* terecht gekomen.

106. Nelleke Boonstra, Willemien Boot, Ineke Bakker, Tytsje Hibma en Mieke Brak. De correspondentie is opgenomen in HDC, Archief M. J. Aalders, 125 jaar *Faculteit der Godgeleerdheid*.

107. Dineke Havinga, 'Driedekkers, blauwkousen en manwijven', *Voorlopig*, januari 1970, Margriet van der Kooi-Dijkstra, *Trouw*, 13 januari 1979; Dineke Havinga, 'Een preekstoel is de pastorie nog niet', *Trouw*, 16 januari 1979; Margriet Gosker, 'Door biologie geen pastorie?', *Trouw*, 23 januari 1979.

108. *Vrouwen verzocht? Een onderzoek over preekverzoeken aan studentes en studenten van de theologische faculteit aan de Vrije Universiteit in de Gereformeerde Kerken van [sic] Nederland* (maart 1981), door Riëtte Beurmanjer, Esther de Boer, Nelleke Boonstra, Hanneke Borst en Letty Oosterhof.

109. Een overzicht van scripties en artikelen is opgenomen in 5 jaar *zusters aan het werk*. In 1988 verscheen er een *Inventarisatie vrouwenstudies* aan de vu, met de gegevens over de volgende jaren. Zie Archief FdG, Dossier no 233, *Vrouwenstudies*.

110. HDC, Archief M. J. Aalders, 125 jaar *Faculteit der Godgeleerdheid*.

[14] DE LAATSTE VIJFENTWINTIG JAAR

1. Zie *Onderwijsvisitatie Godgeleerdheid* (Utrecht 1997) 29.

2. Zie *Onderwijsvisitatie Godgeleerdheid*, 30

3. Overigens liep dit parallel met de ontwikkelingen binnen enkele andere wetenschappen aan de vu. Zie H. E. S. Woldring en D. Th. Kuiper, *Reformato-rische maatschappijkritiek. Ontwikkelingen op het gebied van de sociale filosofie en sociologie in de kring van het Nederlandse protestantisme van de 19e eeuw tot heden* (Kampen 1980) 152-178, 278-308 en 340-351.

4. Zie de interessante observatie van Veenhof dat deze beide thema's ook de centrale thema's waren in 100 jaar GTT. Zie Veenhof, 'Het GTT ging een eeuw lang mee', in: Stoker en Van der Sar (red.), *Theologie op de drempel*, 24-25.

5. A. M. Lindeboom, *De theologen gingen voorop. Eenvoudig verhaal van de ont-manteling van de Gereformeerde Kerken* (Kampen 1987).

6. 'Is de gereformeerde wereld veranderd?', GTT 66 (1966) 209-217, aldaar 210.

7. Over hun ervaringen schreef H. Steendam, 'De spelende mens – een open brief', in: C. Augustijn e.a., *Weg van de vrijheid* (z.p. 1982).

8. J. S. Vos, 'Het einde van de gereformeerde exegese, in: Stoker en Van der Sar (red.), *Theologie op de drempel*, 104. Vos was vanaf 1981 wetenschappelijk medewerker bij de sectie Nieuwe Testament. Over dit artikel heeft Vos met R.

Roukema gepolemiseerd. Zie R. Roukema, *De studie van het Nieuwe Testament als theologische discipline. Over exegese en hermeneutiek* (Kampen 2003). Kritiek daarop van Vos, 'De studie van het Nieuwe Testament als theologische discipline. Vragen aan Riemer Roukema', GTT 103 (2003) 107-111; R. Roukema, 'De nieuwtestamenticus als theoloog. Antwoord aan Johan Vos', GTT 103 (2003) 112-117.

9. Vos, 'Het einde van de gereformeerde exegese', in: Stoker en Van der Sar (red.), *Theologie op de drempel*, 126.

508

10. Geciteerd door Vos, 'Het einde van de gereformeerde exegese', in: Stoker en Van der Sar (red.), *Theologie op de drempel*, 104.

11. Vos, 'Het einde van de gereformeerde exegese', in: Stoker en Van der Sar (red.), *Theologie op de drempel*, 107.

12. Vos, 'Het einde van de gereformeerde exegese', in: Stoker en Van der Sar (red.), *Theologie op de drempel*, 108.

13. Zie ook Vos, 'De studie van het Nieuwe Testament', GTT 103 (2003), 11: 'in principe relativeert het seculiere perspectief elke geloofsuitspraak....'.

14. M. J. Mulder stond op hetzelfde standpunt als Baarda. Zie H. Leene, 'Wereldbeeld en geschiedenisbeeld', in: Stoker en Van der Sar (red.), *Theologie op de drempel*, 77,78.

15. De Schrift is vrucht van de gemeente, en in die gemeente bespeurde Baarda het werk van de Heilige Geest.

16. J. Firet 1987; 1989 H. M. Kuitert en J. Veenhof; 1990 G. E. Meuleman; 1993 C. Augustijn; 1996 Tj. Baarda en G. Dekker.

17. H. M. Vroom, 'Predikantsopleidingen en reductie. De discussie over de reductie van het aantal protestantse predikantsopleidingen in Nederland van 1989 tot 1999. Toelichting op de belangrijkste bronnen', DNK 24 (2001), no 54, 77-102. Emotioneler is de beschrijving van C. Houtman, 'De "School der Kerken" als feniks', in: Van Gelderen en Houtman (red.), *Profiel*, 13-28.

18. A. H. Smits (red.), *Rapport van de Verkenningcommissie Godgeleerdheid* (Zoetermeer 1989). De commissie wordt vaak aangeduid als de 'commissie Oberman'. In 1995 verscheen *Theological Research in Dutch Universities* (Utrecht 1995); in 1997 *Onderwijsvisitatie Godgeleerdheid* (Utrecht 1997); in 2005 *Research in theology, Vrije Universiteit, 1999-2003, report of the visiting peer review panel* (march 2005).

19. Een formulering van C. Houtman, 'De "School der Kerken" als feniks', in: Van Gelderen en Houtman (red.), *Profiel*, 21.

20. Iets van de emoties valt te bespeuren in Houtman, 'De "School der Kerken" als feniks. in: Van Gelderen en Houtman (red.), *Profiel*. 13-28.

21. In 2004 liep het contract af. Vandaar dat de verwacht mocht worden dat de laatste aanstaande predikant in 2010 de faculteit zou verlaten.

22. Het CvB heeft indertijd middelen ter beschikking gesteld om een nieuwe start te maken. Mededeling M. E. Brinkan, decaan.

23. Deze gegevens zijn (in januari 2005) ontleend aan de webpagina van de faculteit en aangevuld door M. E. Brinkman.

24. Overigens kent de faculteit sinds de jaren tachtig ook anders vormgegeven theologische opleidingen, die niet opleiden voor het predikantschap. Zie hieronder.

25. Zie van Vos behalve de eerder genoemde artikelen ook 'Theologie in een plurale cultuur. Een ander profiel?', *Kabats* 1995/1996, no 1; 'Over de verhouding van wetenschap en geloof. Antwoord aan Eep Talstra en Maarten Aalders', *Kabats* 1995/1996, no 2; 'Over een mislukt gesprek', *Kabats* 2000/2001, no 1, 24-26; 'Over de verhulling van de waarheid', *Kabats* 2000/2001, no 1, 15-18; 'Hinkelen buiten de lijnen', *Kabats* juni 2003 12-14;

26. Zie van Talstra 'Woord van God en Woord-vooraf. Op zoek naar de bijbel tussen brevet en brevier', in: C. van der Kooi, *Het uitgelezen boek. Opstellen over de omgang met de bijbel als het Woord van God* (Zoetermeer 1995) 11-29; 'Van binnenuit of van buitenaf. Het schisma rondom bijbel en openbaring', in Van der Kooi e.a., *Het uitgelezen boek*, 30-49; 'Theologie met overtuiging. Mag het een onsje meer zijn?', *Kabats* 1995/1996, no 2; 'Prediking tussen profeten en professionals', *GTT* 100 (2000) 9-13; *Oude en nieuwe lezers. Een inleiding in de methoden van uitleg van het Oude Testament* (Kampen 2002); *Zou er ook wetenschap zijn bij de Allerhoogste?* (Amsterdam 2003).

27. W. Stoker en H. M. Vroom, *Verhulde waarheid. Over het begrijpen van religieuze teksten* (Zoetermeer 2000).

28. Baarda, 'Over "Verhulde Waarheid" gesproken', *Kabats* 2000/2001, no 1, 12-15.

29. Baarda, 'Over "Verhulde Waarheid" gesproken', *Kabats* 2000/2001, no 1, 14.

30. Het valt op dat Baarda's geschriften bij hem bijna uitsluitend ter sprake komen als getuigen van het tekort van de historisch-kritische methode.

31. W. Stoker, 'De egel en de vos. Antwoord aan Tjitze Baarda en Johan Vos', *Kabats* 2000/2001, no 1, 19-24, aldaar 22.

32. Vos achtte het nodig Baarda te verdedigen en concludeerde dat bij Stoker sprake was van een zondebokmechanisme. De verlegenheid van de christenen met de weerbarstige teksten uit de oudheid zou als verwijt op de hoofden van de exegeten neerkomen. Zie Vos, 'Over de verhulling van de waarheid', *Kabats* 2000/2001, no 1, 15-18.

33. Zie K. van Bekkum, "'Naar de klaarblijkelijke bedoeling zintuiglijk waarneembaar". De kwestie Geelkerken in theologie-historisch perspectief', in: Harinck, *De kwestie-Geelkerken*, 87-108.

34. J. S. Vos, 'Hinkelen buiten de lijnen', *Kabats* juni 2003, 12-14. Eerder al had hij in *Kabats* gepolemiseerd met H. M. Vroom en W. Stoker.

35. Faculteit der Godgeleerdheid, *"Het vuur bewaren". Beleidsplan 2005-2010*, 7.

36. *Het vuur bewaren*, 7
37. *Het vuur bewaren*, II.
38. *Het vuur bewaren*, I.
39. Ontleend aan de website van de FdG, 30 maart 2005.

BIJLAGE I. OVER DE GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

510

- I. Zie de *Inventaris van de archieven van de deputaatschappen op het terrein van belijdenis, theologie en opleidingen, 1899-2003*, deel VI. *Archief van de deputaten voor de oefening van het verband met de theologische faculteit van de Vrije Universiteit*. Het archief wordt beheerd door het Protestants Landelijk Dienstencentrum te Utrecht.

BIJLAGE 5. EREDOCTORES VAN FACULTEIT DER GODGELEERDHEID

- I. Ook later werden de eredocoraten altijd rond de dies natalis verleend.
 2. Archief FdG, Dossier no 329, *Notulen*, 23 mei 1930. Archief senaat, *Notulen*, 30 mei 1930. De notulen van de faculteitsvergadering geven alleen de namen.
 3. Zie J. J. A. Colijn, *Schets van de geschiedenis van de Hongaarse gereformeerde kerk* (Apeldoorn 1998).
 4. 'Rede van Prof. Dr. F. W. Grosheide' in: *Gedenkboek van de viering van het 50-jarig bestaan der Vrije Universiteit te Amsterdam op 20-22 oktober 1930* (Amsterdam 1930) 42-45, en 'Rede van Prof. Dr J. Sebestyén' in: *Gedenkboek 1930*, 45-48.
 5. 'Rede Grosheide', in: *Gedenkboek 1930*, 43.
 6. 'Rede van Prof. Dr H. H. Kuyper', in: *Gedenkboek 1930*, 51-55 en 'Rede van Dr J. C. Rullmann', *Gedenkboek 1930*, 55-56.
 7. J. C. Rullmann, *De Vrije Universiteit. Haar ontstaan en haar bestaan* (Amsterdam 1930).
 8. Zie 'Rede van Prof. Dr G. Ch. Aalders', in: *Gedenkboek 1930*, 48-50, en 'Rede van Dr D. Bakker,' in: *Gedenkboek 1930*, 50-51.
 9. De stemverhouding van drie voor, twee tegen, één blanco.
 10. Archief FdG, Dossier 329, *Notulen*, 12 september 1954, en Archief senaat, *Ingekomen stukken*, 18 september 1954, van FdG aan senaat (no C 8).
 11. Zie E. Groenenboom, 'Radicale therapie. Een kennismaking met Paul Tournier en zijn geneeskunde van de totale mens', *Wapenveld* 53 (2003) no 4, 33-36.
 12. Archief FdG, Dossier 329, *Notulen*, 17 december 1954.

13. Zie hieronder.
14. Archief College van Dekanen, s.v. eredocoraten, met alle benodigde correspondentie.
15. Archief senaat, Dossier no 8.56. De brief is gedateerd maart 1970.
16. Archief senaat, Dossier no 8.56, 23 april 1970, van FdG aan Kairos.
17. Archief senaat, Dossier no 8.56, 26 juli 1971, van Verkuyl aan FdG.
18. Archief FdG, Dossier 330, *Notulen*, 27 augustus en 8 november 1971.
19. Archief senaat, *Notulen*, 18 augustus 1972. Het was de laatste vergadering van de senaat 'oude stijl'. Als gevolg van de herzieningen in het bestuur van de universiteiten werd de senaat opgevolgd door het College van Dekanen. 511
20. Archief senaat, *Eredocoraten*, 26 november 1979, van FdG aan College van dekanen.
21. L. Onvlee, in samenwerking met Oe.H. Kapita en met medewerking van P. J. Luijendijk, *Kamberraas (Oost-Soembaas)-Nederlands woordenboek* (Dordrecht 1984).
22. Ontleend aan het *Programma* van de openbare zitting van het College van Decanen ter gelegenheid van de 120ste stichtingsdag van de Vrije Universiteit.
23. Archief CvD, 9 oktober 2001, van FdG aan College van Decanen.

Geraadpleegde archieven, foto's, afkortingen en een overzicht van de literatuur

Ik raadpleegde de archieven van de Gereformeerde Kerken in Nederland (Het Utrechts Archief), van het Deputaatschap voor de oefening van het verband tussen de GKN en de theologische faculteit van de vU (Protestants Diensten-centrum Utrecht) en van de Vrije Universiteit (vU). Bij het Historisch Documentatie Centrum berusten onder meer de archieven van J. H. Bavinck, D. Nauta, F. W. Grosheide, C. van Gelderen, B. van Schelven. De volgende personen gaven mij inzicht in hun privé-archief: W. Boot, Tj. Baarda, G. Dekker en H. M. Kuitert. Ik voerde gespreken met J. G. Aalders, C. Augustijn, D. C. Mulder, G. Dekker, Tj. Baarda, H. M. Kuitert, E. van Egmond, G. P. Hartvelt, N. H. Ridderbos en anderen.

FOTO'S

Bij de keuze van de foto's moest ik me beperken. Waar het gaat om de hoogleraren koos ik de eerste drie hoogleraren van de faculteit en een (onbekende) afbeelding van F. W. J. Dilloo. Verder zijn er portretten opgenomen van hen die een leerstoel in een van de bijbelse vakken hebben bezet, en van G. C. Berkouwer, H. M. Kuitert en C. Augustijn. De eerste vanwege zijn unieke rol in de geschiedenis van de faculteit en de theologie, de beide anderen omdat zij, met Tj. Baarda, woorden hebben gegeven aan de veranderingen in de gereformeerde theologie zoals die in de jaren zestig en zeventig vorm kregen. De overige foto's spreken voor zichzelf: de eredoctores, V. Hepp temidden van Hongaarse studenten (de faculteit heeft er 23 gehad in de loop der jaren), een afbeelding van het oudste vU-gebouw en een afbeelding van de nieuwbouw in de tweede helft van de jaren zestig, een afbeelding van deputaat B. van Schelven ('de Paus van Amsterdam') en een afbeelding van het laatste deputaatschap. Een tamelijk onbekende foto betreft een schets van alle vU-hoogleraren in 1941, ons door ds. L. de Leeuw te Den Haag ter hand gesteld. Een foto van het faculteitsbestuur uit het jaar 2004/2005 mocht niet ontbreken. De foto's berusten bij het HDC of het Audio-Visueel Centrum van de vU.

AFKORTINGEN

BLGNP	<i>Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme</i>
BMGM	<i>Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden</i>
DNK	<i>Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis</i>
F D G	Faculteit der Godgeleerdheid
GKN	Gereformeerde Kerken in Nederland
HDC	Historisch documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme (1800-heden)
Jaarboek MNL	Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde
JGGKN	<i>Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland</i>
JGNP	<i>Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme na 1800</i>
NAK	Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis
NHK	Nederlands Hervormde Kerk
UBVU	Universiteitsbibliotheek van de Vrije Universiteit

513

LITERATUUR

- Aalbers, B. J., 'Rond 1950', in: J. van Gelderen e.a. (red.) 100 + 10. *De Gereformeerde Kerken in Nederland en haar hogeschool te Kampen* (Kampen 1975) 82-86
- Aalbers, B. J., 'Causerie', in: J. van Gelderen, *Verslag van de bijeenkomst op 19 april 1999 in de Aula van de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland ter gelegenheid van de herdenking van het feit dat honderd jaar geleden Gerrit Marinus den Hartogh werd geboren* (Kampen 1999) 12-22
- Aalbers, B. J., Andries D. R. Polman. *Met hart en ziel dienaar van het Woord* (Kampen 2003)
- Aalbers, B. J., "Ik vind dat het nú moet gebeuren." Van Woudschotenbeweging tot Gemeentetoerusting', *Historisch Tijdschrift GKN*, no 3, november 2003, 2-11 en no 4, april 2004, 2-14
- Aalbers, Bert, *De man in kwestie. Gesprekken met Herman Wiersinga* (Kampen 1977)
- Aalders, G. Ch., *De valsche profetie in Israël* (Wageningen 1911)
- Aalders, G. Ch., *De exegese van Gen. 2 en 3 en de beslissing der Synoda van Assen* (Kampen 1926)
- Aalders, G. Ch., *De goddelijke openbaring in de eerste drie hoofdstukken van Genesis* (Kampen 1932)

- Aalders, J. C., *Veruitwendigen onze kerken?* (Kampen 1916)
- Aalders, M. J., *Ethisch tussen 1870 en 1920. Openbaring, Schrift en ervaring bij J.J.P. Valetton jr., P.D. Chantepie de la Saussaye en Is. van Dijk* (Kampen 1990)
- Aalders, M. J., 'Dr J.G. Geelkerken (1879-1960). Een kennismaking', in: G. Harinck, *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar* (Barneveld 2001) 43-68
- Aalders, M. J., 'Een laatste oprisping? Kampen en de vu in 1912', *DNK* 25 (2002), no 57, 16-34.
- 514 Aalders, M. J., 'Bavinck voor de vierschaar van Deputaten', *Historisch Tijdschrift GKN*, no 3, november 2003, 15-21
- Aalders, M. J., 'Een mislukt project. De synodale vertaling van het Nieuwe Testament uit 1868', *DNK* 27 (2004), no 61, 2-13
- Acta der Voorlopige Synode van de Nederduitsche Gereformeerde Kerken* (Amsterdam)
- Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Kampen)
- Anema, A., *Onze tijd en onze roeping. Een woord aan ons gereformeerde volk* (Rotterdam 1921)
- Arntzen, M. J., 'De duidelijkheid van de Schrift', *Woord en Wereld. Veertiendaags blad voor de Gereformeerde Gezindte*, 14 juni 1964
- Arntzen, M. J., *De crisis in de Gereformeerde Kerken* (Amsterdam 1965)
- Arntzen, M. J., 'De betrouwbaarheid van de Bijbel. Antwoord aan drs Tj. Baarda', *GTT* 66 (1966) 139-161
- Arntzen, M. J., *Een ernstig woord aan mijn geloofsgenoten, achtergebleven in de Gereformeerde Kerken in Nederland, zowel te 's-Gravendeel als elders in het land ('s-Gravendeel 1971)*
- Arntzen, M. J., *Een gewetenszaak* (Amsterdam 1971)
- Arntzen, M. J., *Een theologenleven in woelige tijden* (Barneveld 2004).
- Attema, D. S. e.a. (red.), *Schrift en uitleg* (Kampen 1970)
- Augustijn, C., *Erasmus en de Reformatie. Een onderzoek naar de houding die Erasmus ten opzichte van de Reformatie heeft aangenomen* (Amsterdam 1962)
- Augustijn, C., 'Om de historische Jezus', *Gereformeerd Weekblad*, 16 juni 1967
- Augustijn, C., 'Kuypers rede over 'De hedendaagsche schriftkritiek' in haar historische context', in: C. Augustijn, C. en J. Vree, *Abraham Kuyper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998) 109-148 [1969]
- Augustijn, C., *Kerk en belijdenis* (Kampen 1969)
- Augustijn, C., 'Het gelijk der vrijzinnigen', *Voorlopig* 1 (1969) 373-377
- Augustijn, C., 'Pasen, wat gebeurde er toen?', *Voorlopig* 2 (1970) 12-15
- Augustijn, C., 'Interview met C. Augustijn', *Waarheid en Eenheid*, 3 november 1970
- Augustijn, C., 'Een hele geschiedenis. Gereformeerde Kerken Nederland 1892-1977', *Kosmos + Oekumene* 11 (1977) 231-234.

Augustijn, C. e.a., *In rapport met de tijd. 100 jaar theologie aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980)

Augustijn C. e.a., *Weg van de vrijheid* (z.p. 1982)

Augustijn, C., 'Kerk en godsdienst 1870-1890', in: W. Bakker e.a. (red.), *De Doelantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen 1986) 41-75

Augustijn, C., 'Dolerenden en Afgescheidenen 1886-1887', *DNK* 10 (1986) no 1, 7-12

Augustijn, C., 'Hervormd. Kerk van Nederland. Gereformeerd. Kerk in Nederland', in: C. P. van Andel e.a., *Op weg naar hereniging. Scheiding en hereniging van hervormden en gereformeerden* (Kampen 1986) 12-27

Augustijn, C., 'Kuypers theologie van de samenleving', in: C. Augustijn e.a. (red.), *Abraham Kuyper. Zijn volksdeel, zijn invloed* (Delft 1987) 34-60

Augustijn, C., 'Kuypers zelfportret', in: C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuyper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998) 11-23 [1987]

Augustijn, C., 'De spiritualiteit van de dolerenden', *GTT* 92 (1992) 142-156

Augustijn, C., 'Kuyper en de antithese', in: C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuyper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998) 165-182 [1987]

Augustijn C. en E. Honée (red.), *Vervreemding en verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland 1550-2000* (Nijmegen 1998)

Augustijn, C. en J. Vree, *Abraham Kuyper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998)

Baarda, Tj., 'Het gezag van de Heilige Schrift', *GTT* 66 (1966) 82-106

Baarda, Tj., *De betrouwbaarheid van de evangeliën* (Kampen 1967)

Baarda, Tj., 'Evangelist beschuldigd van bedrog', *Waarheid en Eenheid*, 7 april 1970

Baarda, Tj., 'Niet zoals vroeger', *Schrift*, december 1970, 219-223

Baarda, Tj., 'De opgestane en de aardse Heer', in: P.J. Roscam Abbing en A. S. van der Woude, *Eigentijds verstaan van de bijbel* (Kampen 1974)

Baarda, Tj., *The gospel quotations of Aphrahat, the Persian sage* (Meppel 1975)

Baarda, Tj. e.a. (red.) *Ad interim. Opstellen over eschatologie, apocalypiek en ethiek* (Kampen z.j.= 1975)

Baarda, Tj., Bij het afscheid van prof. dr. R. Schippers', *GTT* 77 (1977) 221-223

Baarda, Tj. e.a. (red.), *Zending op weg naar de toekomst* (Kampen 1978)

Baarda, Tj., 'Het recht van tekstemendatie bij Abraham Kuyper', in: C. Augustijn e.a., *In rapport met de tijd. 100 jaar theologie aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980) 13-42

Early transmission of words of Jesus : Thomas, Tatian and the text of the New Testament : a collection of studies (Amsterdam 1983)

Baarda, Tj., 'Als Christus niet is opgestaan', *Kerk en Theologie* 42 (1991) 305-316

Baarda, Tj., 'De opstanding en de opstandingsverhalen', in: P. N. Holtrop en A. J. J. Jelsma, *Terwijl zij onderweg daarover spraken. Gedachten over de opstanding* (Kampen 1991) 14-40

Baarda, Tj., 'De betrouwbaarheid van de bijbel', in: B. Voorsluis (red.), *Lijnrecht of richtlijn? Over de normativiteit van bijbel en belijdenis* (Amsterdam 1993) 16-22

516

Baarda, Tj., *Essays on the Diatessaron* (Kampen 1994)

Baarda, Tj. 'Scripture and Historical research', in: H. M. Vroom en J. D. Gort, *Holy Scriptures in Judaism, christianity and Islam* (Amsterdam/Atlanta 1997) 113-121

Baarda, Tj., 'Over 'Verhulde Waarheid' gesproken', *Kabats* 2000/2001, no 1, 12-15

Bak, P. *Een soeverein leven. Biografie van W. F. de Gaay Fortman* (z.p. 2004)

Bakema, Martine, en Lies Sluis, *Een ander ambt. 25 jaar vrouwen in het ambt in de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Kampen 1994)

Bakhuizen van den Brink, J. N. e.a. (red.), *Opstellen aangeboden aan professor dr. D. Nauta bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 7 juni 1968* (Leiden 1968)

Bakker, J. T., *Gemeente: vindplaats van heil?* (Kampen 1978)

Bakker, J. T., 'Vijfenveertig en verder', *Kabats* 8 (1995) nr 3, 3-5

Bakker, R. e.a. (red.), *Religies in nieuw perspectief. Studies over interreligieuze dialoog en religiositeit op het grondvlak* (Kampen 1985)

Bakker, W. e.a. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen 1986)

Bakker, W., 'De Doleantie in den lande. Uitbreiding en consolidatie', in: W. Bakker e.a. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen 1986) 106-148

Bavinck, H., *De ethiek van Ulrich Zwingli* (Kampen 1880)

Bavinck, H., *Het doctorenambt* (Kampen 1899)

Bavinck, H., *Theologische School en Vrije Universiteit: een voorstel tot vereeniging* (Kampen 1899)

Bavinck, H., *Blijven of heengaan? Een vraag en een antwoord* (Kampen 1902)

Bavinck, H., *Godsdienst en godgeleerdheid* (Wageningen 1902)

Bavinck, H., *Roeping en wedergeboorte* (Kampen 1903)

Bavinck, H., *Magnalia Dei. Onderwijzing in de christelijke religie naar gereformeerde belijdenis* (Kampen 1909)

Bavinck, J. H., *Der Einfluß des Gefühls auf das Assoziationsleben bei Heinrich von Suso* (Erlangen 1919)

Bavinck, J. H., *Christusprediking in de volkerenwereld* (Kampen 1939)

- Bavinck, J. H., *De toekomst van onze kerken* (Bruinisse 1943)
- Bavinck, J. H., *Religieus besef en christelijk geloof* (Kampen 1949)
- Bavinck, J. H., *Inleiding in de zendingswetenschap* (Kampen 1954)
- Beek P. van e.a. (red.), *De dolerenden en hun nageslacht* (Leusden/Kampen 1990)
- Bekkenkamp, J. e.a. (red.), *Van zusters, meiden en vrouwen. Tien jaar feminisme en theologie op fakulteiten en hogescholen in Nederland* (Leiden-Utrecht 1986)
- Bekkum, Koert van, "Naar de klaarblijkelijke bedoeling zintuiglijk waarneembaar". De kwestie Geelkerken in theologie-historisch perspectief, in: G. Harinck, *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar* (Barneveld 2001) 87-108 517
- Berg, A. J. van den, 'De gereformeerden en de ncsv, met name in de jaren 1915-1930', *JGGKN* 2 (1988) 121-150
- Berg, J. van den, *Constrained by Jesus' love: an inquiry into the motives of the missionary awakening in Great Britain in the period between 1698 and 1815* (Kampen 1956)
- Berg, J. van den, 'De gereformeerde kerken en de oecumenische beweging', in: W. F. Golterman en J. C. Hoekendijk, *Oecumene in 't vizier* (Amsterdam 1960) 9-22
- Berg, J. van den, 'De wetenschappelijke arbeid van professor dr. Johan Herman Bavinck', in: J. van den Berg e.a. (red.), *Christusprediking in de wereld. Studiën op het terrein van de zendingswetenschap gewijd aan de nagedachtenis van professor dr. Johan Herman Bavinck* (Kampen 1965) 27-42
- Berg, J. van den, 'Terugblik', in: C. Augustijn e.a. (red.), *Kerkhistorische opstellen aangeboden aan prof. dr. J. Van den Berg* (Kampen 1987) 222-238
- Berg, J. van den, 'De spiritualiteit van de afgescheidenen', *GTT* 92 (1992) 172-188
- Bergenhengouwen, G. J. van, *De Nota Posthumus in discussie. Een analyse van standpunten* (Amsterdam 1970)
- Berkel, K. van, *Academische illusies. De Groningse Universiteit in een tijd van crisis, bezetting en herstel, 1930-1950* (Amsterdam 2005)
- Berkouwer, G. C., *Geloof en openbaring in de nieuwere Duitse theologie* (Utrecht 1932)
- Berkouwer, G. C. *Barthianisme en Katholicisme* (Kampen z.j.=1940)
- Berkouwer, G. C., *Wereldoorlog en theologie* (Kampen z.j.=1945)
- Berkouwer, G. C., 'Vragen rondom de belijdenis', *GTT* 63 (1963) 1-41
- Berkouwer, G. C., 'De duidelijkheid van de Heilige Schrift', *Woord en Wereld*, 3 juli 1964
- Berkouwer, G. C., *Vaticaan Concilie en de nieuwe theologie* (Kampen 1964)
- Berkouwer, G. C., *De Heilige Schrift* 1-11 (Kampen 1966-1967)
- Berkouwer, G. C., 'Beste Rein', in: Tj. Baarda e.a., *Ad interim. Opstellen over Es-*

- chatologie, apocalyptiek en ethiek* (Kampen z.j.=1975) 7-13
- Berkouwer, G. C., *Zoeken en vinden. Herinneringen en ervaringen* (Kampen 1989)
- Biesterveld, P., *Het hooge belang der ambtelijke vakken* (Kampen 1894)
- Biesterveld, P., *Het huisbezoek* (Kampen 1900)
- Biesterveld, P., *Het object der ambtelijke vakken* (Wageningen 1902)
- Biesterveld, P., *De jongste methode voor de verklaring van het Nieuwe Testament* (Kampen 1905)
- 518 Biesterveld, P. e.a., *Het diaconaat. Handboek ten dienste der diaconieën* (Hilversum 1907)
- Biesterveld, P., *De brief van Paulus aan de Colossensen verklaard* (Kampen 1908)
- Blom, J. C. H., 'The second World War and Dutch Society: Continuity and Change', in: A. C. Duke and C. A. Tamse (eds.), *Britain and the Netherlands. VI. War and Society* (Den Haag 1977) 228-248
- Blom, J. C. H., *In de ban van goed en fout. Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd* (Bergen 1983)
- Blom, J. C. H., '“De Jaren Vijftig” en “De Jaren Zestig”', *BMGM* 112 (1997) 517-528
- Boekestijn, C. P., en J. B. Fabery de Jonge, 'Werkelijkheid, ideaal en verwachting. Een empirisch onderzoek in het krachtenveld tussen pastor en gemeente', *GTT* 67 (1967) 241-258
- Boerkoel, J. D. e.a. (red.), *Sola gratia. Schets van de geschiedenis en de werkzaamheid van de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland, 1854-1954* (Kampen 1954)
- Bolt, J., *A Free Church, a Holy Nation. Abraham Kuypers's American Public Theology* (Grand Rapids 2001)
- Booy, Th., *Kerk en jeugd* (Amsterdam z.j.)
- Booy, Th., en A. Bouman, *Gereformeerden, waarheen? Inleiding tot een gesprek over de koers van het gereformeerde leven* (Kampen 1951)
- Booy, Th., *Een stille omwenteling. Het gereformeerde leven in onze jeugd* (Amsterdam 1956)
- Bos, F. T., 'Van scheurmaking tot broedertwist. De houding van de synoden van de Gereformeerde Kerken ten opzichte van de Vrijmaking', *JGKN* 5 (1991) 133-175
- Bosscher, D., 'De jaren vijftig epischer geduid', *BMGM* 112 (1997) 209-226
- Bouma, H. S., 'Verslag van de 25ste Algemene Vergadering van de Vereniging van Predikanten van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden in het Jaarbeursgebouw te Utrecht op Woensdag 15 en Donderdag 16 april 1936', *GTT* 37 (1936) 408-446
- Bouwman, H., *Onder veilige hoede. De Theologische School te Kampen gedurende de jaren 1854-1924* (Kampen z.j.)

- Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht I en II* (Kampen 1928-1934)
- Bremmer, R. H., *Herman Bavinck als dogmaticus* (Kampen 1961)
- Bremmer, R. H., *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten* (Kampen 1966)
- Brink, W. C. van den, *Appel en "voorstel"* (z.p.z.j.=1973)
- Brinkman, M. E. (red.), *100 jaar theologie. Aspecten van een eeuw theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland (1892-1992)* (Kampen 1992)
- Broeyer, F. G. M., 'Den Vaderlant Ghetrouwe: Het Corps tijdens de bezetting', *Reünisten Vox* 2004, 6-II.
- Bruijn, J. de (red.), *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987)
- Bruijn, J. de en H. J. Langeveld (red.), *Colijn. Bouwstenen voor een biografie* (Baarn 1994)
- Bruins Slot, J. A. H. J. S.,en ik was gelukkig. *Herinneringen* (Baarn z.j.)
- Buskes, J. J., *Waar stond de kerk?* (Amsterdam 1947 = De volkspaedagogische bibliotheek no 3)
- Callenbach, J. R. e.a., *Het licht der wereld. Bijbelsche platen naar oude en nieuwe meesters* (Nijkerk 1909)
- Cohen, H. F., *De strijd om de academie. De Leidse universiteit op zoek naar een bestuursstructuur (1967-1971)* (Meppel 1975)
- 'Conferentie van Synode over spanning tussen theologie en gemeente', *Kerkinformatie*, maart 1976
- Cornelisse, R. e.a. (red.), *Speciale uitgave van Kabats, ter gelegenheid an het afscheid van prof.dr. J. Veenhof* (21 december 1989)
- Couvée, D. J., 'Utrechtse figuren', *Gereformeerd Weekblad*, 13 december 1968
- Couvée, D. J., 'Waar het op aankomt', *Gereformeerd Weekblad*, 21 maart 1969
- Daubanton, F. E., *Kuypers Encyklopaedie uiteengezet en beoordeeld* (Utrecht 1896)
- Deddens, D. en M. te Velde, *Vereniging in wederkeer. Opstellen over de Vereniging van 1892* (Barneveld 1992)
- Dekker, G., *Het kerkelijk gemengde huwelijk in Nederland* (Amsterdam 1965)
- Dekker, G., 'Wat is er met de kerk aan de hand? Over positie en functie van de kerk in de huidige samenleving' (Kampen 1971)
- Dekker, G., *De stille revolutie. De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990* (Kampen 1992)
- Delleman, Th. (red.), *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het Nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen z.j.)
- Dengerink, J. D., *Critisch-historisch onderzoek naar de sociologische ontwikkeling van het beginsel der 'soevereiniteit in eigen kring' in de 19e en 20e eeuw* (Kampen 1948)

- Deursen, A. Th. van, 'De Vrije Universiteit in eigen spiegel. Een vergelijking van vier herdenkingen', in: J. P. Verhoogt e.a. (red.), *Vinden en zoeken: Het bijzondere van de Vrije Universiteit* (Kampen 1997) 25-43
- Dijk, K., *Koerswijziging in onze kerken?* (Kampen 1964)
- Dilloo, F. W. J., *De Gerhoho, praeposito Reicherspergensis* (Greifswald 1867)
- Dilloo, F. W. J., *Fünfundneunzig Sätze für das deutsche protestantische Volk* (Amsterdam 1885)
- Dissertaties 1880-1968, chronologisch en alfabetisch gerangschikt* (Amsterdam 1969)
- Donner, J., *De vrijheid van het bijzonder wetenschappelijk onderwijs* (Zwolle 1978)
- Dooyeweerd, H., *De crisis der humanistische staatsleer in het licht eener calvinistische kosmologie en kennistheorie* (Amsterdam 1931)
- Douwes, J. en H. O. Feith, *Kerkelijk wetboek. De reglementen en verordeningen der Nederlandsche Hervormde Kerk, met aantekeningen* (Groningen 1901 = 4e, vermeerderde uitgaaf door J. Knottenbelt)
- Dros, L., 'Iedereen kent Amsterdam toch? De kwestie Wiersinga in Amsterdam', in: J. D. Snel e.a. (red.), *En God bleef toch in Mokum. Amsterdamse kerkgeschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw* (Delft 2000) 495-517
- Duke, A. C. and C. A. Tamse (eds.), *Britain and the Netherlands. VI. War and Society* (Den Haag 1977)
- Dunk, H. W. von der e.a. (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf. De Utrechtse universiteit 1936-1986* (Maarssen 1986)
- Ebbens, T., 'Beroering door opvoering. Studententoneel aan de Vrije Universiteit 1920-1926', *DNK* 26 (2003), no 58, 23-42
- Eeden, A. E. van, *Twee kerken maar geen school. Ds J. H. Houtzagers, zijn school en zijn Kootwijkers* (Barneveld 1984)
- Endedijk, H. C., *De Gereformeerde Kerken in Nederland 1-11* (Kampen 1990-1992)
- Erickson, R. P., *Theologians under Hitler. Gerhard Kittel, Paul Althaus and Emanuel Hirsch* (New Haven 1985)
- Esch, F. van, en G. Mul (red.), *Bijzondere studenten. 40 jaar studentenbeweging aan de Vrije Universiteit* (Amsterdam 1989)
- Eskens, Enno, 'Rector Nauta aarzeld over 'loyaliteitsverklaring'', *Ad Valvas*, 21 oktober 1993
- Exalto, J., 'Dominee tegen het formalisme. De ambtelijke lijdensweg van Cornelis Vermaat (1874-1960)', *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 2 (1999) 3-12
- Faber, H. en E. van der Schoot, *Het pastorale gesprek: een pastoraal-psychologische studie* (Utrecht 1962)

- Faber, J. 'Greijdanus' strijd tegen het subjectivisme', in: G. Harinck (red.), *Leven en werk van prof. dr. Seakle Greijdanus* (Barneveld 1998) 97-118
- Fabius, D. P. D., *Schuld en straf. Rede gehouden bij het overdragen van het rectoraat der Vrije Universiteit den 20 sten October 1900* (Leiden 1900)
- Fasseur, C., *Indischgasten* (Amsterdam 1997)
- Fasseur, C., 'Van speeltuin tot bedrijf. Het bestuur van de universiteit', in: H. J. de Jonge en W. Otterspeer, *Altijd een vonk of twee. De Universiteit Leiden van 1975-2000* (Leiden 2000) 7-15
- Feenstra, J. G. e.a., *Gereformeerden, waarom?* (Delft 1951)
- Fernhout, R., 'Van elenctiek naar dialoog. Schets van de ontwikkelingsgang van Dirk Cornelis Mulder', in: R. Bakker e.a. (red.), *Religies in nieuw perspectief. Studies over interreligieuze dialoog en religiositeit op het grondvlak* (Kampen 1985) 9-17
- Firet, J., *Het agogische moment in het pastoraal optreden* (Kampen 1968)
- Firet, J., 'In memoriam F. W. Grosheide', GTT 72 (1972) 104-106
- Foppen, J. W., *Gistend beleid. Veertig jaar universitaire onderwijspolitiek* (Den Haag 1989)
- Gäbler, K. U.e.a. (red.), *Geloof dat te denken geeft* (Baarn 1989)
- Gedenboek van de viering van het 50-jarig bestaan der Vrije Universiteit te Amsterdam op 20-22 oktober 1930* (Amsterdam 1931)
- Geen ander fundament. Herderlijk schrijven in opdracht van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te Sneek/Lunteren 1969/1970* (Kampen 1971)
- Geesink, W., *Gerard Zerbolt van Zutphen* (Amsterdam 1879)
- Geesink, W., *De beteekenis van het leerstuk der oorspronkelijke gerechtigheid voor de godgeleerde zedekunde* (Amsterdam 1890)
- Geesink, W., *De ethiek in de gereformeerde theologie* (Amsterdam 1897).
- Geesink, W., *Religieus eklekticisme* (Amsterdam 1919)
- Geesink, W., 'In memoriam Petrus Abraham Elisa Sillevs Smitt', *Almanak van het studentencorps aan De Vrije Universiteit*, 1919, 60-72
- Geesink, W., *Gereformeerde ethiek 1-11* (Rotterdam 1931)
- Gegevens betreffende de Vrije Universiteit ter gelegenheid van haar 75-jarig bestaan op 20 oktober 1955 in opdracht van de directeuren der vereniging voor hoger onderwijs op gereformeerde grondslag verzameld en uitgegeven* (Kampen 1955)
- Gegevens betreffende de Vrije Universiteit. Verzameld ter gelegenheid van haar honderdjarig bestaan op 20 oktober 1980 in opdracht van het College van Dekanen* (Kampen 1980)
- Gelderden, C. van, *Ausgewählte babylonisch-assyrische Briefe, transscribiert und übersetzt* (Leipzig 1902)
- Gelderden, C. van, *Het principium theologiae in zijne beteekenis voor de archaeologia sacra* (Wageningen 1904)

- Gelderden, C. van, *Israëlitische oudheidkunde en archaeologia sacra* (Wageningen 1905)
- Gelderden, C. van, 'In memoriam Dr. H. Bavinck', *Almanak van het studenten-corps a/d Vrije Universiteit*, 1922, 46-51
- Gelderden, J. van, 'Petrus Biesterveld, praktisch theoloog', *JG GKN* 5 (1991) 57-77
- Gelderden, J. van, 'Op weg naar de Vereniging van 17 juni 1892', in: L. J. Wolt-huis en J. Vree (red.), *De Vereniging van 1892 en haar geschiedenis* (Kampen 1992) 35-80
- Gelderden, J. van (red.), *Verslag van de bijeenkomst op 19 april 1999 in de Aula van de Theologische Universiteit van de GKN t.g.v. de herdenking van het feit dat honderd jaar geleden Marinus Den Hartogh werd geboren* (Kampen 1999)
- Gelderden, J. van, *Petrus Biesterveld. Navolger* (Kampen 1999)
- Gelderden, J. van e.a. (red.), *Cruut-hof. Opstellen voor Kees de Kruijter* (Kampen 2001)
- Gelderden, J. van en C. Houtman (red.), *Profiel. Theologiebeoefening in Kampen 1970-1990* (Kampen 2004)
- Gelderden, J. van, "'Evenwel – we schreven". Leven en arbeid van Johannes Plomp', in: J. van Gelderen en C. Houtman (red.), *Profiel. Theologiebeoefening in Kampen 1970-1990* (Kampen 2004) 177-215
- Generale Synode GKN, 'Binding aan de belijdenis. Rapport aan de Generale Synode van Dordrecht 1971', *Kerkinformatie*, september 1971
- Gerretsen, J. H., 'Prof. Dr. J. J. P. Valeton', in: *In memoriam prof. dr. J. J. P. Valeton Jr* (Nijmegen 1912) 5-23
- Gerven, H. van en M. Michon, *Vrijheid van dwang. Een portret van H. M. Kuitert* (Baarn 1989)
- Getuigen van Jezus Christus in het Nieuwe Testament* (Franeker 1938)
- God met ons....over de aard van het Schriftgezag* (= *Kerkinformatie* no 113, februari 1981)
- Gispén, W. H., *Indirecte gegevens voor het bestaan van den Pentateuch in de Psalmen?* (Zutphen 1928)
- Golterman, W. F. en J. C. Hoekendijk, *Oecumene in 't vizier* (Amsterdam 1960)
- Gort, J. D., 'Johannes Verkuyt 1908-2001. Een bijzonder leraar, vriend en mis-sioloog', *GTT* 101 (2001) 47-53
- Gosker, M., 'Door biologie geen pastorie?', *Trouw*, 23 januari 1979
- Graaf, W. de, *Een monument der Afscheiding. De Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1854-1954* (Kampen 1955)
- Groen, M., *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815-1980. Een onderwijskundig overzicht. Deel 3: Godgeleerdheid* (Eindhoven 1984)
- Groenenboom, E., 'Radicale therapie. Een kennismaking met Paul Tournier en zijn geneeskunde van de totale mens', *Wapenveld* 53 (2003) no 4, 33-36

- Groot, A. de, *Repetitie 1864-1964 : indrukken uit het verleden van het Eerste Christelijke Gymnasium/Lyceum te Zetten- Arnhem* (Arnhem 1964)
- Groot, A. de, 'De Faculteit der Godgeleerdheid', in: H. W. von der Dunk (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf. De Utrechtse universiteit 1936-1986* (Maarsse 1986) 321-334
- Groot, A. de en Otto J. de Jong, *Vier eeuwen theologie in Utrecht. Bijdragen tot de geschiedenis van de theologische faculteit aan de Universiteit Utrecht* (Zoetermeer 2001)
- Grosheide, F. W., *De verwachting der toekomst van Jezus Christus. Exegetische studie* (Amsterdam 1907)
- Grosheide, F. W., *Nieuw-testamentische exegese* (Amsterdam 1912)
- Grosheide, F. W., *Een andere geest?* (Baarn 1918)
- Haas, Joh. de, *Gedenkt uw voorgangers I-V* (Haarlem 1984-1989)
- Hamelink, C. J., *Perspectives for public communication : a study of the churches' participation in public communication* (Baarn 1975)
- Handelingen der vergadering van de Curatoren der Theologische School der Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Kampen* (Kampen)
- Handelingen van de Synode der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland* (Leiden)
- Harinck, G., 'De Vrije Universiteit in het zicht van de Vereniging van 1892', in: D. Deddens en M. te Velde, *Vereniging in wederkeer. Opstellen over de Vereniging van 1892* (Barneveld 1992) 105-120
- Harinck, G., 'Om traditie en vernieuwing. Enkele opmerkingen over leven en werk van prof. dr. V. Hepp', *JGNPI* (1993) 109-133
- Harinck, G., *De Reformatie. Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven 1920-1940* (Baarn 1993)
- Harinck, G., 'Colijn en de Vrije Universiteit', in: J. de Bruijn en H. J. Langeveld (red.), *Colijn. Bouwstenen voor een biografie* (Kampen 1994) 155-198
- Harinck, G., C. van der Kooi en J. Vree (red.), 'Als Bavinck nu maar eens kleur bekende'. *Aantekeningen van H. Bavinck over de zaak-Netelenbos, het Schriftgezag en de situatie van de Gereformeerde Kerken (november 1919)* (Amsterdam 1994)
- Harinck, G., (red.), *Leven en werk van prof. dr. Seakle Greijdanus* (Barneveld 1998)
- Harinck, G., 'Greijdanus en de voorgeschiedenis van de Nieuwe Vertaling', in: G. Harinck, *Leven en werk van prof. dr. Seakle Greijdanus* (Barneveld 1998) 119-146
- Harinck, G., 'Geerhardus Vos, wegbereider voor het neocalvinisme in Amerika', *DNK* 23 (2000), no 52, 19-32 en 23 (2000) no 53, 29-43.
- Harinck, G. (red.), *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar* (Barneveld 2001)

- Harinck, G., 'De kwestie-Geelkerken en de moderne cultuur', in: G. Harinck, *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar* (Barneveld 2001) 69-87
- Harinck, G. e.a. (red.), *Bibliografie van Nederlandse protestantse periodieken I* (Amstelveen 2004)
- Harinck, G. (red.), *Tussen lijdelijkheid en verzet. Gereformeerden in bezettingstijd* (Barneveld 2005)
- Hartog, A. H. de, *Specimen literarium inaugurale. De principiis eloquentiae e sententia platonis* (Utrecht 1862)
- 524 Hartvelt, G. P., 'Sacra Scriptura sua interpret', GTT 64 (1964) 108-120
- Hartvelt, G. P., *Over Schrift en inspiratie* (Kampen 1967)
- Havinga, D., 'Driedekkers, blauwkousen en manwijven', *Voorlopig*, januari 1970
- Havinga, D., 'Een preekstoel is de pastorie nog niet', *Trouw*, 16 januari 1979
- Hegger, H. J., 'Evangelist beschuldigd van bedrog', *Waarheid en Eenheid*, 27 januari 1970
- Hegger, H. J., 'Antwoord aan Baarda', *Waarheid en Eenheid*, 7 april 1970
- Hegger, H. J., 'De betrouwbaarheid van de Bijbel', *In de rechte straat. Maandblad voor het getuigend gesprek met Rome* (14 - 1971) no 2, 9-11
- Heijden, C. van der, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen/Amsterdam 2001)
- Heitink, G., *Praktische theologie: geschiedenis, theorie, handelingsvelden* (Kampen 1993)
- Heitink, G., 'In helder inzicht en alle fijngevoeligheid.' *Openbaar college ter herdenking van dr. J. Firet (1923-1994)*, hoogleraar in de praktische theologie aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit, gegeven op 28 oktober 1994 (Amsterdam 1994)
- Heitink, G., 'De zogeheten praktische theologie', in: W. Stoker en H. C. van der Sar (red.), *Theologie op de drempel van 2000. Terugblik op 100 jaar Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* (Kampen 1999) 273-291
- Heitink, G., *Biografie van de dominee* (Baarn 2001)
- Heitink, G., *Tussen 'oprit '57' en afslag 03'; de weg, het landschap en de praktische theologie* (Amsterdam 2003)
- Hendriks, J., *De emancipatie van de gereformeerden. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel* (Alphen aan de Rijn 1971)
- Hepp, V., *Het testimonium Spiritus Sancti* (Kampen 1914)
- Hepp, V., *Gereformeerde Apologetiek* (Kampen 1922)
- Hepp, V., 'Het leven van prof.dr. W. Geesink', in: W. Geesink, *Gereformeerde ethiek* 1-11 (Rotterdam 1931), aldaar I, 1-146
- Hepp, V., *Dreigende deformatie* 1-1v (Kampen 1936-1937)
- "Het vuur bewaren". *Beleidsplan* 2005-2010

- Herngreen, G. F. W., *Een handvol verkenner. Ontstaan en geschiedenis van het 'H.V.'. De Gereformeerde Kerken in Nederland in Hersteld Verband* (Baarn 1976)
- Hirschfeld, G., 'Die Universität Leiden unter dem Nationalsozialismus', *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* 23 (1997) 560-591
- Hoedemaker, Ph. J., *Het probleem der vrijheid en het theïstisch Godsbegrip* (Utrecht 1867).
- Hoedemaker, Ph. J., *Aan Heeren Directeuren der Vereeniging voor Hooger Onderwijs* (z.j.z.p. = 1886)
- Holtrop, P. N., 'Van Middelburg naar de einden der aarde', *ZGKN* 100. *Een bundel opstellen over de Zending van de Gereformeerde Kerken in Nederland ter gelegenheid van de honderdjarige herdenking van de Synode van Middelburg* (Kampen 1996) 163-173
- Holtrop, P. N., 'Het evangelie op de straten der wereld. Honderd jaar zendings-theologie in het GTT', in: W. Stoker en H. C. van der Sar (red.), *Theologie op de drempel van 2000. Terugblik op 100 jaar Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* (Kampen 1999) 254-270
- 100 jaar studentenleven aan de VU* (Amsterdam 1980)
- Houting, W. H. den, *De erkenning van den Doop, buiten eigen kerkverband bediend* (Kampen 1936)
- Houtman, C., 'Een episode uit het leven van een oriëntalist en oudtestamenticus aan de Vrije Universiteit', in: C. Augustijn e.a., *In rapport met de tijd. 100 jaar theologie aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980) 67-87
- Houtman, C., 'Achter de schermen van de synode van Assen. Prof. dr. C. van Gelderen en de kwestie Dr. J. G. Geelkerken', *GTT* 80 (1980) 178-201
- Houtman, C., 'Prof. dr. W. H. Gispen (1900-1986). Een plaatsbepaling van zijn werk', *GTT* 87 (1987) 177-191
- Houtman, C., *Overtuigd van de relevantie van de Schrift. Jan Leunis Koole als theoloog en exegeet* (Kampen 1998).
- Houtman, C., 'Even in het licht van de schijnwerpers. Prof. J. Leunis Koole en 'Verhaal en feit'', in: J. van Gelderen, en C. Houtman (red.), *Profiel. Theologie-beoefening in Kampen 1970-1990* (Kampen 2004) 73-91.
- Houtman, C., 'De "School der Kerken" als feniks. Bij het 150-jarig bestaan van de ThUK', in: J. van Gelderen en C. Houtman (red.), *Profiel. Theologiebeoefening in Kampen 1970-1990* (Kampen 2004) 13-28
- Jaarverslag van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag.*
- Janse, A., *De mensch als 'levende ziel'* (Culemborg z.j.=1934)
- Jensma, G. en H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940* (Hilversum 1997)

- Jong, K. W. de, 'Willem Eliza van Duin: een "bijzonder tragische figuur". Achtergronden van de procedure tegen W. E. van Duin (1883-1953), predikant van de Gereformeerde Kerk te Haarlemmermeer-Oostzij, in 1926', *JGNP* 4 (1996) 47-90
- Jong, K. W. de, 'Een gereformeerd-oecumenisch liturgoloog. Gerrit Lamens', in: J. van Gelderen en C. Houtman (red.), *Profiel. Theologiebeoefening in Kampen 1970-1990* (Kampen 2004) 291-309
- Jong, O. J. de, 'De wetgever van 1876 en de theologie', in: J. N. Bakhuizen van den Brink e.a. (red.), *Opstellen aangeboden aan professor dr. D. Nauta bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 7 juni 1968* (Leiden 1968) 313-322
- Jonge, H. J. en W. Otterspeer (red.), *Altijd een vonk of twee. De Universiteit Leiden van 1975 tot 2000* (Leiden 2000)
- Jonge, H. J., 'Ontkomen aan een kwade droom. De faculteit der godgeleerdheid', in: H. J. de Jonge en W. Otterspeer (red.), *Altijd een vonk of twee. De Universiteit Leiden van 1975 tot 2000* (Leiden 2000) 39-45
- Kennedy, J., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam/Meppel 1995)
- Kerkenordening der Gereformeerde Kerken in Nederland; benevens de daaraan verbonden besluiten der Generale Synode van Dordrecht in den jare 1893* (Kampen 1894)
- Keulen, D. van, 'Schuilen achter Bavinck? Netelenbos' beroep op Bavinck in zijn kerkelijk conflict', *DNK* 24 (2001) no 55, 33-48
- Keulen, D. van, *Bijbel en dogmatiek. Schriftbeschouwing en schriftgebruik in het dogmatisch werk van A. Kuyper, H. Bavinck en G. C. Berkouwer* (Kampen 2003)
- Kittel, G., *Die Judenfrage* (Stuttgart 1933)
- Klapwijk, J., 'Honderd jaar filosofie aan de Vrije Universiteit', in: M. van Os en W. J. Wieringa (red.), *Wetenschap en rekenschap 1880-1980. Een eeuw wetenschapsbeoefening aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980) 528-593
- Klapwijk, J., 'Abraham Kuyper over wetenschap en universiteit', in: C. Augustijn e.a. (red.), *Abraham Kuyper. Zijn volksdeel, zijn invloed* (Delft 1987) 61-94
- Klinken, G. J. van, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom, 1896-1970* (Kampen 1996) 269-27
- Klinken, G. J. van, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003)
- Klinken, G. J. van, 'Mijn weetgierigheid is eindeloos. In gesprek met prof. Hartvelt', in: J. van Gelderen en C. Houtman (red.), *Profiel. Theologiebeoefening in Kampen 1970-1990* (Kampen 2004) 145-174
- Knegtmans P. J. e.a., *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schriek, Snijder en Van Dam* (Amsterdam 1996) 223-316.

- Knegtmans, P. J., 'Onderwijspacificatie in de Nieuwe Orde. *Jan van Dam* (1896-1979), in: P. J. Knegtmans e.a., *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schriek, Snijder en Van Dam* (Amsterdam 1996) 223-316
- Knegtmans, P. J., *Een kwetsbaar centrum van de geest. De Universiteit van Amsterdam tussen 1935-1950* (Amsterdam 1998)
- Knegtmans, P. J. en P. van Rooden (red.), *Theologen in ondertal. Godgeleerdheid, godsdienstwetenschap, het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam* (Zoetermeer 2003)
- Knippenberg, Hans, en Willem van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg. 75 Jaar ministerie van Onderwijs [Kunsten] en Wetenschappen 1918-1993* (Assen 1993)
- Koffeman, L. J., *Met de handen in de lucht. Enkele hoofdlijnen in het denken van prof.dr. H. B. Weijland op het snijvlak van kerk en theologie* (Kampen 1977)
- Koffeman, L. J., '“De liefde is nu eenmaal ondeelbaar”. Henk Weijland en de kerk', in: J. van Gelderen en C. Houtman (red.), *Profiel. Theologiebeoefening in Kampen 1970-1990* (Kampen 2004) 359-379
- Kok, J. H., *Uit de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1882-1892 en 1893-1902* (Kampen 1939)
- Kooi, C. van der e.a., *Het uitgelezen boek. Opstellen over de omgang met de bijbel als het Woord van God* (Zoetermeer 1995)
- Kooi, C. van der, 'Van binnenuit of van buitenaf. Het schisma rondom bijbel en openbaring', in: C. van der Kooi, *Het uitgelezen boek. Opstellen over de omgang met de bijbel als het Woord van God* (Zoetermeer 1995) 30-49
- Kooi, C. v.d., 'Historiciteit als de achilleshiel van de gereformeerde spiritualiteit?', *Wapenveld* 51 (2001), nr 2, 10-14
- Kooi-Dijkstra, Margriet van der, 'Vaak word ik nóg eens gevraagd', *Trouw*, 13 januari 1979
- Kooistra, R., *De gereformeerde theoloog en de sociologie* (Kampen 1955)
- Koole, J. L., 'Het literair genre van Genesis 1-3', *GTT* 63 (1963) 81-122
- Koole, J. L., 'Het soortelijk gewicht van de historische stoffen van het Oude Testament', *GTT* 65 (1965) 81-104
- Koole, J. L., *Verhaal en feit in het Oude Testament* (Kampen z.j = 1967)
- Kossmann, E. H., *De Lage Landen 1780/1980. Twee eeuwen Nederland en België 1-11* (Amsterdam 1986)
- Krol, B., 'De dood in de pot', *Waarheid en Eenheid*, 2 mei 1972 (uit: *Ad Valvas* 22 april 1972)
- Kuiper, D. Th., *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Kampen 1972)
- Kuiper, D. Th., 'Over onterving en centrifugaliteit', in: D. Th. Kuiper, *Tussen observatie en participatie. Twee eeuwen gereformeerde en antirevolutionaire wereld*

- in ontwikkelingsperspectief (Hilversum 2002) 101-122 [1972]
- Kuiper, D. Th., 'De Doleantie en de Nederlandse samenleving', in: W. Bakker e.a. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen 1986) 203-239
- Kuiper, D. Th., 'Gefnuikte vernieuwing', in: D. Th. Kuiper, *Tussen observatie en participatie. Twee eeuwen gereformeerde en antirevolutionaire wereld in ontwikkelingsperspectief* (Hilversum 2002) 123-152 [1987]
- Kuiper, D. Th., 'Het Nederlandse protestantisme in ontwikkelingsperspectief (1860-1940)', in: J. de Bruijn (red.), *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987) 1-25
- Kuiper, D. Th., 'Voormannen en "kleine luyden": twee convivia. Amsterdamse dolerenden van 1886 en hun voor-en nageslacht', in: D. Th. Kuiper, *Tussen observatie en participatie. Twee eeuwen gereformeerde en antirevolutionaire wereld in ontwikkelingsperspectief* (Hilversum 2002) 67-87 [1989]
- Kuiper, D. Th., 'Kerkgeschiedenis en sociologie', in: D. Th. Kuiper, *Tussen observatie en participatie. Twee eeuwen gereformeerde en antirevolutionaire wereld in ontwikkelingsperspectief* (Hilversum 2002) 337-345 [2001]
- Kuiper, D. Th., *Tussen observatie en participatie. Twee eeuwen gereformeerde en anti-revolutionaire wereld in ontwikkelingsperspectief* (Hilversum 2002)
- Kuitert, H. M., *De mensvormigheid Gods. Een dogmatisch-hermeneutische studie over de anthropomorfismen van de Heilige Schrift* (Kampen 1962)
- Kuitert, H. M., 'De goede schepping', in: H. M. Kuitert, *Anders gezegd. Een verzameling theologische opstellen voor de welwillende lezer* (Kampen 1970) 7-37. Eerder verschenen in *Geloof en wetenschap* 61 (1963) 109-135
- Kuitert, H. M., 'Kroniek. Studenten van vandaag – Predikanten van gisteren. Theologie van morgen', *GTT* 63 (1963) 131-139
- Kuitert, H. M., 'N. H. Ridderbos, *Beschouwingen over Genesis 1*', *GTT* 64 (1964) 49-53
- Kuitert, H. M., 'Kroniek. Hoe komen we samen verder?', *GTT* 64 (1964) 43-48
- Kuitert, H. M., 'Kroniek. Is de gereformeerde wereld veranderd?', *GTT* 66 (1966) 209-217
- Kuitert, H. M., *Verstaat gij wat gij leest?* (Kampen 1968)
- Kuitert, H. M., 'Schepping en evolutie', in: H. M. Kuitert, *Anders gezegd. Een verzameling theologische opstellen voor de welwillende lezer* (Kampen 1970) 38-62
- Kuitert, H. M., *Alles is politiek, maar politiek is niet alles* (Baarn 1985)
- Kuitert, H. M. e.a. (red.), *Cultuur als partner van de theologie. Opstellen over de relatie tussen cultuur, theologie en godsdienstwijsbegeerte* (Kampen 1990)
- Kuyper, A., *Souvereiniteit in eigen kring* (Amsterdam 1880)
- Kuyper, A., *De hedendaagsche Schriftcritiek in hare bedenkelijke strekking voor de gemeente des levenden Gods* (Amsterdam 1881)

- Kuyper, A., *Welke zijn de vooruitzichten voor de studenten der Vrije Universiteit?* (Amsterdam 1882)
- Kuyper, A., *Uit het Woord. Stichtelijke bijbelstudiën*, Tweede serie, Tweede bundel, *De leer der verbonden* (Amsterdam 1885) [1880]
- Kuyper, A., *Encyclopaedie der heilige godgeleerdheid* 1-111 (Amsterdam 1893-1894)
- Kuyper, A., *Het Calvinisme. Zes Stone-lezingen* (Amsterdam-Pretoria z.j. = 1898)
- Kuyper, A., *Een geloofsstuk* (Kampen 1912)
- Kuyper, A., 'Vir clarissimus. F. L. Rutgers', *Almanak van het studentencorps a/d Vrije Universiteit* 1918, 48-56
- Kuyper, H. H., *De opleiding tot den dienst des Woords bij de Gereformeerden* ('s-Gravenhage 1891)
- Kuyper, H. H., *Het gereformeerde beginsel en de kerkgeschiedenis* (Leiden 1900)
- Kuyper, H. H., *Hamabdil. Van de heiligheid van het genadeverbond* (Amsterdam 1907)
- Kuyper, H. H., *De katholiciteit der Gereformeerde Kerken* (Kampen 1937)
- Kuyper, J. H., J. G. Scheurer. *Missionair-arts. De man van het rotsvaste geloof* (Den Haag 1933)
- Kuyper, H. S. S. en J. H., *Herinneringen van de oude garde aan den persoon en den levensarbeid van dr. A. Kuyper* (Amsterdam 1922)
- Kwast, L. H., 'Jan Gerrit Aalders', *Historisch Tijdschrift GKN*, no 5, mei 2004, 13-14
- Laan, H. van der, *Jan Woltjer (1849-1917). Filosoof, classicus, pedagoog* (Amsterdam 2000)
- Lammens, G. N., *Tot zijn gedachtenis. Het commemoratieve aspect van de avondmaalsviering* (Kampen 1968).
- Lange, A. de, J. H. Gunning Jr. (1829-1905). *Een leven in zelfverloochening* (Kampen 1995)
- Lange, A. de, "Staatsrechtelijk geknutsel". De regeling van de predikantsopleiding in Nederland door de overheid in de negentiende eeuw', *DNK* 24 (2001) no 54, 28-58
- Lange, F. de, 'Zonder applaus. Een eeuw (of minder) gereformeerde ethiek', in: W. Stoker en H. C. van der Sar (red.), *Theologie op de drempel van 2000. Terugblik op 100 jaar Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* (Kampen 1999) 199-221
- Langeveld, H. J., *Protestants en progressief: de Christelijk-Democratische Unie 1926-1946* ('s-Gravenhage 1989)
- Langeveld, H. J., *Hendrikus Colijn 1869-1944, 1-11* (z.p. 1998-2004)
- Leene, H., *De vroegere en de nieuwe dingen bij Deuterocjesaja* (Amsterdam 1987)

- Leene, H., 'Wereldbeeld en geschiedenisbeeld. Honderd jaar Oude Testament in het GTT', in: W. Stoker en H. C. van der Sar (red.), *Theologie op de drempel van 2000. Terugblik op 100 jaar Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* (Kampen 1999) 61-87
- Lever, J., *Creatie en evolutie* (Wageningen 1956)
- Lim, K. K., *Het spoor van de vrouw in het ambt* (Kampen 2001) 218-220
- Lindeboom, A. M., *De theologen gingen voorop. Een eenvoudig verhaal van de ontmanteling van de Gereformeerde Kerken* (Kampen 1987)
- Lingen, F. P. L. C. van, *Doopbelofte en hooger onderwijs. Een woord aan geloovige ouders, wier zonen begeeren tot den predikdienst te worden opgeleid* (Sneek z.j.=1884).
- Luykx, Paul en Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997)
- Meiden, A. van der, 'Turbulentie en herordening, de jaren 1966 tot heden', in: H. W. von der Dunk (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf. De Utrechtse universiteit 1936-1986* (Maarssen 1986) 95-133
- Meuleman, G. E., *De ontwikkeling van het dogma in de Rooms-Katholieke theologie* (Kampen 1951).
- Meuleman, G. E., *De Godgeleerdheid volgens de Wet op het hoger onderwijs van 1876* (Amsterdam 1982)
- Meyenfeldt, F. H. von, 'Evolutie, een nieuw dogma?', *Centraal Weekblad*, 22 oktober 1966
- Moor, J. C. de, *De propheet Maleachi. Bijzondere canoniek en exegese* (Amsterdam 1903)
- Mudde, R. W., *Gereformeerde reacties op de Duitse bezetting mei 1940-juni 1941. Een onderzoek naar standpunten en de verspreiding daarvan* (Doctoraalscriptie geschiedenis v.u., 1991)
- Mulder, D. C., *Openbaring en rede in de Islamitische filosofie van Al-Farabi tot Ibn Rusd* (Amsterdam 1949)
- Mulder, D. C., *Heilig Woord en Heilige Schrift in de religies* (Kampen 1970)
- Mulder, D. C., 'Dialogo als zending', in: Tj. Baarda e.a. (red.), *Zending op weg naar de toekomst* (Kampen 1978) 137-145
- Mulder, D. C. 'Van elenctiek naar godsdienstwetenschap', in: C. Augustijn e.a., *In rapport met de tijd. 100 jaar theologie aan de Vrije Universiteit 1880-1980* (Kampen 1980) 182-197
- Mulder, D. C., 'Alle geloven op één kussen? Over de religieuze basis voor de interreligieuze dialoog', in: R. Bakker e.a. (red.), *Religies in nieuw perspectief. Studies over interreligieuze dialoog en religiositeit op het grondvlak* (Kampen 1985) 137-151
- Mulder, M. J. 'In memoriam prof. dr. W. H. Gispen', GTT 87 (1987) 230-232

- Nauta, D., *Samuel Maresius* (Amsterdam 1935)
- Nauta, D., *De Nederlandsche gereformeerden en het independentisme in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1936)
- Nauta, D., 'Rede bij de overdracht van het rectoraat aan prof. mr. J. Oranje, op 22 september 1943, uitgesproken door prof. dr D. Nauta', in: *De vu in oorlogstijd*, 35-55
- Nauta, D., 'De Theologische Faculteit der Vrije Universiteit', in: Th. Delleman, Th. (red.), *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het Nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen z.j.) 301-306
- Nauta, D., 'De betrouwbaarheid van de Evangelieën', *Het Ouderlingenblad* 44 (1966-1967) 138-139
- Nauta, D., 'Kerk en belijdenis'. Bespreking van C. Augustijn, *Kerk en belijdenis* (Kampen 1969), *Het Ouderlingenblad* 47 (1969-1970) 59-62 en 67-69
- Nauta, D., 'Frederik Willem Grosheide. Amsterdam 25 november 1881 – Amsterdam 5 maart 1972', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1974-1975, 58-64
- Nijen, J. J. van, 'Jurjen Thomas', *Historisch Tijdschrift GKN*, no 5, mei 2004, 8-10
- Noorda, S. J., 'Een theoloog in rapport met zijn tijd. Prof. dr. Reinier Schippers (1907-1989)', *GTT* 90 (1990) 129-145
- Noort, J. van, 'Wat je zegt ben je dat zelf? Een gesprek met prof. dr. C. Augustijn, hoogleraar in de kerkgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam', *Inkom. Informatie en Kommentaar ten dienste van het Christelijk Voortgezet Onderwijs* 4 (augustus 1973) 1-VIII
- Onderwijsvisiteatie Godgeleerdheid* (Utrecht 1997)
- Opgaven betreffende de Vrije Universiteit uitgegeven ter gelegenheid van haar 50-jarig bestaan* (Amsterdam 1930)
- Os, M. van en W. J. Wieringa (red.), *Wetenschap en rekenschap 1880-1980. Een eeuw wetenschapsbeoefening aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980)
- Otterspeer, W., *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag 1992)
- Overeem, E., *Prof. Herman Ridderbos en het Gereformeerd Weekblad [1945-1982]* (Kampen 1998)
- Peursen, C. A. van, *Strategie van de cultuur: een beeld van de veranderingen in de hedendaagse denk- en leefwereld* (Amsterdam 1972 = 2e druk).
- Ploug, A. v.d., *Philippus S. van Ronkel* (1829-1990) (Leiden 1990)
- Plomp, J. 'Kerkelijk meeleven en financiën', *Gereformeerd Weekblad*, 21 augustus en 4 september 1970

- Plomp, J., *Zo zongen de ouden. De houding van de christelijke afgescheidenen (gereformeerden) tegenover het aanvaarden van overheidsuitkeringen aan de kerken* (Kampen 1972)
- Plomp, J., *Een kerk in beweging. De Gereformeerde Kerken in Nederland na de tweede wereldoorlog* (Kampen 1987)
- Post, J.E., *Gereformeerd zijn en blijven, een wankel evenwicht?!* (Heerenveen 1998)
- Prins, P., 'Een nieuw "dogma"', *GTT* 34 (1933) 305-338 en 35 (1934) 17-36
- Prins, P., *Hitler-regiem en religie* (Aalten 1934)
- Publicatie van den senaat der Vrije Universiteit in zake het onderzoek ter bepaling van den weg die tot de kennis der gereformeerde beginselen leidt* (Amsterdam 1895)
- Puchinger, G., *Is de gereformeerde wereld veranderd?* (Delft 1966)
- Puchinger, G., 'Interview met prof. mr. W. F. de Gaay Fortman', in: G. Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?* (Delft 1966) 29-54
- Puchinger, G., 'Interview met Thijs Booy, Ben van Kaam en Han Lammers', in: G. Puchinger, *Is de gereformeerde wereld* (Delft 1966) 163-194
- Puchinger, G., 'Interview met J. Kamphuis en C. Veenhof', in: G. Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?* (Delft 1966) 195-228
- Puchinger, G., 'Interview met prof. dr. D. Nauta', in: G. Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?* (Delft 1966) 257-280
- Puchinger, G., 'Interview met H. M. Kuitert', in: *Is de gereformeerde wereld veranderd?* (Delft 1966) 339-362
- Puchinger, G., *Gesprekken over hervormd-gereformeerd, één of gescheiden?* (Delft 1969)
- Puchinger, G., 'Interview met prof. dr. R. Schippers', in: G. Puchinger, *Gesprekken over hervormd-gereformeerd, één of gescheiden?* (Delft 1969) 127-166
- Puchinger, G. *Gesprekken over honderd jaar Vrije Universiteit* (Delft 1980)
- Raaf, A. de, 'De instituering van de Gereformeerde Kerk van Brussel (1891-1896) begeleid door Kuiper zelf', *JGGKN* 2 (1988) 69-96
- Randwijk, H. M. van e.a., *Nieuw geuzenliedboek* (Amsterdam 1941)
- 'Rapport deputaten Binding Belijdenis aan de Generale Synode van Dordrecht 1971', *Kerkinformatie*, september 1971, 4-5
- Rasker, A. J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen 1974)
- Research in theology, Vrije Universiteit, 1999-2003, report of the visiting peer review panel* (2005)
- Ridderbos, H. N., 'De betrouwbaarheid van de Evangelien', *Gereformeerd Weekblad*, 5 mei 1967
- Ridderbos, H. N., 'De historische Jezus en de levende Heer', *Gereformeerd Weekblad*, 12 mei 1967

- Ridderbos, H. N., 'Geschiedenis en kerugma', *Gereformeerd Weekblad*, 17 mei 1967
- Ridderbos, H. N., 'Antwoord aan dr. C. Augustijn', *Gereformeerd Weekblad*, 16 juni 1967
- Ridderbos, H. N., *Jan Ridderbos. Mens* (Kampen 1999)
- Ridderbos, J. *Predikende het Evangelie des Koninkrijks* (Kampen 1911)
- Ridderbos, J., *De beteekenis van het Oude Testament voor de christelijke religie* (Kampen 1913)
- Ridderbos, J., *Strijd op twee fronten. Schilder en de gereformeerde 'elite' in de jaren 1933-1945 tussen aanpassing, collaboratie en verzet op kerkelijk en politiek terrein 1-11* (Kampen 1994) 533
- Ridderbos, N. H., *De 'werkers der ongerechtigheid' in de individuele psalmen. Een beoordeling van Mowinckels opvatting* (Kampen 1939)
- Ridderbos, N. H., *Beschouwingen over Genesis I. Referaat voor de zevenendertigste wetenschappelijke samenkomst op 7 juli 1954* (z.p. 1954; tweede druk Kampen 1963)
- Ridderbos, N. H., 'Verruiming – verarming', *Trouw*, 10 september 1960
- Ridderbos, N. H., 'De hermeneutische cirkel. (Bijdrage tot de discussie over Genesis 1)', *GTT* 64 (1964) 175-180
- Rietveld, B., *Wat is er aan de hand met de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Kampen z.j.= 1975)
- Rijper, J. Th., *De bediening neergelegd. Een kwantitatief en inventariserend onderzoek naar Nederlandse Hervormde predikanten in de 19e eeuw, die uit de ambtsbediening zijn heengegaan* (Doctoraalscriptie Vrije Universiteit 1988)
- Robertson, A. T., *Beknopte grammatica op het Nieuwe Testament* (Kampen 1912)
- Roelink, J., *Vijfenzeventig jaar Vrije Universiteit 1880-1955. Gedenkboek bij het vijf en zeventig-jarig bestaan der Vrije Universiteit 1880/1955* (Kampen 1955)
- Roelink, J. *Een blinkend spoor. Beeld van een eeuw geschiedenis der Vereniging voor wetenschappelijk onderwijs op gereformeerde grondslag 1879-1979* (Kampen 1980)
- Roessingh, K. H., *De moderne theologie in Nederland. Hare voorbereiding en eerste periode* (Leiden 1914)
- Rooden, P. van, 'Kuyper en Hoedemaker over de volkskerk', *Kerktijd* 9 (1997) no 3, 30-38
- Rooden, P. van, 'De Vrije Universiteit, het protestantse vaderland en de Faculteit der Godgeleerdheid van de Universiteit van Amsterdam', in: P. J. Knegtmans en P. van Rooden (red.), *Theologen in ondertal. Godgeleerdheid, godsdienstwetenschap, het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam* (Zoetermeer 2003) 125-139
- Roon, G. van, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* (Utrecht-Antwerpen 1973)

- Roscam Abbing, J. C. D. e.a., *Gedenkboek van het Christelijk Gymnasium te Zetten – Lyceum te Arnhem, uitgegeven bij gelegenheid van het 60-jarig bestaan 1864-1924* (Arnhem 1924)
- Rosendaal, A. C., *Naar een school voor de gereformeerde gezindte, het christelijk schoolconcept van het Gereformeerd Schoolverband (1868-1971)* = manuscript
- Rossouw, H. W., *Klaarheid en interpretasie. Enkele probleemhistorische gesigspunte in verband met die leer van die duidelikheid van die Heilige Skrif* (Amsterdam 1963)
- 534 Rothuizen, G. Th., 'Vroeger en nu: 50 jaar GTT', GTT 63 (1963) 46-52
- Roukema, R., *De studie van het Nieuwe Testament als theologische discipline. Over exegese en hermeneutiek* (Kampen 2003)
- Roukema, R., 'De nieuwtestamenticus als theoloog. Antwoord aan Johan Vos', GTT 103 (2003) 112-117
- Roukema, R., 'Heilshistorische exegese. Herman Ridderbos', in: J. van Gelderen en C. Houtman (red.), *Profiel. Theologiebeoefening in Kampen 1970-1990* (Kampen 2004) 53-70
- Rozemond, F., 'Dominee Houtzagers van Kootwijk (1857-1940)', JGGKN 6 (1992) 45-82
- Rozemond, F., 'Voor beide ten zegen. Het contract tussen de Gereformeerde Kerken en de Vrije Universiteit van 1908', in: J. van Gelderen e.a. (red.), *Cruut-hof. Opstellen voor Kees de Kruijter* (Kampen 2001) 73-84
- Ru, G. de, *De strijd over het hoger onderwijs tijdens het ministerie-Kuyper* (Kampen 1953)
- Ruiter, J. de, *Jan Donner, jurist. Een biografie* (Haarlem 2003)
- Rullmann, J. C., *De Vrije Universiteit. Haar ontstaan en haar bestaan* (Amsterdam 1930)
- Rullmann, J. C., *Kuyper-bibliografie I-III* ('s-Gravenhage 1923-1940)
- Runia, K., *Theologiseren in Kampen. Een reflectie op de jaren 1954-1979* (Kampen 1980)
- Rutgers, F. L., *De fundamento quo Johanne auctore fiem sibi habendam nihi voluit Christus* (Leiden 1860)
- Sas, N. C. F. van en H. te Velde, *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek, 1798-1917* (Deventer 1998)
- Schegget, G. H. ter, *Het beroep op de stad der toekomst. Praktisch-dogmatische studie van de revolutie* (Haarlem 1970)
- Schegget, G. H. ter, *Volmacht in onmacht: over de roeping van de christelijke gemeente in de politiek* (Ten Have 1988)
- Schelhaas Hzn., J., *De val van Assen* (Vlaardingen 1968)
- Schelhaas Hzn, J., *De Heilige Schrift in de Cahiers voor de gemeente* (Goes 1971)
- Schelhaas T. N. e.a. (red.), *De Afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht* (Kampen 1984)

- Schippers, R., *Getuigen van Jezus Christus in het Nieuwe Testament* (Franeker 1938)
- Schippers, R., 'Het evangelie vertelt', GTT 67 (1967) 194-209
- Schippers, R., *Jezus Christus in het historisch onderzoek I. Van het verhaal naar de feiten* (Kampen 1969)
- Schram, P. L., *Willem van den Bergh 1850-1890* (Amsterdam 1980)
- Schreuder, J. C., *De overwinningsgedachte bij Johann Christoph Blumhardt* (Kampen 1957)
- Schuman, N. A., *Gelijk om gelijk. Verslag en balans van een discussie over goddelijke vergelding in het Oude Testament* (Amsterdam 1993) 535
- Sizoo, A., 'Rede van prof.dr. A. Sizoo bij de overdracht van het rectoraat aan mr V. H. Rutgers, op woensdag 18 september 1940', in: *Jaarboek Vrije Universiteit*, 30-47, aldaar 38.
- Smits, A. H., (red.), *Rapport van de Verkenningcommissie Godgeleerdheid* (Zoetermeer 1989).
- Smitt, P. A. E. Sillevius Smitt, *De organisatie van de christelijke kerk in den apostolischen tijd* (Rotterdam 1910)
- Smitt, P. A. E. Sillevius Smitt, *De beteekenis van het gereformeerde beginsel voor de ambtelijke vakken* (Amsterdam 1912)
- Spijker, W. van 't, 'Vloeit dan uit eene zelfde fontein het zoet en het bitter?', D N K II (1987), no 26, 29-46
- Spijker, W. van 't Spijker, 'Vloeit dan uit eene zelfde fontein het zoet en het bitter?', D N K II (1987), no 26, 29-46
- Spijker, W. van 't, "'Petaja" (Vrijgemaakten des Heeren), spiegel van een vreemding. De overgang van F. P. L. C. van Lingen van de Nederduitse Gereformeerde Kerken (Doleerende) naar de Christelijke Gereformeerde Kerk in het licht van zijn maandblad', D N K II (1987), no 27, 92-108
- Spijker, W. van 't, 'Het voortbestaan van de Christelijke Gereformeerde Kerk', in: L. J. Wolthuis en J. Vree (red.), *De Vereniging van 1892 en haar geschiedenis* (Kampen 1992) 81-112
- Staalduine, T. J. S. van, *Om de lijn der Afscheiding. Prof.dr. G. M. den Hartogh en de Vrijmaking van 1944* (Heerenveen 2004)
- Statuten, Reglementen, Instructiën enz van de Vereeniging voor hooger onderwijs op gereformeerden grondslag en van de Vrije Universiteit te Amsterdam* (z.p. z.j., tweede druk 1906)
- Steendam, H., 'De spelende mens – een open brief', in: C. Augustijn e.a., *Weg van de vrijheid* (z.p. 1982)
- Stellingwerff, J., *Dr. Abraham Kuyper en de Vrije Universiteit* (Kampen 1987)
- Stellingwerff, J., *De Vrije Universiteit na Kuyper. De Vrije Universiteit van 1905 tot 1955, een halve eeuw geestesgeschiedenis van een civitas academica* (Kampen 1987)

- Stellingwerff, J., *D. H. Th. Vollenhoven (1892-1978). Reformator der wijsbegeerte* (Baarn 1992)
- Stoffels, H. C., 'Nieuw Jeruzalem in aanbouw – de opkomst van een sociologisch bewustzijn in GTT tijdens de jaren zestig', in: W. Stoker en Van der Sar (red.), *Terugblik op 100 jaar Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* (Kampen 1999) 314-326
- Stoffels, H. C., *Onverwachte gasten. In gesprek met Gerard Dekker over kerk, godsdienst en cultuur* (Kampen 1996)
- Stoker W., en H. C. van der Sar (red.), *Theologie op de drempel van 2000. Terugblik op 100 jaar Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* (Kampen 1999)
- Stoker, W., 'Een spanning tussen literair en historisch lezen', GTT 95 (1995) 156-166
- Stoker, W., 'Van antithetisch buitenbeentje tot theologisch gesprek met de cultuur', in: W. Stoker en H. C. van der Sar (red.), *Theologie op de drempel van 2000. Terugblik op 100 jaar Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* (Kampen 1999) 179-198
- Stoker, W. en H. M. Vroom, *Verhulde waarheid over het begrijpen van religieuze teksten* (Zoetermeer 2000)
- Stoker, W., 'De egel en de vos. Antwoord aan Tjitze Baarda en Johan Vos', *Kabats* 2000/2001, no 1, 19-24
- Stomps, M. A. H., *Die Anthropologie Martin Luthers. Eine philosophische Untersuchung* (Frankfurt am Main 1935)
- Stomps, M. A. H., 'Heideggers verhandeling over de dood en de theologie', *Vox Theologica. Interacademiaal Theologisch Tijdschrift*, 1937-1938, 63-73
- Stomps, M. A. H., 'De filosofie van Martin Heidegger', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* 32 (1938/1939) 267-280
- Sturm, J. C., *Leven en werk van prof. dr. Jan Waterink. Een Nederlandse pedagoog, psycholoog en theoloog (1890-1966)* (Kampen 1991)
- Sutarno, *Het Kuypertiaanse model van een christelijke politieke organisatie. Een onderzoek naar zijn doelmatigheid als middel om het politiek-staatkundige leven vanuit het christelijk geloof te beïnvloeden* (Amsterdam 1970)
- Swigchem, C. A. van, *Het Gereformeerd Gymnasium te Amsterdam 1889-1964* (Amsterdam 1964)
- Talstra, E., 'Woord van God en Woord-vooraf. Op zoek naar de bijbel tussen brevet en brevier', in: C. van der Kooi e.a., *Het uitgelezen boek. Opstellen over de omgang met de bijbel als het Woord van God* (Zoetermeer 1995 = vu-segmenten, deel 1) 11-29
- Talstra, E., 'theologie met overtuiging. Mag het een onsje meer zijn?', *Kabats* 1995/1996, no 2

- Talstra, E., 'Prediking tussen profeten en professionals. Het einde van de gereformeerde exegese?', *GTT* 100 (2000) 9-13
- Talstra, E., *Oude en nieuwe lezers. Een inleiding in de methoden van uitleg van het Oude Testament* (Kampen 2002)
- Talstra, E., *Zou er ook wetenschap zijn bij de Allerhoogste?* (Amsterdam 2003)
- Termeer, G., 'De macht van de tikmachine. Over de bureaucratisering van de universiteit', in: K. van Berkel en F. R. H. Smit, *Een universiteit in de twintigste eeuw. Opstellen over de Rijksuniversiteit Groningen 1914-1999* (Groningen 1999) 67-112
- Tervoort, A., *Wetenschap en samenleving. Groei en ontwikkeling van de VU-familie in beeld* (Amsterdam 2005)
- Teylingen, E. G. van, *Tussentijdse balans van het heroriëntatieproces in de Gereformeerde Kerken* (Kampen 1964)
- Theological Research in Dutch Universities* (Utrecht 1995)
- Troost, A., *Casuïstiek en situatie-ethiek: een methodologische terreinverkenning* (Utrecht 1958)
- 'Tweede overzicht van gebeurtenissen' *Ad Valvas*, 30 mei 1969
- Veenhof, J., *Revelatie en inspiratie. De openbarings- en schriftbeschouwing van Herman Bavinck in vergelijking met die der ethische theologie* (Amsterdam 1968)
- Veenhof, J., 'Honderd jaar theologie aan de Vrije Universiteit', in: M. van Os en W. J. Wieringa (red.), *Wetenschap en rekenschap 1880-1980. Een eeuw wetenschapsbeoefening aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980) 44-104
- Veenhof, J., 'In memoriam prof. dr. Reinier Schippers', *GTT* 89 (1989) 129-131
- Veenhof, J., 'Spiritualiteit in de Gereformeerde Kerken, 1892-1992', *GTT* 92 (1992) 157-171
- Veenhof, J., 'Geschiedenis van theologie en spiritualiteit in de gereformeerde kerken', in: M. E. Brinkman (red.), *100 jaar theologie. Aspecten van een eeuw theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland (1892-2002)* (Kampen 1992) 14-95
- Veenhof, J., 'Het GTT ging een eeuw lang mee', in: W. Stoker en H. C. van der Sar (red.), *Theologie op de drempel van 2000. Terugblik op 100 jaar Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* (Kampen 1999) 9-58
- Veenhof, J., 'Discussie over het zelfonderzoek – sleutel tot verstaan van het schisma van 1944', *Theologia Reformata* 45 (2002) 219-241
- Vellenga, S. Y. A., 'De uitdaging van crisis en bezetting, de jaren 1936-1945', in: H. W. von der Dunk (red.), *Tussen ivoren toren en grootbedrijf. De Utrechtse universiteit 1936-1986* (Maarssen 1986) 23-48
- Verburg, M. E., *Herman Dooyeweerd. Leven en werk van een Nederlands christen-wijsgeer* (Baarn 1989).
- Verdeeldheid en gemeenschap. Enige uitspraken van de Generale Synode van Apel-*

- doorn 1961/1962 nader toegelicht (Kampen 1962)
- Verhoogt J.P. e.a. (red.), *Vinden en zoeken: Het bijzondere van de Vrije Universiteit* (Kampen 1997)
- Verkuyt, J., *Enkele aspecten van het probleem der godsdienstvrijheid in betrekking tot de plaats en arbeid van de Christelijke kerken in Azië* (Kampen 1948)
- Verkuyt, J., *De taak der missiologie en der missionaire methodiek in het tijdperk van saecularisatie en saecularisme* (Kampen 1965)
- Verkuyt, J., *Onderweg naar één wereldsamenleving* (Kampen 1971)
- Verkuyt, J., *Inleiding in de nieuwere zendingswetenschap* (Kampen z.j.=1975)
- Verkuyt, J., *Gedenken en verwachten. Memoires* (Kampen 1983)
- Visser, P.J., *Bemoeienis en getuigenis. Het leven en de missionaire theologie van Johan H. Bavinck* (Zoetermeer 1999)
- Volger, W., *Om de vrijheid van de kerk. Achtergrond en ontstaan van de Doleantie* (Kampen 1954)
- Vollenhoven, D.H. Th., *Het calvinisme en de reformatie der wijsbegeerte* (Amsterdam 1933)
- Voolstra, Sj. en J. Vree (red), *Protestants Nederland tussen tijd en eeuwigheid* (Zoetermeer 2000 = *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800*, jg 8, 2000)
- Voor het forum van de gemeente. *Verslag van de bijeenkomst op 3 oktober 1968 in de schouwburg te Middelburg* (Middelburg 1969)
- Voorsluis, B. (red.), *Lijnrecht of richtlijn? Over de normativiteit van bijbel en belijdenis* (Amsterdam 1993)
- Vos G. J. Az, *Het keerpunt in de jongste geschiedenis van kerk en staat. De eerste bladzijde der tweede afscheiding* (Dordrecht 1887)
- Vos, J.S., *Politiek en exegese. Gerhard Kittels beeld van het Jodendom* (Kampen 1983)
- Vos, J.S., 'Theologie in een plurale cultuur. Een ander profiel?', *Kabats* 1995/1996, no 1
- Vos, J.S., 'Over de verhouding van wetenschap en geloof. Antwoord aan Eep Talstra en Maarten Aalders', *Kabats* 1995/1996, no 2
- Vos, J.S., 'Het einde van de gereformeerde exegese. Balans van honderd jaar uitleg van het Nieuwe Testament', in: W. Stoker en H.C. van der Sar (red.), *Theologie op de drempel van 2000. Terugblik op 100 jaar Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* (Kampen 1999) 88-135
- Vos, J.S., 'De verhulling van de waarheid', *Kabats* 2000/2001, no 1, 15-18
- Vos, J.S., 'Over een mislukt gesprek', *Kabats* 2000/2001, no 1, 24-26
- Vos, J.S., 'Hinkelen buiten de lijnen', *Kabats* juni 2003 12-14
- Vos, J.S., 'De studie van het Nieuwe Testament als theologische discipline. Vragen aan Riemer Roukema', *GTT* 103 (2003) 107-111
- Vree, J., *De Groninger godgeleerden. De oorsprongen en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)* (Kampen 1984)

- Vree, J., "Onvermijdelijk was zeker isolement...". Hoedemaker als hoogleraar aan de Vrije Universiteit (1880-1887)', in: G. Abma en J. de Bruijn (red.), *Hoedemaker herdacht* (Baarn 1989) 50-85
- Vree, J., 'Waterink als gereformeerd theoloog en leidsman', in: J.C. Sturm (red.), *Leven en werk van prof. dr. Jan Waterink. Een Nederlandse pedagoog, psycholoog en theoloog (1890-1966)* (Kampen 1991) 19-50
- Vree, J., 'Brieven aan A. Kuiper als bron van informatie over het leven in de Gereformeerde Kerken in de jaren 1892-1901', *DNK* 15 (1992), no 37, 35-50
- Vree, J., 'Hoe de citadel ontstond', in: C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuiper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998) 200-242 [1992]
- Vree, J., 'Het "Reveil" en "het (Neo) calvinisme" in hun onderlinge samenhang', *DNK* 16 (1993) 24-54
- Vree, J., 'Hoe ruim trekt gij uw kring? Het mislukte samengaan van H. Pierson met A. Kuiper (1877-1894)', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme na 1800* 2 (1994) 74-104
- Vree, J., 'Tegen de evolutie de palingenesie', in: C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuiper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998) 149-164 [1995]
- Vree, J., 'Organisme en instituut. Kuipers spreken over kerk-zijn (1867-1901)', in: C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuiper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998) 86-108 [1997]
- Vree, J., 'Ijkpunt 1900 – Het christelijk volksdeel: verdeeld over kerk en leer, vereend in de politiek', in: C. Augustijn en E. Honée (red.), *Vervreemding en verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland 1550-2000* (Nijmegen 1998) 127-150
- Vree, J., 'De ontwikkeling van het kerkbegrip van Abraham Kuiper gedurende zijn arbeid te Beesd (1863-1867)', *Mededelingen van de historische kring West-Betuwe* 28 (2000) no 1, 27-35
- Vree, J., 'Palingenesie bij Abraham Kuiper: een levensproces dat door heel de schepping gaat', in: Sj. Voolstra en J. Vree (red.), *Protestants Nederland tussen tijd en eeuwigheid* (Zoetermeer 2000 = *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800*, jg 8, 2000) 154-171
- Vree, J., *Abraham Kuiper als Amsterdams predikant (1870-1874)* (Amsterdam 2000)
- Vree, J., "Aandachtig zelfonderzoek gunt mij dan ook niet den minsten twijfel". Kuipers zelfportret in de *Confidentie* (1873)', *DNK* 24 (2001) no 55, 3-32
- Vree, J., "Ik, Abraham Kuiper J. F. zn". Een kind te Middelburg', in: J. van Gelderen e.a. (red.), *Cruut-hof. Opstellen voor Kees de Kruijter* (Kampen 2001) 109-118
- Vree, J., 'The Marnix-Vereeniging : Abraham Kuiper's First National Organi-

- sation (1868-89)', *NAK* 84 (2004) 388-475
- Vries, W. G. de, *Calvinisten op de tweesprong. De Internationale Federatie van Calvinisten en haar invloed op de onderlinge verhoudingen in De Gereformeerde Kerken in Nederland in de dertiger jaren van de twintigste eeuw* (Groningen 1974)
- Vries, W. G. de (red.), *Eender en anders. Correspondentie tussen K. Schilder en D. H. Th. Vollenhoven* (Kampen 1992)
- Vroom, H. M., 'Vast en zeker', in: C. Augustijn e.a., *In rapport met de tijd. 100 jaar theologie aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980) 252-279
- 540 Vroom, H. M. en J. D. Gort, *Holy Scriptures in Judaism, Christianity and Islam* (Amsterdam/Atlanta 1997)
- Vroom, H. M., 'De Vrije Universiteit en de organisatie van de theologie in Nederland', *Schrift en kerk* 18 (1997) 395-414
- Vroom, H. M., 'Staatsvakken en kerkelijke vakken aan openbare universiteiten', *Schrift en kerk* 18 (1997) 210-231
- Vroom, H. M., 'Predikantsopleidingen en reductie. De discussie over de reductie van het aantal protestantse predikantsopleidingen in Nederland van 1989 tot 1999. Toelichting op de belangrijkste bronnen', *DNK* 24 (2001) no 54, 77-102
- 'Waar het op aan komt', *Gereformeerd Weekblad*, 21 maart 1969
- Walsum, S. van, *Ook al voelt men zich gewond : de Utrechtse universiteit tijdens de Duitse bezetting 1940-1945* (Utrecht 1995)
- 'Wat er gebeurde', *Ad Valvas*, 16 mei 1969
- Waterink, J., *Plaats en methode van de ambtelijke vakken* (Zutphen 1923)
- Waterink, J., *De oorsprong en het wezen van de ziel* (Wageningen z.j. = 1930)
- Waterink, J., 'Rede bij de sluiting van de sociëteit van het studentencorps aan de Vrije Universiteit op 10 december 1942 door prof. dr. J. Waterink', in: *De vu in oorlogstijd* (Amsterdam 1945) 32-34
- Wattel-de Heer, I., 'De weg naar erkenning', in: *Een ander ambt. 25 jaar vrouwen in het ambt in de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Kampen 1994) 15-34
- Wattel-de Heer, I., 'Vrouwen in beeld', in: *Een ander ambt. 25 jaar vrouwen in het ambt in de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Kampen 1994) 35-54
- Weijland, H. B., 'Geding om een "beding". Over de structuur van de Vereniging van 1892', *DNK* 15 (1992), no 36, 2-19
- Weijland, H. B., 'Enkele opmerkingen rondom het thema 'de dynamische binding aan de belijdenis'', in: J. M. Vlijm en H. W. de Knijff, *Elkaar verstaan. Overwegingen na de Verklaring van Overeenstemming van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland* ('s Gravenhage 1991) 35-44
- Wentsel, B., 'Een proefschrift over christelijke politiek in Indonesie', *Gereformeerd Weekblad*, 8 januari 1971

- Wentsel, B., 'Een teleurstellend, pragmatisch proefschrift', *Gereformeerd Weekblad* 15 januari 1971
- Wentsel, B., 'Boudewijn Rietveld', *Historisch Tijdschrift GKN*, no 5, mei 2004, 36-38
- Wielenga, B., *Post tenebras: open brief aan een vriend te Kampen* (Amsterdam 1912)
- Wieringa, W. J., 'De Vrije Universiteit als bijzondere instelling', in: M. van Os van en W. J. Wieringa (red.), *Wetenschap en rekenschap 1880-1980. Een eeuw wetenschapsbeoefening aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980) 11-43
- Wiersinga, H. *De verzoening in de theologische diskussie* (Kampen 1971)
- Wit, D. de, *Kudde en herder. Van Kerkelijk Kootwijks verleden en heden* (Utrecht 1911)
- Woerd, A. A. van der, *Werken zolang het dag is. Jacqueline Cornélie van Andel Rutgers (1874-1951). Gereformeerd zendeling in Midden-Java* (Kampen 2004)
- Woldring, H. E. S. en D. Th. Kuiper, *Reformatische maatschappijkritiek. Ontwikkelingen op het gebied van de sociale filosofie en sociologie in de kring van het Nederlandse protestantisme van de 19e eeuw tot heden* (Kampen 1980)
- Wolffram, D. J., 'Gereformeerde kerkgeschiedenis vanuit een verzuilingsperspectief', *GTT* 101 (2001) 98-106
- Wolthuis, L. J. en J. Vree (red.), *De Vereniging van 1892 en haar geschiedenis* (Kampen 1992)
- Zondergeld, G., 'Continuïteit en discontinuïteit in de moderne Nederlandse Geschiedenis. De these van J. C. H. Blom nader bezien', in: G. Zondergeld, *Goed en kwaad. Vijftien opstellen, van fascisme tot pacifisme, van Rudolf Steiner tot Colijn* (Antwerpen-Apeldoorn 2002) 185-194
- Zondergeld, G., *Geen duimbreed?! De Vrije Universiteit tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2002)
- Zondergeld, G., *Goed en kwaad. Vijftien opstellen, van fascisme tot pacifisme, van Rudolf Steiner tot Colijn* (Antwerpen-Apeldoorn 2002)
- Zuidema, S. U., *Op de tweesprong: de Gereformeerde Kerken en de Wereldraad van Kerken* (Franeker 1964)

Personenregister

- 542 Aalders, G. Ch. 104, 105, 106, 107, 115, 128, 138, 142-146, 160, 161, 163, 165, 170, 171, 192, 194, 203, 205, 217, 218, 225, 226, 227, 230, 236, 305, 352
Aalders, J. C. 101, 125-126, 127, 146, 177
Aalders, J. G. 273, 274-275, 305
Acquoy, J. G. R. 24, 98-99
Andel, J. van 70, 86
Anema, A. 148, 188, 189, 225
Anselmus 295
Aristoteles 170
Arntzen, M. J. 202, 215, 264-265, 268, 285, 294, 299-302
Attema, D. S. 252
Augustijn, C. 9, 87-88, 90, 210, 219, 254, 266, 267, 273, 279, 280, 284, 285, 286, 287, 288-291, 305-306, 307, 308, 312, 313, 316, 317, 320, 328, 334-335, 345, 346
Augustinus, A. 99, 126

Baarda, Tj. 209, 219, 233, 265-266, 267, 268, 275-282, 282, 284, 285, 294, 296, 299, 302-305, 307-308, 309, 312, 328, 331, 345, 346, 347-348, 351-353
Bakker, J. T. 249, 310
Bakker, N. de 222
Bakker, W. 320
Banning, 326
Barr, J. 336

Barth, K. 150, 166, 168, 183, 214, 222, 223, 235, 243, 306
Bavinck, H. 40, 67, 68, 70, 71, 72, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83-84, 86, 90-91, 93, 94, 95, 96, 97, 100-102, 107, 109, 112, 113, 118-119, 126, 127, 128, 130, 132, 138-142, 143, 148, 149, 150, 151, 170, 214, 218
Bavinck, J. H. 124, 127, 152, 166-169, 170, 186-187, 195, 203, 205, 222, 224, 227, 228, 238, 240, 255, 256, 257-259, 260, 261, 262, 348
Becker, J. H. (Hans) 335
Beeck Calkoen, A. W. van 61
Beek, A. van der 354, 355
Beek, K. M. R. van der 284, 298, 301, 325
Berg, H. van den 241-242
Berg, J. van den 87-88, 90, 239-241, 252, 253, 273, 283, 305, 306, 316, 332
Berger, P. 215
Bergh, W. van den 35, 37, 39, 40, 42-43, 59, 60, 142,
Bergson, H. 124
Berkhof, H. 235
Berkouwer, G. C. 86, 139, 183-186, 196, 203, 214, 215, 217, 218, 218, 222, 225-226, 227, 229, 235-238, 239, 240, 243, 244, 245, 252, 265, 269, 270, 271, 274, 285, 295, 297, 301, 306, 311, 312, 346
Beukema, R. D. 204

Biesterveld, P. 67, 72, 82, 83-84, 93,
95, 96, 97, 102-104, 107, III, II2,
142, 262
Blumenthal, H. C. 197
Blumhardt, J. C. 243
Boer, D. 330, 331
Boer, M. C. de 353
Boerkoel, J. D. 71,
Böhl, E. 31,
Bonhoeffer, D. 242
Boot, W. C. (Willemien) 330
Booy, Th. 214, 235, 235
Bos, F. L. 273, 284, 291, 298, 304, 337,
338, 339
Bos, T. 82-83, 86
Bouwman, H. 115
Brak, M. C. (Mieke) 340
Bremmer, D. 155, 156
Breukelaar, W. 123, 142
Brillenburch Wurth, G. 221
Brink, W. C. van den 305, 307, 308
Brinkman, M. E. 9, 355
Broek Roelofs, O. C. 273, 274
Bruins Slot, J. A. H. J. S. 199, 328
Brummelkamp (* 1868), A. 21
Brummelkamp, A. 21
Bultmann, R. 233, 275, 305
Busken Huet, Cd 13, 26

Calvijn, J. 88, 179, 189, 222,
Cannegieter, T. 24
Cock, Hel. de 89
Colijn, H. 171, 183, 192,
Comrie, A. 69
Coops, J. 207, 208
Coppoolse, D. C. (Daco) 335
Couvée, D. J. 281-282

Dam, J. van 195, 196, 198, 203, 204
Dankbaar, W. F. 253
Daubanton, F. E. 282

Dekker, G. 213, 215, 216, 217, 263,
325-327, 329, 353
Deth, G. van 122
Diepenhorst, P. A. 153, 188, 189,
Dijcker, M. G. H. M. 355
Dijk, D. van 178
Dijk, J. J. d (Denise) 343
Dijk, K. 148, 149, 173, 226, 242
Dijk, R. van 326
Dijksterhuis, C. IJ. G. 209,
Dilloo, F. W. J. 11, 34, 38, 39-40, 63-
64, 104
Donner, J. 200, 227, 323, 325
Dooyeweerd, H. 165, 169, 180, 182,
187, 188
Douma, E. 156,
Dros, L. 309
Duin, W. E. van 126

Eeghen, T. H. van 149
Eekhof, A. 177
Egmond, E. G. van 242, 243
Eikelboom, J. C. 320
Einstein, A. 124
Endedijk, H. C. 209, 222-223
Es, M. H. van, 317
Es, W. A. van 191,
Esser, B. J. 21, 107
Esser, Is. 21

Faber, H. 263
Fabius, J. C. 21
Fabius, D. P. D. 11, 21, 46, 67, 72, 80-
81, 82, 113, 117, 121, 129, 130,
Felix, J. W. 31, 33, 35, 46
Fernhout, J. G. 227
Fernhout, K. 109, 132, 138, 141, 142
Fernhout, R. 261
Ferwerda, T. 172, 174, 182, 187
Firet, J. 256, 263, 300-301, 326-327,
328, 348

- Fliert, J. R. van de 236, 274
 Fock, C. 23
 Freud, S. 124, 126
 Fruin, R. 98
- Gaay Fortmann, W. F. de 296
 Gäbler, K. U. 353, 354
 Geelkerken, J. G. 126, 127, 138, 152-153, 161, 162, 165, 177
 Geertsema, C. 23
 Geesink, G. H. J. W. J. 40-43, 72, 79, 83, 97-98, 107, 112, 119, 128, 129-130, 161, 227, 257, 332,
 Gelderen, C. van 40, 93, 94-95, 104-106, 107, 112, 128, 132-138, 142-145, 146, 149, 161, 203, 225
 Genestet, P. A. de 102,
 Gispén (*1900), W. H. 225, 229-230, 231, 247-248, 252
 Gispén, W. H. 142
 Goldschmeding, J. 209
 Gomarús, F. 175
 Goor, G. van 60-61, 70, 85
 Gooszen, M. A. 24
 Gravemeijer, H. E. 35
 Greijdanus, S. 106, 126, 138, 146, 179,
 Grijn, M. (Magda) van der 330
 Groen van Prinsterer, G. 14
 Grosheide, F. W. 96, 106, 107, 112, 113, 114, 128, 130, 138, 146, 161, 165, 171, 172, 191, 192, 194, 203, 204, 205, 206, 217, 225, 228-229, 236, 240, 275, 276, 352
 Grosheide, G. H. A. 183, 185
 Gunning jr., J. H. 24, 26-27, 353
 Gunning, J. H. JHzn 121
- Hania, J. 60, 69
 Harinck, G. 9, 125, 150
 Hartog, A. H. de 35-39, 43, 45-46, 64, 72, 97
- Hartvelt, G. P., 183, 186, 195, 265,
 Hattum, M. A. C. M. 241-242
 Havinga, Dineke 341
 Heemskerk Azn, J. 23
 Heer, Joh. de 121
 Hegel, G. W. F. 168, 169
 Hegger, H. J. 302-305, 308
 Heidegger, M. 242, 304
 Helderman, J. 254
 Helmichius, W. 69
 Hendriks, J. 263
 Hepp, V. 86, 97, 128, 139, 148-151, 152, 161, 163, 165, 166, 167, 171, 177, 182, 183, 184, 185, 186, 189, 194, 201-203, 205, 208, 217, 222, 223, 225, 226, 233, 235, 236, 238
 Hilderling, H. A. C. 162
 Hoedemaker, Ph. J. 11, 30-34, 37, 39-40, 40, 41, 42, 46, 47, 53, 55-56, 57, 58, 59, 64, 97, 257, 262
 Hoekstra, T. 145, 170
 Hofstede de Groot, C. P. 24
 Hofstede de Groot, P. 14
 Hoitink, J. H. 9
 Hollander, A. A. den 355
 Hommius, F. 69,
 Honig, A. G. 69, 84-85, 115, 140,
 Hopkins, Julie 343
 Houniet, D. 9
 Houting, W. H. den 178-179
 Houtman, C. 137
 Houtzagers, J. H. 15, 21, 46-47, 53-59, 68, 321
 Hove, M. van 317
 Hovy, W. 21, 40, 61
- Itterzon, G. P. van 175
- James, W. 127
 Janse, A. 170
 Janse, W. 354

Jansen, H. 138, 143,
 Jaspers, K. 126
 Jong, H. de 209
 Jong, L. de 196, 210
 Jongeling, B. 335

Kalbfleisch, Y. C. 241-242
 Kant, I. 333
 Käsemann, E. 233
 Kate, L. ten 248
 Kennedy, J. C. 212
 Keuchenius, L. W. C. 61
 Keulen, D. van 238, 278
 Keyser, A. 281
 Kinschot, R. H. M. van 9
 Kittel, G. 191-192,
 Klaarhamer, J. P. 86, 118, 123, 132,
 142
 Klinken, G. J. van 191
 Kohlbrugge, H. F. 31,
 Kooi, C. (Kees) van der 268, 335, 351,
 353, 355
 Kooi-Dijkstra, M. A. T. (Margriet) van
 der 341
 Kooistra, R. 326
 Koole, J. L. 218, 221, 227, 229, 264,
 265
 Koorneef, R. (Robert) 335
 Korenhof, C. 320
 Krol, A. (Bram) 334-335
 Kruijt, J. P. 326
 Kruyff, E. T. 24
 Kruyswijk Jansen, C. 341
 Kruyswijk, P. N. 239, 260, 274
 Kuenen, A. 105, 282,
 Kuiper, D. Th., 21
 Kuiper, F. H. 263
 Kuiper, G. D. 243
 Kuitert, H. M. 185, 218, 219, 240, 265,
 267, 268-275, 275, 282, 284, 285,
 286, 287, 291, 292, 293, 294, 295,

296, 297, 299, 300, 304, 307, 308,
 312, 313, 316, 328, 330, 331, 331-333,
 345, 346, 354,
 Kunst, P. G. 282
 Kuyper jr, A. 69
 Kuyper, A. 11, 13-14, 19, 21, 24, 25-25,
 25-29, 30-34, 39-40, 42, 45-49, 50,
 53, 55, 56, 57, 60, 61, 64, 67, 69,
 70, 71, 72, 72-76, 76, 77-78, 78, 79,
 81, 82, 85, 86, 87, 89, 92, 93, 96,
 97, 100, 102, 105, 107, 112-113, 125,
 127, 131, 132, 139, 142, 144, 150, 151,
 152, 163, 169, 177, 178-179, 187,
 188, 207, 218, 228, 233, 235, 256-
 258, 260, 261, 262, 276, 284, 287,
 288, 312, 332, 347, 349, 353, 354
 Kuyper, E. W. 201
 Kuyper, H. H. 21, 67-70, 79, 80-81,
 83-84, 86, 87, 90-91, 93, 94, 95,
 96, 98-100, 102, 109-110, 112, 117,
 121, 121-123, 128, 129, 130, 142, 144,
 148, 149, 161, 162, 165, 170, 172,
 173-176, 178, 179, 180, 182, 192,
 193, 194, 199-201, 201, 202, 209,
 210
 Kwakkelstein, L. 204
 Kwast, L. H. 297, 323, 338

Lammens, G. N. 263, 338
 Lammers, H. 212
 Landwehr, J. H. 163
 Laurillard, E. 353
 Lazonder, E. H. 24
 Leene, H. 320
 Leeuwen, C. G. van 9
 Leeuwen, J. A. C. van 177
 Lever, J. 236, 237-238, 274
 Liagre Böhl, F. M. Th. de 137
 Lindeboom, A. M. 219, 345
 Lindeboom, G. A. 274
 Lindeboom, L. 72, 82, 83, 84, 115

- Lingen, F. L. P. C. van 37, 44-50, 63,
 Littooy, A. 70,
 Löben Sels, C. M. E. 21
 Los, S. O. 151
 Luirink, J. H. 9
 Luther, M. 240, 242
- 546 Maal Walefijt, J. H. de 150
 Maccovius, J. 69
 Mak, C. 310
 Manenschijn, G. 333
 Maresius, S. 175
 Marsman, H. 125
 Meiden, A. van der 315,
 Meijboom, L. S. P. 13
 Meuleman, G. E. 209, 239, 240, 260,
 269, 274, 285, 316, 317
 Meulen, M. F. van der 209
 Meyenfeldt, F. H. von 214
 Mink, G. J. (Gert) 335
 Minnen, J. D. van 57
 Miskotte, K. H. 189,
 Moleveld, P. C. 250
 Monnink, A. J. W. 21
 Moor, J. C. de 95, 115, 138, 141, 142,
 144, 145, 148, 155,
 Mos, J. F. 209-210
 Mulder, D. C. 221, 256, 257, 260, 261,
 281, 286, 316, 320, 323, 348
 Mulder, M. J. 230, 348
- Nauta, D. 87, 102, 174, 175, 176, 194,
 195, 196, 198-199, 200, 204, 205,
 222, 229, 240, 251, 252, 254, 273,
 281, 282, 283, 317, 348
 Neijens, L. 70,
 Netelenbos, J. B. 101, 126, 127, 128,
 142, 143
 Nietzsche, F. 124
 Niftrik, G. C. 269
 Nijen, J. J. van 263
- Nooij, A. V. de 285
 Noordt zij, A. 95, 112,
 Noordt zij, M. 72, 82, 83, 111, 115
- Oeveren, B. van 281
 Oranje, J. 195, 196, 198, 207, 208,
 Oranje, Willem van 199
- Peppink, J. 209
 Pétain, Ph. 199
 Picasso, P. 125
 Pierson, A. 13
 Plomp, J. 215, 273, 327, 328-329, 339
 Polman, A. D. R. 182,
 Popma, S. J. 224, 229
 Pos, H. J. 153
 Post, J. E. 213, 215
 Postma-Gosker, M. (Margriet) 341
 Pree, W. A. de 330
 Prins, P. 189
- Querido, I. 154
- Ranke, L. von 98,
 Ravestein, A. 243
 Ricoeur, P. 352
 Ridderbos NHzn, J. 200, 201, 208,
 Ridderbos, H. N. 186, 279, 280, 281,
 282, 284, 305-306, 310, 327-328
 Ridderbos, J. 93, 102, 106, 112, 113,
 115-116, 138, 146, 230, 236
 Ridderbos, N. H. 217, 225, 226, 229,
 230-233, 247, 250, 251, 260, 264,
 295, 296, 316, 317, 354
 Riessen, H. van 214, 274
 Riessen, J. (Jan) van 335
 Rietveld, B. 297, 309, 310, 323
 Robertson, A. T. 115
 Rogers, C. R. 263
 Ronkel, Ph. S. van 34, 35
 Roon, G. van 200

Rosenberg, A. 189
 Rossouw, H. W. 265
 Rutgers, F. L. 11, 21, 30-34, 35, 39-40, 47-48, 53, 56, 57, 60, 61, 64, 68-69, 70, 72, 78, 79, 80-81, 82, 83, 92-93, 94, 95, 96, 104, 109, 111, 112, 130, 131, 195
 Rutgers, V. H. 21, 188, 189, 195, 196, 198, 199, 207, 208
 Ruys, J. J. R. 21
 Ruys, Th. 121

 Savornin Lohman, A. F. de 21, 44, 46, 63-64, 72, 84,
 Savornin Lohman, W. H. de 21, 72
 Schegget, G. H. ter 332, 333
 Schelhaas Hzn, J. 295, 299-302
 Schelven, A. A. van 21, 161, 196, 371,
 Schelven, B. van 21, 40, 58, 70, 83, 95, 110, 111, 145, 146, 148, 149, 150, 152
 Schermers, D. 145,
 Scheurer, J. G. 145,
 Schijvliet, H. C. G. 35
 Schilder, K. 165, 166, 173, 175, 178, 179, 180, 182, 187, 191, 192, 193, 209, 226, 227, 306
 Schippers, R. 217, 218, 225, 227, 228, 223-235, 239, 240, 251, 253, 254, 260, 269, 280, 281, 284, 312, 316, 326, 332, 352
 Schleiermacher, F. D. E. 33, 39
 Schoot, van der 263
 Schouten, A. 49, 50, 53
 Schouten, J. 171, 227
 Schouten, J. L. 122, 194
 Schouten, N. 63-64
 Schreuder, J. C. 242-243, 263, 317
 Schuman, N. A. 330
 Sevenster, J. N. 347
 Seyffardt, H. A. 203

Sikkel, J. C. 112
 Sillevius Smit (*1901), P. A. E. 162
 Sillevius Smitt, P. A. E. 96, 106, 107, 111-112, 113, 128, 130, 142, 262
 Sizoo, A. 195
 Sizoo, G. J. 236
 Slot, G. J. van't 317, 320
 Sneller, Z. W. 177
 Spengler, O. 150
 Stange, W. F. O. E. 263
 Steen, H. 170
 Steendam, H. 287, 297, 337, 338
 Stegenga Azn, P. 126
 Stellingwerff, J. 200,
 Stoffels, H. C. 189, 326, 355
 Stoker, W. 351-353
 Stomps, M. A. H. 131, 241-242
 Strauss, D. F. 26
 Strietman, J. P. (Peter) 335
 Suso, H. von 127
 Sutarno 297

 Taekema, P. 131
 Tal, J. 138, 203
 Talstra, E. 351, 353
 Terpstra, J. 185
 Tervoort, A. L. 9
 Teylingen, E. G. van 215, 270, 271, 274, 283, 284, 297, 303, 304, 311
 Thierry, J. J. 252
 Thomas, J. 224, 263
 Tiele, C. P. 257
 Troost, A. 240

 Ubbink, J. G. 126, 127

 Valetton jr., J. J. P. 27, 282
 Veen, W. van 270-271
 Veenhof, C. 89, 306
 Veenhof, J. 9, 306-307, 310, 338

- Végh, J. S. (Hans) 335, 336
 Veleva, W. H. 132
 Velikovskiy, I. 336
 Veltenaar, C. 144, 152
 Verdam, J. 185, 205
 Verkuyl, J. 186, 256, 260, 261, 285, 316
 Vermaat, C. 126
 Vlaardingerbroek, J. 335
 Vlugt, W. van der 150
 Voetius, G. 33
 Vollenhoven, D. H. Th. 165, 169, 170, 180, 182, 187, 188, 189, 191
 Vos, J. S. 347-349, 351, 353
 Vree, J. 9, 92, 355
 Vrieling, H. 270
 Vries Czn, S. de 144-145, 171, 174
 Vries, W. S. de 132
 Vriezen, Th.C. 235
 Vroom, H. M. 351, 353
 Vroon-de Geus, L. (Lyde) 330
 Wagenaar, L. H. 60-61, 85, 86
 Warmenhoven, P. 243
 Waterink, J. 128, 151-153, 161, 163, 165, 169, 170, 178, 196-198, 207, 214, 222, 240, 252, 253
 Weber, O. 306
 Weijland, H. B. 291, 311, 312
 Wentsel, B. 285, 286, 287, 296, 297, 298, 304, 337
 Wesley, J. 240
 Wessels, A. 330
 Wielenga, B. 115
 Wielenga, D. K. 72, 82, 115
 Wierda, E. M. 209
 Wieringa, W. J. 163
 Wiersinga, H. A. 219, 294, 295, 295-299, 307, 308
 Wilhelmina, koningin 199
 Winckel, A. 118-121, 129, 131, 356
 Wit, J. de 50
 Wolter, R. H. 21, 96, 120, 129, 130, 144, 153
 Woltjer, J. 21, 35-37, 49, 50, 72, 81, 82, 95, 113, 127
 Wolzak Hzn, G. 183
 Wymenga Jansz, P. 69
 Zaalberg, J. C. 11
 Zahn, A. J. C. 35, 37
 Zanden, J. van der 338
 Zevenbergen, W. 153
 Zeyl, G. 162
 Zielhuis, L. 273, 274, 284, 297, 323
 Zondergeld, G. R. 188, 196, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 207, 208
 Zuidema, S. U. 214, 274

Aanvulling bij Maarten Aalders, 125 jaar *Faculteit der Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit*.

[Bijlage 7] Voormalige hoogleraren

Balke, W., Willem, * 10-04-1933 te Baarn, studeerde theologie te Utrecht en promoveerde op *Calvijn en de doperse radicalen* (Amsterdam 1973). Hij was hervormd predikant, o.a. te 's Graveland, en hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam en van Praag. Van 01-09-2001 tot 01-05-2003 was hij bijzonder hoogleraar aan de vU voor de geschiedenis van de Reformatie.

Boendermaker, J. P., Johannes Pieter, * Hilversum 7-07-1925, studeerde te Amsterdam waar hij ook promoveerde op *Luthers commentaar op de brief aan de Hebreëën 1517-1518* (Assen 1965). Hij was hoogleraar aan de UvA (lutheranisme en liturgiek), en van 1 januari 1991 - 31-08-1995 bijzonder hoogleraar voor de liturgiewetenschap aan de vU.

Boon, R., Rudolf, * Amsterdam 4 november 1920, hij promoveerde te Utrecht op *Het probleem der christelijke gemeenschap: oorsprong en ontwikkeling der congregationalistisch geordende kerken in Massachusetts* (Amsterdam 1951). Hij was hervormd predikant te Landsmeer en Purmerland-Den IJp. Bijzonder hoogleraar liturgiewetenschap aan de Vrije Universiteit van 01-01-1988 tot en met 31-12-1990.

Heitink, G., Gerben, * Arnhem 29 juni 1938, studeerde theologie aan de ThUK en promoveerde aan de vU op *Pastoraat als hulpverlening* (Kampen 1977). Hij was jeugdwerkadviseur, gereformeerd predikant te Elst en wetenschappelijk (hoofd) medewerker aan de ThUK, hoogleraar theologische faculteit vU vanaf 01-01-1988 en ging in 2003 met emeritaat. Sedert 1996 is hij honorair hoogleraar aan de Universiteit van Pretoria. Voor een bibliografie zie men A.Lanser e.a. (red), *De kunst van ontfermen. Studies voor Gerben Heitink* (Kampen 2003).

Erratum

Blz . 399

De voornamen van prof. dr. M. C. de Boer zijn Martinus Christianus